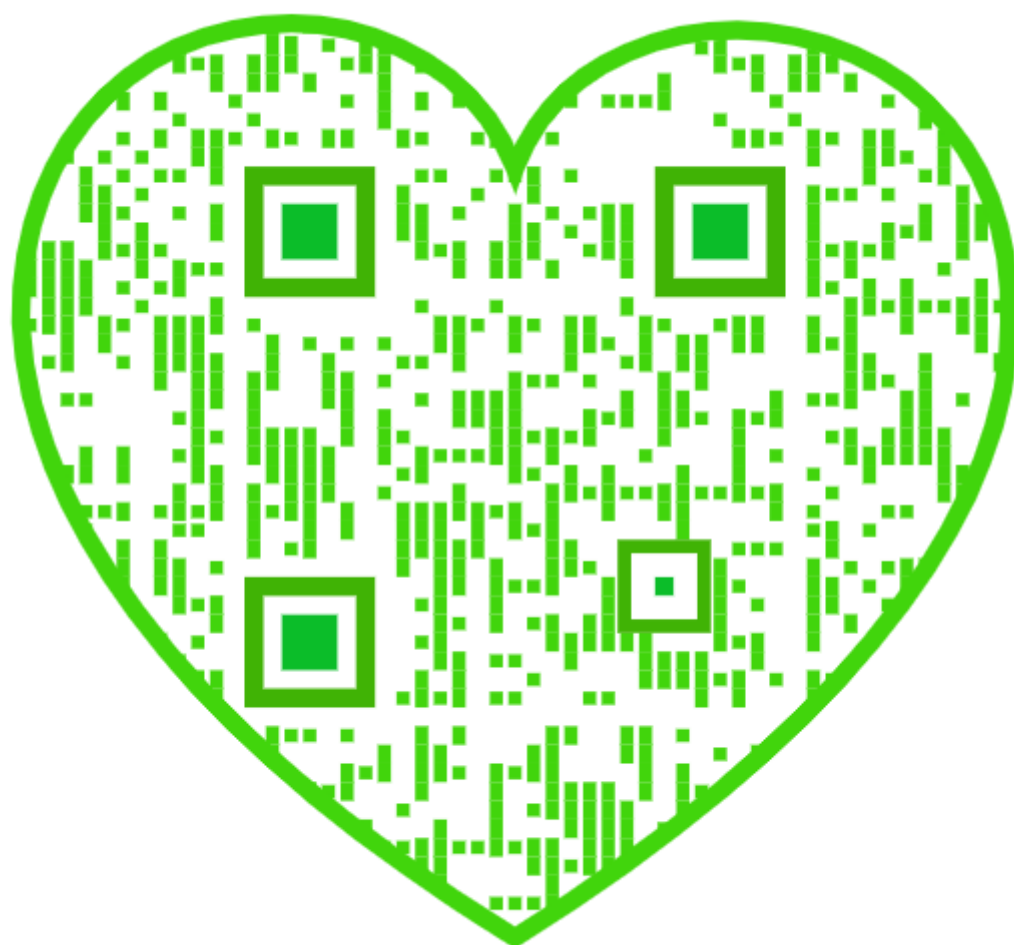

R. VAN DER MEULEN
BOEKHANDEL
EN
BIBLIOGRAPHIE

LEIDEN
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERSMIJ N.V.

BOEKHANDEL EN BIBLIOGRAPHIE.

BOEKHANDEL
EN
BIBLIOGRAPHIE.

THEORIE EN PRACTIJK

GESCHETST IN EEN REEKS AANEENSLUITENDE OPSTELLEN

DOOR

R. VAN DER MEULEN.

DERDE HERZIENE EN VERMEERDERDE DRUK.

MET TALRIJKE ILLUSTRATIES IN EN BUITEN DEN TEKST.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF.

AAN DE NAGEDACHTENIS

VAN MIJN LEERMEESTER, „VRIEND EN MEER”

C. L. BRINKMAN,

† 29 SEPTEMBER 1881.

IN DANKBARE VEREERING.

Voorbericht voor den eersten druk.

Indien ik een boekverkooper zijn moest, die een massa bedrukt papier verhandelt, of fabrikant van boeken, die evenzoo boeken fabriceert als een ander laken of zijde of meubelen, — ik zou een andere loopbaan kiezen; ik zou zien in welken handel ik mijn bestaan kon vinden, liever dan in den handel met boeken.”

Reeds jaren geleden werd ik getroffen door de geestdrift die er spreekt uit deze woorden van den beroemden Franschen boekverkooper Renouard, welke als aanhaling voorkomen in het Voorbericht tot den Catalogus van de Bibliotheek der Vereeniging v. d. B. De bewerker van dien Catalogus en schrijver van het Voorbericht, de Heer Fred. Muller, onderschreef gaarne deze uitspraak en motiveerde haar aldus: „En waarom niet? Omdat dit een handel is met de voortbrengselen van den menschelijken geest, waarvoor men eenige liefde moet koesteren, wil men de oneindige verscheidenheid dier vruchten wèl kennen; omdat men van iederen handelaar het eigenaardige behoort te kunnen vernemen, van hetgeen waarmede hij handelt; omdat de Boekhandelaar zooveel invloed kan oefenen ten goede en ten kwade op de verbreiding dezer hem toevertrouwde vruchten van 's menschen geest; en vooral omdat het aan hem veelszins, ja meestal ligt, groote en goede of ook schadelijke letterkundige ondernemingen te doen ontstaan, of te vernietigen; geleerden tot een of ander aan te sporen of te ontmoedigen; omdat hij, met één woord, een der belangrijkste werktuigen is in het zoo groote raderwerk der letterkundige wereld.”

De lezing van de geheele inleiding tot genoemden Catalogus, die door zijn belangrijke aantekeningen bij de voornaamste werken een uitmuntende wegwijzer is bij de studie van alles wat op het vak van den boekhandel betrekking heeft, leidde mij het eerst tot de kennismaking met de literatuur over boekhandel en bibliographie. Onder het lezen en bestudeeren trof ik dikwijls beschouwingen en wenken aan, die meer algemeene bekendheid, vooral onder de jeugdige beoefenaren van den boekhandel in Nederland verdienen.

Terwijl in Duitschland en Frankrijk uitmuntende hand- en leerboeken zijn uitgegeven en zelfs te Leipzig een cursus bestaat, waar men de noodige mercantiele, technische en letterkundige kennis kan opdoen, heeft de vorming en leiding van den leerling en bediende bij ons te lande bijna uitsluitend achter de toonbank plaats. Niet ieder is zoo gelukkig een patroon te treffen, die bij hem den lust tot vermeerdering van kennis opwekt en hem de behulpzame hand biedt om te profiteeren van de uitmuntende gelegenheid, die bovengenoemde Bibliotheek daartoe verschaft.

Voor de aspirant-boekverkoopers nu, voor wie deze bronnen om verschillende reden niet of moeilijk toegankelijk zijn, bestaat er in onze taal geen handleiding, die hun ook maar voor een klein gedeelte dit gemis kan vergoeden. De overweging hiervan gaf mij aanleiding een en ander over Boekhandel en Bibliographie te verzamelen in den vorm van opstellen, die ik later, van verschillende zijden tot de uitgaaf er van aangemoedigd, heb vermeerderd, bijgewerkt en tot een aaneensluitend geheel vereenigd. Thans bij de voltooiing waag ik de onderstelling dat ook anderen, naar ik hoop velen, die bij het zelfstandig uitoefenen van den boekhandel den klemtoon niet altijd en uitsluitend op de laatste lettergrepen leggen, kennis zullen nemen van hetgeen op eigen bodem over hun vak in 't licht wordt gegeven.

Geheel oorspronkelijk evenwel zijn al deze opstellen niet; eenige, universeel van inhoud zijn Rottner nagevolgd of aan het *Handbuch für Bücherkunde* van Schmidt ontleend; bij andere, over meer speciale onderwerpen, heb ik uit verschillende bronnen geput, doch met het oog op het voorgestelde doel is de stof in de behandeling dikwijls veel gewijzigd en aangevuld.

In plaats van bij elk hoofdstuk die bronnen te vermelden, heb ik het voor een gemakkelijk overzicht beter geacht aan het slot der tweede afdeeling een lijst te plaatsen van werken, die de onderwerpen uitvoeriger behandelen. Deze literatuuropgaaft mag volstrekt niet op volledigheid bogen; de veelzijdigheid en de omvang der stof bij de beperkte ruimte maakten een eenigszins volledige bibliographie onuitvoerbaar. Behalve de werken door mij geraadpleegd vindt hij, die over eenig onderwerp iets meer wenscht te lezen, nog ruime keus van het voornaamste en nieuwste op dit gebied verschenen. Hoewel bij de rangschikking der titels de volgorde der opstellen is in acht genomen, kan het toch voorkomen, dat men bij de werken over de geschiedenis van boekhandel en boekdrukkunst eenige aantreft die evenzeer onder Bibliographie behooren en omgekeerd: deze onderwerpen staan met elkander in te nauw verband.

Ik mag niet verzuimen melding te maken van de welwillende tegemoetkoming van den heer R. W. P. de Vries te Amsterdam, bibliothecaris van bovengenoemde bibliotheek, bij het verschaffen van eenige dier bronnen; noch nalaten dankbaar te erkennen, dat de medewerking van den heer C. Sijthoff te Leiden, wat aangaat het technisch gedeelte, het boek zeer ten goede kwam. Voorts wensch ik hier nog mijn dank te uiten aan mijn geachten oud-patroon, den Heer H. A. Tjeenk 'Willink te Arnhem, aan de heeren Mart. Nijhoff, P. A. M. Boele van Hensbroek te 's-Gravenhage en den uitgever, die door hun

opmerkingen bij de lezing van verschillende gedeelten van het Ms. aanleiding tot veel verbeteringen gaven; en eindelijk aan allen, die op de een of andere wijze mij een behulpzame hand boden.

Meer aanspraak dan om een voorlooper te zijn van een vollediger en wetenschappelijker hand- of leerboek voor den Nederlandschen boekhandel maakt dit werk niet. Tot het schrijven daarvan wordt echter uitgebreider kennis en meer ondervinding vereischt, dan waarover het mij gegeven is te beschikken. Mocht een beter versneden pen dan de mijne door deze opstellen daartoe aangespoord worden, dan zal ik mij den tijd hieraan besteed niet beklagen.

Rotterdam, 28 Mei 1883.

R. VAN DER MEULEN.

Voorbericht voor den derden druk.

De wijzigingen in den 2^{den} druk, die in 1897 onder den titel *De Boekenwereld* verscheen, hebben in den boekhandel niet de algemeene goedkeuring kunnen wegdragen. Velen betreurden het, dat door deze wijzigingen en de weglating van eenige gedeelten, zooals over het boekhouden, het rabat en van de tarieven, het oorspronkelijke doel van het werk op den achtergrond was geraakt.

Toen nu de uitgever mij eenigen tijd geleden meedeelde, dat hij het in beide edities uitverkochte boek nog eens opnieuw wenschte uit te geven, zijn wij te rade geworden, dit onder den ouden bekenden titel te doen en den inhoud, voor zoover in mijn vermogen lag, nog beter dan vroeger te doen beantwoorden aan zijn eigenlijke bestemming, n.l. tot leidraad te strekken voor hen, die in den boekhandel werkzaam zijn of daarin opgeleid wenschen te worden.

De tekst is dus niet alleen herzien en bijgewerkt, maar sommige hoofdstukken zijn aanzienlijk vermeerderd en tevens aangevuld met nieuwe tarieven, modellen enz. Bovendien is aan de illustratie eenige uitbreiding gegeven, door ettelijke nieuwe afbeeldingen op te nemen, die voornamelijk tot toelichting van den tekst dienen en waarvan vele eveneens tot versiering van het boek kunnen strekken. Verscheidene ervan ben ik verschuldigd aan den heer Wouter Nijhoff te 's-Gravenhage, die op de meest vrijgevege wijze mij een keus aanbood uit de rijke collectie gereproduceerde titels, gravures enz. van zeldzame boeken en fraaie banden in het bezit zijner firma, of ontleend aan zijn prachtwerk: „L'Art typographique dans les Pays-Bas (1500—1540)”,

alsmede aan den heer R. W. P. de Vries te Amsterdam, die mij de cliché's van eenige illustraties uit zijn fraaien jubileums-catalogus in bruikleen afstond.

Ook aan de firma's Emrik & Binger, Roeloffzen—Hübner & van Santen en L. van Leer & Co. breng ik hier mijn dank voor de tegemoetkoming bij het leveren hunner kunstplaten.

Mogen mijn opstellen, aldus vermeerderd en aangevuld, bij het jongere geslacht, dat thans in den boekhandel werkzaam is, een even gunstig onthaal vinden als nu ruim twintig jaren geleden aan de eerste uitgaaf te beurt viel.

Rotterdam, 21 Augustus 1905.

R. v. d. M.

INHOUD.

Eerste Afdeeling.

BOEKHANDEL.

	Bladz.
I. Het beroep en de opleiding van den boekhandelaar. .	1
A. De boekhandelaar-uitgever.	9
B. De boekhandelaar-debitant.	11
C. De boekhandelaar-antiquaar	14
II. Beknopt geschiedkundig overzicht van den boekhandel in het algemeen en van den Nederlandschen in het bijzonder.	21
III. Een blik op den toestand en de organisatie van den boekhandel in verschillende landen	92
A. Nederland en zijn koloniën	92
B. België	106
C. Duitschland	111
D. Frankrijk	118
E. Engeland	124
F. De overige landen van Europa	128
G. Noord-Amerika, China en Japan	133
IV. Over de boeken, hun soorten, bestanddeelen, technische samenstelling, uitgaven en wat daarmee in verband staat	138
A. De soorten en bestanddeelen	138
B. De technische samenstelling	147
1. De letters en het zetten	147
2. De persen en het drukken	168
3. Het manuscript of de kopij	184
4. Het corrigeeren van drukproeven	187
5. Het formaat en de lettersoorten	198
6. Het papier en de oplaag	225
7. Het stereotypeeren	241
8. De illustratie	245
9. Het innaaien en binden	306
C. De uitgaven en de prijsbepaling	321

V. De inrichting van magazijn en winkel.	326
A. Het fondsmagazijn van den uitgever	326
B. Het magazijn of de winkel van den debitant	332
VI. De hulpmiddelen tot bevordering van het debiet	342
A. Nieuw verschenen werken	344
B. Vroeger verschenen boeken.	351
VII. Het boekhouden	356
A. De hoofdboeken	359
1. Het dagboek. (Journaal of Memoraal)	359
2. Het grootboek of rekening-courantboek	359
3. Het kasboek	368
4. Het balansboek	369
B. De hulp- en bijboeken van den uitgever	373
1. Het factuurboek.	373
2. Het fondsdebetboek	373
3. Het fondsgrootboek	375
4. Het wisselboek en eenige andere bijboekjes	378
C. De hulp- en bijboeken van den debitant	379
1. Het bezichtigingsboek of bezienboek	379
2. Het bestelboek	382
3. Het vervolgwervenboek	383
4. Het advertentieboekje en eenige andere bijboeken	386
VIII. De correspondentie	389
A. Correspondentie tusschen boekverkoopers onderling	391
B. Correspondentie met schrijvers.	408
Voorbeelden van uitgaafcontracten	413
C. Correspondentie met andere zaakrelatiën en particulieren	415
IX. Wetgeving op boekhandel en drukpers	427
A. Censuur en drukpersvrijheid	427
B. Letterkundige eigendom	435
Bijlage A. Wet tot regeling van het auteursrecht.	448
Bijlage B. Kon. Besluit van 30 Oct. 1882, N ^o . 22.	453
Bijlage C. Formaliteiten in acht te nemen bij inzendingen voor het auteursrecht	453
Bijlage D. Reglement voor het vertalingsrecht	455
Bijlage E. Conventie van Bern	458

Tweede Afdeeling.

BIBLIOGRAPHIE.

	Bladz.
I. Overzicht der wetenschappen.	465
Inleiding	465
A. Algemeene wetenschap: Wijsbegeerte	470
B. Bijzondere wetenschappen	471
I. Wiskundige wetenschappen	471
II. Natuurwetenschappen	473
1. Natuurkunde (Physica)	474
2. Scheikunde (Chemie)	475
3. Leer der bewerkteugde lichamen (Physiologie)	476
4. Sterrenkunde (Astronomie)	477
5. Aardrijkskundige (Tellurische) wetenschappen	477
a. Wis- en Sterrenkundige aardrijkskunde	477
b. Natuurkundige aardrijkskunde.	478
c. Staatskundige aardrijkskunde	478
6. Natuurlijke historie	479
a. Delfstofkunde (Mineralogie).	479
b. Plantenkunde (Botanie)	480
c. Dierkunde (Zoölogie)	481
7. Natuurkunde van den mensch (Anthropologie).	482
III. Wetenschappen met betrekking tot den mensch	487
1. Geschiedkundige wetenschappen.	488
2. Godsdienstwetenschap	492
3. Taal- en Letterkunde.	496
4. Wetenschappen der samenleving.	501
a. Nijverheid.	501
b. Verkeer	505
c. Staatswetenschappen.	507
d. Rechtsgeleerdheid	508
e. Opvoedkunde.	511
5. Kunst	512
II. Boekenkennis	520
Inleiding	520
A. Algemeene boekenkennis	521
1. Historisch-antiquarische boekenkennis	521

	Bladz.
Handschriften	522
In de oudheid	522
In de middeleeuwen	530
Boeken.	544
Houtblokdrukken (Xylographa).	544
Na de uitvinding der boekdrukkunst	550
2. Practische of mercantiele boekenkennis	588
B. Boekbeschrijving	686
1. Algemeene beschouwingen	686
2. De practijk der boekbeschrijving	691
3. Bibliographische systemen	701
Systeem van J. Ch. Brunet	705
Systeem van Kirchhoff—Hinrichs	707
Alphabetische lijst der geraadpleegde werken	709
Register	713

EERSTE AFDEELING.

BOEKHANDEL.

I.

Het beroep en de opleiding van den Boekhandelaar.

e boekhandel, hoe nauw ook verbonden met wetenschap en kunst, behoort gerangschikt te worden onder de handelsbedrijven, aangezien zijn beoefenaars een ruil bewerkstelligen tusschen *producten* (schrijvers) en *consumenten* (het publiek), en dien tot een zaak van gewin maken. Hij vormt evenwel een eigenaardigen, op zich zelf staanden handelstak, waarvan de grondslagen verschillen van die van andere handelsbedrijven. De waren van den boekhandelaar toch zijn voortbrengselen des geestes, die hem worden toevertrouwd, om er een passenden stoffelijken vorm aan te geven en ze door vermenigvuldiging en doelmatige verspreiding aan hun bestemming te doen beantwoorden.

Al staat dan ook de boekhandel, wat uitgebreidheid van zaken en omzet van kapitaal betreft, bij den groothandel ten achter, de invloed, dien hij in de maatschappij uitoefent is van verhevener beteekenis. De boekhandelaar toch bevordert door zijn handel de belangen van letterkunde en wetenschap, de groothandelaar daarentegen handelt met waren, die veelal dadelijk gebruikt worden of spoedig vergaan en alleen stoffelijke behoeften bevredigen.

Deze hoogere beteekenis van het beroep des boekhandelaars wordt nog maar al te weinig erkend; het *noblesse oblige* behoorde in dit opzicht in veel grooter mate bij elk beoefenaar te gelden. Er zijn in alle tijden boekverkoopers geweest, en ze zijn er nog, die de verhouding van den boekhandel tot de eischen des tijds even zoo weinig begrepen als hun eigen roeping met betrekking tot wetenschap, literatuur en kunst; die zich boekhandelaren noemden en meenden het te zijn, omdat zij één, twee of drie jaren en langer den boekhandel geleerd, d. w. z. gedurende dien tijd op machinale wijze de werkzaamheden voor hun patroon verricht hadden. Met eigen middelen of door relatiën in staat gesteld een zaak te vestigen, eischen zij van hun beroep niet meer dan wat er van elke kostwinning verlangd wordt. Zij denken er niet aan dat deze handelwijze een miskennis is van een beroep, dat voor zijn beoefenaars

ook nog iets anders kan zijn dan „eine Kuh, die ihr mit Butter versorgt” zooals Schiller het uitdrukt.

Doch ook altijd waren en zijn er anderen, (mocht het tot eer van den stand gezegd kunnen worden dat deze steeds de meerderheid uitmaakten!) die deze hoogere beteekenis niet uit het oog hebben verloren; die in waarheid de bemiddelaren tusschen het geestelijk en stoffelijk leven trachten te zijn; die niet alleen een gevulden geldbuidel als de eindpaal van hun werken en streven erkennen, doch inderdaad gevoelen en metterdaad toonen, dat het beroep van boekverkooper een ander is dan dat van een kramer, die alleen op de winst let, het doet er niet toe of zijn waar goed of slecht is.

Allen die in den boekhandel opgeleid worden, of ouders die hun zonen voor dit vak bestemmen, behooren rijpelijk te overwegen of de bekwaamheid en eigenschappen aanwezig zijn, die het waarschijnlijk maken, dat men met ijver, vlijt en volharding het voorgestelde doel bereiken zal. Daartoe dienen zij zich de volgende vragen te stellen:

1^e. Welke eigenschappen en kennis moet hij bezitten, die zich aan den boekhandel wil verbinden?

2^e. Welke kundigheden moet de boekhandelaar gedurende en na zijn leertijd trachten te verwerven, om zijn vak op waardige wijs te kunnen uitoefenen?

3^e. Is de uitkomst in staat kosten en moeite te beloonen?

Wij zullen trachten antwoord op die vragen te geven, hopende dat zulks moge bijdragen om den boekhandel met frissche en degelijke krachten te versterken.

1^e. De jongeling, die zich aan den boekhandel wil wijden, behoort tegenwoordig een hoogere burgerschool met drie- of vijfjarigen cursus te doorloopen, of, wat o. i. de voorkeur verdient, het gymnasium gedurende vier of vijf jaren bezocht te hebben. Deze studiën kunnen op 17- of 18-jarigen leeftijd geëindigd zijn, en dan is men in de beste jaren om in den boekhandel zijn leertijd te beginnen.

De eigenschappen en kundigheden, die de jongeling behoort mee te brengen, moeten hoofdzakelijk de volgende zijn:

Een goed geheugen is in de eerste plaats voor den boekverkooper van onberekenbaar nut, daar het gemis er van hem duizenden malen in verlegenheid brengt en veel tijdverlies veroorzaakt. Ieder die weet, welk een menigte nieuwe boeken wekelijks en jaarlijks verschijnt en dat de boekverkooper van het grootste gedeelte titel, formaat, uitgever en prijs moet onthouden, dat bovendien aan de vele vroeger verschenen werken op elk gebied der wetenschap ook een plaatsje in het geheugen afgestaan behoort te worden, zal natuurlijk vinden dat een slechte memorie veel nadeel kan berokkenen.

Net en duidelijk schrift. Zeker komt er in geen zaak zooveel schrijfwerk voor als in den boekhandel, en daar hetgeen geschreven wordt voor

verschillende personen en standen bestemd is, mag goed, duidelijk en tegelijk vlug schrift bepaald wenschelijk, zoo niet dringend noodzakelijk geacht worden. In elk geval is een fraaie hand steeds een aanbeveling en behoort een boekverkooper niet in den waan te verkeeren, dat slecht en onduidelijk schrift er minder op aankomt, omdat dit volgens sommigen wel geleerd staat.

Taalkennis. In de eerste plaats, dat hij zijn moedertaal zonder fouten spreekt en schrijft en zich een helderen en goeden stijl heeft eigen gemaakt. Behalve dit, is de vaardigheid om zich zoowel mondeling als schriftelijk in de Fransche, Engelsche en Duitsche talen te kunnen uitdrukken, een bepaalde behoefte. De kennis der Latijnsche taal is voor alle boekverkoopers wenschelijk, doch voor de antiquaar-boekverkoopers is zij noodzakelijk.

Al deze vereischten moeten, met de overige natuurlijk veronderstelde kundigheden, zooals vlug rekenen, geschied-, aardrijks- en letterkundige kennis, volgens onze meening, de fundamenteen vormen, waarop voortgebouwd kan worden. Waar ze niet aanwezig zijn, moet men in elk geval gedurende den leertijd trachten dit gemis aan te vullen. Wanneer daarenboven de jongeling een goed geheugen voor namen en plaatsen, gezond verstand, lust in hetgeen hij aanvat en ijver om zich verder te bekwamen bezit, zal het hem gedurende zijn leertijd niet moeilijk vallen, zich de overige benoodigde kennis eigen te maken, die later bij het drijven van eigen zaken wel haar rente zal afwerpen.

Doch een en ander moet gesteund worden door eenige niet alledaagsche eigenschappen, waartoe reeds in het ouderlijk huis de grondslag gelegd kan worden.

Zucht tot orde staat bovenaan, want zij is bij de groote massa van dikwijls beuzelachtige zaken in den boekhandel een haast onontbeerlijke eigenschap. Orde in de zaken, zoodat men alles spoedig kan vinden, bespaart veel tijd, last en geld. Orde in de boeken alleen maakt het mogelijk een spoedig overzicht te hebben en den stand van zaken elk oogenblik op te nemen. In tegenstelling met andere handelsbedrijven, die meest bij groote posten ontvangen en afleveren, heeft de boekverkooper met een ontelbare menigte afzonderlijke postjes en bijna even zooveel leveranciers en koopers te doen, en dit maakt de administratie en het rekening houden niet weinig omslachtig.

Nauwkeurigheid in elk opzicht moet met de zucht tot orde gepaard gaan. Met groote nauwkeurigheid behoort elke bestelling uitgevoerd en stipt aan eigen verplichtingen jegens confraters voldaan te worden.

Werklust, ondernemingsgeest, energie en volharding zijn voorts de overige eigenschappen; die — evenals in elk ander vak — in den boekhandel tot welstand kunnen leiden.

- 2^e. Welke kundigheden moet de boekhandelaar gedurende en na zijn leertijd trachten te verwerven, om zijn vak op waardige wijs te kunnen uitoefenen?

Hoe meer schoolkennis de aspirant-boekverkooper meebrengt, des te gemakkelijker zal zijn verdere ontwikkeling plaats vinden en des te beter zal hem het vak van den beginne af bevallen. Wat hij vervolgens te leeren heeft, is

het opdoen van practische en theoretische kennis van het vak zelf en van de aanverwante bedrijven.

Tot de eerste soort, die beter door de practijk dan uit boeken te leeren valt, behooren o. a.: Het kennen bij naam van alle Nederlandsche uitgever-firma's en der voornaamste debietzaken. — Pakjes maken. — Pakjes uitpakken, den inhoud met de facturen vergelijken en in de nieuwe boeken de prijzen schrijven. — Ter inzage verzenden. — Kennis van rabat- en premieberekening. — Particuliere en nettoprijzen. — Herleiding der prijzen van buitenlandsche boeken in Nederlandsch geld. — Het schrijven van facturen, quitantiën, rekeningen, enz. — Het bestelboek houden en ontbieden van de uitgevers. — Het in orde houden van winkel en magazijn. — Uitstallen. — Dagelijksche boekhouding. — Facturen en quitantiën boeken. — Titels beschrijven. — Catalogussen maken. — Tusschentijsche en jaarlijksche terugzendingen van commissiegoed. — Vergelijken der uitgeversrekeningen. — Correspondentie over geschilpunten. — Saldo's opmaken. — Rekeningen afsluiten. — Kennis der papiersoorten, prijzen en van de verschillende benamingen der formaten. — Soorten en formaten der boeken. — Vergaren en collationeeren. — De verschillende lettersoorten. — De verbetering van drukproeven, en nog tal van oogenschijnlijk nietige bezigheden, die toch alle geleerd willen zijn en routine vereischen.

Onder de theoretische kennis rangschikken we vooreerst de kennis van de wetenschappen. Een boekverkooper behoort het verband en de indeeling der verschillende wetenschappen helder voor den geest te staan, ten einde de nieuw verschenen boeken op doelmatige wijze ter inzage te kunnen verzenden, om verkoop- of magazijn-catalogussen te kunnen samenstellen, of om de boeken in zijn winkel in wetenschappelijke orde te rangschikken. Dat hij in elke speciale wetenschap niet zoo diep doordringen kan als een geleerde, die er zijn vakstudie van maakt, spreekt echter van zelf.

Meer studie nog behoort een boekverkooper van de geschiedenis der letterkunde, waaronder vooral de literatuur der verschillende wetenschappen, te maken. Dit is een afdeeling waarover hij nooit te veel lezen kan, daar zij hem met de beschaving en geestesontwikkeling van alle natiën en in de eerste plaats van zijn eigen volk, dus met het ontstaan en den aanwas der literatuur moet bekend maken. De kennis hiervan is voor hem even onontbeerlijk als voor den vakgeleerde de studie van zijn wetenschap. Een onderdeel van de geschiedenis der letterkunde vormt de bibliographie of boekenkennis; doch voor elk boekverkooper behoort deze van alles de hoofdzaak te zijn.

Boekenkennis en nog eens boekenkennis, daarop komt het vooral aan, en de hoeveelheid, die men daarvan bezit, bepaalt het standpunt dat men in de rij zijner confraters inneemt. Hoe meer boekenkennis een boekverkooper bezit, des te beter kan hij beantwoorden aan zijn bestemming van voorlichter der mannen van de wetenschap. Alleen boekenkennis stelt hem in staat op elk gebied het beste aan te wijzen. Hoeveel boeken blijven er niet dikwijls onverkocht, omdat sommige boekverkoopers op het geschikte oogenblik, ondanks

allerlei hun ten dienste staande hulpmiddelen, geen voorraad titels uit het geheugen weten op te duiken!

Aan deze theoretische kennis, die men zich gedurende zijn leerjaren vóór zijn vestiging moet vergaren, wordt over het algemeen te weinig waarde gehecht. Herhaaldelijk en met klem werd door den boekverkooper Fred. Muller, die toch met de uitkomsten door hem verkregen daartoe het recht had, op het noodzakelijke ervan gewezen. Enkele van zijn wenken bij verschillende gelegenheden ten beste gegeven, verdienen zeker alleszins ter harte genomen te worden en aanhaling daarvan mag hier niet misplaatst heeten:

„*Uebung macht den Meister*”; indien de jongelieden zich dien kostbaren tijd van voorbereiding niet ten nutte maken, hoe zullen zij later den tijd tot zulke oefeningen en werkzaamheden vinden? Want wanneer iemand verzuimt in de jaren, die zijn vestiging als zelfstandig handelaar voorafgaan, die kennis, althans gedeeltelijk te vergaren en er den smaak voor te krijgen, voorwaar, nà zijn vestiging, wanneer de zorgen voor het bloeien van zijn zaak, de instandhouding van zijn krediet, en wellicht van zijn huisgezin, al zijn vlijt en aandacht vereischen, dan zal hij niet licht ingenomenheid hebben of smaak verkrijgen voor datgene wat niet direct op zijn weg ligt, en den tijd voor zijn affaire noodig, inneemt.

Mag hij niettemin later wellicht voorspoed in zijn zaak hebben, door helder inzicht, handigheid en andere bijkomende omstandigheden, — zijn hoofd zal even ledig blijven als het vroeger was en te gelegener tijd zal hij zich het verzuim in vroegere jaren bitter beklagen. De voorbeelden daarentegen van het tegenovergestelde, van hen die zich gedurende hun leertijd op al wat hun vak aangaat toegelegd en daarvan de rijke vruchten geplukt hebben, zijn te overbekend, dan dat ik ze met namen behoef op te sommen.

Wellicht zegt menig boekverkooper-debitant of uitgever dat bibliographie alleen voor den antiquaar-boekverkooper van waarde is, doch dan vergist men zich deerlijk. Bibliographie toch omvat niet, gelijk men algemeen meent, alléén de kennis der oude boeken, maar evenzeer die der nieuwere en der literatuur in het algemeen, en de onkunde in dit laatste vak beklagt zich op lateren leeftijd menig bekwaam uitgever en debitant. Indien wij hier te lande het gros der boekhandelaars, meestal debitanten nagaan, hoe velen zullen er zijn die eenig bericht en rekenschap zouden kunnen geven over een boek dat lang geleden verscheen of nu of vroeger niet in hun winkel gestaan heeft, en die aan een hunner bezoekers een goed en volledig antwoord over inhoud, prijs, uitgave, enz., van eenig boek weten te geven, zonder dadelijk hunne bibliographische hulpmiddelen, (indien zij deze al hebben) na te slaan? Er zijn natuurlijk eervolle uitzonderingen, doch ik heb alle reden te vreezen, dat hun klein getal juist den regel bevestigt.

Voor uitgevers is bibliographie in haar geheel omvang zeker overbodig, doch haar geheel ontberen kunnen zij niet en een kennis van de gelijktijdige buitenlandsche literatuur te bezitten is ook voor hen noodzakelijk, zoowel om op de hoogte van het nieuw uitkomende te blijven (in ons land uitsluitend om tot vertalingen te dienen); doch voor het overige voor ieder Nederlander

en buitenlander noodig om den gang van den menschelijken geest, en wat in dezen en genen tijd met voordeel kan uitgegeven en geëxploiteerd worden, na te gaan." —

Hetgeen nog verder wenschelijk is tot het voordeelig drijven der zaken bestaat hierin, dat een boekverkooper geen vreemdeling zij in de aanverwante vakken. Deze toch staan met zijn beroep in nauwe verbinding en van het boekdrukken, boekbinden, de papierfabricatie, het steen-, koper-, staalplaat- en houtsneedrukken, benevens van al de overige illustratiemethoden behoort hij, althans van de drie eerste vakken, genoeg te weten om arbeid en prijsberekening goed te kunnen beoordeelen. Hij moet dus kennis hebben van de letters en haar vervaardiging, van zetten, correctie en drukken; hij moet kunnen nagaan hoeveel vel druks het een of ander manuscript zal opleveren, de prijzen beoordeelen die voor zetten en drukken gerekend worden, alsmede die der kwaliteiten van het papier, enz. Hij moet de verschillende soorten van banden als van marokko-, kalfs-, segrijn-, schapen-, of varkensleer, de linnen-, perkamenten-, Fransche en Engelsche banden kennen en daarvan ongeveer prijsopgaaf kunnen doen.

Ten slotte mag het lezen der in druk verschenen levensbeschrijvingen van de voornaamsten onder de boekverkoopers, zoowel van het buitenland als van Nederland, b. v. van Perthes, Brockhaus, Didot, Chambers, Plantyn, de Elseviers, de van Waesberghe's, Loosjes, Bohn, Muller, Nijhoff, Sijthoff, Kruseman, Suringar enz. als aanbevolen op het programma van leergierige aspiranten geplaatst worden. Het leven van velen hunner, die ook begonnen zijn met pakjes maken en schoolboekjes vouwen, kan het best tot voorbeeld dienen, hoe men ook in den boekhandel door het kleine tot het groote kan geraken. En hiermede komen wij als van zelf tot de 3^e vraag:

Is de uitkomst in staat kosten en moeite te beloonen?

Een veertig of vijftig jaren geleden was de opleiding tot en in den boekhandel zeker minder kostbaar dan tegenwoordig. Wanneer het jonge mensch zijn dertiende of veertiende jaar bereikt had, werd hij bij een boekverkooper in de leer gedaan en verleende zijn patroon hem tegen vergoeding van een matig leergeld kost en inwoning in zijn huis. Hij werd dan meest geheel als een lid van het huisgezin beschouwd. De leertijd bedroeg drie jaren of langer en de lessen begonnen geheel van onder af aan, d. w. z. allerlei afvalwerk en was voor den jongsten leerling, zooals b. v. eindjes touw aan elkaar knopen, misdruk uitleggen, pakjes bezorgen of brieven op de post brengen en soortgelijk werk meer, waartoe tegenwoordig loopjongens en knechts gebruikt worden. Al kan men deze karweitjes juist niet tot de wetenschappelijke vorming van den boekverkooper rangschikken, zij droegen er toch zeker toe bij, het geduld van het jonge mensch te oefenen en hem voor grootheid in eigen oogen te bewaren. Deze en vroegere perioden hebben evenwel een groot aantal achtenswaardige boekverkoopers opgeleverd, die allen met dergelijk werk begonnen zijn en wier namen als voorbeelden voor het latere geslacht kunnen aangehaald worden. In den tegenwoordigen tijd is het anders geworden en

men zou thans van den volontair moeilijk zoo iets kunnen vorderen. Een toestand, zooals vroeger, toen elk leerling kost en inwoning bij den patroon genoot, zoodat velen er zoogenaamde boekverkooperskostscholen op na hielden, bestaat nu nog slechts bij weinigen. Het buitenshuis wonen is regel geworden en meer in overeenstemming met den ouderen leeftijd, waarop men den boekhandel intreedt.

Velen beschouwen het als een brevet van bekwaamheid, wanneer zij hun eerste leerjaren in een groote en uitgebreide zaak kunnen doorbrengen en meenen dat alleen de renommée der firma, bij wie zij geleerd hebben, voor het welslagen bij latere vestiging voldoende mag heeten. Op deze meening valt echter veel af te dingen. Dat het een voorrecht is zijn eerste opleiding in een goede, gerenommeerde zaak te hebben genoten, behoeft geen betoog; de uitgebreidheid echter van vele dier zaken is dikwijls oorzaak, dat het den patroons zelf aan tijd ontbreekt om zich met de leiding van den leerling bezig te houden, terwijl ook de heeren bedienden het gewoonlijk veel te volhandig hebben, om zich met jongelui af te willen geven. In zulke gevallen blijft de volontair te veel aan zich zelf overgelaten. Bezit hij degelijke kennis en is hij vlug van bevassing, dan zal men hem langzamerhand allerlei en moeilijker werk toevertrouwen; doch er zijn er ook, die in dergelijke omstandigheden machinaal verrichten wat hun opgedragen wordt en zich om het verband en de geheele inrichting der zaken verder niet bekommeren.

Over het algemeen, maar voor laatstbedoelden vooral, is het beter een patroon te kiezen in een goede zaak van niet te grooten omvang, omdat deze den leerling alle soorten van werk achtereenvolgens zal laten verrichten en hem dus beter begrip van de leiding der zaak en het geheele samenstel van den boekhandel doet verkrijgen. Wanneer hij dan, na een drie- of vierjarig verblijf, in een grootere zaak als bediende geplaatst wordt, is hij spoedig berekend voor de verschillende afdeelingen, die daar in het groot en afzonderlijk gedreven worden, doch in hoofdzaak op dezelfde wijs, als hij ze in het klein geleerd heeft.

In den regel is bij ons te lande de betrekking van boekverkoopersbediende een overgangperiode; zij vormt slechts voor de minderheid een beroep voor het geheele leven, om daarvan, evenals andere handels- of kantoorbedienden, een middel van bestaan te maken. Daartoe wordt de betrekking ook te slecht gesalariëerd, en dit kan bij den betrekkelijk geringen omzet van de meeste firma's ook moeilijk verbetering ondergaan. Uitzonderingen hierop maken natuurlijk de uitgebreide zaken in groote steden, die een reiziger, boekhouder en verschillende bedienden bepaald noodig hebben en in wier belang het is een goed, vastaanblijvend personeel door een evenredig hoog salaris aan de zaak verbonden te houden.

Doch het doel van de meesten, die zich aan den boekhandel wijden, is natuurlijk zich zelfstandig te vestigen en in den regel worden dezen in meerdere of mindere mate door kapitaal gesteund, om na leerling en bediende op halve soldij — in vergelijking met andere betrekkingen op dien leeftijd, die niet half zooveel verstandelijke ontwikkeling vereischen — geweest te zijn, een eigen zaak te vestigen. En het kapitaal behoeft voor iemand, die zich als bediende

goed op de hoogte heeft gewerkt, zoo aanzienlijk niet te zijn, om op een niet te groote plaats met overleg en wanneer hij zich niet tot gewaagde speculatiën en dikwijls dolzinnig uitgeven laat verleiden, een vast en aangenaam, zij het dan ook geen rijk bestaan te verwerven. Voor een vestiging of overneming van een flinke zaak in een der grootere steden wordt natuurlijk een betrekkelijk aanzienlijk bedrijfskapitaal vereischt, doch hiertegenover staat ook, dat men zich door grooter arbeidsveld een veel ruimer bestaan kan verschaffen. Zij echter, die meenen in den boekhandel spoedig „hun slag te slaan” of daarin rijk denken te zullen worden, zouden wij liever een ander handelsvak aanraden, althans in bedenking geven geen boekverkooper-debitant te worden.

Zijn er al voorbeelden van sommige uitgevers, die met practischen blik, doorzicht en van het geluk gediend in korten tijd een aanzienlijk fortuin verworven hebben, ze zijn er ook van anderen, voor wien het uitgeven kansspel werd, waaraan zij hun geheele bestaan hebben opgeofferd. Doch tegenover de minder schitterende financiële uitkomsten in den boekhandel staan andere voorrechten, welke slechts weinig handelsbedrijven, die groote geldelijke winsten afwerpen, aan hun beoefenaren kunnen schenken. Voor hen, die intellectueele bevrediging in eigen werkkring en dagelijksch verkeer op hoogen prijs stellen, is het wenschelijk en aan te bevelen hun beroepskeuze op den boekhandel te vestigen.

Wij hebben reeds terloops melding gemaakt van de verschillende afdeelingen, die in den boekhandel bestaan. Men kan de boekhandelaars n.l. onderscheiden in: 1°. uitgevers, 2°. debitanten of assortiment-boekverkoopers en 3°. handelaars in oude en zeldzame boeken (antiquaren). Als zijtakken, meest bij de 2° categorie uitgeoefend, kan men den muziek-, kunst- en kaartenhandel beschouwen. Over het algemeen vindt men in den boekhandel geen strenge afscheiding; toch worden ook enkele of wel één der genoemde afdeelingen, zoo niet uitsluitend, dan toch bij voorkeur uitgeoefend. Dit is nog het meest bij het uitgeven het geval. De uitgever is in den boekhandel de producent, de scheppende of voortbrengende kracht; de debitant daarentegen de bemiddelaar tusschen den producent en den consument of boekenkooper, de tusschenpersoon door wiens bemoeiingen de voortbrengselen van den eerste onder de meest verschillende klassen des volks verspreid worden. Meermalen heeft men beproefd de beteekenis dezer beide hoofdafdeelingen tegen elkaar in de weeg schaal te leggen en nu eens den uitgever, dan weer den debitant een gewich tiger plaats willen toekennen. Beiden staan echter met elkaar in zoo nauwen samenhang en zijn elkaar wederkeerig zoo onontbeerlijk, dat zij slechts als een ondeelbaar geheel beschouwd kunnen worden en in dit innig samenwerken de sterke zedelijke macht vormen, die den boekhandel in de geschiedenis der beschaving door de verspreiding der letterkundige voortbrengselen is toegekend geworden.

Deze beide hoofdafdeelingen van het boekhandelsverkeer vindt men overal in het vak terug; uitgever en debitant onderscheidt men niet alleen in den

eigenlijken boekhandel, maar ook in den muziek-, kunst- en kaartenhandel; soms zijn zij in één persoon vereenigd, doch ook dikwijls worden beide bedrijven van elkaar gescheiden uitgeoefend. Evenwel is beider arbeidsveld zoo uitgebreid en legt zoo geheel en al beslag op de werkkraft van elk individu, dat in den regel dan het resultaat het gunstigst is, wanneer of het uitgeven of de debietzaak uitsluitend een voorwerp van toewijding voor den boekhandelaar wordt.

A. De boekhandelaar-uitgever.

Onder het uitgeven van boeken verstaat men eenig geschrift door den druk te vermenigvuldigen en vervolgens te verspreiden. Doorgaans koopt de uitgever het recht van uitgave of den eigendom van eenig boek-, muziek- of plaatwerk, met vergunning daarvan een onbeperkt aantal te laten drukken en door tusschenkomst van den debitant voor het publiek verkrijgbaar te stellen, ten einde daardoor, naast de bevordering van de wetenschap en de letterkunde, zich zelve en anderen een stoffelijk gewin te verzekeren. Soms huurt hij dit recht slechts voor een met den schrijver overeengekomen aantal; ook werkt de uitgever niet altijd voor eigen risico, maar voor rekening van den staat, van geleerde genootschappen of van den schrijver zelf.

Indien men de verhouding tusschen uitgever en publiek nader beschouwt, dan ontdekt men een groot verschil tusschen het verleden en den tegenwoordigen tijd. Daar de eerste boekdrukkers ook te gelijker tijd boekhandelaren waren, moesten zij voor den verkoop hunner persproducten grootendeels zelf zorgen. Ofschoon eerst veel later de boekhandel als een zelfstandig bedrijf uitgeoefend werd, worden er van vroeger ook enkelen genoemd, die zonder zelf een drukkerij te bezitten, zich met den verkoop van boeken bezig hielden. In dien tijd was de handel in boeken eigenlijk een vak dat der boekdrukkerij meer of minder ondergeschikt bleef. Met het uitgeven van nieuwe werken hielden zich in den eersten tijd na de uitvinding alleen de drukkers bezig; eerst sedert de tweede helft der 16de eeuw kwam het uitgeven meer in handen der eigenlijke boekhandelaren.

In dien eersten tijd, toen het verkeer nog zeer slecht geregeld was, brachten drukkers en handelaren hun nieuwe boeken op de missen of jaarmarkten ter verkoop of ter ruiling, wyl de ruilhandel de ziel van het verkeer der boekverkoopers was; de geleerde, die de boeken noodig had, zag zich genoodzaakt, onmiddellijk met de uitgevers zelf op de mis in aanraking te komen, of ze daar door een hem bekend, in zijn stad woonachtig handelaar te laten inkoopen. Toen omstreeks het midden der 17de eeuw met de vermeerdering der letterkundige producten ook de magazijnen der boekhandelaren aangroeiden, werd het uitgeversbedrijf meer een op zich zelf staande tak, die den eigenlijken verkoop of omzet der boeken geheel of gedeeltelijk aan den magazijn- of winkelhouder overliet.

De verhouding tusschen uitgever en schrijver heeft weinig verandering ondergaan. De eerste kwam in het bezit van het manuscript van een of ander

werk met het recht of de verplichting het te laten drukken, en verstond zich met den schrijver over het honorarium, dat in geld, boeken of present-exemplaren van zijn eigen werk bestond. Vele schrijvers waren toen echter uitgevers van hun eigen boeken en werden dan meestal ondersteund door rijke begunstigers of lands- en stedelijke besturen, aan wie zij hun boeken opdroegen.

De voornaamste factoren, waarmede de uitgever rekening te houden heeft, zijn de tijdsomstandigheden en de behoeften van den geest zooals die zich in de maatschappij openbaren; deze moeten hem de richting en het gebied aanwijzen waarop zijn ondernemingen kans tot slagen aanbieden; want uitgevers-speculatiën moeten op den geest des tijds gebaseerd zijn. Zij vereischen een ver reikenden blik, een talent om door te dringen in velerlei toestanden en ook om vooruit te berekenen zelfs de nietigste omstandigheden, die een gunstigen of schadelijken invloed daarop kunnen uitoenen. Wie echter met zijn tijd meeleven, de behoeften er van nagaan en tevens zulke behoeften eerst bij het volk opwekken wil, moet natuurlijk zelf op de hoogte van zijn tijd staan om het uitgestrekte terrein te kunnen overzien.

Bij verreweg de minderheid der manuscripten of werken, die den uitgever aangeboden worden, kan hij met zekerheid op een bepaalde winst rekenen, daar een vertrouwbare maatstaf om het goed gevolg naar te beoordeelen, ontbreekt. Een uitgever is verplicht de voortbrengselen der letterkunde te toetsen aan twee geheel verschillende steenen. Aan de eene zijde vraagt hij zich zelven af, of het boek wetenschappelijke of kunstwaarde heeft, dus hoe hoog het staat. Aan de andere zijde gebiedt hem zijn hoedanigheid als koopman te vragen, of het werk voldoet aan de eischen van het publiek, d. i. gewoonlijk hoe laag het staat. Slechts boeken, die de etiquette van een bekenden naam dragen, maken hierop een uitzondering, want die hebben debiet, ook al is de inhoud van den derden rang. Maar bij producten van nog onbekende dichters en romanschrijvers, of van geleerden, die met hun in de studeerkamer bijeen-gebrachte nasporingen voor het eerst in het licht willen treden, is de zaak een kansrekening, waarbij de risico alleen voor den uitgever blijft. Wel komt het een enkele maal voor, dat een bemiddeld auteur zich bereid verklaart een deel van het verlies, dat de uitgever eventueel mocht lijden, te vergoeden; of echter een uitgever daarmee over het geheel gediend is, blijft de vraag, daar hij, door het vooruitzicht het verlies niet alleen te dragen, zich te eerder zal laten verleiden het boek uit te geven.

Wat de productie aangaat, daarover kunnen wij ons in dezen tegenwoordigen schrijflustigen tijd ten opzichte van de kwantiteit niet beklagen; aan letterkundige talenten schijnt in geen der beschaafde landen gebrek te zijn. Menigeen trouwens, die de annonces der uitgevers en den ophef van sommige dagbladen over vele hyper-moderne persvoortbrengsels leest, meent langs dezen weg ook wel tot bekendheid te kunnen geraken; hoe zelden echter blijkt zijn *coup d'essai* een *coup de maître* te zijn en aan hoe weinigen gelukt het een gezocht schrijver te worden. En toch hebben enkelen — meer nog dan men denken zou — die tegenwoordig tot de bekendste namen der literatuur behooren,

hun opgang te danken aan den uitgever, die hun eersteling op zijn kosten liet drukken en door aantrekkelijken vorm, handige exploitatie of onverdroten bemoeiing voor verspreiding, bekendheid en een gunstig onthaal wist te zorgen.

Met hoeveel ondank wordt evenwel de uitgever veelal beloond en in welk een slechten „reuk” staat hij! Elk schrijver verbeeldt zich natuurlijk, dat zijn werk grooten affrek moet vinden, en de uitgever, die tijd en geld offert, in onzekerheid of het laatste ooit tot hem zal wederkeeren, wordt van inhagheid en roofzucht beschuldigd, zoo het blijkt, dat hij werkelijk van zijn werk eenig voordeel gehad heeft. Dan zijn de tijden vergeten, dat het handschrift van uitgever tot uitgever dwaalde, tot één er zich over ontfermde; en die één is dan de man, die de arme auteurs exploiteert. Maakt soms een werk meer dan gewonen opgang, dan wordt den uitgever op duim en vinger zijn winst nage-rekend. Wat de man in den loop der jaren aan zooveel andere werken, waarbij hij niet op zijn kosten kwam, heeft verloren, welke bedragen hij aan advertentiën en andere exploitatiemiddelen heeft besteed, om het werk aan zijn opgang te helpen, of daarin te steunen, hierover zwijgt de historie; dat ligt in zijn kantoorboeken begraven. Men spreekt alleen van de groote winsten der uitgevers. Talrijk zijn dan ook de voorbeelden, dat schrijvers zelf uitgevers van hun eigen geschriften werden, maar zij zijn er altijd slecht bij gevaren; zelfs een beroemdheid als Lessing moest dat tot zijn schade ondervinden.

Een ondernemend uitgever zal niet alleen den arbeid van letterkundigen of geleerden in het licht geven, maar ook volgens eigen ideeën ondernemingen tot stand brengen. Bij vele en zeer belangrijke werken is het idee en ontwerp van den uitgever uitgegaan; door hem zijn dikwijls verschillende geleerde schrijvers voor een dergelijk doel tot elkaar gebracht, zooals b. v. bij encyclopædieën, tijdschriften, verzamelwerken, enz. De loop der gebeurtenissen, de ontdekkingen der wetenschap, de brandende vraagstukken des tijds zullen den ondernemenden uitgever menigvuldige gelegenheden aanbieden, om mannen, die anders misschien niet voor een groot publiek geschreven zouden hebben, tot het in schrift meedeelen van hun kennis aan te moedigen, hetwelk aan de eene zijde gunstig op de volksbeschaving kan werken en te gelijker tijd uitzicht op stoffelijk voordeel meebrengt. Een uitgever, die prijsstelt op zijn naam, zal bij ondernemingen, die op een groot debiet aangelegd zijn, van zelf zorg dragen, dat hij alleen om geldelijk gewin geen letterkundig fabriekwerk aan de markt brengt, of partij trekt van de onedele hartstochten van het volk.

B. De boekhandelaar-debitant.

Zooals reeds vroeger vermeld werd, waren in de eerste jaren van wording van den boekhandel drukker, uitgever en debitant in één persoon vereenigd. Eerst tegen het einde der 16de eeuw ontstonden eenige firma's, die zoowel door belangrijke en menigvuldige uitgaven, alsook door uitgebreid verkeer boven hun vakgenooten uitstaken. Toen ook traden enkele boekverkoopers op, die zich er bij voorkeur op toeleghden om in de langzamerhand ontstane

behoefden van het boekenkoopend publiek te voorzien en tot dit doel eigenlijke magazijnen bijeenbrachten. Evenwel waren deze alleen voor de geleerden en de meer ontwikkelden uit het volk berekend en werden daarom ook alleen in grootere en academiesteden gevonden; het verkeer met het overig gedeelte des volks stond op een veel lager trap, bleef zeer beperkt en bepaalde zich tot den verkoop van een zeer ondergeschikt soort boekjes, die meest geleverd werden door rondventers, veelal ook door boekbinders, ja zelfs door papier- en perkamentmakers.

Onze voornaamste boekverkoopers, die in het buitenland hoog stonden aangeschreven en ten voorbeeld genomen werden wegens de uitmuntende inrichting van hun handelsverkeer, begonnen het eerst met prijslijsten van de voorhanden werken hunner magazijnen samen te stellen, die daarom des te noodzakelijker waren, wijl de tegenwoordig bestaande scheiding tusschen ouden en nieuwen handel eerst later plaats vond. Eerst in den loop der 19de eeuw breidde de nieuwe handel zich belangrijk uit; niet alleen in de aanzienlijkste steden, doch ook op kleinere plaatsen vestigden zich boekverkoopers, zoodat men tegenwoordig in elk dorp van eenige beteekenis de voornaamste producten van de letterkundige markt voorhanden vindt.

De verbeterde middelen van verkeer, doch vooral het ontstaan van de populair-wetenschappelijke lectuur, de afleveringen- en vlugschriften-literatuur, verschaften den debitant de beste gelegenheid om met vrucht op een uitgebreid arbeidsveld werkzaam te zijn. Met de verbetering van het onderwijs en de groote uitvindingen op nijverheidsgebied ontstond ook de behoefte om kennis te nemen van hetgeen de buitenlandsche pers opleverde, zoodat enkele debitanten hun relatien tot over de grenzen uitstrekten en dat wel met zulk goed gevolg, dat de importhandel, vooral in Duitsche boeken, thans in de meeste groote steden gedreven wordt, hetzij door firma's uitsluitend ten behoeve van eigen zaak, of ook door anderen die, zooals dit vooral met den Franschen en Engelschen importhandel het geval is, meer speciaal de verschillende debitanten op kleinere plaatsen voorzien. De regelmatige en vaste verbindingen, welke daardoor met alle hoofdplaatsen der letterkundige productie, niet alleen in de Europeesche landen, maar ook met andere werelddeelen aangeknoopt werden, hebben gemaakt, dat sommige boeken hun debiet over de geheele wereld vonden.

In de nauwste betrekking met het debiet of den assortimentshandel in boeken staan de kunst-, muziek- en kaartenhandel, benevens de verkoop van kantoor- en schoolbehoefden en de levering van hulpmiddelen voor het onderwijs, welke als bijzaken deels in verbinding daarmede, deels als afzonderlijke takken gedreven worden. De kunst- of plaathandelaar houdt zich derhalve met den verkoop van schilderijen, koper- en staalgravures, lithographieën, oleographieën en photographieën, meestal ook bezig met het leveren van teeken-voorbeelden en alle daarbij benoodigde behoeften voor het teekenonderwijs. De muziekhandel wijkt zeer weinig van den gewonen boekhandel af; het rabat is veel hooger, doch daarvan wordt een groot gedeelte aan muziekonderwijzers afgestaan. De buitenlandsche muziek wordt alleen op vaste bestelling afge-

leverd, de in ons land gedrukte nieuwe en soms ook vroegere uitgaven worden in depot gegeven aan enkele boekverkoopers, die zich speciaal op den verkoop daarvan toeleggen. De handel in kaarten, globes en andere hulpmiddelen voor het onderwijs is bij ons te lande geheel met den boekhandel verbonden; slechts enkele firma's te Amsterdam en Rotterdam maken van den kaartenhandel meer bepaald werk en houden er een magazijn vooral ten dienste van zeelieden op na.

Wanneer de taak van den uitgever grootendeels geëindigd is, n.l. wanneer zijn uitgaven geheel gereed de pers hebben verlaten en door den binder of innaaier zijn afgeleverd, begint de werkzaamheid van den debitant. Aan hem blijft de zorg om tegen een vergoeding, geëvenredigd aan de geldswaarde, in den vorm van een bepaald rabat, een goed heenkomen voor des uitgevers en schrijvers papieren kinderen te zoeken. Om dus een debietzaak op waardige en voordeelige wijze te drijven, wordt er behalve de voor elk beschaafd mensch noodige algemeene kundigheden een degelijke kennis van den samengang en de geschiedenis van de beoefening der wetenschappen en boekenkennis vereischt, want deze vormen de basis, waarop zijn geheele bestaan rust. Wanneer deze boekenkennis zich niet enkel tot den titel, prijs en uitgever en andere slechts voor den boekverkooper onontbeerlijke zaken, die alleen op het uiterlijk betrekking hebben, bepaalt, doch ook tegelijk een oordeel over den inhoud en de waarde dier werken insluit, dan kan het niet uitblijven, of deze zal den debitant zeker dubbel ten goede komen, want juist van hem hangt het veelal af om het publiek op het beste opmerkzaam te maken, zoodat een aanzienlijk gedeelte van de boeken, waarvoor hij zich interesseert, of welke hij bij voorkeur uitstalt, gekocht wordt. Een debitant, die op de hoogte van zijn tijd staat en met alles wat er in de maatschappij omgaat meeleeft, wordt dikwijls de letterkundige raadsman van het meerendeel zijner bezoekers, die gaarne zijn meening over de nieuwste uitgaven inwinnen en zijn raad bij de keuze van eenig werk voor studie of ontspanning opvolgen.

Moet de uitgever achtslaan op de behoeften van een of ander vak in zijn eigen tijd, de debitant moet geheel het veld van het menschelijk weten en denken ook van vroegere eeuwen trachten te overzien. Hij moet de vertrouwbare gids zijn, die den weg kent op het uitgestrekte gebied der wereldliteratuur. Hij dient den weg te kennen om de geestesproducten van alle volkeren op te kunnen sporen, ten einde die op de goedkoopste en snelste wijze den geleerde of vakman te verschaffen. Wil hij zijn beroep degelijk uitoefenen, dan moet hij zich beschikbaar stellen voor elkeen, die eenig onderwerp wil doorgronden of behandelen. Meermalen gebeurt het, dat de geleerde hem de bronnen komt vragen voor een of anderen wetenschappelijken arbeid. Staat hij zeer hoog, dan is hij niet zelden degeen, die de belangstelling voor een onderwerp bij anderen weet op te wekken.

Natuurlijk staan den debitant in de boekenlijsten hulpmiddelen ten dienste, maar hij moet ze ook weten te gebruiken, evenals een advocaat zijn wetboeken; te beklagen evenwel is hij, die steeds zijn catalogussen moet raadplegen en zich daarop geheel verlaat. In veel gevallen toch kunnen de dorre catalogus-

titels de onbekendheid met de boeken zelf niet vergoeden, noch ook maar eenigszins te gemoet komen in het gemis van een oordeel over de waarde er van in vergelijking met andere uitgaven over hetzelfde onderwerp.

Voor den degelijk ontwikkelden en met algemeene kennis goed toegerusten debitant is in de groote en academiesteden een ruim veld waarop hij met voordeel werkzaam kan zijn. Heeft hij aan zijn boekhandel tevens een muziekhandel verbonden, dan vermeedert hij daardoor het aantal zijner bezoekers. Een actief en ondernemend debitant, die alle kansen tracht waar te nemen, zal nog verder gaan en ter uitbreiding zijner relatien ook nog een leesinrichting van tijdschriften, illustraties en romans oprichten. Daar in de kleinere plaatsen het verkoopen van boeken en muziek alleen niet altijd een voldoende bestaan oplevert, is het zeer raadzaam dat de aspiranten zich ook op de hoogte trachten te stellen van den handel in papier en kantoorbehoeften en van de boekbinderij en drukkerij. De kennis, die zij zich van die nevenvakken eigen maken, komt hun later, zoowel als uitgever of als debitant, uitmuntend te pas, ook tot het aannemen of het doen van bestellingen en het beoordeelen van werk in takken, die zij niet zelf uitoefenen.

C. De boekhandelaar-antiquaar.

Het antiquariaat of de oude handel is met den assortimenthandel wel nauw verbonden, maar de werkzaamheden daarvan bepalen zich meer uitsluitend tot den verkoop van oudere, bij den debitant niet meer te bekomen, of ook wel van nieuwere, doch tegen verminderden prijs aangeboden boeken. Met weinig uitzonderingen behooren alle vóór 1850 verschenen boeken en zelfs vele latere uitgaven tot het gebied van den ouden boekhandel, wyl de voorraad van exemplaren hiervan meestal reeds lang opgeruimd werd en deze daarom niet meer van de uitgevers, noch van hen op wie ze overgingen, besteld kunnen worden. Maar ook vele nieuwere werken, die uitverkocht en niet herdrukt zijn, kunnen slechts langs antiquarischen weg verkregen worden. Verder houden vele antiquaren magazijnen van die boeken, welke elk debitant ook wel in staat is te leveren, n.l. door ze van de uitgevers te bestellen, doch eerstgenoemden koopen ze gebruikt en meestal ingebonden van particulieren of op veilingen, om ze tot verminderde prijzen weer van de hand te doen.

De prijsvermindering van deze meest oudere boeken heeft haar goede zijde: ten eerste omdat daardoor een groote menigte gewaardeerde werken ook onder het bereik van minder bemiddelde geleerden en studeerenden gebracht worden en ten tweede omdat de geldelijke waarde van een boek niet altijd gelijk kan blijven. Wanneer b.v. een werk, 30 jaar geleden verschenen en toen op de hoogte der wetenschap staande, door de geleerden willig tegen den door den uitgever bepaalden prijs gekocht werd, dan is veelal zulk een boek tegenwoordig geheel of gedeeltelijk verouderd en wordt dikwijls alleen nog gekocht op den naam af, of als bron en hulpmiddel voor de geschiedenis van eenig onderwerp. In onzen tijd gaan vele takken der wetenschap, b.v. de natuurkunde, zoo snel vooruit, dat er maar weinig jaren noodig zijn om een op

zich zelf uitmuntend handboek door een later, hetwelk ook de nieuwste ontdekkingen behandelt en uitvoeriger en vollediger is, te zien verdringen. Wanneer nu iemand bij zijn studiën toch verplicht is zulk een verouderd boek, misschien om enkele belangrijke aantekeningen te koopen, dan ligt het in den aard der zaak, dat de verminderde wetenschappelijke waarde van het werk ook langzamerhand invloed op de geldswaarde moet uitoefenen. Vele uitgevers, op verstandige wijze van deze omstandigheid partij trekkende, hebben de verkoopprijzen van hun verouderde uitgaven verminderd; evenwel blijft de grootere omzet tegen verminderde prijzen toch in handen van den antiquaar, wijl ten eerste voor vele boekenkoopters die prijzen nog te hoog zijn, en ten andere omdat de antiquaar in zijn magazijnen en door het verspreiden van catalogussen beter gelegenheid heeft de boeken onder de aandacht van het publiek te brengen.

Eerst in den lateren tijd van snel verkeer en goedkoope verzending is het zoogenaamde moderne antiquariaat ontstaan en heeft zich, vooral in Duitschland, sterk uitgebreid. De vertegenwoordigers van deze nieuwe branche hebben zich vooral in de hoofdsteden gevestigd en leveren uit hun magazijnen de nieuwe, ja soms de allernieuwste uitgaven met rabat of beneden uitgaafsprijs. Door middel van boekenlijsten en advertentiën trachten zij hun debiet ook buiten hun woonplaats te vinden. Ook in ons land vinden de gewone debitanten, voornamelijk bij den verkoop van school- en studieboeken een niet gering te achten concurrentie van enkele dier soort boekenkooplui, die nieuwe en courante boeken bij getallen inkoopen en beneden den prijs aanbieden.

De eigenlijke antiquaar bepaalt zich gewoonlijk alleen tot het koopen uit de tweede hand. Hij koopt of enkele boeken, waarvan de eigenaar zich wil ontdoen, of neemt geheele bibliotheken over en tracht op verkoopingën werken machtig te worden waarin hij voordeel ziet. De verkoop uit een op deze wijs verkregen magazijn geschiedt direct uit de hand aan het publiek, of weer aan andere antiquaren, of ook wel door tusschenkomst van debitanten.

Een belangrijk gedeelte van de practijk van den ouden handel bestaat in het houden van boekverkoopingen, de z.g. aucties. Deze nemen dan ook gedurende een geruimen tijd zeer veel werkzaamheid en inspanning van krachten in beslag, terwijl de uitslag niet altijd aan de daaraan besteede moeite en tijd beantwoordt. De eerste vereischten om wel te slagen zijn een goed opgestelde catalogus, doelmatige verspreiding daarvan, geschiktheid om de veilingen te leiden, maar vóór alles kennis van de waarde der boeken.

Terwijl de debitaant zich slechts met de literatuur van den nieuweren tijd, dikwijls alleen van het heden, bezighoudt, omvat de oude handel de letterkundige productie van eeuwen en maakt daarom van zijn magazijnen de voorraadschuren der wetenschap. Uit dit oogpunt beschouwd is hij ontegenzeggelijk de belangrijkste tak van den boekhandel en verdient ten volle de aandacht en de waardeering.

De roeping van den antiquaar-boekhandelaar bestaat hoofdzakelijk in het bijstaan der geleerden in het opsporen der literatuur van het onderwerp dat deze bestudeeren. Hieruit volgt, dat een degelijk antiquaar meer dan gewone

taal- en letterkundige kennis moet bezitten, die hem in staat stelt een blik over het geheele veld der wetenschap te slaan en elk boek naar zijn inhoud een behoorlijke plaats aan te wijzen. Zonder die kennis staat hij gelijk met een uitdrager, die een boek naar zijn omvang, voorkomen of andere uitwendigheden taxeert. Van alle voortreffelijke vroegere en latere werken moeten hem de tijd van het ontstaan, hun verschillende uitgaven, commentaren, enz. bekend zijn. Zelfs de boeken van den tweeden en derden rang moet hij door bekendheid met hun verband tot andere gewichtige uitgaven van dat tijdperk behoorlijk weten te waardeeren. Behalve de kennis der moderne talen, is hem die der Latijnsche onontbeerlijk en der Grieksche zeer aan te bevelen. Daargelaten dat het afschrijven en het doelmatig bekorten van een Latijnschen titel zonder kennis dier taal zeer moeielijk is, zoo wordt deze vooral bij de eerste voortbrengselen der boekdrukkunst en bij handschriften, die geen titel bezitten, volstrekt noodzakelijk, daar bij deze dikwijls een gedeeltelijke lectuur vereischt wordt om den inhoud goed te kunnen aangeven.

Een der gewichtigste en moeielijkste zaken vooral voor den aanvangenden antiquaar-boekverkooper is de bepaling van de waarde van een boek. Eerst na langdurige ondervinding zal hij de noodige tact en zekerheid daartoe verkrijgen, want behalve met de innerlijke waarde der boeken heeft hij hierbij vooral ook rekening te houden met de quaestie van vraag en aanbod, die nog al eens afwisselt. De smaak en de eischen der bibliophilen (boekenliefhebbers) geven dikwijls den maatstaf aan voor den prijs der boeken. De een koopt bij voorkeur fraaie en zeldzame drukken, zooals b.v. de uitgaven der Elseviers. De uitwendige toestand van het exemplaar, zooals de grootte der bladen, de omstandigheid of het al of niet afgesneden is, de netheid van den band, de versiering met miniaturen en fraaie beginletters, drukken op perkament, op gekleurd papier of op zulk dat van buitengewone stoffen vervaardigd werd; goud-, zilver- of kleurendrukken, dit alles heeft een belangrijken invloed op den prijs. Een ander koopt alleen de beste uitgaven en eerste drukken van een schrijver, die met een soort piëteit opgespoord worden; of boeken, slechts in kleine oplagen gedrukt, waarvan elk exemplaar genummerd is; voorts werken, die de namen hunner vroegere vermaarde bezitters of autografen en manuscript-aanteekeningen des schrijvers bevatten, of wel uit de bibliotheek van beroemde mannen afkomstig zijn. Een derde maakt jacht op oude reisbeschrijvingen, een vierde op liedboekjes, een vijfde op volksboeken met houtsneden, enz. enz.

De oude handel, die tot voor een halve eeuw in ons land bijna geheel door onbevoegden gedreven, slechts weinig geacht en door enkelen, hoe verdienstelijk soms, toch meest als bijzaak uitgeoefend werd, is door Fred. Muller tot aanzien gebracht en wordt thans door vele der voornaamste boekverkoopers, onder wie de in zijn school gevormde een eerste plaats bekleeden, op waardige wijze vertegenwoordigd. Wat van dit aanzien en de eervolle bekendheid in en de relatiën met het buitenland de grootste hefboom is geweest, moge blijken uit de volgende woorden, die, slechts enkele artikelen vormende van Muller's boekverkoopers-catechismus, der behartiging alleszins waard zijn:

„Is voor den boekhandelaar-antiquaar ook al het zien, het behandelen der boeken hoofdzaak, dat zal hem weinig baten, indien hij niet geleid en geleerd wordt door bibliographische studie. Deze wetenschap is van zéér groote uitgestrektheid, en omvat niet slechts de kennis der geheele nieuwere, maar evenzeer der geheele vroegere literatuur, zoowel van alle thans levende volken, als der Grieken, Romeinen, enz.; bovendien omvat zij de kennis der handelswaarde der boeken, hunne meerdere of mindere zeldzaamheid en al wat daarmee samenhangt; voorts, de kennis der oude drukken vóór 1500, kennis zooveel mogelijk van de geschiedenis van boekdrukkunst en boekhandel. Maar bovenal is het maken van catalogussen, hun systematische indeeling een hoofdzaak. Het spreekt van zelf dat er bezwaarlijk iemand zal gevonden worden, die het geheele wijd uitgestrekte veld dezer wetenschap kent en alle deelen met gelijken ijver kan beoefenen. Toch mag den antiquaar of handelaar in oude boeken, zoo hij waarlijk den naam wil verdienen van een wel-onderricht man, die zijn stand eer aandoet, en zijn zaak goed te roer staat, niets van dit alles geheel vreemd zijn en moet hij van de een of andere afdeeling meer bepaaldelijk zijn studie gemaakt hebben. Daarom juist is de handel in oude boeken op goede wijze gedreven, mijns inziens, de moeielijkste afdeeling van den geheelen boekhandel. Niet alleen toch dat men evenveel mercantiele vaardigheid in het uitgeven en winnen van geld moet bezitten, den zeer afwisselenden smaak van het publiek moet nagaan, maar er behoort tevens een meerdere mate van letterkundige kennis toe, (wil men namelijk den handel goed drijven) dan voor een debitant of uitgever noodig is. — Vraagt men nu echter of het niet mogelijk is om zonder het bezit van deze kennis in den ouden handel eenig geld te verdienen? voorzeker ja! en daar zijn voorbeelden genoeg van, doch dan moet dit gemis van letterkundige kennis vergoed worden door een niet geringe mate van slimheid, opmerkzaamheid, handigheid en wat dies meer zij. Evenals men bij blinden, stommen of dooven ziet, dat door het gemis van het eene zintuig, een of meer andere zich tot een groote hoogte ontwikkelen, veel meer dan het geval is bij zienden, sprekenden of hoorenden, evenzoo ook vergoeden zij, die zonder kennis den boekhandel uitoefenen en daarin geld verdienen, dit gemis door andere hulpmiddelen. Gaarne erken ik, dat het drijven van een eigen zaak en het verliezen of winnen van geld aan eenig boek of een uitgave de beste leerschool is, doch zonder voorafgaande, op het minst theoretische opleiding, zal niemand het tot eenige onderscheiding brengen.”

Indien men nu meent uit al het aangevoerde tot de conclusie te moeten komen, dat een boekverkooper dus eigenlijk een geleerde behoort te zijn, dan is deze gevolgtrekking niet juist. De boekverkooper moet vóór al het andere goed koopman zijn; op elk gebied van den handel is daartoe het eerste vereischte dat men grondige kennis bezit van de waren, waarmee men handel drijft. Dat voor de warenkennis van een boekverkooper meer studie vereischt wordt dan voor die van een thee-, tabak-, of lakenhandelaar springt onmiddellijk in het oog. Geleerden (in den zin die gewoonlijk aan dit woord gehecht

wordt) als boekverkoopers zijn meestal onbruikbare wezens voor den handel geweest, maar beschaafde, goede kooplieden, die tevens in hun hoofd en gemoed ook nog andere kundigheden en eigenschappen bezitten, dan alleen de handigheid en tact om een massa bedrukt papier voor veel geld te debiteeren, zij zullen steeds den stand tot eer verstrekken.

Wij wenschen deze schets te besluiten met een soort catechismus, die wij aantreffen in een der Spectatoriale geschriften ¹⁾ en die blijkbaar opgemaakt is naar aanleiding van voorafgaande klachten over het gehalte der boekhandelaars destijds. De meeste artikelen er van hebben ook nog voor onzen tijd hun kracht behouden en hoewel taal en stijl veel te wenschen overlaten, geven wij den tekst in den oorspronkelijken vorm wegens zijn eigenaardige uitdrukkingen en vaktermen.

Onderricht om een groot BOEKVERKOOPER te worden.

Van de *Pligten van een Boekverkooper*, dat hy met een goed Capitaal beginnen moet, en dat hy (naar) een goeden *stand* moet uitzien; dat hy overal Correspondentie moet zoeken, zelf Buitenslands als hy kan; dat hy eerlijk en vlytig moet zyn, zonder evenwel al aanfonds te veel te willen winnen; dat hij, of schoon de Boekverkoopery meest in Ruiling bestaat, doch niet al te veel moet kwanfelen, en vooral niet van zyn eigen forteering; dat hy daar het minst de hand mee moet ligten; dat hy 'er zelden of nooit toekomen moet om eenig Werk van hem, tot *Misdruk* te tellen; dat hy niet voort al te veel Boeken van een ander moet neemen; dat het beter is wat minder te doen als zig te overkroppen, beter met kleine maar goede Werkjes te beginnen als met heele groote, of vodden; dat hy niet boven zyn vermogen moet onderneemen, doch altoos tragten van zyne Werken meester te blyven zonder al te veel te *Changeeren*. (*)

Van het geen hy verstaan en doen moet, dat hy kennis van goede Boeken hebbe, en dezelve op de eerste aanvraag moet weeten te bekomen, en die ook altoos te slyten; dat hij weete wat *getrokken* is of niet, hoedanig de fmaaken zyn, en wat gading hier of elders is; dat hy altoos buiten 's huis moet laten *vergaeren* om dat zulks goedkooper uit komt; ook behalve doorsteeken en innaayen, het binden buiten 's huis; en dat hy zig zoo min met kleinigheden moeie als mooglyk is.

Van het Nadrukken, dat een Boekverkooper altoos moet denken alle harten
by

(*) Dit heet in den Boekhandel, Werken tegen elkander in *trocq* te geeven of te ontvangen zonder daadlyk met gereede penningen te handelen, en dus het verſchot tegen andere Boeken omzetten, en zig dan van een *Magazyn*, of van diverse *Affortimenten* meester te maken.

¹⁾ „De Koopman, of Bijdragen tot opbouw van Neerlands Koophandel en Zeevaart.” Amst., 1770—1778, Deel V.

by zyn eigen; dat een Nadrukker een dief is; dat zy die zulks doen, den naam van Boekverkooper niet waardig zyn; dat een Eerlyk Man zelfs van een *Drukker* die zig daar meê ophoud van daan moet gaan; en dat hy zo men 't hem doet, daar aanstonds op het Gild kennis van moet geeven, en straks met anderen zaamenspannen om het eerste Werk dat die Nadrukker van belang uit geeft, ook daadlyk opteleggen en tot minder prys te verkoopen, met de reeden in een Voorbericht 'er by.

Van het Uitgeeven by Intekening, dat dit een goede zaak is als het niet te dikwyls gefchied; dat men zyn beloften moet kunnen houden, en ook houden; dat het Werk op zyn gezetten tyd komen, niet meer uitlopende en ook niet duurder moet zyn als versproken word by de *numeratie*; dat het dan een zeker Voordeel geeft, mits te letten op een nette accurate druk zonder drukfouten, mooi papier en eene verdere sierlijke behandeling, want zulks trekt altoos koopers en recommandeert.

Van de Pligten van een Winkelneegt, dat hy elk goed befcheid kan geeven, de Winkel in zyn hoofd heeft, de verkoopprysen der Boeken weet; dat hy het doorfteeken en innaayen niet alleen maar ook het binden verftaat, en wel met al het Winkelgereedschap weet om te gaan; dat hy de menschen gaauw vinden kan, dat hy met het *Winkelboek* te regt komen en 'er meê de hand kan aan flaan.

Van de Winkel, dat die net en op order is, de Boeken fraai gebonden in een goeden rang, de Faculteiten bij elkander, ook de formaaten zooveel die kunnen, alles van buiten wêl opgeschreeven; dat men de beste banden als de Segryne, Schilpad, Fluweele enz. wel in papier bewaard in een *glazenkasje* zet; dat men de Geleerden, de Schryvers en Boekenliefhebbers 'er in weete te trekken door allerhande Letter Nouvelles en door vrindelyke uitnoodigingen: zommigen hebben dat wel door *smulpartytjes* gedaan; dan dat is wat laag en likagtig; dat uw Winkel niet ledig zy, doch hou Uw toonbanken, deurpuiën en vensterramen altoos vrij van Pasquillen, Lorren en Voddenboekjes, welken niemand dan het Gemeene Volk leeft; een man die den naam van een' volkomen Boekhandelaar wil verwerven moet zig daar niet eens mede ophouden, dus trekt men geen luiden van fmaak. *Begin met geen vodden of gy eindigt met Vodden* was het zeggen van myn' Zalige Baas H*.

Van het Verdebiteeren, dat een Boekverkooper tragten moet veele Vrienden en Kennissen, inzonderheid onder de Geletterden en Boekminnaars te verkrygen; dat hy zyn Werken niet te fterk aan de Huizen zyner Calanten rond zende, want *daar men gemaklyk aan kan komen is men nooit greeftig na: de meefte graagte zelfs is tot het critique of half en half prohibé*; dat hy die voorâl niet laate leezen en naderhand weder neeme; dat hy veele uitweegen weete, en fterk in de Verzendingen flaa; en eindelyk dat hy een goed Vriend zy met de Boekzaalfchryvers en Journaaliften.

Van de Autheuren, dat hy de goede zelfs moet opzoeken, en in waarde houden, niet tragten te drukken of te beledigen; dat hy meeft op zulken ziet die reeds in de Geleerde Waereld een' naam hebben verworven, of om hunnen

Styl

Styl begeert of kenbaar zyn; dat hy hunne Werken tot een gezetten prys moet verkoopen 'en er niet meê *kladden*, om voor zig zelven, en voor hun lof te verwerven, en in anderen lust te wekken: waar door hy in de kennisse raakt, en ook die anderen aanpoord over een puikwerk met hem te contracteeren, en hem ook eens een *gebraaye peerke* te bezorgen. (*)

Van een Werk te drukken, dat de Stof wel gewild, algemeen en gepermitteerd zy: dat hy wel een goeden overflag maakt hoe veel Exemplareen hy denkt te verdebiteeren, en dus wat hy 'er op aanleggen zal; dat hy met Autheur en Drukker zoo goedkoop bedingt als hy kan, wat hij voor 't *blad* betalen zal; dat hy op een eenvoudigen goeden *tytel*, maar voorâl op een goed Werk ziet; dat hy het behoorlyk laat *annoncieeren*, voorâf maakende dat het al in de buitensteden is; dat hy het niet te hoog in *Commisfie* moet stellen, want dat men om een goede *Provisie*, heel veel doet om het te verdebiteeren: dat hy op goed papier, goede druk en mooie letter agt geeve, op fraaie *Vignetjes* daar zulks te pas komt, *bloemen* en andere sieraden, ook op het *modisch formaat*, en daar op inzonderheid, dat zyne Werken in goede order, wel-gecorrigeerd en fraai voor den dag komen; en dat hy meer eige Werk als Vertalingen drukt, want deeze zyn al in 't oorspronglyke in yders handen.

Van andere goede dingen, dat een Boekverkooper zig altyd daar op moet toelleggen dat hy meer partyswyze dan enkeld verkoopt; dat hy weete wat *raare*, wat zeldzame, wat verboden Boeken zyn, en welke; wat de Wetten in dit opzigt dicteeren; hoe veel *Editien* 'er al van eenig Werk zyn; welke de beste is; in wat Taalen die al uit gegeven zyn; en dat hy ook zulke Werken tragte uittegeeven daar meer als één *Editie* van afgaan &c. &c. &c.

(*) Zoo noemden de Brabandsche Schilders wel eer de *pronktafereeltjes* die veel geld golden en zeer gewild waren: die Kunstterm is van daar tot den Boekhandel overgegaan.

Boekhandelswapen.

II.

Beknopt geschiedkundig overzicht van den boekhandel in het algemeen en van den Nederlandschen in het bijzonder.

reeds eenige eeuwen vóór de Christelijke jaartelling neemt de geschiedenis van den handel in boeken (handschriften) haar aanvangspunt. In alle beschaafde staten der oudheid, zoowel van de Oostersche als van de Westersche landen, waarin wetenschap en hoogere ontwikkeling van den geest niet door een op zichzelf staande priesterkaste als privaateigendom beschouwd werden, moest zich reeds vroegtijdig een soort ruilhandel met de voortbrengselen der letterkunde ontwikkelen, die met het aangroeien daarvan zich tot een afzonderlijken handelstak en beroepsbezigheid vormde. Zoo was reeds de boekhandel bij de Chineezers en andere Oost-Aziatische beschaafde volkeren, voornamelijk sedert de algemeene verspreiding van den houtblokdruk (960—1278 n. Chr.) een tak van nijverheid en van belangrijke staathuishoudkundige beteekenis geworden. Veel minder was dit laatste bij de volkeren van de klassieke oudheid het geval, daar dezen tot vermenigvuldiging der voortbrengselen van den geest alleen de schrijfkunst ten dienste stond.

Bij de Grieken, een natie, die op bijna elk gebied van letterkunde en wetenschap mannen van onsterfelijken naam opleverde, moet natuurlijk het letterkundig verkeer van eenige beteekenis geweest zijn, hoewel aan een georganiseerden boekhandel, die eerst in latere eeuwen ontstaan is, niet gedacht kan worden. De voornaamste middelpunten voor het geestesleven van het Helleensche volk, Athene en sedert de 3de eeuw vóór Chr. ook Alexandrië, waren tevens de hoofdplaatsen voor de letterkundige productie; in beide steden bestonden markten voor boeken en kooplieden (*bibliopolai*), die de afschriften van oudere werken, alsmede den arbeid van tijdgenooten niet alleen op de

plaats zelve verkochten, maar ook naar de koloniën en de aan Griekenland schatplichtige landen, en tevens naar Thracië en Pontus uitvoerden.

Later toen Rome de heerschappij over de Oude Wereld verkregen en met het overnemen der Grieksche zeden ook een eigen schrijfwijze spoedig en algemeen ingevoerd had, werd de hoofdstad van het Romeinsche rijk ook het middelpunt van een uitgebreid letterkundig verkeer. Het groote aantal beschaafde Romeinen, die als burgerlijke of militaire ambtenaren naar de provinciën gezonden werden, maar nog meer de spoedige romaniseering der laatste, waardoor velen millioenen de kennis van de Latijnsche taal opgedrongen

en het lezen der Romeinsche schrijvers onontbeerlijk gemaakt werd, bewerkten, dat reeds in de laatste jaren der Republiek, maar vooral nog gedurende het Keizerrijk, het afschrijven van boeken en de

omzet van de handschriften zich tot een aanzienlijken tak van nijverheid vormden. Rome bleef eeuwen lang hoofdzetel; evenwel wordt reeds in de eerste eeuwen n. Chr. van boekhandelaars in grotere provinciesteden gewag gemaakt, zooals b. v. te Lyon (*Lugdunum*) waar men de brieven van Plinius verkocht.

De boekhandelaars (*librarii* of *bibliopolae*) te Rome hadden hunne

Een verkooper van Grieksche boekrollen op de kade van Brindisi.
(Verg. Gellius, „*Noctes Atticae*”. lib. IX, cap. IV)

verkooplokalen in de drukst bezochte straten der stad; talrijke afschrijvers, ten deele slaven, waren hier met de vermenigvuldiging van geschriften van allerlei soort bezig; ook kwamen geleerden en schrijvers in de boekwinkels dikwijls bijeen, om elkaar met de nieuwe werken bekend te maken, de voorlezingen daarvan bij te wonen, of ook wel om de door anderen gemaakte afschriften, nauwkeurigheidshalve na te zien. De titels van de ten verkoop uitgestalde werken werden aan de zuilen of aan de huisdeuren opgehangen. Door Horatius is de naam van Gebroeders Sosius onsterfelijk geworden, door Cicero die van Pomponius Atticus, door Seneca die van Dorus en door Quintilianus is die van Trypho voor de nakomelingschap bewaard gebleven.

Met het dalen der Romeinsche heerschappij en het verval van het zoogenaamde antieke leven hield de letterkundige productiviteit en de belangstelling op dat

gebied gelijken tred. Door de verplaatsing van het hof der Romeinsche keizers onder Constantijn den Grooten naar Byzantium verloor Rome bijna geheel zijn beteekenis als middelpunt van het letterkundig streven en verkeer en moest het dit afstaan aan de nieuwe residentie. Terwijl hier in de hoofdstad van het Oost-Romeinsche rijk de Grieksch-Romeinsche literatuur en kunst onder den invloed van het intusschen sterk verbreide Christendom een eigenaardigen bloei verkregen, die ook den handel met boeken in het leven hield, ging in het Avondland met den ondergang der Romeinsche heerschappij door de onbeteugelde veroveringszucht van buitgierige Germanen en de inbezittingen der Romeinsche provinciën door dezen, ook het laatste overblijfsel van het vroegere letterkundig leven en het daarmee verbonden verkeer geheel te gronde.

In de tijden der Middeleeuwen, toen de antieke elementen zich in gestadige oorlogen met de Germanen oplosten, had de wetenschap in de kloosters een toevluchtsoord gevonden, waar onder de bescherming van geestelijken en monniken de vonk aan het gloreu was gehouden.

Daar werden de geschriften van Grieksche en Romeinsche schrijvers afgeschre-

ven en ontstonden ook nieuwe werken, doch dit geschiedde alleen ten eigen nutte, of ten behoeve der toen ontstane kloosterbibliotheken; zeer zelden echter met het doel tot verkoop. Van een handel in boeken kan vóór Karel den Grooten in de Westersche landen geen sprake zijn; eerst toen van dezen vorst de aanmoediging tot stichting van wetenschappelijke inrichtingen en scholen uitging, en zich de behoefte aan leermiddelen voordeed, was het mogelijk, dat er zich weer een begin van boekhandel openbaarde. Evenwel bleef die handel nog langen tijd onbeteekenend en werd met veel moeite door bijzondere personen als beroep uitgeoefend.

Als afzonderlijk bedrijf is de handel in boeken waarschijnlijk het eerst te Parijs en Bologna uitgeoefend, waar de beroemde en druk bezochte hooge-

Een Romeinsch boekhandelaar met zijn *scrinium* in een zuilengang nabij het Forum.

scholen met haar behoeften daartoe aanleiding gaven. Reeds in de elfde eeuw wordt te Parijs van een boekverkooper melding gemaakt. Dáár evenals te Bologna werden de boekverkoopers in de tweede helft der 13de eeuw (1259) aangemerkt als tot de universiteit behoorende en was hun bedrijf ook wettelijk geregeld. Een statuut van 1323 voor de Parijsche boekverkoopers, dat door 29 personen, waarbij 2 vrouwen, bezworen werd, maakt onderscheid tusschen de *stationarii* of de eigenlijke boekhandelaren, die boeken voor eigen rekening kochten of lieten afschrijven en weder verkochten of uitleenden, en de *librarii*, enkel boekenmakelaars, die tegen zekere percenten boeken van den een ontvingen om aan anderen weer te verkoopen. Beide klassen van boekhandelaren waren ten aanzien van de prijzen aan wettelijke bepalingen onderworpen; terwijl zij met betrekking tot het onderling verkeer onder streng toezicht der politie stonden. Onder zulke omstandigheden kan de eigenlijke boekhandel moeielijk een belangrijke en tot speculatie uitlokkende handelstak geweest zijn; maar toch schijnen de *stationarii* met het uitleenen en de *librarii* met den ongetwijfeld woekerachtigen verkoop nog al goede zaken gemaakt te hebben.

Ook in Engeland hadden, hoewel iets later, de universiteiten haar *stationarii*, die niet onder zulk streng toezicht schijnen te hebben gestaan. Vandaar is ook hier de naam *stationer* voor boekverkooper gebruikelijk geworden, doch later alleen voor de winkeliers in schrijfbehoeften gebleven. De ontwikkeling des boekhandels was in de academiesteden van minder beteekenis dan te Londen, waar in 1403 de *stationers* of *text-writers* zich tot een gilde vereenigden. Hun eerste hall lag in Milk-Street, niet ver van St. Paul's, in welker onmiddellijke nabijheid zij later verplaatst werd naar Paternoster-Row. Hier was langen tijd het middelpunt van den Londenschen boekhandel. In *Stationers-Hall* wonen tegenwoordig alleen nog enkele uitgevers, doch de boekhandelaren (*librarians*) en winkeliers in schrijfbehoeften zijn meest allen naar het West End getrokken, en, aan geen bepaalde wijk meer gebonden, verstrooid geraakt. Dáár echter werd sedert den tijd van Koningin Elisabeth de lijst van alle van *copyright* voorziene boeken gehouden.

In de Nederlanden werd in de 14de en het begin der 15de eeuw zeer veel geschreven. De hertogen van Bourgondië en andere groote heeren lieten wel meest op bestelling werken en de Broeders van het Gemeene Leven oefenden het bedrijf van boekenschrijvers bijna fabriekmatig, hoewel altijd binnen zekere grenzen, uit. Het waren voornamelijk gebedenboeken, die toen vervaardigd en in den handel gebracht werden; zij waren sierlijk bewerkt en met opengelaten ruimte op de titels voor het wapen van den bezitter voorzien. Te Brugge en te Gent vereenigden zich schrijvers en illuminatoren (kleurders) tot een eigen librariërgild, daartoe aangespoord door de aanmatiging der schilders, die den kleurders den arbeid met het penseel slechts tegen een vergoeding toestonden. Men kan hieruit de groote beteekenis, die de schilderkunst toen reeds verkregen had, opmaken.

In Duitschland vindt men ook in de stichtingsoorkonden en statuten der universiteiten de *stationarii* vermeld, maar hier hadden zij niet veel te betee-

kenen. De studenten schenen meest zelf af te schrijven. De meer onderzoek-lievende geleerden vonden in de kloosterbibliotheken en de opkomende universiteitsbibliotheken stof genoeg en aan loonschrijvers ontbrak het niet. Een eigenlijke boekhandel kon daar dus moeilijk tot stand komen, alleen hadden de Frankforter en Nördlinger missen reeds vroeg een levendig vertier met betrekking tot den verkoop van handschriften.

Buiten den geestelijken stand ontstond er eerst laat een behoefte tot lezen. De vrouwen hadden haar psalmboeken en toen later meer vraag naar gebeden-boeken ontstond, vond deze aan den Neder-Rijn bij de Broeders van het Gemeene Leven bevrediging; dezen zorgden ook voor schoolboeken. De opkomende burgerstand kon eenige schoolkennis niet ontberen; de onderwijzers vonden toen een goed bestaan met de vervaardiging van donaten (een Latijnsch taal-kundig leerboekje, aldus genaamd naar den samensteller Donatus) en als zij bekwaam genoeg waren, stelden zij ook andere geschriften samen, want lang-zamerhand ontstond er een aanzienlijke burgerklasse, die lezen kon en zelfs tot uitspanning lezen wilde. Ook vorsten en edelen vergenoegden zich niet meer met de sprookjes van rondreizende lieden; zij wilden de riddergeschiedenissen en vroolijke historiën zelf in afschrift bezitten. Al konden zij ook niet lezen, er was dan toch altijd iemand in huis, die de taak van voorlezer had. Dikwijls schreef een hofkapelaan of een gehuurd schrijver de boeken af, of wel vond men ze te koop bij den stadsschrijver of schoolmeester.

Een der voornaamste handschriftenhandelaars uit dien tijd was Diebold Lauber te Hagenau, die er niet alleen een aanzienlijken voorraad der belangrijkste voort-brengselen der middel-hoogduitsche poëzie en andere voor geleerden en den adel bestemde werken op na hield, maar ook de kleine winsten op stichtelijke boekjes, volksschriften en andere voor de lagere standen vervaardigde werkjes niet versmaadde. Geschriften van de laatste soort werden in het begin der 15de eeuw ook dikwijls door de briefschilders of briefdrukkers, ook wel printers genaamd, op de jaarmarkten ten verkoop uitgesteld.

Deze briefschilders, die in verschillende groote steden van Nederland en Duitschland hun bedrijf als een handwerk uitoefenden, vervaardigden eerst prenten met afbeeldingen van heiligen, met korte gebeden als onderschriften, aankondigingen voor den aflaaf, en gebruikten daarvoor houten platen, waarin de prenten met de bijschriften, op de wijze als de tegenwoordige houtsneep-laten, verheven uitgesneden werden, zoodat zij dan in grooter aantal afgedrukt konden worden. Spoedig kwam men op de gedachte, verscheidene zulke prenten bij elkaar te vereenigen, of ook om er meer tekst aan toe te voegen, eindelijk om niet zeer omvangrijke handschriften op deze wijze samen te stellen en te vermenigvuldigen. Zoo ontstonden dus behalve losse afbeeldingen ook uitgebreider werken, soms van 50 à 60 bladzijden; zulke gedenkteekenen der prentkunst zijn o. a. de in de eerste helft der 15de eeuw te Haarlem vervaardigde „Spiegel der menschelijke behoudenis” (*Speculum humanae salvationis*), een „Abecedarium” of „Horarium” en een „Donatus”; welke langen tijd voor de oudste drukwerken hebben gegolden. Men weet dat ons land met de vervaardiging van deze houtblok- of xylographische drukken (die wij later

meer uitvoerig zullen bespreken en met eenige afbeeldingen veraanschouwelijken) niet ten achter heeft gestaan. Vandaar de aanspraak, die Nederland gemaakt heeft de bakermat van boekdrukkunst en boekhandel te zijn, een eer die sedert eeuwen verschillende steden in Duitschland en Italië elkaar eveneens hebben betwist.

Haarlem richtte een standbeeld op voor Laurens Janszn. Coster, Duitschland stichtte te Mainz een monument ter eere van Gutenberg, die ook te Straatsburg en Frankfort a/M. een standbeeld bezit, doch welke laatste steden voor de uitvinding minder in aanmerking komen. Veel is er over en weer geschreven en de belangrijkste bijdragen tot oplossing der vraag ten gunste van Nederland en in het bijzonder van Haarlem, hebben Koning, Meerman, de Vries, v. Westreenen, Schinkel, Noordziek, Gockinga en de Franschman Paeille geleverd. Was tot omstreeks 1870 hier te lande het geloof aan Laurens Janszn. Coster over het algemeen ongeschokt, de felle critiek en groote scherppzinnigheid, waarmee Dr. A. van der Linde de aanspraken der Spaarnestad heeft bestreden, noopten velen zich aan zijn zijde te scharen. In de laatste jaren werd de strijd opnieuw voortgezet, maar nu meer in het bijzonder op het terrein van de lettertypen der eerste drukwerken, een terrein waarop voor Haarlem's aanspraken een nieuwe en bekwame kampioen in den persoon van Mr. Ch. Enschedé optrad.

Moeilijk is het te beslissen aan welke zijde de waarheid ligt; tot het kiezen van partij behooren bij den tegenwoordigen stand van het vraagstuk niet alleen groote belesenheid, uitgebreide boekenkennis en een geoeefende palæographische blik, maar ook strenge onpartijdigheid en buitengewone scherppzinnigheid. Wegens het uitgebreide van het aan weerszijden bijeengebrachte materiaal en het ingewikkelde der nog niet tot volkomen zekerheid gebrachte zaak achten wij het beter de quaestie hier te laten rusten, omdat wij haar niet zouden kunnen behandelen zonder of te breedvoerig te worden, of al te oppervlakkig te blijven¹⁾.

Wij merken echter op, dat belangrijke uitvindingen veelal worden voorbereid door de tijdsomstandigheden en te voorschijn geroepen door de behoeften van het oogenblik zelf. Vandaar het verschijnsel, dat zij dikwijls te gelijker tijd door verschillende personen geschieden. De mogelijkheid is dus niet buitengesloten, dat de drukkunst tegelijk in Duitschland en Holland uitgevonden is.

Spoedig breidde zich de toepassing dezer kunst uit, zoodat reeds bij het einde der 15de eeuw de nieuwe uitvinding in bijna alle Europeesche landen

¹⁾ De belangstellende lezer raadplege naast de beide werken van Dr. A. van der Linde: „De Haarlemsche Costerlegende” (1870) en „Gutenberg” (1878) ook de resultaten der studiën van onzen landgenoot J. H. Hessels te Cambridge, neergelegd in zijn werken „Gutenberg, was he the inventor of printing” (1882) en „Haarlem, de geboorteplaats der boekdrukkunst, niet Mainz” (1888). Prof. R. Fruin komt in een opstel in „De Gids” van 1888, getiteld: „Mainz of Haarlem”, tot de slotsom, dat de kans gunstiger voor Mainz dan voor Haarlem schijnt te staan. De beide latere geschriften van Mr. Ch. Enschedé: „Technisch onderzoek naar de uitvinding der boekdrukkunst” (1901) en „Laurens Jansz. Coster de uitvinder der boekdrukkunst” (1904), het eerste naar aanleiding van het in 1900 te Leipzig verschenen „Festschrift zum 500 jährigen Geburtstage von Joh. Gutenberg, herausgeg. von Otto Hartwig,” trachten weer het tegenovergestelde te bewijzen.

bekend was en beoefenaren vond. Daar wij in de tweede afdeeling van ons werk de beschrijving en afbeelding van eenige der oudste typographische voortbrengsels geven, bepalen wij ons nu alleen tot een overzicht van de eerste beoefening der kunst in de verschillende landen. Hier volgt dus enkel een opgaaf van plaatsen en jaartallen, aan de gedrukte geschriften zelve of aan oorkonden of archieven ontleend:

Voor Noord-Nederland: Utrecht 1473; Delft 1477; Gouda 1477; Deventer 1477; Nijmegen 1479; Zwolle 1479; Leeuwarden 1480; Haarlem 1483; Leiden 1483; Culemborg 1483; 's Hertogenbosch 1484; Schiedam 1489. Zuid-Nederland: Leuven en Brugge 1474; Antwerpen 1484.

Duitschland: Mainz 1457; Keulen 1466; Augsburg 1468; Neurenberg 1470; Straatsburg 1471; Bonn 1471; Bazel 1473; Leipzig 1481; Weenen 1482.

In Italië werd het eerst de drukkunst uitgeoefend door de Duitschers Koenraad Sweynheim en Arn. Pannartz, en wel in 1464 in het klooster te Subiaco; vervolgens te Rome in 1467, te Venetië door Joh. von Speyer in 1469. Deze laatste stad heeft zich door de families Manutius en Giunta een eervollen naam in de geschiedenis der boekdrukkunst verworven. Aldus Manutius, wiens drukkerij eenige geslachten door van vader op zoon overging, heeft Italië een verzameling fraai gedrukte klassieken bezorgd.

In Frankrijk waren het eerst werkzaam Ulrich Gering, Martin Crantz en Michael Friburger, die de kunst in 1470 uit Mainz naar Parijs overbrachten. Meer bekend maakten zich spoedig daarop de Etiennes.

In Hongarije vinden wij 1472 Andr. Hess te Ofen als boekdrukker en tegelijk boekhandelaar; in Zwitserland stond Bazel sedert 1473 aan het hoofd; in Spanje verschijnt de kunst het eerst te Valencia 1474; Barcelona 1475; Sevilla 1477. In Engeland werd de eerste drukkerij te Westminster door William Caxton opgericht, te Oxford in 1478, te St. Alban in 1480; verder vinden wij: Bohemen: Praag 1478; Zweden: Stockholm 1483; Portugal: Lissabon 1489; Polen: Krakau 1491; Denemarken: Kopenhagen 1493.

Ook in andere werelddeelen verspreidde de boekdrukkunst zich onbegrijpelijk spoedig. Naar Mexico werd zij door den vice-koning Antonio de Mendoza omstreeks 1550 door een Lombardischen drukker overgebracht. In dezelfde eeuw drukten de Jezuïeten te Lima in Peru (sedert 1586) en hier en daar in China, Japan, op de kust van Malabar en wellicht reeds op de Philippijnen. Haar snelste vorderingen maakte zij wel in Britsch-Noord-Amerika, waar een nonconformistisch prediker in 1638 de eerste drukkerij uit Londen naar Cambridge (Massachusetts) liet overkomen. Spoedig volgden Boston en Philadelphia, waar later Benjamin Franklin drukte, alsmede andere hoofdsteden der overige staten en koloniën. Na de scheiding dezer laatste van het moederland en de vestiging der Vereenigde Staten, hebben de drukkerijen zich zoodanig vermenigvuldigd, dat daar tegenwoordig naar evenredigheid der bevolking een grooter aantal dan in eenig ander land werkzaam is. In het laatst der 17de eeuw werd de boekdrukkunst naar de Oost-Indiën en Ceylon en spoedig daarop naar de West-Indische eilanden overgebracht. De eerste drukkerijen in

Nederlandsch Oost-Indië werden van regeeringswege opgericht en leverden alleen drukwerk te haren behoeve; van een particuliere drukkerij te Batavia, n.l. ten dienste der zendelingen, vindt men eerst in onze eeuw melding gemaakt; deze ging in 1843 aan het Bataviaasch Genootschap in eigendom over. Het waren vooral de personen ten dienste der zendelingen, die groote werkzaamheden toonden op de Soenda-eilanden, Malakka, in Afrika aan de Kaap

de Goede Hoop en zich later gedeeltelijk naar de Sandwich- en Gezelschaps-eilanden verplaatsten.

Van de christenen in het Oosten begonnen de Armeniërs van 1567 af meest te Venetië en Constantinopel te drukken; nog tegenwoordig bezitten zij, behalve op genoemde plaatsen, ook persen te Weenen, Petersburg en te Etschmiadzin, den zetel van hun kerkelijke overheid. Van de niet-christenen hebben de joden reeds in de 15de eeuw de boekdrukkunst uitgeoefend, en wel in Italië omstreeks 1480, het eerst te Soncino in het toenmalige hertogdom Milaan en in Portugal, ja hoogstwaarschijnlijk nog vóór 1500 reeds te Constantinopel, later ook in de verschillende Slavische landen, in Griekenland en Klein-Azië. Bij de Turken gingen de sul-

Intérieur van een drukkerij omstreeks 1535.
Tevens drukkersmerk van Josso Bade, schoonvader van
Robert Etienne, te Parijs.

tans de invoering in den beginne sterk tegen. Eerst in 1726 vindt men melding gemaakt van een Turksch hofboekdrukker, Ibrahim Effendi te Constantinopel. Vroeger werden evenwel reeds te Aleppo en door Melchitische en Maronitische christenen in de Levant Arabische geschriften gedrukt. In Egypte, waar door de Franschen, nadat zij het overmeesterd hadden, te Alexandrië, Caïro en Gizeh gedrukt werd, richtte de vice-koning Mehemed-Ali in 1822 te Bulak bij Caïro het eerst een inlandsche drukkerij op.

Na dezen blik op de verspreiding der boekdrukkunst over nagenoeg de geheele wereld, wenschen wij ons verder meer uitsluitend tot de uitbreiding

en wijze van beoefening dier kunst en den daaruit ontstanen boekhandel in Noord- en Zuid-Nederland te bepalen. De groote hoeveelheid goede en veelal voortreffelijk uitgevoerde boeken, die onze personen al spoedig opleverden, ontwikkelde langzamerhand natuurlijk den handel of ruil met die producten, doch eerst alleen onder de „fabrikanten” zelve.

Zooals wij hierboven meedeelden, vindt men het eerst melding gemaakt van drukkerijen opgericht te Utrecht en wel door Nicolaas Ketelaar en Gerard de Leempt in 1473, die de „Historia ecclesiastica” van Eusebius uitgaven, en in 1479 door Johan Veldener, „een in alle kunsten der typographie en de daaraan verwante vakken ervaren boekdrukker.” Delft heeft de eer uit de werkplaats van Jac. van der Meer en Maurits Yemantssoen in 1477 den eersten bijbel in de Nederduitsche taal voortgebracht te hebben; dit was echter geen volledige bijbel, want het geheele Nieuwe Testament en de Psalmen ontbraken er aan.

Te Gouda was in hetzelfde jaar (1477) Gheraert Leeu werkzaam, te Haarlem in 1483 Jan Andriessen en Jacob Bellaert, terwijl Zwolle en Nijmegen spoedig daarop volgden; merkwaardig is het dat te Amsterdam eerst in het begin der 16de eeuw (1506) de eerste drukkerij opgericht werd.

Een belangrijke beteekenis verkreeg de boekhandel te Deventer, waar een der beroemdste drukkers, Richard Paffraet zijn zaak in 1477 met de uitgaaf van „Petri Berthorii moralisationes biblie”, fol., opende. Tot aan het jaar 1500 leverde hij een menigte uitstekende drukwerken, onder welke de uitgaven

(1490) der oudste christelijke geschriften van Prudentius en Juvenecus in het bijzonder de aandacht verdienen. Te Deventer werd bovendien de boekhandel door de Orde der Broederschap van het Gemeene leven, deze voortreffelijke door Gerard Groote gestichte wijsgeerige school, waartoe mannen als Thomas à Kempis en Alexander Hegius behoorden, degelijk gesteund en tot hooger peil verheven.

In Zuid-Nederland was men de kunst ook spoedig meester; reeds in 1473 bezaten Johan van Westphalen en Diederik Martens te Aalst de eerste boekdrukkerij. Langen tijd heeft men Martens voor den eersten Zuid-Nederlandschen drukker gehouden, doch de nasporingen van J. W. Holtrop hebben bewezen, dat hij door Johan v. Westphalen, die de kunst uit Duitschland overbracht,

Lettergieter, 16de eeuw, naar Jost Amman.
(Uit Schopper's „Panoplia”, 1568).

daarin onderricht was en zij gezamenlijk het eerste boek drukten en uitgaven; later scheidden zij en in 1474 begon Johan van Westphalen te Leuven zijn zaken, terwijl zijn eerste en bekende uitgaven: Cicero, de claris oratoribus (1475), Juvenalis et Persii Satyrae (1475) en Virgilio Opera (1475) hem spoedig een goeden naam bezorgden.

Ook Martens, als vriend van Erasmus van Rotterdam, hield bij zijn uitgaven een streng klassieke richting in het oog; hij drukte o. a. het eerst de Ilias, benevens de grammatica van Lascaris, terwijl hij bovendien een der eersten was, die grootere Grieksche werken geheel volledig ter markt bracht. Hij

was van 1487—1534 bij afwisseling te Aalst, Antwerpen en Leuven werkzaam.

Brugge heeft in de 15de eeuw slechts één drukker aan te wijzen: Colard Mansion, die tevens een geleerde was, wat blijkt uit het door hem in het jaar 1484 uitgegeven werk: Ovidius' Metamorphosen, verklaard door Thomas Waley en uit het Latijn in de Fransche taal overgezet door Colard Mansion. Hij was de leermeester van den eersten Engelschen en later zoo beroemd geworden drukker Caxton.

De oudste overblijfselen der boekdrukkunst en over het algemeen alle gedrukte boeken of gedeelten daarvan, die van vóór het jaar 1500 afkomstig zijn, worden incunabelen, d.i. wiegedrukken, genoemd. Zij komen tegenwoordig zeldzaam in den handel voor, en

Papiermaker, 16de eeuw, naar Jost. Amman.
(Uit Schopper's Panoplia, 1569).

sommige worden op veilingen zeer duur betaald, doch enkele bibliotheken hebben van die oudste vertegenwoordigers der drukkunst een fraaie verzameling aan te wijzen.

Na de uitvinding en verspreiding der boekdrukkunst duurde het toch nog geruimen tijd voor er van een eigenlijken boekhandel sprake kon zijn. In de 15de en 16de eeuw droegen de drukkers en uitgevers den verkoop buiten hun woonplaatsen op aan marskramers, colporteurs, een soort van reizende kooplieden die, onder andere koopwaren, ook boek- en drukwerken meenamen en deze ten verkoop uitstalden in de hoofdplaatsen van ons werelddeel, bij voorkeur in academiesteden of daar, waar een mis of jaarmarkt gehouden werd. Deze colporteurs werden al meer en meer mannen van gewicht, daar zij overal in aanraking kwamen met geleerden en kennis kregen van allerlei boekverzame-

lingen in kloosters en academiën, zoodat zij gaandeweg voor dit of dat boek heel Europa door liefhebbers wisten te vinden. Daar het Latijn onder den ontwikkelden stand de algemeen gangbare taal was, had men voor het boeken-debiet een ruim, door geen grenzen afgebakend terrein.

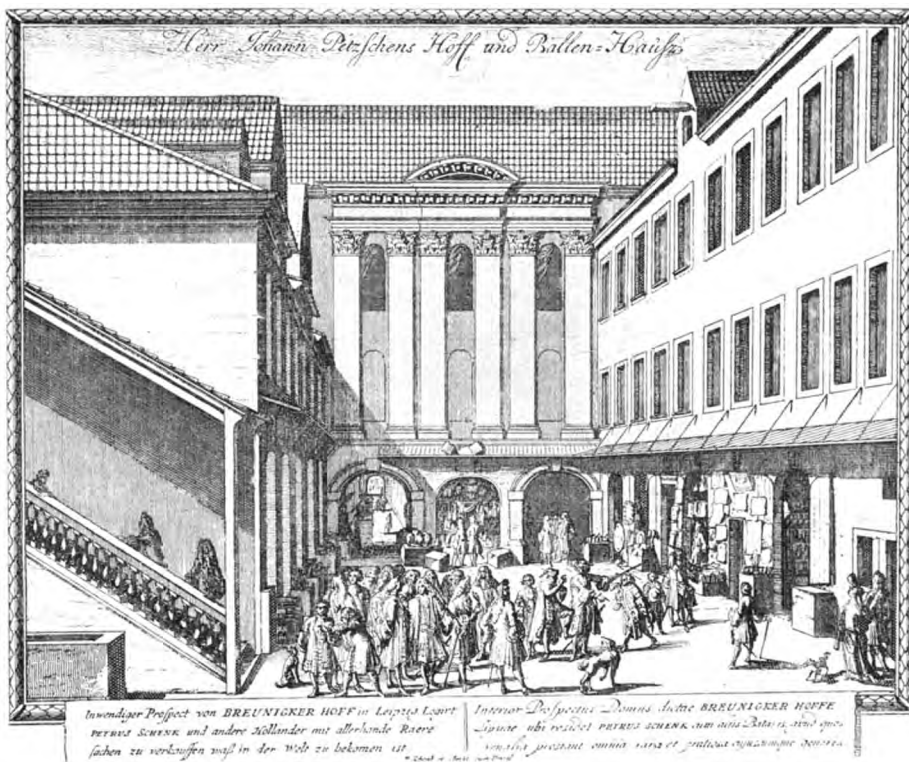
Zoo breidde zich dan ook het debiet van boeken langzamerhand in alle landen uit; maar bij de geringe kennis die men van de hier en elders verschijnende werken kon dragen, werd het al meer en meer noodig, dat de uitgevers persoonlijk met elkaar in aanraking kwamen, om hun waren te bespreken, over en weer te ruilen, te verkoopen en in te koopen, en met den opgedanen voorraad naar eigen land terug te keeren, ten einde dien daar aan gegadigden af te zetten. Ook om deze reden werden na verloop van tijd de colporteurs voor een deel vervangen door de uitgevers zelf, die daartoe bij voorkeur de missen te Frankfort, Leipzig, Neurenberg, Augsburg, Bazel, Parijs, Antwerpen e. a. bezochten en daar niet alleen hun eigen, maar, als magazijnhouders, ook de uitgaven van anderen te koop boden aan vakgenooten, of ook aan geleerden, van wie velen gewoon waren de missen persoonlijk te bezoeken. Voor onze drukkers en uitgevers is de Frankforter mis langen tijd de hoofdplaats voor het debiet geweest.

Een rondreizend boekverkooper in de 16de eeuw.

De ontmoeting van die boekdrukkers uit verschillende landen gaf van zelf aanleiding tot een spoediger en ruimer uitbreiding van den handel in het algemeen. Naarmate het debiet toenam, vermeederde ook de voorraad, naar gelang het aantal boeken zich vergrootte, breidde ook de kring van koopers en lezers zich uit, en zoo werd het allengs een behoefte, dat niet alleen in de hoofdplaatsen, maar evenzeer in alle belangrijke steden van Europa, personen of bij uitsluiting, of toegevoegd bij andere koopwaren, zich afgaven met het in voorraad hebben en verkrijgbaar stellen van boeken. Toen het bleek dat deze magazijnhouders met voordeel zaken deden, bracht in elke stad of gewest op zich zelf hun belang al spoedig mee, dat zij liefst in goede kameraadschappelijke verstandhouding verkeerden. In dien eersten tijd toch was de verkoop van boeken even vrij en ongebonden als van iedere andere handelswaar. Men kocht bij den drukker of uitgever zijn exemplaren zoo goedkoop als men bedingen kon en verkocht ze aan de liefhebbers zoo duur mogelijk. Maar toen de wedijver toenam en gezochte boeken tot nadrukken verleidden,

soms slordig en vol fouten, toen meenden de degelijke uitgevers aan hun boeken, behalve den naam hunner firma, een anderen stempel van betrouwbaarheid te moeten geven en wel door de bepaling van een vasten prijs, die bij goede verstandhouding ook placht gehandhaafd te worden. Sedert werd het ook gewoonte, dat de uitgever aan den debitant een zekere korting toestond, een regel evenwel waarop de reizende magazijnhouder meestal

Uitstalling van Nederlandsche boeken en platen door Petrus Schenk op de binnenplaats van het logement: „Breuniger Hoff”, te Leipzig.
 (Naar een kopergravure van P. Schenk.)

uitzonderingen wist te bedingen. Eerst in het laatst der 17de eeuw was de vooruitbepaling door de uitgevers van een boekverkoopers- en particulieren-prijs als een overeengekomen, door den ganschen boekhandel erkende wet over geheel Europa aangenomen.

De boekwinkels, die er gaandeweg en hoe langer hoe meer kwamen, waren toen niet, wat zij over het algemeen tegenwoordig zijn, n.l. een smaakvolle uitstalling van de boeken en andere zaken, die te koop worden aangeboden. De schikking van hetgeen er destijds verkocht werd, was allereenvoudigst en gewoonlijk vond men in de winkels van vroegeren tijd slechts een klein deel

van hetgeen in andere vertrekken van het huis, of, zooals bij de meer voorname drukkers en uitgevers, in magazijnen daarbuiten opgestapeld was. Over den thans nog in wezen zijnden winkel van den vermaarden boekhandelaar Plantyn te Antwerpen (1549—1582) wordt o. a. het volgende vermeld ¹⁾: „In den Plantynschen boekwinkel vindt men hier en daar slechts enkele specimens van de boeken, welke er in min of meer groot aantal te bekomen waren. Deze boeken zijn geschikt in kassen en op eenige schabben. Op de toonbank liggen losse drukbladen opgestapeld. Een weinig verder bemerkt men een kleinen lessenaar, waarnevens een weegschaaltje om de muntstukken te wegen. De lederen stoel van den winkelbediende bevindt zich nog voor den lessenaar. Een lei, een schaar en een kalender van het jaar 1595 zijn tegen den post van een der vensters aan de straat opgehangen. In den winkel zelf hangt een lijst, waarin men een paar belangrijke stukken bemerkt. Het eene is een bij Plantyn in 1569 gedrukte opgave der destijds verboden boeken, opgemaakt op bevel van den hertog van Alva. In deze opgave komen een paar werken voor, eenige jaren vroeger door Plantyn zelf gedrukt, n.l. „De Psalmen van Clemens Marot” en „De Samenspraken” van Erasmus. Het andere stuk is een prijs-courant van gebeden- en schoolboeken alsook van de meest verspreide romans der 17de eeuw. Tegenover deze lijst hangt er een andere, waarin men verschillende prijscouranten aantreft van werken bij andere drukkers te Parijs, Lyon, Rome enz. ver-

Boekwinkel in den doorgang van het Palais-Royal te Parijs omstr. het midden der 17de eeuw.
(Naar een gravure van Abr. Bosse).

¹⁾ Em. Rosseels, Het huis van Christoffel Plantyn. Antwerpen, 1886. 8°.

schenen, waaronder ook een van den beroemden drukker Aldus te Venetië, benevens een tarief der liturgische boeken bij Plantyn gedrukt, en ten slotte een lijst der boeken, die op bevel van Filips II moesten overzien worden, alvorens ze nog onder de pers te mogen leggen. De boekverkoopers in de Spaansche Nederlanden mochten, zonder zich aan een boete van fl. 25 bloot te stellen, geen boek verkoopen voor een hooger en of lageren prijs dan die op het door den magistraat opgemaakte tarief voorkwam."

Veel andere middelen tot bekendmaking dan zulke prijslijsten van boeken of

Een straatboekhandelaar in den ouden tijd.

wel magazijn-catalogussen stonden den drukkers en handelaren in dien tijd, toen de nieuwsbladen nog geen advertentiën of aankondigingen bevatten, niet ten dienste. Alleen het verspreiden van adreskaarten schijnt reeds vroeg in zwang geweest te zijn. Deze waren soms fraai van uitvoering en vermeldden evenals de uithangborden den bijzonderen aard van het bedrijf. Van een dier thans hoogst zeldzaam geworden adreskaarten geven wij hiernaast een afbeelding. Zoo is er ook een bewaard gebleven van Izaak Swigters, „boek- en zeekaartverkoper in de Jonge Lootsman, Nieuwe Brugsteeg tot Amsterdam”, een van Bruno Spanceerder, „boekbinder in opreght schoon zegreyn leer, tot

Amsterdam”, een van Abraham van Kievelt, „geographies kaart- en lettergraveerder”, een van Roelof Kok, „zegellak- en schrijfpennen fabriceerder”, enz. enz.

De boekverkoopers in het bijzonder trokken vooral de opmerksaamheid van het meer gegoede publiek door de verspreiding van lijsten hunner eigen

uitgaven of door catalogi van in hun magazijnen voorhanden boek-,

kaart- en plaatwerken. Daniël Elsevier te Amsterdam o. a. gaf er van zijn zeer uitgebreid magazijn een uit, eerst bij gedeelten, later tot één geheel vereenigd onder den titel „Catalogus librorum” enz. 1681. Bewaard ook zijn gebleven de catalogi van H. Laurens (1638), Janssonius van Waesberghe (1678), H. Wetstein en H. Schelte, allen te Amsterdam, P. van der Aa te Leiden, enz.

Naast den verkoop van boeken in winkelhuizen bleef de straatboekhandel, vooral in de groote steden, nog langen tijd een voorname plaats beslaan, hetzij dat deze uitgeoefend werd door rondreizende kramers of wel door in die steden zelf gevestigde assortiment-boekverkoopers. Op marktplainen of in de

AMSTELDAM,
By CLEMENT de JONGE, in de Kalver-straat,
in de gekroonde Konst en Caart-winkel.

A. c I o I o c L x v.

Adreskaart van den kunst- en kaartenhandelaar Clement de Jonge, 1685.

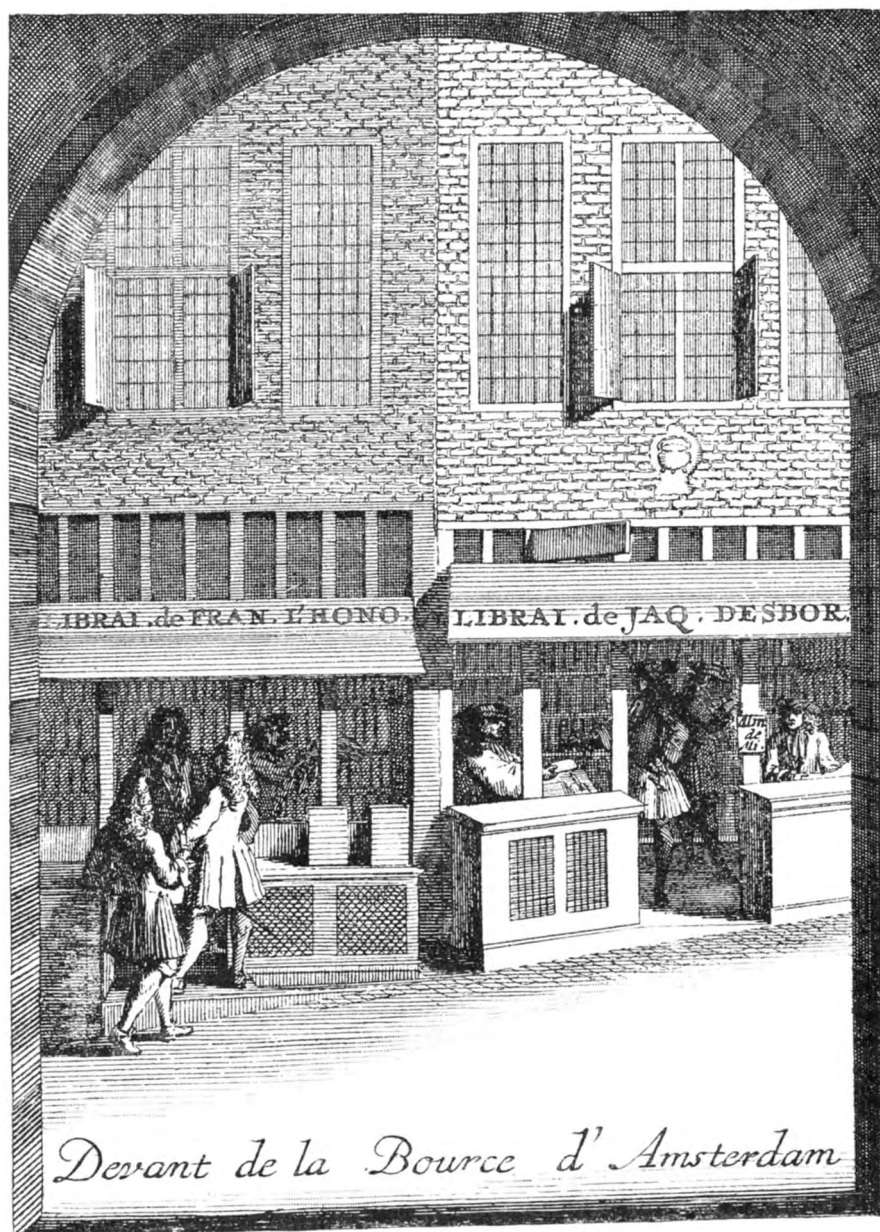
nabijheid van druk bezochte gebouwen, zooals de hoogeschole, beurzen, rechtsgebouwen enz. wisten zij een geschikte plaats voor hun uitstallingen te vinden en kijkers en koopers tot zich te trekken. Te Parijs b. v. hadden deze boekuitstallingen reeds vroeg haar vaste plaats in den doorgang van het Palais-Royal, te Antwerpen in de Cammerstraat en te Amsterdam op de vroegere Botermarkt en in de nabijheid van de Beurs (zie afb. blz. 33 en 37).

Het spreekt vanzelf, dat die rondreizende boekenkramers den gezeten debitanten veel afbreuk deden, daar zij zich op hun terrein indrongen om boeken en papieren uit te venten, die zij van elders meebrachten. Vooral in de academiesteden bewogen zich deze vrijbuiters in groot getal. Geen wonder dus, dat bij de plaatselijke regeeringen gedurig werd aangedrongen om daaraan paal en perk te stellen. Reeds in 1619 dienden de boekverkoopers te Groningen een adres in bij den rector en de assessoren der academie, aan wie gelijk in meer andere plaatsen waar hoogeschoolen gevestigd waren, het toezicht over den boekhandel was opgedragen. Adressanten gaven daarin „ootmoedelyck te kennen, hoe groote ergernisse en merckelijcke schade zij dagelijks ondervinden dat vreemde beunhazen allerlei gebonden en ongebonden boeken komen markten te hunner stede; dat hierdoor de burgers verleid worden tot koopen, maar vooral de studenten, die met contante penningen, het gekochte moeten betalen en des te trager en lastiger zijn in het vereffenen hunner schulden binnen de stad, enz., enz.” Een verbod in den gewenschten zin van de stedelijke overheid volgde eerst een paar jaar later, maar het schijnt niet veel uitgewerkt te hebben, want in 1626 ging er een nieuw adres van de boekhandelaren uit en later nog weer, totdat de Groningsche boekverkoopers, drukkers en binders zich in 1647 tot een gild vereenigden, ook om in dit opzicht des te krachtiger te kunnen handelen.

Groningen was niet de eerste stad waar de beroepsgenooten zich bij elkaar aansloten. Reeds in 1590 hadden „de Middelburgsche Boeckdruckers, Boeckverkopers en Boeckbinders aan de Burgemeesters, Schepenen en de Raet oodmoedig verzocht, dat hun Neeringe van nu voortaan, onder den naam van Gilde, zal mogen worden onderhouden en geobserveert, onder kragt van een Reglement”, welk verzoek onmiddellijk werd toegestaan.

De voorbeelden van Middelburg en Groningen vonden navolging ook in andere steden; maar niet in alle plaatsen vormden de genoemde bedrijven in den beginne een afzonderlijk gilde: zij schaarden zich dan gewoonlijk onder het schildersgilde, ten einde zich de bescherming te verzekeren, welke zij in de uitoefening van hun vak behoeften. Te Amsterdam b. v. rangschikten de boekverkoopers zich tot het jaar 1662 onder het aloude St.-Lucasgild, waaronder inderdaad de meest uiteenlopende bedrijven en beroepen vereenigd waren, als schilders, glazenmakers, beeldsnijders, borduurwerkers, tapissierwerkers, leiwerkers, koffermakers, „mitsgaders (om de oorspronkelijke woorden van den tekst te gebruiken) *alle andere die haer met den penseel of metter verwe generen.*”

Deze vereeniging was uit te vreemdsoortige bestanddeelen samengesteld, om duurzaam te zijn. Intusschen was ook het getal boekverkoopers in die mate aangegroeid, dat zij gevoeglijk een op zich zelf staand gild konden oprichten, waarbij ook de boekdruckers en boekbinders werden ingelijfd. Op den 9^{den} November 1663 kwam de ordonnantie voor dit nieuwe gild tot stand, tusschen hetwelk en het oude St. Lucasgild er na deze afscheiding menigvuldige botsingen ontstonden. Ook de eerste Utrechtsche ordonnantie op het boekdruckers-, boekbinders- en boekverkoopersgild is van hetzelfde jaar, en het is dan ook van omstreeks dien tijd dat de meeste zelfstandige boekverkoopersgilden in ons vaderland dagteekenen.

Boekwinkels van François L'Honoré en Jacques Desbordes, tegen de Beurs te Amsterdam.
 (Titelplaat van Ricard, „Les lois et coutumes du change des principales places de l'Europe”.
 Amsterdam, 1715. 4°.)

De hoofdbepalingen dezer gilden kwamen daarin overeen, dat niemand binnen de stad boeken drukken, binden of verkoopen kon, zonder tot het gild te behooren, of gelijk het toen heette, het gild te hebben gewonnen en alzoo gildebroeder te zijn.

Daartoe werd vereischt, dat hij of door geboorte of door aanneming het poorterschap had verkregen, en zich met een behoorlijk attest aan de overlieden van het gild had aangeboden, terwijl de boekbinders en boekdrukkers

daarenboven aan de meesterproef onderworpen waren. Als diploma's golden naast een bewijs van toelating ook de gildepenningen.

De zelfstandige uitoefening van het beroep was dus een voorrecht aan het lidmaatschap van het gild verbonden en tot de bijzondere steden beperkt; de handelingen der gildebreeders waren voorts onder een waakzaam en in vele opzichten weldadig toezicht gesteld.

In de stedelijke archieven is nog menig belangrijke bijdrage te vinden voor de kennis van den 17de. en 18de-eeuwschen boekhandel. Zoo moest in bijna alle plaatsen, volgens de gilde-ordonnantien ieder leerling ingeschreven worden en minstens 12

Boekdrukkerij, 17de eeuw.
(Naar een koperets van Jan Luiken).

jaar oud, vervolgens van drie tot zes jaar bij één meester in de leer geweest zijn en nog bovendien twee jaar in het vak gewerkt hebben, eer hij voor zich zelf kon beginnen. Vooraf echter moest hij volgens bepaling van het gilde zijn proefstuk maken, evenals nog niet lang geleden in Pruisen; alleen de eischen verschilden nog al. Te Rotterdam b. v. moest zulk een aspirant-vrijmeester in het jaar 1699 behalve andere proefstukken ook:

1^e een grooten bijbel in folio in juchtleider met houten borden,

2^e een boek in folio met overtrokken hoorn, en

3^e een dito in 4° met kopergravuren in gemeen hoornband netjes inbinden.

Dezelfde verordening waarschuwt ook reeds de pas gevestigde meesters voor de oneerlijkheid meer exemplaren van een werk te drukken dan bepaald was.

Het Haarlemsche Gildeboek is van vroegeren datum. Den 30^{en} Januari van het jaar 1616 werd de keur van het Boekdrukkers- en Boekbindersgild door de regeering afgekondigd. Het artikel, waarin de rechten der Gildebroeders omschreven wordt, verdient wel even de aandacht. Wat vrij zonderling mag heeten is, dat verscheidene artikelen, die nu eveneens tot het gebied der galanterie-winkels behooren, door hen uitsluitend verkocht mochten worden, terwijl op het verkoopen van schrijfpapier het Kramersgild evenveel recht had als zij. Dit artikel (N°. 5) luidt aldus:

„Item, zo wien geen Gildebroeder van deezen Gilde is, of 't zelve niet voldaan heeft, die zal van nu voortaan, in 't heymelyk ofte openbaar (dan alleenlyk op vrye jaarmarkten), geenerhande Boeken, 't zij geprente- of schrijfboeken gebonden ofte ongebonden, of eenig geprent werk mogen maaken ofte verkoopen, noch geenerhande leeren ofte beenen schrijfkookers, schrijfladen zo van leer, hout ofte lood, noch cyfer-leyen, kryt-leyen en leypennen, ABC berdekens, Regulettē, Lak en Ouwelkens, en allerhande Tafeletboekjens, verguld en onverguld, allerhande afgezette

Boekbinderij, 17de eeuw.
(Naar een koperets van Jan Luiken).

kaarten, Briefwerk, geverwd en ongeverwd, geenerhande wit of blaauw Pakpapier (*dan 't schrijfpapier zal tusschen dit en 't Kramers-Gild gemeen blijven*). enz.¹⁾)

De overige bepalingen verschillen weinig van de hoofd- of huishoudelijke bepalingen der Gilde-ordonnantiën van andere steden, waarvan wij uit enkele nog een en ander wat ons merkwaardig voorkomt willen aanstippen.

De Utrechtsche resolutiën, waarvan de eerste met betrekking tot den boekhandel van 1663 dagteekent, noemt het gild, ook als op zich zelf staande, eenvoudigweg: „Boeckdruckers-, Boeckbinders- en Boeckverkopers-Gild.” De af te leggen proef werd hier voor den drukker als volgt omschreven:

¹⁾ Keuren van Haarlem, 2e dl. blz. 74.

„De letterzetter zal moeten kunnen zetten en aftellen, een breviervorm schoon- en weerdruck in duodecimo nae een geschreven copye die hem door de proefmeesters zal worden voorgelegd, daarvan proef leveren, en op 't lood weder corrigeren; en alle formaten kunnen aftellen en overslaan, die hem mogten opgegeven worden ”

In deze ordonnantie wordt ook gesproken van boeken, die in factorye waren, waarmede waarschijnlijk de boeken bedoeld worden, die men in commissie had staan, want het was den auctiehouders verboden deze in veiling te brengen. Ook was het den schoolmeesters verboden boeken of andere benoodigheden aan hunne discipelen te verkoopen. Latere Utrechtsche resolutiën bevatten verbodsbepalingen omtrent den verkoop van zekere „seditieuse” (oproerige) en „licentieuse” (losbandige) boeken.

Te 's-Gravenhage mochten volgens de ordonnantie van 1702 de boekverkoopers enz., op hun verzoek van het Lucasgild gescheiden, een afzonderlijke corporatie uitmaken onder de benaming: Boeck- en kunstverkoopers, nevens boeck-, kaart- en plaetdruckers-, mitsgaders boekbinders-, papier- en penneverkoopersgilde.

Bij de opneming in dit gild, waarvoor dezelfde bepalingen golden als bij de meeste andere gilden, bestond het proefstuk van den vrijmeester in het volgende: „hij moest een bijbel in folio binden in rusleer met slooten en beslag, en een atlas of anders een Caartenboek; en het vergulden daarvan op snee en op pergament verrigten, of ook wel in een france band binden, naar verkiezing.”

Had men getoond zijn vak te verstaan, dan moest men volgens vaste tarieven in contante penningen in eens af een zekere som en jaarlijks een zeer geringe contributie betalen. Dat de geldelijke eischen niet te bezwarend waren, blijkt hieruit, dat de eerste inleg o. a. bedroeg voor een meesterszoon *f* 12, en voor een burgerszoon *f* 18, en de jaarlijksche contributie of oirkondspenning tien stuivers. Niet vóór men de gildeproef had afgelegd en de gelden betaald, mocht men een boekverkoopersuithangbord boven zijn deur plaatsen.

Een ordonnantie der stad Leiden, doch van latere dagteekening dan die der genoemde steden, n.l. van 1720, geeft eenige inlichting over de vrijheid, die de boekverkoopers destijds aldaar genoten.

Daarin staat de vergunning vermeld, dat een boekverkooper mocht boeken drukken, inbinden en verkoopen, tevens handel drijven in, doch niet rondventen met papier, schrijfpennen, inkt en lak. Voor het geval dat hij een publieke boekverkoop hield, dat slechts eens in het jaar mocht gebeuren, waren zijn bevoegdheden bij een afzonderlijk Reglement op de publieke auctiën op de Gildekamer geregeld. Onder voorbehoud dat alles in zijn gedrukten catalogus aangegeven was, mocht hij dan behalve de boeken onder den hamer brengen: wiskundige, natuurkundige, anatomische en muziekinstrumenten, alsmede de kisten, boekenkasten, lessenaars en kabinetten tot bewaring gediend hebbende; teekeningen, prenten, kaarten, munten en medailles en eindelijk nog een snaphaan, een paar pistolen, een degen, een rotting en een horloge; echter alleen wanneer deze voorwerpen hem zelf in eigendom toebehoorden

en ook dan slechts van elk één exemplaar. Andere artikelen waren geheel buitengesloten en de overtreding werd met geldboeten bedreigd en gestraft.

De oude poorterboeken van Breda, Delft, Gouda en meer andere plaatsen, waar de boekverkoopers zich in den beginne ook onder het St. Lucas-gild geschaard hadden, wijken met betrekking tot de ordonnantiën in sommige

WY ondergeschreeven Overluyden van

het Boekverkoopers, Boekdruckers en Kunstverkoopers Gild, verklaren by desen, Dat *Jan ten Brink Gerritsz* 't Gild voldaan, en zijn *verklaring*, Burger Cedul in dato *24 febr. 1705* vertoont heeft. Actum Amsteldam, *29 febr. 1705*

W. van der
Pieter Bruijn

Bewijs van toelating tot het gild van Jan ten Brink Gerritsz. (Stichter der tegenwoordige firma ten Brink en de Vries) te Amsterdam.

opzichten onderling en van bovengenoemden af, doch hebben in hoofdzaak alle dezelfde strekking.

Lastiger dan aan deze gildebepalingen was het voor de drukkers, uitgevers en boekverkoopers zich te onderwerpen aan landsplacaten en aan het dikwijls wat al te „vaderlijk toezicht,” hetwelk de Staten der gewesten en soms ook de stedelijke overheid op hen uitoefenden.

Men heeft meermalen geroemd op de vrijheid van drukpers, die in ons land

altijd geheerscht heeft, en wanneer men den toestand hier te lande vergelijkt met dien in het buitenland, waar overal de drukpers aan banden geketend was, dan valt die vergelijking werkelijk niet in Hollands nadeel uit. Doch ook in dezen heeft de nationale roemzucht van later dagen, die spreekt van onbeperkte vrijheid, Hollands Palladium, der waarheid wel wat te kort gedaan, zooals een nadere blik op enkele van die placaten zal aantoonen.

In 1581, hetzelfde jaar waarin door de afzwering van Filips II de grondslag

Plaatsnijder of kopergraveur, 17de eeuw.
(Naar een koperets van Jan Luiken).

der Republiek bevestigd werd, ordonneerde Willem I, „alle boeckdruckers binnen den lande van Hollandt voortaan niet te drucken nochte in drucke uyt te laten gaen, tenzij alle 't selfde eerst den Staten ofte haren Gedeputeerden zal sijn verthoont ende by henluyden toegelaten ende geadmitteert, sonder dat oock na deselve admissie, daeraen yet in drucke toe ofte af gedaen sal mogen werden” — met bepaling voorts, dat binnen drie weken na de publicatie van het placaat, de drukkers voor de Staten of hunne Gecommitteerden den eed zouden afleggen van zich daarnaar in alles te zullen reguleeren, en dat zij onder ieder gedrukt geschrift hun naam en woonplaats, alsmede

den naam van schrijver en vertaler en het jaargetal zouden plaatsen, alles op verbeurte van een geldboete van f100 en verbod om voortaan iets te mogen drukken¹⁾. Wij vinden dus in het jaar der vrijheid de censuur ingevoerd, en niet op een bepaalde soort van geschriften, maar van toepassing op alle werken.

Toen men in 1587 bevond, dat de ingezetenen zich toch nog een te groote vrijheid van denken en schrijven veroorloofden, verbood prins Maurits bij placaat van 27 Nov. „om te spreken, uyt te geeven, naer te seggen, stroyen ofte verspreyen eenige propoosten, redenen ofte geschriften, streckende tot naedeel, calumnie ofte quaade interpretatie van de handelinghe, regeeringe ende

¹⁾ Groot Placaetboek van Holland en Westvriesland, I. 211.

actie van de overicheyt, van de Staten Generaal, ofte particulier van de Magistraten, Vroetschappen ende Regenten van den Steden ende leden van dien" -- met verdere bepaling, dat niets gedrukt, verkocht of verspreid mocht worden, wat niet te voren gevisiteerd en geaprobeerd was ¹⁾.

Dezelfde bepalingen omtrent de censuur, de plichten en den eed der drukkers, welke voor de provincie Holland op het einde der 16de eeuw waren gemaakt, zijn door de Staten Generaal bij placaten van 1615, 1618, 1621, 1639 en 1646 op alle provinciën toepasselijk gemaakt. Bij onderscheidene resolutiën van 1681, 1684, 1688 en 1691 werd „op lijfstraffe ten minsten van openbare geeselinghe verboden te drukken eeniger handen saecken de Regeeringe van den lande, ende hare vrienden ende geallieerden concerneerende, alsmede het verkoopen van zoodanighe boecken of memoriën, resolutiën ende andere saecken van Regeeringe van den lande en hare vrienden, ten ware die deze boecken soudon willen drukken of verkopen, daertoe hadden bekomen permissie van de magistraet van de plaetse van sijne residentie.”

Bij placaat van 21 Jan. 1726 verbood het Hof van Holland „het drukken en publiceren van geschriften over saecken van staet en religie, die deselve in eenighe respecte zouden kunnen chocqueeren, hinderlijk of nadeeligh zijn,” enz. enz. Uit de beide laatste placaten kan men opmaken dat de censuur, waaraan in den beginne alle boeken onderworpen waren, later slechts toepasselijk gemaakt werd op die geschriften, welke op staat of godsdienst van den lande betrekking hadden.

Enkele voorbeelden mogen het bewijs leveren dat men de placaten ook wist te handhaven. Bij resolutie van 18 Juni 1620 werd de „Oude kronycke ende historiën van Hollandt ende West-Vrieslandt, van Zeelandt ende van Utrecht,”

Plaatdrukkerij, 17de eeuw.
(Naar een koperets van Jan Luiken).

¹⁾ Groot Placaetboek van Holland en Westvriesland, I. 435.

in dat jaar te Dordrecht gedrukt, verboden, en burgemeesteren van Dordrecht aangeschreven, om dat werk in te houden en te procedeeën tegen den auteur en drukker volgens de placaten, „als daerin bevonden zijnde verscheidene ongerijmtheden den jegenwoordighen staet van den lande nadeeligh ende oock niet te blijken van consent of octroy van denselven boeck.” Hieruit blijkt tevens dat er toen reeds vergunning of octrooi gevraagd moest worden.

Den 26sten Sept. 1646 ordonneerden de Staten dat het 4de deel der „Annales Hollandiae” van Isaac Vossius zou worden geëxamineerd, „om te letten of daarin niet en werd bevonden yet dat tegen de hoogheydt van desen staet, of eenigh quartier van deselve is strijdende.”

Bij Res. van 12 April 1612 wordt de Regeering van Delft opmerkzaam gemaakt op „seecker boeexken getyteld: Korte verklaringe van de oorsaacken van den twist in de kercken van Holl. en Westvr. bij hetwelcke de autheur *schijnt* te censureeren de Res. van de Ed. Mog. Heeren Staten, contrarie het officie van een goet ingezeten.” Twee dagen daarna wordt het overal verboden, „als zijnde den staet van den lande en ruste van dien schadelyck.” — In 1617 wordt een werk van A. Venator, predikant te Alkmaar, getiteld: „Theologia vera et mera” etc., door twee hoogleeraren te Leiden onderzocht en „onstichtelyck, ergerlyck ende geensints in den staet van den lande tollerabel” bevonden: bij res. der St. van 18 Maart 1617 wordt dat werk verboden, den officieren gelast om alle exemplaren op te zoeken en te vernietigen, de schrijver uit zijn betrekking van predikant ontslagen, met verbod om naar Alkmaar terug te keeren en in het vervolg eenig boek meer te schrijven, enz. — Bij besluit van 17 Oct. 1614 wordt het werk van S. Lubbertus, theol. prof. te Franeker, getiteld: „Responsio ad pietatem Hugonis Grotii”, verklaard voor een „fameus libel, schadelyck den rechten ruste ende welstant van den lande”; vijf jaar later wordt het weder onderzocht en bevonden, dat het niets behelsde, waarvan het beticht was, en bij res. van 28 Juni 1619 wordt het verbod ingetrokken.

Bij placaat der St. Gen. van 24 Nov. 1622, wordt de Apologie van Hugo de Groot verklaard voor een „fameux seditieux ende schandaleux libel, de autheur van dien strafbaar aen lijf ende goet, tot allen plaetsen ende tijden daer hij sal kunnen werden gekregen ofte geattrapeert, sonder dat eenigh verloop van jaren hem hier af sal kunnen bevrijden”, terwijl te gelijker tijd strafbaar verklaard worden „alle degeene die ’t zelve drucken, verkoopen ofte distribueeren, gelijk mede alle degeene die ’t selve hebben, houden ende lesen” en voorts de officiers en justiciers gelast, „tegen de contraventeurs te procedeeën *de plano ende sonder figure van proces*, sonder eenighe dissimulatie ofte conniventie”¹⁾.

Op het gebied van godsdienstverschil klom het aantal verboden geschriften tot een aanzienlijk cijfer. Ook de dagbladschrijvers hadden zich destijds in geen overmatige vrijheid te verheugen²⁾. Wij maakten reeds melding van de ver-

¹⁾ Groot Placaetboek van Holland en Westvriesland, I. 449—451.

²⁾ De brochure van Mr. A. C. van Heusden, „De vrijheid der drukpers hier te lande”, die ons goede diensten bewees, deelt over de censuur op de dagbladpers interessante bijzonderheden mede.

R. Vynckel - 1763

OFFICINA WITTIANA.

Boekwinkel van Herman de Wit in de Kalverstraat bij den Dam te Amsterdam, 1763.
(Naar een kopergravure van R. Vynckel).

gunning door de Staten verleend tot drukken. De boekdruckers of uitgevers waren n.l. verplicht voor elk oorspronkelijk door hen uit te geven werk octrooi aan te vragen bij de Staten, en na goedkeuring verkregen zij het privilege of eigendomsrecht daarvan voor een zeker aantal jaren, hetwelk op den titel vermeld werd; na het verstrijken van dien termijn moesten zij „renovatie” verzoeken.

Een bijzonder lastige en onaangename verplichting werd zeker den verzoekers van octrooien opgelegd bij de resolutie van de Staten van Holland en West-Vriesland van 5 Dec. 1679, die diende „om de octroyen tot het drukken van Boecken daarmede te clausuleren, dat de versoeckers van het octroy een exemplaar moeten brengen in de Bibliotheek van de Universiteyt tot Leyden.” Het schijnt dat men ten deze langzamerhand nalatig is geworden, want een „Ampliatie” van 30 April 1728, waarin de geheele resolutie verscherpt wordt, bepaalt dat van elke uitgaaf waarop octrooi is verleend een exemplaar op groot papier, gebonden en wel geconditionneerd binnen 6 weken op de Leidsche bibliotheek geleverd dient te zijn, tegen een boete van 600 guldens; na expiratie van de 6 weken te verbeuren op poene van met’ er daad van het effect van het voorgeschreven octrooi verstoken te zijn, enz.

De privilegiën boden zekerlijk een goede bescherming tegen den nadruk, doch de kwade praktijken van de boekverkoopers in de eene provincie tegen die in een andere konden zij toch niet geheel weren. Een enkel voorbeeld. Ioannes Næranus, een niet onaanzienlijk drukker, uitgever en courantier te Rotterdam, drukte en gaf uit in 1648: „Consultatiën en advysen van rechtsgeleerden in Hollandt,” met privilege voor 15 jaren.

De inhoud van het privilege, dat aan de achterzijde van den titel afgedrukt werd, laten wij hier volgen, om tegenover de vele door ons aangehaalde verbodsbepalingen ook een begunstigingsmaatregel in zijn geheele volheid te stellen. Sommigen onzers lezers, die zelden een werk uit dien tijd onder de oogen krijgen, zullen misschien belangstellend van den inhoud kennis nemen:

PRIVILEGIE.

DE STATEN GENERAEL DER VEREENIGDE NEDERLANDEN hebben geconsenteert, geaccordeert ende geoctroyeerd, Consenteren, accorderen ende Octroyeren mits desen *Ioannes Næranus*, Boeck-verkooper woonende te Rotterdam, dat hy voor den tijdt van vijftien naest-komende jaren alleen in dese vereenigde Nederlanden, geassocieerde Lantschappen, Steden ende Leden van dien, sal mogen doen drukken, uyt-geven ende verkoopen, seker boeck, geintituleert *Consultatien, Advisen, ende Advertisementen* van verscheyden treffelijke Rechtsgeleerden in Hollandt. Verbiedende allen ende eenen yegelijck Ingesetenen van de voorsz. vereenigde Nederlanden, Lantschappen, Steden ende Leden van dien, binnen den voorsz. tijt van vijftien naest-komende Jaren, het voorsz. boeck in ’t geheel ofte deel na te drukken, doen nadrukken, uyt-geven ende verkoopen, ofte elders na gedrukt binnen de op-gemelde Landen te brengen, op de verbeurte van alle

de na-gedrukte exemplaren, ende daer-en-boven van een somme van drie hondert Carolus guldens, t'appliceren daer van een derde-deel ten behoeve van den Officier, die de Calangie doen sal, het tweede derden-deel ten behoeve van de Armen, ende het resterende derden-deel ten behoeve van de voorsz. *Ioannes Næranus*; Behoudelijk nochtans, dat den voorsz. *Næranus* gehouden sal zijn, op desen Onsen Octroye te versoucken, ook te obtineren Attache van die Provincie ofte Provincien, daer hy het voorsz. boeck sal willen doen drukken, venten, ofte verkoopen. Gedaen ter vergaderinge van de Hooggemelte Staten Generael; *In den Hage den 17 Decembris 1644.* *I. van Gent. vt.*

Ter ordonnantie van de selve

Cornelis Musch.

DE Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt doen te weten, Alsoo *Ioannes Næranus*, Boeck-verkooper tot Rotterdam, Ons verthoont heeft, dat hy suppliant, van de Ho: Mo: Heeren Staten Generael der vereenigde Nederlanden geobtineert heeft Octroy voor den tijdt van vijftien Jaren eerst-komende, omme alleen binnen de voorsz. vereenigde Nederlanden, geassocieerde Lantschappen, Steden, en Leden van dien te mogen doen drukken, uytgeven en verkoopen seker boeck, geintituleert *Consultatien, Advysen ende Advertissemerten* van verscheyden loffelijke Rechtsgeleerden in Hollant, versouckenden tot 't gunt voorsz. is onse brieven van Attache. Soo ist, dat wy de saecke ende versoucke voorsz. overgemerckt hebbende, den voornoemden *Ioannes Næranus*, geconsenteert ende geoctroyeert hebben, consenteren en octroyeren by desen, dat hy voor den tijdt van vijftien jaren, 't boven gemelte bouck alleen binnen dese Provincie sal mogen doen drukken, uyt-geven ende verkoopen: Verbiedende allen ende eenen yegelijk Ingeseten 't selve binnen de voorsz. Provincie in 't geheel ofte deel na te drukken, doen na-drukken ende verkoopen ofte elders na-gedrukt binnen de Provincie van Hollandt ende West-Vrieslandt te brengen, volgens voorsz. Octroye van hare Ho: Mog: ende de peynen ende conditien daer inne gestatueert, lastende eenen yegelijcken die 't selve sal mogen aen gaen, hen daer naer te reguleren. *Gedaen in den Hage onder 't kleyne Zegel van den Lande, den 22 December, Anno 1644.*

Ter ordonnantie van de Staten,

Herbt. van Beaumont.

Niettegenstaande deze hooge bescherming van Staten Generaal en Staten der provincie werd den uitgever op onrechtvaardige en zeer nadeelige wijze in zijn rechten te kort gedaan. In een der latere deelen nl. geeft hij kennis in een voorrede, die interessant genoeg, doch te breedsprakig is om hier over te nemen, dat zekere J. Kalom, boekverkooper te Amsterdam, het bestaan had, een derde of vervolgdeel met volkomen gelijken titel het licht te doen zien, terwijl hij, *Næranus*, nog met het drukken van zijn derde deel bezig was. Hoewel hem en anderen „dacht dat dit zeer onredelijk was, dat dien Amsterdamschen drukker een derde deel maakte, daar hij de twee eerste niet gemaakt had,” blijkt het, dat hij voor zijn goed recht niet meer heeft kunnen

doen dan zijn vertrouwen te stellen op het rechtsgevoel van zijn koopers en de betere bewerking van zijn boek.

Na al het aangevoerde zal men moeten toestemmen, dat er tusschen de drukpersvrijheid van toen en nu nog al eenig onderscheid is op te merken; en toch was de toestand over het geheel in de oogen van de vele verdrukten uit andere landen nog benijdbaar.

De door het Gildewezen beheerschte staat van zaken heeft omstreeks anderhalve eeuw geduurd. De „boeknering” werd algemeen onder de handwerksbedrijven gerangschikt, en het grootste gedeelte der vertegenwoordigers achtte zich zelf tot dien stand te behooren. Echter kan men uit tal van belangrijke, geleerde en kostbare uitgaven de verblijdende opmerking maken, dat een niet onbeteekenend aantal zich gunstig van de groote massa onderscheiden heeft. Dit waren beschaafde en ontwikkelde mannen, die met dorst naar wetenschap of in het bezit van uitgebreide kundigheden, deze in verstandig overleg met de uitoefening der boekdrukkerij en des boekhandels wisten te verbinden; die van de zich onder het volk ontwikkelende welvaart en den daardoor ontstanen zin voor kunsten en wetenschappen, in stoute, grootsche ondernemingen partij wisten te trekken en op deze solide grondslagen een bloeitijd in den Nederlandschen boekhandel in het leven riepen, die eigenlijk toch maar enkel op die alleenstaande mannen steunde, wier persproducten toen ter tijde reeds een wereldvermaardheid genoten en nog heden ten dage een eervolle plaats in de letterkundige geschiedenis van Europa innemen.

Het was vooral de boekhandel der stad Antwerpen, die tot ver over de grenzen een roemrijke bekendheid verkreeg. Hoewel hier later dan op andere plaatsen de persen in werking gebracht werden, was deze stad toch spoedig alle andere in beteekenis vooruit. De eerste die zich hier vestigde was Gerard Leeu, in 1484, nadat hij vroeger van 1477—'83 te Gouda woonachtig en werkzaam was geweest, waar hij (1477) het eerste boek in de Nederlandsche taal gedrukt had, n.l. „Alle die epistelen en evangeliën van den gheheelen jaere,” fol., waarna hij in 1480 den „Dialogus creaturarum, een verzameling van fabelen in de Latijnsche taal, liet volgen. Tegelijk met Leeu en na hem in het begin der 16de eeuw worden nog als Antwerpsche drukkers en uitgevers vermeld: Godfr. Bac, Eckert van Homberch, Roeland v. d. Dorp, Willem Vorsterman, Sylvius e. a. Hoe verdienstelijk dezen zich elk op hun wijze gemaakt hebben, zoo kon geen van hen zich in de verste verte met Christophe Plantyn, die in de jaren 1549—1582 zijn zaak te Antwerpen tot een werkelijk grootschen omvang en hoogte, althans voor den toenmaligen tijd, wist op te voeren. Plantyn was een Franschman, geboortig van Montlouis. Hij leerde te Parijs de boekdrukkunst, ondernam groote reizen naar het buitenland om zijn reeds vroeger belangrijke wetenschappelijke kennis, voornamelijk zijn bedrevenheid in talen te vermeerderen en vestigde zich

Christophe Plantyn.

eerst als boekbinder te Antwerpen. Zijn drukkerij richtte hij eerst later op, doch deze kreeg weldra een wereldvermaardheid, daar hij de eenige was, die toen werken in alle de in Europa bekende talen drukken kon. De kronijk bericht ons, dat hij meer dan 20 persen aan den gang kon houden en alleen aan zijn werkvolk dagelijks aan loon over de 100 dukaten uit te betalen had. Hij onderhield met de Noordelijke provinciën, Duitschland, Italië, Spanje, Frankrijk en Engeland een druk handelsverkeer en wist zijn uitgaven daar overal ingang te verschaffen.

Plantyn volgde streng de toenmalige richting en gaf hoofdzakelijk alleen wetenschappelijke werken uit, op het gebied van rechtsgeleerdheid, philologie, geschiedenis en wiskunde. Het meest wordt nog heden de in 1569–1572 door hem gedrukte groote polyglottenbijbel, de z. g. koninklijke bijbel van Plantyn, 8 dln. groot folio, gewaardeerd. Bovendien munten vooral zijn uitgaven der oude klassieken door nauwkeurigheid en typographisch fraaie uitvoering uit; doch de klassieken bezorgden hem niet zijn grootsten roem, al was Poelman zijn corrector; dit deden vooral zijn geïllustreerde boeken, zooals van Guiciardini, de Lobel enz., waarmee hij al zijn tijdgenooten overtrof. Zijn cachet kenteekent geheel zijn persoonlijkheid: een hand met een passer en het bijschrift: *Labore et constantia*. Het aantal zijner uitgaven bedraagt meer dan 1500, waarin zich ongeveer 2000 koperplaten en 10,000 houtsneden bevinden. Als een merkwaardig feit in de boekdrukkersgeschiedenis verdient zeker vermelding, dat Plantyn in 1570 werd benoemd tot Architypographus of aartsdrukker; een eeretitel voor hem en een gewichtig ambt tevens, al werd het weinig of niet uitgeoefend.

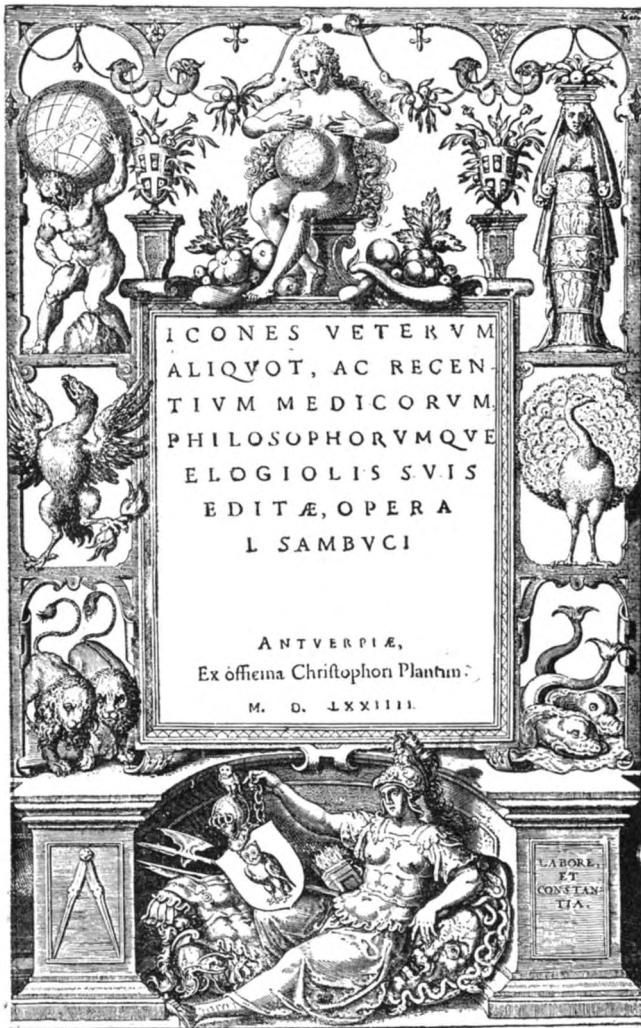
Toen Plantyn zich in 1582 metterwoon te Leiden vestigde om rust te zoeken na zijn bedrijvigen arbeid, droeg hij het beheer van de zaak te Antwerpen aan zijn schoonzoon, den geleerden Frans Raphelingius of van Ravelingen op. Bij zijn dood in het jaar 1589 liet hij drie verschillende zaken na, n.l. te Leiden, Antwerpen en Parijs, die door zijn drie schoonzoons van Ravelingen, Jan van Moerentorf, beter bekend onder den naam van Moretus, en Gilles Beys nog een tijdlang voortgezet werden, doch niet op de vorige hoogte konden blijven.

De firma Plantyn-Moretus stierf eerst in onzen tijd geheel uit, nl. in 1876, toen de familie het huis, waarin de zaak werd uitgeoefend, met alle daarin voorhanden kostbare inrichtingen en verzamelingen voor meer dan een millioen

Drukkersmerk van Plantyn.

francs aan de stad Antwerpen bij verkoop afstond. Het gemeentebestuur draagt er zorg voor en wel op een wijze, dat het Museum-Plantyn tegenwoordig als een bezienswaardigheid van den eersten rang bekend staat.

Versierde titel eener uitgaaf van Plantyn te Antwerpen, 1574.

Geen andere stad ter wereld kan op zulk een goed onderhouden, rijk ingericht patriciërshuis uit de Middeleeuwen bogen, waarvan de belangrijke verzamelingen van de grootste beteekenis ook voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de boekdrukkunst zijn.

Op Plantijn volgde te Leiden de familie der Elseviers, onder wie de typographie en de boekhandel in de Nederlanden den hoogsten trap bereikten, en die voor Holland een gelijke beteekenis hebben als voor Italië het geslacht der Manutiussen en Giunta's, voor Frankrijk dat der Etienne's.

Deze beroemde Nederlandsche boekhandelaars- en boekdruckers-familie is van 1592 af, eerst te Leiden (tot 1712) en vervolgens te gelijker tijd te Amsterdam (tot 1681) werkzaam geweest. De stamvader der familie, Lodewijk Elsevier (geb. 1540, gest. 1617) was boekverkooper en te gelijker tijd pedel bij de hoogeschool te Leiden; zijn naam als drukker komt het eerst in het jaar 1592 op een door P. Merula bezorgde uitgave van Eutropius voor. Hij had zes zonen, van wie Matthijs of Matthias en Bonaventuur zijn zaak voortzetten en ook als academiedrukkers aangesteld werden, terwijl Lodewijk II zich te 's-Gravenhage als boekverkooper vestigde, waar Gilles ook enkele jaren werkzaam was en Joost te Utrecht een derde zaak stichtte.

De eigenlijke grondlegger van den roem van het geslacht was Isaack Elsevier, een der zonen van Matthijs, die in 1617 voor zich zelf een drukkerij begon. Hij verrijkte die met het materieel der Oostersche drukkerij van Theod. Erpenius, wist haar op een aanzienlijke hoogte te brengen en werkte geregeld met 6 personen. Hoewel zijn naam op een aantal werken als uitgever voorkomt, was hij toch meest werkzaam voor zijn oom Bonaventuur en diens compagnon, zijn broeder Abraham, die alleen uitgevers waren, en aan wie hij zijn drukkerij in 1625 overdeed. Met dit jaar opende zich het schitterende tijdvak in de geschiedenis der Elseviers, want gedurende 1626—1652 zijn de meeste dier werken ontstaan, welke om hun fraaie typographische uitvoering den grootsten lof verdienen. Toen de beide compagnons, oom en neef, in hetzelfde jaar 1652 overleden, werden zij opgevolgd door hun beider zonen Johannes en Daniël, onder wier beheer de Leidsche zaak niets van haar belangrijkheid verloor.

Haar drukkers- en uitgeversmerk bestond in de afbeelding van een olmboom, door een wijngaardrank omslingerd, met een kluizenaar er naast en de zinspreuk „Non Solus”, welk merk ook hun opvolgers te Leiden gebruikten.

Zij allen en ook de zelfstandig te Amsterdam werkzame Lodewijk en Daniël hebben ons een waren schat van prachtige drukwerken nagelaten, meest uitgaven in 12mo en 16mo, eenige ook in kwarto en folio. De handigheid en goedkoopheid der doorgaans keurig uitgevoerde duodecimo-edities maakten de Elsevier-uitgaven reeds terstond zeer gezocht. Konden hun Latijnsche en Grieksche klassieken al niet geheel vrijgesproken worden van onnauwkeurigheid,

Drukkersmerk der Elseviers te Leiden.

wat sierlijkheid van lettertypen, fraaiheid van papier en gelijkmatigen druk betreft, behoeven ze, wanneer men de Grieksche en Hebreeuwsche drukken der Etienne's te Parijs uitzondert, bij geen enkel boek, dat terzelfder tijd en met gelijke bestemming in andere landen verscheen, achter te staan.

Men stelt tegenwoordig nog op bijzonder hoogen prijs de verzameling der kleine republieken (*res publica*), dat zijn statistische en andere berichten omtrent verschillende landen, een verzameling waarvoor de Elseviers den 15den Mei 1626 een privilegie van de

Titel van Hugo de Groot's „De Marilibero”, uitgeg. bij de Leidsche Elseviers, 1633.

Titel van de Elsevier-uitgaaf der „Imitatie”

Staten-Generaal verkregen; voorts de Latijnsche klassieken en ook sommige uitgaven van schrijvers uit dien tijd. Elk deel der duodecimo-uitgaven van circa 500 bladzijden kostte bij de uitgaaf slechts een gulden. Tot de fraaiste voortbrengselen van de Leidsche persen behooren de uitgaven van Livius, Tacitus, Terentius, Plinius, Caesar en Virgilius, het Psalmboek van 1653 en den H. Augustinus van 1675.

Daar de Elseviers academiedrukkers waren en als zoodanig jaarlijks een aanzienlijken steun genoten, ontzagen zij de Leidsche rechtzinnigen en lieten

niet weinige hunner uitgaven, die den kerkelijken aanstoot zouden kunnen geven, onder verduidelijking naam, met gefingeerde drukkerswoonplaats verschijnen. Dit heeft verschillenden geleerden aanleiding gegeven, de Elsevier-

Titel van Hooft's „Nederlandsche Histoorien”, uitgeg. bij Lod. Elsevier te Amsterdam, 1642.

uitgaven tot een onderwerp van grondige nasporingen en onderzoekingen te maken, doch tot volkomen opheldering zal men het nog wel niet hebben gebracht.

Want evenals de Elseviers soms uitgaven te Brussel, Luik en Amsterdam lieten verschijnen, welke als adres van drukker en uitgever namen vermeldden,

die nooit bestaan hebben, zoo waren zij eveneens bereid met hun firma over het vaderschap van in andere steden van de pers gekomen boeken een sluier te werpen, uitgaven waarmee de drukkers en uitgevers niet openlijk voor den dag durfden te komen. Daarom is het niet altijd gemakkelijk een echten elsevier van een onechten te onderscheiden, alhoewel het voortreffelijke werk van Alphonse Willems ¹⁾ zeer veel licht over de verschillende uitgaven verspreid heeft.

Een hunner nog steeds zeer gezochte uitgaven is „De Imitatione Christi” van Thomas à Kempis, door Jan en Daniël te Leiden omstreeks 1653 gedrukt en bekend als „de uitgaaf zonder jaar”. Wij geven op blz. 52 de afbeelding van den titel van dit typographisch juweeltje, waarvan echter deze reproductie slechts een flauw begrip kan geven. Vermelden wij hier nog als meesterstukken uit de Amsterdamsche werkplaats het „Corpus juris civilis” in folio, 2 dln. 1663 en den Franschen bijbel in folio, 2 dln. 1669.

Drukkersmerk der Elseviers te Amsterdam.

Het drukkersmerk der meeste Amsterdamsche uitgaven was een olijfboom, waaronder links een uil, rechts Minerva met de aegis in de eene en een boek in de andere hand. De zinspreuk luidt: „ne extra oleas.”

De vervanging van de toen overheerschende groote folianten door hun kleine, handige formaten bracht in de toenmalige boekenwereld een geheele omwenteling te weeg, daar hiermede een prijsverlaging gepaard ging, die de boeken onder het bereik bracht ook van

de burgerklassen. In een tijd toen geen der Parijsche boekhandelaren er nog correspondenten in het buitenland op na hielden, wisten de Elseviers voor hun uitgaven overal debiet te vinden. De groote bekendheid die hun firma ook buiten de grenzen verkreeg, maakte dat hun, voornamelijk uit Frankrijk, de manuscripten van vele belangrijke nieuwe geschriften van later klassiek geworden auteurs ter uitgaaf werden toevertrouwd. Feitelijk werden zij daardoor de verspreiders der Fransche literatuur in geheel Europa gedurende het zeer belangrijke tijdperk der 17de eeuw. Vandaar dat de Elseviers en hun uitgaven nog heden ten dage nergens zoo hoog staan aangeschreven als in Frankrijk.

Het geheele aantal der Elsevier-uitgaven bedraagt ruim 2000.

Nog ten tijde der Elseviers in de 17de eeuw was er te Amsterdam een andere familie, die zich evenzeer groote verdiensten in den Nederlandschen

¹⁾ Les Elsevier. Histoire et annales typographiques. Bruxelles, 1880. 8°. — Supplément par G. Bergmann. Stockholm, 1897. 8°.

boekhandel verworven heeft, n.l. die der Blaeu's. De grondlegger der zaak, Willem Jansz. Blaeu, werd in 1571 te Alkmaar of te Uitgeest bij Alkmaar geboren. Reeds op jeugdigen leeftijd moet hij zich te Amsterdam op den handel hebben toegelegd. P. C. Hooft schrijft aan Hugo de Groot, d.d. 29 Oct. 1616 een brief, waarin hij; Blaeu als drukker en uitgever aanbeveelt en zegt daarin: „Hij is de zoon van mijn moeders oom, en heeft mijnen vader eenige jaren gedient, om zich in koopmanschap te oefenen; Mercurius invito (met kleinen zegen), maar beter gezint tot de Wiskunst, daarnaa bij Ticho Brahe zekeren tijd geweest, en entlijk door de Geografye en handelen met kaarten en globen ook aan de Boekwinkel geraakt”¹⁾.

Op een reis naar Denemarken was hij met den geleerden Deen Tycho Brahe in aanraking gekomen, met wien hij zich in de studie der wiskundige wetenschappen, voornamelijk der sterrenkunde verdiepte; bovendien verwierf hij zich een degelijke kennis van de land- en volkenkunde en de geschiedenis. Van zijn reizen teruggekeerd, vestigde hij zich in het laatst der 16de eeuw „In de vergulde Sonnewijzer” als globen- en kaartenmaker, en wel zoo goed voorbereid, dat zijn uitgaven al de bestaande in degelijkheid en sierlijkheid overtroffen. Zijn door hem zelf ontworpen en vervaardigde „Zeespiegel” (1623) en zijn „Licht der Zeevaart” (1643) waren vooral van groote beteekenis. Enkele jaren vroeger (1618) had hij veel succes gehad met het uitgeven van het „Journael van de reys om de werelt van J. Le Maire en G. Schouten,” een werk, dat niet alleen ook in andere talen overgezet, maar zelfs te Amsterdam door concurrenten nagedrukt werd op een bedrieglijk nauwkeurige wijze. Hugo de Groot noemde hem „den naerstigsten boeckdrukker van sijnen tijdt”; de Staten van Holland vereerden hem met een geschenk van f 200.— en later met den titel van „Kaartenmaker der Republiek”.

Blaeu bepaalde zich nochtans niet tot zijn lievelingstaak alleen. Hij was in verschillende richting een van de grootste uitgevers van zijn tijd. Behalve het

Willem Jansz. Blaeu.
Kopergravure van J. Falck.

¹⁾ P. J. H. Baudet, Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu, Utrecht, 1871. 8°.

groote aantal zeevaartkundige, wiskundige, sterrenkundige werken, atlassen en kaarten, die bij hem en meestal met zijn persoonlijke medewerking het licht zagen, beijverde hij zich evenzeer met het uitgeven van werken van Hooft, Heinsius, Hugo de Groot, van Baerle en andere beroemdheden. Ook van Vondel gaf hij verschillende afzonderlijke gedichten uit, o. a. in 1626 de „Geboorteklock van Willem van Nassau”. Later gaf zijn firma met Janssonius van Waesberghs te Amsterdam een prachtuitgaaf in folio met kopergravures van Vondel's „Herschepinge” naar Ovidius.

Zijn boekenmagazijn had daarenboven binnens- en buitenslands een welverdiende vermaardheid en hij maakte er op de vreemde missen goede zaken mee. Zijn beide wakkere zonen, Joan en Cornelius, die in 1633 als zijn deelgenooten optraden, hielpen hun vader zijn lang gekoesterde meest grootsche

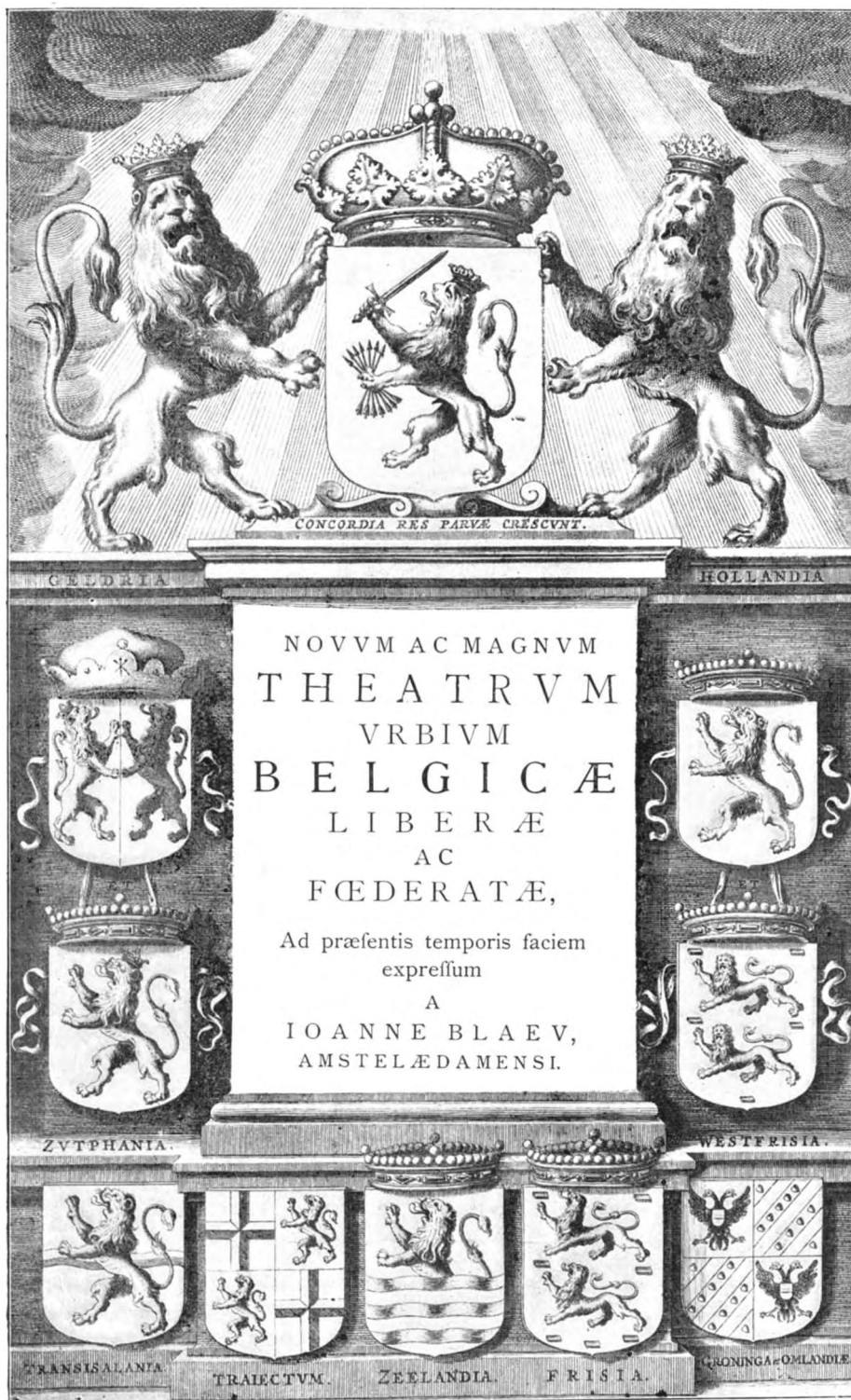

Drukersmerk van Willem Jansz. Blaeu, te Amsterdam.

plannen te verwezenlijken, n.l. de uitgaaf van een wereld-atlas, die onder den titel „Tooneel des Aertrycx” in 1648 begon te verschijnen en den grondslag vormde van den „Atlas major sive cosmographia Blaviana,” uit 11 groot-folio deelen bestaande, alle met prachtige titels, ornamenten, wapens en op de landstrekken betrekking hebbende afbeeldingen. Deze eerste volledige uitgave van den later zoo beroemd geworden en nog tegen-

woordig zoo gezochten en in fraaie exemplaren duur betaalden atlas verscheen in 1662 met Latijnschen tekst; een editie met Nederlandschen tekst verscheen in 1664—'65; terwijl er later nog een Fransche en een Spaansche editie, de laatste in 10 dln., door hen werden uitgegeven. Ongeveer gelijktijdig met de Nederlandsche uitgaaf van 1648—'49 verscheen het „Theatrum urbium Belgicae” (Groot Stedenboek) in 2 deelen, groot-folio, een verzameling van nauwkeurig geteekende en eveneens fraai geornamenteerde plattegronden van de steden der 17 Noord- en Zuid-Nederlandsche provinciën.

Willem Jansz. Blaeu, die de grondslagen van deze prachtige ondernemingen gelegd had, mocht de voltooiing ervan niet beleven; hij stierf in 1638, en ook zijn zoon Cornelis ontviel kort daarna aan de zaak, zoodat Joan eenig hoofd en eigenaar werd van het aanzienlijk handelshuis. Hij breidde zijn arbeidsveld nog steeds uit, legde een boekdrukkerij, lettergieterij en plaatdrukkerij aan, op zoo groote schaal en zulk voortreffelijk werk afleverende

Titel van het eerste deel van Blaeu's „Groot Stedenboek”. Amst., (1649).

dat Koning Adolf van Zweden hem tot zijn hofdrukker benoemde en een Fransch reiziger er van getuigde: „on la tient pour la plus belle de l'Europe.”

Toen in 1662 de „Atlas major” compleet kwam, was reeds lang gebleken,

Titel van G. Brandt's „Leven van de Ruyter”, uitgeg. bij
Pieter en Joan Blaeu, Amst., 1686.

van Keulen en werden nog tot voor weinige jaren als zeevaartkundige boekhandel onder de firma Wed. G. Hulst van Keulen voortgezet.

Bij de Plantyns, Elseviers, Blaeu's sluit zich op waardige wijze nog aan: de familie van Waesberghe. Jan van Waesberghe, die omstreeks 1589 Antwerpen verliet en zich te Rotterdam vestigde, was daar de stichter van een

dat dit werk over de geheele wereld een begeerd artikel was en dit spoorde Joan Blaeu aan, om met steun van geleerden en particulieren allerlei bijkaarten en afbeeldingen er aan toe te voegen. Zoo groeiden sommige exemplaren tot een groot aantal deelen aan en vermeerderde hun waarde naar gelang zij door omvang, kleurversiering uit de hand door kunstenaars „unica” werden. Naar de overlevering zegt, moet de aartshertogin van Toscane een exemplaar met f 30.000 hebben betaald.

In 1672 tastte een hevige brand de gebouwen, magazijnen en de drukkerij aan; een groot deel van den inhoud ging reddeloos verloren. Joan Blaeu stierf het daaraanvolgende jaar, zijn zaken nalatende aan zijn beide zonen Pieter en Joan. Van dezen gingen zij over op Johannes

beroemd Nederlandsch boekverkoopersgeslacht, waarvan de nakomelingen te dier stede, alsook te Amsterdam en Utrecht bijna drie eeuwen lang zich door een aanzienlijk getal verdienstelijke uitgaven in de annalen der pers een roemrijken naam hebben verworven. Dr. A. M. Ledeboer, de bekende schrijver van

Een der drukkersmerken van de van Waesberghe's.

de „Lijst van boekdrukkers en uitgevers in Nederland” heeft aan dit geslacht een studie gewijd ¹⁾. Door zijn nasporingen is het nu mogelijk een overzicht te krijgen van de zich over zoo'n groot tijdvak uitstrekkende werkzaamheid van de leden dezer familie.

¹⁾ A. M. Ledeboer, Het geslacht van Waesberghe. Een bijdrage tot de geschiedenis der boekdrukkunst en van den boekhandel in Nederland. 2de vermeerd. uitg. 's-Gravenh. en Utrecht, 1869, 8°.

De eerste van Waesberghe, Jan, dreef zijn zaken te Antwerpen tusschen 1557 en 1589. Hij gaf in dien tijd 65 werken uit, meest stichtelijke lectuur, taal- en letterkundige geschriften en woordenboeken. Ook wordt hij voor den eerste gehouden, die zich afgaf met het nadrukken van Fransche schrijvers. In of omstreeks het laatstgenoemde jaar verhuisde hij met drukkerij en handel naar Rotterdam en van hier gingen er gedurende niet minder dan drie eeuwen achtereenvolgens 28 nakomelingen uit, een achtbare reeks, van geslacht tot geslacht in dezelfde richting voortwerkende. Van hen zijn er 16 te Rotterdam gevestigd gebleven, terwijl er 9 te Amsterdam, 1 te Utrecht, 1 te Breda en 1 te Dantzig hun zaken dreven. Terwijl andere boekdrukkers-

uitgevers zich vooral toelegden op het uitgeven van boeken op het gebied der klassieke taal- en letterkunde, bewogen de Waesberghe's zich bij voorkeur meer op eigen taalgebied.

Van de Rotterdamsche van Waesberghe's zijn vooral van beteekenis geweest Jan van W., die van 1589—1624 meer dan 100 werken uitgaf, meest theologische, stichtelijke en letterkundige. Zijn boekhan-

Titel eener uitgaaf van Isaack van Waesberghe te Rotterdam, 1633.

del was een herhaalde malen erkend middelpunt der geestelijke beschaving van de stad zijner inwoning en zijn drukkerij een met roem bekende werkplaats. Voorts Isaack v. W., bij wien van 1621—1647 een veertigtal werken van de pers kwamen, meestal taal- en letterkundige, waaronder „De Zeeuwsche Nachtegael” met keurige plaatjes van Adr. van der Venne, en de „Bijenkorf der Roomsche Kercke” van Marnix van St.-Aldegonde.

De gedurende 1642—1662 te Utrecht gevestigde Johannes v. W. gaf 80 werken uit, wetenschappelijke en geschiedkundige, ook enkele in het Latijn.

De meest bekende van al de leden van dit geslacht werd echter Joannes Janssonius van Waesberghe, die van 1651—1681 als drukker, uitgever, boek- en kunsthandelaar te Amsterdam werkzaam was. Hij gaf een honderdtal werken uit, klassieken, wetenschappelijke boeken, reisbeschrijvingen, o. a. Baldaeus' beroemde „Beschrijving van Malabar en Coromandel”, en ook de werken van Voetius, Matthaeus en Anna Maria Schurman. Zijn magazijn van

Titel eener uitgaaf van Janssonius van Waesberghe te Amsterdam, 1683.

boeken was van alom erkende beteekenis, dat van kaarten, vooral voor de zeevaart, evenzeer. Beide had hij overgenomen van Blaeu's tijdgenoot en mededinger Joan Janssonius, met wiens dochter hij gehuwd was en wiens naam hij bij den zijnen voegde. Hij was ook de eerste in ons land, die een boekenlijst van al het nieuw uitkomende bewerkte en in halfjaarlijksche afleveringen verkrijgbaar stelde. De Staten van Holland en Friesland verleenden hem daarvoor in November 1675 een privilege. Zij verscheen het eerst in Januari 1676 en was gedrukt in 4°. formaat over twee kolommen en verdeeld in vier hoofdvakken: Theologie, Rechtsgeleerdheid, Geneeskunde, Mengelwerken. Vervolgens zijn deze afdeelingen weer naar de talen gesplitst, als Latijnsche, Fransche, Italiaansche, Spaansche, Nederduitsche en Hoogduitsche boeken.

De firma Janssonius van Waesberghe, die van 1674—1750 bestond, in den beginne bestuurd door

Een ander drukkersmerk der van Waesberghe's.

twee zonen van bovengenoemden Joannes, heeft den roem van het geslacht niet weinig verhoogd. Haar drukkerij werd wat uitnemenden arbeid aangaat naast die van Elsevier en Blaeu genoemd. Niet minder dan 220 werken kwamen van haar persen en daaronder boeken van groote wetenschappelijke waarde en buitengewonen omvang, o. a. een Hebreeuwsche Bijbel, Vossius' „Etymologicum linguae Latinae”,

Hugo de Groot's „De jure belli”, het „Corpus juris civilis”, Vauban, „Manière de fortifier”, van Hoogstraten's „Groot Woordenboek” in 10 folio deelen en een aantal andere, die bewijzen, dat deze firma niet alleen door de aanzienlijkste geleerden van ons land gekozen werd, maar ook dat de van Waesberghe's door eigen ondernemingsgeest de beste krachten tot zich wisten te trekken.

De overige leden van dit geslacht, die later gekomen zijn, waren van minder beteekenis.

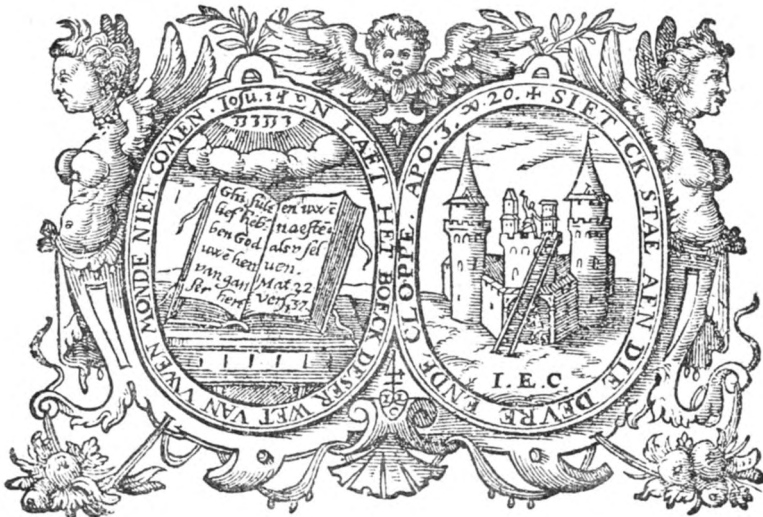
Onder de Amsterdamsche drukkers en uitgevers uit de 16de en 17de eeuw verdient nog vermelding Jan Evertsen Kloppenburch (ook Cloppenburch gespeld), die van 1589—1636 werkzaam was en tot uithangbord had: „In den Vergulden Bijbel.” Hij gaf niet minder dan 15 bijbels uit in verschillend formaat en een aantal keurig met kopergravures in den tekst versierde letterkundige werken, waaronder in het bijzonder uitmunten de Brune's „Emblemata”. Voorts verschenen bij hem Scriverius, „Beschrijvinghe van Oud-Bataviën en diens

Titel in kopergravure eener uitgaaf van Jan Evertsen Kloppenburch te Amsterdam, 1624.

„Corte historie en beschrijvinghe der Nederlandsche oorlogen,” Jan Huygen van Linschoten, „Voyagie in 1594 en 1595”, Th. Rodenburgh, „Eglantiers Poëten Borstweringh”, meest alle met kopergravures, en tal van stichtelijke werken, o. a. van Guido de Brès. Hij behoorde tot de meest ondernemende uitgevers van zijn tijd. Voor zijn drukkersmerk had hij een zinspeling op zijn naam aan den bijbel (Openb. 3:20) ontleend, n.l. een burch of kasteel, aan welks deur een krijgsman staat te kloppen, met randschrift: „Siet ick stae aen die deure ende cloppe”.

Ongeveer gelijktijdig en in dezelfde richting was te Amsterdam werkzaam de minder op den voorgrond tredende, doch zeer verdienstelijke Cornelis Claesz., die van 1585 tot 1609 een tal van voortreffelijke Hollandsche werken van alge-

Drukkersmerk van J. E. Kloppenburch

meen nut uitgaf. De zoo overheerschende theologische en philosophische richting der letterkunde in de 17de en 18de eeuw hier te lande hebben de vele uitmuntende Hollandsche boeken, door Corn. Claesz., Kloppenburch e. a. in die eeuwen uitgegeven, op den achtergrond gedrongen en reeds grootendeels doen verloren gaan, maar hoe meer de studie van ons volksleven en van onze eigene letterkunde beoefend wordt, hoe meer hun verdiensten als uitgevers, tot nu toe door de namen der Elseviers overschaduwde, aan het licht zullen komen en dankbaar erkend worden.

Ook verdient vermelding Abraham Wolfgang, bekend onder zijn devies *Querendo*, die in de jaren 1662–'93 werkzaam was en o. a. ook een fraaie uitgaaf van Corneille in 5 deelen leverde. Voorts noemen wij nog Marc Michel Rey te Amsterdam (1728–1776), de uitgever van Rousseau, en Elie Luzac te Leiden (1740–1790) die behalve als boekverkooper en drukker ook

uitmuntte als rechtsgeleerde en schrijver. Hij was o. a. de bewerker en uitgever van het bekende werk: „Hollands rijkdom.” Zijn verdiensten jegens den boekhandel, vooral door zijn verdediging van de vrijheid der drukpers in 1780, is erkend.

EX OFFICINA WETSTENIANA. clbcccii.

Titel in kopergravure eener uitgaaf van Hendrik Wetstein te Amsterdam, 1702.

Een welverdienden naam in de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel hebben zich ook de Wetstein's verworven. Johan Heinrich Wetstein, zich later schrijvende Hendrik W., was de zoon van een Bazelsch hoogleeraar; hem viel het voorrecht te beurt bij Daniël Elsevier te Amsterdam in de leer te komen en daardoor een uitstekende opleiding te krijgen, waarbij zijn eigen kunde en beschaafde opvoeding hem en zijn leermeester beiden te stade kwamen. In 1676 vestigde Wetstein, na acht jaren bij Elsevier werkzaam te zijn geweest, een eigen boekhandel en een goed ingerichte drukkerij te Amsterdam in de Kalverstraat, in een huis door aankoop verkregen van de erven des beroemden kunstkoopers Clement de Jonghe, uitgever der platen en vriend van Rembrandt. Uit de talrijke werken door Wetstein uit dat huis (later nog meer bekend geworden als het „Bibliopolium”) de wereld ingezonden, blijkt, dat hij een der corypheeën van den Nederlandschen boekhandel in den besten tijd was, en dat groote en degelijke werken van theologischen, historischen en klassieken aard zijn voornaamste uitgaven waren. Wij stippen daarvan o. a. aan Suicerus, „Thesaurus e Patribus Graecis” 1682, 2 vol. fol., vermeerdert herdrukt in 1728; doch inzonderheid de uitgave van Diogenes Laertius, c. notis M. Meibomii, 1692, 2 vol. 4°, wyl die met een Latijnsche opdracht aan Frederik III van Pruissen en een Latijnsche voorrede, beide van Wetstein zelf, versierd is. Ook gaf hij in 1682 de theosophische werken van Jacob Böhme (den Silezischen schoenmaker) uit, voor de eerste maal bijeenverzameld en op de keurigste wijze met plaatjes versierd, een uitgave tegenwoordig even vermaard als zeldzaam, waarvoor velen hem nu nog dank weten, en die voor de verspreiding van Böhme's denkbeelden meer gedaan heeft dan zelfs een standbeeld voor den schrijver doen kon, en die Wetstein's naam als uitgever tot in latere tijden zal doen voortleven. Wel zijn de meeste zijner overige uitgaven thans verouderd, maar in dien tijd waren het boeken van den eersten en tweeden rang.

Johann Heinrich Wetstein stierf in 1726 op 77-jarigen leeftijd. Kort te voren had hij zijn beide zonen Rudolf en Gerhard als deelgenooten in zijn zaken opgenomen. De firma bleef onder het bestuur van dezen en later van een zwager en kleinzoon haar goeden naam behouden, maar de zaken verloren aan omvang. Tot haar latere en meest gezochte uitgaven behooren de fraaie duodecimo-edities der klassieken, welke met die der Elseviers kunnen wedijveren.

Het huis der Wetstein's in de Kalverstraat was in 1728 door de beide zonen geheel verbouwd geworden en droeg sedert een steen in den gevel met hun symbool: een wet- of slijpsteen, waarop een vijl geslepen wordt; daarboven het tijdvers (chronodistichon):

DVM terItVr Cos, LiteratIs VsVI et LiterIs prosIt bonIs.

(Terwijl de wetsteen verslijt, moge hij tevens tot nut strekken voor de geleerden en de goede letteren),

waarvan de kapitaal gedrukte letters (als cijfers bij elkaar opgeteld) het jaartal 1728 uitmaken.

Uit handen der kinderen van Rud. Wetstein ging het huis in 1742 over in bezit van een anderen vermaarden Nederlandschen boekhandelaar, namelijk Isaak Tirion, uitgever van Wagenaar's „Vaderlandsche Historie in 21 deelen, den „Tegenwoordige Staat van alle Volkeren” in 45 deelen met platen en onderscheidene andere belangrijke werken. Tirion, die toen vooraan op den Nieuwendijk woonde, waar hij het beeld van Hugo Grotius in den gevel had en dit ook als drukkersmerk op zijn uitgaven deed prijken, gelijk de wetsteen op de uitgaven van Wetstein voorkwam, liet de beeltenis van Hugo Grotius naar de Kalverstraat overbrengen en den wetsteen in den gevel van het achterhuis plaatsen. Bij de verbouwing van het perceel in 1884 kwamen beide in het bezit van het Kon. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam.

Waar sprake is van de voornaamste Nederlandsche boekverkoopers en drukkers, verdienen de Enschedé's te Haarlem zeker meer dan de enkele vermelding hunner naam. Hoewel zij zich, althans in de latere jaren, minder met het uitgeven van boeken bezighielden, bezorgde de verdienste, welke zij zich ten opzichte der lettergieterij hebben verworven, hun werkplaatsen een vermaardheid, die zich niet uitsluitend tot de grenzen van het land bepaalde.

De stamvader der Enschedé's, Izaak, in 1681 te Haarlem geboren, richtte daar in 1703 een boekdrukkerij op. Een eerste werk van eenigen omvang, dat bij hem verscheen, waren de „Psalmen Davids,” in een nieuwe berijming ten behoeve van de Doopsgezinde gemeente te Haarlem. Maar het was vooral met de hulp van zijn eenigen zoon Johannes, die al spoedig een buitengewonen aanleg, voor het boekdrukkersbedrijf openbaarde, dat de zaken, toen onder de firma Izaak en Johannes Enschedé gedreven, zich uitbreidden. Deze Johannes Enschedé had zich door vergelijkende studie van de lettersoorten en door de practijk een smaak en kennersblik verworven, die hem tot een autoriteit bij de beoordeeling van xylographische en typographische wiegedrukken maakten. Hij vermeerderde de reeds door zijn vader aangelegde uitstekende bibliotheek met de zeldzaamste werken op typographisch gebied, en ontdekte ook fragmenten van een Donatus en een Horarium (Abécédarium), die langen tijd voor het eerste drukwerk van Coster met beweegbare typen zijn gehouden. Een zijner drie zonen, die in 1776 allen als deelgenooten in de zaak werden opgenomen, Mr. Johannes, was evenzeer geleerde als boekdrukker; hij stond in vriendschappelijk verkeer met de beroemde philologen Valckenaer en Ruhnkenius en vermeerderde den zeldzamen typographischen boekenschat.

In 1743 hadden Izaak en Johannes Enschedé den grondslag gelegd tot de lettergieterij door den aankoop van de bekende gisterij van Wetstein. De stempels hiervan waren grootendeels door den beroemden letter-stempelsnijder Fleischmann gesneden en deze ging voort met voor Enschedé stempels te snijden. Zoo had hij in 1758 een werk van groote beteekenis onder handen genomen, n.l. het snijden van stempels voor den muzieknoten-druk, een 200-tal matrizen, die moesten dienen om met gegoten typen alle mogelijke muziek te zetten. Hoewel reeds in het begin der 16de eeuw de kunst om muziek op de boekdruckers te drukken door Octavio Petrucci te Venetië was

uitgevonden, welke uitvinding in 1610 door François Jaques Saleque te Parijs zeer verbeterd was, bediende men zich hier te lande en in Duitschland toch meest van in koper gegraveerde drukplaten, omdat men er tot dusverre niet in geslaagd was alle voorkomende teekens door losse typen weer te geven. Dit gelukte in 1755 aan Breitkopf te Leipzig, en de door hem in 1756 uitgegeven „Berlinische Oden und Lieder” gaven der Haarlemsche

Portret van Izaak Enschedé.
Houtgravure naar de afbeelding in het Gedenkschrift van het
150-jarig bestaan der lettergieterij.

gieterij aanleiding tot het zelfstandig vervaardigen van het eerste volledige stel muzieknoden-typen in Nederland. De uitgaaf der „Haarlemse Zangen”, in 1761 bij Izaak en Johannes Enschedé verschenen, bewees hoe voortreffelijk deze arbeid geslaagd was.

Terwijl de firma de eerste meesters 'op dit gebied aan haar zaak wist te verbinden, verkreeg de lettergieterij een verbazende uitbreiding door den aankoop van een aanzienlijk getal bestaande lettergieterijen van den eersten en tweeden

rang. Zoo werd in 1780 die van Blaeu geannexeerd, later volgden die van Ploos van Amstel en der Elseviers, benevens vele kleinere. Zodoende gelukte het hun bijna alle origineele lettersoorten uit den bloeitijd der boekdrukkunst in de Nederlanden bijeen te brengen, en deze collectie is door de opvolgende geslachten steeds naar den eisch des tijds vermeerderd. Geen wonder dat deze lettergieterij een groote vermaardheid kreeg: zij behoorde tot de beziens-

Portret van Joh. Enschedé.
Houtgravure naar de afbeelding in het Gedenkschrift van het
150-jarig bestaan der lettergieterij.

waardigheden der stad Haarlem. Veel vreemdelingen, die de stad bezochten, verzuimden dan ook niet eenige uren te wijden aan een bezoek van dit typographisch etablissement.

In het laatst van het jaar 1776 nam Johannes Enschedé, terwijl zijn viervoudig bedrijf van lettergieter, boekdrukker, boekhandelaar en courantier zich gestadig uitbreidde, drie zijner zonen als deelgenooten in zijn zaken op en veranderde ten gevolge daarvan den naam zijner firma in dien van Joh. Enschedé

en Zonen. In het geheel bewaart de firma thans nog ongeveer anderhalf miljoen matrijzen, waaronder eenige uit de 15de eeuw. Behalve de historische waarde, die deze lettersoorten bezitten, bewijzen ze diensten voor de reproductie van vroegere, zeldzaam geworden werken. Zeer belangrijk zijn daarom ook de afdrukken, die de firma in 1869, nadat zij vroeger reeds verscheidene dergelijke letterproeven gedrukt had, vereenigd tot een „*Specimen de caractères typographiques anciens*” in het licht gaf; bovendien bevat deze letterproef tal van letters, waarvan de stempels en matrijzen niet meer bestaan; zij levert dus voor de geschiedenis der vroegere lettersoorten in de Nederlanden de voornaamste bijdragen.

Door de vereeniging van een wetenschappelijke vorming met de practische kennis der zaken hebben al de leden van het geslacht Enschedé hun uitge-

Drukkersmerk van de familie Van der Aa, te Leiden.

breide inrichting van boek-, koper- en staalplaat-, steendrukkerij en lettergieterij, die nog heden ten dage haar ouden roem staande houdt, een eigenaardig karakter gegeven, n.l. van een industriele zaak en van een historische verzameling. In 1893 mocht de firma het 150-jarig bestaan harer lettergieterij en in 1903 het 200-jarig bestaan van haar bedrijf in het geheel herdenken, van welke heuglijke feiten een in eerstgenoemd jaar door haar uitgegeven „Gedenkboek”, alsmede een Catalogus der in 1903 geheuden tentoonstelling van voorwerpen op de geschiedenis van het bedrijf betrekking hebbende, de herinnering aan het nageslacht zullen overleveren.

De stad Leiden heeft nog vóór het verdwijnen der Elseviers en nog langen tijd daarna eenige aanzienlijke boekhandelaars- en uitgeversfamilies binnen haar muren gevestigd gezien, waarvan er twee boven alle uitblinken. Het zijn die van Van der Aa en van Luchtmans. Tusschen 1684 en 1769 waren er tien firma's Van der Aa gevestigd, waarvan die van Pieter van der Aa (1684—1739) verreweg de meest beteekenende was.

Titel in kopergravure eener uitgaaf van Pieter van der Aa, te Leiden, 1706.

Ledeboer noemt hem „een der voornaamste en meest ondernemende boekhandelaars van zijn tijd in Europa. Door hem en op zijn kosten zijn de talrijke folianten van Graevius en anderen verschenen, iets waartegen al het uitgegevene van later tijd als pygmeeënwerk afsteekt.” Van der Aa had een hartstocht voor het doen van grootsche ondernemingen, werken, die een ander niet aandurfde en waarmede hij schitteren kon. Als voorbeelden zij hier slechts gewezen op de werken van Graevius, 12 folio-deelen; de werken van Erasmus, 11 folio-deelen, den „Thesaurus Graecarum antiquitatum” van Jac. Gronovius, 13 folio-deelen; de „Galerie agréable du monde”, 66 folio-deelen; de „Versameling van veele voortreffelijke Zee- en Landreysen na Oost- en West-Indië”, 8 octavo-deelen met platen en kaarten; P. Schenk, „Nouvel Atlas” met 199 kaarten; „Atlas nouveau et curieux”, 2 dln. folio met 141 kaarten; „Nouvelles Cartes géographiques”, 8 dln. in kwarto met 218 kaarten: alle kloeke ondernemingen, die ieder op zich zelf, maar des te meer bij elkander, nog al wat te beteekenen hadden.

Na het verval der firma Elsevier, 1712, hield Van der Aa mede den roem van den Leidschen boekhandel op. Als groothandelaar en antiquaar zoowel als in het vak van uitgever had hij overal een eervolle vermaardheid. De boeken uit zijn aanzienlijk magazijn, waaronder natuurlijk in de eerste plaats zijn eigen kostbare ondernemingen, vonden hun weg naar alle landen, en zijn uitstallingen op de missen te Frankfort a/M. en Leipzig werden schier het eerst bezocht. Pieter van der Aa werd om zijn verdiensten als typograaf en uitgever door den doge van Venetië benoemd tot ridder van St-Marcus.

Bijna te gelijk met Pieter van der Aa had zich te Leiden in 1683 een mededinger gevestigd, die de stichter van een beroemd huis zou worden, n.l. het huis Luchtmans, dat ruim anderhalve eeuw lang heeft bestaan. Jordaan Luchtmans, in 1652 te Woudrichem geboren, bracht zijn leere jaren door bij den Leidschen boekverkooper Daniël Gaesbeek en vestigde zich daarna in 1683 te Leiden, waar hij door kunde en ijver zijn zaak tot een belangrijke hoogte wist op te voeren. Hij deed zich kennen door veel goede en groote uit-

Drukkersmerk van Jordaan, Samuel en Johannes Luchtmans, te Leiden.

gaven, vooral van de in die dagen zoo gevierde klassieke letterkunde.

Toen hij in 1708 op 56-jarigen leeftijd stierf, liet hij aan zijn 23-jarigen zoon Samuel, Meester in de beide rechten, een bloeiende, gunstig ter naam staande zaak na. Onder diens beheer nam zij een grootere vlucht; bijna geen

uitgave van eenig gewicht, hetzij van klassieke, hetzij van Nederlandsche of Fransche letterkunde verscheen in die gouden dagen van onzen boekhandel of de naam van Samuel Luchtmans, alleen of in vereeniging met anderen, kwam er op voor.

Behalve de Grieksche en Latijnsche schrijvers in uitgaven van Gronovius, Burman, Oudendorp, van Staveren e. a. behoorden tot zijn uitgaven: de „Theologische werken” van Fabricius; Ruimig, „Schriftuurlijke zinnebeelden”; Euclides van Coets; Musschenbroek, „Natuurlijke historie”; Hübner, „Natuur- en Kunstwoordenboek”; Chomel, „Huishoudkundig woordenboek”; Chalmot „Woordenboek van den bijbel”; Hübner, „De Staats- en Couranten-tolk”, terwijl hij in vereeniging met eenige anderen de folio-uitgaaf van Bayle's „Dictionnaire historique et critique” ondernam.

In 1757 overleden, zetten zijn beide zonen Samuel en Johannes de zaken voort onder de later zoo beroemd geworden firma Sam. en Joh. Luchtmans. Zij volgden het voetspoor van hun vader en grootvader; hun ondernemingen beperkten zich evenals die huns vaders niet enkel tot het uitgeven; een groote ruilhandel, toen algemeen gebruikelijk tusschen de uitgevers onderling, de verkoop van eigen en anderer boeken, het houden van veilingen, de beslommeringen eindelijk van een groote drukkerij, waren aan hun zaken verbonden. Onder de voortbrengsels van hun persen behooren de bijbeluitgaven wel in de eerste plaats genoemd te worden, inzonderheid de gestereotypeerde folio-bijbel, reeds in 1718 in het licht gegeven. Deze dient daarom zoo bijzonder de vermelding, omdat daaruit de vroegste toepassing der stereotypie in ons land blijkt. Toen namelijk de drukker en uitgever Didot te Parijs in het jaar 1795 met de gestereotypeerde logaritmen-tafel van Callet voor den dag kwam en deze manier van drukken als een nieuwe, van hem uitgaande vinding bekend maakte, werd zulks betwist op grond dat circa 80 jaar vroeger een Nederlandsche bijbel van vaste gegoten vormen gedrukt was. De omstandigheid, dat in ons land de zaak toen met te groote kosten gepaard ging, om algemeen van toepassing te zijn, maakte, dat het bij deze eerste, hoewel overigens goed geslaagde proefneming bleef en dat zij in vergetelheid geraakte, totdat Didot op de eer der uitvinding aanspraken deed gelden.

Het laatste mannelijk lid der familie Luchtmans, de derde Samuel, had in

Ander drukkersmerk van Jordaan, Samuel en Johannes Luchtmans, te Leiden.

Titel in kopergravure eener uitgaaf van Samuel Luchtmans, te Leiden, 1744.

1806, zes jaren vóór zijn dood, een steun gezocht en gevonden in den boekdrukker Jan Brill, onder wiens leiding de zaak geheel op de bestaande hoogte en onder dezelfde firma werd in stand gehouden. Tevens werd de goede naam van het huis verhoogd door de uitgaaf der werken van Kist en Roijaards, Bake, Geel, da Costa, Groen van Prinsterer's „Archives de la Maison d'Orange-Nassau", enz. Na veertigjarigen arbeid wenschte Brill zich in 1846 aan de leiding der zaak te onttrekken. Daar geen der toen levende erven van S. en J. Luchtmans geneigd was het bestuur op zich te nemen en Brill's zoon, Evert Jan, die de leiding 18 jaren lang met zijn vader gedeeld had, een andere richting wenschte in te slaan, werd in 1848 besloten de handelsbetrekkingen van het huis aan de nieuw gevestigde firma E. J. Brill over te dragen, doch al de uitgaven en het groote magazijn in veiling te brengen. De catalogus van het uitgeversfonds, dat in 1849 verkocht werd, bevatte niet minder dan 386 Grieksche, Latijnsche en Hebreeuwsche werken, 118 Nederlandsche, 30 Fransche, 4 Duitsche en 2 Engelsche, alle door het huis Luchtmans in het licht gegeven, en prijkte met de namen van de voornaamste geleerden uit vroegeren en lateren tijd. De enorme voorraad boeken uit hun magazijn kon niet op eenmaal geveild, maar diende gesplitst te worden in vier gedeelten.

Wij wenschen ons historisch overzicht van de corypheeën der Nederlandsche typographie en van den boekhandel in vorige eeuwen te besluiten met een firma, die in het laatst der 18de en het begin der 19de eeuw een aantal wetenschappelijke prachtwerken in het licht gaf, welke nog langen tijd gewaardeerd zullen blijven, en haar naam doen voortleven, zoolang er liefhebbers van mooie en degelijke boeken zullen bestaan. Wij bedoelen de firma J. C. Sepp en Zoon te Amsterdam. Kruseman ¹⁾ zegt, dat er weinig namen, zelfs ook in het buitenland zijn, die met zooveel glans omstraald zijn geweest als die der Hollandsche Sepp's. Zij blonken evenzeer uit door wetenschappelijke verdiensten als door uitgevers-moed. De catalogus hunner fondswerken is een eerbiedwekkend monument.

De grondlegger van deze firma was Jan Chr. Sepp (geb. te Amsterdam, 1739). Zijn vader, Christiaan Sepp, was uit Goslar naar Amsterdam gekomen, waar hij zich naam maakte door zijn ervarenheid in het vervaardigen van land- en zeekaarten en door zijn keurige schrijfkunst. Hij, te gelijk een liefhebber van nasporingen op het gebied der insectenkunde, waaraan hij vooral zijn etsnaald en graveerijzer dienstbaar maakte, ving te Amsterdam de uitgaaf aan van zijn beroemd werk over de insecten, waarvan de 30 eerste platen met de beschrijvingen aan hem alleen te danken zijn. Bij de latere afleveringen werd hij geholpen door zijn zoon Jan Christiaan, die, om te voldoen aan stedelijke keuren, alleen ter wille van die uitgaaf boekhandelaar werd.

Jan Christiaan, evenals zijn vader entomoloog, teekenaar en graveur, bleef onvermoeid bezig aan deze zijn eerste en voornaamste uitgaaf. Weldra volgden

¹⁾ A. C. Kruseman. Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, enz. II. 339.

eenige andere uitgaven, meest op natuurhistorisch gebied, zooals: Nozeman en Houttuyn, „De Nederlandsche vogelen”, 5 dln. met 250 gekleurde platen van Sepp, prijs bij uitgave f 525.—; „Nederlandsche kapellen”, 6 dln. met 300 platen, f 309.60; Edwards en Catesby, „Uitlandsche vogelen”, 9 dln. met 473 gekleurde platen, f 284.—; Knorr, „Zeldzaamheden der natuur”, 4 dln. met 288 gekleurde platen, f 216.—; Cramer, „Uitlandsche kapellen”, 4 dln. met 400 gekleurde platen, f 272.—; Stoll, „Cicaden en Wantsen”, enz. enz. Met den Utrechtschen hoogleeraar Jan Kops ondernam Sepp de uitgaaf van de „Flora Batava”, nadat hij mede diens „Afbeelding en Beschrijving van Artsenijgewassen” ter perse had gelegd.

In 1773 had Jan Christiaan zijn zoon Jan als deelgenoot in de zaken opgenomen en was die gaan drijven onder de firma J. C. Sepp en Zoon. De nieuwe firma, die tot nog toe van haar grootsche natuurwetenschappelijke ondernemingen, ook door aanmerkelijk debiet in het buitenland, genoeg aftrek gevonden had om ze voort te zetten, had ondertusschen ook uitgaven op ander wetenschappelijk gebied ondernomen, zooals b. v. de „Bijdragen van buitenlandsche godgeleerden”. Jan Christiaan stierf in 1811 in den ouderdom van 72 jaar, een beroemden wetenschappelijken naam en een verbazingwekkenden arbeid als teekenaar, graveur en uitgever nalatend.

Zijn zoon en opvolger Jan zette met hulp van vrienden de verschillende nog loopende uitgaven voort. Het boek over de vogels werd in zijn tijd voltooid, het werk over de insecten onder leiding van Snellen van Vollenhoven, de „Flora Batava” onder die van Prof. Miquel voortgezet, een nieuw werk, over de Surinaamsche vlinders, en een ander, „Bloemkundig woordenboek”, door hem ondernomen. Maar de goede tijd voor natuurwetenschappelijke prachtwerken was hier te lande voorbij, zoodat dan ook de zaak, vooral onder de latere firmanten, geheel van aard veranderde, in omvang verminderde en eindelijk in 1868 ophield te bestaan, nadat zij langer dan een eeuw haar roem had weten staande te houden.

Aan al die genoemde mannen en nog vele anderen, wier namen in tal van wetenschappelijke uitgaven voortleven, dankt de Nederlandsche boekhandel der 16de—18de eeuwen zijn grootsche vlucht, daar zij niet alleen met helder hoofd en vaardige hand partij wisten te trekken van hetgeen om hen heen voorviel, doch ook door wetenschappelijke werken op elk gebied de hoogere behoeften van den geest bevredigden. Den eersten stoot in de richting van vooruitgang had de Hervorming gegeven; met haar invoering verkreeg het Nederlandsche volk de ware vrijheid, d. w. z. de vrijheid van den geest, die een vroeger ongekenden bloei der wetenschappen ten gevolge had; zelfs de opstand onder Filips II, waardoor gedurende 1555—1572 een stroom van politieke geschriften ontstond, berokkende der wetenschap geen nadeel, doch versterkte haar integendeel en bezorgde haar een meer nationaal karakter. En toen de 17de eeuw mannen als Vondel, Hugo de Groot, Hooft, Cats, Kamphuysen, Huygens, Heinsius, Roemer Visscher en anderen opleverde en in de steden Leiden, Groningen, Utrecht, Harderwijk en Franeker het

academieleven van meer beteekenis werd, kon onder die omstandigheden een bloeiperiode voor den boekhandel wel niet uitblijven. Vooral van het midden der 17de tot dat der 18de eeuw leverden de Nederlandsche boekdrukkerijen een bijna eindeloze reeks van kostbare en uitgebreide werken, wier aantal en omvang ons verbaasd doen staan. Deze uitgaven waren menigmaal van zulk een kolossalen omvang, dat zij zelfs in den tegenwoordigen aan ondernemingen zoo rijken tijd ons bijna onbegrijpelijk voorkomen. Onze boekhandel verzond de voortbrengselen der Nederlandsche pers naar alle oorden der wereld en won daarmee aanzienlijke schatten. De beroemdheid der Nederlandsche drukkerijen en de vrijheid die de boekhandel hier genoot, hadden ten gevolge, dat de vermaardste Europeesche geleerden en schrijvers hier hun werken het licht deden zien, terwijl het debiet dikwijls zoo aanzienlijk was, dat geheele, zeer talrijke oplagen van in ons vaderland gedrukte werken naar buitenslands werden verkocht.

En de roem, die onze drukkerijen verkregen hadden, was verdiend en rechtmatig. Wij behoeven de namen van Elsevier, Blaeu en Wetstein slechts te noemen, om ons dadelijk alles voor den geest te brengen, wat in de beoefening der drukkunst netheid, degelijkheid en goede smaak kan genoemd worden. Nog zijn de voortbrengselen hunner persen, in weerwil van de vorderingen, welke de kunst vooral in onzen tijd gemaakt heeft, beroemd en gezocht. Nog wordt daarop gewezen als op modellen, die al de vereischten van uitstekende drukwerken bezitten, en die door verzamelaars met gretigheid worden gezocht en meermalen met hooge prijzen betaald. Zoo namen de Nederlandsche boekdrukkunst en boekhandel in onze gouden eeuw een eersten rang in ook op dat gebied. Wat naast de zeer ontwikkelde

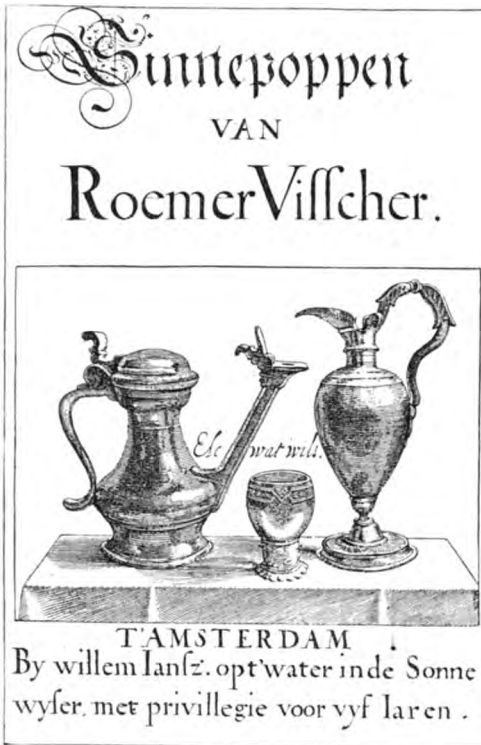
Titel van Daniël Heinsius' Poemata. Leiden, 1610.

ondernemings- en handelsgeest onzer natie het meeste tot dien bloei bijdroeg was, zooals wij reeds aanstipten, de meerdere burgerlijke vrijheid, waarin men zich in ons land, in tegenstelling met andere landen, altijd heeft mogen verheugen en die men slechts een enkele maal in het begin der 19de eeuw onder de Fransche heerschappij, en toen ook slechts kort, heeft behoeven te missen. Deze vrijheid kwam der geheele nijverheid en vooral den boekhandel te goed; Nederland toch was in de 17de en 18de eeuwen het toevluchtsoord voor alle in

het naburige Frankrijk door de regeering, geestelijkheid en het politietoezicht op de openbare zeden vervolgde en verboden geschriften. Er bestaan een menigte dergelijke werken in de Fransche taal, die onder waren of aangenomen naam te Amsterdam of 's-Gravenhage gedrukt en van daar uit verspreid werden.

Dit tijdperk van bloei in den boekhandel heeft geduurd tot op het laatst der 18de eeuw. Omstreeks 1780 was er in handel en nijverheid een algemeen verval waar te nemen en Neerlands grootheid was ook op dit gebied aan het tanen. De boekverkooper E. Luzac te Leiden: geeft in het werk: *Hollands rijkdom* (Leiden, Luzac en v. Damme 1781) een beschrijving van den toestand van dat tijdperk, waarvan wij hier een gedeelte onveranderd willen opnemen.

„Om nu van geen verdere of andere fabrieken, manufacturen, ambachten en handwerken te spreken, zullen we eindigen met

Titel van Roemer Visscher's „Sinnepoppen”.
Amst., (1614).

het verval van de boekneering: eensdeels, omdat dezelve aan verscheide kunsten en handwerken verknocht is; anderdeels omdat dezelve schier buiten tel gesteld word, wanneer er over den koophandel gehandeld word; daar zij echter voor eenige jaren, eenen zeer aanzienelijken tak van de algemeene neering heeft uitgemaakt, en als nog geen gering gedeelte van dezelve uitlevert.

Aartig spreekt er de dichter Voltaire, met zijne gewone luchtigheid, van: „Twee eeuwen is het geleden (zegt hij) dat de menschen langzamerhand gewaar zijn geworden, dat zij eene ziel hadden. Elk wil leezen: 't zij om zijn

verstand te sterken; 't zij om die sieraad bij te zetten; of om te kunnen zeggen: *ik heb gelezen*.

Zoo ras als de Hollanders deze nieuwe behoefte van 't menschedom bespeurden, werden zij de handelaars van onze gedachten, gelijk zij 't waren van

*Het ongediert begrint met open muyl, en pooten
Manhafte onnooselheijd, in't beestenperck verflooten:
Noch swichtse niet, hoe seer de boosheijd brult, en tiert:
Maer spreekt voor't heijligh recht: dies Themis haer lauriert.*

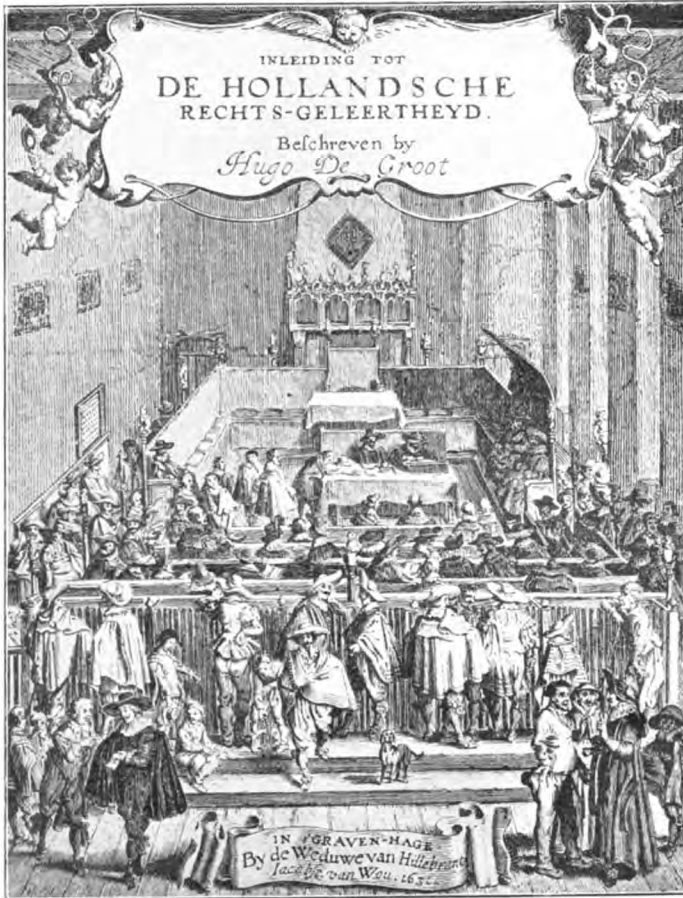
Titelprent van Vondel's „Palamedes”. Amst., (1625).

Palamedes, door Themis gelauwerd, is met de gelaatstrekken van Oldenbarnevelt afgebeeld.

onze wijnen en zout; en een Amsterdamsch boekverkooper, die naauwelijks eene A voor eene B kende, won een millioen, omdat er Franschen waren, die om den broode schreeven.

De gedachten der menschen zijn eene gewichtige koopwaar of koopmanschap geworden. De Hollandsche boekverkoopers winnen jaarlijks een millioen, omdat de Franschen vlug van geest zijn. Een middelmatige roman is, ik weet het

wel, 't zelfde dat in de wereld een zot is, die zich verbeeldt verstand te hebben. Hij wordt bespot en men verdraagt hem. Deze roman helpt niet alleen den schrijver, welke dien heeft geschreven, en den boekverkooper, welke denzelven uitgeeft, maar ook den lettergieter, drukker, papiermaker,

Titel in kopergravure der eerste uitgaaf van Hugo de Groot's „Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid”. 's-Gravenh., 1632.

binder, uitventer en herbergier, bij wien alle deze lieden hun geld komen verteeren, aan de kost. Het werk vermaakt daarenboven, een uur twee drie, sommige vrouwen, bij welken het met een nieuw boek even als met al, het overige gaat. Dus, hoe verachtelijk ook die roman zij, heeft hij echter twee zaaken van belang voortgebracht, voordeel en vermaak.” ”

Op deze wijze heeft de heer Voltaire, naar zijne gewoonte, spottende en

de onderwerpen vergrootende, eenigszins de waarheid gezegd, en het gewicht van den koophandel in boeken aangeroerd en aangeduid. Het is zeker dat de boekhandel in Holland gebloeid en verscheiden luiden rijk gemaakt heeft. Het is ook waar, dat de grootste winst komt van de beuzelachtigste boeken; ten minste van die soorten, welke in de handen van vrouwen en kinderen meer vallen, dan in de handen van geleerden. Een roman is daarom voor een boekverkooper meer waard, dan een wel nitgewerkt boek over de wis- of starrekunde. Maar de boekhandel, als een middel van bestaan voor de ingezetenen

De Academische Bibliotheek te Leiden in het begin der 17de eeuw.

beschouwd, dan hebben de zwaare werken, de historiesche boeken, de reisbeschrijvingen, alle de boeken tot de wetenschappen behoorende, niet minder voordeels aan het algemeen toegebracht dan de romans, ofschoon 'er juist een enkel mensch al het voordeel niet van getrokken hebbe. Hebben de romans boekdrukkers, lettergieters, papiermakers, tekenaars, plaatsnijders, plaatdrukkers aan den kost geholpen; wat voordeel hebben dan deze konsten en fabrieken niet genooten van de uitgaave van die menigvuldige werken, welke de voorgaande en tegenwoordige eeuw in allerlei takken van geleerdheid hebben zien uitkomen? Welke onnoemelijke schatten zijn 'er met dien handel

niet gewonnen, sedert dat die geenen, welke het oppergezag in handen hebben, de geleerdheid hebben aangemoedigd, en de geleerden als wel-

Titel van Const. Huygens' „Orgelgebruik”. Amst., 1660.

doeners van 't menschelijk geslacht, ontvangen, bejegend en geëerd hebben?
De Hollandsche boekhandel heeft gedurende bijna eene eeuw, zig verrijkt

met het drukken van boeken, van welken hun de manuscripten uit Frankrijk gezonden werden, of die zij op de Fransche drukken nadrukten; of die voor hen hier te lande bearbeid werden: waartoe de vrijheid van ons land, als eene schuilplaats tegen de onverdraagzaamheid en vervolging, gelegenheid heeft gegeven. Deze vrijheid heeft de boekneering hier te lande langen tijd doen bloeien, boven alle anderen. Welk een roem hebben de drukken van Elsevier en de platen van Picart niet behaald boven alle anderen? tot welke ondernemingen hebben die kunstenaars geene aanleiding gegeven? Wat nut trekken de plaatdruckers, plaatverkoopers, papiermakers niet uit het vernuft en den arbeid van Vinkeles, die de eer van onze plaatkunst ophoudt, en wiens graveersels de vreemden in netheid en schoonheid tarten?

Men kan den koophandel in boeken, welke in Holland gedreeven word, in twee takken verdeelen, waarvan de een zich binnen 'slands bepaalt, en de andere den buitenlandschen handel in zich vervat. De eerste dezer twee takken is, in een zekeren zin, van 't minste aanbelang; en bepaalt zig tot het vertier van de Hollandsche boeken. De andere, welke het vertier der Latijnsche en Fransche werken ten onderwerpe heeft, is in der daad van meer gewicht geweest, en heeft tegenwoordig bijna niets meer te beduiden. Wie zoude tegenwoordig in Holland durven denken op 't drukken van een *Thesaurus Graevii*? een *Corps diplomatique*? een *Ceremonies & Coutumes*?

Op het verval des boekhandels is de vermindering der papiermaakerijen, welke in Holland zeer wel gingen, gevolgd. Tegenwoordig gebruiken de Hollanders voor de boeken in klein formaat, en zelfs dikwijls voor die in groot formaat, geen ander dan Fransch papier. De buitenlanders in 't algemeen geeven in 't drukken aan de Fransche papieren den voorrang. Men heeft in Frankrijk de papiermolens vermeerderd; men heeft 'er verscheiden in de Oostenrijksche Nederlanden opgericht; men heeft 'er den uitvoer van lompen op de strengste straffen verboden. Dus hebben de Hollandsche papiermaakerijen het voordeel verlooren, hetwelk zij hadden, om aan de Oostenrijksche Nederlanden, aan Frankrijk zelfs, aan Spanje en Portugal, alle jaaren, allerlei soorten van papier, voor eene zeer groote somme gelds, te verkoopen.

Zoo iemand aan dit verval nog mogte twijfelen, hij reise door onze gewesten en steden; hij verneeme, naar hetgeen 'er geweest is, en nu is; en overtuige zich door zijne eigen bevinding...."

Toen korten tijd daarop de omwenteling van 1789, die geheel Europa in beroering bracht, ook ons land aan den druk van vreemde overheersching blootstelde, ondervond de boekhandel in hooge mate den verlammenenden invloed. Het gildestelsel had een kwijnend bestaan gekregen en werd aldra vervangen door het fiscale denkbeeld van patenten. Het St.-Lucasgild, dat in 1798 den eersten knak gekregen had door de oprichting der Bataafsche Republiek, werd in 1812 geheel opgeheven. De handel volgde den loop der staatkundige gebeurtenissen en het Napoleontische verdrag van 16 Maart 1810, dat eenige der zeventien provinciën aan Frankrijk verbond, was voor den boekhandel vooral noodlottig. Te midden van de algemeene ontmoediging,

terwijl niet alleen het gedrukte maar ook het gesproken woord, ja de gedachte zelve gekluisterd was, bleef het onderwijs ten minste, hoewel niet vrij, niet onbelemmerd, dan toch geduld, geoorloofd, en het voornamelijk onderwerp van den toenmaligen boekhandel. In de provinciën, welke bij Frankrijk ingelijfd en aan Fransche wetten onderworpen waren, bleef nochtans de bevolking gehecht aan de vaderlandsche taal en zeden. De behoefte aan Nederlandsche boeken, vooral ook voor de scholen, de moeielijkheid om ze geregeld te bekomen, de baatzucht van enkelen, alles vereenigde zich, om een stelsel van roef en nadruk in sommige steden der afgestane provinciën te doen ontstaan, waardoor den eerlijken boekhandel groot nadeel werd berokkend.

Toen echter het Keizerlijk besluit van 9 Juli van hetzelfde jaar geheel Holland bij Frankrijk inlijfde, werden de meest tirannieke wetten en reglementen aangaande de boekdrukkerij en den boekhandel in deze gewesten ingevoerd.

Een voor den handel en de beschaving noodlottige stremming was het gevolg van de voor onzen landaard ondraaglijke *inspectie, surveillance* en *censuur*. Deze regeering van geweld en dwang was gelukkig van korten duur en met de verbrijzeling van het vreemde juk werd ook de drukpers vrijgemaakt, hetgeen ook spoedig een herleven van den boekhandel ten gevolge had.

De eerste daad, die in den boekhandel daarvan getuigt, was in 1815 het in het leven roepen van een bond of vereeniging om onderling elkaars rechten te verzekeren en te eerbiedigen; zij drong al spoedig bij de bevoegde macht aan op een wettelijke regeling van het eigendomsrecht tusschen schrijvers en uitgevers, welke dan ook in 1817 tot stand kwam. Terwijl vroeger hieromtrent voor alle provinciën geen volkomen beschermende bepalingen bestonden, werd er toen bij wet vastgesteld dat het auteursrecht gedurende het leven en tot 20 jaar na den dood van den schrijver geëerbiedigd moest worden. Reeds veel vroeger, n.l. in 1710 had men ook pogingen aangewend in dien geest: veertien der voornaamste firma's uit de hoofdsteden hadden toen een overeenkomst gesloten, om elkaar wederkeerig waarborg en bescherming te verleen. Die vereeniging bleek spoedig geheel machteloos te wezen, doch verdient toch als voorlooper van de tegenwoordige Vereeniging genoeg belangstelling om uit de statuten de voornaamste artikelen te vermelden.

Zij beginnen met bepalingen omtrent de prijzen der boeken en geven aan dat de werken in de Latijnsche taal 10 % hooger dan boeken in andere talen, daarentegen de op slecht papier en slordig gedrukte, ook die met slechte kopergravures, goedkooper dan de net uitgevoerde verkocht moeten worden (een bepaling voorwaar die niet met het gewone handelsbegrip van „alle waar is naar zijn geld” strijdt). In § 3 verplichten de leden zich, geen boek te verkoopen, dat van een lid tot de vereeniging behoorende nagedrukt is; bovendien vergunt de volgende paragraaf nog het recht van wedervergelding tegen zulk een nadrukker, volgens het bijbelsche voorschrift: Oog om oog, en tand om tand, dat wil in dit geval zeggen: Als gij van mijn uitgaven nadrukt, doe ik het van de uwe. Daarentegen bepaalt § 7 dat de vereeniging in kennis gesteld moest worden, wanneer een lid een buitenlandsch werk

wenschte na te drukken (vertalen?) ten einde zulks algemeen bekend te maken, opdat er geen nadeelige concurrentie zou ontstaan. Verder zocht men in § 9 en 10 zich tegen ondernemingen van het buitenland te waarborgen, wanneer die de eigen uitgaven met mededinging bedreigden. Een zonderlinge passage komt voor in een daaropvolgende bepaling. Zich daarnaar gedragende, bezat n.l. de uitgever, die lid van de Vereeniging was, niet het recht de prijzen zijner boeken zelf te bepalen. Er moeten vroeger stellig buitensporigheden in de prijsbepaling plaats gevonden hebben, zoodat de Vereeniging zich verplicht zag in de verschillende hoofdsteden, waar leden gevestigd waren, een aantal personen aan te stellen, wier taak het was een pas verschenen boek volgens zijn wetenschappelijke en materiële waarde onpartijdig te taxeeren en den daarvoor bepaalden prijs vervolgens overal bekend te maken. De uitgever had dan het recht in de eerste maand het boek uitsluitend en alleen te verkoopen; eerst na het verstrijken van dien termijn was hij verplicht aan andere boekverkoopers op bestelling af te leveren en het onder de confrèrie algemeen verkrijgbaar te stellen.

Paragraaf 12 beschermt de binnenlandsche pers door de bepaling, dat alle in het buitenland voor rekening van Nederlandsche uitgevers gedrukte boeken vogelvrij verklaard en door iedereen nage-drukt konden worden. De overige artikelen hebben meer alleen betrekking op het beheer van de Vereeniging zelve.

David du Mortier, te Leiden. 1744—1818.
Medeoprichter van de Vereeniging
ter bevordering van de belangen des
Boekhandels.

De pogingen in 1815 aangewend tot het stichten eener vereeniging werden met beteren uitslag bekroond. Daaruit is in het verloop der 19de eeuw de tegenwoordige „Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels” ontstaan, die als zoodanig steeds haar roeping getrouw bleef en waarvan dan ook de tegenwoordige boekhandel de goede vruchten plukt. Een beknopte beschrijving van de oprichting, ontwikkeling en voornaamste werkzaamheden komt voor in het „Jaarboekje voor den Boekhandel”, 1839 en in de „Proeve eener geschiedenis der Vereeniging t. b. v. d. b. d. b. door J. Jacques Petit,” (Zie Nieuwsblad v. d. Boekh., 6 Aug. 1875) waaraan het volgende in hoofdzaak ontleend is:

De boekhandelaren D. du Mortier, A. Loosjes Pz. en J. van der Hey, diep bewogen met het verval van den boekhandel in ons land, noodigden hun medeboekhandelaren uit, met hen in het Logement de Zwaan te Amsterdam te „compareeren” ter bespreking van de middelen welke aangewend zouden kunnen worden om den boekhandel uit dien treurigen toestand op te heffen.

Vier en twintig boekhandelaren teekenden den 11^{den} Aug. de volgende Acte van verbindtenis, die, daar zij het uitgangspunt der geheele zaak, het eerste officieele stuk der Vereeniging is, hier in haar geheel een plaats moge vinden:

„De ondergeteekenden, Boekhandelaren in de Nederlanden, eenen geruimen tijd met de diepste verontwaardiging zijnde ontwaar geworden, dat, niet-tegenstaande de vastgestelde Landswetten tegen het nadrukken en verkoopen derzelve, sommigen zich echter niet ontzien, om zoo bedekt als openlijk, werken, van welke het kopij aan anderen toebehoort, op eene schandelijke wijze na te drukken, te verkoopen en te laten verkoopen, tot geen gering nadeel en schade dergenen die tot derzelver uitgaaf alleen gerechtigd zijn.

Adriaan Loosjes Pz., te Haarlem, 1783—1818.
Medeoprichter van de Vereeniging
ter bevordering van de belangen des
Boekhandels.

En vermeenende, dat het niet tegen gaan en doen ophouden van deze allezins schadelijke, als voor den Boekhandel in het bijzonder zoo onteerende daad, voornamelijk is toe te schrijven, zoowel aan de moeilijkheid van het aanleggen, als aan de kostbaarheid in het voortzetten der proceduren tegen dezelve, zoo hebben wij, ondergeteekenden, tot opheffing van den, zoo door deze als andere verkeerde handelingen diep vervallen staat van den Boekhandel in ons midden zich vereenigd om zulks met gemeene kracht tegen te gaan, verder te verhinderen, en voor het vervolg voor te komen, en wel op de volgende voorwaarden:

1°. Zij zullen voor gemeene rekening van hun, ondergeteekenden, op alle mogelijke wijzen, zich trachten te informeren, welke werken er nagedrukt zijn of worden, die het eigendom zijn

van een of meer der ondergeteekenden en de in regten noodige bescheiden hiertoe, zich aan te schaffen.

2°. Ofschoon ieder der ondergeteekenden, verplicht en gebonden is het zijne toe te brengen, dat door hen gezamentlijk hieraan voldaan worde, zoo magtigen zij onderling, desniettegenstaande uit hun midden, de Boekhandelaars A. Loosjes te Haarlem, D. du Mortier te Leiden en J. van der Hey te Amsterdam, om namens deze Associatie, alle preparatoren en recherches te doen, welke ten deze zouden kunnen worden noodig geoordeeld, terwijl van die drie tevens wordt gedemandeerd om te zorgen, dat deze Associatie uit verschillende personen bestaande, met dezelfde fermitieit, als een enkel individu te deze werkzaam zij.

3°. Eenige en genoegzaam volledige bewijzen volgens de wetten gevorderd, ingevolge Art. 1 in handen bekomen hebbende, dat een of ander werk, van

een of meerder ondergeteekende, is nagedrukt, zal men voor gemeene rekening in rechten vervolgen en de procedures, hiertoe noodig, gehouden zijn vol te houden, ten einde toe, en zal men daarenboven alles aanwenden, dat mogelijk is, om te zorgen, dat zulks zoo kort en spoedig mogelijk getermineerd worde.

Van deze Acte zijn gemaakt, enz."

Hier volgen 24 handteekeningen van boekhandelaren uit verschillende steden en verder nog een officieele machtiging der onderteekenaars aan Loosjes, du Mortier en van der Hey om in hun naam te handelen.

Volgens deze akte, die toch als het eerste bewijs van de oprichting der Vereeniging kan gelden, vond zij haar ontstaan bepaald en uitsluitend in den nadruk, andere zaken zijn er niet in opgenomen en van het zoogenaamde vertalingsrecht is hier niet slechts geen sprake, maar zelfs in de stukken tot 1825 komt daarover niets voor en het is eerst veel later (in 1844 en 1845) in de werkzaamheden der Vereeniging opgenomen. Doch na verloop van een paar jaar gingen zij verder. Zij benoemden toen reeds een commissie ten einde een volledige wet op den Boekhandel te bekomen; zij gaven een lijst uit der ter vertaling geannonceerde boeken en verbonden zich slechts éénmaal in het jaar hun uitgaven tegen verminderten prijs den handel aan te bieden. Ook begonnen zij in het volgende jaar aan het samenstellen van een vervolg op de boekenlijst van Arrenberg, waaraan zij den titel gaven van „Handboek voor Boekhandelaars” en dat bevatten zou een naamlijst der boeken van 1810—1818 uitgegeven. Zij kochten hiervoor het recht

van den uitgever Saakes voor niet minder dan f 2000 en beloofden aan al degenen „die tot de zamenstelling zouden bijdragen door eene opgave hunner fondsartikelen of die der confraters van hunne stad” een gratis exemplaar op best papier. Het verdient vermelding, dat de voor dit doel uitgeschreven leening in aandeelen à f 100 dadelijk door verschillende leden volgeteekend werd.

Hun ledental was nu, wel is waar, tot 50 geklommen, maar toch was het dringend noodig dat zij meerderen trachtten over te halen zich bij hen aan te sluiten; zij zochten dit te bereiken door aan de meeste boekhandelaren een uitnoodiging te zenden met een afdruk van het verslag.

Naarmate het aantal leden klom, werden de klachten van nadruk schaarscher, een verblijdend gevolg van de macht die zij in handen kregen en daardoor steeds doelmatiger, sterker en dus geduchter met gezamenlijke

Johannes van der Hey, te Amsterdam,
1792—1832.

Medeoprichter van de Vereeniging
ter bevordering van de belangen des
Boekhandels.

krachten tegen die enkele nadrukkers konden handelen. In 1821 werd daarom ook besloten het doel der Vereeniging uit te breiden, zich niet te blijven bepalen tot het tegengaan en beletten van den nadruk, maar verder alle voorkomende zaken in den boekhandel te behandelen en zooveel mogelijk meer algemeen werkzaam te zijn. — Het natuurlijk gevolg was, dat, daar de Acte van Verbindtenis, tot dusverre hun eenige wet, onvoldoende bleek te zijn — hun eerste werkzaamheid was een Reglement te ontwerpen, dat voortaan als wet zou gelden. Dit nieuwe reglement bevat, zeer bescheiden, slechts 15 Artikels en behelsde behalve de omschrijving van het doel der Vereeniging, de artikelen van het bestuur, de leden, de corresponderende leden, de vergaderingen, als anderszins, o. a. dat de contributie was f 5.—; waren er kostbare processen te voeren, dat de leden dan het te kort zouden betalen en dat er alleen boekverkoopers als lid konden worden opgenomen. Dit reglement was verbindend voor alle leden „zooals ook provisioneel al de leden verbonden gehouden werden de wetten op boekhandel en copyregt van 1814/15 en 1817 te handhaven.”

In 1822 was hun voornaamste werk een Adres, dat zij tot den Koning richtten, waarin zij het onvolledige aantoonde der wet van 25 Januari 1817, en voornamelijk met betrekking tot het recht van vertaling van enig buitenlandsch werk en de wijze om zich het recht van kopij of eigendom daarvan te verzekeren, en in overweging gaven een wet voor te dragen ter aanvulling van die van 1817, die ook hierin zou voorzien, of te bepalen, dat de vroegere wetten van 1814 en 1815, die hierin beter voorzagen, niet waren afgeschaft, maar nog in volle kracht bleven. Opvolgende besturen hebben het hierbij niet gelaten, maar alles gedaan wat in hun vermogen was om deze wet te verkrijgen! Jaren achtereen hebben zij dat verzoek herhaald, zij hebben een speciale commissie benoemd, die de zaak voortdurend levendig heeft gehouden, totdat er eindelijk in 1881, dus na verloop van meer dan een halve eeuw, met medewerking en voorlichting van haar commissie een betere regeling tot wet is aangenomen geworden.

Voorts brachten zij voor het eerst het misbruik ter sprake, dat de beampten der posterijen, die buitendien toch reeds hun middel van bestaan hadden, leveranciers waren van periodieke geschriften, welke zij zelfs spoediger konden leveren dan de gepatenteerde boekhandelaren, daar zij alles franco direct per post ontvingen; zij besloten „de leden uit te noodigen hen voortaan niet meer als boekhandelaars te beschouwen en het gouvernement de nadeelen onder het oog te brengen, die 's lands kas leed door dit portvrij verzenden en tevens te requestreeren, dat dit zou mogen worden verboden.” Wel werd er toen „geen reden gevonden om in hetzelfde verzoek te treden,” maar men weet toch dat jaren later dit verzoek met beter gevolg herhaald is.

De oprichters der Vereeniging hebben den omvang niet kunnen vooruitzien, die hun stichting in den loop der jaren krijgen zou. De kleine kring, die met zijn aansluiting niets meer bedoelde dan de bescherming van elkanders eigendom, kon den invloed niet berekenen, die zijn daad ook later op den geheelen Nederlandschen boekhandel zou uitoefenen. In den loop der jaren, aangegroeid

tot een corporatie van bijna 600 leden, heeft de Vereeniging steeds een wakend oog op aller belangen gehouden. Waar het noodig was, zijn voor- of nadeel te betoogen in betrekking tot eigen land of buitenland, heeft zij zich — en hoe menigmaal — vrijmoedig in naam van den geheelen boekhandel gewend tot onze hooge regeering. Waar geschillen rezen, heeft zij gepoogd die langs minnelijken weg bij te leggen, of, indien het zaken van ernstiger aard betrof, de voorlichting gezocht van een eigen rechtsgeleerde, die zich te haren behoeve en door langdurige praktijk met haar belangen en met den loop der gebeurtenissen vertrouwd had gemaakt. En wat de huishoudelijke inrichting van den boekhandel aangaat, daarin heeft zij hervormingen tot stand gebracht, die niet genoeg te waardeeren zijn. De practische werking en de zedelijke invloed dier Vereeniging hebben hun verdiensten in een reeks van feiten, die in zeer nauw verband staan met de belangen onzer geheele maatschappij.

Als resultaten van haar bemoeiingen herinneren wij aan: de vermindering van het porto der gedrukte stukken en een afzonderlijk tarief voor dag- of weekbladen (1876), de invoering der bestelkaarten voor boek- en plaatwerken, couranten en muziekstukken (1877), terwijl de instelling van den postpakketten-dienst (1882) mede te danken is aan den grooten aandrang, die bij herhaling van de Vereeniging uitging. Over de medewerking aan de totstandkoming der auteurswet spraken wij hierboven reeds; een nieuwe regeling van het vertalingsrecht werd ontworpen, vastgesteld en voor de leden verbindend gemaakt. Ook zorgde de Vereeniging voor de vertegenwoordiging van den Nederlandschen boekhandel op de groote buitenlandsche tentoonstellingen, o. a. te Londen, Philadelphia, Parijs en Antwerpen, terwijl zij door speciale vaktentoonstellingen reeds in 1856 te Haarlem en later te Amsterdam de belangstelling voor de boeknijverheid ook van het groote publiek wist op te wekken.

Maar van meerdere beteekenis nog zijn de blijvende instellingen door haar of met haar steun in het leven geroepen en in stand gehouden. Zoo heeft de boekhandel aan de Vereeniging te danken de stichting van een ondersteuningsfonds voor behoeftige weduwen, den aankoop van een eigen orgaan, de oprichting van een algemeen bestelhuis (waarover meer uitvoerig in het hoofdstuk: Organisatie van den Nederl. Boekhandel), het bezit van een eigen bibliotheek, die onder bekwame leiding met elk jaar haar schat van vakliteratuur ziet aangroeien, en eindelijk de uitgaaf van een reeks geschriften, die voor den lateren geschiedschrijver zullen zijn de „bouwstoffen voor de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel”. Ook het beheer over het Frederik Muller-fonds en het D. A. Thieme-fonds is opgedragen aan de Vereeniging, waarvan het Bestuur, alsmede de provinciale correspondenten, gekozen uit de bekwame en verdienstelijke vakgenooten, nog in veel andere opzichten de belangen van de leden behartigen.

Behalve de Vereeniging kwamen er in latere jaren in eenige der grootere steden nog plaatselijke vereenigingen of colleges tot stand, zooals te Amsterdam (3), Rotterdam (in 1878 ontbonden), 's-Gravenhage, Groningen, Utrecht, Haarlem (in 1887 ontbonden), Deventer en Kampen, die meer het

karakter van gezellige bijeenkomsten verkregen hebben, doch ook eenige malen aanleiding tot meer ernstige besprekingen en later tot besluiten bij de Hoofdvereeniging gaven.

In 1880 werd door eenige voorname uitgevers, tot wie spoedig meerderen toetraden, een nieuwe vereeniging opgericht, de Uitgeverbond, hoofdzakelijk ten doel hebbende een meer ordelijk en solied verkeer in den boekhandel te verkrijgen. Het was vooral wenschelijk een betere en algemeen gevolgde regeling te verkrijgen ten opzichte van de geheel ongelijke en dikwijls veel te late terugzending van het commissiegoed en het niet voldoen door vele debitanten aan tusschentijdsche opvragen der uitgevers, waardoor een geregelde afrekening zeer bemoeilijkt werd. Ook diende er meer gewaakt te worden tegen het lichtvaardig krediet verleen en aan kapitaalzwakken en het zich vestigen van onbevoegden. Toen de hiertegen gerichte bepalingen van het op 1 Januari 1881 in werking tredende Reglement bekend werden, kwamen verschillende debitanten daar tegen op; doch de tijd heeft geleerd, dat ze op den geheelen boekhandel gunstig gewerkt hebben, terwijl eveneens de overige bemoeiingen van de opvolgende besturen hun vakgenooten ten goede kwamen.

Ook de boekverkoopersbedienden besloten in den jongsten tijd, die zich kenmerkt door aansluiting en vereenigingszin, om onderling hun belangen te behartigen, en richtten tot dit doel in 1892 een „Bond van Nederlandsche boekverkoopersbedienden” op, te Amsterdam gevestigd, met afzonderlijke afdelingen voor Amsterdam, 's-Gravenhage, Haarlem en Utrecht. Het kort daarna tot stand gekomen „Ondersteuningsfonds” vond bij een aantal patroons hartelijke sympathie, die zich uitte in het schenken van giften in eens of van jaarlijksche bijdragen, welke het mogelijk maken bij ziekte als anderszins uitkeeringen te doen.

Met medewerking, steun en garantie en onder direct beheer van de „Vereeniging” kwam in 1901 een Pensioen-spaarfonds tot stand, dat aan elk deelnemer, naar gelang van zijn jaarlijksche storting en na 25 jaren deelneming, een uitkeering waarborgt, bestaande uit het volle bedrag der door hem ingelegde gelden, vermeerderd met de op zijn hoofd ingeschreven bijdragen en de renten. Het fonds telt onder de patroons een aantal begunstigers, die door jaarlijksche bijdragen het kapitaal vermeerderen, terwijl verwacht mag worden dat het door giften en legaten nog meerdere versterking zal ontvangen. Onbegrijpelijkerwijs is de deelneming der bedienden zelf nog zeer gering, zoodat wanneer daarin geen verbetering komt, het voortbestaan dezer instelling na het verstrijken der proefjaren ernstig bedreigd wordt. De Bond heeft een eigen orgaan „Het Correspondentieblad” en tracht door het houden van lezingen en cursussen over boekhouden, geschiedenis der letterkunde en van den boekhandel, alsmede door het laten bezichtigen van groote inrichtingen (boek- en kunstdrukkerijen) de kennis zijner leden uit te breiden. Ook de stoffelijke belangen worden behartigd, wat blijken kan uit zijn bemoeiingen in zake vervroegde winkelsluiting, zomer-vacantiedagen, request in zake de arbeidswet, het behulpzaam zijn bij het verkrijgen van betrekkingen, enz.

Aan het slot van ons historisch overzicht mag met voldoening worden gewezen op de gestadige uitbreiding en den bloei van den Nederlandschen boekhandel in de latere jaren, zoodat thans in het begin der 20ste eeuw ook hier, evenals in de andere beschaafde landen, drukpers en boekhandel de beddingen vormen, waarin de stroomingen vloeien van het altijd door zich in nieuwe vormen en denkbeelden uitende maatschappelijk leven. Het ligt niet in ons bestek die ontwikkeling in onzen eigen tijd, ook al mee een gevolg van den vooruitgang op het technisch gebied der aanverwante vakken, waarover in een der volgende hoofdstukken zal gehandeld worden, in bijzonderheden na te gaan. Wij kunnen ons te meer daarvan ontslagen rekenen, daar dit reeds zeer uitvoerig en op niet te verbeteren wijze is gedaan door A. C. Kruseman in zijn „Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830—1880”. Wanneer men aan de hand van dezen schrijver nagaat, hoe in dit tijdvak de drang tot ontwikkeling en de smaak voor lectuur zich meer en meer in alle kringen der maatschappij openbaren; hoe daarmee de werkzaamheid en uitbreiding van den boekhandel verband houden; hoe de ondernemingsgeest van de uitgevers is opgewekt geworden en naast veel wat voorbijgaat, ook veel grootsch en blijvends heeft tot stand gebracht, dan blijkt daaruit, welk een belangrijk aandeel de boekhandel ook hier te lande heeft in de vermeerdering van kennis en beschaving. Beschuldigt men zijn beoefenaars wel eens, de verspreiders te zijn ook van dwalingen en zedeloosheid, dan kunnen wij het eerste verwijt, als hebbende een algemeen menschelijke eigenschap tot oorzaak, met stilzwijgen voorbijgaan. Het opzettelijk medewerken tot verspreiding van zedeloosheid, in ons land veel minder dan elders voorkomende, kan men beschouwen als een afvalligheid van enkelen van den goeden dienst, waaraan de boekhandel zich steeds behoort te wijden.

III.

Een blik op den toestand en de organisatie van den boekhandel in verschillende landen.

A. Nederland en zijn Koloniën.

anneer men den jaargang 1904 van „Sijthoff's Adresboek voor den Nederlandschen boekhandel” ter hand neemt, telt men daarin niet minder dan ruim 1600 firma's, die zich als boekhandelaren (uitgevers en debitanten) hebben opgegeven. Zij zijn verdeeld over 385 plaatsen, waaronder Amsterdam met 312, Rotterdam met 117, 's-Gravenhage met 120, Utrecht met 69, Haarlem met 41, Groningen met 38 en Leiden met 35 voorkomen. Onder dezen en vooral onder die in de kleinere plaatsen zijn er velen, die eigenlijk dien naam niet verdienen, daar zij als winkeliers in de meest mogelijke verscheidenheid van waren ook schrijfbehoeften, prenten en enkele boekwerken ten verkoop aanbieden. Alleen de uitgevers en de debitanten, die een geregelde verbinding per correspondentiehuis met elkaar onderhouden, kunnen tot de boekhandelaren gerekend worden, en dan blijft er in verhouding tot de geringe oppervlakte van ons land nog een aanzienlijk getal (circa 1000) over.

De gemakkelijheid, waarmee in den tegenwoordigen tijd vele onbevoegden zich als boekverkooper kunnen vestigen, heeft wel afbreuk aan het gehalte van dien altijd zoo degelijken en soliden stand gedaan. Deze overbevolking, ontstaan door het zoo gemakkelijk verkregen krediet en door het bezoek van vele uitgevers tot op de kleinste plaatsen toe, geeft wel eens aanleiding tot minder nobele praktijken. Kwam het er eertijds wel degelijk op aan, of en door wien men ingeleid werd, en moest men bewijzen van financieele draagkracht toonen door gereede betaling in het eerste jaar, thans is een eenvoudige kennisgeving in het Nieuwsblad v. d. Boekhandel of vermelding in het Adresboek dikwijls voldoende om van vele uitgevers bezoek, aanbiedingen, ja zelfs

commissiegoederen te ontvangen, zoodat men zich als gevestigd gaat beschouwen en langzamerhand door anderen als zoodanig wordt erkend.

Amsterdam is de spil, waarom de geheele Nederlandsche boekhandel draait. Alle zendingen van nieuwe uitgaven, vervolgwerken of bestelde artikelen nemen, uit alle richtingen des lands komende, haar weg over Amsterdam. Tot voor een dertigtal jaren geleden belastten verscheidene der voornaamste firma's zich met het waarnemen der correspondentie voor verschillende debitanten zoowel als uitgevers. Ieder jong boekverkooper, die zich in een stad of dorp in een der provinciën vestigde, koos zich te Amsterdam, het middelpunt van alle handelsverkeer, zijn correspondent. Deze ontving voor hem pakjes en brieven, zamelde die op en verzond ze, zooals te voren bepaald was, één of meermalen per week, met beurtman, vrachtwagen en later per stoomboot of spoortrein, aan zijn committent. Wederkeerig zond deze al wat hij te verzenden had, bestelbriefjes, pakketten, teruggaand commissiegoed enz. aan zijn hoofdcorrespondent. Aangezien voor dat correspondentschap betaald moest worden en vele Amsterdamsche boekverkoopers daarvan een bijzaak maakten, was er op dat gebied heel wat naijver en deed de een het al goedkooper dan de ander. Daar kwam bij, dat de correspondent te gelijk depothouder was van zijn committent-uitgevers en een extra-winst genoot van alles wat bij spoedbestelling uit dat depot gevraagd werd. Bij het toenemend verkeer der latere jaren en de dringender eischen van spoediger levering van bestelde boeken, bleek deze inrichting van het correspondentiewezen, die meer en meer tot allerlei klachten en grieven aanleiding gaf, niet langer te kunnen voldoen. De bij herhaling geuite wensch tot centralisatie van het verkeer in één lokaal, liefst in het midden der stad, werd verwezenlijkt door de oprichting van het „Bestelhuis ¹⁾ van den Nederlandschen Boekhandel". Deze instelling werd in Maart 1871 in het leven geroepen door de Vereeniging ter b. v. d. b. d. b. die door deze schepping, welke den Nederlandschen boekhandel door alle andere landen mag benijd worden, het vak een grooten dienst heeft bewezen. Hoewel in de eerste jaren van oprichting nog al met tegenwerking kampende, verkeert het Bestelhuis thans in bloeienden toestand. Daar dit in en uitvoerkantoor van al wat er in den boekhandel omgezet wordt van groote beteekenis geworden is, willen wij de inrichting en den gang van zaken ook nader in de bijzonderheden beschrijven.

De zendingen van bijna alle boekverkoopers en uitgevers worden daar in ontvangst genomen en in een daarvoor bestemd register geboekt met vermelding van datum, uur van aankomst en bevonden gewicht, voorts ontpakt, gesorteerd en al het ingekomene op geregelde tijden aan de geadresseerden afgezonden.

Elk boekverkooper of beoefenaar van een der aanverwante vakken, die het

¹⁾ De benaming „Verkeershuis" ware o. i. beter geweest, daar dit woord juister en vollediger de bestemming der inrichting weergeeft.

Gezicht in en vóór het Oude Bestelhuis in de Spuistraat te Amsterdam.

Bestelhuis zijn correspondentschap opdraagt, vergoedt daarvoor jaarlijks een zeker bedrag, dat volgens onderstaande tarieven A en B geregeld wordt.

Tarief A heeft het aantal zendingen tot maatstaf, n.l. voor elke zending 7 cts. Het tweede, daarboven berekend wordende tarief B is gebaseerd op het cijfer der verwerkte (ontvangen en verzonden) kilo's per jaar, en wel naar de volgende vaste schaal van opklimming:

1— 1000 K.G. 15 cts. per 10 KG.					
1001— 4000	"	75	"	"	100 "
4001—10000	"	50	"	"	100 "
10001— 20000	"	25	"	"	100 "
20001—50000	"	20	"	"	100 "
50001 en daarboven	16½	"	"	"	100 "

De committenten te Amsterdam betalen volgens hetzelfde dubbele tarief, doch onder aftrek van 50 % korting. Het vroegere voorrecht der Amsterdamsche firma's van het kosteloos bezorgen en afhalen van pakjes eenmaal per dag is met Januari 1903 vervallen. Geen Amsterdammer, die niet aangesloten is, kan thans iets door het Bestelhuis ontvangen of verzenden. Het afhalen is vervallen. Alleen wordt nog aan de aangeslotenen toegestaan om datgene, wat zij per Bestelhuis te verzenden hebben, aan de bestellers mede te geven, voor zoover er laadruimte in de karren beschikbaar is.

Het Bestelhuis heeft overeenkomsten gesloten met bijna al de Amsterdamsche expeditie-kantoren om op vaste uren de pakken en kisten af te halen, die met hun ondernemingen verzonden moeten worden. Het beheer en de administratie zijn opgedragen aan een directeur en een paar klerken, terwijl vijf en twintig knechten het loop-, pak- en sorteerwerk verrichten.

De inrichting, die aanvankelijk gevestigd was in het gebouw „Het Vosje” op het Rokin, werd met 1 Januari 1876 overgebracht naar twee, veel meer ruimte biedende panden in de Spuistraat achter het Postkantoor. In het voorafgaande jaar was, na het overnemen der laatstbestaande correspondentie-zaak van de firma Schalekamp, van de Grampel & Bakker, wier magazijnen en uitgevers-depot bovendien volgens overeenkomst in het gebouw van het Bestelhuis een onderkomen moesten vinden, de ruimte die „Het Vosje” aanbood geheel onvoldoende gebleken. Het nieuw ingerichte gebouw kwam aan alle eischen te gemoet, maar zag den omvang der werkzaamheden met elk jaar toenemen, vooral ook toen de postpakketdienst werd ingevoerd. In 1883 reeds werden er door het Bestelhuis bijna 120.000 postpakketten verzonden.

De gang van zaken kon er een twaalfal jaren geregeld plaats vinden, totdat in 1889 bleek, dat ook dit gebouw niet meer kon voldoen aan de behoefte van het groote verkeer, door het aanzienlijk toegenomen getal committenten veroorzaakt. Door aankoop van een paar aangrenzende percelen en ruil van grond met de gemeente Amsterdam kreeg het Bestelhuis de beschikking over een terrein groot 450 centiaren met gevelbreedte aan drie zijden. Gedurende de verbouwing in 1891 werd de expeditie tijdelijk gehuisvest

in een naburige loods, waar de dienst met gebrekkige hulpmiddelen en veel inspanning van directeur en personeel, geregeld werd voortgezet.

Het nieuwe gebouw (zie afb. blz. 98 en 99), dat 29 Januari 1892 werd geopend, is met zijn drie in Vlaamschen renaissance-stijl opgetrokken gevels aan even zooveel hoofdstraten in het centrum der stad gelegen en wel in de nabijheid van de Rijks-post- en telegraafkantoren, het Gemeentelijk telefoon-gebouw en de voornaamste expeditie-kantoren. Wat het inwendige betreft, boven het ruime sousterrein is, gelijkstraats, over de geheele vroeger genoemde oppervlakte de inrichting verdeeld in vier afdelingen, n.l. 1°. de kantoor-lokalen voor den directeur en de klerken, 2°. de ontvang- en sorteerlokalen, 3°. de pak- en expeditie-lokalen en 4°. de bergplaatsen voor pakkisten, pak-papier enz. De groote ruimte komt de expeditie in alle opzichten ten goede. Alle afdelingen zijn ieder op zich zelf en in onderling verband ingericht met al de practische hulpmiddelen van den tegenwoordigen tijd, die aan den goeden gang in het algemeen en aan orde, gemak, vlugheid, zindelijkheid en goed toezicht in het bijzonder bevorderlijk konden zijn.

Op de eerste verdieping zijn gelegen: de ruime vergaderzaal van het Bestuur, voorts de zaal waar thans de geheele boekerij der Vereeniging v. d. B. gehuisvest is en eindelijk de kantoren van de firma Schalekamp, van de Grampel & Bakker, die daarboven haar uitgebreide magazijnen heeft, terwijl de bovenverdiepingen, die niet voor den dienst geschikt zijn, verhuurd worden. Aan een der andere zijden van het gebouw bevindt zich de directeurswoning.

In het ontvang- en sorteerlokaal zijn de oppervlakte der zijwanden en de in dat lokaal geplaatste kasten in vakken verdeeld. Deze vakken dragen in alphabetische volgorde de namen der steden en dorpen. Alle pakjes bestemd voor de verschillende boekverkoopers van één plaats worden in het vak met dien naam gelegd.

Voor de distributie der brieven is een afzonderlijke kast met vakken gemaakt, waarin de brieven op den naam van den geadresseerde worden gelegd. De ontvangst en de distributie der brieven en pakken bestemd voor de Amsterdamsche boekhandelaren geschiedt afzonderlijk. Voorts kan men een brief of pakje laten aanteekenen tegen betaling van vijf cent, waarvoor een reçu gegeven wordt op de wijze zooals aan de postkantoren plaats vindt.

Voor een geregelden gang van zaken waarborgt het toezicht van de commissarissen der Vennootschap, die elk gedurende een maand hun dagelijksch bezoek behooren te brengen. Hij die daarmee belast is, leest de ingekomen correspondentie, bespreekt met den directeur de beantwoording, voornamelijk wanneer het klachten geldt, die gelukkig tot de uitzonderingen behooren en verzekert zich verder dat alle verzendingen op tijd plaats vinden.

Van deze laatste wordt nauwkeurig boek gehouden in een register en wel op de volgende wijze:

- 1° Datum van verzending;
- 2° Naam en woonplaats van den geadresseerde;
- 3° Merken der pakken of kisten;

- 4^e Wijze en route van verzending en vertrekuren;
- 5^e Gewicht van elke zending;
- 6^e Naam of handteekening van den pakker.

De vermelding van het laatste is van groot gewicht, want het stelt in staat hem, die uit verzuim of per abuis de terugzending van een pak veroorzaakt, te ontdekken en te beboeten. De boete verschilt naar het gewicht van het misdrijf van 10 cents tot een gulden. Daarentegen worden de fouten, die blijken door committenten gemaakt te zijn, zooals b.v. een abusief adres of een verkeerde toezending, in een register aangeteekend. Een en ander werkt voortreffelijk, want het houdt voortdurend de opmerkzaamheid gaande van alle beambten der administratie en geeft den directeur een uitmuntend wapen in de hand tegen sommige boekverkoopers, die zoo gaarne gelooven nooit abuizen te maken.

Het Bestelhuis is geopend van 'smorgens acht tot 's avonds negen uur, behalve den laatsten dag van elke maand, wanneer er verzendingen plaats hebben aan alle leden; op die dagen blijft het gebouw dikwijls open tot middernacht.

Bij de inrichting waren op 1 Januari 1904 aangesloten:

in Amsterdam	389 committenten	} boekhandelaars en beoefenaars der aanverwante vakken.
buiten Amsterdam	1091 „	

Het aantal zendingen bedroeg in het vorige jaar:

in Amsterdam	68.108,
buiten „	129.865.

Het gewicht dier zendingen bedroeg:

in Amsterdam	1.205.277½ kilogram,
buiten „	3.414.205 „

Onder dit laatste cijfer zijn begrepen 45.384 K.G. voor committenten in de koloniën. Aan dezen wordt resp. wekelijks, halfmaandelijks en maandelijks gezonden.

Het plan, terstond bij de oprichting in het oog gevat, om aan het Bestelhuis van den Boekhandel een depot van de uitgaven der voornaamste of van alle uitgevers te verbinden, ten einde den debitant buiten Amsterdam in staat te stellen de verlangde werken van vroegere jaren nog spoediger te kunnen leveren, kon niet tot uitvoering komen en is ook minder noodzakelijk gebleken, daar in hetzelfde gebouw het uitgebreide magazijn van de firma Schalekamp, van de Grampel en Bakker is gevestigd, waar de bestellingen dadelijk verpakt en daardoor per ommegeande couvert verzonden kunnen worden.

Een ander plan, in 1878 in behandeling gekomen en in 1882 nogmaals opgevat, om nl. het „baar-systeem”, dat in Duitschland zulk een integreerend deel van den boekhandel uitmaakt, ook hier toe te passen en de uitvoering

Het nieuwe Bestelhuis van den Nederlandschen Boekhandel te Amsterdam. (Gevel langs de Raadhuisstraat en de Spuisstraat).

aan het Bestelkuis op te dragen, kon wegens ongenoegzame deelneming niet slagen. Het „kantoor voor contante betaling” bewees na ongeveer een jaar te hebben bestaan, dat deze uitheemsche plant op onzen grond niet kon gedijen.

Hoewel vele boekverkoopers in ons land te gelijk debitant en uitgever zijn, beoefenden in de laatste jaren verscheidene firma's het uitgeven meer als een afzonderlijk bedrijf, hetzij alleen, of in verbinding met anderen. Meest alle nieuwe uitgaven worden door de uitgevers aan de debitanten, die zulks wenschen, in commissie gezonden, dat wil zeggen onder voorbehoud het niet verkochte in het begin van het volgende jaar terug te kunnen zenden, behoudens enkele uitzonderingen, wanneer wegens gebrek aan exemplaren of aanstaande veiling de artikelen tusschentijds opgevraagd worden. Prachtwerken en kinderboeken, die uit hun aard minder geschikt zijn voor in commissiezending, worden door de uitgevers hetzij persoonlijk, hetzij per circulaire voor rekening en dan met verhoogd rabat aangeboden. De afrekening over het commissiegoed en het voor rekening geleverde vindt plaats in de eerste helft van het volgende jaar, hetzij bij persoonlijk bezoek, of door middel van wissels per kassier; over tijdschriften en vele vervolgw werken wordt meest om de 3 of 6 maanden per wissel beschikt; dit bedraagt gedurende een vol jaar een niet onaanzienlijk bedrag, waarom vele debitanten ook hoe langer hoe meer op korten termijn beginnen te leveren.

Het aantal debitanten, die commissiegoed wenschen te ontvangen, bedroeg volgens bovengenoemd Adresboek in 1904 ruim 700, terwijl ruim 400 firma's vermeld worden, die alleen aanbiedingscirculaires, prospectussen, inteekenlijsten en winkelbiljetten verlangen.

Een eigenaardig verschijnsel in den Nederlandschen boekhandel, dat in andere landen zelden voorkomt, is het voor gemeenschappelijke rekening uitgeven door firma's in verschillende steden gevestigd. Moge een enkele maal gelijksoortige en concurreerende plannen tot half en half gedwongen combinatie leiden, meestal ligt er een vrijwillige en vriendschappelijke samenwerking aan ten grondslag en deze bedoelt voornamelijk het verdeelen der financieele draagkracht bij groote ondernemingen, die in den aanvang veel kapitaal vereischen, doch eerst na geruimen tijd beginnen af te werpen. Deze wijze van uitgeven was reeds in vorige eeuwen in zwang, maar in de wijze van exploiteeren is er met onzen tijd verschil op te merken. Een uitgever, die toen een eenigszins beteekenende onderneming op het oog had, wendde zich tot eenige meer bijzondere vrienden, nu eens in de stad zijner inwoning, ook wel daarbuiten, zelfs in andere provinciën; het laatste vooral om nadruk te voorkomen. Meestal werden bij de uitgaaf al de deelgenooten op den titel vermeld; soms trad één op ook voor de anderen. De oplaag werd onder de belanghebbenden gelijkelijk verdeeld. Waren er b.v. 500 exemplaren gedrukt en 5 deelgenooten, dan kreeg ieder er 100 voor zijn rekening en zocht die natuurlijk hoe spoediger hoe liever binnen- of buitenslands aan den man te brengen. Opmerkelijk is het dat de voornamere uitgevers zelden twee- of meermalen dezelfde firma's tot deelgenooten hadden; telkens kozen zij andere

hulp, een nieuwe combinatie, waarschijnlijk om onafhankelijker te blijven en tevens des te meer betrekkingen aan hun zaken te verbinden.

In onzen tijd sluiten sommige uitgevers voor kapitale ondernemingen een meer vaste combinatie, soms in den vorm van een commanditaire vennootschap, zoodat slechts één van hen tegenover den boekhandel als uitgever optreedt en de namen der deelnemers niet op den titel vermeld worden, soms ook openlijk met de compagnieschap op den titel voor den dag komende. Maar van verdeeling der gedrukte exemplaren is ook in het laatste geval geen sprake. Eén van allen belast zich met de administratie en exploitatie en legt jaarlijks rekening en verantwoording aan zijn deelgenooten af. Een enkele maal, zooals b. v. bij de uitgaaf van het groote „Woordenboek der Nederlandsche taal” van de Vries en te Winkel, verdeelden de uitgevers de werkzaamheden, zoodat een der deelgenooten voor papier en druk zorgde, een ander het debiet in het buitenland bevorderde, een derde als uitgever voor ons land optrad en de hoofdadministratie en de verzending op zich nam. Maar als regel geldt, dat de debitant slechts bij één van hen zijn exemplaren heeft te bestellen.

Een andere bijzonderheid, die ook alleen in onzen boekhandel valt waar te nemen, zijn de fondsveilingen of de „verkoopingen van ongebonden boeken”, zooals de geijkte term onder de vakgenooten luidt. Men moet ze niet met de gewone boekenveilingen verwarren, want daarvan verschillen zij geheel en al. Het zijn verkoopingen onder genoodigde vakbeoefenaars van restoplagen van verschillende oudere en nieuwere uitgaven, afkomstig van één of meer uitgevers. De voorhanden exemplaren worden volgens een daarvan opgemaakte catalogus geveild, meestal met inbegrip van het auteursrecht, dus met het recht om ze te herdrukken. Soms ook ruimt een uitgever de nog aanwezige exemplaren van een werk op en behoudt het auteursrecht voor zich om een nieuwe en gewijzigde uitgaaf te geven. In het eerste geval worden, daar de geboden prijzen per exemplaar gelden met inbegrip van auteursrecht, b. v. voor veel gebruikte schoolboekjes van 30 cent soms evenveel guldens per exemplaar besteed, wanneer de aanwezige voorraad slechts enkele honderdtallen bedraagt. Vroeger, omstreeks het begin dezer eeuw, werd er geregeld eenmaal per jaar zoo'n fondsveiling gehouden te Amsterdam, de daarvoor aangewezen plaats, omdat vele leden der Vereeniging daar op de Algemeene Vergadering bijeenkwamen. Maar van lieverlede, vooral sedert 1840, kwam daarin verandering. Bij sterfgeval of liquidatie van een uitgever wilde men niet langer den dag der gewone jaarlijksche veiling afwachten, maar zag er voordeel in, om een afzonderlijke verkooping van een of meer fondsen tusschentijds te houden. En naarmate door den dood van voornamelijk uitgevers al meer en meer boedels vrij kwamen, naar die mate kwamen er ook meer aan de markt. Tusschen 1840 en 1850 werden er 31 fondsveilingen gehouden, buiten de gewone jaarlijksche. En zoo is het sedert dien tijd blijven gaan, met dat onderscheid, dat er nu in het geheel geen vaste tijd meer voor is, maar ze 3, 4 of 5 maal per jaar plaats vinden, al naarmate de twee firma's, die zich te Amsterdam met de leiding belasten, aanzoek of opdracht daartoe ontvangen. Die elkaar

wel wat spoedig opvolgende veilingen hadden ten gevolge, dat enkele opkoo- pers dier restanten een anderen dan den gewonen weg door tusschenkomst der debitanten opzochten, ten einde zoo veel en zoo spoedig mogelijk hun voorraad op te ruimen. Zij begonnen zich direct tot het groote publiek te wenden en brachten in den boekhandel niet alleen een afwijking van de geldende usancen teweeg, maar zij zijn een min of meer zelfstandigen tak gaan vormen, waarmee te rekenen valt. Deze z. g. tweedehandsch-boekhandel, die in de laatste 25 jaren in ons land een vrij aanzienlijke beteekenis heeft verkregen, wordt gedreven door enkele boekverkoopers in de hoofdsteden.

Het kenmerkend onderscheid tusschen den gewonen en den tweedehandsch-boekhandel bestaat daarin dat laatstgenoemde, hoewel handel drijvende in nieuwe boeken, zich niet houdt aan de door de uitgevers vastgestelde verkoop- prijzen. Dit hindert bij boeken die jaren geleden verschenen zijn minder, doch de tweedehandsch-boekhandelaars zijn verder gegaan door ook nieuwere werken, die zij onderhands bij groote getallen van de uitgevers kochten, voor lagere prijs aan te bieden. Stelt men boeken gelijk met elke andere handelswaar, d. w. z. de prijzen afhankelijk alleen van vraag en aanbod, dan valt op deze concurrentie weinig af te dingen, want wie snel en herhaaldelijk zijn kapitaal omzet, kan ook goedkooper leveren, en een boek bij duizend exemplaren te gelijk van den uitgever genomen kost minder dan bij één of twee exem- plaren besteld.

In die medewerking echter van de uitgevers schuilt iets onbillijks tegen- over hun andere en veel talrijker handelsrelatiën, op wier voornaamsten steun bij een uitgave toch gerekend wordt, omdat de boekhandels usance dezen de verplichting oplegt een boek te verkoopen voor den door de uitgevers bepaalden prijs. Verlaat men dit in alle landen gevolgde stelsel, wat zeker niet wenschelijk is, en wordt het algemeen gebruik de bepaling van den verkoopprijs aan ieders opvatting van winstberekening over te laten, zooals dit bij den antiquaarboekverkooper het geval is, dan wordt de concurrentie rationeel. Hoewel de tweedehandsch-boekhandel het debiet in degelijke en weten- schappelijke werken weinig deert, oogst hij het meest op het veld van de boekverkoopers-winkeliers, die in de grootere en kleinere steden in veel te grooten getale gevestigd zijn en die door het opdrijven van het rabat aan gemeentebesturen, corporatiën enz. met recht een strijd om het bestaan voeren en een mededinger als dezen wel gaarne zouden willen missen.

Doch wanneer men zich op het standpunt plaatst van den modernen uit- gever, die den tijdgeest huldigt, dan moet men erkennen, dat de eigenaar- dige speculatiegeest van den tweedehandsch-boekhandel, die met behulp van trompet en groote trom maakt dat honderd- en duizendtallen van vroeger en later verschenen boeken verkocht worden, welke anders op de zolders van den uitgever zouden beschimmelen, en waardoor vele goede populair- wetenschappelijke en letterkundige werken onder het bereik van het groote publiek komen, een veel grooter omzet in den boekhandel veroorzaakt heeft, dan een dertigtal jaren geleden het geval was. Immers, de tweede- handsch-boekverkooper, die alles à contant inkoopt bij groote bedragen,

stelt de uitgevers in staat weer wat nieuws te ondernemen en zelfs zulke boeken, die wel nut doch een twijfelachtig succes beloven. Een groot gedeelte van het uitgeverskapitaal of zijn winst zou jaren lang in de overgebleven exemplaren ongebruikt blijven liggen; de tweedehandsch-boekhandel doet prachtige aanbiedingen tot opruiming, waarvoor de koopmansnatuur bezwijkt; het doode kapitaal wordt gerealiseerd, weer in nieuwe ondernemingen gestoken en zoo blijft er leven in de brouwerij, waarbij uitgever en publiek direct profiteeren en waarvan de debitant toch ook weer indirect meegeniet.

Doch hoe men ook over den tweedehandsch-boekhandel en de wijze waarop zijn vertegenwoordigers opereeren moge denken, een feit is het, dat tegenover de mogelijke directe schade, die de debitanten er door ondervinden, het stellige voordeel staat, dat het in ruimere mate ontgonnen veld voor het vak in het algemeen oplevert. De kring van het lezende en boekenkoopende publiek is door de goedkoopere aanbiedingen belangrijk uitgebreid, en is volstrekt niet uitgesloten voor den gewonen boekhandel.

Het nalatig terugzenden van commissiegoed is steeds een groot struikelblok voor de geregelde afdoening van zaken tusschen uitgevers en debitanten geweest. Meermalen is de wenschelijkheid betoogd geworden om de afrekening te doen plaats vinden naar het voorbeeld van Duitschland, waar de boekverkoopers vóór de Leipziger Paasch-mis alles terugzenden en hun jaarlijksch saldo voor elken uitgever moeten storten bij de correspondenten, die onderling op de beurs voor hen afrekenen. De debitant die nalatig is in zijn verplichtingen, ondervindt daarvan zelf de schadelijke gevolgen door het afbreken der relatiën.

Groote onkosten en allerlei verdrietelijkheden zouden daardoor zeker bij ons bespaard kunnen worden, hoewel het niet te ontkennen valt, dat in dit opzicht een betere en algemeen gevolgde regeling verkregen werd sedert de oprichting in 1880 van den Uitgeversbond. De daarbij aangesloten uitgevers verplichten zich, alleen de betrekkingen te onderhouden met de debitanten, die jaarlijks het commissiegoed vóór 1 April terugzenden, terwijl ook de overige bepalingen van de statuten en vooral het onderzoek naar de kredietwaardigheid en de daarvan afhankelijke introductie of aanbeveling van zich vestigende debitanten de bevordering van ordelijk en solied handelsverkeer tot doel hebben.

Als orgaan van den Nederlandschen boekhandel wordt het „Nieuwsblad” uitgegeven, dat in 1834 door S. de Visser opgericht, eerst onder den titel van „Nederlandsch Letterkundig Nieuwsblad” en van 1840 af onder dien van „Nieuwsblad voor den Boekhandel” bij J. M. van 't Haaff te 's-Hage eenmaal per week verschijnende, in 1870 door de Vereeniging werd aangekocht en sedert onder haar beheer en toezicht tweemaal, en sedert enkele jaren gedurende de 2 of 3 laatste maanden van het jaar driemaal per week het licht ziet. Door de spoedige mededeeling van de nieuwe uitgaven in ons land en der voorname van het buitenland, voorts door aankondigingen en opmerkingen van allerlei aard is het een onmisbaar hulpmiddel en gewenschte lectuur zoowel voor patroons als voor bedienden. Het in 1851 door J. C. Loman, W. H. Kirberger,

Mart. Nijhoff e. a. opgerichte „Weekblad voor den boekhandel” heeft slechts tot 1854 bestaan, doch bevat in die jaargangen vele belangrijke bijdragen tot de geschiedenis en de kennis van het boek en den boekhandel.

In vergelijking met andere landen worden er bij ons naar verhouding meer boeken verkocht dan elders; het ware anders onmogelijk, dat zooveel oorspronkelijke en kostbare uitgaven bij voortduring het licht zien, ja veelal uitverkocht geraken en door goedkoopere edities gevolgd worden, en zulks niettegenstaande onze taal slechts zeer weinig buiten de grenzen gelezen wordt.

Enkele debitanten hebben directe verbinding met het buitenland, doch de meesten ontvangen de buitenlandsche boeken door tusschenkomst van de importeurs, die in de hoofdsteden gevestigd zijn en van wie velen een jaarlijksch debiet van meer dan een halve ton bezitten. De debitant, die veel verkoopt, ontvangt van zijn importeur geregeld het nieuw verschenene in commissie, soms zelfs de Engelsche werken, die toch door den importeur zelf naar eigen keuze voor rekening besteld moeten worden.

Alvorens een blik te slaan op de relatiën met het buitenland, is het niet onbelangrijk iets over den toestand van den boekhandel in onze koloniën mede te deelen.

Deze wordt in Oost-Indië door een dertigtal firma's vertegenwoordigd, waarvan 26 op Java (9 te Batavia, 4 te Semarang, 6 te Soerabaja, 2 te Cheribon, 1 te Djoejakarta, 1 te Proboling, 1 te Soeracarta, 1 te Bandoeng en 1 te Tegal), 1 op Celebes (Makassar) en 6 op Sumatra. Het Indische klimaat, alsmede de maatschappelijke toestanden zijn voor den boekhandel niet gunstig. De gedurige verplaatsing maakt het den ambtenaren moeilijk een bibliotheek aan te leggen, en bijna onmogelijk om die op den duur in goeden staat te onderhouden. De grootste beletselen zijn daarvoor de vochtigheid, het stof en de talrijke soorten van ongedierte, die hier meer dan ergens anders de boeken tot prooi kiezen. Niettegenstaande dat, wordt er in de Oost veel gelezen, want zonder lectuur zou de eentonigheid, vooral in de binnenlanden, niet uit te houden zijn. Jammer slechts dat deze behoefte aan lectuur zich veelal in eenzijdige richting openbaart, want zij bepaalt zich hoofdzakelijk tot de lichtere lectuur en de literatuur van den dag, vooral romans en verder tijdschriften, brochures en bladen, die meest in leesgezelschappen circuleeren. Werken van wetenschappelijken en practischen aard worden alleen dan gekocht als zij bij de studie onontbeerlijk zijn.

Winkels uitsluitend met boeken, zooals men die in alle grootere plaatsen der beschaafde landen aantreft, vindt men in Oost-Indië niet. De meeste boekwinkels te Batavia, maar vooral die welke elders op Java en in de Buitenbezittingen gevestigd zijn, bevatten naast boeken in kasten ook platen in lijst en glas, kruiken en flesschen inkt op den steenen vloer, soms allerlei etagèrevorwerpen, ridderkruisen en balboekjes, zakportefeuilles en photographie-albums, zilverwerk en speelgoed, muziek en muziekinstrumenten in winkelpakken eendrachtig bij elkaar. Bijna iedereen wil en moet in zijn winkel (*toku*) alles hebben om het publiek te gerieven, en daarvan is dikwijls het gevolg, dat men van boeken meestal niet vindt wat men zoekt

Uit een en ander vloeit voort, dat de eigenlijke handel in boeken, die in Nederland op de kleinste plaatsen vertegenwoordigd wordt, daar ginder tot de bovengenoemde hoofdplaatsen beperkt is, want om geregeld verkeer met personen in de binnenlanden te onderhouden, daartoe is de wijze van verzending en betaling veel te onzeker. De vroeger vooral kostbare en trage wijze van verzending en inkasseering, vooral in de binnenlanden, was aan weerszijden een beletsel; maar het moet erkend worden, dat in de laatste jaren de verminderde port op drukwerken per post en de invoering van postwissels, daarin wel eenige verandering ten goede hebben teweeggebracht.

De commissiehandel in boeken, die in Europa, vooral in Nederland en Duitschland, een zoo belangrijke rol speelt, is hier op den duur niet bestaand. De kostbaarheid van Indischen tijd en hoog arbeidsloon laten een zoo minutieusen en omslachtigen handel niet toe, waaraan nog het bezwaar van de terugzending der door het klimaat beschadigde artikelen verbonden is. Uit den aard der zaak kan een dergelijke handel zich slechts tot den verkoop van het fonds van enkele uitgevers bepalen, en sluit hij alzoo het denkbeeld van algemeenen boekhandel uit. Achtereenvolgens hebben dan ook de meeste boekhandelaren dien tak losgelaten en bepalen zij zich voornamelijk tot het ontbieden van boeken voor vaste rekening en eigen risico.

De Indische boekhandelaar heeft bovendien groote concurrenten aan de exporteurs, hetgeen zijn collega's in Nederland allen in meerdere of mindere mate zijn, doch welke exporthandel meer in het bijzonder door eenige firma's te Amsterdam, Rotterdam en Den Haag op vrij groote schaal wordt uitgeoefend. Ofschoon in den regel de prijs van boeken niet meer bezwaard wordt dan die van andere artikelen, die hier in den kleinhandel worden aangeboden, schijnt het publiek steeds afkeerig die verhooging op boeken toe te staan, waarvan de uitgaafsprijzen in dagbladen of catalogussen onder ieders oog vallen. De meeste aanvragen worden daarom tot den boekhandelaar in Nederland gericht, die noch de kansen van kredietverleening, noch de zware lasten die den Indischen boekhandelaar drukken, in rekening behoeft te brengen.

Van dáár, dat de laatste een voornaam middel van zijn bestaan moet zoeken in den verkoop van artikelen, die soms maar ook niet altijd tot de aanverwante vakken van den boekhandel behooren.

Publieke boek-vendutiën, meestal ten gevolge van verplaatsing of vertrek van ambtenaren gehouden, worden op de hoofdplaatsen doorgaans druk bezocht en zijn goed geanimeerd. Maar de vele kosten aan het vendu-departement, huur en verlichting van het lokaal als anderszins verschuldigd, veroorzaken, dat, ook bij een voldoende bruto-opbrengst, de vroegere bezitters zich aanmerkelijke schade moeten getroosten.

De toestand der boekdrukkerijen is gunstiger te noemen; de meeste werken met snelpersen en zijn doorgaans bezet met smoutwerk voor den handel of het Gouvernement, en eenige hebben vast werk met het drukken van tijdschriften en dagbladen. Het drukken en uitgeven van boeken op speculatie, kan in Ned. Oost-Indië niet zulk een gunstig resultaat opleveren, daar de kosten te hoog zijn in verhouding tot het klein aantal koopers. Enkele gang-

bare werken, die in ruimen kring practisch bruikbaar zijn, maken hierop een uitzondering; overigens hebben veel der daar gedrukte boeken hun ontstaan te danken aan de geleerde genootschappen te Batavia.

De boekhandel in de West-Indische koloniën, die te Paramaribo door een achttal firma's vertegenwoordigd wordt, is niet van groote beteekenis voor het debiet van Nederlandsche boeken, want slechts één dezer firma's ontvangt geregeld toezending per Bestelhuis.

Behalve in de koloniën wordt de handel in Nederlandsche boeken ook nog in de staten Michigan, Iowa en Illinois van Noord-Amerika uitgeoefend, die een aanzienlijke bevolking hebben van Nederlandsche landverhuizers van vroegeren en lateren tijd. Dezen dragen zorg dat de moedertaal door hunne nakomelingen niet verzaakt wordt, en de hoeveelheid boeken daarheen uitgevoerd is vrij aanzienlijk. De vier te Grand Rapids (hoofdplaats van Michigan) gevestigde boekverkoopers hebben een correspondent te Amsterdam en directe verbindingen met vele Nederlandsche uitgevers, doch hun debiet bepaalt zich hoofdzakelijk tot orthodoxe stichtelijke lectuur, volks- en kinderboeken. Ondanks de vrij kostbare verzending over dien grooten afstand via New-York, is de uitvoer van Nederlandsche boeken in de laatste jaren steeds toegenomen. Ook in de Kaapkolonie en de voormalige Zuid-Afrikaansche Republieken is de vraag naar en het gebruik van Hollandsche boeken nog vrij aanzienlijk. Behalve door een viertal te Kaapstad en Pretoria gevestigde filialen van voornamelijk Nederlandsche firma's en eenige andere boekhandelaars, die hun correspondenten in Nederland hebben, wordt in die behoefte nog voorzien door verschillende onzer uitgevers en boekverkoopers, die aan de scholen en vereenigingen of particulieren directe toezending doen.

Op het eiland Ceylon zijn, natuurlijk ten gevolge van de vroegere betrekkingen van Nederland tot dit eiland, nog steeds een aantal vereerders van onze goede oude boeken, die er van tijd tot tijd, doch helaas al minder en minder heengaan. De drukkunst en papierbereiding werden daar vroeger op uitgebreide schaal beoefend, doch zijn onder het Engelsch beheer sterk vervallen.

Hoewel de Nederlandsche taal overigens buiten de grenzen van het land — de Vlaamsche provinciën van België uitgezonderd — weinig beoefend en gelezen wordt, zoo komt het toch niet zelden voor, dat ook Hollandsche boeken, vooral die over Waterbouwkunde en Middelnederlandsche taal- en letterkunde, verder de hier te lande in het Latijn, Fransch of Duitsch uitgegeven geleerde werken voor het buitenland besteld worden, zoodat eenige firma's (meest antiquaren) zich in het bijzonder met dezen exporthandel bezighouden.

B. België.

De toestand van den boekhandel in België is een geheel eigenaardige en de organisatie staat verre ten achter bij dien van Nederland, Frankrijk en Duitschland. De omstandigheid dat België's nationale literatuur naar evenredigheid der bevolking van zeer kleine productie is en de letterkundige markt vooral van twee verschillende zijden (Nederland en Frankrijk) wordt aangevuld,

maakt een goede centralisatie bijna onmogelijk. Een nadere beschouwing van het gehalte van het grootste gedeelte der boekverkoopers zelf zal verder genoegzaam verklaren hoeveel er nog in den weg staat om daartoe te geraken.

Men vindt in België op 234 grootere en kleinere plaatsen „vertegenwoordigers” van den boekhandel. Maar als men de academiesteden en enkele andere uitzondert, dan is de handel met boeken er over het algemeen een bijzaakje en wordt gelijktijdig uitgeoefend met drukkerij, papier- en kantoorhandel of ook wel in verbinding met de meest heterogene artikelen, zooals sigaren, parfumerieën, manufacturen, kruideniers- en bakkerswaren.

De boekverkoopers, voornamelijk die in de provincie-steden, bezitten behalve gebeden- en prentenboeken somtijds een kleinen voorraad klassieken of schoolboeken, die in de plaats hunner inwoning gebruikt worden; verder volksboekjes zooals „la Clef des songes,” „l’Oracle des dames,” „Brievenboek voor verliefden,” „Duizend en één nacht” en eenige andere van dit soort literatuur; maar daarmee houdt ook alle assortiment op. Zij ontvangen geen boeken in depot of commissie; zij hebben te Brussel of Antwerpen een leverancier, bij wien zij aanvragen naarmate hun besteld wordt, de boeken die hun principalen verlangen. Het bestaan van deze soort boekverkoopers heeft in den laatsten tijd nog veel geleden en hun beteekenis is nog verminderd ten gevolge van de vestiging der *aubettes*, kleine tentjes, waarvan de hoofdverkoop uit dagbladen en tijdschriften bestaat, alsook door de vele annonces en aanbiedingen van de Brusselsche firma’s. Dit laatste is hoofdzakelijk hun eigen schuld, daar zij geen moeite doen voor het debiet en de uitgevers, importeurs of handelaars van eenige beteekenis te Brussel, Gent e. a. groote steden, door dit gemis aan medewerking gedwongen, hun eigen weg zoeken en zich door directe levering zelf debiet verschaffen.

De steden, waar de meeste boekverkoopers gevestigd zijn, die den handel met boeken of als bijzaak, of als hoofdzaak drijven, zijn volgens het laatste adresboek (1903): Brussel (322, waaronder 70 uitgevers en boekhandelaren, 20 handelaars in oude boeken, van wie weer enkelen nu en dan een veiling houden; voorts 173 winkeliers in papier- en kantoorbehoeften en 59 verkoopers van couranten en tijdschriften); Antwerpen (168); Gent (81); Luik (99); Brugge (35); Bergen (32); Leuven (30); Mechelen (29); Verviers (22); Doornik (22); Namen (18); Aalst (17). Voor het $\frac{2}{3}$ gedeelte mag men deze vertegenwoordigers van den boekhandel gerust onder de eerste categorie rangschikken.

België bezit geen inrichting zooals het Bestelhuis van den Boekhandel te Amsterdam, noch een correspondentiewezen zooals Parijs en Leipzig. Een klein getal boekverkoopers staat in directe verbinding met Parijs; een nog veel geringer aantal met Londen en Leipzig. Maar bijna geen enkele zaak te Brussel, Antwerpen, Gent of Luik is voor het waarnemen van correspondent-schappen ingericht of maakt er bepaald werk van ten gerieve der vakgenooten op de kleine plaatsen; daaruit vloeien natuurlijk oponthoud en onkosten voort, die den handel met boeken zeer benadeelen.

In België zijn maar weinig uitgevers, die een boek goed trachten uit te geven. Door den aanzienlijken invoer van buitenlandsche versleten of minder

gezochte boeken, is de markt gedaald; door de bekrompen opvatting van den Belgischen uitgever, die gewoonlijk alleen maar een direct voordeel op het oog heeft en moeilijk tot een later vruchtdragende exploitatie kan besluiten, zijn de oplagen klein; door den nadruk, die indertijd straffeloos kon gepleegd worden en nog heden zijn invloed doet gevoelen, is honorarium ongekend, zoo zelfs dat er maar zelden boeken voor rekening van den uitgever in den handel komen. Daarom laten vele Belgische schrijvers van eenigen naam meestal hun boeken in het buitenland uitgeven: te Parijs, wanneer zij in het Fransch, in Nederland, wanneer zij in het Nederlandsch of in het Vlaamsch schrijven. Sedert eenigen tijd evenwel hebben sommige uitgevers blijk gegeven van te streven naar vooruitgang in de kunst van uitgeven; zij hebben zelfs bewezen initiatief te bezitten; maar ook dezen toonen dikwijls meer goeden wil dan ondervinding te bezitten op dit gebied. Met lof moeten wij echter den Antwerpschen drukker J. E. Buschmann vermelden, die door verschillende typographisch uitnemend verzorgde en fraai geïllustreerde uitgaven bewijs gaf, dat behalve initiatief ook vakkennis en voor vele uitgaven kunstzin noodig is om iets goeds voor den dag te brengen.

De geschiedenis van een boek mag men over het algemeen in deze regelen samenvatten: Een auteur heeft kopij voor de pers en zoekt een uitgever; hij slaagt er ten slotte in een drukker te vinden en laat het boek voor eigen rekening drukken, dikwijls met de vermelding van „te bekomen bij den schrijver”; nadat de vrienden zijn overgehaald een exemplaar te koopen, wordt de oplage bepaald. De niet verkochte exemplaren komen na eenige maanden bij een oudboekhandelaar terecht en raken vergeten. Andere schrijvers vinden een uitgever onder beding van een zeker getal present-exemplaren; in dit geval is de uitgever veelal een bemiddeld man, die na het rondzenden eener circulaire en het afleveren der daarop bestelde exemplaren, de rest van de oplage op zijn zolder verbergt. Zoo zijn in de laatste jaren boeken voor den dag gekomen, die dikwijls prachtig van typographische uitvoering waren, doch alleen bij gebrek aan exploitatie elders zoo goed als onbekend bleven.

De „Annuaire de la librairie Belge”, een adresboek, dat in 1881 voor het eerst verscheen en waarvan om de 3 à 4 jaar (het laatst in 1903) een nieuwe editie uitgegeven wordt, zegt in haar eerste voorbericht o. a.: „De boekhandel (in België) verkeert in slecht geregelden toestand en is zonder eenig hoofd of bestuur aan zich zelf overgelaten; de boekverkoopers, de boekdrukkers kennen elkaar ternauwernood en meest bemoeien zij zich niet anders met elkaar dan wanneer de een den ander een dikwijls oneerlijke, maar altijd schadelijke concurrentie aandoet. De boekverkoopers in de provincie zijn eveneens nauwelijks bekend; zij kennen elkaar onderling ook weinig; zij kennen de firma's der hoofdstad niet en hebben noch direct verkeer met de laatsten, noch onder elkaar.”

Het oprichten in 1883 van den „Cercle belge de la librairie, de l'imprimerie et toutes les professions qui s'y rattachent” te Brussel mag men als een eerste poging beschouwen om de organisatie van den Belgischen Boekhandel mogelijk te maken, en het zal den leden zeker aangenaam geweest zijn, dat,

toen er zich eenigen tijd daarna te Brussel een „Société coöperative intellectuelle” opwierp, het Bestuur der Vereeniging de aandacht van de uitgevers daarop vestigde en hun voorstelde aan dien bond geen leverantiën te doen, ten einde mededinging met den gevestigden boekhandel te voorkomen. Een ernstige poging van een dertigtal vakgenooten om onder het patronaat van den „Cercle” te Brussel een *Maison centrale d'expédition pour la librairie, l'imprimerie et la papeterie*” te vestigen, waarvan het concept-reglement en de statuten geheel in den geest van ons Bestelhuis zijn opgemaakt, heeft tot dusver, waarschijnlijk wegens te geringe deelneming, nog niet tot het gewenschte resultaat geleid.

Zoowel wegens den boven geschetsten gebrekkigen toestand, alsook door de dubbele landstaal, is het bestaan van een Nieuwsblad voor den Belgischen Boekhandel uiterst moeilijk. De regeering voorziet reeds sedert eenige jaren in een veertiendaagsche boekenlijst „Bibliographie de Belgique” en deze begint nu aan den handel een voldoende hulpmiddel te verschaffen, terwijl door haar uitgave „Bibliographie Nationale 1830—1880” die thans de voltooiing nabij is, dat gedeelte der letterkunde ook gemakkelijker toegankelijk is gemaakt. Het is te hopen, dat er op dit werk, zoodra het compleet is, een doelmatig register verschijnt en daarna begonnen wordt aan de uitgaaf der jaren 1881—1892, waarvan geen bibliographie bestaat. Met 1893 beginnen de jaarlijsten, dus van dat jaar af kan men zich op de hoogte stellen. Daar vele Belgische uitgaven, die in de Fransche taal geschreven zijn, ook in de Fransche bibliographieën vermeld staan, doen deze veel nut voor het genoemde duistere tijdperk. Wel geeft ook de firma „Belgische Boekhandelmaatschappij” te Brussel een „Revue bibliographique” uit, doch daar hierin alleen ingezonden werken opgenomen en dan meestal gunstig beoordeeld worden, heeft deze voor den handel weinig waarde.

In de Vlaamsche provinciën, en wel voornamelijk in de steden Gent en Antwerpen laat de toestand van den boekhandel veel minder te wenschen over dan in de Fransch sprekende gewesten. Eenige debitanten staan er met de Nederlandsche uitgevers in betrekking en ontvangen hun zendingen geregeld van het Bestelhuis of van hun correspondenten. De uitgevers van Vlaamsche en Nederlandsche werken, meestal op het gebied van letterkunde, architectuur en land- en tuinbouwkundige wetenschappen, zenden die aan de voornaamste debitanten in Noord-Nederland in commissie of geven ze bij een enkelen in depot. Voor belangrijke uitgaven sluit de Belgische uitgever dikwijls een overeenkomst met een Nederlandsche firma; deze ontvangt dan een groot gedeelte van de oplaag, terwijl zijn naam op den titel als medeuitgever vermeld wordt en hij het werk geheel als eigen uitgaaf in commissie zendt of exploiteert.

Alhoewel van hooger hand, door staat, provinciën en gemeenten, sedert 1830 alles in het werk gesteld werd om de Nederlandsche taal te verdringen, en nog steeds voor het geringste postje kennis der Fransche taal wordt gevorderd, heeft de Vlaamsche taal- en letterkunde toch altijd haar gebied weten te behouden. Het is vooral de Vlaamsche beweging der latere jaren,

die voor een klein gedeelte van den Belgischen boekhandel een beter tijdperk heeft doen aanbreken. De grond hiervan werd gelegd door het Willemsfonds, dat door zijn nuttige uitgaven meer den leeslust onder het volk trachtte op te wekken. De stichter van dit Genootschap, J. F. Willems, wordt met recht de Vader der Vlaamsche beweging genoemd. Hij was de eerste die een moedig protest indiende tegen den overdreven smaak van de Vlamingen voor de Fransche taal na 1830; zijn geschriften brachten een nieuw licht over de intellectueele beweging in Vlaanderen, en nog steeds gaan de naar hem genoemde stichting en het later opgerichte, over het geheele land verspreide katholieke Davidsfonds voort met hun nuttige uitgaven, waaronder ook meer en meer degelijke en wetenschappelijke. De romans en novellen van Conscience, Snieders, Slegecx, Mevr. Courtmans, Ant. Bergman (Tony), de Lovelings, Streuvels, Teirlinck en de gedichten van Jan van Beers, Prudens van Duyse, K. L. Ledeganck, Fr. de Cort, Mevr. v. Ackere, Pol de Mont, Guido Gezelle, alsook de degelijke werken van J. F. J. Heremans, Paul Fredericq en Max Rooses hebben verder een ruimer veld voor den boekhandel ontgonnen en vruchtbaar gemaakt.

Van Nederlandsche zoowel als van Belgische zijde werd meermalen geklaagd, op taalcongressen, in dagbladen en bij verschillende gelegenheden ook door de uitgevers, dat er zoo weinig Hollandsche boeken in België en omgekeerd zoo weinig Belgische uitgaven in Nederland verkocht werden. Wat het laatste betreft, de oorzaak daarvan is o. i. niet alleen de beperkte verspreiding en daardoor de weinige bekendheid hunner uitgaven hier te lande, maar ook langen tijd de eigenaardige spelling en thans nu de Belgische regeering de spelling van de Vries en te Winkel heeft aangenomen, toch nog altijd de woordenkeus, die het Noord-Nederlandsche oor dikwijls vreemd klinkt. De naïeve toon van menig dichtwerk wordt hier door de critiek zeer gewaardeerd, maar het boekenkoopende publiek vindt er geen smaak in. Dat het geen vooroordeel of tegenzin is, blijkt daaruit, dat sommige romans van Conscience hier bijna evenveel gelezen zijn als de werken van Cremer of van Lennep; ook de jongere Vlaamsche schrijvers, Stijn Streuvels, H. Teirlinck e. m. a. hebben in Noord-Nederland een gunstig onthaal gevonden.

Wat het naar de meening der Nederlandsche uitgevers te geringe debiet hunner boeken in België aangaat, de reden hiervoor werd behalve aan de mededinging die de Nederlandsche taal met de Fransche te voeren had, al mede toegeschreven aan de omstandigheid dat het publiek en ook de boekverkoopers zelf of in het geheel niet, of al zeer slecht met onze uitgaven bekend waren. Daar nu de Vlaamsche boekhandel niets deed, om die onbekendheid te verminderen en belangstelling bij het publiek op te wekken, stelde de Vereeniging v. d. boekhandel te Amsterdam daartoe een poging in het werk door gedurende een viertal jaren (van 1882—1885) een tweemaandelijksch blad uit te geven, dat onder den titel „Letternieuws” op ruime en doelmatige schaal in België verspreid werd. Maar beter resultaat nog beloofde het vestigen van een zaak, die voortdurend en metterdaad den Nederlandschen boekhandel in de hoofdstad der Vlaamsche gewesten kon vertegenwoordigen

en voeling houden tusschen Noord en Zuid. In 1892 vatten eenige leden van den Nederlandschen Uitgeversbond het voornemen op tot dat doel een naamlooze vennootschap op te richten, die ook weldra tot stand kwam. Zij vestigden te Antwerpen onder de firma „De Nederlandsche Boekhandel” een op goede grondslagen berustende en doelmatig ingerichte debietzaak en droegen de leiding daarvan op aan een bekwaam en ijverig directeur, den heer L. H. Smeding. In de korte jaren van haar bestaan, en in weerwil van de tegenkanting van enkele Belgische firma's heeft deze onderneming, door alle Vlamingen met vreugde begroet, zich een ruim terrein ook buiten Antwerpen weten te veroveren, zoodat reeds nu meer Nederlandsche boeken door haar alleen dan door alle andere firma's te zamen worden ingevoerd.

Het optreden van „De Nederlandsche Boekhandel” heeft voor veel firma's een directe correspondentie met de Nederlandsche uitgevers overbodig gemaakt, daar deze onderneming ook als commissionnair optreedt, en aan den Belgischen handel dezelfde korting verleent, die de Nederlandsche uitgevers aan de debitanten afstaan. Hierdoor heeft zij reeds een groot getal Belgische boekverkoopers als vaste afnemers aan zich verbonden. Indien nu, in plaats van zijn krachten te versnipperen, de geheele Vlaamsche boekhandel zich op deze wijze daarbij aansloot, dan zou dit misschien de oprichting van een bestelhuis met daaraan verbonden depot der meest gezochte uitgaven, zoo al niet voor den geheelen Belgischen boekhandel, dan toch voor het ons het meeste belang inboezemende Vlaamsche gedeelte, mogelijk maken.

C. Duitschland.

Van alle landen der wereld telt de Duitsche boekhandel de meeste vertegenwoordigers. Ook in de landen, niet tot het Rijk behoorende, waar de Duitsche taal de overhand heeft, zooals in Oostenrijk-Hongarije en Zwitserland, is hij tot grooter ontwikkeling gekomen dan overal elders. Hij heeft voorts zijn vertegenwoordigers in de meest verwijderde streken, overal waar zich een kolonie van Duitschers gevestigd heeft.

Volgens jaargang 1903 van het officieele „Adressbuch des deutschen Buchhandels” zijn er in het Duitsche Rijk zelf 7875 boekhandelaren, verdeeld over 1462 plaatsen. Bovendien is er nog een groot aantal vertegenwoordigers van den Duitschen boekhandel, die een geregeld verkeer onderhouden, zoowat over de geheele oppervlakte van den aardbodem verspreid, n.l. 919 in Oostenrijk-Hongarije, op 276 plaatsen; 293 in Zwitserland, op 73 plaatsen; 924 in de overige landen van Europa, verdeeld over 206 steden; 180 in Amerika, 31 in Azië, 19 in Afrika en 10 in Australië, totaal 10251 boekhandelaren op 2102 plaatsen.

In het Duitsche Rijk zelf kan men twee standen opmerken, die veel strenger van elkaar gescheiden zijn dan bij ons, n.l. 1°. dien der *Buchhändler*, waartoe de uitgevers (*Verleger*), de debitanten (*Sortimenter*) en de antiquaren behooren, en 2°. dien der *Buchbinder*. De laatsten zijn winkeliers in kantoor- en schrijfbehoeften, almanakken, kartonnagewerk enz. en hebben meestal een

kleine binderij aan hun zaak verbonden. Zij hebben geen correspondent te Leipzig, kunnen dus de nieuwe uitgaven niet voorhanden hebben en moeten bij voorkomende gelegenheid uit de tweede hand bestellen.

Voor de vestiging van den *Buchhändler* wordt in alle Duitsche staten de vergunning der overheid en de inschrijving in de registers van het Handelsgericht vereischt; vóór het in werking treden der *Gewerbeordnung* op 1 Januari 1873 werd in de meeste staten nog de vervulling van bijzondere voorwaarden verlangd.

In Pruisen b.v. moest vóór 1873 met bewilliging van de regeering een beroeps-aanstelling (*Gewerbschein*) verkregen worden, en de regeering verleende deze bewilliging in den regel alleen aan personen, die voor Berlijn een vermogen van 10 à 15,000 Mark, voor een provinciestad van 5 à 6000 Mark konden bewijzen te bezitten en zich verbonden alle censuur- en verbodswetten te zullen naleven.

Al wie het recht tot vestiging van een boekhandelszaak verkregen had, kon handel drijven met nieuwe en oude, gebonden en ongebonden boeken, platen, kaarten, met eigen of vreemde fondsartikelen van binnen- of buitenlands, voor zoover er geen verbodswetten of censuurmaatregelen tegen op kwamen. Hieronder was ook het verhuren van boeken in leesbibliotheken begrepen. In sommige staten waren de handelsbevoegdheden der antiquaren nog afzonderlijk afgebakend. Tegenwoordig kan ieder hoe en waar hij wil een zaak vestigen na aan de bovenvermelde formaliteiten te hebben voldaan.

Voor de boekverkoopers-debitanten en uitgevers is Leipzig het centraalpunt van alle verkeer; alle in andere Duitsche steden wonende boekhandelaars hebben hier hun correspondent of commissionair, die alle zaken voor hen bezorgt, en de bemoeiingen op zich neemt, die het handelsverkeer met de overige firma's noodzakelijk maakt. Vele groote uitgevers houden tevens bij hun correspondent te Leipzig een magazijn of *Lager* hunner meest gevraagde uitgaven en dragen dezen op, de bij hen inkomende bestellingen voor hen af te leveren. Ieder boekhandelaar houdt er gedrukte open briefjes op na, weinige duimen groot, op zeer dun papier, vraagt daarop eenig boek, antwoord of wat ook, en zendt één couvert met al die kleine briefjes aan zijn correspondent te Leipzig. In de lokalen van de *Bestellanstalt für buchhändlerische Geschäftspapiere*, die zich in het *Buchhändlerhaus* bevinden, worden die dagelijks inkomende duizenden briefjes gesorteerd volgens de namen der correspondenten van de verschillende uitgevers aan wie de aanvragen gericht zijn, 5 maal per dag uitgedeeld en zoo worden in weinige uren de aanvragen uit New-York, Londen, Amsterdam, Parijs, Weenen, Moscou en van waar ook aan hun adressen bezorgd of ter verdere opzending bevorderd. De correspondenten der verschillende boekhandelaars ontvangen de pakken voor de bestellers (hun *committenten*) en verzenden die 1, 2 of meermalen per week, aan sommigen elken dag. De gevraagde boeken worden, als ze te Leipzig in het magazijn voorhanden zijn, aan den correspondent van den besteller ter opzending aan dezen afgeleverd. In het tegenovergestelde geval, wanneer de gevraagde boeken niet voorhanden zijn, gaan de bestelbriefjes naar den buiten Leipzig

wonenden uitgever, die de orders op die plaats uitvoert door de pakjes aan zijn correspondent te Leipzig te zenden, van wien ze weer aan de correspondenten van de bestellers ter verzending aan dezen afgegeven worden. Alle pakjes, brieven, rekeningen, betalingen tusschen afzender, correspondent en ontvanger doen op deze wijze de rondte door Leipzig. Het springt dadelijk in het oog, dat de bezorging van al deze talrijke zaken groote opmerkzaamheid, nauwkeurigheid en voorzichtigheid vereischt, waardoor het correspondentie-wezen aldaar een zeer werkzame en moeitevolle afdeeling van den boekhandel uitmaakt. Niet minder dan 268 firma's oefenden in 1903 den *Kommissionsbuchhandel* te Leipzig uit.

In Duitschland bestaat een geheel ander afrekeningssysteem dan bij ons te lande. Dáár geen tusschentijdsche betalingen met wissels, doch het *baarconto* of de contante betaling van verschotpakjes door tusschenkomst van de correspondenten. Elk debitant zorgt dat zijn correspondent steeds een behoorlijke som gelds van hem in kas heeft, ten einde daarmee de voorkomende betalingen te kunnen uitvoeren. Sommige uitgevers leveren alleen à contant af, of verleenen meerder rabat bij contante bestellingen; muziek wordt bijna alleen à contant geleverd, terwijl de meeste tijdschriften reeds bij het eerste of tweede kwartaalnummer vooruit betaald moeten worden.

De factuur, van quitantie voorzien, is op het pakje gebonden, waaraan tevens het bestelbriefje gehecht wordt, zoodat de correspondent zich kan overtuigen, dat de betaling conform met de bestelling is. Wanneer bij grootere vervolgaflleveringen of -deelen geen orderbriefje aanwezig is, zendt de correspondent aan den debitant eerst bericht, dat er een baarpakje bij hem ligt, afkomstig van dezen of genen uitgever, met opgaaf van inhoud en bedrag en vraagt te gelijker tijd de toestemming om het te kunnen betalen. Komt dan zijn bericht door den debitant met het stereotype „*Bitte ein zu lösen*” geteekend terug, dan wordt het bedrag betaald; in het tegenovergestelde geval laat de correspondent van den resp. uitgever het aan dezen teruggaan, met de aanmerkingen die er op de toezending gemaakt zijn. De jaarlijksche afrekening geschiedt ook door bemiddeling van de correspondenten. Het is in Duitschland een overoude gewoonte, dat het onverkochte commissiegoed vóór de Leipziger Paaschmis teruggezonden, althans opgemaakt moet zijn. Elk debitant vult dan op zijn *Zahlungsliste*, waarop alle uitgevers van Duitschland en de voornaamste met Leipzig in verbinding staande van het buitenland in alphabetische volgorde vermeld zijn, het bedrag in dat ieder tot saldo over het afgelopen jaar toekomt. Deze lijsten worden in duplo opgemaakt en met de noodige contanten aan den correspondent toegezonden, die, na vergelijking en optelling, ze afteekent en er één van terugzendt. In een aan de Vereeniging toebehoorend gebouw, dat uitsluitend daarvoor en voor hierna te noemen doeleinden gebruikt wordt, komen gedurende de mis alle Leipziger correspondenten en uitgevers en ook velen van andere plaatsen bij elkaar en rekenen daar voor zich zelf en hun committenten af. Eerst later, wanneer de uitgever gelegenheid gehad heeft, het teruggezondene te vergelijken, ontvangt de debitant een afrekeningsnota, waaruit hem blijkt of er juist afgesloten is, of

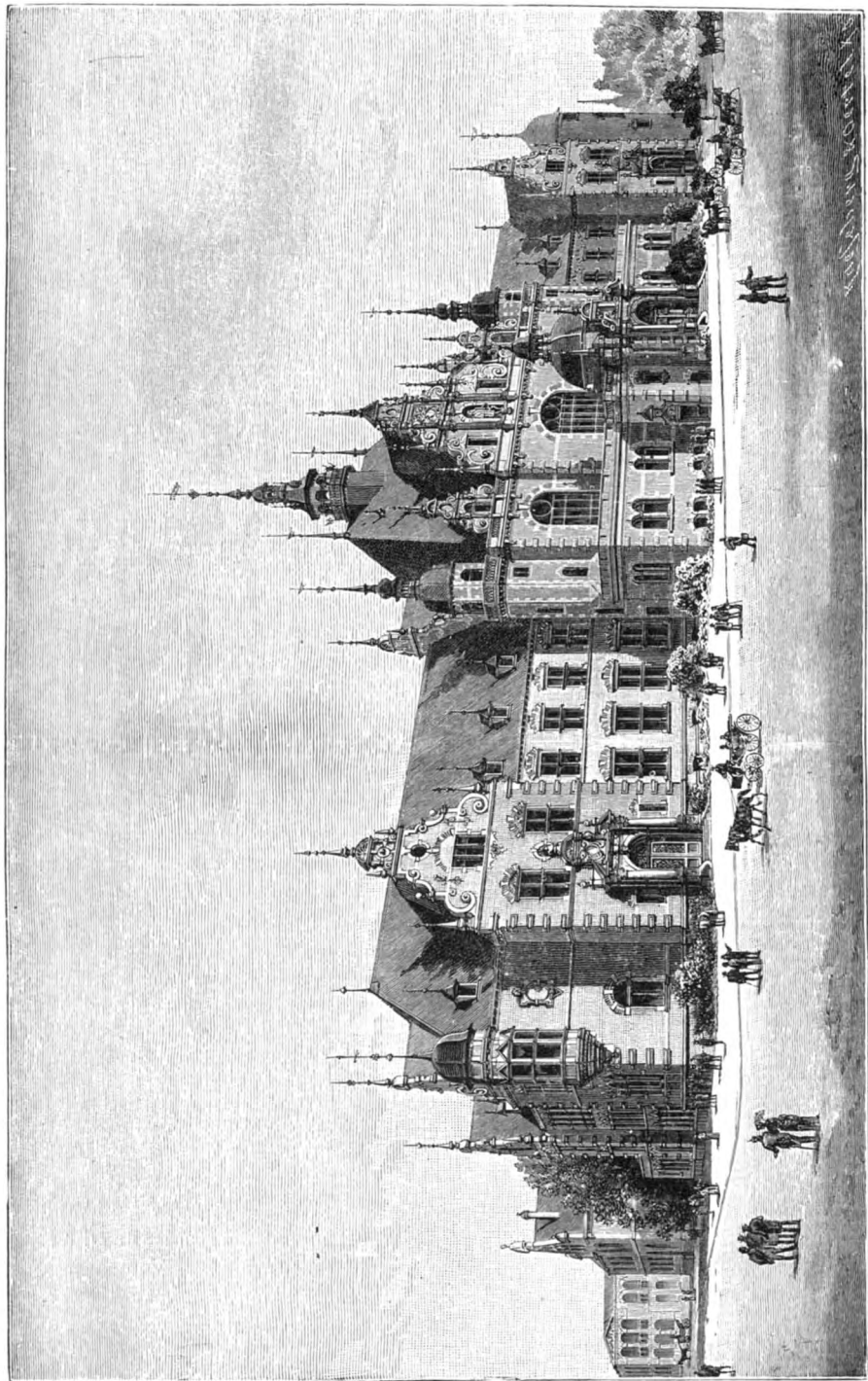
dat er een saldo rest te zijnen voor- of nadeele is blijven staan, welk bedrag dan gewoonlijk op loopende jaarrekening gebracht, of ook wel in November op de Michaelismis afbetaald wordt.

Over al deze zaken moet de correspondent boek houden en zijn committent maandelijks rekening en verantwoording doen. Hij houdt een afzonderlijk boek van aflevering over de door hem voor rekening des uitgevers uitgevoerde verzendingen, en geeft dezen op geregelde tijden een afschrift daarvan. Hij noteert in het verzendboek alle pakjes, die de deur uitgaan en geeft den ontvanger tijdig advies omtrent elke zending, die hij hem doet toekomen. Hij levert zijn committenten ook meermalen artikelen voor eigen rekening. In elk opzicht moet hij voor diens belangen opkomen; bestelbriefjes, die hem als spoedvereischend aanbevolen worden, laat hij afzonderlijk bezorgen en op het bestelde wachten; van opgaven omtrent de verzendingen der balen en eventueele wijzigingen daarin moet door hem nauwkeurig nota genomen worden; kortom, alle wenschen, die zijn committent hem te kennen geeft, tracht hij te vervullen. Bovendien behandelt de correspondent ook de geldzaken voor zijn committent, houdt daarvan afzonderlijk boek en geeft gewoonlijk eens per maand rekening en verantwoording. Hij betaalt de baarpakketten, die hem als accoord en betaalbaar opgegeven zijn en ontvangt de gelden voor hetgeen hij van de bij hem berustende depots à contant aflevert.

Voor deze bemoeiingen ontvangt de correspondent een jaarlijksche vergoeding, die naar den omvang der zaken berekend en volgens onderlinge overeenkomst bepaald wordt. Bovendien berekent hij de emballage der zendingen, het bezorgloon, de porto's en andere onkosten en voor het behandelen der kas gewoonlijk een in procenten overeengekomen provisie. Een en ander vormt jaarlijks een vrij aanzienlijk bedrag, daar juist die bijzaken, zooals touw, pakpapier en baallinnen, tamelijk hoog in rekening worden gebracht.

Behalve te Leipzig, waar ieder buitenaf wonende boekhandelaar zijn correspondent heeft, hebben zich op andere plaatsen ook nog correspondenten gevestigd, met het doel om een gemakkelijker verkeer in de afzonderlijke gedeelten des lands te bevorderen. Voor den Noord-Duitschen boekhandel, en in het bijzonder voor Pruisen, zijn het Berlijn en Keulen, voor den Zuid-Duitschen Frankfort a/M., Neurenberg, Augsburg en Stuttgart en voor den Oostenrijkschen boekhandel Weenen, die als correspondentiesteden iets te beteekenen hebben.

De band, die de Deutsche boekverkoopers uit de verschillende staten met elkaar verbindt, is de Vereeniging, *Börsenverein* genaamd, die in 1825 opgericht werd en een groot gedeelte der vakbeoefenaars onder haar leden telt. Zij geeft sedert 1834 het „*Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel und für die mit ihm verwandten Geschäftszweige*” in het licht, een blad dat sedert eenige jaren dagelijks verschijnt en door de beroepsgenooten over de geheele wereld gelezen wordt. Deze wijdvertakte vereeniging strekt haar werkkring in het bijzonder uit over Duitschland, Oostenrijk-Hongarije en Zwitserland en voorts daar waar boekverkoopers zich als leden bij haar hebben aangesloten. In 1903 telde zij 2980 leden, vertegenwoordigende 3355 firma's.

Het „Buchhändlerhaus” te Leipzig.

Onder dit getal kwam Duitschland zelf voor met 2760 leden; Oostenrijk-Hongarije met 233; Zwitserland met 143; Rusland met 36; Frankrijk met 54; Groot-Brittannië en Ierland met 35; Italië met 20; Nederland met 21; België met 5; Zweden met 9; Noorwegen met 4 en Denemarken met 8; Rumenië met 2; Turkije met 1; Griekenland met 3; Spanje met 1; Amerika met 15; Egypte met 1; China met 1 en Japan met 3 leden.

De *Börsenverein* heeft langzamerhand een groote beteekenis en machtigen invloed verkregen. Vooral in de laatste jaren heeft deze corporatie haar machtsfeer aanzienlijk uitgebreid, door al de plaatselijke en gewestelijke vereenigingen in het Duitsche Rijk aan haar ondergeschikt te maken. Haar bemoeiingen zijn veelvuldig en haar bepalingen en reglementen hebben kracht van wet door de tuchtmiddelen die haar ten dienste staan, waardoor den wederstrever het uitoefenen van het vak bijna onmogelijk wordt gemaakt.

Het bestuur van deze Vereeniging onderwierp in 1887 de Statuten aan een geheele herziening. Deze hadden trouwens altijd de strekking om de belangen van den Duitschen boekhandel in al zijn vertakkingen en afdeelingen te behartigen. Maar sedert toen en tot op heden streefde de Vereeniging er in het bijzonder naar om de onderlinge relatien der vakgenooten ordelijker en gemakkelijker te maken, de afrekening te vereenvoudigen, regels te bepalen die betrekking hebben op het verkeer onderling en met het publiek en vooral trachtte zij te bevorderen de handhaving van de door de uitgevers vastgestelde prijzen en de regeling van het rabat, dat de gewoonte meebracht aan bepaalde categorieën van koopers te verleen. Al de op deze onderwerpen betrekking hebbende en voor de leden bindende voorschriften zijn vervat in een algemeen verkeersreglement, dat in 1891 in werking trad; daarnaast kwam in 1893 een verkeersreglement voor uitgevers (*Verlagsordnung*) en in 1897 een voor den tweedehandsch-boekhandel (*Restbuchhandelsordnung*) tot stand. Reeds eenige jaren vroeger had de Vereeniging te Leipzig een geregelden cursus in het leven geroepen, waaraan de daar in groot aantal vertoevende leerlingen en bedienden kunnen deelnemen, ten einde hun theoretische kennis te vermeerderen.

Op het gebied der wetgeving deed de Vereeniging steeds haar invloed gelden ten bate der vakgenooten. Nadat zij haar bemoeiingen ten opzichte van de totstandkoming en den inhoud der wet op het auteursrecht van 11 Juni 1870 met goed gevolg had bekroond gezien, trachtte zij ook zooveel mogelijk de internationale regeling der auteursrechten te bevorderen. In 1891 richtte de Vereeniging een bureau van inlichting inzake auteurs- en uitgeversrechten te Leipzig op, in 1893—94 officieele bureaux te Londen en New-York tot bescherming van het *copyright* van haar leden in Engeland en in de Vereenigde Staten.

Toen de in 1834—1836 te Leipzig gebouwde *Buchhändlerbörse* na vijftig jaren dienst in veel opzichten niet meer voldoende bleek, deed de Vereeniging in 1884—1886 een nieuw gebouw verrijzen, het *Deutsche Buchhändlerhaus*, een waar paleis, dat een millioen mark gekost heeft. In dit uitgestrekte gebouw is thans alles vereenigd wat onder het beheer of patronaat der

Vereeniging staat: de bureaux tot plaatsing van bedienden (*Geschäftsstelle*), de redactie, administratie en drukkerij van het „Börsenblatt” alsmede van het „Buchhändler-Adressbuch”, de zeer rijke bibliotheek, de *Bestellanstalt*, ingericht voor de distributie van alle orderbriefjes en het geheele schriftelijk verkeer onder de leden; vervolgens de lokalen van het Centraal-comité voor de boeken-industrie, dat zich o. a. bezighoudt met de permanente boek-tentoonstelling, waar de ingezonden werken elke week door nieuwe vervangen worden. Jaarlijks wordt daar een algemeene tentoonstelling gehouden, die meestal tijdens de mis (*Ostermesse*) plaats vindt, en eindelijk herbergt de Vereeniging in haar gebouw het Museum voor de boekenindustrie (*Buchgewerbe-Museum*) benevens de Kon. Saksische bibliographische verzameling (de vroegere collectie H. Klemm), beide in de hoogste mate belangrijk.

Elk jaar gedurende de mis, die enkele weken na Paschen plaats vindt, wordt in het *Buchhändlerhaus* op Cantate-Zondag de algemeene vergadering gehouden, waar de van te voren bij het bestuur aanhangig gemaakte voorstellen behandeld worden, terwijl men er op den volgende dag de rekeningen van het vorig jaar afsluit op de wijze zooals hierboven is medegedeeld.

Elk gepatenteerd boekverkooper, woonachtig zoowel buiten als in Duitschland, kan tot de Vereeniging toegelaten worden, wanneer hij de in de statuten vermelde vereischten bezit. Deze zijn: 1° Een wettig bewijs van het recht tot uitoefening van den boek- en kunsthandel; 2° De toezending van de eigenhandig onderteekende en door een openbaar beambte behoorlijk erkende vestigingscirculaire; 3° De schriftelijke verplichting zich aan de statuten, zoowel als aan de besluiten der algemeene vergaderingen en van die van den voorzitter en het bestuur te onderwerpen, en voornamelijk om zich van nadruk en verspreiding van nadrukken te onthouden; 4° De storting van de bepaalde inleggelden. De rechten der leden zijn daarentegen: 1° De persoonlijke, of aan een gevolmachtigde toegekende deelneming aan de vergaderingen; 2° De kiesbaarheid voor de eereposten der Vereeniging; en 3° Het gebruik maken van het Vereenigingsgebouw op de in de statuten bepaalde wijze. Bovendien kan ieder bij eventueel geschil met een ander lid zijn bezwaren bij de Vereeniging inbrengen, waarna een commissie van onderzoek benoemd wordt, die een minnelijke schikking tracht te bewerken, vóór tot gerechtelijke behandeling overgegaan wordt.

Behalve deze Vereeniging zijn er niet minder dan 21 gewestelijke en 33 plaatselijke vereenigingen, die met eerstgenoemde verband houden en in zekeren zin daaraan ondergeschikt zijn. Zeer weldadig werkt het in 1836 door George Gropius te Berlijn gestichte fonds tot ondersteuning van hulpbehoevende boekhandelaren, bedienden en hunne weduwen en weezen (*Unterstützungs-Verein deutscher Buchhändler und Buchhandlungsgehülfen*), terwijl aan de in 1872 te Leipzig opgerichte, ook aan gezellig verkeer gewijde Vereeniging van boekverkoopersbedienden (*Allgemeiner deutscher Buchhandlungsgehülfen-Verband*) eveneens een ondersteuningsfonds en een bibliotheek verbonden zijn. Laatstgenoemde vereeniging, waarvan het lidmaatschap een jaarlijksche bijdrage van M. 24 vordert, bedoelt de ondersteuning der leden bij ziekte en invaliditeit,

alsmede de verzorging van hun weduwen en weezen. Haar vastgelegd kapitaal bedraagt reeds M. 600,000 en de uitkeeringen aan ondersteuning beliepen in 1901: M. 69,418.

Met den invoer van buitenlandsche werken in Duitschland is het evenals bij ons; op de voornaamste plaatsen, vooral te Leipzig en Berlijn hebben eenige firma's zich uitsluitend aan het buitenlandsch verkeer gewijd, om niet alleen de literatuur van vreemde landen te importeerden, doch ook om de Deutsche over bijna de geheele wereld uit te voeren. Daar het verkeer van den Deutschen boekhandel zich echter ver over de grenzen uitstrekt, zoo is er nog een belangrijke doorvoerhandel ontstaan, die de geïmporteerde buitenlandsche literatuur ook weer naar die landen uitvoert, die met den Deutschen boekhandel in directe verbinding staan en wederom een groot gedeelte van de Deensche, Zweedsche, Russische, Poolsche, Hongaarsche, Italiaansche, ja zelfs Amerikaansche markt met de producten van de Fransche en Engelsche persen voorziet. Alle boekhandelaren van genoemde landen die met Leipzig in directe verbinding staan, evenals de Deutsche importeurs in ons land, moeten zich geheel naar de handelsgewoonten, zooals die eenmaal door de uitgevers en Leipziger correspondenten zijn aangenomen, schikken.

Naast die van den Deutschen boekhandel is het voor ons land zeker wel het belangrijkste de inrichting te leeren kennen van den boekhandel in

D. Frankrijk.

Deze wordt vertegenwoordigd door 1° den *Libraire-éditeur* (uitgever), 2° den *Libraire-commissionnaire* (correspondent), 3° den *Libraire-détaillant* of *Marchand-libraire* (debitant) en 4° den *Libraire-ancien* (handelaar in oude boeken) in het algemeen en den *Bouquiniste* (stalletjes-boekhandelaar) in het bijzonder.

Het voornaamste gedeelte van den Franschen boekhandel concentreert zich te Parijs; in de provinciesteden zijn slechts zeer weinig voornamen uitgevers gevestigd. Wel verschijnt er te Lyon, Bordeaux, Nancy, Tours, Toulouse, Rijssel, Rouaan en Rennes een niet onbeteekenend aantal boeken, maar voor het meerendeel zijn het gebeden- en schoolboekjes. Tours vooral bezit een der grootste inrichtingen (van Mâmes) voor fabriekmatige vervaardiging van kinderboeken in de goedkoopste prijzen. Rechtsgeleerde werken verschijnen ook te Dijon, Aix, Toulouse en Rennes, waar zich rechtsgeleerde faculteiten bevinden; zoo ook worden er meer in het bijzonder geneeskundige boeken te Lyon en Montpellier uitgegeven. Voor het overige bepaalt zich het uitgeven in de departementen tot gebeden- en schoolboeken, almanakken, oudheidkundige en numismatische werken, locale kronieken en oorspronkelijke uitgaven in de verschillende dialecten, meerendeels werken die van lokaal belang zijn en hun debiet hoofdzakelijk in de departementen zelf vinden. Bij de gebrekkige inrichting van het boekhandelsverkeer in de provinciën blijft het altijd moeilijk werken, die in de provinciën verschenen en te Parijs niet in depot gesteld zijn, op aanvraag te bekomen, terwijl zulks bovendien meestal nog met extrakosten gepaard gaat.

Karakteristiek is in den Franschen boekhandel de verdeeling der wetenschappelijke vakken tusschen de verschillende uitgevers; zoo bepaalt zich te Parijs een deel van hen uitsluitend tot de theologie, een ander tot de rechtsgeleerdheid, een derde tot de geneeskunde, een vierde tot romans, een vijfde tot geïllustreerde werken enz., hetgeen in andere landen gedeeltelijk ook wel plaats heeft, doch nergens zoo sterk uitkomt als te Parijs. Hierdoor heeft zich ook het systeem gevormd dat firma's, wier uitgaven zich slechts op één gebied bewegen, in hun catalogussen ook de werken van andere uitgevers die zich op dezelfde specialiteit toeleggen, opnemen en door de hun verleende extra korting en premiën worden zij ook in staat gesteld, deze werken op dezelfde voorwaarden, waarop de debitant ze van de eigenlijke uitgevers bij enkele exemplaren kan bekomen, aan andere boekverkoopers te leveren. Zulks is voor den Parijschen correspondent, die de meest uiteenloopende bestellingen moet uitvoeren, zeer voordelig, daar hij bij die speciale firma's in den regel alles voorhanden vindt, wat op het gebied van een enkele wetenschap uitgegeven is.

Het gebruik van in commissie zenden kent men in Frankrijk niet in die uitgebreide mate als in Nederland en Duitschland; het bepaalt zich tot het ter inzage zenden (*envoi en communication* of *envoi d'office*) van een of eenige exemplaren der nieuwe uitgaven, welke enkele uitgevers hun handelsvrienden doen toekomen, die ze dan of binnen korten termijn terugzenden, of wel een grootere bestelling voor rekening laten volgen. Om den boekverkooper in de provincie met hun uitgaven bekend te maken, houden de uitgevers er hun eigen reizigers op na, die door het aanbieden van proefafleveringen of deelen, verder met catalogussen en prospectussen voor den verkoop werken.

Het rabat loopt in Frankrijk nog al uiteen; van wetenschappelijke boeken is het minder dan van romans, en over het geheel genomen staan de Fransche uitgevers een geringere korting toe dan de Duitsche. Ook het krediet is er veel beperkter; kleine bedragen beneden 5 fr. moeten bijna altijd à contant betaald worden en zelden is het krediet er langer dan 6 maanden; bij sommige uitgevers moeten de rekeningen zelfs per kwartaal of per maand afgesloten worden.

Wanneer wij nu na dit algemeen overzicht de eigenaardigheden van elk der vier takken in den Franschen boekhandel nagaan, kunnen wij voor de uitgevers zeer kort zijn; groote onafhankelijkheid van de debitanten kenmerkt hun standpunt en de verhouding is niet zoo collegiaal tegenover dezen, daar de positie der uitgevers gewoonlijk maatschappelijk hooger is. Opmerkelijk is overigens, dat wanneer uitgebreide of kostbare werken door twee of meer uitgevers voor gemeenschappelijke rekening uitgegeven worden, elk na de voltooiing zijn aandeel van de exemplaren ontvangt. Deze wijze van uitgeven heeft haar licht- en schaduwzijde; de eerste, wijl door gemeenschappelijk bijeenbrengen van kapitaal menig werk tot stand komt, dat anders nooit verschenen zou zijn; de laatste, omdat er veelal knoeierij met de verkoop-prijzen door ontstaat.

Het correspondentiewezen is te Parijs evenals te Leipzig van groote betekenis. Volgens het Fransche adresboek: „Annuaire de la librairie” voor 1903

(10me année) zijn er in Frankrijk 5025 boekverkoopers, n.l. 1032 te Parijs en 3993 in de departementen, verdeeld over 1123 plaatsen, van welke laatsten slechts de kleinste helft een correspondent te Parijs heeft. Bovendien zijn er in de Fransche koloniën 165 boekverkoopers gevestigd. Van dezen en van den buitenlandschen handel worden er ongeveer 600 firma's te Parijs vertegenwoordigd of bediend.

Behalve dat de *libraire-commissionnaire* zich belast met het in ontvangst nemen der zendingen van de uitgevers en het bezorgen en verzenden aan zijn committenten, levert hij dezen ook de meeste bestelde werken voor eigen

rekening af tegen geringe percentage; want de uitgevers staan slechts met weinige debitanten in de provinciën in rekening.

De toestand van den *marchand-libraire* of debitant is in de provinciën geheel anders dan te Parijs. De eerste kan men vrij wel op één lijn plaatsen met de kleinsteedsche Belgische boekverkoopers. Die op kleine plaatsen wonen, bestellen het benodigde bij een confrater in de naastbijgelegen grootere stad en deze heeft ook slechts

Fransche boekwinkel met uitstalling aan de straat.

één leverancier, n.l. zijn correspondent te Parijs, die hem alle bestelde werken op aanvraag levert. Enkel onder deze laatsten, wier debiet van meer beteekenis is, staan ook met de voornaamste uitgevers in betrekking; doch de toezending van nieuwe werken in commissie geschiedt bij uitzondering en zeer beperkt. Dat hun administratie, vooral die der eerste soort, op die wijze zeer eenvoudig en beknopt is, valt dadelijk in het oog.

De positie van den debitant te Parijs verdient een meer uitvoerige beschrijving, omdat de verkoop van boeken aan het publiek op verschillende wijzen en geheel anders dan elders geschiedt.

De concurrentie in den verkoop van boeken is nergers grooter dan te Parijs en deze treft vooral den assortimenthandel. Zij ontstond doordat enkelen aanvankelijk een geringe korting van den verkoopprijs aan het publiek verleenden, doch deze werd door de navolgers hoe langer hoe meer verhoogd. Toen het eindelijk zoover kwam, dat de korting aan het publiek niet meer verhoogd kon worden, daar men dan vele boeken voor den nettoprijs zou

moeten verkoopen, deden zich weldra eenigen op, die den verkoopprijs in het geheel niet meer als maatstaf wilden laten gelden, en voorgaven eenvoudig een gelijke winst op den nettoprijs te berekenen, zoodat alle extra-voordeelen, door den uitgever toegestaan, den koopers ten goede kwamen. Hierdoor is te

Parijs een geheel eigenaardige toestand ontstaan en hebben zich onder de debittanten twee klassen gevormd.

Die der eerste — en daartoe behooren die firma's welke nog altijd aan de prijzen der uitgevers hebben vastgehouden en hun debiet onder de deftige standen en vreemdelingen vinden, die gewoon zijn in een winkel boeken te koopen — bezitten eigenlijke boekwinkels, zooals wij die kennen. Zij vormen echter de minderheid en hun winkels worden slechts hier en daar op de Boulevards aange troffen.

Tot de tweede klasse, bij wie de Parijzenaar ter markt gaat, behoren de boekhandelaars, die hun artikelen vóór hun magazijnen zoover op straat hebben uitgestald als het

Parijsche bouquinisten.

verkeer het maar eenigszins toelaat. De boeken zijn in 't ooglopend van prijzen voorzien en men kan dikwijls hetzelfde nieuw verschenen boek op drie of meer plaatsen tegen drie of meer verschillende prijzen bekomen. Ook in de passages, vooral die van het Odeon en het Palais-Royal vindt men deze open uitstallingen, die onder de talrijke voorbijgangers voortdurend kijkers en koopers lokken. Ieder kan hier de boeken in de hand nemen en doorbladeren, zonder in het minst verplicht te zijn iets te koopen, terwijl er bedienden aanwezig zijn om inlichting te geven of geld in ontvangst te nemen en vooral om te waken dat er niets weggenomen wordt, hetgeen met de meest mogelijke voorzorgen toch niet altijd te voorkomen is. Een aanzienlijk kapitaal wordt

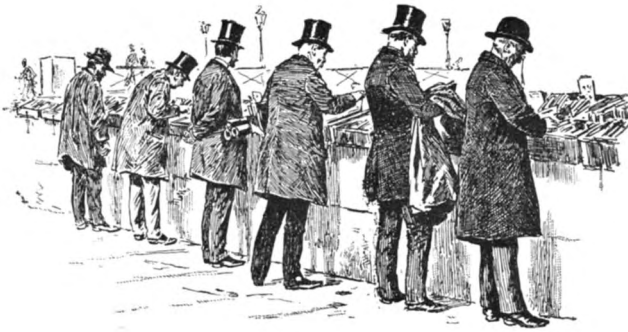
door deze passage-debitanten omgezet en onder hen bekleedt de firma Garnier freres, die in den zuilengang van het Palais-Royal haar uitstalling heeft, een eerste plaats.

Behalve deze twee hoofdsorten in den assortimenthandel vindt men te Parijs nog de z.g. speciaal-debitanten, die meest in de geleerden-wijk, het Quartier Latin, wonen. Zij maken in 't geheel geen werk van uitstallingen, noch achter spiegelruiten, noch op straat, maar meer van een uitgebreid en degelijk assortiment.

Behalve dat zij door hun boekenkennis de mannen der wetenschap en de studenten ten dienste staan, zijn velen van hen ook depothouders van de uitgevers in de provinciën, van wie zij een groot gedeelte der oplaag van de fondsartikelen, voornamelijk van wetenschappelijken aard, opkopen en op die wijze voor Parijs als uitgevers dier werken optreden. Vele speciaaldebitanten bepalen zich niet alleen tot den verkoop van nieuwe boeken, doch handelen ook in oude; echter alleen dan, wanneer hun assortiment een of

meer speciale vakken vertegenwoordigt en de werken binnen de lijn daarvan vallen.

Deeigenlijke *libraires anciens* komen in werkkring en usancen geheel overeen met de antiquaar-boekverkoopers elders; in de laatste vijftig jaren, waarin het aantal bibliophilen zoo sterk is

Bezoekers bij de uitstalling van een bouquinist.

toegenomen, is ook de beteekenis van dezen vierden tak in den Franschen boekhandel belangrijker geworden. De auctiën, onder leiding van de *commissaires-priseurs*, zijn dikwijls te Parijs van grooten omvang en de orders, die uit alle oorden der wereld inkomen, maken dat de zeldzame boeken en prachtwerken soms tot fabelachtige prijzen toegewezen worden.

Een meer bescheiden, doch niet geheel onaanzienlijken omzet hebben de z.g. *bouquinistes*, die gedurende bijna vier eeuwen de vergunning hadden hun uitstallingen op de kaaimuren langs den linker Seine-oever te houden, maar nu sedert enkele jaren door den aanleg van de Orleans-baan van daar werden verdreven en nu meer verspreid zijn geraakt. Elken dag kwamen dezen met hun platte kisten of doozen, waarin de boeken naar prijzen gerangschikt zijn, hun vaste plaatsen innemen en vonden onder de talrijke wandelaars menig koper. De Parijsche boekenliefhebber pleegt zulke uitstallingen geregeld te bezoeken, in de hoop een gezocht boek aan te treffen of een gelukkige vondst te doen. Dat deze straatboekhandel nog al van beteekenis is, blijkt uit het

feit, dat men in 1893 aan de Seine-kaden van den Pont-Royal tot aan den Pont Notre-dame en aan de Tournelle-kade in het geheel 156 bouquinisten met 1636 kisten of doozen telde, welke ongeveer 100,000 boekdeelen bevatten. Rekent men de gemiddelde dagelijksche ontvangst van elk op 10 franc, dan geeft dit een gezamenlijk bedrag van fr. 1560,—, dus van meer dan een half millioen per jaar.

Men vindt onder deze antiquaren mannen van niet geringe ontwikkeling en beschaving; de meesten komen eerst op lateren leeftijd tot dit beroep, nadat zij reeds op de een of andere wijze den strijd om het bestaan hebben moeten opgeven. Menig oud-student, nadat hij van trap tot trap gezonken is, trekt ten laatste dag aan dag met zijn boekenkarretje naar zijn staanplaats. Sommigen, vooral zij die van jongsaf hun vader hielpen en daarna opvolgden, hebben een verwonderlijke practische bibliographische kennis en een merkwaardige *flair*, die hun op het eerste gezicht de waarde van een of ander niet alledaagsch boek doet schatten.

De band, die den Franschen boekhandel, voornamelijk dien te Parijs verbindt, is de *Cercle de la librairie* te Parijs; als orgaan daarvan wordt de „Bibliographie de la France” uitgegeven; de opgaven daarin betreffende de nieuw verschenen werken worden vermeld naar het depot bij

de Bibliothèque Nationale, waartoe elk uitgever verplicht is een exemplaar onmiddellijk bij uitgaaf af te staan. Behalve bovengenoemde hoofdvereeniging bestaan er te Parijs nog een zevental bijzondere vereenigingen of *Syndicats* van uitgevers, muziekhandelaren, drukkers enz., terwijl er in de departementen 16 gewestelijke en plaatselijke zijn.

Evenals door den Duitschen importhandel in ons land de Mark op *f* 0.65 berekend wordt, stellen de Fransche importeurs den franc particulier op *f* 0.55; sommige bladen en tijdschriften moeten wegens het geringe rabat dikwijls tegen *f* 0.60 den franc aan het publiek in rekening worden gebracht.

Cercle de la librairie te Parijs.

E. Engeland.

Voor Engeland is Londen het groote centraalpunt, waarom zich alles beweegt, wat op de Engelsche literatuur en den boekhandel betrekking heeft; buitendien bestaan er nog te Oxford, Cambridge, Edinburgh, Glasgow en Dublin uitgevers-firma's van beteekenis, wier uitgaven echter toch alleen van Londen uit haar grootste debiet vinden. De omzet in den Engelschen boekhandel bedraagt een zeer aanzienlijke som, wegens den over het algemeen buitengewoon hoogen prijs der Engelsche boeken; bovendien ook nog door den belangrijken uitvoer naar de in druk verkeer met het moederland staande talrijke koloniën, en wel hoofdzakelijk naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. De boeken komen met weinig uitzondering steeds in linnen gebonden (*in cloth*), of op zijn minst gecartonneerd (*in boards*) in den handel.

De Engelsche boekhandel verschilt wat betreft organisatie en wijze van afrekening zeer veel van den Duitschen en den onzen, daar hij in de provincie-steden zoowel als te Londen bijna geheel volgens de usances van den gewonen handel wordt uitgeoefend. Zendingen in commissie (*on return*) vinden slechts bij uitzondering plaats en bepalen zich bijna alleen tot eerste afleveringen van populaire groote ondernemingen. Het rabat op voor rekening geleverde boeken bedraagt bij één exemplaar 25 % (tegen *scrip*- of gewonen nettoprijs); twee en meer exemplaren tot den *sale*-prijs, dat is met 5 % extra aftrek. Vroeger was het usance enkele exemplaren van een boek van minder dan 5 shilling verkoopprijs alleen à contant te leveren, doch men is hiervan teruggekomen, zoodat tegenwoordig alles op rekening kan geleverd worden. De afrekening tusschen debitant (*bookseller, retailer, stationer*, de laatste meer kantoorboekhandelaar) en uitgever (*publisher*) geschiedt zeer ongelijkmatig; de eene uitgever verlangt halfjaarlijksche, de andere kwartaals-, of zelfs maandelijksche afrekening. Een vol jaar krediet geven maar zeer weinigen.

Een belangrijke rol bij de Londensche boekhandelaars speelt de *collector*. Hij is het die de plaats van onze bestelbriefjes vervangt. Met veel drukte ziet men hem door de straten van Londen ijlen, kenbaar aan zijn blauwen *bag*, den zak, waarin hij de gekochte boeken naar huis brengt, en gewapend met het *collecting-book*, waarin alle bestellingen voor de dagelijksche behoeften zijn opgeteekend, om daarna bezorgd te worden. De *collector* is er op uit om op te sporen, waar de boeken het goedkoopst te verkrijgen zijn; want er is niets vreemds in, dat nieuwe boeken bij *wholesale*- (d. i. engros) of *secondhand* boekverkoopers goedkooper te bekomen zijn dan bij den uitgever zelve. Op die wijze verkrijgen die *collectors* meer literatuur- en boekverkooperskennis dan menig een, die jaren lang in de grootste zaak is werkzaam geweest; geroutineerd als zij zijn, is het niet te verwonderen, dat uit den stand van die slimme *collectors* de chefs van aanzienlijke boekhandelaarsfirma's zijn voortgekomen.

Bij het bovenaangevoerde voordeel der afrekening, dat door de nog veel gebruikelijke contante betaling wordt behaald, komt nog een ander, n.l. het geheel ontbreken van commissie-artikelen. Alle boeken, tijdschriften en couranten

worden alleen voor rekening geleverd, en toch is de risico der Londensche debitanten nauwelijks grooter dan die in Duitschland of bij ons, daar zij natuurlijk alleen gangbare werken in voorraad nemen en andere verlangde boeken immers dadelijk door den *collector* kunnen laten afhaken. De uitgever rekent vandaar ook niet veel op de hulp van den debitant, maar zorgt zelf voor alles wat het debiet kan bevorderen, dat vooral bestaat in het adverteeren op groote schaal en in het zenden aan alle voornamen bladen en tijdschriften ter recensie. Het Engelsche publiek verlaat zich dan ook veelal op die bladen en op de *reviews* der groote tijdschriften, om tot de aanschaffing van een boek over te gaan.

Alvorens een nieuw boek werkelijk het licht ziet, zendt de uitgever een bediende met een exemplaar rond bij de voornaamste firma's, vooral bij de leesbibliotheeken, alsmede bij de *wholesale*- en de *export-houses*, ter *subscription*, d. i. de bedoelde firma's schrijven vóór de verschijning op een aantal exemplaren in, al naar zij meenen te kunnen afzetten, waarvoor de uitgever hun alsdan een extra rabat verleent. Dit inschrijven wordt den debitanten mogelijk gemaakt, omdat alle werken van beteekenis reeds weken — ja maandenlang vóór de verschijning openlijk worden aangekondigd, soms zelfs enkele vellen vooraf aan de groote bladen ter recensie toegezonden, en het publiek er dus meestal reeds op is voorbereid. Geldt het een nieuw werk van een schrijver van naam, of een langverwachte reisbeschrijving of biographie, dan bestellen bijv. de voornaamste leesbibliotheeken van zoo'n boek terstond soms wel eenige honderden exemplaren. De uitgever rekent dan ook vóór alles op dezen eersten afzet, welke de kosten van de gansche oplage moet dekken, hetgeen ook bijna altijd gebeurt, daar niet alleen de groote leesbibliotheeken het nieuwe werk, welks waarde vaak eerst later wordt bepaald, bezitten moeten, maar ook de rijke families er een eer in stellen, om steeds de eerste of *original edition* in hun bibliotheek te hebben. Is het werk goed, dan vindt het ook tegen den hoogen prijs zijn weg; is het niet goed of verliest het spoedig de belangstelling, dan wordt de rest goedkoop opgeruimd en de uitgever heeft in elk geval de onderneming snel en glad afgewikkeld en zijn kapitaal weder vrij voor nieuwe ondernemingen. Zoo verschenen tot voor enkele jaren geleden bijna zonder uitzondering de grootere romans van schrijvers van naam bijkans alle het eerst in twee of drie deelen, tegen 10 Sh. 6 d. per deel, dus een roman van 3 deelen f 18.90 particulier en eerst na eenige maanden werden alsdan goedkoopere uitgaven tegen 5 of 6 Sh. en daarna van 2 Sh. ondernomen. Dat de prijzen der *original edition* voor nieuwe werken zoo hoog mogelijk gesteld worden, daarop dringen de Engelsche leesbibliotheekhouders in hun eigen belang aan, ten einde een groot deel hunner principalen voorloopig van koopen af te houden en tot het gebruik maken van hun leesinrichting te nopen. Toch wordt er in dit opzicht in de laatste jaren hoe langer hoe meer van dezen regel afgeweken, vooral wat de romans betreft, die door verscheidene uitgevers terstond in grootere oplagen en dan tegen den prijs van 5 of 6 Sh. in den handel worden gebracht.

Het groote aantal Londensche debitanten brengt mede, dat ieder zich meer

of minder op een specialen tak van wetenschap of literatuur toelegt. Nieuwe uitgaven, die tot dezen tak behooren, worden dus steeds aangeschaft evenals die welke een algemeen gewild onderwerp (sport b. v.) behandelen. Export-firma's, in het bijzonder die welke aan groote buitenlandsche bibliotheken leveren, kunnen ook met tamelijk veel zekerheid op den verkoop van goede wetenschappelijke uitgaven rekenen en zij schaffen zich dan ook vaak werken aan, die zij als gewoon boekverkooper onopgemerkt zouden laten voorbijgaan.

Dit zijn de hoofdregelen waarnaar de debitant zich bij zijn inkoopten gedraagt, terwijl hij bovendien bij zijn bestellingen nog rekening houdt met de meer of minder goede verstandhouding, die er tusschen hem en sommige uitgever-firma's bestaat. Het gevolg hiervan is, dat eigenlijk slechts het allernoodzaaklijkste en de sensatie-artikelen in eenigszins noemenswaard aantal bij vooruitbestelling genomen worden, terwijl wetenschappelijke werken niet in voorraad en alleen op bestelling te verkrijgen zijn. Hieruit volgt tevens, dat de debitant er alleen op bedacht is de voor rekening genomen exemplaren van een werk te verkoopen. Gelukt hem dit, dan zal hij het slechts zeer zelden de moeite waard vinden een nabestelling te doen.

De echte, goed geroutineerde debitanten moet men voornamelijk onder de z. g. *discount-booksellers* zoeken. Hieronder verstaat men die klasse van boek-verkoopters, die aan het publiek leveren met een rabat tot 25 % van de particuliere prijzen. Voor het grootste deel zijn zij te Londen gevestigd; doch ook in de industriele centra van het Vereenigd Koninkrijk (zooals Manchester, Birmingham, Edinburgh, enz.), treft men ze aan. Over het algemeen hebben deze boekhandelaars over groote kapitalen te beschikken en bepalen zich hoofdzakelijk tot den verkoop van populaire of in ruimen kring gangbare literatuur, die zij bij groote getallen tot engros-prijzen van de uitgever-inkoopten. Niettegenstaande het groote rabat, dat zij aan het publiek verleen, maken zij toch nog goede winsten, ten nadeele van den kleineren debitant te Londen en in de provincie.

De toestanden, welke deze engros-firma's in het leven geroepen hebben, zijn geheel in strijd met een goed geregelde organisatie van den boekhandel zooals die elders bestaat. Voorstellen ter verbetering zijn reeds meermalen gedaan, doch radicale en doeltreffende middelen schijnt men niet te kunnen vinden, of wel voor de toepassing er van terug te schrikken. Het is anders onbegrijpelijk, dat de in de latere jaren te Londen gestichte Vereenigingen *The Associated booksellers of Great Britain* (opgericht 1894), *The London foreign booksellers' association* (1895) en *The publishers' association* (1896) in dit rabat-vraagstuk nog zoo weinig hebben kunnen uitrichten. Wel werd door de eerst- en de laatstgenoemde vereenigingen gezamenlijk in 1897 vastgesteld, dat er geen boek meer aan het publiek voor den *net price* verkocht mocht worden en dat den debitant, die zich daaraan niet onderwierp, van al de uitgever, die dit besluit onderteekend hadden, slechts tegen den vollen verkoopprijs boeken konden krijgen, maar deze maatregel is niet afdoende en onhoudbaar gebleken.

Van alle letterkundige uitgaven in het geheele koninkrijk wordt te Londen door de vereenigde boekhandelaren in de *Stationer's Hall* volgens wettelijke

verordeningen een register gehouden, en ieder uitgever is verplicht, de titels van zijn uitgaven daar te laten inschrijven. Het bekend maken der uitgaven en de wijze om ze aan den man te brengen, berust hoofdzakelijk op het op groote schaal adverteeren in de periodieke bladen, waaraan de voornamste Londensche uitgevers jaarlijks duizenden ponden sterling ten koste leggen; verder door verspreiding van catalogussen en prospectussen en het geregeld uitzenden van reizigers en colporteurs.

Als middel tot bespoediging van den omzet der uitgaven dienen de zoogenaamde *trade-sales* (publieke verkoopingën onder boekverkoopers) die niet met de auctiën, waarop reeds gebruikte werken onder den hamer komen, verward moeten worden, doch meer overeenkomst hebben met onze fondsveilingen. In den eersten tijd van de invoering van dit gebruik begonnen de uitgevers, nadat het voornaamste debiet der boeken reeds verkregen was, gewoonlijk alleen met de resten der oplagen bij partijen van 20 tot 30 exemplaren, later echter vond men het ook voordeelig geheele oplagen van nieuwe, ja dikwijls nog niet verschenen boeken in een *trade-sale* onder den hamer te brengen. De leider van een dergelijke verkooping zendt aan de Londensche debitanten catalogussen, waarin de titels, prijzen en voorraad der werken aangegeven zijn. Wanneer op de verkooping de geheele oplaag van een pas verschenen werk (waarvan gewoonlijk slechts één exemplaar ter inzage aanwezig is, daar de levering eerst later volgt) onder den hamer gebracht is en de auctio-naris van één of ook verschillende boekverkoopers, die zich tot gemeenschappelijke koopen vereenigen, geen voldoende bod gekregen heeft, dan splitst hij de oplaag in partijen en laat daarop bieden. Treft ook deze manoeuvre geen doel en is hij van meening dat de grootheid der partijen de koopers terughoudt, dan maakt hij er nog kleiner partijtjes van. Blijkt het echter dat de opgegeven prijs van het boek de schuld van het stilzwijgen draagt, dan wordt er een exemplaar van het werk zonder prijsbepaling voorgelegd en de dan volgende aanbiedingen beslissen over den al of niet verkoop. De aldus aan de markt gebrachte boeken vallen nu in de klasse der *second hand books* of boeken in de tweede hand. Door deze wijze van omzetten, die echter nog slechts door weinige firma's in toepassing gebracht wordt, verkrijgt de *second hand trade*, waarmede men in 't algemeen den antiquaarhandel aanduidt, grootere beteekenis; zijn vertegenwoordigers laten meestal jaarlijks zeer uitgebreide catalogussen van de in hun magazijnen voorhanden oude en nieuwe werken drukken en verspreiden.

Bijzondere vermelding verdient nog het journaal- en tijdschriften-debiet, dat zich in Engeland tot een verbazenden omvang ontwikkeld en een van alle andere landen afwijkende organisatie verkregen heeft, daar hier slechts bij enkele wetenschappelijke tijdschriften het nemen van vaste abonnementen verplichtend is, terwijl van alle andere, zoowel dagelijks, wekelijks als maandelijks verschijnende tijdschriften of bladen elk nummer afzonderlijk berekend en gekocht kan worden. Tot het bezorgen van deze eenigszins lastige en omslachtige wijze van verkoop heeft zich een bijzondere klasse van verkoopers (*news-enders*) gevormd.

Als organen van den Engelschen boekhandel worden te Londen de „Publisher's circular” en de „Bookseller” uitgegeven.

Bij het importeerén van Engelsche boeken naar Nederland kan als maatstaf gelden, dat de shilling à f 0.65, de six-pence à f 0.35 aan het publiek in rekening gebracht worden.

F. De overige landen van Europa.

Ons overzicht van de andere landen kan voor elk in 't bijzonder zeer knoapt zijn. Daar Nederland slechts met enkele in directe verbinding staat, en de bronnen om tot volledige kennis van de practische uitoefening van den veelal minder goed georganiseerden boekhandel te geraken buiten ons bereik liggen, is uitvoerige bespreking minder noodzakelijk en onmogelijk gebleken.

De Scandinavische boekhandel is in de hoofd- en academiesteden der drie rijken: Denemarken, Zweden en Noorwegen nog al van beteekenis. In die plaatsen zijn dan ook de voornaamste uitgevers gevestigd, en door de opkomst en den bloei der Noorsche letteren is er in de laatste jaren veel meer vertier, vooral ook in het verkeer met het buitenland ontstaan, dan vroeger het geval was. Naast de nationale literatuur maken de Deutsche werken het hoofdbestanddeel der markt uit; het bedrag dat daarvan jaarlijks wordt ingevoerd is aanzienlijk. De uitgevers zijn meest te gelijker tijd debitanten en het verkeer met de vrij talrijke boekverkoopers, die te Odensee, Aalborg, Bergen, Drontheim, Goteborg, Upsala, Malmö enz. gevestigd zijn, door middel van correspondenten te Kopenhagen, Stockholm en Christiania is bijna geheel gelijk aan het Deutsche. Zij leveren op jaarrekening, welke in Maart vereffend wordt, en verzenden hun nieuwe uitgaven algemeen en vrij ruim in commissie. Wat in het bijzonder Zweden betreft, hier worden de debitanten door den (in 1843 opgerichten) Uitgeversbond aangesteld; met dezen gaan zij een contract aan, maar hebben geen verplichting jegens elken uitgever afzonderlijk. Behalve deze commissionairs of depothouders der uitgevers, wier getal tegenwoordig ongeveer 150 bedraagt, zijn er altijd nog winkeliers geweest, die van uitgevers boeken in commissie kregen, zonder door den Bond als debitanten te zijn aangesteld. Alle pogingen om dit te beletten zijn mislukt. De Scandinavische drukkerijen nemen tegenwoordig een waardige plaats in. Sommige kunnen met de beste in Europa wedijveren. De druk der boekwerken is over 't algemeen helder en duidelijk, de illustratie fraai en hoewel eigenlijke prachtwerken niet veelvuldig voorkomen, is het uiterlijk der boeken over 't algemeen behaaglijk. Voor de oorspronkelijke literarische werken wordt, vooral in Noorwegen, nog veel de Deutsche letter, voor wetenschappelijke boeken meer de Latijnsche letter gebruikt. Deze laatste verschijnen er in de meest verschillende talen; te Christiania is ook een inrichting, die de typen der voornaamste Oostersche talen in voorraad heeft. De binderijen, vooral die in Denemarken en Noorwegen, leveren in den jongsten tijd veel oorspronkelijk en zeer smaakvol werk. In elk der drie rijken bestaan vereenigingen voor den boekhandel, wier hoofdorgaan sedert 1890 de te Kopenhagen verschijnende „Nordisk

Boghandlertidende" (opgericht 1854) is. Buitendien verschijnen nog voor elk land in 't bijzonder: te Kopenhagen de „Dansk Bogfortegnelse", te Stockholm de „Svensk Bokhandels-Tidning" en te Christiania de „Norsk Boghandler-tidende".

De eigenlijke Russische boekhandel, d. w. z. die, welke zich niet bij den Duitschen heeft aangesloten en in geregelde verbinding met Leipzig staat, heeft een nog zeer gebrekkige organisatie, ofschoon de literatuur, ook de wetenschappelijke, zich tot een hoogen trap heeft weten te verheffen. Het uitgeven bepaalt zich bijna uitsluitend tot St.-Petersburg, Moscou en enkele andere groote steden, voorts is in 't bijzonder de academiestad Kasan te vermelden, waar vooral werken in en over Oostersche talen uitgegeven worden. Buitengemeen werkzaam zijn ook de personen der Keizerlijke Academie der Wetenschappen te St.-Petersburg, die een aanzienlijk fonds van uitgaven gevormd hebben, welke van alle in Rusland zelf verschenen werken het meest in 't buitenland bekend en verspreid zijn. De in 1883 te St.-Petersburg gestichte vereeniging van Russische boekverkoopers en uitgevers (*Obscestvo russkich Knigoprodavcev i izdatelej*) tracht een meer geregeld verkeer tusschen uitgevers en debitanten in 't leven te roepen. Ook van Moscou uit is beproefd geworden het bedrijf te reorganiseeren naar Westersche (voornamelijk Duitsche) begrippen, maar deze pogingen hebben vooral door de tegenkanting van de weinig ontwikkelde provinciale boekhandelaars schipbreuk geleden.

Het orgaan der bovengenoemde vereeniging is de „Kniznyj Vestnik" (Boekenbode, sedert 1884 maandelijks verschijnende) met Russische bibliographie. Sedert 1872 verschijnt er onder toezicht van het ministerie van binnenlandsche zaken onder den titel „Oekazatel po délam pietchâti" (Wegwijzer van de pers) een veertiendaagsche lijst van nieuwe uitgaven als orgaan van de officieele censuur, ook voor de buitenlandsche uitgaven. De boeken en bladen, daarin vermeld, zijn in drie klassen verdeeld: 1e boeken, enz. waarvan de verspreiding op Russisch rijksg gebied is toegestaan; 2^e boeken, enz. waarvan de invoer en verkoop geoorloofd is nadat de gevaarlijke en veroordeelde uitdrukkingen en passages onleesbaar gemaakt zijn, hetwelk op het bureau van censuur door middel van rollen met drukinkt geschiedt; 3^e boeken, enz. waarvan de verspreiding bepaald verboden is. Overigens is het bedrijf van den boekhandel nader geregeld door de censuur- en perswet van 1886 (§§ 175—180 hebben uitsluitend betrekking op den handel met boeken).

De buitengewoon strenge censuur noodzaakt de Russische uitgevers hun toevlucht te nemen tot vertaalde werken en het is dan ook opmerkelijk hoeveel der beste buitenlandsche werken in goede vertolkingen en goed uitgevoerd tegen werkelijk geringe prijzen het licht zien. Sommige uitgevers leggen zich speciaal toe op de verspreiding van goedkoope lectuur onder de plattelandsbevolking. Massa's zeer goede lectuur en populair-wetenschappelijke werken worden door speciale boden in honderdduizenden exemplaren door het geheele land verspreid, terwijl de prijzen der werken varieeren van tien tot dertig kopeken (12½ tot 37½ cents). Voor lectuur voor de jeugd wordt eveneens goed gezorgd; boekjes van dien aard kosten goed geïllustreerd van twintig tot zestig cents.

Ook de Russische maandschriften zijn de vermelding waard. Zij bevatten doorgaans van twee- tot driehonderd bladzijden en kosten maar één roebel (f 1.25) of iets meer. De inhoud bestaat meestal uit een of twee romans van de beste Russische schrijvers — alle werken van Turgenjeff en Tolstoi zijn eerst in tijdschriften verschenen — een of ander artikel over geschiedkundige, economische of filosofische onderwerpen en verder een belangrijk gedeelte boekbeoordeelingen.

De geïllustreerde wekelijksche tijdschriften munten uit door fraaie uitvoering. Er verschijnt o. a. een weekblad in den geest van „Eigen Haard”, dat per jaar 6½ roebel (circa f 8.—) kost. Voor dien prijs ontvangen de intekenaars niet alleen het geïllustreerd weekblad, waarvan elk nummer twintig kwarto pagina's beslaat, maar ook elke maand een mode-album met knippatronen en modellen voor fraaie handwerken en voorts een tijdschrift in afleveringen van ongeveer tweehonderd pagina's, inhoudende romans, gedichten en populair-wetenschappelijke artikelen, terwijl eindelijk de uitgever daar nog bijvoegt de complete uitgave van de werken van een of ander schrijver als Gontcharoff, Turgenjeff e. a. Het is begrijpelijk, dat alleen de groote oplage van het weekblad — ruim 200,000 exemplaren — zulks mogelijk maakt.

De groote drukkerijen te St.-Petersburg en Moscou zijn voorzien van de allerbeste en nieuwste machines, wat wel te begrijpen is, als men nagaat hoeveel werk alleen de uitgave van een weekblad als bovengenoemd medebrengt.

Wie echter uit het bovenstaande de conclusie zou willen trekken, dat de Russen tot de beschaafde en ontwikkelde volkeren behooren, moet niet vergeten, dat de literaire beweging in Rusland eerst dateert uit de laatste veertig jaren, dat alle middelen om tot ontwikkeling te geraken steeds door de Regeering werden tegengewerkt en onderdrukt, en dat in de eerste plaats boekhandelaren, boekdrukkers en uitgevers van die maatregelen het meest te lijden hebben gehad.

De titels van de in Rusland nieuw verschenen werken worden volledig geregistreerd in een van regeeringswege uitgegeven blad van soortgelijken aard als onze „Staatscourant”. Tot voor korten tijd kwamen die opgaven daardoor alleen onder het bereik van de abonné's. Sedert 1904 evenwel worden deze lijsten elke maand afzonderlijk verkrijgbaar gesteld, terwijl voortaan eens in het jaar een register daarop zal gegeven worden, om het gebruik ook voor langeren tijd te vergemakkelijken. Een jaargang van deze onder den titel „Spisok Knig wysjedsjig w Rossii” verschijnende catalogi kost Rb. 4.50.

Sedert 1902 is men bezig met het drukken van een reeds in handschrift voltooiden catalogus van alle boeken gedurende 1703—1902 in Rusland verschenen, waarmee men binnen vijf jaren gereed hoopt te zijn.

De Poolische boekhandel heeft zich in de hoofdplaatsen Warschau, Krakau, Lemberg, Wilna en Posen in de laatste jaren wel flink ontwikkeld, doch komt over 't geheel nog weinig met het buitenland in aanraking. Rusland en Polen vormen voor den Duitschen boekhandel een goede markt voor uitvoer en behalve in de opgenoemde hoofdsteden zijn er in de Oostzeeprovinciën, Finland, evenals ook in Zuidelijk Rusland een groot aantal firma's, die over

Leipzig op de gebruikelijke wijs met den geheelen Duitschen boekhandel in verbinding staan.

In Oostenrijk-Hongarije heeft, zooals wij reeds opmerkten, een groot deel der boekhandelaren in het eerstgenoemde land zich bij den Duitschen boekhandel aangesloten en voor dezen gelden de regels en usances, die door de statuten van den *Börsenverein* zijn vastgesteld. Praag heeft zich tot het middelpunt van een Czechischen boekhandel ontwikkeld. De aldaar in 1879 tot stand gekomen Vereeniging der Boheemsche boekhandelaren en uitgevers (*Spolek českých knihkupců i nakladatelů*) geeft een wekelijks verschijnend orgaan „*Oznamovatel*” uit. De omzet van Sloweensche boeken heeft voornamelijk plaats te Laibach en Klagenfurth, van Klein-Russische (Rutheensche) te Lemberg, van Croatische te Agram en van Servische te Belgrado. De Hongaarsche boekhandel heeft een eigen organisatie met haar centrum te Buda-Pest. De hier sedert 1878 bestaande Vereeniging der Hongaarsche boekhandelaren (*A magyar Könyvkereskedők egyelete*) geeft driemaal in de maand als orgaan der Vereeniging de „*Corvina*” uit.

Ondanks al deze afscheidingen is Weenen toch nog altijd de hoofdzetel voor den boekhandel gebleven. Met de groote uitgeversfirma's in deze stad staat het meerendeel der Oostenrijksch-Hongaarsche boekverkoopers, ook uit die streken waar de Deutsche taal niet de overhand heeft, in directe verbinding. De band tusschen allen vormt de in 1854 opgerichte Vereeniging der Oostenrijksch-Hongaarsche boekhandelaren te Weenen met haar weekblad „*Oesterreichisch-Ungarische Buchhändler-Korrespondenz*” (sedert 1860) waarin de bibliographie niet alleen de nieuw verschenen boeken in de Deutsche taal opgeeft, maar ook, in afzonderlijke rubrieken, de nieuwe uitgaven die in al de andere talen der O.-H. Kroonlanden verschenen zijn; de laatste met toevoeging van de Deutsche vertaling bij de oorspronkelijke titels.

De ontwikkeling van den Griekschen boekhandel is in de laatste halve eeuw aanzienlijk toegenomen, hoewel de datum van zijn ontstaan niet veel verder in 't verleden ligt, want de eerste boekhandelaarsfirma werd na de vestiging van de Nieuw-Grieksche regeering in 1833 van uit Munchen te Nauplia opgericht en later naar Athene verplaatst. Vóór dien tijd was de beoefening der wetenschappen in Griekenland zoowel door de onderdrukking van de zijde der Turksche regeering als door de langdurige oorlogen zoo weinig beteekenend, dat ook van boekhandel geen spoor aanwezig was. Na 1840 echter heeft de nationale literatuur een meer zelfstandig karakter verkregen en de hulpmiddelen van het land in aanmerking nemende, een betrekkelijk hooge vlucht genomen. Sedert 1871 verschijnt te Athene als bibliographisch orgaan het „*Ephéméris ton Bibliofilon*”.

In Turkije is de handel in boeken onbeteekenend en kan er alleen sprake zijn van Constantinopel, waar men zich meer nog op den handel in manuscripten dan in boeken toelegt; eerstgenoemden worden daar tamelijk fabriekmatig vervaardigd en in een speciaal daartoe bestemden bazar ten verkoop aangeboden.

Evenals met de ontwikkeling van den Griekschen is het gelegen met die van den Italiaanschen boekhandel. Onder den druk der verschillende

despotische regeeringen en der hiërarchie, die met argwaan de uiting van elke vrije gedachte, onverschillig op welk gebied, tegengingen, kon in Italië natuurlijk geen vruchtbare bodem voor een bloeienden toestand van den boekhandel gevonden worden. Vóór Italië een vereenigd koninkrijk werd, gaf het gemis aan wederzijdsche letterkundige tractaten aanleiding, dat in de verschillende staten de uitgevers de enkele goede boeken, die er verschenen, van elkander nadrukten; deze omstandigheid, alsmede het gebrek aan aansluiting in het verkeer van de enkele staten onderling, verhinderden het ontstaan van een speculatiegeest bij de uitgevers en evenzoo bleef ook de verspreiding van de in druk verschenen boeken zoo uiterst gebrekkig, dat de tot 1861 herhaalde pogingen om een speciaal blad tot aankondiging te verkrijgen steeds mislukten uit gebrek aan deelneming. Eerst in dat jaar is het aan het te Florence door de boekhandelaren Bocca en Loescher onder den titel „Bibliografia d'Italia" uitgegeven orgaan mogen gelukken zich staande te houden. De oprichters droegen het in 1870 over aan de door den verdienstelijken uitgever Guiseppe Pamba te Turijn gestichte vereeniging van boekhandelaren en boekdrukkers (*Associazione tipografico-libraria italiana*), onder wier toezicht het nu nog steeds geregeld verschijnt.

Toen Italië na den oorlog in 1861 meer tot rust was gekomen als vereenigd koninkrijk onder Victor Emanuel, brak er voor den boekhandel een tijdperk van ontwikkeling aan en in geen land heeft hij in zoo korten tijd een zoo gunstig verloop verkregen. Vele uitstekende schrijvers van het jonge Italië hebben de letterkunde met tal van oorspronkelijke werken verrijkt, die tot ver over de grenzen van het land gelezen worden. Aan de pennevruchten van De Amicis, Farina, d'Azeglio, Barrili, Serao, d'Annunzio, alsook van de vroegere schrijvers Manzoni en Pellico is het te danken, dat de Italiaansche taal in ons land, Engeland en Duitschland tegenwoordig zooveel beoefenaren vindt. Florence is de hoofdplaats voor het verkeer van den Italiaanschen boekhandel; daar zijn de voornaamste uitgevers gevestigd, doch ook te Turijn wordt veel uitgegeven; voorts zijn te Milaan, Venetië, Rome, Napels, Genua, Bologna en Palermo aanzienlijke firma's als uitgevers en debitanten gevestigd. De meesten dezer staan in verbinding met het buitenland en hebben hun correspondenten te Parijs of te Leipzig, door wier tusschenkomst de Italiaansche boeken over de geheele beschaafde wereld verspreid worden.

Doch ook in de kleinere steden van Italië is de boekhandel vrij geregeld vertegenwoordigd, en verschijnen er tal van geschriften, van welke vele echter door het gemis eener goede organisatie van het verkeer tusschen uitgevers en debitanten slechts een beperkte verspreiding vinden. De Italiaansche uitgever (*editore*) verkeert, wegens het ontbreken van een centrum, waar correspondenten gevestigd zijn, direct met de debitanten (*libraio*), waarbij hem voor de verzending binnen het Koninkrijk de gunstige bepalingen der posterijen zeer te stade komen. Hij levert meest alleen voor rekening, maar aan de voornaamste en goed geaccrediteerde firma's zendt hij zijn nieuwe uitgaven ook in commissie. Het krediet loopt in den regel over een halfjaar, soms slechts over een kwartaal, en de afrekening vindt met wissels plaats.

Het verkeer van den boekhandel in Zwitserland heeft voor de cantons, waar Fransch gesproken wordt, dezelfde usances als de Fransche boekhandel; de steden waar de voornaamste uitgevers wonen zijn Genève en Lausanne. In de Duitsche cantons sluit het zich geheel bij den Duitschen boekhandel en zijn organisatie aan; behalve Zurich en Basel zijn er nog verschillende plaatsen waar nog al van beteekenis uitgegeven wordt. Er bestaat ook een periodiek orgaan, waarin de Zwitsersche boekhandelaren op de hoogte gehouden worden van de in hun land nieuw verschenen uitgaven: „Anzeiger für den Schweizerischen Buchhandlung.”

De boekhandel in Spanje staat tegenwoordig nog verre ten achter bij den Italiaanschen; de treurige gesteldheid des lands in de laatste jaren draagt hiervan grootendeels de schuld. De ondernemingsgeest der Spaansche uitgevers is niet zeer groot en een blik op „El Bibliografo Español” wijst naast de Katholieke stichtelijke boeken en oorspronkelijke en vertaalde belletristische literatuur slechts een klein aantal wetenschappelijke werken aan. Behalve te Madrid zijn er nog uitgevers-firma's gevestigd te Sevilla, Malaga, Barcelona, Saragossa, Alicante en Cadix, doch het verkeer zelf tusschen de verschillende landstreken is nog zeer ongeregeld en ook de verbinding met het buitenland laat nog veel te wenschen over. Een streven om daarin verbetering te brengen beoogt de sedert 1901 onder den naam van *Asociacion de la libreria* gestichte vereeniging van Spaansche boekhandelaren, die geheel geschoeid is op de meest van den *Cercle de la librairie* te Parijs.

De Portugeesche boekhandel mag zich in een eenigszins drukker verkeer verheugen, dat voornamelijk in 't leven geroepen is door den exporthandel naar Zuid-Amerika, vooral naar Brazilië, terwijl met de Europeesche landen zeer weinig relatien onderhouden worden. Behalve Lissabon zijn Porto en Coïmbra de voornaamste marktplaatsen. Het Portugeesche orgaan: „Bibliografia Portugueza e estrangeira” verschijnt te Porto.

G. Noord-Amerika, China en Japan.

De opkomst van den boekhandel in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika is betrekkelijk nog van jongen datum; evenals echter alle verkeer in dit land snel vermeerderde, zoo was dit met dezen handelstak ook het geval. De boekhandel heeft in zijn usances veel overeenkomst met den Engelschen; het correspondentiewezen is hier vooral van groote beteekenis, daar n.l. de correspondenten van de uitgevers groote partijen met evenredig hooger rabat inkoopen en deze werken dan aan de debitanten tegen dezelfde conditiën afleveren als de uitgevers dit bij enkele exemplaren doen. Dit gebruik wordt hier nog in grooter mate dan in Engeland door de *trade-sales* begunstigd, waardoor partijen in handen van andere bezitters overgaan, die ze dan goedkoop of op zijn minst voor denzelfden prijs als de eigenlijke uitgevers wederverkoopen. Het gewone krediet is vier, hoogstens zes maanden. De hoofdplaatsen voor den boekhandel zijn New-York, Philadelphia, Boston, Washington, Chicago en San Francisco, maar ook in andere steden worden veel boeken uitgegeven.

Een groot deel der uitgaven bestond tot voor enkele jaren uit nadrukken van Engelsche en Duitsche werken, daar er geen letterkundige tractaten tusschen die landen bestonden. De nadruk was er tot zulk een industrie geworden, dat elk Engelsch werk van eenige beteekenis er dadelijk, dikwijls door meer dan één, nagedrukt werd, hetwelk met een ongeloofelijke snelheid plaats vond om andere nadrukconcurrentie vóór te komen. Aan dezen toestand is, voor wat de Engelsche literatuur betreft, in 1891 een eind gemaakt door de tot stand koming der *Copyright-bill*. Het verbod van den nadruk moet op den duur ten goede komen aan de oorspronkelijke productie, die daar trouwens altijd ook nog al van beteekenis was, want de wetenschappelijke uitgaven vinden bij de regeering als ook door eenige rijke instellingen en academiën en de talrijke openbare bibliotheken voldoende steun, zoodat er een groot aantal belangrijke en omvangrijke oorspronkelijke werken de pers verlaten. De Amerikaansche boeken zijn over 't algemeen duur, wat voornamelijk zijn oorzaak vindt in de hooge arbeidslooijen; aan den anderen kant worden boeken, die op een groot debiet berekend zijn, zeer goedkoop in den handel gebracht. De voor het aan den man brengen daarvan zijn hulp verleenende colportage-boekhandel (*canvassing trade*) heeft een aanzienlijke uitbreiding gekregen en vormt bij de groote afstanden en de vooral in het Westen der Vereenigde Staten zeer verspreid wonende bevolking een onontbeerlijke schakel, die deze naar verstrooiende of ontwikkelende lectuur verlangende bewoners met den boekhandel verbindt.

De organen van den Amerikaanschen boekhandel zijn: „The Publishers' weekly” en „The American Bookseller”, beide te New-York verschijnende. De uitgevers van het eerstgenoemde blad geven sedert 1873 ook een jaarlijksche bibliographie uit onder den titel „The Publishers' Trade-list Annual”, die door de vele advertenties tevens als adresboek dienst kan doen en waarvan de laatste jaargangen, boekdeelen van 3000 bladzijden, meesterstukken van bewerking zijn, ook wat het druk- en bindwerk betreft.

De overige staten van het Amerikaansche vasteland zijn wat den omzet in boeken betreft van geringe beteekenis, terwijl uitvoer van daar en invoer daarheen, uitgezonderd van Fransche en Portugeesche werken naar Brazilië, zeer weinig plaats vindt, wijl er voor onderling verkeer geen centralisatie en dus ook bijna geen andere gelegenheid dan directe verzending per post of scheepsgelegenheid bestaat.

Ten slotte nog een blik op China en Japan, waar de omslachtige en ouderwetsche manier van boekvervaardiging door middel van hout- of koperplaatdruk nog tot voor weinige jaren in zwang is gebleven, maar eindelijk in onzen tijd voor het drukken met losse typen vrij algemeen, vooral in Japan, plaats gaat maken. De literatuur van beide landen is zeer omvangrijk; encyclopaedische en wijsgeerige werken, wetboeken, statistieke beschrijvingen, technische werken, in één woord, alle boeken, die tot vermeerdering van beschaving bestemd zijn, vinden grooten aftrek en de regeeringen hebben altijd deze uitgaven gesteund. De prijzen der boeken zijn er veel lager dan in Europa en slechts de voor rekening van de regeering gedrukte werken zijn

zeldzaam en duur. Op de meeste voor de pers bestemde boeken wordt een intekening geopend; komen er veel intekenaren opdagen, dan wordt het boek gedrukt; is het tegenovergestelde het geval, dan gaat de uitgaaf niet door; het gebeurt zelden dat een boek voor rekening des uitgevers gedrukt wordt. In alle groote steden, maar vooral te Peking, Hongkong, Yeddo, Tokio, Yokohama en Nagasaki, zijn boekhandelaren gevestigd.

In een der vergaderingen van de „English Library Association” hield Prof. Douglas enkele jaren geleden een voordracht over de „Bibliotheken van het Oosten”. Daaraan ontleenen wij het volgende. In elke stad van het Keizerrijk China bevindt zich een van wege den Staat aangelegde boekverzameling; in sommige steden vindt men bovendien particuliere bibliotheken, welke gedeeltelijk eerstgenoemde, die door de Mandarijnen bestuurd worden, in omvang overtreffen. Hoe rijk echter China ook aan boekverzamelingen is, zoo bezit het toch geen enkele bibliotheek, welke als een openbare, voor een ieder toegankelijke kan aangemerkt worden.

In de catalogussen der bibliotheken mist men alle romans, tooneelstukken en godsdienstige verhandelingen. De Chineezzen koesteren een onbegrensde minachting voor romans, welke zij als babbelprijs beschouwen, en tooneelstukken zijn alleen goed voor volks- en vrouwenlectuur; in de theorie althans hebben zij alleen achting voor datgene, wat waar is of op aangenomen waarheden gegrond is; daarentegen huichelen zij verachting voor die boeken, wier inhoud gebaseerd is op verbeeldingskracht en op eigen vinding. Alleen de van staatswege geschreven geschiedkundige werken worden als authentiek beschouwd, alle anderen, mogen zij ook nog zoo nauwkeurig bewerkt zijn, kent men de geloofwaardigheid der regeeringsuitgaven niet toe.

Evenzoo worden allerlei godsdienstige werken, al mogen zij de Boeddhistische, Talmudsche, Mohammedaansche of Christelijke leer bevatten, door de oprichters en beheerders der bibliotheken ongezien voorbijgegaan. De practische Chinees is van oordeel dat hij juist genoeg te doen heeft met zich bekend te maken met de binnen zijn gezichtskring liggende kleine wereld en werpt dientengevolge het onderzoek naar alle vraagstukken der toekomst zonder bedenken over boord.

Een der hoofdoorzaken, dat er in China geen openbare bibliotheken bestaan, is deze dat de boeken zoo goedkoop zijn dat de geleerde of student, die zich de voor zijn studie noodige boeken niet kan aanschaffen, werkelijk geheel onbemiddeld moet zijn. Daar alzoo ieder zijn letterkundig gereedschap zelf bezit, heeft hij geen aanleiding naar de leeszalen te gaan, om daar de boeken te bestudeeren, welke misschien sedert menschengeslachten onaangeroerd in de kasten staan.

Leesbibliotheken zijn er in alle groote steden van China en Japan; deze worden door colporteurs van huis tot huis rondgebracht. Romans, tooneelstukken, spook- en liefdesgeschiedenissen maken den inhoud van deze wandelende boekwinkels uit, welke voor een gering leesgeld beschikbaar worden gesteld voor de laagste en armste klassen van het volk, welke geen boeken kunnen koopen, alsmede voor vrouwen en meisjes.

Wat de boeknijverheid in Japan betreft, daarover ontleenen wij eenige

interessante bijzonderheden aan het verslag der in 1903 te Parijs gehouden algemeene jaarlijksche vergadering van den *Cercle de la librairie française*, waar de heer Yamada, voorzitter van de Keizerlijk-Japansche Uitgevers-vereeniging te Tokio, het volgende in een lezing heeft medegedeeld:

Tot op de helft der vorige eeuw was de Japansche boekhandel een bedrijf van geringe beteekenis. De voorraad literatuur bestond toen hoofdzakelijk uit Japansche en Chineesche klassieken, vooral ook uit Boeddhistische lectuur en geïllustreerde novellen. De lage trap van ontwikkeling bij het volk, alsook de moeilijkheid verbonden aan het drukken uit de hand met houten letter, waren voor den bloei der boekindustrie een hindernis.

Echter hebben de openstelling van het land voor de vreemdelingen, reizen van Japanners in Europa en Amerika, de reorganisatie van het onderwijs en de drang van nagenoeg de geheele natie om zich intellectueel te ontwikkelen, het boekenbedrijf in de laatste jaren een hoogere vlucht doen nemen.

Werken over de zeden en gewoonten, de geschiedenis en aardrijkskunde der landen uit het westelijk halfrond kregen een goed debiet. En dit was voor ettelijke wetenschappelijk gevormde personen in het rijk van den Mikado een aansporing om boeken te schrijven, allereerst over de historie en ethnographie van eigen land en volk. De verbetering van het onderwijs schiep de behoefte aan een menigte schoolboeken. Het succes van zulk een uitgave is geheel afhankelijk van het al of niet plaatsnemen op de officieele lijst van leermiddelen voor een of meer departementen. Gelukt het een uitgever dit gedaan te krijgen — wat hem soms veel geld kost — dan is het debiet voor vier jaren verzekerd. Het aantal leerlingen op de scholen in de verschillende departementen varieert tusschen 30,000 en 120,000.

Maar een misbruik als dit en meer andere vormen van onedele concurrentie tegen te gaan heeft zich de Keizerlijke Uitgevers-vereeniging ten doel gesteld. Ongeveer alle uitgevers zijn er lid van. Ook de boekhandelaren in Tokio, ruim 300, hebben een genootschap opgericht.

Het rabat wisselt tusschen 15% en 30%. De kleine boekhandelaren in de provincie worden bediend door 5 of 6 als commissionnaires aangestelde debittanten in de hoofdstad.

Het getal der in Japan uitgegeven boeken bedraagt jaarlijks ongeveer 2700; hieronder zijn werken met oplagen van 1000 tot 5000 exemplaren.

In 1899 was het aantal nieuwsbladen en tijdschriften gestegen tot 987, waarvan ongeveer de helft gewijd aan politieke zaken en nieuws, de andere helft aan godsdienst, letterkunde en wetenschappen.

De groote Japansche boek- en plaatdrukkerijen werken met machines van de nieuwste vinding en constructie. Onbruikbaar echter is de zetmachine, omdat de Japanners voor dagelijks voorkomend schrift, een keuze moeten doen uit 48 Japansche en 4 à 5000 Chineesche letterteekens. Door die groote verscheidenheid van karakters gaat het zetten daar niet zoo vlug als hier. Een dagblad te zetten kost een geheelen dag werk, zoodat het opnemen van „laatste berichten” doorgaans buitengesloten is.

Het Chineesche letterschrift, een beletsel voor vlug werken, is tevens oor-

zaak, dat de gegoten typen zwak zijn, dus nog al spoedig voor nieuwe verwisseld moeten worden. Japansche en Chineesche letterteekens hebben verschillende hoogten, wat ook bij het drukken moeite oplevert.

Indien de Keizerlijke drukkerij, waarvan het officieele regeeringsblad en alle staatsstukken uitgaan, tot de letterteekens, welke in Europa algemeen in gebruik zijn, zou willen besluiten, dan volgden haar zeker de overige drukkerijen, ter besparing van tijd en geld.

Minder goed voorzien van de moderne hulpmiddelen zijn in Japan de binderijen; meest alles wordt nog met de hand bewerkt. Bovendien, het vak vindt er weinig beoefening.

Er worden naar China, maar vooral naar Japan zeer veel Europeesche en Amerikaansche boeken geëxporteerd en de hoeveelheid vermeerderd natuurlijk naarmate de regeeringen partij willen trekken van de uitvindingen en den vooruitgang der wetenschappen in de Westersche landen. De Fransche gezant in Japan heeft over dien invoer, voor wat dit land betreft, het noodige materiaal verzameld en uit zijn mededeelingen blijkt, dat Japan's bestellingen van boeken in Engeland van 87,608 yen — een yen is ongeveer f 1.25 — in 1901 gestegen zijn tot 315,518 yen in 1903. De in Duitschland geplaatste bestellingen hebben zich in de laatste jaren op vrijwel dezelfde hoogte gehandhaafd en vertegenwoordigen een bedrag van ongeveer 95,000 yen. De bestellingen in Amerika ondergaan groote schommelingen. In 1903 vertegenwoordigden zij een bedrag van 55,000 yen tegen 72,000 yen in 1902 en 47,000 yen in 1901. De uit Frankrijk geïmporteerde boeken — jaarlijks ongeveer 15,000 yen — zijn grootendeels juridische leerboeken en romans. Wetenschappelijke, technische en medische werken komen uit Duitschland, Engeland en de Vereenigde Staten.

Hoewel Japan met volle handen uit de bron der West-Europeesche en Amerikaansche beschaving put, heeft het toch niet geheel met de tradities van zijn verleden gebroken en de Chineesche literatuur en philosophie spelen nog een gewichtige rol in het land der rijzende zon.

IV.

Over de boeken, hun soorten, bestanddeelen, technische samenstelling, uitgaven en wat daarmee in verband staat.

A. De soorten en bestanddeelen.

e boeken hebben, ten minste behooren te hebben, evenals de menschen, een ziel en een lichaam. Het lichaam is de stoffelijke vorm, die den geest en de gedachten van een of meer schrijvers in zich bevat. In dit hoofdstuk behandelen wij alleen den stoffelijken vorm van het boek en beschouwen het als artikel van nijverheid en handel; in de afdeling Bibliographie, die men ook — althans voor een deel — Boekenzielkunde zou kunnen noemen, komt tevens de beteekenis naar den inhoud ter sprake.

De Hollandsche naam boek (Duitsch: *Buch*) heeft waarschijnlijk zijn oorsprong daaraan te danken, dat men in de vroegste tijden de schors, de bast of het hout van den beuke- of boekeboom bezigde tot het opteekenen van merkwaardige feiten of gebeurtenissen. Op dezelfde wijze heeft het Latijnsche woord *liber* (Fransch *livre*), hetwelk oorspronkelijk bast beteekent, ook de beteekenis van boek aangenomen.

Onder boek in 't algemeen verstaat men elk drukwerk, waarvan één of meer bladen of vellen een afgerond geheel vormen; in het gewone spraakgebruik bedoelt men er slechts zulk een drukwerk mee, dat uit een aantal bladen of vellen samengesteld is. In elk geval kan men bij drukwerken verschillende soorten onderscheiden, n.l. blaadjes, afleveringen, brochures of vlugschriften en eigenlijke boeken. Blaadjes noemt men die gedrukte stukken, die, zooals de naam reeds aanduidt, slechts uit een enkel los blad bestaande, meestal met het oog op een groote verspreiding gedrukt worden en gewoonlijk een oproeping, een toespraak, een bericht over een merkwaardige gebeurtenis,

een volksgedicht en d. g. tot onderwerp hebben. Tot aan het einde der 17de eeuw namen deze in zekere mate de plaats in van de sedert dien tijd ontstane dagblad- en tijdschriften-literatuur; tegenwoordig vinden blaadjes, zooals de op markten en kermissen verkochte liedjes en geschriftjes hun kring van lezers alleen onder de lagere klassen des volks en blijven meestal buiten het gewone boekhandelaarsverkeer. Als een bijzonder soort van deze blaadjes kan men de zoogenaamde traktaatjes beschouwen, kleine afleveringen van godsdienstigen en stichtelijken inhoud, die door speciaal voor dit doel ontstane vereenigingen langs verschillende wegen onder het volk gebracht worden.

In grooten bloei verkeert tegenwoordig de literatuur der periodieke geschriften, of zulke drukwerken, die op regelmatige tijden bij gedeelten verschijnen en per jaargang of deel een afgerond geheel vormen. Verreweg het grootste gedeelte van deze categorie wordt ingenomen door de couranten en tijdschriften. Couranten in engeren zin zijn bladen die zich alleen met politieke, algemeene en plaatselijke nieuwstijdingen bezighouden; in ruimeren zin evenwel verstaat men er onder die periodieke uitgaven, welke op de spoedigste wijze de bekendmaking beoogen niet alleen van gebeurtenissen in het maatschappelijk leven, maar ook die welke speciaal gewijd zijn aan de mededeeling van de nieuwe ontdekkingen en verschijningen op het gebied van wetenschap, literatuur, kunst, handel en nijverheid, landbouw enz. Men spreekt daarom ook van letterkundige, kunst-, handelsbladen, nijverheids-, landbouwcouranten.

Ter onderscheiding van de couranten verstaat men onder tijdschriften die periodieke uitgaven, welke van eenigszins grooteren omvang zijn, minder dikwijls verschijnen en hetzij aan wetenschappelijke discussiën, of wel aan leerzame en uitspanningslectuur gewijd zijn. Al naar dat zij door veelheid en verscheidenheid van stof het groote publiek tot zich moeten trekken, of voor enkele takken van wetenschap bestemd zijn, of zich de beoordeeling van letterkundige en kunstvoortbrengselen ten taak stellen, onderscheidt men ze in tijdschriften van algemeenen inhoud, waartoe de *Revue*s der Franschen, de *Reviews* en *Magazines* der Engelschen en onze „Gids”, „Tijdspiegel” e. a. behooren; verder in wetenschappelijke of vaktijdschriften (godgeleerde, rechtsgeleerde, genees-, aardrijks-, wis- en natuurkundige, enz.) en critiseerende tijdschriften. Terwijl de couranten met korte tusschenpoozen (dagelijks, wekelijks of meermalen per week) verschijnen, wordt het meerendeel der tijdschriften minder dikwijls, meest maandelijks, per drie maanden of ook wel op onbepaalde tijden uitgegeven.

Andere categorieën van periodieke geschriften vormen de jaarboeken, almanakken en kalenders; voorts de uitgaven van verschillende academiën en van geleerde genootschappen, die bij grooteren omvang meest den titel van Verhandelingen of Gedenkschriften (Fransch: *Mémoires*, Engelsch: *Transactions*, Duitsch: *Abhandlungen* of *Denkschriften*, Spaansch: *Memorias*, Italiaansch: *Atti*), bij kleineren omvang gewoonlijk Maandbladen of Tijdschriften (Fransch: *Bulletins*, Engelsch: *Proceedings*, Duitsch: *Sitzungs-* of *Monatsberichte*) ook wel Mededeelingen, Archief, Jaarboek enz. genaamd worden. Voor laatstgenoemde periodieke uitgaven heeft men den vasten naam van genootschapswerken aangenomen.

Brochures of vlugschriften heeten in het algemeen alle drukwerken die niet gebonden, doch alleen ingenaaid (Fransch: *brocher*) worden. Daar men dit vroeger alleen bij drukwerken van geringen omvang deed, bepaalt zich in het spraakgebruik de benaming brochure alleen tot werkjes, die slechts uit weinige vellen bestaan en komt dus overeen met het Engelsche *pamphlet*. Bij voorkeur noemt men evenwel zulke kleine geschriften brochures, die de een of andere druk besproken vraag van den dag over politieke, kerkelijke, sociale of wetenschappelijke onderwerpen behandelen en vandaar meest strijd- of partijschriften (dikwijls anoniem of pseudoniem) zijn. Daar zij tot spoedige verspreiding bestemd zijn, noemt men ze ook vlugschriften.

Terwijl deze brochure-literatuur in Engeland wegens de uitmuntende dagbladpers nooit van grooten omvang geweest is, had zij in Frankrijk, vooral sedert het begin der revolutie een veel grootere beteekenis en werd er van dezen vorm van uitgeven zelfs door de regeering partij getrokken, om haar plannen en inzichten voor te bereiden en kenbaar te maken. In ons land en Duitschland beslaat de vlugschriften-literatuur (dikwijls ten koste van de goede en degelijke boeken) een vrij groote plaats.

Hebben de genoemde drie groepen van drukwerken met elkaar gemeen, dat zij meest vragen en onderwerpen van voorbijgaand belang behandelen, de eigenlijke boeken onderscheiden zich van deze daardoor, dat zij het een of ander onderwerp van beteekenis en omvang behandelen. In het spraakgebruik maakt men wederom onderscheid tusschen boek, geschrift en werk. Geschrift is de algemeene uitdrukking voor elk drukwerk, hetzij een klein opstel of een uitvoerig boek; evenwel is men gewoon onder geschriften in tegenstelling van boeken slechts zulke boeken te verstaan die van kleiner omvang zijn; dikwijls maken verscheidene geschriften, of van één en denzelfden schrijver, of van verschillende schrijvers een boek uit. De uitdrukkingen „gezamenlijke werken” of „gezamenlijke geschriften” worden zonder onderscheid gebezigd; elk geschrift van beteekenis en duurzame waarde is een *werk* van zijn schrijver. Bovendien gebruikt men het woord werk om een boek van grooteren omvang aan te duiden, voornamelijk wanneer het uit verscheidene deelen bestaat. Een verzamelwerk (dikwijls met den Latijnschen titel *collectio*, ook wel *corpus*; Fransch en Engelsch *collection*) is een werk waarin verscheidene geschriften van denzelfden aard of over één onderwerp vereenigd zijn.

De basis van elk boek vormt het manuscript, het door den schrijver (*auteur*) vervaardigde en persklaar gemaakte handschrift; de druk is slechts het middel om het tot gemeengoed van het publiek te maken. De hoofdwaaide van een boek bestaat natuurlijk in zijn inhoud en niet in den uiterlijken vorm of den druk, al is daaraan ook nog zooveel ten koste gelegd. Evenwel zijn er met betrekking tot het uiterlijke langzamerhand gedurende den loop der tijden zekere eischen en regels ontstaan, welke bij de behandeling en rangschikking van de bestanddeelen in aanmerking komen.

Indien de verschillende bestanddeelen alle aanwezig zijn, wat bij enkele er van geen bepaald vereischte is, zooals uit de afzonderlijke bespreking zal blijken, volgen ze gewoonlijk in deze orde: 1. De titel of titels. — 2. De opdracht. —

3. Het voorbericht. — 4. De inhoudsopgaaf. — 5. De tekst of inhoud zelf. — 6. Het naam- of zaakregister (bladwijzer of index). — 7. De omslag of band.

De titel is aan het boek, wat het aangezicht aan den mensch is, — men kent het daaraan. En vindt men nu somtijds menschen, wien het niet precies op hun gezicht staat, hoe ze van binnen zijn, — ook dit is met boeken wel eens evenzoo¹⁾. Een goed gestelde titel moet in weinig woorden den inhoud en het karakter van het boek duidelijk en juist en voor ieder verstaanbaar te kennen geven. Dikwijls bestaat hij uit twee gedeelten: een hoofd, den eigenlijken naam van het boek, en een onderdeel tot ophelderend bijvoegsel. Zinnen, die één of meer tusschenzinnen omvatten, behooren zooveel mogelijk vermeden te worden. Een goed gekozen titel moet het oor niet onwelluidend aandoen en op het oog een welgevalligen indruk maken; meermalen hebben keuze en rangschikking van den titel invloed op het lot van een letterkundige onderneming uitgeoefend, zoodat aan het formuleeren ervan niet genoeg overleg besteed kan worden. In de meeste gevallen zal hierbij de boekhandelaar den schrijver te hulp moeten komen.

Men onderscheidt overigens de titels in vier soorten: hoofdtitels; deel- of ondertitels, fransche (verbastering van voordehandsche) titels en opschrifttitels der bladzijden of kolommen.

De hoofdtitel bevat behalve de zoeven behandelde algemeene aanduiding van den inhoud ook de vermelding van den naam des schrijvers, de uitgever-firma, benevens de plaats van uitgaaf en het jaartal. Gewoonlijk bevindt zich slechts één titel voor elk boek: bij werken van meer deelen of bij verzamelwerken, waarvan de afzonderlijke deelen ook een op zich zelf afgesloten geheel vormen, wordt er echter nog een tweede titel aan toegevoegd, die den specialen inhoud van elk deel nader aangeeft en deeltitel genaamd wordt. De hoofdtitel komt dan meest tegenover den deeltitel te staan, zóó dat eerstgenoemde het even en de laatste het oneven cijfer der bladzijde zou moeten dragen; soms vindt men ze ook achter elkander geplaatst en dan de hoofdtitel voorop en de deeltitel er achter.

In elk boek van eenige beteekenis is vóór den hoofdtitel nog een wit blad geplaatst waarop alleen in een paar woorden de hoofdinhoud zonder den naam des schrijvers of verdere aanduiding vermeld is, dit noemt men den voordehandschen of franschen titel. Behalve deze titelsoorten hebben veel boeken boven iedere bladzijde, of gedeelte van bladzijde, dat met de technische uitdrukking kolom genaamd wordt, nog een titel, kolomtitel geheeten en deze geeft of den inhoud van den tekst dier bladzijde in het kort aan, of herhaalt de benamingen der afzonderlijke hoofdstukken, of vermeldt, zooals bij woordenboeken, de eerste en laatste artikels van een kolom.

Terwijl men vroeger door de uitvoerigste omschrijvingen de titels tot onver-

¹⁾ Daar ergerde Scriverius zich al over, toen hij in de voorrede van „Out Batavien” (Amsterd. 1646) schreef: „Maer dat de Schrijvers ende Boeckdruckers van onsen tijden doen is niet min beclagelick dan belacchelick: Sommige weten de boecken sulcken schoonen doec voor 't hooft te binden, dat ter Goden en Goddinnen schijnen te woenen. Maer binnen comende (liever Godt) isser niemant thuyts.”

staanbaarwordens toe opvulde, en deze zich daardoor ook aan het oog als lomp en wanstaltig voordoen, streeft men er tegenwoordig naar, ze zoo duidelijk en eenvoudig mogelijk te maken en door doelmatige en geschikte verdeling, rangschikking en groepeerings der afzonderlijke bestanddeelen, zoowel als door de hiervoor bestemde lettersoorten er tevens een fraai en aantrekkelijk voorkomen aan te geven. De eigenlijke kern des titels laat men gewoonlijk door een sprekende, in het oog vallende lettersoort uitkomen, terwijl de ondergeschikte woorden en zinnen ook in de letters op den achtergrond treden.

Voor een typographisch smaakvolle rangschikking des titels geldt als voorwaarde: geëvenredigde plaatsing der regels, zoodat de breedte met den wederkeerigen afstand in juiste verhouding staat; voorts een gelukkige keuze der letters met betrekking tot de grootte, zwaarte en het karakter.

Meermalen wordt er vóór in een boek een opdracht of toewijding (*dedication*) gedrukt, die in eenige woorden van hulde aan een hooggeplaatst of den schrijver verwant of bevriend persoon bestaat. De opdracht volgt onmiddellijk op den hoofdtitel en wordt gewoonlijk in tweeën gesplitst: den titel en den tekst; de laatste komt nooit voor zonder den eersten, de opdrachtstitel komt echter dikwijls zonder tekst voor.

De schrijver laat meestal een voorrede of voorbericht aan zijn werk voorafgaan, om den lezer daardoor op het juiste standpunt te plaatsen, van waaruit hij het boek beoordeelen moet, of om hem op de hoogte te brengen van hetgeen hij er in vinden zal. Met het oog op dit doel behoorden bij nieuwe drukken van een werk de voorberichten der vroegere edities steeds weder afgedrukt te worden; bij herziene en omgewerkte uitgaven met gewijzigde bestemming kan er voor schrijver of uitgever ook reden zijn dit na te laten. Soms wordt ook de eerstelling van een nog onbekend schrijver met een voorbericht van een geleerde en letterkundige van erkenden naam ingeleid.

In werken van omvang, waarvan de samenstelling en druk een groot tijdsbestek vereischt hebben, vindt men soms (vroeger meer dan tegenwoordig) ook nog een nabericht, gewoonlijk met het doel, om den lezer mededeeling te doen over den gang van het werk, of om den schrijver of uitgever wegens storing, vertraging of wijzigingen e. d. te rechtvaardigen.

Het voorbericht behoort volgens zijn aard niet direct tot den tekst van het werk, waarom men gemeend heeft het daarvan ook in den druk te moeten onderscheiden; terwijl men het vroeger met wat grooter letter drukte, gebruikt men er tegenwoordig meest dezelfde lettersoort voor, waaruit de tekst gezet is, doch plaatst ter onderscheiding de regels iets verder van elkaar. Men begint het voorbericht steeds met een nieuw vel en wel een oneven cijfer der bladzijde (*recto*) en laat het, zooveel als de inrichting en omvang zulks toelaten, liefst met een even bladzijde (*verso*) eindigen, opdat het een vol heel, half of kwart blad beslaat. Gewoonlijk worden de bladzijden van het voorbericht met Romeinsche cijfers aangeduid. Hetzelfde geldt van het nabericht, dat of geheel achter het werk of bij het begin van het laatste deel wordt gevoegd.

De meeste boeken bevatten een inhoudsopgave, d. i. een overzicht van de

opschriften der daarin voorkomende afdeelingen, hoofdstukken enz., welke men gewoonlijk bij het begin, soms ook achter in het boek vindt.

De inhoudsopgaaf behoort geplaatst te worden vóór den eigenlijken tekst, dus achter den titel, de opdracht en het voorbericht. Al deze bestanddeelen, die den tekst voorafgaan en te zamen met den naam van „voorwerk” aangeduid worden, drukt men gewoonlijk na den tekst het allerlaatst. Men nummert dit voorwerk afzonderlijk met Romeinsche cijfers, waarbij men van den titel af met één begint te tellen, evenwel alleen boven de geheel gevulde bladzijden, zoodat de cijfers voor titels, begin-pagina's der voorrede, opdracht of inhoudsopgaaf weggelaten worden. Staat laatstgenoemde aan het eind van het boek, dan wordt zij evenals de tekst met gewone cijfers gepagineerd. De letter, die men er voor gebruikt, is altijd een of twee soorten kleiner dan die van den tekst. Bovendien wordt er dikwijls een alphabetisch gerangschikt register (bladwijzer of index) bijgevoegd, dat elk afzonderlijk onderwerp in het boek behandeld met opgaaf der bladzijde waar het voorkomt, vermeldt. Al naar de wijze van behandeling der onderwerpen kan zulk een register een naam-, plaats- of zaakregister zijn. Dit wordt gewoonlijk achteraan in het boek geplaatst. De letter daarvoor wordt ook één of twee soorten kleiner dan die van den tekst genomen.

In onze Nederlandsche boeken van wetenschappelijken aard wordt het naam- en zaakregister nog maar al te veel gemist. Ieder weet bij ondervinding, van hoeveel waarde zoo'n index voor het gebruik is en hoeveel tijdverlies door langdurig en soms vruchteloos zoeken het gemis er van veroorzaakt. Het practische Engeland kan ons hierbij tot voorbeeld dienen. Bellettristische werken en ephemere geschriften uitgezonderd, verschijnen daar haast geen boeken zonder index. Het schijnt dat onze auteurs afkeerig zijn om na het lezen der drukproeven nog eens hun boek volzin na volzin te doorloopen, ten einde er de namen en zaken uit op te nemen voor een register. Of missen zij de vaardigheid, den practischen blik en het gezond verstand, vereischt voor het doelmatig samenstellen er van? Hoe dit zij, het belang van de gebruikers der boeken van wetenschappelijken aard en bijgevolg dat der uitgevers dier werken zou zeer gebaat worden, wanneer men ook ten onzent een index meer als een noodzakelijk bestanddeel dan wel als een toegift ging beschouwen.

De eigenlijke inhoud of tekst van een werk wordt meestal in verschillende afdeelingen gesplitst, die naar haar aard boeken, afdeelingen, hoofdstukken, paragrafen enz. genaamd worden. De gebruikelijke benaming voor de in een boek voorkomende opschriften der afzonderlijke afdeelingen is: rubrieken.

De hoofdrubrieken in een werk vormen de boeken en afdeelingen. De laatste worden weder gesplitst in hoofdstukken en paragrafen.

In royaal uitgevoerde werken wordt vóór de hoofdafdeelingen gewoonlijk een fransche titel geplaatst; bij gewone werken begint elke hoofdafdeeling steeds op een nieuwe pagina, liefst rechts en dus met een oneven cijfer; bij werken waar men zuinig met de ruimte is, moet minstens een lijn ter afscheiding voorkomen. Onderafdeelingen, b. v. hoofdstukken, paragrafen enz.

mogen met een even of oneven bladcijfer of ook in het midden der bladzijde beginnen. In vele der tegenwoordig verschijnende wetenschappelijke werken is men tot de vroeger zeer gebruikelijke gewoonte teruggekeerd, den inhoud der afzonderlijke paragrafen en kleine afdeelingen bij het begin daarvan op den kant van de bladzijde met kleinere letters te vermelden.

Dikwijls worden in een boek enkele plaatsen door bijzondere aantekeningen opgehelderd, die echter niet in den tekst opgenomen, doch onder op dezelfde bladzijde, of aan het slot, hetzij van het werk, hetzij van een hoofdstuk vermeld worden. Om den lezer het vinden dier aantekeningen te vergemakkelijken, bedient men zich van bepaalde teekens, die in den tekst met de bovengenoemde plaatsing der aantekeningen of noten correspondeeren. De meest gebruikelijke teekens daarvoor zijn sterretjes (*, **, ***), kruisjes (†, ††, †††), maar meer nog cijfers (¹, ², ³) of letters (a, b, c). De twee eerste soorten worden echter gewoonlijk slechts dan gebruikt, wanneer er niet te veel aantekeningen op een bladzijde voorkomen, daar men anders deze teekens zoo dikwijls zou moeten herhalen, dat het lastig en onduidelijk zou worden; komen er meer dan drie voor, dan bedient men zich van cijfers of letters. De eenmaal aangenomen wijze van aanhaling behoudt men echter voor het geheele werk, zoodat bij het gebruik van letters of cijfers deze dan ook genomen moeten worden ook als er maar één aanmerking op de bladzijde voorkomt. Soms worden de aanmerkingen van het geheele werk of ten minste van groote afdeelingen met doorlopende cijfers voorzien, hetgeen vooral dit voordeel heeft, dat men ze reeds in het manuscript kan nummeren en er een beter overzicht van heeft.

Een ander soort aanmerkingen zijn die, welke aan den kant van den tekst (*ad marginem*) voorkomen en kantteekeningen (*marginaliën*) heeten (zooals b. v. de jaartallen in historische werken); deze moeten juist tegenover de plaatsen in den tekst, waarop zij betrekking hebben, gezet worden en wel met een kleiner soort letter.

Ook de aanhalingen of noten, die aan den voet van de bladzijde geplaatst worden, moeten met kleiner letter gedrukt worden. Ter onderscheiding van den tekst, gebruikt men daarvoor de benamingen tekst- en notenzetsel.

De uitvoering van het tekstzetsel kan gedrongen (compres) of ruim (royaal) zijn. Het heet compres, wanneer de regels zoo samengevoegd worden, dat zij dicht op elkaar komen te staan, royaal daarentegen, als de regels door flinke tusschenruimten van elkaar gescheiden en ook de hoofdstukken en onderafdeelingen door witte ruimten er in het oog vallend aangewezen worden.

Elke bladzijde of kolom ontvangt in doorlopende volgorde een cijfer. Dit staat of alleen, of als het werk een titel boven elke bladzijde of kolom heeft, naast dien titel. In het eerste geval komt het cijfer meest in het midden of wel in den hoek te staan, heel enkel onder aan de bladzijde; in het tweede geval echter moet het steeds in den hoek staan en alleen woordenboeken maken hierop soms een uitzondering. Hierbij valt op te merken, dat op de oneven bladzijden de cijfers in den rechter-, op de even daarentegen in den linkerhoek hun plaats hebben.

Behalve dat elke bladzijde van een doorlopend cijfer behoort te zijn voorzien, dient ook elk vel een teeken (*signatuur*) te dragen, dat eveneens in doorlopende volgorde aan den voet der eerste bladzijde ervan vermeld wordt. Men bedient zich voor de signatuur ook meest van cijfers; vroeger toen elk der beide vormen, waaruit een vel druks bestaat, op de handpers afzonderlijk gedrukt werd, plaatste men, om verwisseling dier vormen te voorkomen, dezelfde signatuur met bijvoeging van een sterretje (*) ook op de tweede bladzijde van den tweeden vorm (derde bladzijde van het vel). Tegenwoordig komt de signatuur op de derde bladzijde weinig meer voor, daar de groote drukoppervlakte der persen het mogelijk maakt twee, vier of meer vormen te gelijk te drukken; men gebruikt dan papier op dubbel formaat en keert de vellen, die door de machine zelf of later door den binder doorsneden worden.

Bij vellen, die niet uit 16 maar uit 24 bladzijden bestaan, het zg. 12mo formaat, bevindt zich bovendien nog op de negende bladzijde het signatuurcijfer met twee sterretjes, daar bij dit formaat de acht middelste bladzijden bij het innaaien van het hoofdvel gescheiden en deze als een afzonderlijk half vel ingelegd worden. Wanneer men zich voor de signatuur van letters bedient, hetgeen in den laatsten tijd slechts zelden voorkomt, dan heeft men er op te letten, dat wanneer een werk meer dan 25 vel bedraagt en het enkele alphabet dus niet voldoende is, de letters dubbel of driedubbel gebruikt worden (AA of AAA, vervolgens Aa, Aaa).

In de meeste boeken vindt men op de eerste bladzijde van elk vel en wel onderaan in den linkerhoek den verkorten titel van het boek weergegeven, opdat uitgever en binder steeds weten, tot welk werk de vellen behooren. Dit heet het merkteeken. Bij werken van meer dan één deel is dit bepaald noodig, en eveneens dat de vellen in den linkerhoek het deeltijfer vermelden, ten einde ze van de gelijke signaturen dragende vellen van andere deelen te kunnen onderscheiden. Vroeger was het ook gebruikelijk, aan het eind van elke bladzijde (rechts) de custoden of bladwachters, d. w. z. de beginlettergrepen van de eerstvolgende bladzijde, te vermelden. In de boeken van onzen tijd treft men ze hoogst zelden meer aan.

De vellen worden, nadat de druk voltooid is, naar volgorde der signaturen gelegd; dit bijeenbrengen der verschillende vellen wordt vergaren genoemd. De op elkaar volgende vellen, in gevouwen toestand katerns genaamd, die tot één boek behooren, vormen alzoo een exemplaar.

Dikwijls worden de afzonderlijke vellen ook bij 25 of meer exemplaren op half toegeslagen en aldus vergaard, om daarna opgepakt in het magazijn opgeborgen te worden.

Een boek, dat in al zijn bestanddeelen volledig is, wordt compleet genaamd. Defect, onvolledig is het daarentegen wanneer enkele bestanddeelen, hetzij vellen, bladzijden, bijlagen enz. ontbreken.

Het nazien of vergelijken of een boek compleet is, heet collationeeren en bestaat in het onderzoek of de signaturen der vellen goed op elkaar volgen en het voorwerk en alle platen, kaarten enz. aanwezig zijn.

Het aantal exemplaren, dat van een boek te gelijker tijd en op dezelfde wijs afgedrukt wordt, noemt men de oplaag. Bij een vernieuwde oplaag wordt deze naar volgorde tweede, derde enz. druk genaamd.

De uiterlijke vorm, waarin een boek in den handel wordt gebracht, kan zijn: los, ingenaaid, gekartonneerd of gebonden.

Los (*in albis*) noemt men een boek, waarvan de vellen hetzij enkel toegeslagen, hetzij op het formaat gevouwen, dus noch ingenaaid, noch gebonden zijn.

Ingenaaid (gebrocheerd) is het, wanneer de vellen, nadat men ze op het formaat gevouwen en aan elkaar genaaid of op andere wijze vastgehecht heeft, alleen met een eenvoudigen papieren omslag voorzien zijn. Bij dikkere boeken wordt veelal tegen de binnenzijde van den omslag, vóór en achter, een stuk dun bordpapier geplakt.

Gekartonneerd heet een boek in bordpapieren band (losse, ronde rug), waar de omslag overheen geplakt is.

De gedrukte omslag is aan de voorzijde gelijk van inhoud met den hoofdtitel, soms omlijst men dien. De achterzijde wordt blank gelaten, of kan gebruikt worden voor een tekst, die geen betrekking op den inhoud heeft, zooals aankondigingen van andere uitgaven. Bij eenigszins lijvige boeken drukt men auteursnaam en titel (zoo noodig verkort tot de hoofdzaken er van) over de breedte van den rug; bij dunnere zoo kort en duidelijk mogelijk overlans, alleen bij zeer dunne brochures laat men dit achterwege, of plaatst alleen een lijntje voor den juisten aanleg bij het vasthechten of inhangen.

Wat de richting betreft, waarin de rugtitel op dunne boeken en brochures overlans geplaatst wordt, het is te betreuren, dat de uitgevers en drukkers het daaromtrent niet eens zijn. Ziet men op Fransche en Engelsche boeken de titels steeds in opgaande richting gedrukt, bij Duitsche en Nederlandsche is meest het tegenovergestelde het geval. Het komt ons voor, dat de eerste methode de juiste is. Wel verdedigt men de andere met er op te wijzen, dat wanneer de boeken op elkaar liggen met de voorzijde naar boven, men de rugtitels, die in opgaande richting gedrukt zijn, averechts voor zich heeft; maar daartegenover kan men beweren, dat een verzameling boeken op rek of plank behoort te staan en wel gerangschikt van links naar rechts, zoodat de regelmaat en het gebruik eischen, dat men ook al de titels in die richting moet kunnen lezen. Met welk ander doel toch worden rugtitels in het algemeen aangebracht, dan om enkele boeken uit een verzameling te kunnen vinden of herkennen?

Deze beschouwing geldt eveneens voor de banden, maar over dit bestanddeel van het boek, voorwerp eener eigen en zelfstandige industrie, zullen wij later afzonderlijk handelen.

B. De technische samenstelling.

1. DE LETTERS EN HET ZETTEN.

Evenals de boekdrukkunst uit twee hoofdoperaties, het zetten en drukken, bestaat, zoo vormen ook letter en pers de beide voornaamste materialen, die men voor het gereedmaken van drukwerk noodig heeft. Beide hebben in onzen tijd van uitvindingen zooveel verbeteringen ondergaan, dat een moderne drukkerij een gansch andere, veel uitgebreider en samengestelder inrichting is dan een dergelijke werkplaats van nog geen honderd jaar geleden.

Wij zullen de min of meer op zich zelf staande manipulaties van zetten en drukken achtereenvolgens afzonderlijk beschrijven en ons het eerst met de letter, haar fabricatie en gebruik, bezighouden.

De letters of teekens van allerlei soort (*typen*) waaruit elk drukwerk gevormd wordt, staan in omgekeerde orde, als spiegelschrift, op langwerpig vierkante metalen staafjes.

De letterstaafjes op Nederlandsche maat hebben alle dezelfde lengte (*letterhoogte*); deze bedraagt $2\frac{1}{2}$ centimeter; de dikte (het *corpus*) van die, welke gewoonlijk tot het zetten van boekwerk gebruikt worden (*broodletter*), wisselt echter af van 2 tot 5 millimeter.

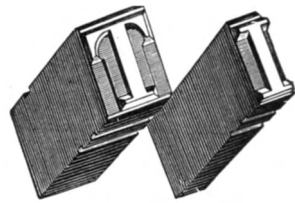
De nog dikker soorten worden bijna uitsluitend voor de titels van werken, hoofdstukopschriften, of voor het z. g. smoutwerk: biljetten, rekeningen, adreskaarten, prijscouranten, enz. gebruikt. Alle letterstaafjes hebben aan de eene lengtezijde (voorzijde) een groefje (*kerf*), ten einde ze bij het zetten dezelfde richting te geven, en het omgekeerd zetten te voorkomen. De breedte der letters zelf verschilt natuurlijk.

Het springt dadelijk in het oog, dat een **m** meer plaats noodig heeft dan een **i**, tusschen welke beide uitersten nog vele verschillende breedten bestaan. Als normale breedte wordt de **n** aangenomen, die in den regel half zoo breed als het corpus van de letterstaaf is. De kleine **n** dient daarom ook dikwijls tot basis voor de berekening van den zetprijs, daar men kan aannemen, dat van de verschillende smalle en breede letters, door elkander gerekend, even zooveel op een vel gaan, als met de **n** het geval zou zijn; de prijs wordt dan gewoonlijk volgens duizend n's berekend.

De oorsprong, om zoo te zeggen de vader der type, is een langwerpige stalen stempel, in welks benedeneind, dat spits toeloopt, de stempelsnijder

Letterstaafjes.

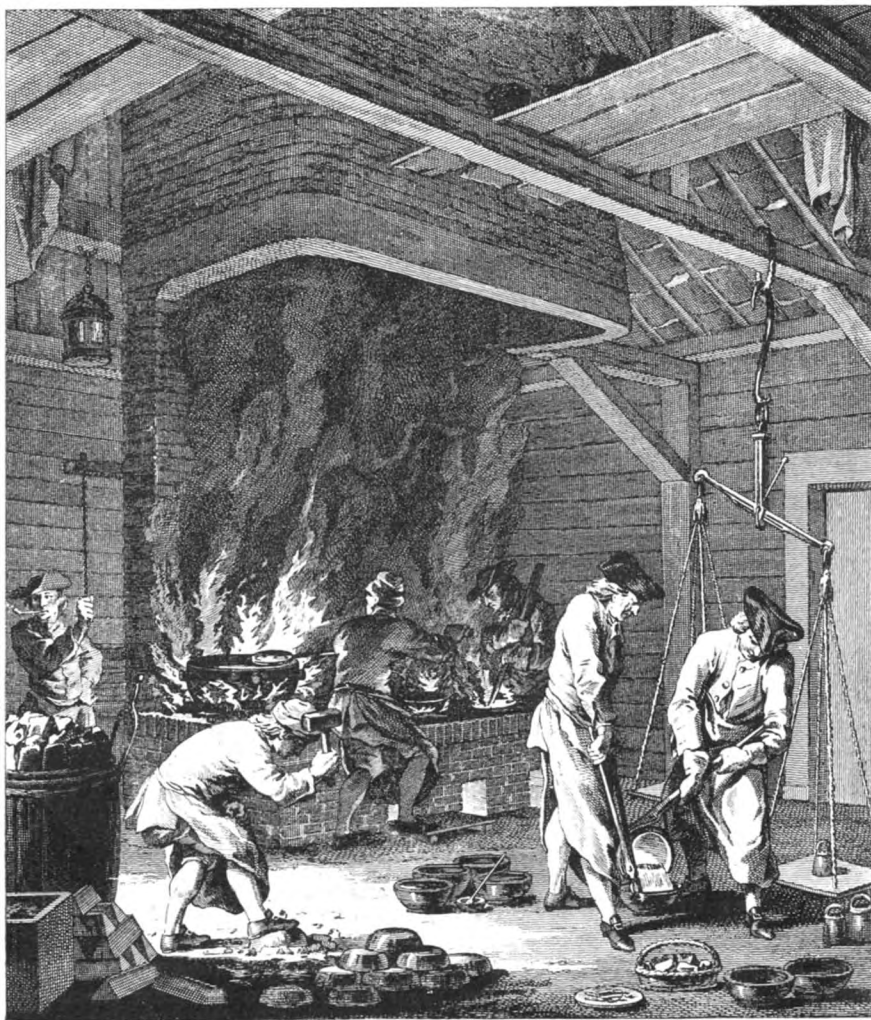

Lettertypen op den kop gezien.
(Grootkapitalen).

Lettertype met insnijding
of kerf, op zijde gezien.

de letter verheven uitsnijdt. De stempel (*patrijs*) wordt in een langwerpig vierkant stukje koper ingeslagen, en dit nu wordt de vorm (*matrijs*) waarin

„t Maaken van de Letterstof" in de Lettergieterij van Gebr. Ploos van Amstel, te Amsterdam.

(Reproductie der prent voorkomende in „Ontwerp eener volledige beschrijving van de boekdrukkunst en het lettergieten door Gebr. Ploos van Amstel". Amst., 1768. 8 blz. 4°).

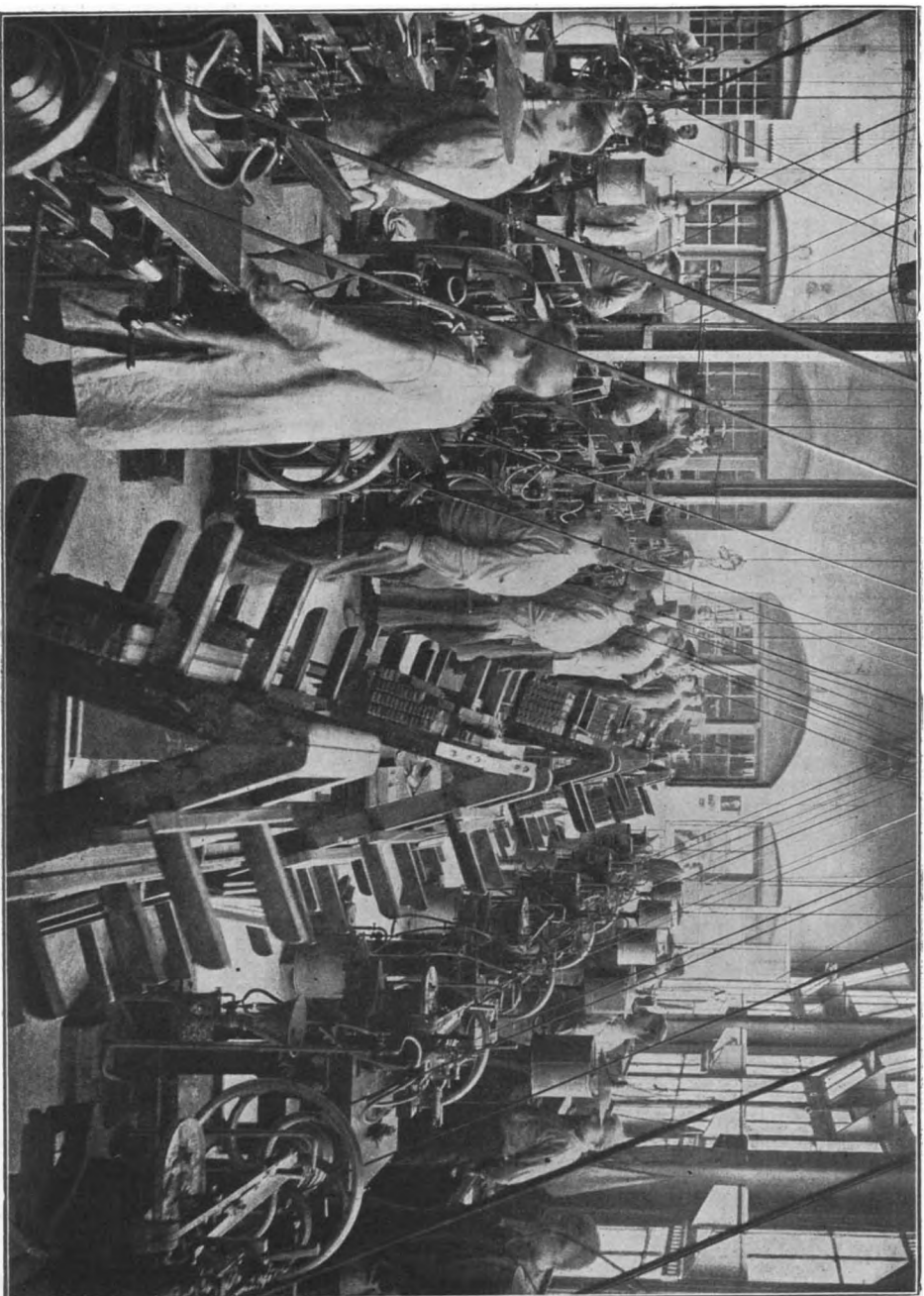
men de letters giet. Door één patrijs kunnen er vele matrijzen vervaardigd worden, die de stempelsnijder dan aan verschillende gieterijen kan leveren. De uitvinding der galvanoplastiek heeft echter aan het bedrijf van den stempel-

snijder veel afbreuk gedaan, daar de gieters thans zelf direct van de letters galvanische matrijzen kunnen vervaardigen.

Het lettergieten heeft plaats in een ijzeren giettoestel, dat uit twee nauwkeurig aan elkaar sluitende helften bestaat, welke alleen in het midden eenige ruimte voor de te gieten type overlaten. De ruimte is verschillend wat corpus en breedte betreft, al naar de grootte der lettersoort, doch de hoogte blijft gelijk, ten minste voor de op Nederlandsche maat te gieten letter. Ook de Fransche en Engelsche lettergieters hebben een bepaalde hoogte aangenomen, die echter weer van de Nederlandsche verschilt; in Duitschland evenwel bestaat er in het geheel geen vast aangenomen hoogte, doch wordt naar elk toegezonden model geleverd. Wanneer de beide stukken van het toestel tot het gieten samengevoegd zijn, dan wordt de matrijs, waarin de letter gegoten moet worden, door een veer tegen het giettoestel gedrukt en vormt aldus den bodem der ledige ruimte. Aan de eene lengtezijde van het toestel springt een halfrond stiftje naar buiten, waardoor bij het gieten een halfronde inham (de kerf) aan genoemde zijde in de lengte der letterstaaf ontstaat.

Door een trechtervormige gleuf in het giettoestel laat men met een kleinen lepel het vloeibare metaal (*letterspecie*), dat uit $\frac{2}{3}$ — $\frac{3}{4}$ lood en $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ antimonium met een weinig tin of koper vermengd bestaat, uit de letterpan er in loopen. Het toestel wordt snel uit elkaar genomen, en de gegoten staaf, waar de letter nu even hoog boven ligt als de matrijs diep was, met een aan het toestel bevestigden haak of door even te schudden er uitgeworpen. Het toestel wordt weder aaneengesloten, de matrijs door de veer toegedrukt en de bewerking alsvoren herhaald, zoolang totdat het benoodigde aantal letters gereed is; vervolgens neemt men een andere matrijs, nadat het toestel op de breedte daarvan gebracht is. Een bekwaam werkman kan op één dag ongeveer 5000 stuks gieten.

Bij de groote vorderingen in de werktuigkunde, die vooral gepaard gingen met het streven om den handenarbeid zooveel mogelijk door zelfwerkende machines te vervangen, kon het niet uitblijven, of men moest er ook op bedacht zijn om het gieten der letters machinaal te doen verrichten. Groote bezwaren had men hierbij niet te overwinnen, omdat de handgreep bij het gieten zeer eenvoudig is, zooals wij gezien hebben, en zoo kwam dan de tegenwoordige gietmachine tot stand, waarbij men slechts met de hand of door stoom een rad in beweging behoeft te brengen om de gegoten letters er uit te zien vallen. Deze machine heeft wel vele onderdeelen, doch haar werking is hoogst eenvoudig. De matrijs ligt tusschen twee stevige koperen platen in, opdat bij de snelle werking der machine de hitte spoediger verdwijne en de letter ook eerder hard worde. Het gietwerktuig rust op een beweegbaren arm en in plaats van met een lepel werkt het met een pomp. Boven den oven, die in het onderste gedeelte der machine is aangebracht, bevindt zich de smeltpan, en daarin staat de kleine pomp. De werking der machine bestaat hierin, dat zij door middel der pomp een straal vloeibaar metaal in den gietvorm spuit en wanneer dat metaal verhard is, de letter daaruit werpt. Bij elken ronddraai van het rad is een letter gevormd. Bij het eerste gedeelte der beweging heft de zuiger der pomp zich omhoog en er komt uit de pan metaal in de buis;

Het gieten der letters met compleet-gietmachines door stoom gedreven. (Lettergietery "Amsterdam", v.l. N. Tetterode).

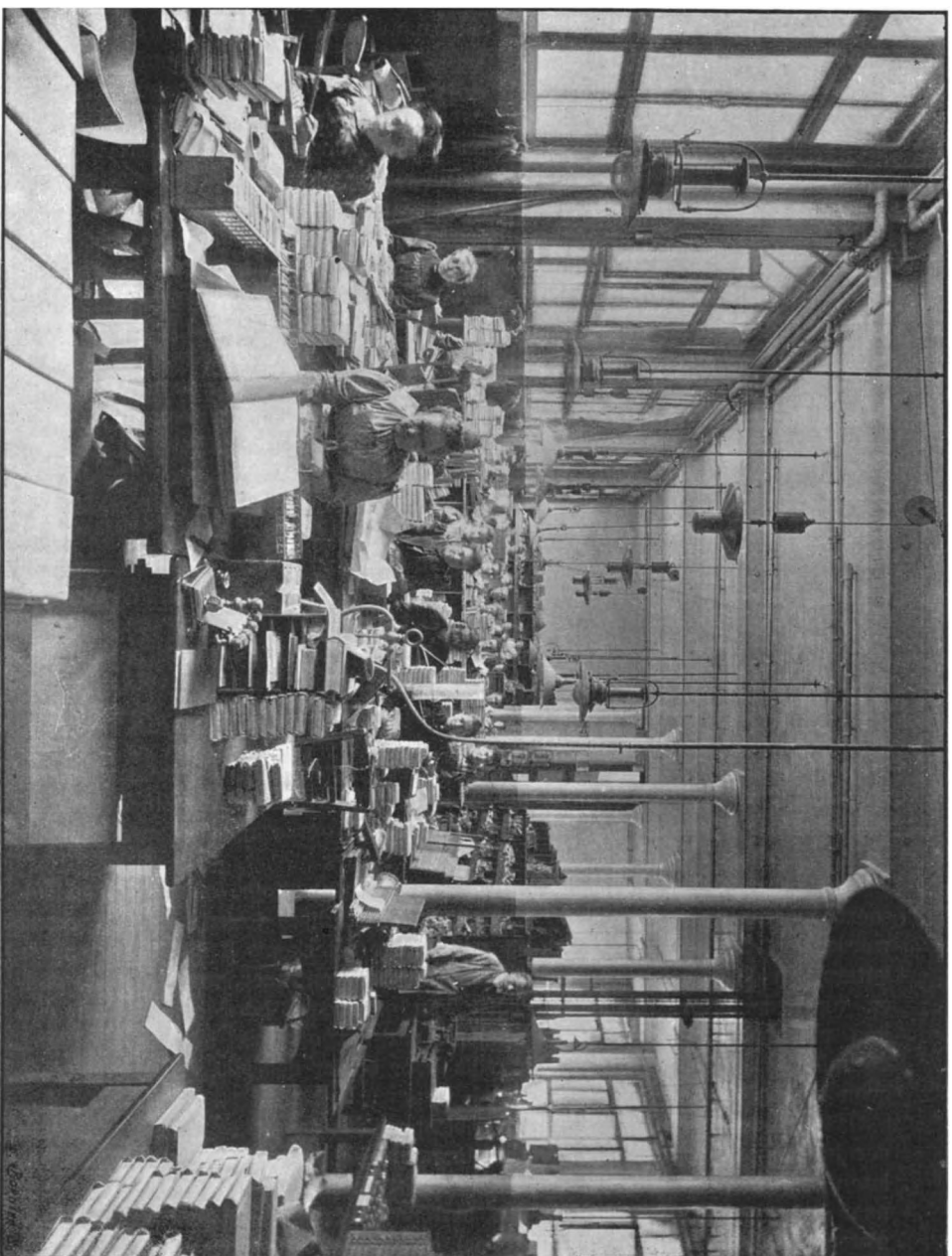
gelijktijdig wordt ook de beweegbare drager met het gietwerktuig aangeschoven; de mond van den vorm sluit nauwkeurig op dien van de buis der pomp, het metaal stijgt in de buis der pomp omhoog en spuit met een straal, die natuurlijk onzichtbaar blijft, in den vorm. De drager wordt nu weder van de buis afgedraaid, het werktuig opent zich, en sluit zich weder als de letter er uit is geworpen en de beweging begint opnieuw. De gietmachine levert ongeveer 20,000 letters daags, dus nagenoeg viermaal zooveel als een bekwaam en vlug werkman met de hand vervaardigen kan.

De letters moeten, nadat zij uit het toestel of de machine gekomen zijn, nog verschillende bewerkingen ondergaan, alvorens zij aan de drukkers afgeleverd kunnen worden. Vooreerst moet het overtollige gietsel (de *baard*) afgebroken worden; daarna wordt iedere letter op een steen geslepen, waardoor de oneffenheden, die er nog aan mochten zijn, geheel verdwijnen. Zijn de letters geslepen, dan worden zij door den letterschaver op de juiste hoogte gebracht. Hij neemt daartoe een aantal in een rek geplaatste letters en zet die het onderst boven in een gleuf van een ijzeren plaat, waarna hij dien geheelen regel, door middel van een trekschaaf van een gleuflje voorziet, waardoor de voet der letter gevormd en deze tevens op de bepaalde lengte gebracht wordt. Op gelijke wijs worden er de bijkerfjes, die ter onderscheiding dienen, ingeschaafd. Al deze bewerkingen geschieden tegenwoordig in de weer later uitgevonden compleet-gietmachine zelf terstond na het gieten van het staafje, dat op zijn weg naar den uitgang verschillende mesjes moet passeeren, die de kanten afslippen en den voet afhakken. Stuk voor stuk worden de letters uit de machine en op een soort galei geschoven en als de galei vol is wordt deze vervangen en op een rek geplaatst; daarna worden ze afgeteld en gepakt en zijn dan gereed om aan de boekdrukkers afgeleverd te worden.

De letters, cijfers en teekens, die tot één soort druk behooren, worden, zooals licht te begrijpen is, niet alle in dezelfde hoeveelheid gegoten. Het aantal van elk in 't bijzonder wordt volgens de na lange ervaring vastgestelde *letterpolis* geregeld.

Wanneer men bedenkt, dat een centenaar of 100 kilogr. letters van middelsoort grootte op ongeveer 80 à 90,000 afzonderlijke teekens kan gerekend worden en dat een boekdrukkerij van eenige beteekenis 2 à 300 centenaars letters van de meest uiteenlopende soorten bezitten moet, waaronder de titelen versierde letters allicht een cijfer van omstreeks honderd bereiken, dan kan men zich gemakkelijk voorstellen, dat het op orde houden van 18 à 25 millioen stuks typen, die dikwijls door elkaar gebruikt moeten worden, geen kleinigheid is.

Daar het naar onze meening niet onbelangrijk is de geëvenredigde verdeling der letters en teekens naar verhouding van het gebruik te kunnen nagaan, laten wij hier eenige letterpolissen of gietcedels volgen, zooals die, hetzij naar het gewicht, hetzij naar een bepaald aantal letters, door verschillende gieters geregeld zijn. Zooals men zal opmerken is die verhouding voor alle talen niet dezelfde.

Het verpakken der lekters.

Polis van 50 kilogr. Dessendiaan, Romein en Cursief (Nederl.)

m . . . 550	ffi 30	H . . . 80	H . . . 70	. . . 600
a . . . 1600	ffl 20	A . . . 100	A . . . 100	, . . . 600
b . . . 400	fi 50	B . . . 80	B . . . 70	- . . . 250
c . . . 400	fl 40	C . . . 80	C . . . 70	: . . . 100
d . . . 1600	æ 15	D . . . 100	D . . . 100	; . . . 150
e . . . 4700	œ 15	E . . . 130	E . . . 150	! . . . 100
f . . . 450	ç 30	F . . . 80	F . . . 70	? . . . 100
ff . . . 50	& 15	G . . . 80	G . . . 80	' . . . 150
g . . . 800	á 60	I . . . 100	I . . . 100	() . . . 70
h . . . 700	à 40	J . . . 80	J . . . 70	[. . . 30
i . . . 1000	â 40	K . . . 80	K . . . 70	\$. . . 30
j . . . 300	ä 40	L . . . 80	L . . . 80	* . . . 40
ij . . . 400	é 80	M . . . 80	M . . . 70	† . . . 30
k . . . 600	è 40	N . . . 100	N . . . 110	" . . . 150
l . . . 1000	ê 40	O . . . 100	o . . . 90	— . . 60
n . . . 2800	ë 40	P . . . 80	P . . . 70	
o . . . 1500	í 40	Q . . . 30	Q . . . 30	1 . . . 100
p . . . 400	ì 40	R . . . 80	R . . . 80	2 . . . 80
q . . . 150	î 40	S . . . 80	S . . . 80	3 . . . 80
r . . . 1500	ï 40	T . . . 80	T . . . 80	4 . . . 80
s . . . 900	ó 60	U . . . 80	U . . . 70	5 . . . 80
t . . . 1400	ò 40	V . . . 80	v . . . 70	6 . . . 80
u . . . 500	ô 40	W . . . 80	w . . . 60	7 . . . 80
v . . . 650	ö 40	X . . . 30	x . . . 30	8 . . . 80
w . . . 400	ú 40	Y . . . 30	Y . . . 30	9 . . . 80
x . . . 150	ù 40	Z . . . 80	z . . . 70	0 . . . 100
y . . . 150	û 40	Æ . . . 10	Æ . . . 10	
z . . . 550	ü 40	Œ . . . 10	Œ . . . 10	
		Ç . . . 15	Ç . . . 15	$\frac{1}{10}$. . 600
		É . . . 20	É . . . 20	$\frac{1}{6}$. . 1500
		Ê . . . 20	Ê . . . 20	$\frac{1}{4}$. . 2000
		Ë . . . 20	Ë . . . 20	$\frac{1}{3}$. . 1000
				$\frac{1}{2}$. . 2500
				$\frac{1}{1}$. . 360
Onderkast 25400				
Dubbelen 215				
Accenten 880				
Gr. kapitalen . . . 2175				
Kl. kapitalen . . . 2065				
Punctuatiën . . . 2460				
Cijfers 840				
Breukcijfers . . . 7960				
Totaal . . . 41995				

Polis van 100,000 letters (Nederlandsch).

m . . . 1800	æ . . . 50	á . . . 100	H . . . 300	. . . 2000
o . . . 4500	œ . . . 50	à . . . 200	O . . . 300	, . . . 2350
a . . . 4500	w . . . 1300	â . . . 125	A . . . 320	' . . . 225
b . . . 1350	ç . . . 100	ä . . . 175	B . . . 225	* . . . 60
c . . . 1350	fi . . . 200	é . . . 300	C . . . 225	: . . . 270
d . . . 5400	fl . . . 225	è . . . 200	D . . . 290	; . . . 320
e . . . 12600	ffi . . . 100	ê . . . 100	E . . . 430	! . . . 225
f . . . 900	ffl . . . 100	ë . . . 50	F . . . 225	? . . . 225
g . . . 2700	ff . . . 300	í . . . 150	G . . . 300	() . . . 270
h . . . 2700	ij . . . 1500	ì . . . 75	I . . . 300	- . . . 900
i . . . 3600		î . . . 75	J . . . 225	„ . . . 270
j . . . 450		ï . . . 75	K . . . 225	\$. . . 90
k . . . 1800		ó . . . 225	L . . . 300	[. . . 110
l . . . 2700	1 . . . 400	ò . . . 125	M . . . 300	† . . . 90
n . . . 7650	2 . . . 270	ô . . . 75	N . . . 335	— . . . 270
p . . . 900	3 . . . 270	ö . . . 175	P . . . 225	& . . . 110
q . . . 100	4 . . . 270	ú . . . 75	Q . . . 60	
r . . . 4500	5 . . . 270	û . . . 75	R . . . 300	
s . . . 3150	6 . . . 270	ù . . . 75	S . . . 300	
t . . . 4500	7 . . . 270	ü . . . 125	T . . . 300	
u . . . 1800	8 . . . 270		U . . . 225	
v . . . 1800	9 . . . 270		V . . . 225	
x . . . 125	0 . . . 400		W . . . 225	
y . . . 250			X . . . 60	
z . . . 1350			Y . . . 60	
			Z . . . 225	
			Æ . . . 25	
			Œ . . . 25	
			Ç . . . 50	
			É . . . 60	
			Ê . . . 50	
			Ë . . . 50	
			Ë . . . 50	
Onderkast . . .	72475			
Dubbelen	3925			
Cijfers	2960			
Accenten	2575			
Groot kapitalen	6815			
Klein kapitalen	3465			
Punctuatiën . .	7785			
Totaal . . .	100,000			

Voor de Klein-kapitalen wordt de helft der
Groot-kapitalen gerekend.

Polis van $\pm$ 100,000 letters voor het Fransch.

m . 2170	æ . . 220	á . . 50	H . . 180	H . . 120	. 1670
o . . 4180	œ . . 170	à . . 500	O . . 350	o . . 250	, . 1670
a . . 4180	w . . 220	â . . 120	A . . 350	A . . 250	' . 1000
b . . 850	ç . . 225	ã . . 50	B . . 220	B . . 270	* . 60
c . . 2170	fi . . 600	é . 1670	C . . 250	C . . 210	: . 340
d . . 2670	fl . . 225	è . . 500	D . . 350	D . . 250	; . 500
e . 10000	ffi . . 220	ê . . 350	E . . 500	E . . 340	! . 250
f . . 1550	ffl . . 120	ë . . 100	F . . 170	F . . 120	? . 250
g . . 850	ff . . 220	í . . 50	G . . 170	G . . 120	() . 340
h . 850		ì . . 100	I . . 430	I . . 250	- . 200
i . . 5000	1 . . 400	î . . 140	J . . 250	J . . 170	„ . 340
j . . 500	2 . . 270	ï . . 140	K . . 50	K . . 40	\$. 150
k . 200	3 . . 270	ó . . 50	L . . 350	L . . 250	[] . 50
l . . 3750	4 . . 270	ò . . 100	M . . 250	M . . 170	† . 50
n . 4600	5 . . 270	ô . . 140	N . . 350	N . . 250	
p . 2100	6 . . 270	ö . . 50	P . . 250	P . . 210	m . 100
q . 1350	7 . . 270	ú . . 50	Q . . 170	Q . . 120	o . 150
r . . 5000	8 . . 270	ù . . 170	R . . 350	R . . 250	c . 100
s . . 6670	9 . . 270	û . . 120	S . . 350	S . . 250	d . 100
t . . 5000	0 . . 400	ü . . 100	T . . 350	T . . 250	f . 100
u . 4180			U . . 350	U . . 250	e . 150
v . . 1250			V . . 250	V . . 210	l . 100
x . 500			X . . 240	X . . 300	n . 100
y . 500			Y . . 130	Y . . 80	r . 100
z . 470			Z . . 130	Z . . 140	s . 100
			Æ . . 50	Æ . . 50	t . 150
			Œ . . 50	Œ . . 50	
			W . . 60	W . . 60	
			Ç . . 40	Ç . . 50	
			É . . 170	É . . 80	
			È . . 40	È . . 50	
			Ê . . 60	Ê . . 40	
Onderkast . . . 70540					
Dubbelen 2220					
Cijfers 2960					
Accenten 4550					
Gr. kapit. . . . 7260					
Kl. kapit. . . . 5500					
Punctuatiën . . 6870					
Superieuren . . 1250					
Totaal . . 101150					

**Polis van 150 kilogr. voor het Nederlandsch, Fransch,
Hoogduitsch en Engelsch, Nonparel Rom. en Curs.**

m . . . 4900	ffi . . . 400	H . . . 840	H 560	. . . 7000
a . . . 11900	ffl . . . 400	A . . . 1050	A 700	, . . 5600
b . . . 3850	fi 700	B . . . 770	B 490	- . . . 2100
c . . . 3850	fl 700	C . . . 770	C 490	: . . . 1050
d . . . 11900	æ . . . 160	D . . . 980	D 630	; . . . 1400
e . . . 35000	œ . . . 160	E . . . 1260	E 920	! . . . 875
f . . . 4200	ç 350	F . . . 770	F 490	? . . . 875
ff . . . 700	& 210	G . . . 840	G 560	' . . . 1400
g . . . 6300	á 420	I . . . 1050	I 700	() . . 1050
h . . . 6000	à 350	J . . . 770	J 490	[] . . 350
i . . . 7700	â 350	K . . . 840	K 490	\$. . . 420
j . . . 2800	ä 350	L . . . 840	L 560	* . . . 420
ij . . . 4200	é 490	M . . . 770	M 490	† . . . 350
k . . . 4900	è 350	N . . . 980	N 700	„ . . . 1750
l . . . 7000	ê 350	O . . . 910	O 630	— . . 700
n . . . 15700	ë 350	P . . . 770	P 490	
o . . . 10900	í 350	Q . . . 280	Q 280	1 . . . 1750
p . . . 3850	ì 350	R . . . 840	R 560	2 . . . 1400
q . . . 1400	î 350	S . . . 840	S 560	3 . . . 1400
r . . . 10500	ï 350	T . . . 840	T 560	4 . . . 1400
s . . . 7000	ó 420	U . . . 770	U 490	5 . . . 1400
t . . . 10500	ò 350	V . . . 770	V 490	6 . . . 1400
u . . . 4200	ô 350	W . . . 770	W 420	7 . . . 1400
v . . . 5600	ö 350	X . . . 280	X 280	8 . . . 1400
w . . . 3850	ú 350	Y . . . 280	Y 280	9 . . . 1400
x . . . 1400	ù 350	Z . . . 770	Z 490	0 . . . 1750
y . . . 1400	û 350	Æ . . . 70	Æ 70	
z . . . 4200	ü 350	Œ . . . 70	Œ 70	
		Ç . . . 100	Ç 100	
		Ä . . . 70	Ä 70	
		Ö . . . 70	Ö 70	
		Ü . . . 100	Ü 100	
		É . . . 100	É 100	
		È . . . 100	È 100	
		Ê . . . 100	Ê 100	
Onderkast 195700				
Dubbelen 2520				
Accenten 7840				
Groot kapitalen . . 21430				
Klein kapitalen . . 14580				
Punctuatiën 25340				
Cijfers 14700				
Totaal 282110				

$\left. \begin{array}{l} 1/10 \\ 1/6 \\ 1/4 \\ 1/3 \\ 1/2 \\ 1/1 \end{array} \right\} \text{Wit.}$

Om de door den lettergieter in pakjes afgeleverde letters te kunnen gebruiken, is het noodig deze eerst in de daartoe bestemde letterkast, waarin elke letter haar eigen vakje heeft, te leggen.

De letters liggen niet naar de volgorde van het alphabet, doch zoo, dat de dikwijls voorkomende dichter bij des zettters hand liggen en grooter vakjes hebben dan die, welke minder vaak gebruikt worden. Daar zoowel groote als kleine letters, cijfers, scheiteekens, accent- en dubbele letters voor elk soort een vakje vereischen, bedraagt het aantal dier vakjes heel wat. Ziehier de verdeeling der Nederlandsche letterkast:

A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	1	2	3	4	5	6	7				
P	Q	R	S	T	V	W	X	Y	Z	J	U	J	U	8	9	0	â	ê	î	ô	û	ä	ë	ï
A	B	C	D	E	F	G								á	é	í	ó	ú	*	†	õ	ü		
H	I	K	L	M	N	O								à	è	ì	ò	ù	§	[	!			
P	Q	R	S	T	V	W								X	Y	Z	Æ	Œ	Ç	ç	?			
É	É	È	È	Ê	Ê	Ê	Ê	Ê	Ê	'	—	„		ff	fl	ffl	ffi	Æ	Œ	)	;	-		

Hel		k			w	Dunne Spatiën	f	g	h	j	:
&	b	c	d	e	s					Vlies- jes	
ç	l	m	n	i	o	p	ü	æ	œ	Pasjes	
z								q	fi	Vierkanten	
y	v	u	t	Dikke Spatiën	a	r	,	.		Kwadraten	
x											

Daarin zijn 155 lettervakjes; de Grieksche letterkast bevat er 197; voor de Hebreuwsche, Syrische, Arabische talen en het Sanskriet zijn er 3 à 400 benoodigd; voor het hiërogllyphen-schrift ongeveer 1000.

De letterkast, die 82 centimeters lang, 35 breed en 3 centimeters diep is, rust, als zij gebruikt wordt, op een schuin onderstel, waarvan de voorste rand ongeveer tot de hoogte der borst reikt. In het benedengedeelte van dit onderstel worden die kasten geschoven, welke voor het oogenblik niet voor het gebruik benoodigd zijn. Wanneer de zetter aan een werk bezig is, waarvoor verschillende lettersoorten gebruikt worden, een woordenboek of catalogus b. v., dan moet hij verscheidene letterkasten tot zijn beschikking hebben. Hoe

meer hij er noodig heeft, des te vermoeiender en tijdroovender is zijn arbeid, en des te hooger natuurlijk de prijs van het zetwerk.

Het te zetten manuscript wordt tegen een lineaalvormig houtje (*tenakel*) gelegd en door een dwarshoutje (*divisorium*) vastgeknepen. Met een punt aan het onder eind wordt deze knijper in een der houten, welke de vakjes afscheiden, vastgestoken, zoodat het manuscript ongeveer als op een muziekllessenaar ter

Zethaak.

Zetlinie.

hoogte van de oogen staat. Het divisorium wordt, al naar dat men met de kopij vordert, verder geschoven en dient den zetter om gemakkelijk de plaats te vinden, waar hij gebleven is. Daar echter het dikwerf verplaatsen van dit toestel de zetkasten vernielt, wordt het op vele drukkerijen niet meer gebruikt.

Vervolgens neemt de zetter den *zethaak*, waarin het zetsel saamgesteld zal worden in de linkerhand. Deze haak, die er uitziet als een langwerpig smal

Het samenstellen van woorden en regels in den zethaak.

doosje, waaraan een wand in de lengte en het deksel ontbreken, is gewoonlijk van hout met koper gemonteerd, heeft een lengte van 35 cm. of meer, zooals de bijethaken die soms meer dan een halven meter lengte bezitten. De breedte bedraagt 4 cm. en de hoogte het $\frac{3}{5}$ gedeelte der letterhoogte, dus ongeveer $1\frac{1}{2}$ centimeter. Door een schroef kan de eene zijwand heen en weer geschoven worden op de

lengte der te zetten regels. In den letterhaak kunnen ongeveer 10 gewone regels boven elkaar plaats vinden.

Terwijl de zetter het manuscript bij kleine gedeelten leest, neemt hij de benoodigde letters één voor één uit de vakjes der letterkast. Met duim en wijsvinger der rechterhand grijpt hij ze, keert en draait ze met den middelsten vinger om en rond en plaatst ze naast elkaar van links naar rechts en met de zijde waar de kerf zit van zich af, of bij zoogenaamde verkeerde kerf naar

zich toe (verkeerde kerf neemt men om bij volkomen dezelfde letter nieuw en oud uit elkaar te kennen) zoodat, als de zetter den regel overleest, hij dezen in spiegelschrift ziet. Het grijpen en plaatsen der letters geschiedt meestentijds geheel werktuiglijk, zonder dat de zetter zijn aandacht van de kopij behoeft af te wenden. Hij zet de letters in den haak, op de daarin liggende metalen *zetlinie*. Zoodra een regel uitgezet is, legt hij de zetlinie boven dien voltooiden regel, waardoor de letters, die vooral bij lange regels en klein corpus neiging hebben in het midden uit de volgorde te springen, tegengehouden worden. De zetter heeft daardoor te gelijker tijd een gladder onderlaag voor zijn zetsel en voor de straks te bespreken opvulling, dan wanneer hij dadelijk op den voorgaanden regel voort wilde zetten.

Na elk woord, dat van een volgend gescheiden dient te zijn, wordt een iets lagere type (het *wit*) gezet. Daar deze bij het drukken niet door de inktrol aangeraakt kan worden, blijft die plaats open. Het wit wordt volgens de verschillende dikte verdeeld in *spatiën*, *parjes*, *vierkanten* en *kwadraten*. Gewoonlijk worden ter afscheiding der woorden twee dikke spatiën gebruikt; na een scheiteeken neemt men ook zooveel wit.

Maar niet elke regel, die op deze wijze gevormd wordt, eindigt met een geheel woord, of met een passende verdeeling van een woord. Daarom moet de nog overgebleven ruimte door het tusschenschuiven van dunnere of dikkere spatiën zooveel mogelijk gelijkmatig tusschen elk woord verdeeld en op deze wijze de regel vol gemaakt worden. Heeft het tegenovergestelde plaats en zijn er nog eenige letters over, die in den regel plaats moeten vinden, dan neemt de zetter de dikke spatiën er weer uit en steekt er dunne voor in de plaats, zijn wit zooveel mogelijk gelijk houdend, totdat de noodige ruimte voor de in te brengen letters gevonden is.

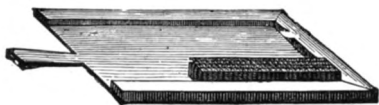
Het opvullen vereischt overleg; zonder regelmatigheid in de verdeeling van het wit kan een boek er nooit fraai van druk uitzien. Zonder groote gelijkmatigheid in de aansluiting der letters tegen elkaar kan er geen vastheid komen in de massa kleine deelen, waaruit een bladzijde bestaat. Dit is meestal de oorzaak van het uitvallen der letters, van het verschuiven der regels en meer andere ongevallen. Hoe grooter de letter en hoe kleiner het formaat is, des te lastiger wordt het opvullen, zoodat b. v. zetwerk in twee kolommen ook dunder berekend wordt dan doorlopend op de breedte van de beide kolommen.

Op gelijke wijze als tusschen de woorden, wordt het wit verkregen bij korter regels, b. v. bij gedichten, aan het slot van een regel (*uitgang*) en bij het begin (*inspringende regel*, *alineea*) enz., n. l. door grootere en lagere stukken wit (*kwadraten*). De ruimte tusschen de regels, wanneer deze niet onmiddellijk op elkaar staan (*plat zetsel*) wordt door dunner of dikker *interliniën* gevormd.

Heeft de zetter op de bovenvermelde wijze zooveel regels gezet als de letterhaak bevatten kan, dan legt hij zijn zetlinie tegen den bovensten regel en grijpt het zetsel, door met de middelvingers van beide handen de twee zijden, met de duimen den ondersten regel en met de wijsvingers de zetlinie te

omvatten. Niet zonder bedenkelijk hoofdschudden van den toeschouwer, of het hem gelukken zal al de kleine staafjes bij elkaar te houden, neemt hij op deze wijze het zetsel op en brengt het op de *galei*.

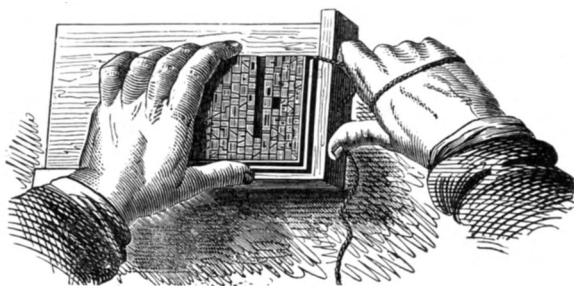
De *galei* is een geschaafde houten plank, of beter nog een zinken plaat, aan twee of drie zijden door een houten of koperen rand omgeven en groot genoeg om er gemakkelijk een gezette bladzijde in te kunnen behandelen. De

Galei met zetsel.

vierde of bovenzijde is open en bij groote *galeien* voor folioformaat, tabellen en biljetten, gewoonlijk zoo ingericht, dat een van een handvatstel voorziene dubbele bodem van hout of zink vlak boven den bodem der *galei* weggeschoven kan worden (*schuifgalei*).

Op den bodem der *galei* wordt dus het uit den letterhaak genomen zetsel geplaatst en daarmee voortgegaan totdat er een volle bladzijde af is. Wanneer deze opgemaakt, d. i. de lengte volgens de *maat* nauwkeurig afgeteekend is, wordt zij met een sterk touwtje eenige malen stevig opgebonden en vormt nu een samenhangend geheel, dat door den zetter met de vlakke hand op een stevig papier geplaatst wordt. Bij groote formaten, waarbij het opnemen met de hand te gevaarlijk of dikwijls zelfs onmogelijk zou zijn, trekt hij de

Het opbinden van een pagina.

schuif met het daarop staand zetsel uit de *galei*, plaatst haar op een bord en trekt vervolgens, terwijl hij de linkerhand tegen het zetsel steunt, met een snellen ruk de schuif onder de letters weg.

De zetter vervolgt zijn werk, totdat het voor een vel of vorm benoodigd aantal blad-

zijden gezet is. Deze worden intusschen vier aan vier, soms meer, op papieren op elkaar geplaatst. Op een vel groot octavo, met gewone letter gezet, gaan ongeveer 50 à 55,000 letters en teekens, bij gevolg moet, eer zulk een vel gereed is, de rechterhand des zettters even zooveel maal den weg van de letterkast naar den haak en weer terug afgelegd hebben.

Wanneer er haast bij het werk is, zoodat een aantal zettters er tegelijk aan bezig is, dan zou er een voortdurende storing plaats vinden en een doelmatige verdeling onmogelijk zijn, indien ieder zetter een vel op de hierboven beschreven wijze moest gereed maken. In dat geval leveren de zettters hun zetsel slechts bij zooveel regels tegelijk af, als op de *galei* geplaatst kunnen worden en geven allen dan hun zetsel stuksgewijs aan één zetter, die later de bladzijden opmaakt, de opschriften, de noten, hoofdstukverdeelingen aanbrengt, kortom alles doet

om het vel in orde te brengen. Zulk een opmaker wordt met den Franschen naam *metteur-en-pages* vereerd. Deze verdeeling van arbeid is bij dagbladen volstrekt noodzakelijk, daar één stuk kopij dikwijls onder een dozijn zettters verdeeld moet worden, om binnen evenveel minuten gereed te kunnen zijn.

Meermalen heeft men beproefd door machines den arbeid des zettters te bespoedigen, of zooveel mogelijk te vervangen. De oudstbekende zetmachine dateert reeds van 1822 en werd door den Engelschman Church te Birmingham uitgevonden. Van de sedert dien tijd beproefde toestellen zijn slechts zeer weinige, zooals die van den Deen Sørensen (1851), de Engelschen Hattersley (1857) en Fraser (1862), den Duitscher Kastenbein (1871), en ook maar op enkele werkplaatsen of voorbijgaand in gebruik geweest. Dit kwam hoofdzakelijk hierdoor, dat deze machines geen persklaar zetsel met regelmatig opgevulde en gesloten regels leverden, zoodat het spatiëeren en de verdeeling nog naderhand door zetttershanden moesten geschieden, voorts doordat de bijbehorende distribueertoeestellen te langzaam, of niet nauwkeurig genoeg werkten, en eindelijk omdat bij de vroegere lage arbeidslooonen eigenlijk geen dringende behoefte aan die machines bestond.

Deze toestanden hebben zich in de laatste jaren, vooral ook door de bij herhaling voorkomende werkstakingen, geheel ten gunste van de zetmachines gewijzigd, en zoo heeft men weer verscheidene nieuwe vindingen op dit gebied zien ontstaan. De in de techniek werkelijk veel verbeterde Amerikaansche zetmachines van Green en Bury (in 1875 uitgevonden, maar eerst in 1893 in verbeterde constructie onder den naam *Empire* bekend geworden), voorts die van Thorne (1881), Mc Millan (1887) en Paige (1890) bleken proefhoudend in de practijk.

De meeste dezer machines leveren persklaar zetsel met regelmatig opgevulde en gesloten regels; die van Mc Millan doet dit ook met gemengd, d. w. z. uit verschillende lettersoorten bestaand zetsel. De meest volmaakte, geheel betrouwbaar en met buitengewone vlugheid werkende (meer dan het tienvoud van handenarbeid leverende), maar ook de duurste, is die van Paige. Eenvoudiger, hoewel toch ook vlug werkende, is die van Thorne.

In den jongsten tijd is men er op uit geweest, den arbeid van den lettergieter met dien des zettters te verbinden, en dit is werkelijk op verschillende manieren bereikt. De daartoe ingerichte machines, die alle in Amerika werden uitgevonden, leveren het zetsel niet bij enkele letters, maar per regel in gestereotypeerden vorm; men zou ze dus juister met den naam van regelgieter zetmachines kunnen bestempelen. De *Linotype* van den in Amerika wonenden Duitscher Mergenthaler, de wat eenvoudiger *Monoline* van W. S. Scudder te Washington en de *Typograph*, uitgevonden door Rogers en Bright te Canada, zijn hiervan de hoofdvertegenwoordigers.

Deze machines onderscheiden zich in haar werken van haar voorgangsters, doordat ze geen gewone typen, waarop de letter verheven voorkomt, behandelen en in rijen plaatsen, maar matrijzen, dus verdiepte teekens, waaruit door afgieten de eigenlijke drukvorm ontstaat. Een tweede onderscheid is, dat van die teekens niet eerst geheele pagina's achter elkaar worden gezet, maar

slechts één regel, die, zoodra hij gereed is, zoo snel mogelijk wordt afgegoten.

Linotype van Mergenthaler.

Men heeft dus maar een kleinen voorraad letterteekens noodig, die de machine, telkens als een regel is afgegoten, automatisch weder verwijdert en op hun

oorspronkelijke plaats terugbrengt, zonder dat de zetter zijn werk behoeft af te breken. Deze, als hij goed geoefend is, laat zijn vingers met een vlugheid, die het oog niet kan volgen, over de rij van toetsen vliegen. Over de inrichting en wijze van werken in het bijzonder van de *Linotype*, waarvan wij hier een afbeelding geven, nog het volgende. In het hoofddeel der machine bevinden zich de kleine kasten voor de matrijzen, waaruit een rij kleine buizen schuin naar beneden is gericht. Kletterend bewegen zich door die buizen de matrijzen, om, beneden aangekomen, zich tot een regel te rangschikken. Is die regel gereed, hetgeen, evenals bij de schrijfmachine, door een bel wordt aangeduid, dan geeft de zetter een kleinen druk op een hefboom, en uit een kleinen ketel, waarin zich vloeibaar lettermetaal bevindt, vloeit een stroom van dit metaal in de matrijzen, waarin het dadelijk afkoelt en verstijft. Een tweede hefboom drukt dien regel omhoog uit de machine, het gegoten stuk wordt daarbij te gelijker tijd aan de kanten zuiver afgewerkt. Een metalen arm maakt zich meester van de matrijzen, die voor het zetten van den voorgaanden regel hebben gediend, heft deze omhoog en distribueert de letters, cijfers en teekens in de bij de machine behorende kast, zonder zich daarbij ook maar een enkelen keer te vergissen. Men bereikt dit door aan den onderkant van elke matrijs een merk te geven, dat voor elke soort van type een ander is en waardoor ieder in het bepaalde vakje glijdt.

Natuurlijk heeft het resultaat, dat met deze machine bereikt werd, de concurrentie wakker geschud. Op de *linotype* volgden de *monoline*, de *monotype* en de *typograph*. In Duitschland wordt veel werk gemaakt van de laatstgenoemde, die in de hoofdzaak, n.l. in het zetten en afgieten der regels, met de *linotype* overeenstemt, doch verschilt in de wijze, waarop de typen verdeeld en bewaard worden. Belangrijker afwijking vertoont de nieuwe „*Lanston-monotype*”, die, in plaats van regels aan één stuk te gieten, deze uit afzonderlijke typen samenstelt, wat ten eerste veel tijd bij de correctie bespaart, ten tweede aan het gegotene metaal een meer constante waarde geeft. Ieder boekdrukker kan daarmee zijn letters in elke hoeveelheid zelf gieten. Deze later gekomen zetmachines onderscheiden zich vooral van de oorspronkelijke *linotype* door eenvoudiger constructie en lagere prijs, waardoor het bezwaar van algemeene toepassing grootendeels opgeheven is, te meer nu zij werkelijk proefhoudend gebleken zijn. Ook in ons land bedienen verscheidene drukkerijen zich met goed gevolg van een dezer systemen; in sommige, voornamelijk courantdrukkerijen zijn dagelijks 2, 3 en meer in gebruik. Het zetten met deze machines is voor eenigszins ontwikkelde jongelieden niet moeilijk aan te leeren en daar het een vrij lichte arbeid is, worden er meestal meisjes voor gebezigd.

Na hetgeen van de letters en het zetten meegedeeld werd, zal ieder verklaarbaar vinden, dat er geen vel druks zonder fouten uit de handen zelfs van den besten zetter zal komen. Even begrijpelijk is het, dat de schrijver, nadat er eenigen tijd over zijn werk is verlopen en nu het gedrukte vel met geheel anderen blik beschouwende, hier en daar iets te verbeteren en te beschaven vindt. Hierdoor ontstaan de *correctiën*, welke volgens de meest voorkomende

gevallen hier vermelding verdienen. Dat buitengewoon moeielijk, of zeer gemakkelijk doch spoedvereischend werk wijzigingen in de gewone manier van behandelen te weeg kan brengen, spreekt wel vanzelf.

Veelal worden de vormen eerst bij het afdrukken van de oplaag in het raam geslagen en de proeven van de met touwtjes omwonden bladzijden getrokken. Dit geschiedt op de navolgende wijze: de zetter vraagt een vroeger op dat formaat gedrukt vel, legt dit op de pers en plaatst zijn opgebonden pagina's op de bedrukte vakken; rolt de inktrol over de letters, legt daar vervolgens zijn aangevocht vel op, slaat zijn proefpers dicht en trekt den schoondruk. Met de acht volgende pagina's doet hij hetzelfde voor den weerdruk en zijn proefvel is klaar. Voor veelvuldig voorkomende formaten, gewoon 8^e enz. zijn formaatlatten aanwezig, die hij tusschen de pagina's plaatst om deze op goeden afstand te zetten; vóór het proeftrekken worden ze echter verwijderd. Hierbij valt nog op te merken, dat de zetter de paginapapieren vooral moet verwijderen; dat de pagina's eerst met een vlak stuk hout (*dresseerplank*) voorzichtig geklopt (*gedresseerd*) moeten worden, opdat de soms te ver naar boven staande letters weer op gelijke hoogte van de andere komen en eindelijk dat de inktrol, na goed over de inkttafel te zijn gerold, schuin over de pagina's moet bewogen worden, daar anders de hoofdcijfers te veel te lijden hebben en dadelijk vol raken.

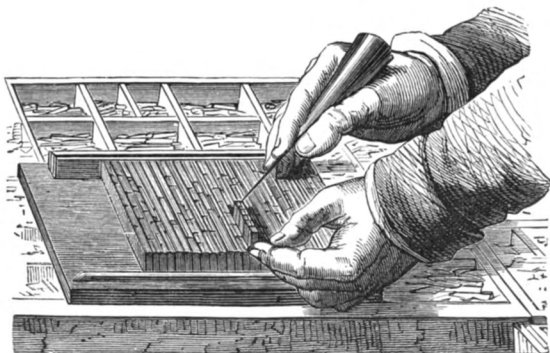
Op kleine drukkerijen, waar geen groote proefpers aanwezig is, worden de proeven ook dikwijls getrokken, door de opgebonden bladzijden met de inktrol te besmeren, het papier er op te leggen en met een borstel er op te slaan, totdat de letter op alle plaatsen overgezet is, hetwelk heel zuiver gedaan kan worden.

De eerste proef wordt, ten minste op grootere drukkerijen, die gewoonlijk een eigen corrector bezighouden, op het kantoor der drukkerij gelezen. De corrector heeft vóór alles er op te letten, dat manuscript en zetsel nauwkeurig met elkaar overeenstemmen. Hij moet zich dus vergewissen, dat de zetter niet verkeerd gelezen, geen weglatingen of dubbele zinnen of woorden gemaakt heeft. Of hij zich hierbij van een hulp bedient die het manuscript voor- of naleest, terwijl hij zelf zijn opmerkzaamheid uitsluitend aan het proefblad wijdt, of dat hij zich met eigen oogen overtuigt, door volzin voor volzin van het vel met het manuscript te vergelijken, dit hangt deels van het soort van werk, deels ook van de gewoonte af. Het meest de voorkeur verdient echter het alleen-lezen.

Verder heeft de corrector de fouten, die de zetter met het grijpen gemaakt heeft, of de letters van andere soorten, welke in de lettervakjes en daardoor tusschen het gezette verdwaald geraakt zijn, aan te teekenen. Hij moet er buitendien op letten, dat hoofd- en onderverdeelingen, onderstreepte woorden of volzinnen met de daarvoor bestemde lettersoort gezet en dat de ruimten tusschen regels en hoofdstukken gelijkmatig verdeeld, kortom dat alle typographische hoofdregels in acht genomen zijn. Ten slotte is het voor zijn verantwoording, dat de overgang van de eene bladzijde tot de andere en van de op elkaar volgende vellen in orde is en dat de pagineering en signaturen juist zijn.

Het vel met de veranderingen gaat nu naar den zetter terug. Deze neemt pagina voor pagina op een galei bij zich op zijn kast, maakt de touwtjes los

en begint te corrigeeren. Vroeger geschiedde dit op een vlak geslepen steen (*corrigeersteen*) die in een met zemelen gevulden bak lag, ten einde zoo gelijk mogelijk te doen dragen; deze steenen zijn later door geslepen ijzeren platen vervangen, die tevens tot het inslaan der vormen gebezigd worden. De laatste correctie vóór het afdrukken geschiedt op de pers. De zetter verwijdt de verkeerde letters uit het ruimer geworden zetsel met een elst, of ook wel met een fijne tang en zet er de rechte voor in de plaats. Het gebruik van de corrigeertang is sterk af te raden, daar de letters er licht mee gekwetst worden; het beste is twee ronde elsten; de hoekige zijn ook gevaarlijk. Bij grootere correctiën, b. v. weglatingen van geheele woorden of volzinnen, moet hij dikwijls een gedeelte van het zetsel weer in zijn zethaak nemen en de regels één voor één bewerken. Wanneer er weglatingen voorkomen, dan moet hij, als er niet spoedig een uitgang of halve regel volgt, de ruimten tusschen de woorden verminderen,

Het corrigeeren op de galei.

totdat hij voldoende plaats gewonnen heeft om hetgeen weggelaten was er in te brengen. Bij dubbel gezette plaatsen wordt omgekeerd gehandeld en tusschen de woorden wat meer wit gebracht, totdat langzamerhand de plaats, welke het dubbel gezette innam, aangevuld is.

Wanneer de zetter de aanmerkingen van den corrector verbeterd heeft, dan wordt de tweede proef, (de *schrijversproef*) getrokken. Ter besparing van tijd doet men het best terstond twee exemplaren te trekken, waarvan het eene aan den schrijver gezonden wordt, die sommige door den corrector over 't hoofd geziene fouten aanteekeent of nog veranderingen aanbrengt, waar hij zulks noodig acht. Het tweede exemplaar gaat met de vorige proef naar den corrector, die door vergelijking zich overtuigt, dat zijn in de eerste proef aangeteekende fouten goed verbeterd zijn. Vervolgens leest hij het vel nogmaals in zijn geheel door, waarbij hem nu niet het voortdurend vergelijken met het manuscript kan afleiden en kleine fouten over het hoofd doen zien.

Als het exemplaar van den schrijver terugkomt, wordt ook dit eerst aan den corrector gegeven om na te zien, of de schrijver veranderingen gemaakt, of iets aangeteekend heeft, wat zijn oogen ontgaan was. Hij teekent dan de correctiën van beide exemplaren op één over, hetwelk den zetter ter verdere zuivering gegeven wordt.

Is ook deze in orde, dan wordt, indien de tweede proef niet zoo goed als zonder fouten was, de derde proef (*revisie*) getrokken en weder met de vorige aan den corrector gegeven. Nu heeft deze alleen maar te vergelijken, of alle

fouten der tweede correctie goed verbeterd zijn; nieuwe wijzigingen mogen niet meer dan hoogst noodzakelijk aangebracht worden.

Het vel moet nu ingeslagen worden, d. w. z. de bladzijden worden in een ijzeren raam gelegd en op den juiste afstand van elkaar gebracht en in zoodanige orde gerangschikt (*overgeslagen*) dat deze, wanneer het vel gedrukt en gevouwen is, in de juiste opvolging komen te staan. Wij willen dit door een voorbeeld aanschouwelijk maken en aantonen hoe de 16 bladzijden in octavo-formaat over de beide drukvormen verdeeld worden:

1 ^e Vorm (schoondruk).				2 ^e Vorm (weerdruk).			
							
8	6	71	2	9	11	01	L
1	16	13	4	3	14	15	2
							
A				A*			

In den eersten vorm zien wij dus de bladzijden in de volgende orde geplaatst: 1, 16, 13, 4 en boven deze 5, 12, 9, 8; in den tweeden vorm daarentegen: 3, 14, 15, 2 en in de rij daarboven 7, 10, 11 en 6.

Op de afdrukken is de orde omgekeerd en wordt dus op het papier de volgende:

1 ^e Vorm (Schoondruk).				2 ^e Vorm (weerdruk).			
							
2	71	6	8	L	01	11	9
4	13	16	1	2	15	14	3
							
			A				A*

Wanneer men nu het gedrukte vel op het formaat vouwt, dan zal men de bladzijden, die in den vorm naar de boven aangegeven orde geplaatst zijn, op het papier in de juiste volgorde, n.l. 1, 2, 3 enz. afgedrukt vinden, juist zooals ze in het later op te maken boek behooren te staan, om nauwkeurig op elkaar te volgen en gelezen te kunnen worden.

Deze rangschikking der bladzijden in den drukvorm is echter voor alle formaten niet dezelfde, maar wijzigt zich al naarmate het vel in meer of minder vouwen of stukken verdeeld wordt. Het formaat zoeken of overslaan is dus een belangrijk onderdeel der taak van den opmaker.

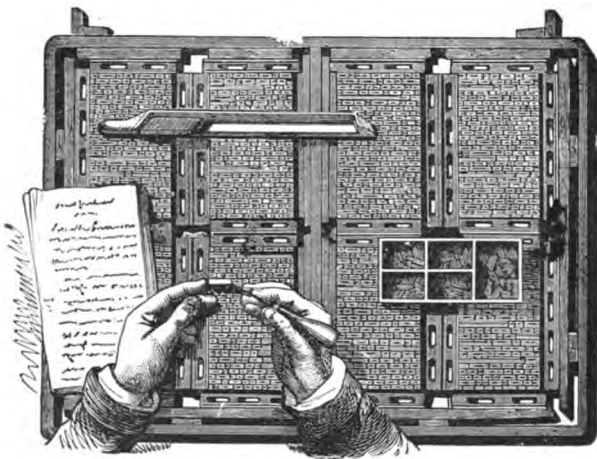
De groote witte ruimten, b. v. als een gedeelte der bladzijde onbedrukt blijft, zooals bij uitgangen van hoofdstukken, of de geheele pagina b. v. aan de achterzijde van den titel, evenals ook de witte randen tusschen de bladzijden (de *marges*), worden met gelijkmatige, volgens een bepaald stelsel vervaardigde hout- of loodblokjes opgevuld. Om de laatste soort lichter en goedkooper te maken, zijn ze van binnen hol (*holwit*).

Vervolgens worden de touwtjes om de bladzijden voorzichtig weggenomen; aan de buitenzijden lange houten gelegd en deze door kooien zoo vast tegen de letters aangedrukt, dat de geheele drukvorm met het raam thans één compacte massa wordt, die men, hoewel met behoedzaamheid, toch veilig opnemen en wegdragen kan, om ze op de pers te leggen.

Hiermede is het vel zoover gevorderd, dat het uit de handen des zettters in die van den drukker komt. Doch nu moet er nog de zoogenaamde *persrevi-*
sie getrokken worden,

ten einde den chef of meesterknecht te laten nazien, of de veranderingen in de laatste proef alle overgenomen zijn. Hierbij wordt de opmerkzaamheid te gelijkertijd op enkele misstanden gericht, welke in de ruwe proeven uit de correctiepers niet voldoende in 't oog vallen, zooals b. v. beschadigde of vreemde letters, scheeve regels en meer andere. Deze verbeteringen of andere nog door den schrijver vóór het afdrukken gewenschte wijzigingen moeten dan op de pers in den geheel gereedgemaakten vorm plaats vinden.

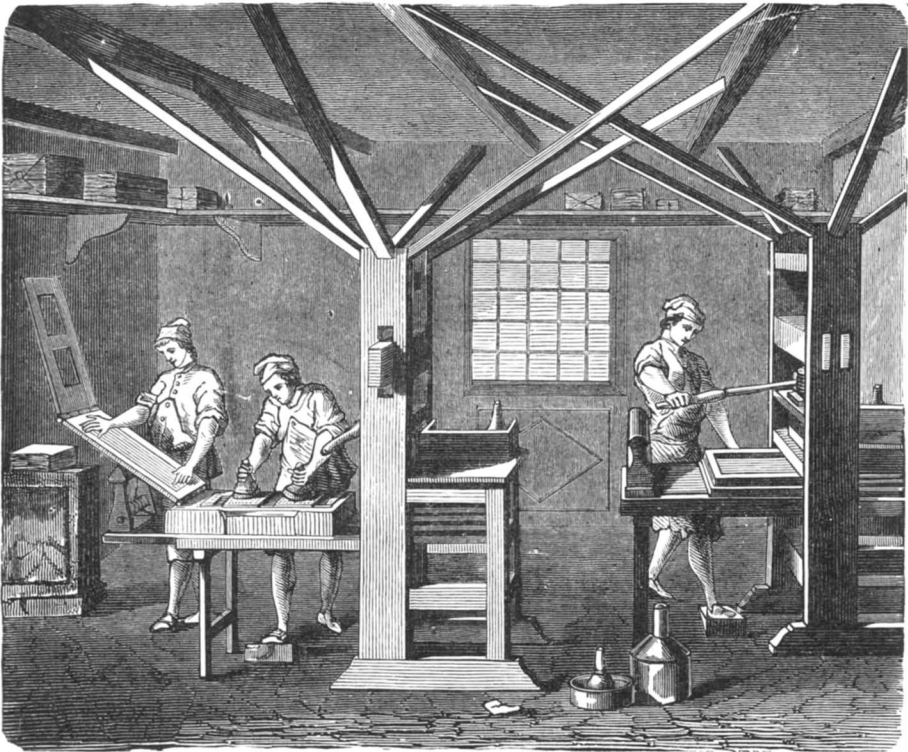
Is ook dit vagevuur gepasseerd, dan krijgt eindelijk de patroon of meesterknecht het eerste afgedrukte vel, om te beoordeelen of het toestellen der letters of houtsneden goed gelukt, de vorm schoon en de inktverdeeling gelijkmatig is. Ook dient deze elk volgend vel met een vroeger afgedrukt (*kleurvel*) te vergelijken, om te zien of de tint hetzelfde is, daar anders het eene vel schraal en het andere vel vet gedrukt kan wezen, waardoor het boek ongelijk wordt. Eerst dan, als alles in orde bevonden is, kan met het drukken der opslag begonnen en geregeld voortgegaan worden.

Het veranderen van fouten in den vorm.

2. DE PERSEN EN HET DRUKKEN.

Sedert de uitvinding der boekdrukkunst tot het einde der 18de eeuw bediende men zich tot het drukken uitsluitend van houten persen, waarvan de constructie in drie en een halve eeuw zoo tamelijk hetzelfde gebleven is. Voor het op den vorm aanbrengen van den inkt, welken elke drukkerij naar haar behoeften zelf vervaardigde, gebruikte men twee drukballen. Dit waren noten- of beukenhouten, halfronde, van stelen voorziene ballen, welke met schapen-

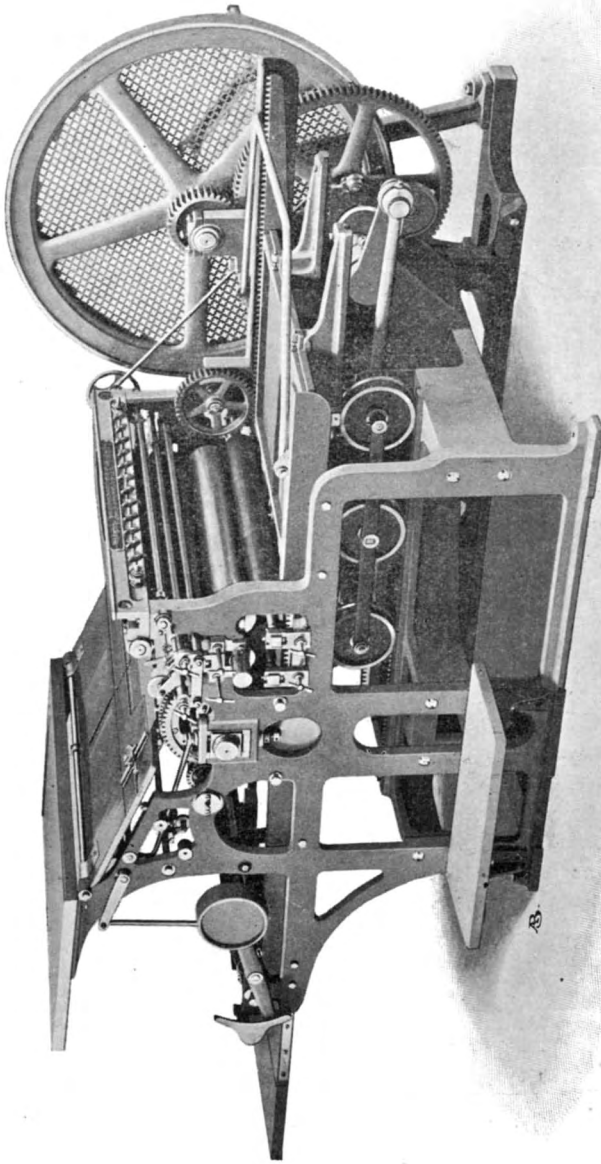

Houten handpersen.

wol opgevuld en met hondenleder overtrokken waren. Dat er met zulke eenvoudige hulpmiddelen toch goed werk geleverd werd, bewijzen de meesterstukken van Manutius, Plantijn, Elsevier e. a.

Eerst in het begin der 19de eeuw werden de eerste ijzeren persen, naar den uitvinder Stanhope genoemd, uit Engeland naar het vasteland ingevoerd. Den bijval, dien de sedert veel gewijzigde en verbeterde ijzeren pers al dadelijk ondervond, had zij voornamelijk te danken aan de omstandigheid, dat het drukken van een veel grooter formaat met toepassing van minder kracht

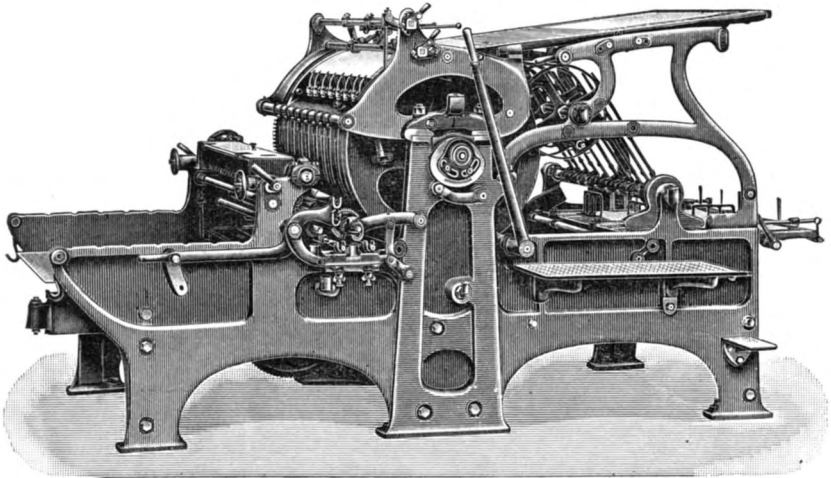
mogelijk werd, waardoor in verband met het vlugger aanbrengen van den inkt

• Enkelvoudige snelpers van lichte constructie. (Machinefabriek „Augsburg“ te Augsburg).

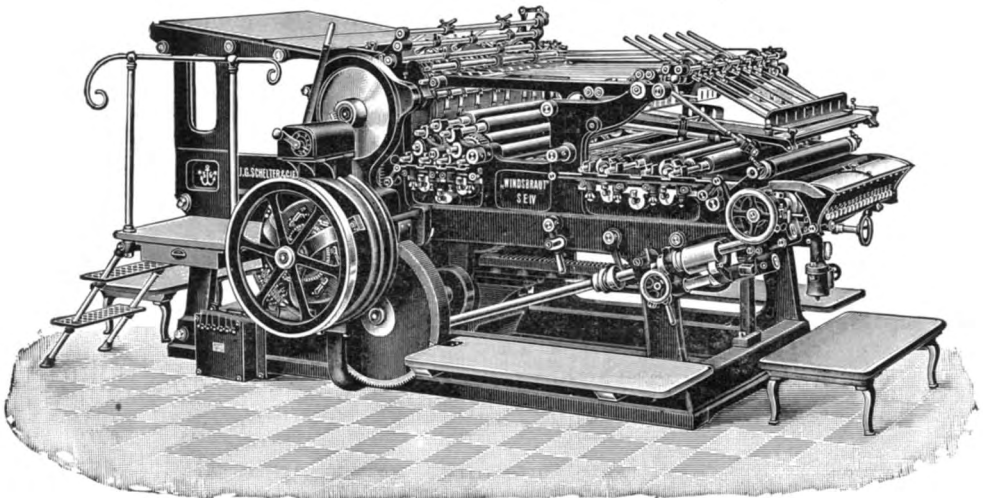
door de drukrollen, aan de eischen des tijds om in korten tijd veel werk te leveren, te gemoet gekomen werd. De houten persen vindt men tegenwoordig

maar weinig meer in gebruik en het zal misschien zoo heel lang niet meer duren, of zij zullen tot de historische zeldzaamheden gaan behooren. Maar

Enkelvoudige snelpers (Schelter & Giesecke, Leipzig).

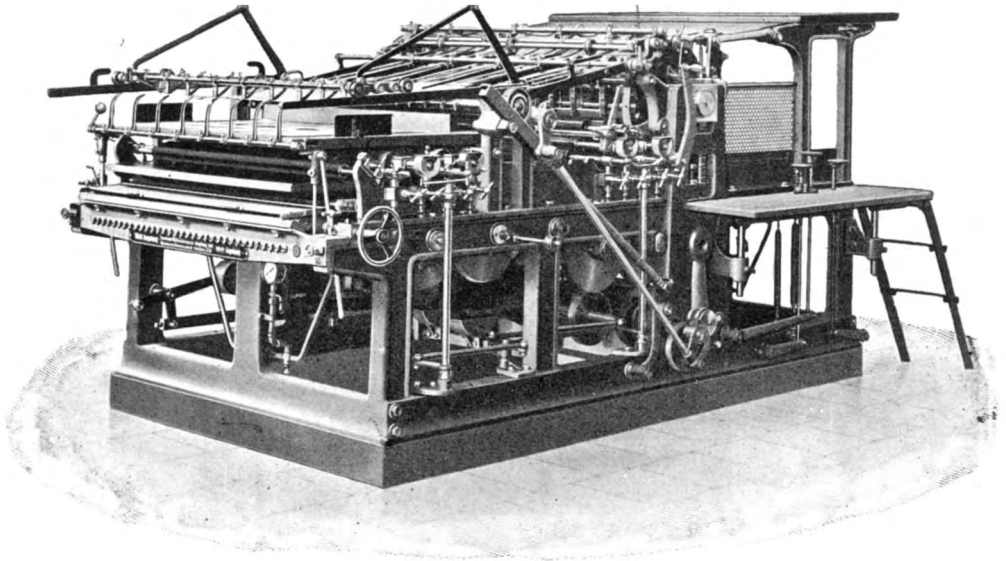
voor de stoom-eeuw was deze vooruitgang niet voldoende en ook de ijzeren handpers zal weldra bijna geheel verdrongen zijn, als een gevolg van den

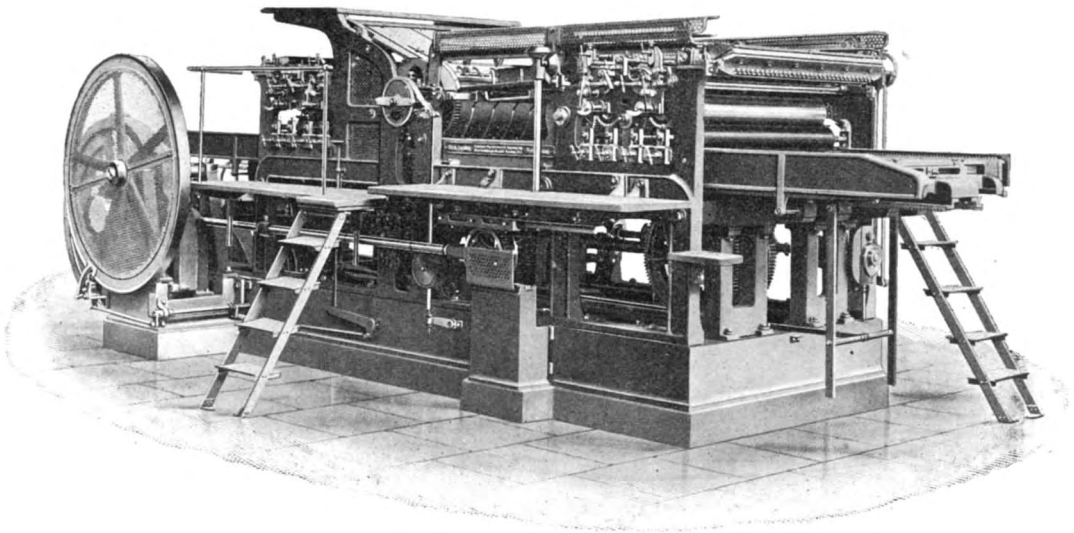
Snelpers „Windsbraut“. (Schelter & Giesecke, Leipzig).

geheelen ommekeer, dien de uitvinding der snelpers in de drukkunst teweeggebracht heeft.

Terwijl de pogingen om de zettters door machines te vervangen meer dan

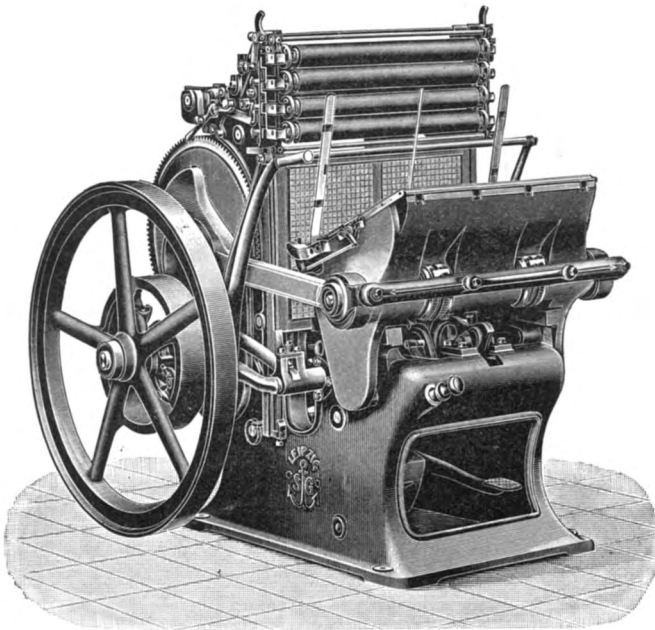

Twee-toeren-snelers. Gecombineerde tafel- en cylinderinktgeving met vier letterrollen en met glij-uitlegger (Machinefabriek „Augsburg” te Augsburg).

Twee-kleuren-snelers. Cylinderinktgevingen, elk met vier letterrollen en met front-uitlegger. (Machinefabriek „Augsburg” te Augsburg).

een halve eeuw voor de practijk onvruchtbaar bleken, heeft de door Friedr. Aug. König in vereeniging met A. Bauer uitgevonden snelpers terstond en volkomen de overwinning op de handpers behaald. Er zijn groote drukkerijen, die geen handpers meer bezitten, en het gebruik daarvan strekt zich tegenwoordig niet verder uit dan tot het aftrekken van proeven, het drukken van klein smoutwerk, en werken met zeer kleine oplagen, waarbij de eerste toestelling naar verhouding veel tijd kost en dus de handpers goedkooper werken kan dan de snelpers. Wat echter de kwaliteit van het werk aangaat, dan staat slechts in enkele gevallen, waarbij de loodrechte druk der handpers boven de ronddraaiende der snelpers te verkiezen is, b.v. bij Oostersche accent-

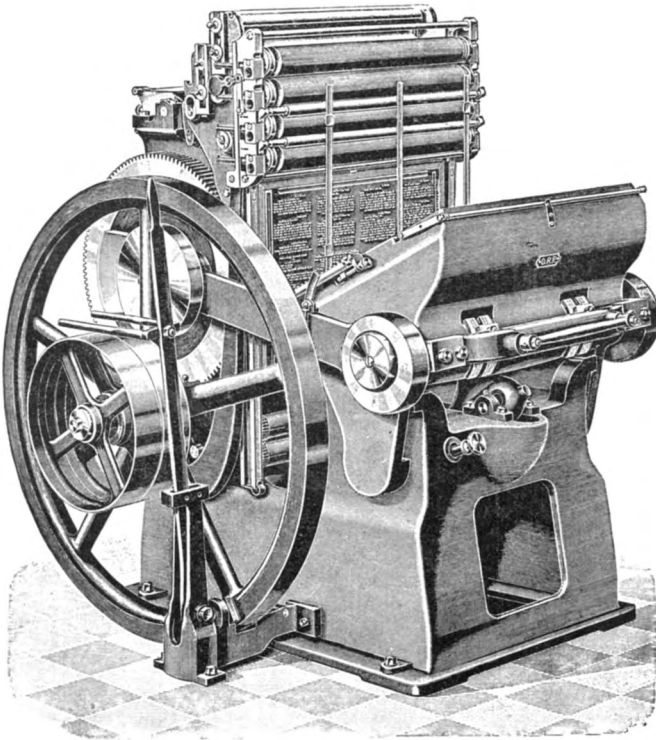
Trapmachine „Phönix” (Schelter & Giesecke, Leipzig).

letters, op zich zelf staande fijne lijntjes e. a., de snelpers bij de handpers achter, want zelfs werken met de fijnste illustratiën worden op de eerste uitgevoerd.

Wij zullen ons bij de beschrijving van de tweede hoofdbewerking tot het ontstaan van het boek, nl. het drukken, alleen bij de snelpers bepalen. In hoofdzaak blijft het werk hetzelfde, zoowel bij de handpers als bij de op verschillende wijzen geconstrueerde machines, al mogen deze laatste ook door hun mechanisme en enkele eigenaardigheden van de eerste afwijken. In de laatste jaren worden bovendien de handpersen nog meer vervangen door de uit Amerika tot ons gekomen en tegenwoordig ook in Duitschland vervaardigd wordende trapmachines (*Liberty-press*, *Tiegeldruckpresse*). Deze kunnen door

één persoon bediend worden, die ze op de wijze van een spinnewiel met de voet in beweging brengt. Uitsluitend voor klein werk bestemd, zijn ze in 't gebruik lang niet zoo kostbaar, nemen weinig plaats in en leveren veel meer druks in minder tijd dan de handpers. Een andere verbetering van beteekenis is de twee-kleuren-machine, die door de uitvinding van nog andere persen voor het drukken van verscheidene kleuren tegelijk gevolgd werd.

Het vel of liever de vorm, die voor den druk gereed is, wordt eerst op een

Degeldrukpers „Victoria”. (Rockstroh & Schneider Nachf., Dresden—Heidenau).

ijzeren plaat gelegd om gewasschen te worden, hetwelk geschiedt door met een in loog gedoopten borstel de onreinheden te verwijderen. Het wasschen heeft ook wel op de pers plaats. Daarna wordt de geheele vorm in de pers gedresseerd; de kooien, zwaar aangeslagen om den vorm te verdragen, worden even losgeslagen en na het dresseeren weder met beleid vastgezet. Boven het ijzeren onderstel (*kar*) der machine, waarop men den vorm schuift, bevindt zich de ijzeren cylinder, waarop het voor den druk bestemde vel papier gelegd wordt. Wanneer men nu de machine door het drijftrad in beweging brengt, hetzij door menschenhanden of stoomkracht, dan ontstaan door tandraderen,

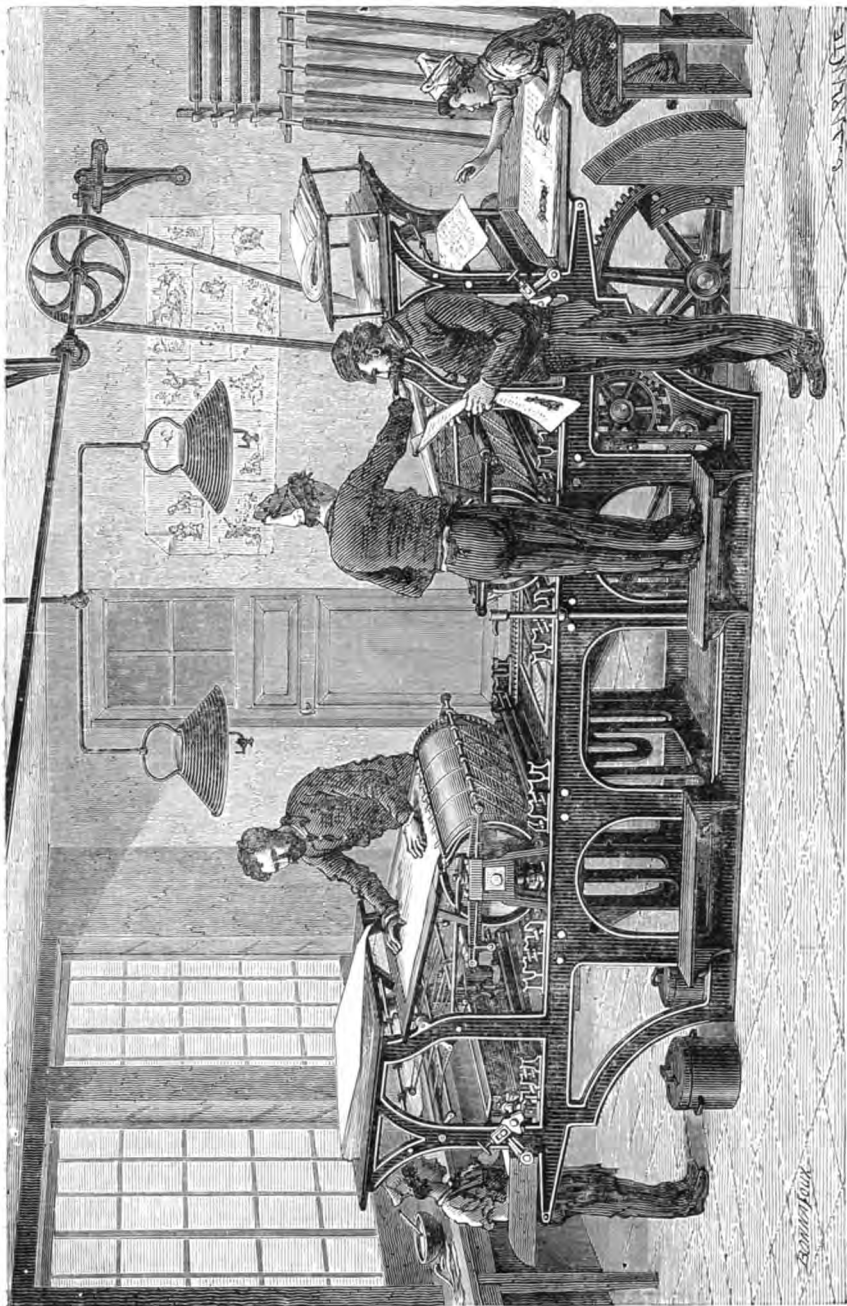
hefboomen, excentrieken enz., waarvan een nauwkeurige technische beschrijving minder afdoet, de volgende bewegingen:

Een om haar as zich voortdurend ronddraaiende stalen rol of wals ontvangt uit den inktbak, welke door een verschuifbare metalen lineaal zoo nauw toegesloten is, dat er maar een weinig inkt tegelijk ontkomen kan, juist zooveel, dat zij met een zeer dunne laag bedekt wordt. Een tweede wals van een elastieke specie gaat of telkenmale, of bij de tweede of derde omwenteling van den drukcylinder, al naar dat het drijfwerk gesteld wordt, omhoog en zuigt van de stalen wals zooveel inkt op, als telkens voor twee, drie vellen benoodigd is. Gedeeltelijk door ronddraaiende en gedeeltelijk door heen en weer schuivende bewegingen wordt deze inkt bij afwisseling naar harde en zachte walsen gebracht en door deze zoo fijn mogelijk gewreven. Eindelijk komt hij op de inktrollen, die hem op den vorm moeten brengen.

De kar, die in een glad gepolijst, goed met olie ingesmeerd spoor loopt, heeft zich onderwijl met den lettervorm in beweging gesteld en schuift dezen onder de laatstgenoemde inktrol. De vorm komt daardoor met de rol in aanraking, brengt deze, die licht op leggers rust, in ronddraaiende beweging en ontvangt daarvan den inkt, waarvan de hoeveelheid door de plaatsing der walsen geregeld kan worden. Op haar verderen weg komt de kar met den lettervorm onder den grooten ijzeren drukcylinder. De drukker, hoog op een trapje voor de inlegtafel staande, waarop het te bedrukken papier ligt, heeft intusschen op den cylinder een vel gelegd, dat door metalen knijpers gegrepen, door katoenen banden glad tegen den cylinder gedrukt en door twee uitstekende stalen punten (*puncturen*) in den middelsten witten rand van twee fijne gaatjes (*punctuurgaten*) voorzien wordt.

In denzelfden tijd, waarin de kar op den hierboven beschreven weg terugkeert, wordt door een halve omwenteling van den drukcylinder het schoone blad tot boven de letters gebracht. Door de tweede halve omwenteling van den cylinder en terwijl de kar verder doorloopt, ontmoet nu het papier den met inkt bedekten vorm en wordt door den cylinder vrij stijf daartegen aangedrukt, waardoor het witte papier den inkt van de letter overneemt. Het aldus aan de eene zijde bedrukte vel (de *schoondruk*) wordt over katoenen banden, die over de rollen loopen, verder tot aan het achtergedeelte der pers gebracht, waar het gegrepen en op de zich daar bevindende uitlegbank glad en vlak neergelegd wordt. Dit werk wordt bij de nieuwere machines verricht door mechanische toestellen (*zelfuitleggers*) welke vooral bij groote dagbladen en spoedvereischend drukwerk uitstekend te pas komen; vandaar ook dat tegenwoordig geen smoutpers, hoe klein ook, zonder uitlegger afgeleverd wordt.

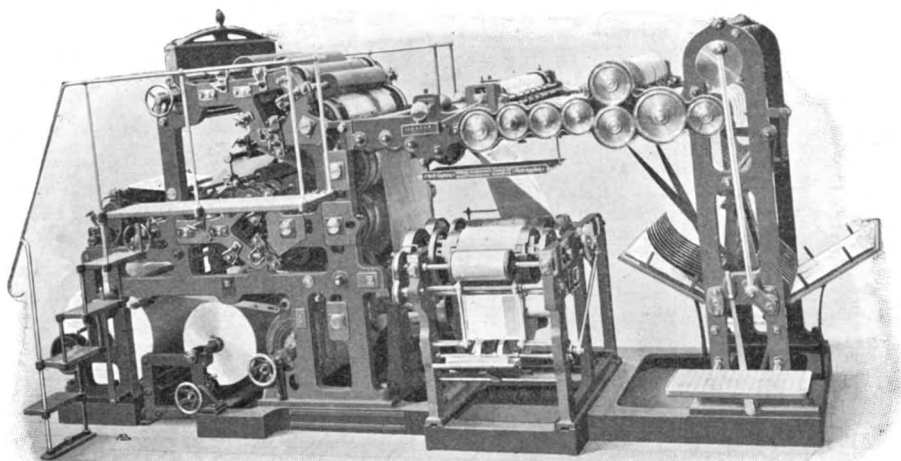
De kar met den lettervorm heeft intusschen den terugweg aangenomen, zonder evenwel weder met den cylinder in aanraking te komen, daar deze door een gaffel teruggehouden wordt, terwijl de vorm er onder door gaat. Om te voorkomen, dat de op den schoondruk aanwezige inkt den cylinder vuil maakt, heeft men een olievel op den cylinder gebracht. In dezen rusttijd van den

Dubbele snelpers.

cylinder wordt er een nieuw vel opgelegd, de kar zet zich weder in beweging, de beschreven handeling begint weer van voren af aan en wordt herhaald totdat de geheele opslag aan de eene zijde bedrukt is. Van goed werk drukt men ongeveer 8 à 900 exemplaren binnen één uur; bij ordinair werk en bij groote oplagen kan het aantal druks per uur vrij wat meer bedragen.

Wanneer van een vel de beide vormen één voor één gedrukt worden, hetwelk tegenwoordig alleen nog op kleine drukkerijen geschiedt, dan heeft het drukken van den tweeden vorm (*weerdruk*) op dezelfde wijze op de andere zijde van het papier plaats; men heeft er dan vooral op te letten dat de puncturen nauwkeurig in de bij den schoondruk gestoken punctuurgaten

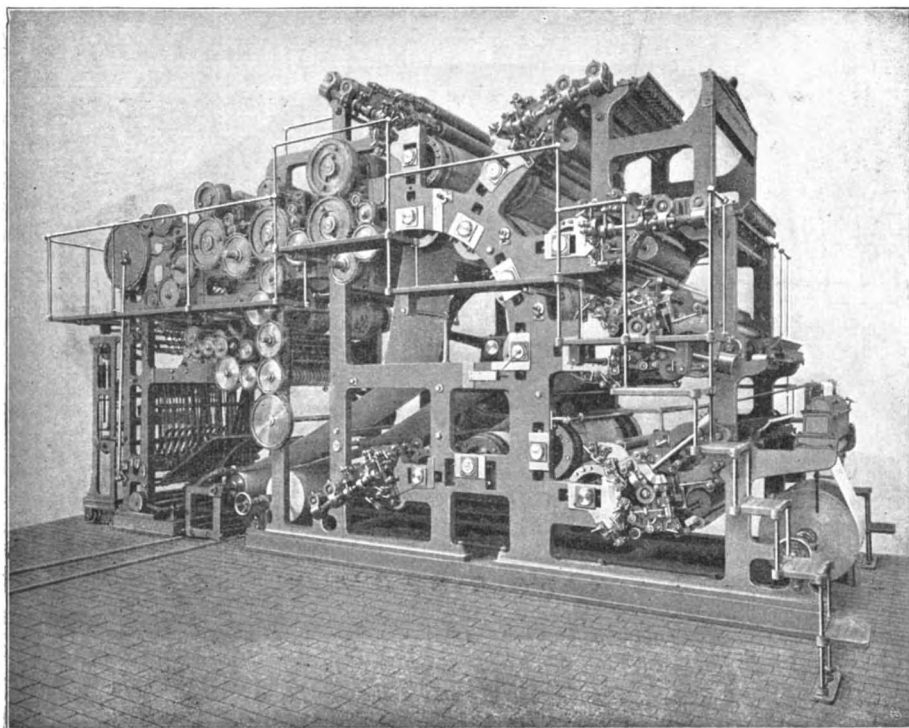
Rotatiepers voor het drukken van illustraties, met vouwtoestel zonder banden.
(Machinefabriek „Augsburg” te Augsburg).

komen. Hiervan hangt het af, dat het zetsel van den tweeden vorm nauwkeurig dat van den eersten vorm bedekt (dat het vel *registert*).

Behalve de machines groot formaat, waar schoon- en weerdruk naast elkaar liggen, welke machines van gewone constructie zijn, heeft men er ook met zoogenaamde keercilinders, die het vel in de machine keeren. De groote dagbladpersen naar Amerikaansche constructie hebben soms 10 en meer cylinders en leveren 15 tot 20.000 afdrucken binnen het uur. Deze laatste echter hebben geen stand kunnen houden tegen de nieuwere rotatie-machines. Bij deze gebruikt men *papier sans fin*, de letter wordt in cylindervormige stereotyp-platen op de cylinders geschroefd en het papier dan met banden daar langs geleid. Dergelijke machines, veel verbeterd en verfijnd ook voor illustratiedruk ingericht, leveren tot 40,000 gevouwen vellen per uur.

Was tot voor enkele jaren stoom de drijfkracht, die op de groote boek- en

courantdrukkerijen algemeen werd toegepast, in den laatsten tijd wordt deze, vooral in Engeland en Amerika, door de electriciteit vervangen, terwijl deze beweegkracht ook te onzent in eenige groote drukkerijen wordt toegepast. Men heeft haar reeds in 1892 uitstekend in werking kunnen zien op de in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam gehouden internationale tentoonstelling voor boekhandel en aanverwante vakken. De geheele beweegkracht, om niet alleen een groote rotatiemachine, maar ook de cylinder- en smoutpersen eener drukkerij te doen loopen, kan door een enkelen electrischen draad geschieden;

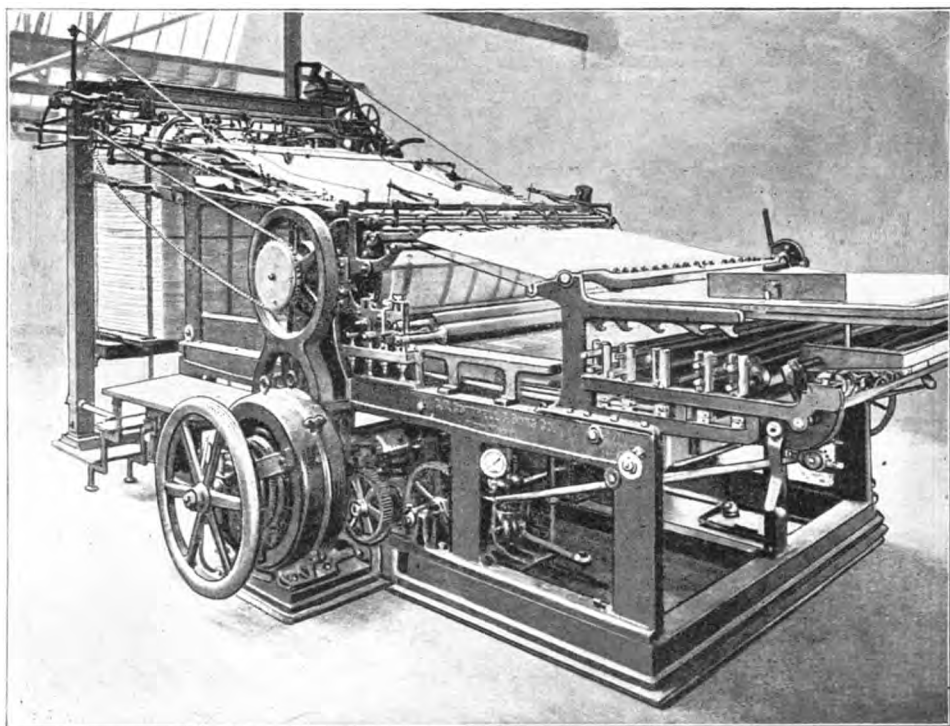
Rotatiepersen voor gelijktijdigen druk van 6 kleuren. (Machinefabriek „Augsburg” te Augsburg).

de vuren onder den stoomketel mogen nu vrij uitdooven, wijl de kleine electrische machine rustig, onophoudelijk, zonder gekras of moeite, met hare verwonderlijk gelijke omwentelingen voortgaat. Er is geen oponthoud meer door het wachten op den stoom, geen tijdverlies door het gewone onklaar raken der ketels, want op hetzelfde oogenblik, dat men de beweegkracht verlangt, wordt slechts een kleine beweging aan den hefboom vereischt en de raderen stellen zich snel en onafgebroken in beweging. Naast de afbeelding van een geheele electrische drukkerij-inrichting geven wij er ook een van een electrisch gedreven snelpers, waaraan men kan waarnemen, hoe weinig plaats

de motor inneemt in vergelijking met de te drijven machine. Juist in gevallen, waarin het krachtgebruik sterk wisselt, is de altijd gereedstaande motor, die bovendien gedurende den tijd, dat er niet gewerkt wordt, geen materiaal verbruikt, van zeer veel waarde.

Wanneer het bepaalde en te voren afgetelde aantal vellen van een vorm gedrukt is, wordt deze verwijderd, met loog gereinigd en aan den zetter teruggegeven.

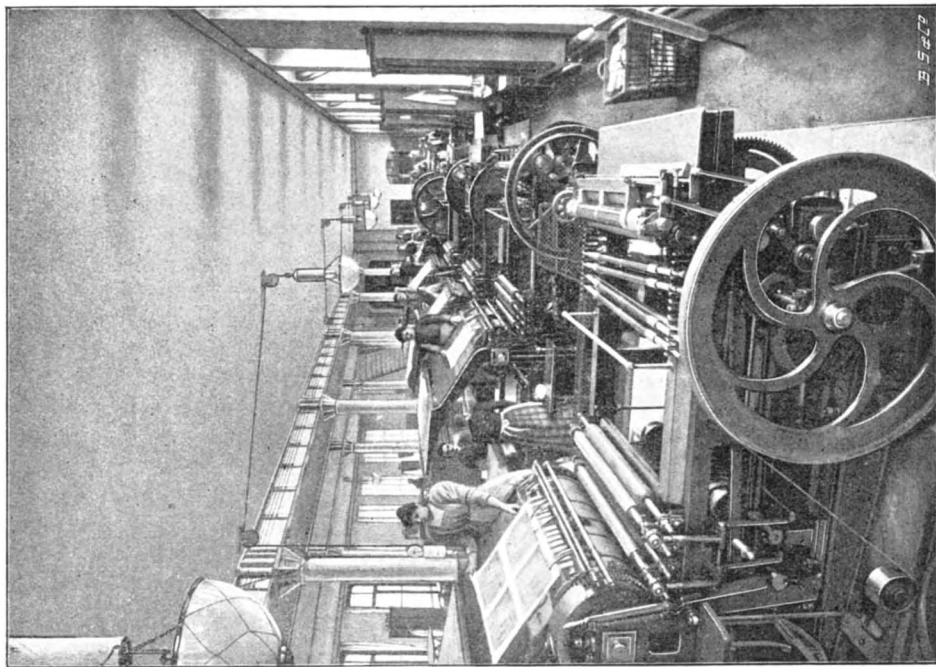
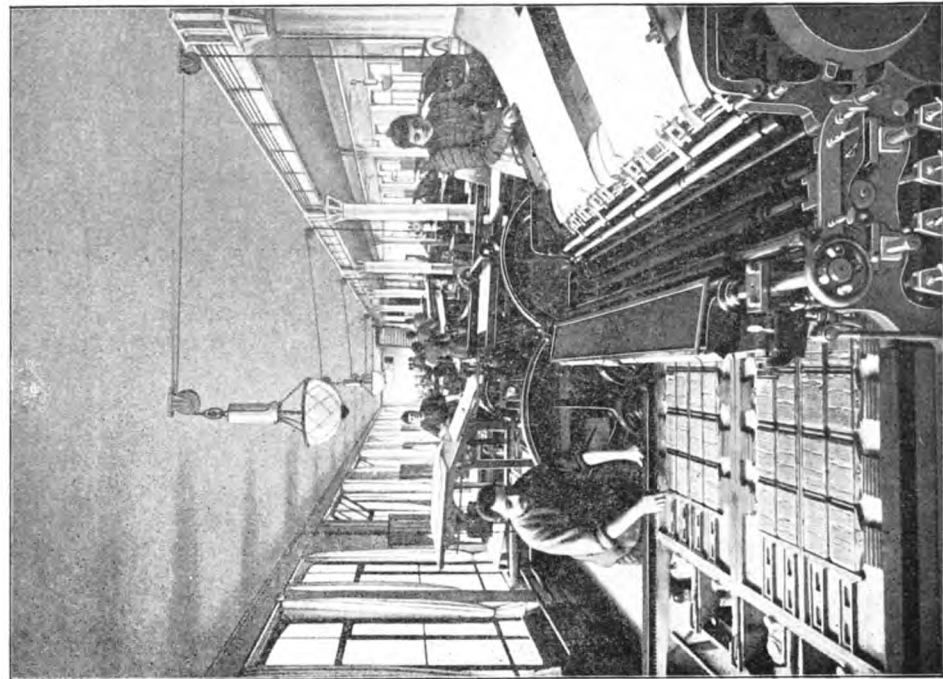
Hoewel het machinale van het drukken hier als haast van zelf gaande be-

Snelpers met electrisch gedreven motor.

schreven is, moet men niet denken, dat dit alles zoo zonder voorafgaande voorzorgen geschiedt. De ijzeren cylinder, waarop het papier gelegd wordt, de kar, waarop de lettervorm rust, en deze laatste zelf behooren een zoo volkomen effen waterpas vlak te vormen, dat een gelijkmatig uitgeoefende drukking ook overal een gelijke werking teweegbrengen moet. Doch de practijk leert dit wel anders; bovendien zou bij het onmiddellijk tegen elkaar drukken der beide metaalvlakken, n. l. van den cylinder en van den lettervorm, het minst harde van de twee, dus de lettervorm, beschadigd worden.

De drukcylinder wordt daarom gespannen met een doek van Engelsch leer, fijn laken of vilt; al naar gelang men fijn of minder fijn werk moet leveren:

Kijkje in de werkzalen eener drukkerij met elektrische drijfkracht door afzonderlijke motoren en met indirecte boogverlichting.

illustratiedruk, stereotyp of letter. Op die doeken wordt het eigenlijke toestel gebracht. Dit bestaat uit eenige vellen papier, die tegenover de grijpers met een smalle streep gom worden vastgeplakt. Een ander daartegen gelegd vel, waarop een afdruk gemaakt wordt, doet den drukker reeds in hoofdzaak zien, waar de druk te sterk of te zwak voorkomt. Deze onregelmatigheden kunnen eensdeels aan de machine zelf liggen, als de cylinder aan de eene zijde stijver aandrukt dan aan de andere, of als de onderlaag waarop de vorm ligt door het vele drukken van kleine vellen in het midden meer afgesleten is dan aan de kanten; anderdeels ontstaan ze door het onder elkaar raken van verschillende lettersoorten, waarvan eenige door meerder gebruik reeds iets lager geworden, andere misschien reeds van het begin af een weinig te hoog of te laag geweest zijn, en eindelijk ook door het plaatsnemen van houtsnedden tusschen den lettervorm. Reeds een verschil in hoogte ter dikte van een dun papier-blaadje kan in den druk een duidelijk merkbare ongelijkheid veroorzaken.

Hier begint nu de kunst van den drukker. Hij neemt den eersten gebrekkigen afdruk nauwkeurig in oogenschouw. Door het opleggen van stukjes papier doet hij de flauw gedrukte plaatsen uitkomen, of vermindert door uitsnijdingen in de opgeplakte vellen de te sterk uitkomende, totdat de gelijkmatigheid verkregen is. Dit werk kan dikwijls zeer tijdroovend zijn, daar bij verschillende lettersoorten soms blaadjes ter grootte van een letter uitgesneden of opgeplakt moeten worden.

Vervolgens maakt hij een tweeden afdruk, om zich te overtuigen, in hoeverre zijn doel bereikt is. Heeft nu dit eerste toestel nog niet aan den eisch voldaan, dan gaat hij aan een tweede en vervolgt daarmee, totdat hij een bevredigenden afdruk verkregen heeft. Eindelijk wordt het toestel met een olievel bedekt, waarop de te drukken vellen komen te liggen, en het drukken kan beginnen. Gewoonlijk moet er onder het drukken, als het toestel door te sterke persing vastgezet of verschoven werd, nog bij herhaling in te gemoet gekomen worden, vooral bij geïllustreerde werken. Een goed drukker kan dit echter, door met oordeel uit te snijden, in de meeste gevallen voorkomen; doch steentjes en harde bestanddeelen in het papier, die op sommige plaatsen een *moet* in het toestel maken, veroorzaken oponthoud buiten zijn schuld.

Wanneer er een vorm gedrukt wordt met houtsnedden of clichés, die in de hoogte meer afwijkingen opleveren dan de letters, dan geschiedt het eerste toestellen door onderleggers onder de houtplaat of het cliché, en men kan nauwelijks gelooven welk een uitwerking een blaadje papier kan te weeg brengen. Het fijnere toestellen van de illustratiën is, zooals licht te begrijpen valt, de moeielijkste taak van den drukker, voornamelijk wanneer de houtgraveur hem niet met groote kunstvaardigheid te gemoet gekomen is en hem het te voorschijn brengen der schakeeringen in de tinten van licht en bruin gemakkelijk heeft gemaakt. Daar zulks echter meermalen het geval niet is, moet de drukker in alle bijzonderheden de donkere en sterk sprekende gedeelten van den voorgrond doen uitkomen. Om dit te bereiken, plakt hij volgens de omtrekken nauwkeurig uitgesneden stukjes papier trapsgewijs op elkaar totdat de bedoelde uitwerking verkregen is. Bij de wegvloeiende partijen van den

achtergrond daarentegen moeten één voor één de onderlagen uitgesneden of weggeschaafd worden, totdat de druk nauwelijks meer zichtbaar is. Dit laatste is b. v. bij lichtpartijen vooral zeer moeielijk, want de druk mag, ondanks het onmerkbaar vervloeien, toch niet in de lijnen gebroken schijnen, en de inkt moet, wegens de donkere partijen en de letters in voldoende hoeveelheid op den vorm gebracht worden. Voor het toestellen van een vel met houtgravures heeft een vlijtig en bekwaam drukker dikwijls verscheidene dagen noodig, zoodat het toestellen zelfs bij een aanzienlijke opslag gewoonlijk meer tijd vereischt, dus meer kost dan de druk zelf, als eerst alles toegesteld is.

In den laatsten tijd heeft men herhaaldelijk beproefd het tijdroovend handtoestel, waarmee soms een urenlang stilstaan van de persen gepaard gaat, door een mechanische inrichting te vervangen. In Duitschland zijn reeds verschillende gepatenteerde methoden met goed gevolg toegepast en deze worden voortdurend verbeterd, zoodat men met zekerheid mag aannemen, dat binnen niet al te langen tijd het mechanisch toestellen algemeen ingevoerd wordt. In ons land heeft de heer Em. van de Weijer te Utrecht voor illustratiedruk een toestel uitgevonden, dat bestaat uit een gelatinerelief, langs photographischen weg verkregen naar hetzelfde negatief voor het cliché bestemd; men plakt dit op den cylinder op gelijke wijze als met het gewone handtoestellen geschiedt.

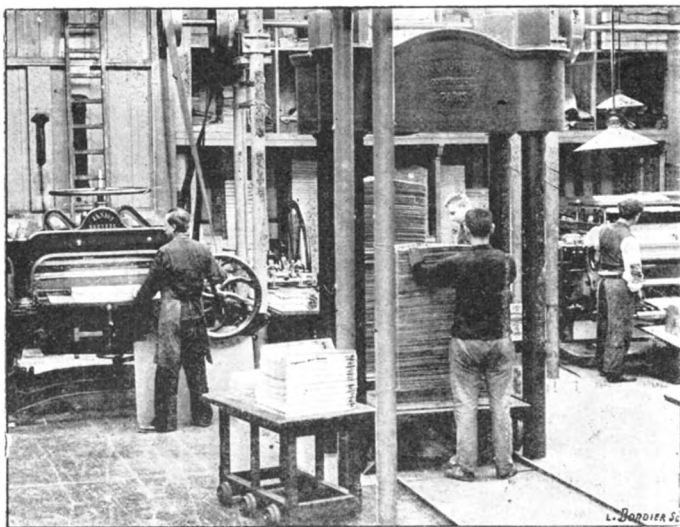
Op den druk oefent de kwaliteit van den inkt een grooten invloed uit. Voor illustratiedruk is een bijzonder soort inkt noodig, die natuurlijk ook duurder is. De inkt bestaat hoofdzakelijk uit de beste soort lijnolievernis en zwartsel met toevoeging van indigo. Vroeger fabriceerde elke drukkerij haar eigen inkt zelf; thans geschiedt dit bijna zonder uitzondering in de fabrieken, waarvan de voornaamste buitenlandsche in Nederland door agenten vertegenwoordigd zijn.

Ook van den toestand der rollen hangt bij het drukken veel af, en deze zijn weer geheel blootgesteld aan en gevoelig voor lucht- en weersinvloeden. De rollen bestonden vroeger uit lijm en stroop, doch in plaats van het laatste bestanddeel wordt tegenwoordig een soort gelatine gebruikt dat langer zijn elasticiteit behoudt. De specie wordt op een niet al te heet vuur gekookt en om een houten of ijzeren ronden stok gegoten. Door herhaalde wasschingen moeten de rollen zoowel van stof en vuil ontdaan alsook in den vereischten elastieken toestand gehouden worden. Het mengen en gieten geschiedt nog op veel drukkerijen, evenwel kan men de bereide specie ook geheel gereed van de fabrieken laten komen en deze behoeft dan alleen door matige verwarming vloeibaar gemaakt te worden, wanneer men een nieuwe rol wil gieten.

Het papier, dat voor den druk bestemd is, moet ook nog vooraf een behandeling ondergaan, want in den drogen toestand, zooals het van de fabriek komt, neemt het den inkt niet goed aan en er ontstaan vouwen, die er niet weer uit te maken zijn. Met weinig uitzonderingen wordt daarom het papier vóór den druk *genat*; men haalt het bij 20 vel tegelijk ongeveer, of boeksgewijze door het water, legt deze natte vellen bij lagen tusschen droge en daarna te zamen onder bezwaar. Aldus blijft het geruimen tijd staan, totdat het vocht gelijkmatig doorgetrokken is; men behoeft het papier evenwel niet al te nat

te maken om meerdere buigzaamheid te verkrijgen en de hardheid of knapperigheid weg te nemen. Het treffen van de juiste maat, al naar den aard der papiersoort en van het werk, wordt den natter eerst op den langen duur eigen; hij draagt daardoor niet weinig tot een goeden druk bij.

In den laatsten tijd gebruikt men ook mechanische toestellen voor het natten van het papier, doch deze zijn meer op groote hoeveelheden aangelegd. Bij kleine oplagen blijft het natten uit de hand de voorkeur verdienen, daar bijna elke papiersoort een andere behandeling vereischt. Aan de groote rotatie-persen

Het satineeren en pletten.

zijn vochttoestellen verbonden, waardoor het afrollende papier, vóór het onder den drukcylinder komt, genat wordt.

Bij het drukken van houtgravures, waarbij de minste knobbel in het papier een dure gravure bederven kan, en over 't algemeen bij werk, dat er fraai moet uitzien, is de gladheid, die aan het papier in de fabriek gegeven werd, niet voldoende, te minder, daar er door het natten veel van verloren gaat. Ook behoudt die kant van het papier, welke in de papierfabriek op het fijne draad-vlechtwerk gelegen heeft, steeds het indruksel van het vlechtwerk, al is dit ook voor het oog nauwelijks merkbaar. Het papier wordt daarom, nadat het genat is, vel voor vel tusschen zinken platen gelegd en deze bij 15 of 20 tegelijk onder een sterke drukking tusschen stalen cilindrs gehaald (*gesatineerd*). Hierdoor wordt elke oneffenheid weggenomen en het papier krijgt zijn verloren gladheid terug. Dit satineeren geschiedt tegenwoordig op de groote drukkerijen op een andere min tijdroovende wijze, door middel van kostbare machines. Deze zoogenaamde „calanders” bestaan uit 2 glasharde gepolijst

stalen cylinders, werkende op twee walsen van papier-maché. Het staal geeft hierbij den glans aan het papier, dat door den anderen cylinder daartegen aangedrukt wordt. Loopt de calander, zoo wordt eerst de eene zijde, dan de andere kant van het papier tegen den stalen cylinder geperst. De machine vereischt een inlegger en een uithaler; de productie is afhankelijk van haar min of meer snellen gang en van de grootte van het papier.

Bij het drukken wordt de letter eenigszins in het papier geprent, zoodat deze aan de achterzijde opgelegd uitkomt; dit noemt men de *moet*, welke weggemaakt dient te worden. Dit geschiedt door de gedrukte vellen, nadat ze eerst aan lijnen opgehangen gedroogd zijn, één voor één of bij eenige te gelijk tusschen *pletbladen* te leggen en in een stevige, dikwijls een hydraulische

Boekdrukkerswapen.

pletpers uren lang te persen. De Amerikaansche pletpers maakt het gebruik der pletborden overbodig en stelt in staat oplagen van 10 en meer duizend ex. in enkele uren te pletten. De bladen worden gevouwen in de machine gebracht en door hydraulische drukking saamgeperst tusschen twee planken, waarom vervolgens een stevig paktouw wordt gebonden. Het opgebonden pak wordt dan uit de machine genomen en blijft saamgeperst staan totdat de binder het verder wil behandelen. De ruimtebesparing in het magazijn is daardoor aanzienlijk en zou alleen de aanschaffing goed maken, het pletwerk is zuiverder, maar de tijdbesparing overtreft al deze voordeelen verreweg.

Hiermede kan men het werk van den drukker als afgeloopen beschouwen en de vellen worden dan aan den uitgever of den boekbinder, die ze vouwen, innaaien of binden moet, afgeleverd. Het bijeenbrengen (*vergaren*) der afzonderlijke vellen tot complete exemplaren vindt tegenwoordig, nu de boeken niet meer los verzonden worden, zeer zelden op de drukkerij plaats, doch wordt meest aan den innaaier overgelaten.

De letter keert, als het drukken van een vorm afgeloopen is, weer naar den zetter terug, opdat hij die voor een volgend vel gebruiken kan. De drukker maakt vooraf den vorm nog schoon, hij wast dien, en wanneer vervolgens het raam er afgenomen en het formaatgoed opgeborgen is (dit wordt nauwkeurig op één plank, zooals het in den vorm gezeten heeft, weggezet), worden de pagina's weder opgebonden en op paginapapieren gezet om naar de zetterij te verhuizen. Daar worden ze, wanneer de letter te vast in elkaar zit, besprenkeld, om het in de letterkast leggen der letters gemakkelijk te maken. De jongste zettters of leerjongens, die daarmede belast worden, nemen op een stukje hout of meestal op de in de pagina aanwezige interlinies één of meer regels in de linkerhand. Met duim en wijsvinger der rechterhand

grijpen zij eenige woorden van den bovensten regel, lezen deze en laten de letters één voor één in de verschillende vakjes vallen (*distribueeren*), een handeling, die den leek gewoonlijk verbaasd doet staan over de vlugheid en handigheid, waarmee ze uitgevoerd wordt. Aan een goede distributie is veel gelegen; zorgeloos distribueeren veroorzaakt letterfouten in het nieuwe zetsel.

Wanneer men de gebruikte letter niet terstond weer noodig heeft voor ander zetsel, dan blijft zij bij bladzijden met touwtjes opgebonden, wordt in stevig papier gepakt en zoo voor later weggeborgen.

3. HET MANUSCRIPT OF DE KOPIJ.

De oorspronkelijke vorm van elk drukwerk is het door den auteur voor de pers bestemde handschrift (*manuscript*) en dit krijgt, zoodra het in de handen van den drukker komt den naam *kopij*. De uitwendige toestand van het manuscript is voor zijn gedaanteverwisseling in een gedrukt boek geen onverschillige zaak. Uit hetgeen hieronder volgt zal blijken, welk een belangrijke rol de kopij vervult in des letterzetters beroep en hoe zij wezenlijk van invloed kan zijn op een nette, vlugge, nauwkeurige uitvoering en — laatst, maar niet het minst — op de kosten.

Duidelijk en in geregelde volgorde geschreven, deze twee eigenschappen kan men in de eerste plaats noemen. De zetter heeft het manuscript op ongeveer een halven meter afstand van zijn oogen voor zich liggen; hieruit volgt, dat het gemakkelijk leesbaar dient te zijn. De keus van 't papier (wit en geen blauw), en de soort van inkt zijn voor hem geen onverschillige zaken, evenmin als het formaat der kopij. Groot octavo of klein kwarto is het geschiktst en blauw geliniëerd of van waterlijnen voorzien papier is met het oog op de nauwkeurige berekening van den omvang (verg. blz. 187), die door het gelijk getal regels van elke bladzijde kopij veel gemakkelijker gemaakt wordt, het meest aan te bevelen. Kopij, die te groot of te ruim geschreven is, verplicht den zetter te vaak het divisorium te verschuiven; te klein schrift daarentegen vergt te veel van zijn oogen en borst door herhaald vooroverbuigen en neemt zijn aandacht op een voor het werk hinderlijke wijze in beslag.

Voor al ook zijn het de inlasschingen en veranderingen aan den voet of op den kant van de kopij, die hem veel tijd kosten, en wel die in de lengte geschreven zijn het meest, daar hij om den weg te kunnen vinden in die tusschenvoegingen, zijn zethaak bij herhaling neerleggen en de kopij in de hand nemen moet.

Natuurlijk vermeederen de moeilijkheden nog bij het ontcijferen van een onleesbaar manuscript, wanneer het werk van wetenschappelijken inhoud of in een vreemde taal geschreven is. De auteurs van dergelijke werken moesten bedenken, dat de zetter geen geleerde is en dat b. v. eigennamen, afkortingen e. d. m., die een deskundige gemakkelijk ontcijfert, bij onduidelijk schrift voor den zetter tot raadsels kunnen worden, bij welker beproefde, misschien ook meermalen gelukkig verkregen, oplossing hij zijn werktijd, dat is in veel

gevallen zijn geld, verliest. Die handelwijs van menig schrijver verdient afkeuring en wordt dikwijls oorzaak van verwijten tusschen patroon en werkvolk. Het is niet overdreven te beweren; dat de verdienste van een zetter bij het op stuk werken door slechte kopij een derde of meer verminderd wordt, of indien hij tegen vast weekloon werkt, ondervindt de patroon zelf er het nadeel van. Niets geeft dan ook meer aanleiding tot verschil tusschen boekdrukkerijen en uitgevers, wanneer er later boven den overeengekomen prijs een aanzienlijke som voor de slechte kopij onder den naam van *extra correctie* op de rekening voorkomt.

Hoe ver dikwijls de zorgeloosheid ten opzichte van het manuscript gaat, is nauwelijks te gelooven. Papierstrooken in de meest uiteenlopende formaten, met bleeken inkt of soms met potlood de regels dwars over elkaar heen geschreven; begonnen volzinnen zonder slot; willekeurige verkortingen; weglating der eindlettergrepen; onbeschreven gelaten gedeelten met de aantekening: „zal bij de correctie ingevuld worden,” meestal zonder op te geven hoe veel ruimte men open laten moet; verder het blaadje voor blaadje leveren der kopij, zoodat de zetter elk oogenblik zijn werk moet staken; evenwel toch klachten te moeten hooren over het langzaam vorderen, slecht werk enz.; alle deze en nog meer andere tekortkomingen en grieven, ze zijn als steenen op het pad des zettters geworpen en allermint bevorderlijk tot een goeden en vluggen gang van zaken. Van de nadeelige gevolgen kan alleen hij zich een juist begrip vormen, die geruimen tijd zelf practisch werkzaam is geweest.

Men moet uit bovenstaande voorbeelden, die herhaaldelijk voorkomen en niet overdreven zijn, wel afleiden dat de schrijvers niet voldoende met de techniek van het vak bekend zijn en hun door de uitgevers niet genoeg op het hart gedrukt wordt om toch vooral goed leesbare en in behoorlijke volgorde opgemaakte kopij te leveren; deze desnoods liever te laten overschrijven en voor het naar de drukkerij zenden even zelf over te lezen. Kosten en moeite daarvan worden ruimschoots door vlugger, beter en goedkooper werk vergoed.

Niet minder aanbeveling verdient het, de kopij, nadat zij vooraf bladsgewijs genummerd is, zooveel mogelijk in eens compleet ter drukkerij te bezorgen; dan alleen is een juiste tijds- en kostenbegrooting mogelijk en menig verschilpunt zou kunnen worden vermeden. Oogenschijnlijk van weinig beteekenis, is het toch in de practijk van veel gewicht wanneer het papier slechts aan één zijde beschreven is. Wanneer een werk door verdeeling van de kopij aan verscheidene zettters bespoedigd moet worden, voornamelijk bij dagbladen en tijdschriften, is het bepaald een vereischte dat het papier slechts aan één kant beschreven is. Hierdoor wordt het ook mogelijk bij de proef van elk vel, tot zoover het loopt, de kopij te voegen, daar deze dan zonder hinder overal doorgesneden kan worden, hetgeen niet het geval is, als het papier aan beide kanten beschreven is.

Voorts mag de schrijver niet nalaten volzinnen, waarmee nieuwe regels, hoofdstukken of afdeelingen, waarmee andere bladzijden beginnen, vooraf aan

te duiden; eveneens behooren woorden, die met andere letters gezet moeten worden, al naarmate ze meer of minder moeten spreken, één-, twee- of meermalen in de kopij onderstreept te zijn. Als de schrijver zich niet aan de gewone regels van spelling of interpunctie onderwerpt, dan dient hij zijn bedoelingen in dit opzicht vooraf in een instructie duidelijk kenbaar te maken.

Een Amerikaansch dagblad heeft bovenstaande vermaningen eens op een aardige wijze in de volgende ironische raadgevingen van een zetter aan de schrijvers geuit:

„Zoolang gij voor het schrijven iets anders dan pen en inkt kunt gebruiken, moet gij er u wel voor wachten tot deze uw toevlucht te nemen. Het geschrevene kon licht te duidelijk zijn en zou derhalve de opmerkzaamheid van den uitgever en van den zetter niet voldoende boeien. Zijt gij evenwel door het toeval genoodzaakt om met pen en inkt te schrijven, laat dan vooral na bij het omslaan van een blad vloeipapier te gebruiken; dit is reeds lang uit de mode. Indien gij een vlak veroorzaakt, moet gij u steeds van uw tong bedienen, om ze weg te nemen. Op deze wijze zal het u ook gelukken haar over een grootere uitgestrektheid en gelijkmatig te verspreiden. Een scherpzinnig zetter voelt zich nooit meer geveild, dan wanneer het er op aankomt een twintigtal woorden, die door deze handelwijs onleesbaar zijn geworden, te ontcijferen. Wij zelf zagen verscheidene hunner een half uur bezig met het lezen van zoo'n passage; onderwijl vloekten zij als matrozen, wat bij hen een teeken is, dat zij zeer in hun nopjes zijn. Maak nimmer gebruik van leestekens; het is ons zeer aangenaam, indien wij moeten raden, wat gij eigenlijk wildet zeggen. Groote beginletters te schrijven is eveneens overbodig; wij kunnen dan ten minste de leestekens en kapitalen naar eigen goedvinden plaatsen. Het is volstrekt noodeloos om zich op goed leesbaar schrift toe te leggen, dit verraaft vooreerst een plebejische afkomst en geeft vervolgens recht te veronderstellen, dat gij op de een of andere openbare school onderwijs hebt ontvangen. Slecht schrift is een teeken van genialiteit. Veel schrijvers laten zich over 't algemeen slechts op deze wijze kennen. Sluit dus onder het schrijven uw oogen en maak uw schrift zoo onleesbaar mogelijk. Op eigenamen behoeft men niet bijzonder te letten, want de letterzetter kent den vóór- en geslachtsnaam van ieder man, vrouw en kind op de geheele wereld; indien wij maar de beginletter van een naam meenen te hebben geraden, is dit geheel voldoende. Wel hebben wij onlangs Samuel Marisgon in plaats van Lemuel Messenger gedrukt, maar geen enkel ontwikkeld lezer zal daardoor op een dwaalspoor zijn gebracht. Dus nogmaals, let niet op de eigennamen. — Het is zeer voordeelig om beide zijden van het papier te beschrijven, en ingeval deze zijn volgeschreven en men er nog een honderdtal regels aan toe te voegen heeft, is het aan te raden die er dwars overheen te schrijven. Wij wanen ons in den zevenden hemel, wanneer wij zulk een manuscript onder handen hebben; het liefst zouden wij ook den schrijver er van in een verborgen hoekje onder onze handen hebben. — Wanneer men een gedeelte der kopij klaar heeft, drage men het, al eer het naar de drukkerij te verzenden, gedurende eenige dagen bij zich in den zak. Is het met potlood geschreven,

dan zijn de voordeelen van deze methode onschatbaar. Tracht het een of ander blaadje kwijt te raken; het samenvoegen van losse, ongenummerde bladen doet ons altijd bijzonder veel genoegen, enz."

Wanneer men den omvang van het manuscript, vóór het ter perse leggen, ten naastebij volgens een gedrukte proefpagina of een vroeger gedrukt werk berekenen wil, dan telt men van de gedrukte bladzijde het aantal regels en vermenigvuldigt dit met het aantal letters van een regel. Het product daarvan geeft natuurlijk het aantal letters van de gedrukte proefpagina.

Met een der bladen van de kopij gaat men eveneens te werk en verkrijgt aldus het aantal letters dat daarop voorkomt. Vermenigvuldigt men dit cijfer vervolgens met het aantal bladzijden van de kopij, dan weet men hoeveel letters de kopij in haar geheel bevat. Deelt men nu dit totaalcijfer door het getal letters der proefpapina, dan krijgt men tot uitkomst het getal bladzijden druks, dat de kopij zal opleveren.

Gesteld b. v. dat men een manuscript heeft van 150 bladzijden, elk van 25 regels en elke regel, door elkaar gerekend, 49 letters telt en men wil weten welken omvang dit in het formaat en met de letter b. v. van dit ons boek, waarvan een bladzijde 45 regels elk van ± 64 letters, in 't geheel dus 2880 letters heeft, in druk zal beslaan, dan verkrijgt men de uitkomst op de volgende wijze: De bladzijde der kopij bevat 25×49 letters, dus 1225, deze som met 150 vermenigvuldigd doet zien dat de geheele kopij 18375 letters bevat. Deelt men deze som door 2880 (= de letters der gedrukte bladzijde) dan krijgt men tot uitkomst, dat de geheele kopij ongeveer 64 bladzijden druks, dus met titel enz. $4\frac{1}{2}$ octaafvellen zal beslaan.

Bij deze berekening wordt echter van de veronderstelling uitgegaan, dat de kopij gelijkmatig geschreven is en dat geen doorhalingen of inlasschingen van beteekenis een eenigszins juiste raming onmogelijk maken.

4. HET CORRIGEELEN VAN DRUKPROEVEN.

Niets kan den aangenamen indruk, dien men van een fraai uitgevoerd boek krijgt, meer afbreuk doen dan een slechte correctie; en toch is een onnauwkeurig gecorrigeerd boek, waaraan overigens alles ten koste gelegd, ja dat dikwijls als prachtwerk uitgegeven werd, lang geen zeldzaamheid.

Zij, die nooit een drukproef gecorrigeerd hebben, kunnen zich moeilijk een denkbeeld vormen van de nauwlettende zorg, die vereischt wordt om een vel druks, dat naar het handschrift gezet is, behoorlijk van fouten te zuiveren. Zij begrijpen niet welk een scherpe blik, welk een onverstoorbare oplettendheid en vooral welk een langdurige oefening er noodig is om een goed corrector te zijn, en hoe licht in de eerste of tweede drukproef, wanneer de tekst het opvallende der onbekendheid verloren heeft, een omgekeerde of misplaatste letter over het hoofd gezien wordt.

Hieruit blijkt, dat de schrijver zelf niet altijd de eenige corrector van zijn werk zijn kan, ja eigenlijk maar zelden wezen moest. De tegenwerping, dat hij het best met de stof, die zijn werk behandelt, bekend zal zijn, bewijst daarom nog niet, dat hij er ook de beste corrector voor zijn moet.

Juist omdat hij zich te veel met den inhoud en de stof van zijn boek bezighoudt, ziet een schrijver licht kleine zetfouten over 't hoofd. Hem zweeft dikwijls voor den geest, wat hij in het manuscript geschreven heeft, daarom leest hij dit haast van zelf uit het gedrukte, zelfs wanneer het er niet eens staat. Indien hij geen kennis der typographische regels bezit en hem de routine van het corrigeeren vreemd is, dan zal hij dikwijls eischen stellen, die met het werk des zettters en alle regels in strijd zijn. Hij zal eischen stellen, waarvan de uitvoering practisch onmogelijk of kostbaar is, of hij zal door verkeerde teekens en onduidelijke correctiën den zetter in de war brengen, en onnut werk veroorzaken.

Het is daarom niet aan te bevelen, dat de schrijver alleen voor de correctie van zijn werk zorgt, hoe wenschelijk, ja noodzakelijk het ook zij, dat hij één proef leest en zich niet geheel op de nauwkeurigheid zelfs van den besten corrector verlaat. Deze toch zal dikwijls twifelen, waar de schrijver terstond de oplossing kan geven; er kan misverstand bij het zetten plaats gevonden hebben, dat de schrijver alleen in staat is te ontdekken.

Eigenlijk behoorde aan den inhoud van een werk, nadat dit ter drukkerij gegeven is, niet meer veranderd te worden. Meestal echter beginnen de veranderingen dan pas en de gewoonte van vele schrijvers om eerst met de correctie er nog eens de schaaft over heen te laten gaan, in plaats van de kopij, vóór die uit handen te geven, nauwkeurig over te lezen, is voor den zetter zoo verdrietig mogelijk.

De harmonie van een drukwerk berust eigenlijk geheel op regels, die door een goed zetter als wet moeten beschouwd worden. Als zulke noemden wij reeds: de gelijkmatige verdeeling van het wit tusschen de woorden; het vermijden van afbrekingen, vooral der zinstorende, den regelmatigen afstand tusschen hoofdstukken en rubrieken, de juiste verhouding van de letters, enz. Hoe meer de zetter getracht heeft deze en andere regels met zorg op te volgen, hoe meer de corrector reeds bij de eerste proef zijn best gedaan heeft, zooveel te meer nadeel en ontmoediging brengen veranderingen te weeg, die zonder de minste consideratie geheel willekeurig gemaakt worden. Niets werkt dan ook meer het slordig zetten in de hand, dan de gedachte van den werkman, dat alle zorg en inspanning niets baten zal, want dat de veranderingen toch weer alles overhoop werpen.

Een der eerste en voornaamste kwalen is het doorhalen van één of meer volzinnen, wat dikwijls een omwerking van geheele vellen noodig maakt. Reeds het inbrengen of wegnemen van één enkelen, of wat nog moeilijker is, van een halven regel, ja zelfs een enkel langer woord kan bij doorlopend zetsel dikwijls het wijzigen van een halve bladzijde ten gevolge hebben, eer het gelukt de noodige ruimte of te verkrijgen of op te vullen. Indien veranderingen van dit soort bepaald noodzakelijk zijn, dan behoort men zooveel mogelijk evenveel weg te laten vallen als men er nieuw ingevuld wil hebben of omgekeerd. Het niet opvolgen van dezen regel zal den schrijver of zijn uitgever geld kosten en bovendien aan een fraaien druk veel afbreuk doen, want de noodzakelijke gevolgen van dergelijke veranderingen zijn nu eens een oneven-

redige wijdde, dan weder te groote gedrongenheid van het zetsel, of slecht afbreken der woorden. Er is niets hatelijkers voor den flinken, degelijken zetter, dan die correctie buiten zijn schuld; doch niets geeft ook den slordigen zetter beter dekmantel om de door hem zelf begane fouten mede op rekening van den schrijver te stellen.

Met hetzelfde recht, waarmee men den schrijver de wenschelijkheid van het leveren eener goede kopij betoogt, mag deze ook van de drukkerij verlangen, dat hem zuivere en duidelijk getrokken proeven worden gezonden. Het papier moet sterk gelijkmd zijn en een flinken breeden rand wit voor de correctie overlaten. De kopij behoort zich steeds bij de eerste proef te bevinden, een vorige correctie steeds bij de latere. De drukkerij mag echter aanspraak maken op terugzending en bewaring der kopij en van alle proeven, totdat het werk afgeleverd is en alle rekeningen door den besteller goedgekeurd zijn, daar zij voor de drukkerij de eenige bewijsstukken vormen, zoowel bij de afrekening met de zetters, als met de lastgevers.

Wanneer de schrijver na gedane correctie een vel tot afdrukken geeft, behoort hij er zijn *imprimatur* aan te schenken; op elke laatste proef wordt de vermelding van het „afdrukken” vereischt. De proeven behooren op de drukkerij van I, II, III enz. voorzien en de datum van verzending dient er telkens op vermeld te worden, wat van de zijde des schrijvers bij de terugzending eveneens wenschelijk is.

Het is voor den schrijver raadzaam steeds twee exemplaren van elke proef te vragen, opdat hij de eene gedurende den verderen druk van het werk tot naslaan bij de hand heeft, totdat deze vellen later door de z.g. *schoone bladen* vervangen worden. Aanbeveling verdient verder om de correctie van de teruggezonden proef op het andere exemplaar, dat achtergehouden wordt, over te brengen, eensdeels om daarmee de drukkerij te controleeren, ten andere om gewijzigde volzinnen of eventueel verloopen bladzijden in de latere vellen niet onjuist te citeeren.

Schoone bladen noemt men de exemplaren der afgedrukte vellen, die elke boekdrukkerij in den regel eens per week aan schrijver, uitgever en corrector zendt en waarvan zij een op haar eigen kantoor bewaart. Pasbeginnende schrijvers begrijpen de toezending van die vellen wel eens verkeerd. Zij houden ze voor proeven waarin nog veranderingen opgenomen kunnen worden, zenden ze nogmaals terug en geven later den drukker de schuld, wanneer zij die correctie niet in hun boek uitgevoerd vinden.

Aan het eind van een werk vindt men gewoonlijk de noodlottige *Errata*, *Corrigenda et Emendationes* of *Addenda*. Ondanks alle genomen voorzorgsmaatregelen van den kant des schrijvers, zetters en correctors is het toch nauwelijks te vermijden, dat hier en daar fouten zijn blijven staan en dat enkele verbeteringen nog wenschelijk zijn. Een dikwijls uit 40 à 50,000 afzonderlijke deeltjes samengesteld vel is tot op het oogenblik, waarop het gereed uit de pers komt, aan tal van invloeden en ongevallen blootgesteld; ja, nog in de pers, onder het drukken zelfs, kunnen er nieuwe fouten bijkomen, zooals b.v. door het uitvallen van letters, meestal aan de zijkanten, en het daarna verkeerd

weer tusschen plaatsen, het afbreken vooral van accent- en overhangende letters e. d. g.

Een boek zonder drukfouten moet zeker het ideaal zijn; doch het bereiken er van is alleen onder bijzondere omstandigheden mogelijk. Het mocht der universiteit te Oxford gelukken door een guinje uit te loven voor elke opgegeven drukfout in zekere uitgaaf van haren dikwijls gedrukten en gestereotypeerden bijbel. Langs denzelfden weg kon Vieweg ten laatste een uitgaaf zonder fouten geven van de gestereotypeerde logarithmentafels en eveneens handelde Tauchnitz jaren geleden met zijn Latijnsche en Grieksche klassieken. Staانبlijvend zetsel en stereotypie, dat zijn de hoofdvereischten voor een boek zonder fouten; op andere wijzen is het wel niet absoluut, maar in de practijk toch zoo goed als onmogelijk, ten minste nooit vooraf met eenige zekerheid te waarborgen ¹⁾.

Vele schrijvers rekenen het zich voor hun werk of tegenover het publiek verplicht, met de grootste angstvalligheid een opgaaft van drukfouten aan het boek toe te voegen, zelfs van de meest onbeduidende foutjes, die moeielijk iemand op een dwaalspoor zullen brengen. Zij bedenken er niet bij, dat zij hierdoor hun werk in de oogen van het publiek verminderen en dat de eerste — beste — indruk dan allicht een ongunstige wordt. Kunnen dergelijke lijsten, voornamelijk bij wetenschappelijke boeken en werken met cijfers niet geheel vermeden worden, dan behooren zij zich uitsluitend tot de werkelijk noodzakelijke verbeter-opgaven te bepalen. Hoe meer een boek echter het karakter van verpoozingslectuur of van een prachtwerk draagt, des te raadzamer is het de errata weg te laten, of anders zooveel mogelijk te beperken.

Hoewel wij reeds eenigszins uitvoerig bij de behandeling der correctie hebben stil gestaan, wenschen wij, daar men nog te veel uit onbekendheid met de gebruikelijke teekens en regels zich zelf en der drukkerijen het werk lastig en moeielijk kan maken, nog een handleiding tot het corrigeren van proeven te laten volgen.

Den meest beknopten, doch wellicht voor 't geheugen doelmatigsten vorm koos daarvoor de onbekende boekdrukker-dichter, die in 't begin der vorige eeuw een blaadje ²⁾ uitgaf, waarvan wij den inhoud hier curiositeitshalve geheel onveranderd in vorm, taal en spelling weergeven.

¹⁾ Enkele drukfouten hebben werken in prijs doen stijgen, ja zelfs tot een groote zeldzaamheid gebracht. Vooral is dit het geval met veel bijbels, waarvan hier enkele voorbeelden. In een te Londen uitgegeven bijbel van 1634 staat: „De dwaze zegt in zijn hart, daar is een God” voor „daar is geen God.” Deze uitgave werd echter op last van den koning vernietigd. Hetzelfde lot trof een editie in 4° van 1710, waarin men het zonderlinge, nooit gehoorde gebod leest: „gij zult echtbreken.” Ook is er een bekend onder den naam van Azijn-bijbel, wegens het opschrift van de gelijkenis van den Wijngaard (Vineyard) dat vervangen is door (Vinegar) azijn. Verder verhaalt men van de vrouw eens drukkers in Duitschland, die de aardigheid had om des nachts in den lettervorm van een bijbel, die bij hem ter perse lag, het vonnis van de echtelijke onderwerping uitgesproken tegen Eva, geheel te veranderen. Zij nam de 2 eerste letters van het woord Herr weg en verving die door Na, zoodat er nu in plaats van: „Er soll dein Herr sein” stond: „Er soll dein Narr sein.”

²⁾ Een exemplaar hiervan is aanwezig in de Bibliotheek der gemeente Rotterdam.

DICHTMATIGE REGELEN

om

Drukkers proeven

Te corrigeeren.

MIJNE HEEREN

Wilt ge Leeren,
Drukkers Proeven Corrigeeren,
Zijt op *Agt*
Teekens, die hier staan bedagt:
Zet den Zetter
Bij geval *Verkeerd een Letter*,
Leer den Sul
Die verand'ren, door *deez' Krul: 9*
En, *dit Teeken &*
Zal hem wijzen als door spreekken,
Dat *dit Deel*,
In de Regel *is te veel*;
Gij moet weeten,
Is een *Kleinigheid* vergeeten,
Dat men zet
Dan *deez' Schrap*, daar hij op let, **I**
En nog rasser
Zal hij zien, aan *deezze Passer, A*
Dat *een Woord*
Hier te kort koomt, daar 't behoord;
Aan *deez' Streepen =*
Wordt door hem terstond begreepen,
Dat *de Lijn*,
Van *deez' Lettren, Recht* moet zijn:
En zijn' Oogen,
Zullen merken aan *deez' Boogen, C*
Dat *dit Woord*,
Aan elkanderen behoord;
Zijn er *Letters*,
Door de schuld *Gekneusd* des Zetters,
Schrijf die dan
In een Cirkel, voor den Man, **a**
En *Gebonden*
Woorden, die liefst *enkeld* stonden,
Zijn abuïs,
Toond hem dit door 't *dubbeld Kruis. ##*
J. E. D. W.

In ongebonden stijl, maar daarvoor dan ook meer volledig, geven wij de volgende aanwijzingen:

De eerste regel is, dat elke fout door een duidelijk en gemakkelijk te begrijpen teeken op de bedoelde plaats tusschen den tekst aangegeven en dat de verbetering met herhaling van dat aanwijzings-teeken eveneens duidelijk op den witten rand der bladzijde geschreven wordt. Deze kantteekeningen moeten zooveel mogelijk in dezelfde lijn staan van den regel, waarop zij betrekking hebben en dicht aan het zetsel beginnen. Evenmin als tusschen de regels, mogen ook op andere witte plaatsen tusschen het zetsel correctiën geschreven worden; men kan den zetter moeielijk voor het over 't hoofd zien daarvan verantwoordelijk stellen.

Een tweede hoofdregel is: niet meer dan noodzakelijk door te halen en niet meer aan den kant te schrijven, dan wat werkelijk opnieuw gezet moet worden.

Wie zich nog niet veel met correctie heeft beziggehouden, meent veelal het den zetter niet duidelijk genoeg te kunnen maken: hij herhaalt dikwijls wegens één letterfout geheele woorden, wegens één woord misschien geheele volzinnen en veroorzaakt den zetter daardoor juist veel overtollig werk. Wanneer b.v. voor het woord moet molt gezet is, dan mag alleen de letter l aangeteekend worden, niet het geheele woord. Zijn er twee woorden van plaats verwisseld, b.v. men moet voor moet men, dan mogen de woorden niet doorgehaald en opnieuw geschreven, maar er moet door het omzettingsteeken aangeduid worden, hoe ze te verplaatsen zijn. Anders zou de zetter in bovenstaand geval eerst acht typen onnoodig distribueeren en daarna evenveel handgrepen voor nieuw zetsel moeten doen.

Om bij het corrigeeren misverstand te voorkomen, is het geraden voor elke fout in een en denzelfden regel zich van verschillende teekens te bedienen. Deze worden zoo eenvoudig mogelijk genomen en beginnen gewoonlijk met een streep / en strekken zich verder als 't noodig is, tot verschillende soorten van haakjes uit, b. v.

/ L T I F t y b enz.

Van deze teekens kan men bij afwisseling en naar verkiezing zonder bepalen regel voor ieder in 't bijzonder gebruik maken.

Na deze algemeene regels volgen die voor bijzondere gevallen, waarvoor ook bijna overal dezelfde teekens zijn aangenomen.

1. **Verkeerde en vreemde letters.** Wanneer er een verkeerde letter, de meest gewone van alle fouten, voorkomt, dan wordt er in de lengte een streep doorgehaald en aan den kant de juiste letter geschreven. Bij dubbele letters, zooals fi, fl, ff, ffi, moeten zelfs wanneer slechts één der letters verkeerd is, toch alle doorgestreept en opnieuw geschreven worden, want de zetter kan, daar zij uit één type bestaan, niet een gedeelte slechts wegnemen en het andere laten staan. In het bijzonder heeft men te letten op de op

elkaar gelijkende letters, zooals CG; II; OQ; ce; bh; bij de Gothische B B; C C; N N; D D; h h; c c; f f; r r.

Bij de gewone of Latijnsche letters worden door slordige zetters dikwijls, als de rechte letter op 't oogenblik ontbreekt, omgekeerde d's voor p's en b's voor q's gebruikt. Het geoeffend oog ziet dit dadelijk, het minder geoeffende laat zich echter gemakkelijk foppen, waarom deze slechte zetters-gewoonte zooveel mogelijk behoort tegengegaan te worden.

Voor het aanduiden van vreemde letters, dat zijn zulke, die, hoewel niet onjuist geplaatst, toch als tot een andere soort behorende, vervangen moeten worden, gebruikt men dezelfde teekens op gelijke wijs.

2. **Verkeerde woorden en volzinnen.** Wenscht men verscheidene verkeerde letters, woorden of volzinnen weggenomen en door andere vervangen te zien, dan moet men de doorhalingsteekens

∩ ∪ † † H H

gebruiken, en wel zoo, dat het teeken precies die letters of woorden omvat, welke veranderd moeten worden. De tot verbetering bestemde worden met het teeken aan den kant geschreven.

3. **Zetsel weggelaten.** Om den zetter opmerkzaam te maken dat hij iets overgeslagen heeft, wordt er een gewoon teeken achter het woord geplaatst, waarop het uitgelatene had moeten volgen en het ontbrekende aan den kant geschreven.

Wanneer het weggelatene zooveel bedraagt, dat het niet gevoeglijk op den kant geschreven kan worden, dan zet men daar alleen het teeken en daarnaast: NB. *zie beneden*, om daardoor naar den voet der bladzijde te verwijzen, waar in de meeste gevallen ruimte genoeg is. Is het weggelaten gedeelte echter te groot om het af te schrijven, dan kan men den zetter ook door alleen te schrijven: N.B. *zie kopij*, naar deze verwijzen.

4. **Regel uitgelaten.** Wanneer er bij 't zetten een geheele regel overgeslagen is, hetwelk vooral bij gedichten gebeuren kan, dan wordt met een — tusschen twee regels en daarvoor: *zie kopij*, aangegeven, dat hier de regel tusschen gevoegd moet worden.

5. **Overtollig zetsel.** Door overtollige letters, die verwijderd moeten worden, behoort in de lengte, door overtollige woorden in de breedte een streep gehaald en aan den kant naast het aanwijzingsteeken, het weglatings-teeken ∅ gevoegd te worden.

6. **Omgekeerd zetsel.** Met omgekeerd geplaatste letters of woorden wordt op dezelfde wijze gehandeld; men bezigt dan het omkeeringsteeken 9. Bijzondere opmerkzaamheid verdienen in dit opzicht de letters n, u, S, s, O, o, Z, z.

7. **Letters of woorden in verkeerde volgorde.** Deze worden naar haar rechte plaats verwezen door het teeken ∩, dat om de bedoelde letters geplaatst en zonder verdere toevoeging aan den kant herhaald wordt.

8. **Regels in verkeerde volgorde.** Deze worden in den tekst onderstreep en de juiste volgorde met cijfers aangewezen.

9. Sprekend zetsel. Wanneer sommige woorden door vette, cursieve of gothische letters meer dan het andere zetsel in 't oog moeten loopen, dan heeft men deze te onderstrepen. Aan den kant wordt de streep herhaald en daarboven geschreven *vet*, *cursief*, enz.; wanneer woorden abusief sprekend gezet zijn in plaats van met gewone letters, dan worden deze woorden ook doorgestreep en aan den kant opnieuw geschreven of naast de streep gezet: *niet cursief*, *niet vet* enz.

10. Spatiëeren. Hiervoor worden kleine streepjes ||||| tusschen de letters geplaatst en aan den kant herhaald, of men gaat als bij 9 te werk. Het spatiëeren geschiedt met hetzelfde doel, n. l. om enkele woorden of volzinnen in 't oog te doen loopen.

11. Spatiën wegnemen. Moeten daarentegen gespatiëerde woorden geheel samengetrokken worden, dan duidt men dit door ~~~~~~ onder en boven die woorden aan en dit absolute samentrekkingsteeken wordt aan den kant herhaald.

12. Wit verminderen. Indien de ruimte tusschen enkele woorden te groot is, wat door het wegnemen in de correctie licht gebeurt, dan wordt door het relatieve samentrekkingsteeken ○○○ boven en onder de witte tusschenruimten aangeduid, dat deze doelmatiger verdeeld moeten worden. Is de ruimte tusschen twee regels te groot, dan wordt dit uitgedrukt door het teeken ————— aan den kant te plaatsen op die wijze, dat de beide booguiteinden de beide regels, die te ver van elkaar staan, raken.

13. Wit vermeederen. Staan enkele woorden te dicht op elkaar, dan wordt dit in het zetsel door een staand streepje en aan den kant door dit teeken aangegeven ‡. De corrector moet zich echter ook overtuigen, of de noodige ruimte werkelijk beschikbaar is. Mocht dit niet het geval zijn, dan behoort hij door weglating of vervanging van een groot woord door een kleiner hierin te voorzien. Staan er twee regels te dicht op elkaar, dan is ———< het teeken, waarvan de liggende streep tusschen de beide regels geplaatst wordt en de uitstekende punten naar den buitenrand van de bladzijde wijzen.

14. Inspringen. Wanneer een regel een weinig van den kant af beginnen (*inspringen*) moet, dan wordt dit door een □ om het eerste woord aangeduid en aan den kant het teeken herhaald.

15. Uitspringen. Moet er omgekeerd een onjuist ingesprongen gedeelte weer uitspringen, dan wordt het teeken □—— vóór het eerste woord geplaatst en aan den kant herhaald.

16. Naar het midden brengen. Het teeken om een regel, zooals b. v. bij gedichten, naar 't midden te brengen is [——].

17. Nieuwe regel. Het abusief voortzetten van een regel, wanneer er een nieuwe had moeten beginnen, wordt door het teeken □ kenbaar gemaakt.

18. Geen nieuwe regel. Werd er echter een nieuwe regel begonnen, waar het zetsel had moeten doorloopen, dan verwijst het voortzettingsteeken met den haak om het eerste aan te sluiten woord het zetsel naar de juiste plaats.

19. Blijft goed. Wanneer er bij abuis een verandering aangewezen is en

men wil het zetsel in den vroegeren toestand terugbrengen, dan wordt dit door onder de bedoelde woorden aangeduid, welk herstellingsteeken aan den kant eenvoudig herhaald, terwijl door de daar reeds neergeschreven verandering een streep gemaakt wordt.

Dit zijn de meest voorkomende correctiën, er zijn echter nog meer, die evenwel minder den schrijver dan den corrector van beroep te pas komen en of zonden tegen de typographische regels of slechts de gevolgen van een gebrekkigen proefafdruk zijn. Het geoefend oog van den corrector onderscheidt gemakkelijk zulke proefgebreken van de werkelijke fouten; hij bekommert er zich daarom in de eerste of tweede proef weinig om en teekent ze eerst aan, als zij nog in de revisie mochten voorkomen. Het zijn de volgende:

20. **Gevallen zetsel.** Wanneer er letters of enkele lettergrepen verzakt zijn, hetgeen dikwijls aan den buitenrand voorkomt, dan worden ze door U op de rechte plaats verwezen.

21. **Verschoven zetsel.** Als er letters of lettergrepen gescheiden voorkomen, die geheel bij elkaar behooren, dan wordt dit door het samentrekkings-teeken ~~~~~ onder en boven den regel aangeduid.

De beide laatste gevallen komen zeer dikwijls in de proeven voor, welke in touwtjes opgebonden getrokken worden, omdat de druk in de proefpers, als deze niet volkomen gelijk van drukking is, de letters spoedig van elkaar dringt. Dit komt echter bij het sluiten van den vorm vanzelf terecht. De deskundige slaat er daarom in 't geheel geen acht op, terwijl de minder ervarene door het plaatsen van allerlei teekens zichzelf en den zetter noodeloos moeite veroorzaakt.

22. **Te zwaar gedrukt.** Wanneer letters of woorden te zwaar gedrukt zijn, dan worden ze onderstreept en aan den kant het teeken VVVV geplaatst.

Deze fout ontstaat gewoonlijk wanneer er iets onder den lettervorm ligt, b. v. een letter, een stukje papier enz. Daar de vorm vóór dat het afdrukken begint ook aan de onderzijde zorgvuldig afgeveegd wordt, vallen die fouten gewoonlijk van zelf weg.

23. **Vuil zetsel.** Om vuile of dicht gesmeerde letters te doen vervallen, wordt het teeken : . . . : gebruikt.

24. **Spatiën naar de laagte steken.** Wanneer er in het zetsel, op plaatsen waar een witte tusschenruimte behoorde te zijn, zwarte vlekken staan, dan wordt daar een streep doorgehaald en aan den kant het neerdruk-teeken X gemaakt.

Deze vlekken ontstaan, wanneer de lagere typen, die het wit vormen, gerezen zijn, zoodat zij door den inkt geraakt worden; de zetter moet ze daarom met de elst neerdrukken. Men dient deze wel te onderscheiden van een ander soort zwarte vlekken, welke ontstaan, wanneer de zetter uit nood in plaats van de juiste letters, waarvan voor 't oogenblik geen voorraad meer is, andere van dezelfde breedte neemt en die op den kop zet (*geblokkeerde letters*). Deze wijze van handelen (*blokkeeren*), die ondanks de grootste voorzichtigheid licht tot fouten aanleiding geven kan, moest

nooit plaats vinden; zij is echter, vooral op kleine drukkerijen en bij het zetten van woordenboeken en catalogussen bezwaarlijk geheel te vermijden. De corrector weet echter, dat hij er in de eerste proef niet op behoeft te letten en dat eerst in de revisie zulke blokkaden niet meer mogen voorkomen.

25. **Kromme regels.** Deze ontstaan gewoonlijk doordat het wit over elkaar geschoven is, hetgeen te gemakkelijker gebeurt, naarmate de spatiën dunner zijn, zij worden door _____ boven en onder den regel aangeduid en het teeken aan den kant herhaald.

26. **Gekwetste letters.** Deze worden doorstreept en aldus aan den kant geschreven e

27. **Verkeerd overgeslagen.** Wanneer de bladzijden van een vel niet in de juiste volgorde staan, hetgeen bij het trekken van losse proeven niet zelden voorkomt, dan wordt er aan den boven- of benedenkant dier bladzijden het woord „verplaatsen” geschreven.

Om het meegedeelde aanschouwelijk te maken, laten wij hier een voorbeeld van foutief zetsel, voorts een foutaanwijzing voor den zetter en daaronder een afdruk van hetzelfde na gedane correctie volgen.

Onderstel dat het begin van een opstel over zijn eigen vak door een zettersmaatje aldus in proef geleverd werd:

Het eerste wat de zcttea te doen heeft is te gaan zitten. Hij neemt daar, toe de copij voor zich. Kopy noemt hij wat gij eer get onginul zoudt noemen, nameijk uw stok. dat zal gedrukt worden, uwe stuk, waarmee gij pe wereld verlakken zult. Hæt heet maar hier copij elsof 't schuine werk, dat u u beroerd zal maken maar ge copierd ware.

Misschien denkt dat gij ter liefde van de zotten een *keurig* afschrijfthebt vervaardigd van het genn olie kladwerk, dat noš in porte feuille ligt. Hoe die zij, of het een bruijlojdsdicht geldt of een prins courant. of uw veel gelogen bijdrage, het copy blijft.

dan zouden de volgende teekens en aanwijzingen van den corrector noodig zijn om al de gemaakte fouten te herstellen:

Het eerste wat de zetter te doen heeft is te gaan z~~ette~~ten. Hij neemt daar toe de kopij voor zich. Kopy noemt hij wat gij eer g~~et~~ ong~~inu~~l zoudt noemen, name~~lij~~k uw st~~o~~k. dat zal gedrukt worden, uw~~e~~ stuk, waarmee gij p~~e~~ wereld verl~~ak~~ken zult. H~~et~~ heet maar hier kopij ~~el~~sof 't schu~~ine~~ werk, dat u u beroerd zal maken maar ge co- pierd wa~~re~~.

Misschien denkt dat gij ter liefde van de z~~otten~~ een ~~keu~~rig afschrift hebt vervaardigd van het gen~~a~~ o~~lie~~ kladwerk, dat no~~s~~ in porte~~f~~euille ligt. ~~Hoe~~ die zij, of het een bruil~~o~~dsdicht geldt of een pri~~ms~~ courant, of uw veel gel~~o~~gen bijdrage, het co~~py~~ blijft

Na gedane verbetering zou de afdruk nu zoo worden:

Het eerste wat de zetter te doen heeft is te gaan zetten. Hij neemt daartoe de kopij voor zich. Kopij noemt hij wat gij eer het origineel zoudt noemen, namelijk uw stuk, dat zal worden gedrukt, uw stuk, waarmee gij de wereld verlichten zult. Het heet hier maar kopij alsof 't schoone werk, dat u beroemd zal maken, maar geko- pieerd ware. Misschien denkt men dat gij, ter liefde van den zetter, een keurig af- schrift hebt vervaardigd van het geniale kladwerk, dat nog in portefeuille ligt.

Hoe dit zij, of het een bruiloftsdicht geldt, of een prijscourant, of uw veel ge- lezen bijdrage, het blijft kopij.

5. HET FORMAAT EN DE LETTERSOORTEN.

Welk formaat moet het boek hebben? Welke letter moet er voor gebruikt worden? Dit zijn de beide eerste vragen, die er bij het ter perse geven van elk geschrift gesteld worden.

De beantwoording van deze vragen is niet geheel aan den vrijen wil des schrijvers of boekdrukkers overgelaten. Er zijn regels, zoowel in den aard der zaak als in de gewoonte liggende, welke niet geheel weggecijferd kunnen worden en waarop wij in hoofdzaak de aandacht willen vestigen.

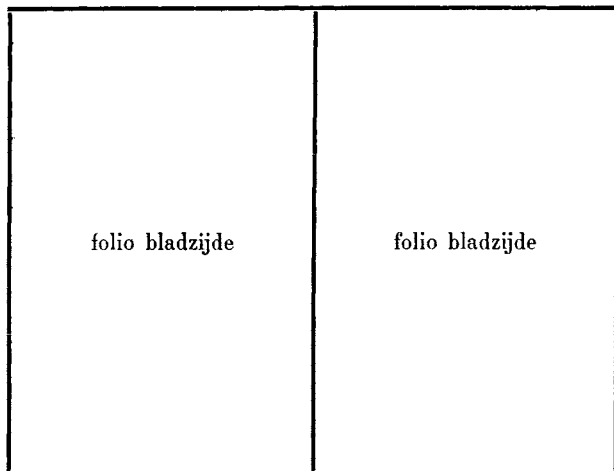
Het formaat van een boek wordt eigenlijk alleen bepaald door het getal bladzijden druks, dat op een vel gaat, onafhankelijk van de grootte daarvan. In het dagelijksch verkeer evenwel is men gewoon bij de aanduiding van het formaat minder aan het getal bladzijden van het vel te denken, dan wel aan een zekere grootte en vorm van het boek.

Beide zienswijzen eischen eenige toelichting. Volgens de eerste is:

Een vel van	4 bladzijden	een vel folio of fol.
" " "	8	" " " kwarto of 4 ^o .
" " "	16	" " " octavo of 8 ^o .
" " "	24	" " " duodecimo of 12 ^{mo} .
" " "	32	" " " sedecimo of 16 ^{mo} .
" " "	36	" " " octodecimo of 18 ^{mo} .

De verdeeling in bladzijden en de wijzen van vouwen van het papier zullen duidelijk worden door de volgende aanschouwelijke voorstelling:

Een vel papier eenmaal gevouwen vormt het folio en levert vier folio bladzijden (beide zijden van het vel gerekend):

Ditzelfde vel tweemaal gevouwen vormt het 4° of kwarto formaat en levert aan elke zijde vier bladzijden, dus in het geheel acht kwarto bladzijden:

kwarto bladzijde	kwarto bladzijde
kwarto bladzijde	kwarto bladzijde

Het vel driemaal gevouwen vormt het 8° of octavo en geeft aan elke zijde acht, dus in het geheel zestien octavo bladzijden:

octavo bladzijde	octavo bladzijde	octavo bladzijde	octavo bladzijde
octavo bladzijde	octavo bladzijde	octavo bladzijde	octavo bladzijde

Een vel viermaal gevouwen vormt het 16mo of sedecimo en geeft aan elke zijde zestien, dus in het geheel twee en dertig bladzijden:

16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.
16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.
16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.
16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.	16 ^{mo} bladz.

Een vel vijfmaal gevouwen vormt het 32mo of trigesimo-secundo en levert aan elke zijde twee en dertig, dus in het geheel vier en zestig bladzijden:

32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.
32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.
32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.
32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.	32 ^{mo} bladz.

Tot dusverre heeft elke opvolgende vouw de oppervlakte der bladzijde op de helft gedeeld. Maar nu moeten nog de 12mo en 18mo formaten verklaard worden.

Wanneer een vel in drieën gevouwen en de oppervlakte daarvan weder in de helft gevouwen wordt, zooals in onderstaande figuur is aangewezen, dan levert het door deze vier vouwen vier en twintig bladzijden op en wordt een 12mo of duodecimo geheeten.

12mo bladz.	12mo bladz.	12mo bladz.	12mo bladz.
12mo bladz.	12mo bladz.	12mo bladz.	12mo bladz.

Het 18mo of octodecimo wordt op ongeveer dezelfde wijs gevormd: het in drieën verdeelde vel wordt daarna nogmaals in twee ongelijke deelen gesplitst, en wel zóó, dat van de zes stukken die er ontstaan, drie acht en drie vier bladzijden bevatten. Dit formaat levert dus zes en dertig bladzijden. Het wordt voor onze Nederlandsche boeken zeer weinig gebruikt.

18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.
18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.
18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.	18mo bladz.

De tweede zienswijze, n.l. dat men bij het opgeven van het formaat niet aan het getal bladzijden van het vel denkt, maar de grootte van het boek op 't oog heeft, is meer algemeen geworden sedert de machine drukpapier van allerlei afmetingen levert.

Onder **folio** verstaat men daarom zoo ongeveer het formaat van een groot vel schrijfpapier.

Onder **kwarto** meestal dat van een vel 4° postpapier.

Beide formaten, vroeger zoo algemeen, worden tegenwoordig veel minder gebruikt, in de meeste gevallen alleen als tabellen of platen het noodzakelijk maken. Soms maken zulke bijlagen het wenschelijk, dat het formaat breder is dan hoog, in welk geval het *folio oblong* of *kwarto oblong* genaamd wordt. Voor enkele uitgaven, catalogussen of tabellarische geschriften wordt ook nog wel klein kwarto (een vel schrijfpapier op de helft) gebruikt.

Octavo is het meest gebruikelijke formaat geworden en wel in verschillende afmetingen, zooals

Royaal- en **imperiaal octavo**, hoofdzakelijk voor pracht- en geïllustreerde uitgaven, ook wel

Lexicon-octavo genaamd, voor woordenboeken, encyclopaedieën, in het algemeen voor werken waarvan het zetsel over twee kolommen loopt.

Groot- en **klein mediaan-** of **post-octavo**, voor wetenschappelijke werken van allerlei aard, romans, dichtbundels, leerboeken voor middelbaar onderwijs, biographieën, reisbeschrijvingen, enz.

Klein-octavo is voornamelijk het formaat voor schoolboeken lager onderwijs, reisgidsen, volksuitgaven enz.

Het **duodecimo** of 12mo (het vel van 24 bladz.), een in de praktijk zeer lastig formaat, is bijna geheel afgeschaft geworden sedert men met de groote persen 32 bladzijden tegelijk drukken kan. De grootte van een boek in 24mo gedrukt is meest die van klein- of post-8°.

Sedecimo of 16mo noemt men gewoonlijk alleen nog het kleine breede formaat, dat voor de Tauchnitz- en Guldens-editiën gebruikt wordt.

Onder **miniaturformaat** verstaat men het vroeger zoo gezochte formaat, waarin Fuhri en Kruseman eenige uitgaven van Nederlandsche belletrie hebben gegeven en dat ook nu nog wel voor prachtwerkjes, zakwoordenboekjes, zakalmanakken e. d. gebruikt wordt.

Wanneer de schrijver of uitgever zijn keuze van papierformaat gedaan heeft, dan is het de zaak van den boekdrukker het eigenlijke boekdrukkersformaat d. w. z. de grootte van de letterbladzijde, in evenredigheid tot het papier vast te stellen, waarbij rekening te houden is met de vraag of de uitgever het boek ruim of compres gezet wil hebben. Vervolgens komt de keuze der lettersoort en grootte aan de beurt, waarbij zoowel de grootte van het formaat, als de bestemming van het boek in aanmerking genomen worden.

De broodschriften, die voor boekwerk gebruikt worden, zijn volgens de grootte van onder af **nonparel**, **collonel**, **brevier**, **galjard**, **garmond**, **dessendiaan** en **mediaan**. Die welke nog kleiner zijn dan nonparel, n.l.

diamant en **parel**, komen slechts bij uitzondering voor, eveneens die boven mediaan gaan, **augustijn**, **tekst**, **paragon**, **kanon**, welke in boeken zelden anders dan voor titels, opschriften enz. gebruikt worden.

De grootte van de te gebruiken letter hangt natuurlijk het meest van de grootte van het formaat af. Als juiste midden kan men de garmondletter en het mediaan-octavo beschouwen. Voor imperiaal, royaal en lexicon-8°, kwarto en folio worden gewoonlijk mediaan of dessendiaan, voor klein-8° galjard of brevier, voor miniatuurformaat nonparel genomen. Bij al deze lettersoorten heeft de besteller gewoonlijk nog keus tusschen een grootere of kleinere, vette of schrale, lange of ronde snee. Hierbij doet hoofdzakelijk de smaak uitspraak.

Op de aangehaalde regels zijn echter uitzonderingen te maken; bij woordenboeken en werken die in 2 kolommen gezet worden, staat de kleine letter niet in verhouding tot het groote formaat, omgekeerd komen in school- of gebedenboeken dikwijls veel grootere letters voor, dan de goede smaak anders gedooogen zou.

Wanneer het er bij een boek vooral op aan komt om aan een uitgebreiden inhoud een beknopten omvang te geven, ten einde het daardoor goedkoop te kunnen leveren, dan zet men de regels dicht op elkaar, ja gebruikt zelfs, om er nog meer te doen ingaan, dikwerf een grootere letter op het corpus van een kleinere soort gegoten. Behoeft men echter niet zoo zuinig met de ruimte te zijn, dan wordt er een interlinie tusschen de regels geplaatst. Deze witte tusschenruimte wordt ook weer naar het formaat geregeld en hangt er tevens van af voor welk doel het boek moet dienen en of het meer of minder royaal uitgevoerd moet worden.

Ook de breedte van het wit aan de zijden van een bladzijde (de *marge*) is aan zekere regels gebonden; hoewel de bestemming van het boek ook al weer in aanmerking genomen moet worden. Het wit aan de binnenzijde van een gevouwen blad is het smalste, doch behoort toch altijd breed genoeg te wezen, om bij het openslaan en het lezen niet hinderlijk smal te zijn. Bij de drie buitenzijden moet men er op rekenen dat de boekbinder deze bij het innaaien of inbinden besnoeit of afsnijdt, bovendien dat door de dikwijls ongelijke randen van het papier de binder, om een egale snee te krijgen, van de voor- en onderzijden meer moet kunnen afsnijden dan van den bovenkant.

Een juiste verdeeling van het wit draagt zoo buitengewoon veel bij tot het fraaie uiterlijk van een boek, dat het inderdaad te betreuren is, dat er zelfs door boekdrukkers zoo weinig acht op geslagen wordt. Gewoonlijk verliest men geheel uit het oog, dat de ingenaaide toestand slechts een voorloopige is en dat de marge op het binden berekend moet zijn. Maar ook veel boekbinders gaan in dit opzicht zeer onachtzaam te werk en bederven door te veel afsnijden dikwijls op onverantwoordelijke wijze het fraaie voorkomen van een door den drukker goed ingedeeld boek.

Bij werken, die citaten, taalkundige vergelijkingen, kortom gedeelten bevatten, die van den anderen tekst onderscheiden moeten worden, valt er nog te beslissen op welke wijze men deze onderscheidingen zal maken.

Veelal geschiedt het door een kleine ruimte (spatie, vandaar gespatieërd zetsel) tusschen de letters van een woord aan te brengen. Men heeft echter ook speciale onderscheidingsletters, zooals **KLEINE KAPITALEN**, **half vette**, **vette**, en voorts *cursieve* letter, welke laatste in het bijzonder ter onderscheiding van twee talen in één werk en voor citaten geschikt is. Enkele schrijvers hebben de gewoonte geheele volzinnen, ja soms geheele bladzijden in het oog loopend te laten zetten. Behalve dat het doel door te veel laten spreken verloren gaat, vermeedert zulks de kosten van zetten en het boek ziet er niet fraaier door uit.

Slechts aan de letterdrukhoogte heeft een letter haar algemeenen naam, Nonparel, Brevier, Garmond enz., te danken, terwijl zoo noodig tevens de naam, overeenkomende met de letterdrukhoogte van het afwijkende corpus waarop de letter gegoten is, wordt opgegeven.

Tot voor eenigen tijd kende men daarvoor geen zuivere algemeene maat. Het dessendiaanwit b. v. kon niet op ander wit pasklaar gemaakt worden, dan met behulp van kaartenblaadjes of reepjes dunner papier. Wel werd reeds het algemeen wit, interliniën en holwit, op een algemeene maat gegoten, namelijk onderdeelen en veelvouden van een mediaan, maar dit komt, bij welke opstelling ook, niet overeen met de veelvouden van andere maat. Het bezwaar dat dit met zich voert, doet zich vooral bij smout- en titelwerk gevoelen; het is lastig en tijdroovend om letters op verschillend corpus gegoten zuiver in de lijn te brengen.

De Fransche lettergieter Didot heeft getracht hierin verandering te brengen en is er door zijn uitgebreide connectiën in geslaagd een door hem uitgedacht systeem in Frankrijk in te voeren en buitenlandsche lettergieters over te halen hem na te volgen.

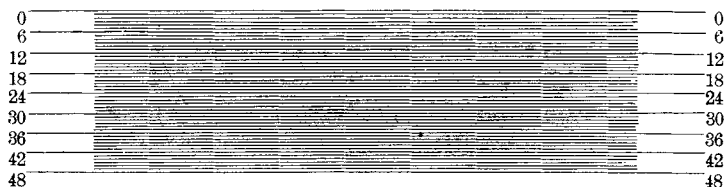
Als eenheid verwierp hij de mediaan, en nam als uitgangspunt de Augustijnhoogte (onder letterdrukhoogte hier te verstaan het verschil in hoogte naar den druk, van het laagste gedeelte der j en het hoogste punt der l, beide letters in de lijn gebracht). De Augustijnhoogte = $\frac{1}{6}$ Parijsche duim verdeelde hij in 12 gelijke deelen (punten). Een punt dus = $\frac{1}{72}$ Parijsche duim = $\frac{3}{8}$ millimeter. Met het punt als eenheid bracht hij de bestaande letterdrukhoogten onder cijfers en kwam globaal tot deze uitkomst:

Diamant	4	punten.	Garmond	9	punten.
Parel	5	"	Dessendiaan	10	"
Nonparel	6	"	Mediaan	11	"
Collonel	7	"	Augustijn	12	"
Brevier	$7\frac{1}{2}$	"	Tekst	16	"
Galjard	8	"	Paragon	18	"

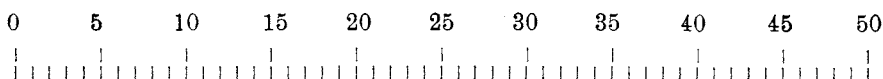
Waaruit dus bleek, dat de verschillende lettersoorten konden gegoten worden op corpus, waaraan een gemeene maat ten grondslag ligt.

Typographische maten.

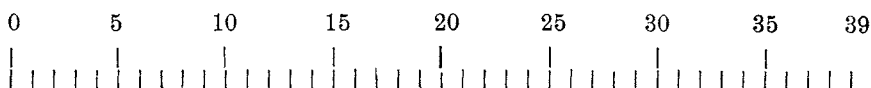
48 punten.

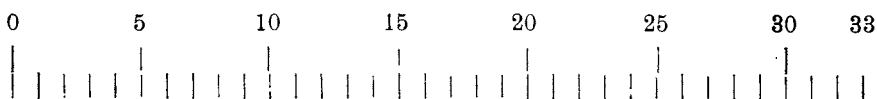
Nonparel = 6 punten.

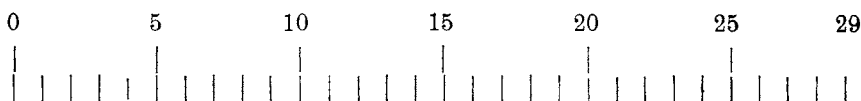
Brevier = 7½ punten.

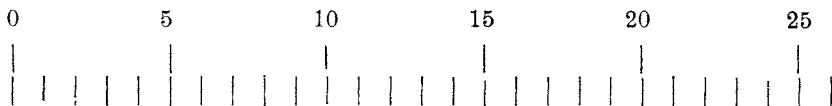
Garmond = 9 punten.

Dessendiaan = 10 punten.

Mediaan = 11 punten.

Het algemeen wit werd nu ook volgens dit systeem gegoten en het bezwaar werd daardoor opgeheven, daar het nu toch mogelijk was met behulp van interliniën, ter dikte van 6, 3 en 1 punt, letters op verschillend corpus door liniën in de lijn te brengen, hetgeen bij gebruik van het mediaansysteem, met zijn liniën 2, 4 en 8 op één mediaan niet mogelijk was, wat uit vorenstaande maatopgave ten duidelijkste blijkt. Ook vindt men daarin de verklaring, waarom de vroeger als bastaarden geweerde soorten, Collonel en Galjard, meer in gebruik komen, terwijl de Brevier verdrongen wordt.

Bovenstaand overzicht geeft een voorstelling van de maatverhouding van eenige der meest gebruikt wordende lettersoorten voor boekwerk.

Een gebruiksaanwijzing hierbij te geven is zeker wel overbodig, daar het ieder duidelijk zal zijn, hoe men met behulp van een passer het aantal vierkanten kan bepalen, hetzij van Nonparel-, Brevier- of ander corpus, dat in een bepaald aantal medianen of punten gaat. Een enkel woord echter over de herkenning van de letter waarmede een boek gedrukt is, daar het toch voor de hand ligt, dat ongeoeffenden de verschillende grootten niet aanstonds zullen herkennen.

De letterdrukhoogte te bepalen, door een raaklijn te trekken aan de kopletters en ook een aan de staartletters en de verkregen afstand met de puntenmaat te vergelijken is in de meeste gevallen de aangewezen weg; doch dit gaat niet altijd op, daar ook vele lettersoorten kleiner gegoten worden dan hun corpus, zoodat zelfs een vakman aan den afdruk niet kan zien of hij een nonparel- of brevier-, galjard- of garmondletter voor zich heeft. Men kan echter ook gebruik maken van het feit, dat bij gewoon boekwerk de nieuwe regels steeds een vierkant worden ingesneden. Het is eenvoudiger dit vierkant uit te meten en te vergelijken. Wil men ook de letter op een breed formaat gezet door dit hulpmiddel bepalen, dan moet men daarbij in het oog houden, dat het wit voor een nieuwen regel dan soms 2, $2\frac{1}{2}$ en 3 vierkanten kan bedragen.

Aanschouwelijke voorstelling van het hoogteverschil der lettersoorten.

Parel.

Nonparel.

Brevier.

Galjard.

Garmond.

Dessendiaan.

Mediaan.

Augustijn.

Tekst.

Paragon.

Kleine Kanon.

Groote Kanon.

Sabon.

De hierop volgende grootere soorten worden kortweg placaatletter genoemd.

Bij een complete broodletter komt behalve de groot-kapitalen ook een serie kleinkapitalen voor, overeenstemmend met de eerste. Deze zijn in het hierachter volgende „Overzicht der voornaamste lettersoorten” weggelaten, daar ons bestek een afzonderlijke opneming niet toelaat en een opneming in de voorbeelden van de tekst-lettersoorten de vergelijking van het uitloopen zou bederven.

Zoo geeft onze letterproef ook slechts romein, terwijl op de drukkerij een bij de lettersoort passende cursief behoort aanwezig te zijn. Ook de cursiefschriften kan men verdeelen in oude, ordinaire en nieuwe schriften, analoge kenmerken dragende als de overeenstemmende romeinschriften. Hierbij valt op te merken, dat de cursief minder in gebruik genomen wordt, zoowel bij boek- als smoutwerk, dan vroeger, hetgeen voor een deel zeker te wijten is aan den misstand, dien cursief tegenwoordig in veel werken veroorzaakt, daar men zich niet ontziet één cursief bij verschillende romeinschriften te gebruiken. Behalve de cursief heeft men nog de schrijffletter, die meer bepaald onder de smoutletters behoort gerangschikt te worden. Deze letter is zeer kostbaar in het gebruik, daar de staart- en kopletters overhangen, d. w. z. voor een deel niet volkomen op de letterstaaf rusten, zoodat slechts de zorgvuldigste behandeling het breken onder het drukken kan voorkomen. Dat ook het rondschrift, minder kostbaar in gebruik, zijn intrede in de zetterij gedaan heeft, behoeft zeker geen vermelding.

Complete stellen schei-, wis-, natuur- en sterrenkundige teekens vindt men op de drukkerijen buiten de academiesteden gewoonlijk slechts bij één enkele lettersoort, meestal een garmond, terwijl ook slechts weinig lettersoorten op vreemde talen ingericht zijn; niet-Europeesche schriften komen bij uitzondering voor, terwijl ook het muzieknottenschrift slechts op grootere drukkerijen aanwezig is. Iedere drukkerij is echter voorzien van een serie bijjetletters voor veiling- en schouwburgaankondigingen enz.

De wedstrijd onder de lettergieters, om elkaar door iets nieuws te overtreffen, heeft vooral op het gebied der fantasieletters voor titels enz. wel veel bruikbaar, maar ook veel overtolligs opgeleverd. De hierachter volgende lettersoorten kunnen in de meeste gevallen voldoen; wat het gebruik der fantasie- en titelschriften betreft, de keus daarvan behoort den zetter overgelaten te worden, want het zal hem moeilijk vallen een fraai en in alle opzichten harmonisch geheel samen te stellen, wanneer van verschillende zijden de persoonlijke smaak zich doet gelden.

Overzicht van de voornaamste lettersoorten.

Broodletters. Ouderwetsche schriften.

Nonparel.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddennrappers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden; want, zeggen zij, als de voddennraper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden, zonder misschien eens te kunnen lezen, staat het den boekverkooper „natuurlijkerwijze” even vrij, werken van vernuft, smaak of wetenschap aan den man te brengen, zonder dat hij daarom een letterkundige behoeft te wezen, of den inhoud zijner waar dient te kennen.

Brevier.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddennrappers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden; want, zeggen zij, als de voddennraper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden, zonder misschien eens te kunnen lezen, staat het den boekverkooper „natuurlijkerwijze” even vrij, werken van vernuft, smaak of wetenschap aan den

Garmond.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddennrappers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden; want, zeggen zij, als de voddennraper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden, zonder misschien eens te kunnen lezen, staat het den boekverkooper „natuurlijkerwijze”

Dessendiaan.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddennrappers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden; want, zeggen zij, als de voddennraper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden, zonder misschien eens te kunnen lezen, staat het

Mediaan.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddenrapers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden, want, zeggen zij, als de voddenraper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden,

Augustijn.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddenrapers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden; want, zeggen zij, als de voddenraper de lompen mag verzamelen, waarvan

Tekst.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddenrapers of schuitenvoerders, die

Paragon.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddenrapers

Broodletters. Ordinaire Schriften.

Nonparel.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddentrappers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden, want, zeggen zij, als de voddentrapper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden, zonder misschien eens te kunnen lezen, staat het den boekverkooper „natuurlijkerwijze” even vrij, werken van vernuft, smaak of wetenschap aan den man te brengen, zonder dat hij daarom een letterkundige behoeft te wezen, of den inhoud zijner waar dient te kennen.

Brevier.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddentrappers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden, want, zeggen zij, als de voddentrapper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden, zonder misschien eens te kunnen lezen, staat het den boekverkooper „natuurlijkerwijze” even vrij, werken van vernuft, smaak of wetenschap aan den man te brengen, zonder dat hij daarom een

Garmond.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddentrappers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor de letterkundige werken verspreid worden, want, zeggen zij, als de voddentrapper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden, zonder misschien eens te kunnen lezen, staat het den boekverkooper „natuur-

Dessendiaan.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierverkoopers, voddentrappers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden, want, zeggen zij, als de voddentrapper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden, zonder misschien eens te kunnen lezen, staat

Mediaan.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddentrappers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden; want, zeggen zij, als de voddentrapper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden,

Augustijn.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddenrapers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid

Broodletters. Nieuwe Schriften.**Nonparel.**

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddenrapers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden, want, zeggen zij, als de voddenraper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden, zonder misschien eens te kunnen lezen, staat het den boekverkooper „natuurlijkerwijze” even vrij, werken van vernuft, smaak of wetenschap aan den man te brengen, zonder dat hij daarom

Garmond.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddenrapers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden, want, zeggen zij, als de voddenraper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het boek gemaakt worden,

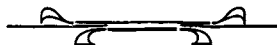
Dessendiaan.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddenrapers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid worden; want, zeggen zij, als de voddenraper de lompen mag verzamelen, waarvan het papier en het

Mediaan.

Sommige menschen meenen dat boekverkoopers zich even weinig met letterkunde behoeven te bemoeien als boekbinders, papierkoopers, voddenrapers of schuitenvoerders, die slechts als werktuigen dienen, waardoor letterkundige werken verspreid

Smout- en Titelschriften.

Ouderwetsche Kapitalen.

Parel.

BOEKHANDEL EN BIBLIOGRAPHIE.

Parel en Dessendiaan.

BOEKHANDEL EN BIBLIOGRAPHIE.

Galjard.

BOEKHANDEL EN BIBLIOGRAPHIE.

Brevier en Tekst.

BOEKHANDEL EN BIBLIOGRAPHIE.

Dessendiaan.

BOEKHANDEL EN BIBLIOGRAPHIE.

Augustijn.

BOEKHANDEL EN BIBLIOGRAPHIE.

Augustijn en dubbele Paragon.

BOEKHANDEL, BIBLIOGRAPHIE.

Groote Augustijn.

BOEKHANDEL EN BIBLIOGRAPHIE.

Dubbele Dessendiaan.

BOEKHANDEL.

Dubbele groote Augustijn.

BOEKMANDEL.

Dubbele Tekst.

BOEKMANDEL.

Dubbele Paragon.

HANDBOEK.

Vierdubbele Paragon.

BOEK.

Italiaansche Schriften.

Galjard.

Noord-Zuidhollandsche Stoomtramweg-Maatschappij 1234567890.

Garmond.

Noord-Zuidhollandsche Stoomtramweg-Maatschappij 1234567890.

Egyptische Schriften.

Brevier.

Stoomboot-Maatschappij 1234567890.

Garmond.

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1234567890.

Verlengde Egyptische Schriften.**Galjard.****Dessendiaan.**

Het beroep en de opleiding van den Boekhandelaar. Het beroep en de opleiding van den Boekhandelaar.

Augustijn.

Het beroep en de opleiding van den Boekhandelaar 1234567890.

Antieke Kapitalen.**Nonparel.****Brevier.**

VEREENIGING „Pugno pro Patria” 1234567890.

VEREENIGING „Bouwkunst en Vriendschap”.

Dessendiaan.**VEREENIGING TOT BEVORDERING DER ZONDAGSRUST 1204567890.****Garmond.****CREDO IN VNVM DEVM.**

Verlengde Antieke Kapitalen.**Dessendiaan.****Augustijn.****GROOT INSTRUMENTAAL CONCERT.****GROOT INSTRUMENTAAL CONCERT.****Tekst.****GROOT INSTRUMENTAAL CONCERT 1234567890.**

Compacte Schriften.**Brevier.****Wereldtentoonstelling in Noord-Amerika 1234567890.****Garmond.****Wereldtentoonstelling in Noord-Amerika 1234567890.**

Klassieke Schriften.

Garmond.	Dessendiaan.
Nederlandsche Bazar.	Nederlandsch-Indië.

Magere Klassieke Schriften.

Dessendiaan.
 Dagblad voor Nederland 1234567890.

Augustijn.
 Dagblad voor Nederland 12345678.

Tekst.
 Dagblad voor Nederland 12345.

Paragon.
 Dagbladschrijver 1234.

Halfvette (Aldine) Schriften.

Brevier.	Garmond.
Leidsche Bouwvereeniging.	Leidsche Melkinrichting.

Dessendiaan.
 Leidsche Duinwater-Maatschappij 1234567890.

Augustijn.
 Leidsche Broodfabriek 1234567890.

Tekst.
 Kweekschool voor Zeevaart te Leiden 1234567890.

Dubbele Paragon.

Leidsche Gasfabriek 1234567890.

Driedubbele Augustijn.

Ambachtsschool 12345678.

Ordinaire verlengde Titelschriften.

Garmond.

PALEIS VOOR VOLKSVLIJT.

Augustijn.

LEIDEN—AMSTERDAM.

Tekst.

Koninkrijk der Nederlanden 1234567890.

Paragon.

Groote uitverkoop van lappen.

Paragon.

FEESTPROGRAMMA 123456.

Dubbele Augustijn.

NATIONALE FEESTEN 12345.

Groote Kanon.

Nederlandsch-Indië 123456.

Ordinaire ronde Titelschriften.

Augustijn.

LEIDEN, OEGSTGEEST 1234567890.

Tekst.

HAARLEM, AMSTERDAM 12345.

Dubbele Dessendiaan.

APPINGEDAM.

Dubbele Augustijn.

DELFTSHAVEN 123456.

Dubbele Augustijn.

ZALT-BOMMEL 123456.

Dubbele Tekst.

DEVENTER 12345.

Dubbele Kanon.

REGEN.

Nieuwe Titelschriften.**Nonparel.**

GENEESKUNDIG WOORDENBOEK, 1234567890.

Dessendiaan.

GENEESKUNDIG WOORDENBOEK 1234567890.

Augustijn.

STOOMBOOTMAATSCHAPPIJ VOLHARDING 123.

Tekst.

GENEESKUNDE 123456.

Dubbele Dessendiaan.

GENEESKUNDE 123.

Dubbele Augustijn.

WOORDENBOEK 1234567890.

Garmond.

Winkeliersvereeniging „Leidens Belang.”

Dessendiaan.

Winkeliersvereeniging „Leidens Belang.”

Augustijn.

Winkeliersvereeniging „Leidens Belang.”

Tekst.**'s-Gravenhage—Scheveningen.****Dubbele Augustijn.****4de Regiment Infanterie.**

Tweedubbele Augustijn.

Modemagazijn.

Gothische Schriften.

Augustijn.

Prins Hendrik der Nederlanden.

Tekst.

Prins Hendrik der Nederlanden.

Paragon.

Koningin Wilhelmina.

Dubbele Augustijn.

Koningin Wilhelmina.

Tweedubbele Garmond.

Boekhandel.

Tweedubbele Augustijn.

Boekhandel.

Schaduwschriften.

HUWELIJKSINZEGENING 1234567890.

HUWELIJSBEKENDMAKING 12345.

KONINKLIJKE MILITAIRE AKADEMIE 1234567890.

MILITAIRE AKADEMIE 12345.

Postkantoor 1234.

Smeden-Vereeniging 1234567890.

CONCOURS 123.

Fantasieschriften.

Beevaartkundig Genootschap.

Algemeene Bibliotheek 123.

Provinciale Staten van Friesland.

Augsburg 12345.

Nieuwere Fantasieschriften.

Tekst.

Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij 1234567890.

Dubbele Dessendiaan.

Eendracht maakt Macht 1234567.

Dubbele Augustijn.

Wereldtentoonstelling 12345678.

Tweedubbele Augustijn.

Introductie 12345.

Augustijn.

Typ. Vereen. „Lourens Jansz. Coster”. 1234.

Dubbele Augustijn.

Programma 123.

Tweedubbele Garmond.

Scheveningen 123.

Italiaansche Circulairschriften.*Noordhollandsche Stoomtram-Maatschappij 123456.**Studenten-Reunvereeniging 1234567.**Waalwijk 1234567890.*

Schrijfschriften.*Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij De Volharding 1234567890.**Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij 1234.**Konvelijks-Advertentie 123.*

*Trans-Atlantische Stoomvaart-Maatschappij „Voorwaarts” 1234567.**Nederlandsche Handels-Maatschappij 23456789.**Lugdunum Batavorum 1234567890.**Kennis is Macht 1234.*

Hebreeuwsch Schrift.

Rabbijnsch.

דוד של מה
 משני שלמה בדרור מלך ישראל : לרעמ
 ביגה : לקחת חבמה ימסר להבין אמרי
 מוסר השבל צדק ומשפט ומשרים :
 לחח לפחאים ערמה לנער דעת זסומת :

Kwadraat.

יקטו ויכבדו לכניהם: וישיבו באלהים בכלם ולא ישכחו כעלל־אל ומעוהין יעדרו: ולא יהיו באביהם יורודים
 יבדה דיד קציהבין לבו ולי־נאמנה אחיאל דחנ: בני־אפרים נושקין דומייקשת הפכו ביום קדו: לאשכר אלהים:

Kwadraat met klinkers en teekens.

ואמיזכה שלמים קדכז אם מויה־קד הוא פֿקֿדיֿ ה־ים י־קֿדי־כֿז לפֿני י־תֿה:
 וְכִכָּה יִזְו צִי־דֶאשׁ קִדְבֵּנוּ וְשִׁהֲנוּ פִתַּח אֵהֶל מוֹעֵד וּזְרָקוּ בְּנֵי אֶהֱרֹן הַכֹּהֲנִים אֶת־הָהָרִים

Arabisch Schrift.

Maleisch.

تولوي بمفلوئكن ففجكوكچوكين ايا دوو
 فولوه دفا جرون // كس لجكو دعي سئتك مندو
 بمفلوئكن ففجكوكچوكين ايا لم ولس دفا جرون *

Soendaneesch met Arabische karakters.

سَرَتَ كُو بَوْنَعِ سَيِّنَن كَفَل بَس كَنَدَسْ كَن كَرَع
 تُولُو غَنَجَلُومَكْن اَوْت جَقَر ت تَوَكَّشَن كَفَل
 سَرَت فَد عَرَف ٢ هَيَغ كَر بَرَاي بَرَع * اَرِي تَوَكَّع

Grieksch Schrift.

Φαίνεται ἐν ταῖς διδασκαλίαις δις δεδιδαχὼς Εἰρήνην ὁμοίως Ἀριστοφάνης.
 ἄδηλον οὖν, φησιν Ἐρατοσθένης, πότερον τὴν αὐτὴν ἀνεδίδαξεν ἢ ἑτέραν
 καθῆκεν, ἥτις οὐ σφάζεται. Κράτης μέντοι δύο οἶδε δράματα γράφων οὕτως.
 „ἀλλ' οὖν γε ἐν τοῖς Ἀχαρνεῦσιν ἢ Βαβυλωνίοις ἢ ἐν τῇ ἑτέρᾳ Εἰρήνῃ.” καὶ
 σποράδην δέ τινα ποιήματα παρατίθεται, ἔπερ ἐν τῇ νῦν φερομένην οὐκ ἐστίν.

Japansch Schrift.

江^ミカ

弘

走 ヂシハ

力 月

Chineesch Schrift.

學戶坪日校作本箕秋

Javaansche Schriften.

[illegible][illegible]

Russisch Schrift.

Екатеринославъ. Сюда прїѣзжалъ московскій профессоръ Ивановъ читать лекціи; на лекціяхъ часть ремесленныхъ рабочихъ и разночинная интеллигенція устроила нѣсколько демонстрацій: бросали листки, пытались произносить рѣчи съ призывомъ выйти на улицу. Первый день публика дѣйствительно вышла на улицу съ пѣніемъ революціонныхъ пѣсень, все обошлось благополучно, полиція не была полготовлена.

6. HET PAPIER EN DE OPLAAG.

Om een goeden druk te verkrijgen, is het niet voldoende, dat de boekdrukker gezorgd heeft voor nauwkeurig en net zetwerk, nieuwe letter, een goede pers en besten inkt; alle moeite en zorg toch zouden te schande gemaakt worden, wanneer de uitgever of besteller van zijn kant geen goed papier heeft geleverd.

Deze stelt dikwijls hooge eischen aan de drukkerijen en levert zelf soms een papiersoort, zoo vol oneffenheden en zand, dat de scherpheid der letter na weinig afdrukken geheel bedorven is en binnen eenige uren de leggers en tandraderen der pers alsook de inktrollen bedekt zijn met het vuil, dat uit het papier komt. Meermalen wordt er ook zulk dun papier genomen, dat de druk er door heen schijnt, hetgeen veroorzaakt, dat een boek van twintig of meer vellen, aan welks samenstelling overigens veel ten koste is gelegd, slechts den omvang van een dikke aflevering verkrijgt, waarvoor dan de anders niet te hooge prijs buitengewoon duur schijnt, zoodat het ook op het debiet een nadeeligen invloed uitoefent.

In den regel is daarom groote spaarzaamheid bij het papier kwalijk aan te bevelen en alleen te verontschuldigen bij schoolboeken, volsuitgaven e. d., wanneer eenige centen meer of minder den doorslag bij de berekening der exemplaren geven. Bij een boek, waarvan de prijs echter ordentelijk gesteld kan worden, maakt het meer of minder goede papier slechts een gering verschil in de kosten. Stel b. v. twee gelijksoortige uitgaven in groot-8° formaat, beide 20 vel groot bij een oplaag van 500 exemplaren, waarvan voor de eene papier van f 4,—, voor de andere van f 5,50 per riem gekozen wordt, dan geeft dit een verschil van f 30,— voor de geheele oplaag en dus van 6 cent per exemplaar. Weegt nu de betere verkoopbaarheid van het boek niet op tegen deze meerdere kosten en kan een uitgever niet gemakkelijker een hooger prijs maken voor een boek, dat er op 't oog degelijk uitziet, dan voor hetzelfde werk op voddig papier gedrukt?

Voor wij tot de behandeling der eigenschappen van het papier overgaan, willen wij eerst op beknopte wijze de fabricatie beschrijven.

Tot de grondstof voor papierbereiding behooren alle plantendeelen, welke verlengde vezels bezitten, dus katoen, linnen, stroo, hout, enkele waterplanten enz. Genoemde grondstoffen gebruikt men afzonderlijk of vermengd. De beste van alle is linnen. Wij zullen de papierbereiding uit lompen en uit hout beschrijven, welke beide grondstoffen voor de fabricatie verreweg de voornaamste beteekenis hebben.

Eerst sorteert men de lompen, dat is, men scheidt de gekleurde van de ongekleurde, waarna ze gesneden en gezuiverd worden, om ze daarna met water of met loog te wasschen. Alsdan worden ze in een brijachtigen toestand gebracht of in papierpap omgezet. Vroeger liet men tot dat einde de lompen, met water bevochtigd, een rotting ondergaan, om ze vervolgens door middel van houten, met ijzer beslagen hamers in eikenhouten bakken fijn te stampen.

Deze wijze van werken onderging echter omstreeks 1750 een aanmerkelijke verbetering door de uitvinding van den *hollander* of *roerbak*. Deze bestaat in een langwerpig ronden trog uit zwaar hout of ijzer vervaardigd. In het midden is in de lengte een afscheiding, die evenwel niet aan de einden met de buitenwanden vereenigd is, zoodat de vloeibare stof in den trog gemakkelijk circuleeren kan. In de eene helft van den trog ligt in het midden een uit eikenhout vervaardigde cylinder, die $2-2\frac{1}{2}$ voet middellijn heeft, waaraan schenen van verstaald ijzer of geel koper, afwisselend in aantal van 32 tot 72, op den omtrek staande, bevestigd zijn. De spillen van dezen cylinder rusten in zogenaaemde *halzen*.

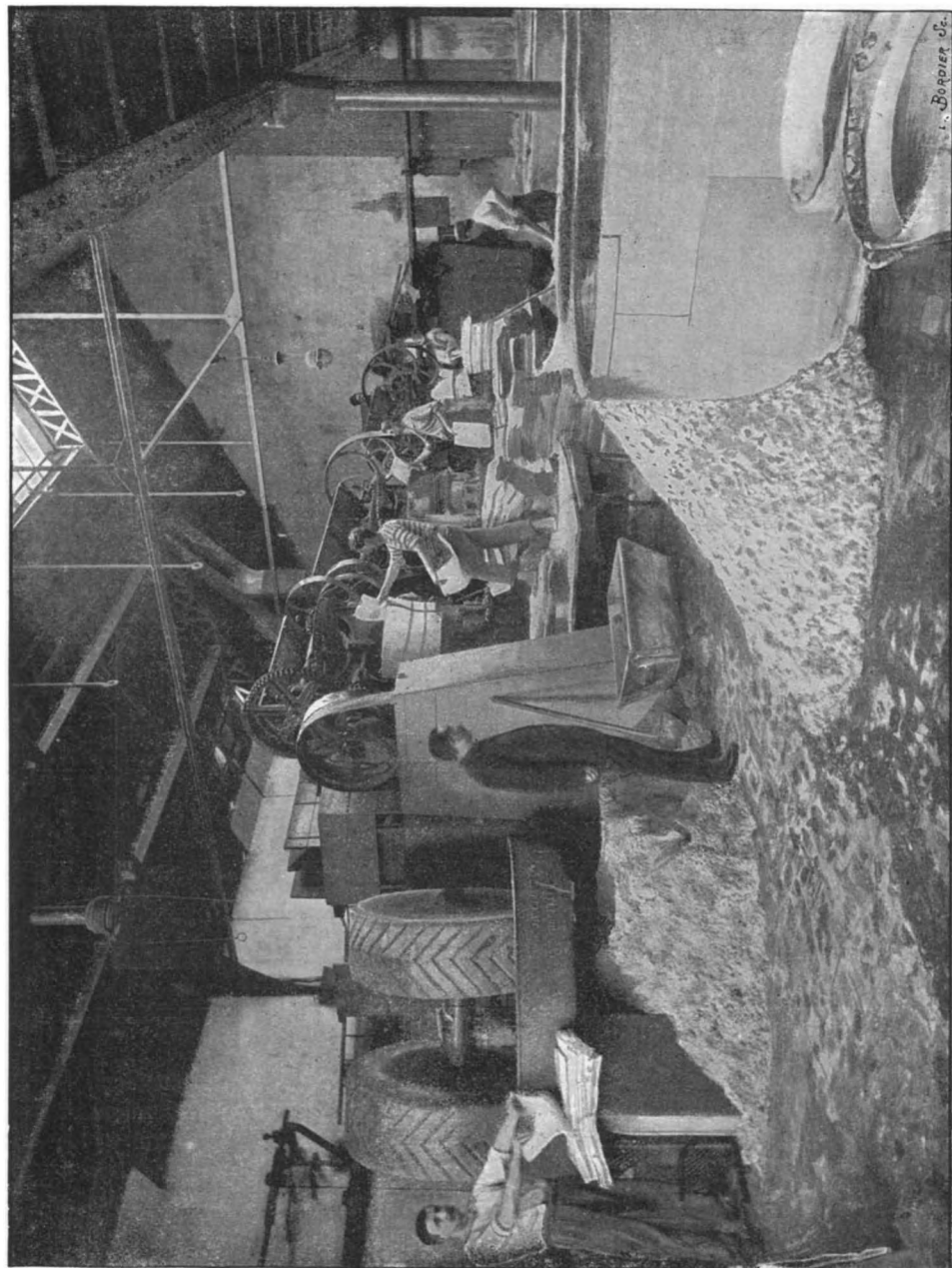
Wanneer men nu den cylinder in beweging brengt, worden de lompen

Roerbak of hollander.

geheel gekorven, uit elkander gehaald en tot een pap gemaakt, die vervolgens in de verwarmde kuipen gebracht wordt.

Sedert in de laatste halve eeuw het papierverbruik zoo verbazend is toegenomen, waardoor de prijzen der lompen steeds hooger stegen, heeft men met alle mogelijke substanties, die uit vezelstoffen bestaan, proeven genomen om aan de eischen van veelheid en goedkoopheid te kunnen voldoen. Men heeft dit het eerst met stroo van koren en peulvruchten beproefd, daarna met beter gevolg, althans voor wat het witte druppapier betreft, met een plant, die in grooten overvloed aan de kusten der Middellandsche Zee, vooral in Algiers en Spanje groeit en Esparto of Alfa genaamd wordt, een soort riet, dat door

Machines voor het vernalen en bereiden der pap.

buitengewone taatheid van vezels uitnemend geschikt bleek, en eindelijk met tal van houtsoorten.

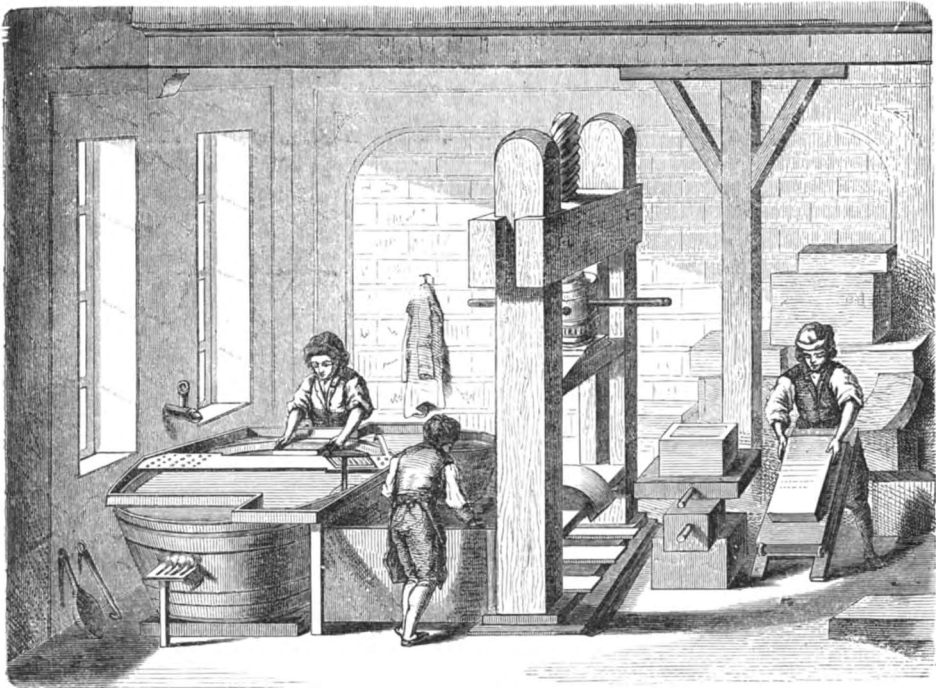
Het bereiden van papierpap uit hout heeft een algeheele omwenteling in deze industrie teweeggebracht. Een nieuw werktuig werd omstreeks 1865 door een Duitscher, Keller genaamd, uitgevonden en door den papierfabrikant Welter te Idelsheim verbeterd; dit toestel is met enkele wijzigingen nog steeds in gebruik in de talrijke fabrieken, die zich tegenwoordig met de verwerking van houtstof of cellulose bezighouden. De mechanische behandeling volgens het

Molens om de houtpap fijn te maken

procedé Welter is deze: het hout — gewoonlijk van dennen- of abeelboomen — wordt ontschorst, vervolgens in blokken van 30 à 40 cm. lengte gezaagd en van al zijn knoestigheden ontdaan; men legt de blokken onder een kolossalen slijpsteen van 1.25 à 1.50 M. middellijn, bevestigd aan een horizontaal liggenden boom, die 120 à 150 omwentelingen in de minuut maakt, in een metalen bak, welke in 8, 10 of 16 vakken verdeeld is. Elk vak, lade genaamd, bevat een spoelbak, die den slijpsteen onder het draaien schoonhoudt en te gelijker tijd de vezels opneemt. Het geraspte hout, door een waterafleiding meegevoerd, wordt gezuiverd in cylindervormige zeven, waarna het terecht komt in een

raffinadeur, welke samengesteld is uit twee vlak liggende molensteen, die op de wijze van meelmolens werken. Dit z.g. houtslijpsel, naar gelang der zeven meer of minder fijn, wordt onder de pers gebracht, waardoor het de gedaante van een koek van enkele millimeters dikte verkrijgt. In dezen vorm wordt het in balen verpakt aan de papierfabrieken geleverd. Deze nieuwe industrie deed talrijke en uitgebreide werkplaatsen ontstaan in België, Zwitserland, Duitschland en Oostenrijk, maar vooral in Zweden en Noorwegen. Men gebruikte niet alleen pijn- en denneboomen, maar ook de aan sappen

Het vervaardigen van geschept of handpapier.

rijke witte populieren, linde-, wilge- en noteboomen, alsmede den haagbeuk.

In den beginne bleek de houtpap zeer nadeelige eigenschappen, bijna belet-selen voor het gebruik, te bezitten. Het papier, welks bestanddeelen geheel of gedeeltelijk van hout afkomstig waren, kon in den eigenlijken zin het licht niet verdragen, want dan werd het spoedig geel, ten gevolge van een incrusteerende zelfstandigheid, die men bij de ontvezeling niet uit de cellulose kon verwij-deren; maar het duurde niet lang, of men vond de scheikundige middelen om de houtpap te zuiveren. Deze ontdekking leidde spoedig tot andere: de scheikundige ontvezeling door de grondstof in veel kleinere blokjes te zagen, deze

onder zekere drukking in een bad van geconcentreerde dubbel zwavelzure kalk of magnesium te logen, ze vervolgens te wasschen, tot moes te maken en met chloorkalk te bleeken. Het bovengenoemde bezwaar aldus overwonnen zijnde, kreeg het houtslijpsel voor de papierfabrikatie hoe langer hoe meer beteekenis, zoodat er tegenwoordig maar weinig drukpapieren vervaardigd worden, waarvan de pap niet met 25—40% hout vermengd is.

Wij zullen nu de tweede hoofdbewerking, het maken van het papier uit de pap, beschrijven en wel vooreerst de oudste wijze, n.l. het scheppen met de hand uit de van lompjes bereide pap. Dit geschiedt door middel van een vorm, zijnde een houten raam met gevlochten koperdraad bespannen, waarmee de werkman, schepper geheeten, uit de kuip zooveel pap opschept als een blad papier vereischt. Hij verspreidt deze door heen en weer schudden over den vorm en heeft dus niet alleen te zorgen, dat hij niet meer opschept als noodig is voor de zwaarte van het papier dat hij vervaardigt, doch tevens dat het papier overal gelijk van dikte is. Een vaste hand is hier dus een vereischte. Nadat de vorm door hem is volgeschept, wordt de inhoud, die reeds nu eenigszins op papier gelijk, door een tweeden werkman op een lap vilt overgebracht en dit weer met een ander vilt bedekt; hier legt men weder een vel papier op, daarop weder vilt en gaat zoo voort, totdat er een genoegzame hoeveelheid is om onder de pers te worden gebracht, ten einde het water er uit te persen. Het papier is nu gemaakt. Een jongen neemt de geperste bladen weder van de vilten af, waarna de bladen nogmaals worden geperst, om daarna aan lijnen te drogen gehangen te worden in schuren, waar de wind vrij spel heeft. Het papier gedroogd zijnde, wordt vervolgens gelijmd. Dit lijmen geschiedt door het papier bij boeken door een warme, dunne oplossing van met aluin verzadigde kleurlooze lijm te halen en het voorzichtig te persen, waarna men het vel te drogen hangt; een werkman kan op deze wijze wel 10- à 15000 vellen per dag lijmen. Tegenwoordig worden de gemeene papiersoorten in de kuip gelijmd. Na het verkrijgen van een voldoende vastheid, wordt het papier gesorteerd, d.w.z. de gave en de beschadigde vellen uitgezocht, enz. Hierna wordt het geperst, geplet, geglansd en eindelijk bij boeken toegeslagen en tot riemen opgebonden. Het aldus bewerkte papier noemt men geschept of handpapier. Men weet welk een vermaardheid het Hollandsche fabrikaat daarvan ten allen tijde heeft genoten. Algemeen werd door het buitenland de voortreffelijkheid van het Hollandsche papier erkend, ja het was een aanbeveling voor boeken en plaatwerken daarop gedrukt te zijn.

De eerste sporen van papierfabrieken hier te lande ontmoet men in Gelderland. In 1613 werd te Uchelen, onder Apeldoorn, door Martin Orges een papiermolen opgericht; een der oudste, zoo niet de oudste, in dit gewest. In 1616 werd aan de Zaan, te West-Zaandam, de eerste papiermolen, „de Kauwer” geheeten, gebouwd. De overlevering zegt, dat Orges om de geloofsvervolgung uit Frankrijk hierheen uitgeweken was; zeker is het, dat toen in 1672 Lodewijk XIV Gelderland overmeesterde, vele papiermakers de wijk uit dat gewest naar Noord-Holland, inzonderheid naar de Zaanstreek namen, waar later de meeste papiermolens verzezen. De verlegenheid, waarin zij zich

bevonden, deed hen aan sommige eigenaars van papiermolens, die tot dusver slechts grauwe en blauwe papieren gemaakt hadden, den voorslag doen om ook witpapiermolens aan te leggen. In datzelfde jaar liet Pieter van der Ley den volmolen „de Wever” tot een witpapiermolen inrichten, daarin door Jacob

Adreskaart of verpakkingsmerk van den papiermaker Jan Kool te Zaandijk, 18e eeuw.

en Adriaan Honigh met den molen „de Vergulde Bijkorf” gevolgd. Het was dit ondernemende driemanschap, dat alzoo den grond legde tot de industrie, die veel beoefenaars vond en velen werk verschafte. Gedurende 1726—1768 telde men aan de Zaan 40 papiermolens; hun fabrikaat werd heinde en ver

begeerd en het debiet was zoo uitgebreid, dat men van een papierfabrikant verhaalt, die op één beurstijd 100.000 riem papier verkocht en daarmee een ton gouds verdiende. Voor sommige landen vervaardigde men papier met bijzondere merken, zooals het wapen van Londen, dat van Venetië en de Leliën. Van Holland uit werden de markten voorzien en Genua, dat lang den grootsten papierhandel dreef, overvleugeld. De roem van het Zaansche papier moet hoofdzakelijk worden toegeschreven aan de goede grondstof en de zuivere en zindelijke bewerking, waardoor men steeds papier van gelijkmatige hoedanigheid leverde.

Wij willen nog met enkele woorden melding maken van de papier- of watermerken, die doorgaans in het handpapier worden aangetroffen. Men verkrijgt deze door figuren, van fijn koper- of zilverdraad gemaakt, op het vormraam vast te hechten. Daardoor ontstaan in het geschepte vel die, vooral wanneer men het papier tegen het licht houdt, zichtbare letters, wapens en andere afbeeldingen, welke de fabriek aanduiden, waar het papier gemaakt is. Oudtijds was dat aanbrengen van zulke watermerken voor de papierfabrikanten verplichtend; vandaar dat vele geleerden zich met bijzonderen ijver hebben toegelegd op het onderzoeken dier merken, ten einde daaruit in verband met andere kenteekenen af te leiden de plaats en den tijd der vervaardiging van het papier van oude handschriften en drukwerken. Deze onderzoekingen hebben honderden verschillende watermerken bekend doen worden: letters, zinspreuken, wereldbollen, klokken, bloemen, dieren, scms van zeer fantastische vormen, ladders, bisschopsmutsen, gekruiste pijpen, brillen, sikkels, roskammen, scharen, hamers, portretten en wat niet al! In lateren tijd bezigt men ook veel den naam van den fabrikant, te onzent vereenigd met een klimmenden leeuw, de woorden *Pro Patria* enz.

Het spreekt van zelf dat deze merken alleen in geschept of handpapier voorkomen. Wel is er niets, dat belet ze ook in machinaal papier aan te brengen, maar daar dit, zooals uit het volgende zal blijken, niet in vellen, maar doorlopend (*sans fin*) gefabriceerd wordt en op ongelijke lengten afgesneden, zouden dus zulke watermerken niet altijd in 't midden van 't vel, in sommige vellen slechts gedeeltelijk, in andere in 't geheel niet voorkomen. Daarom treft men ze in het machinale papier even weinig aan als de bekende lijnen of strepen van het handpapier, op dezelfde wijze uit draden op het vormraam aangebracht.

Het vervaardigen van machinaal papier is uitgevonden in 1799 door den Franschman Robert te Essone. Een machine, door Chapelle te Parijs daartoe samengesteld, is met enkele wijzigingen thans algemeen in gebruik. In ons land werd die in 1833 het eerst te Roermond en in 1836 door de firma Van Gelder Zonen te Wormerveer in dienst gesteld, terwijl er omstreeks dien zelfden tijd nog een te Vreeland en een te Berghuizen bij Hattem werd gesticht; de voorlaatst genoemde is echter na weinige jaren weer afgebroken. Thans zijn behalve de genoemde nog papiermachines in werking te Eerbeek, Hoogezand, Kampen, Leeuwarden, Maastricht, Meerssen, Renkum, Ulrum, Tiel enz.

De vervaardiging van machinaal papier heeft aldus plaats: de vloeibare papierpap, welke op de vroeger beschreven wijze verkregen is, wordt eerst in

Verpakkingsmerk van de papierfabrikanten J. Honig & Zonen te Zaandijk, 18e eeuw.

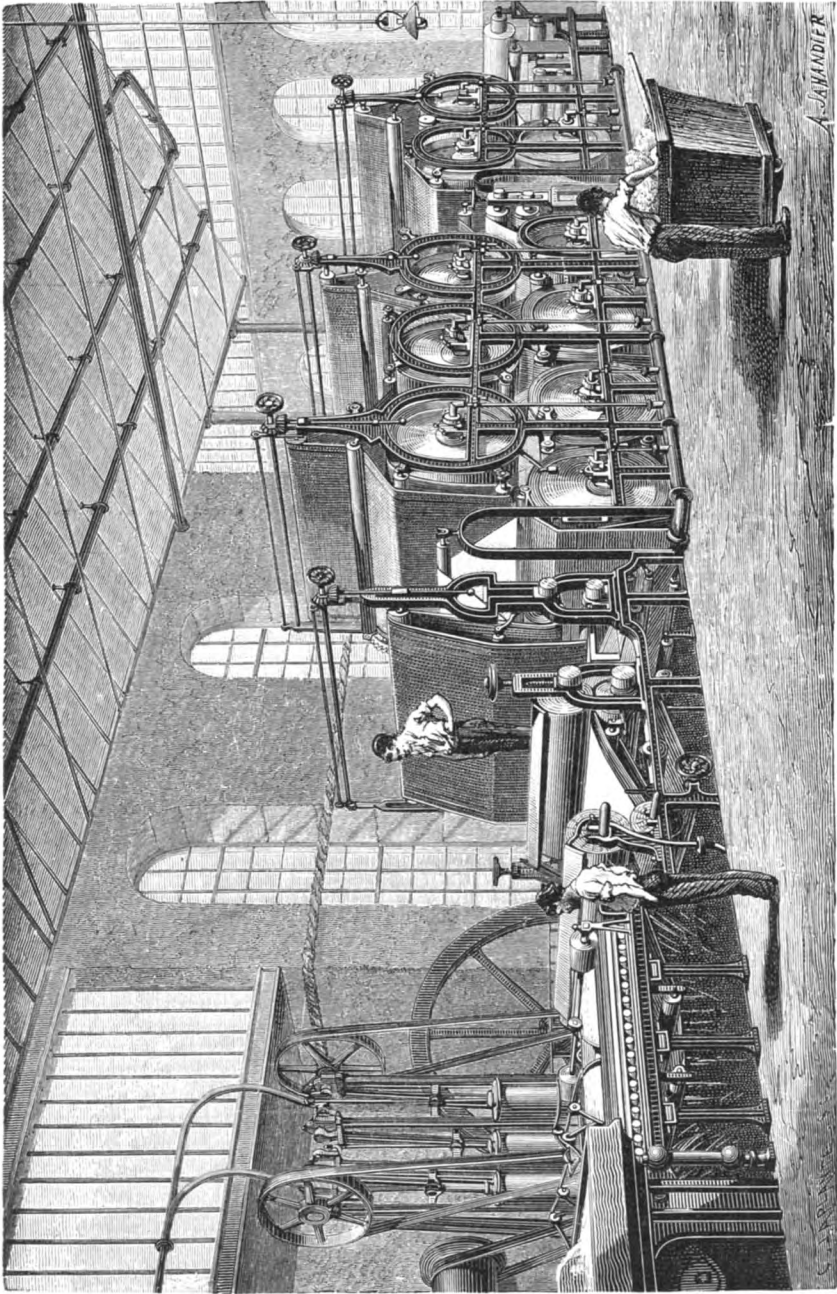
een groote kuip uit den hollander afgevoerd en daarin door een as, waaraan zich vier armen bevinden, onophoudelijk langzaam omgeroerd, waardoor het bezinken verhinderd wordt. Zoo voorbereid komt deze specie door geleibuizen

met een gelijkmatigen stroom in een kuip, waarvan de bodem uit bladkoper bestaat en voorzien is van verscheidene fijne, langwerpige openingen of reten, waardoor de dunne papierpap heendringt en op een hellend vlak vloeit. Deze openingen zijn zoo fijn, dat alleen de zeer dunne pap daar door kan en alle grovere deelen achterblijven. Op deze wijze vormt de bodem als 't ware een zeef, waardoor al wat de gladheid en fijnheid van het papier hinderlijk zou kunnen zijn, afgescheiden wordt. Deze zeef is steeds in een trillende beweging; de grovere deelen worden van tijd tot tijd door een scherp borstel verwijderd, opdat zij de openingen niet verstoppen en zoo eindelijk ook voor de dunne specie den doorgang verhinderen.

De op deze wijze gezuiverde papiermassa vloeit nu langs een hellend vlak af, waarop een inrichting is aangebracht, welke door middel van schroeven zoo gesteld wordt, dat er slechts een kleine, altijd gelijke hoeveelheid doorvloeien kan. Door dezen reguleur komt nu de pap op een draadwerk of kopergaas, hetwelk voor en achter om een paar rollen loopende, weer in zichzelf terugkeert en door vele naast elkander liggende rollen gedragen wordt, waarover het zich in een horizontale richting langzaam voortbeweegt. Op dit draadwerk zonder einde breidt zich de papierpap uit, en opdat zij niet naar den kant zou afloopen, zijn aan beide zijden van het draadwerk riemen zonder eind aangebracht, welke over een aantal rollen loopen, de papierpap insluiten en tevens de breedte van het papier bepalen. Terwijl de papiermassa zich aldus over het kopergaas zonder eind verspreidt, vloeit het zich daarin bevindende overtollige water weg, waarbij vooral de onderste rollen behulpzaam zijn, daar zij door haar draaiende beweging het water als het ware uit de papierstof wegvegen, zooals de werklieden dat noemen. Om echter dit wegvloeien van het water nog meer te bevorderen, zijn al de deelen, welke het draadwerk zonder einde dragen en daarmede verbonden zijn, vastgemaakt op een stelling, die van onderen bewogen wordt, zoodat het geheele werktuig in een onophoudelijk heen en weer schuddende beweging wordt gehouden, gelijk aan die, welke de papierschepper met de hand aan zijn vorm geeft. Onder het koperdoek zonder einde zijn bakken, die, door luchtpompen luchtledig gehouden, het water door de drukking der bovenlucht uit de pap zuigen.

Wanneer nu bij deze vooruitgaande beweging van het draadwerk zonder einde de papierpap de aan het schuine vlak tegenovergestelde zijde bereikt, is reeds het grootste deel water weggeloopt en de pap heeft zulk een vastheid verkregen, dat zij reeds het voorkomen van papier heeft. In dezen toestand gaat zij met het kopergaas onder een recht liggende rol van geweven kopergaas of gevlochten koperdraad door, die een lichte drukking op de pap uitoefent. Is deze rol geribd, dan teekent zich zulks in de nog weeke papierstof af, waardoor het eenigszins op handpapier gelijkjt. Bovendien perst deze rol ook nog water uit de pap en is de luchtpompen behulpzaam.

Nog altijd op het kopergaas liggende, gaat het papier vervolgens tusschen twee met vilt overtrokken rollen door, waar het de eerste zoogenaamde natpers ontvangt en van het grootste gedeelte water, hetwelk niet reeds verwijderd is, bevrijd wordt, zoodat de kort te voren nog vloeibare massa reeds een vrij

Papiermachine van Bertram

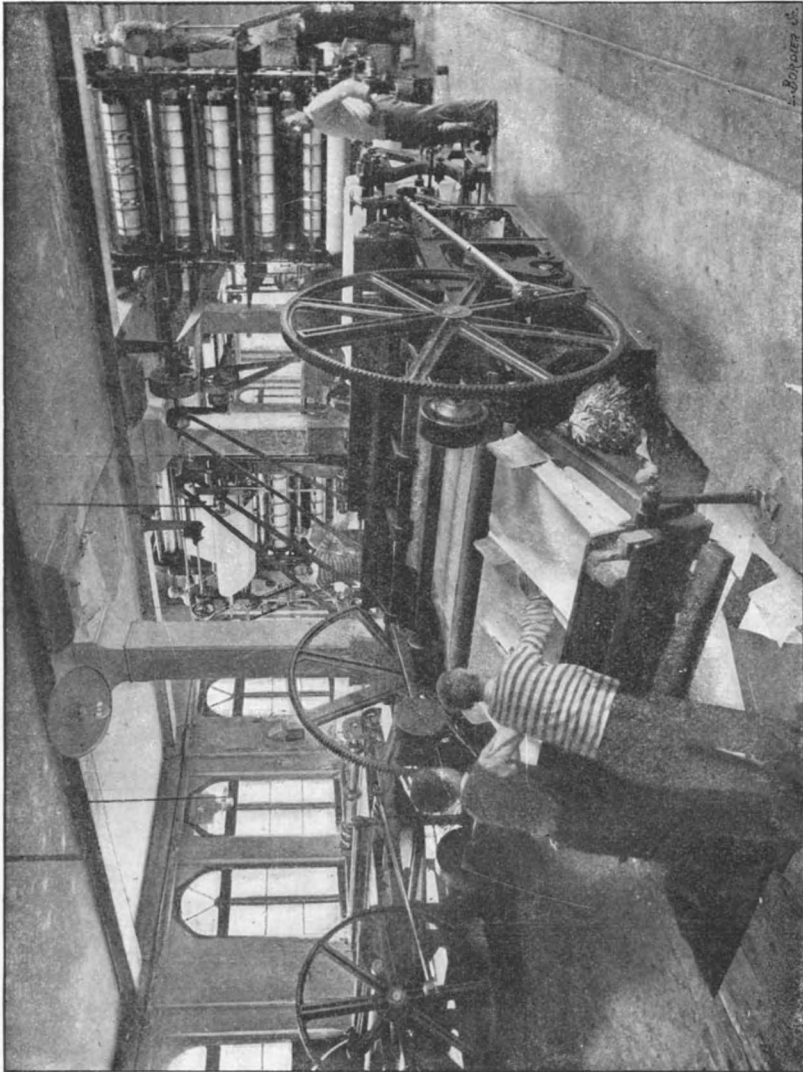
goed samenhangend, hoewel nog zeer vochtig papier vormt. In dezen toestand verlaat het papier het kopergaas, hetwelk nu over geleirollen naar boven en vervolgens teruggaat, en wordt door een vilt zonder eind opgenomen, dat over rollen loopt, maar midden in den loop tusschen twee ijzeren perscylinders doorgaat. Dit vilt voert het daarop liggende papier juist met dezelfde snelheid als het kopergaas had, door de beide ijzeren perscylinders heen, waarbij het ook een tamelijk sterke droging ondergaat. Nu loopt het tamelijk vaste papier nog door een paar hooger gelegen rollen, waar het een tweede droging ondergaat. Maar terwijl op het eerste paar een oppervlakte van doek of vilt op de onderste rol lag, beweegt zich hier zulk een doek zonder einde rondom de bovenste rol, en op deze wijze worden de beide oppervlakten van het papier met een gladde rol in aanraking gebracht en aldus volkomen effen gemaakt.

Wanneer het papier voor de eerste maal in de natpers geperst wordt, hechten zich natuurlijk enkele stofdeeltjes aan de met vilt overtrokken bovenrol, welke, daarmede rondgevoerd, noodzakelijk het daaropvolgende papier verontreinigen zouden, indien niet een toestel, de zoogenaamde *dokter*, dit verhinderde; deze wordt gevormd door een met vilt bekleed stuk hout, dat in schuine richting tegen de rol aansluit en al die stofdeeltjes afschaaft, die onophoudelijk worden weggespoeld door water, dat over de rol langs den dokter heenstroomt. Dit afspoelen geschiedt alleen op de met vilt bekleede rol, die over het kopergaas loopt; de vezels die zich aan de persrollen hechten en door een stalen dokter er afgeschraapt zijn, worden door den werkmans en niet door afspoelen verwijderd.

Om het papier, dat, wanneer het de tweede droogpersing heeft ondergaan, reeds een genoegzame vastheid verkregen heeft, van alle nog overige vochtdeelen te bevrijden, zoodat men het als geheel gereed kan beschouwen, wordt het over holle cylindrs gevoerd, welke van binnen door stoom verhit, op de oppervlakte steeds een voldoende warmte bezitten, waardoor het papier geheel gedroogd wordt. Tot dit einde bevindt zich in de nabijheid een stoomketel, waaruit door ijzeren buizen de stoom in de holle cylindrs geleid wordt, wier assen hol en door krukken met de stoombuizen verbonden zijn. De damp, in de cylindrs verdikt, vloeit als water weg en wordt door nieuwen stoom vervangen. Bij het drogen op den cylinder is het papier bedekt door een zeer dik vilt zonder einde, daar het zonder die bedekking op den cylinder zou verschroeien en rimpelig worden. Vervolgens wordt het papier nog eens tusschen twee persrollen gebracht en daar glad gemaakt, waarna het op een haspel opgerold wordt. Wanneer er genoeg op den haspel is, wordt deze afgenomen en een nieuwe ledige haspel opgezet. Daarna snijdt men het papier met de hand, of wel met een machine in vellen van de grootte, zooals men ze verlangt; zoo noodig worden de vellen eerst nog gesatineerd, eer zij tot boeken of riemen opgepakt en in den handel gebracht worden.

De machinale papierfabrikatie heeft vooral door den spoed der bewerking de vroegere bereidingswijze geheel en al overvleugeld. Door handenarbeid kan een schepper in 12 uren tijds 5—6000 vellen papier van gewoon formaat vervaardigen. Een goede, naar het beste stelsel geconstrueerde papiermachine

levert papier op een breedte van 1,80 meter met een snelheid van 40 à 45 meter per minuut. Men kan dit *papier zonder eind* op die breedte tot rollen van 2000 meter toe geleverd krijgen.

Machines om het papier te glanzen en in vellen te snijden.

Daar wij ons met betrekking tot de samenstelling van het boek niet met de talrijke soorten van papier, die ieder in bijzonderheden weer andere behandelingswijzen vereischen, kunnen bezighouden, doch ons alleen bij drukpapier

wenschen te bepalen, zullen wij daarvan de eigenschappen ten goede en ten kwade in 't kort nagaan. Goed drukpapier behoort in de eerste plaats egaal bewerkt te zijn, want anders zou bij het drukken het dikke vel buitengewoon zwart en het dunne te bleek worden. De stof moet goed zijn, sterk, vast, doch tevens zacht, opdat zij den inkt gemakkelijk aanneemt; het bijmengen van aardachtige zelfstandigheden is steeds nadeelig.

Het gehalte van het drukpapier is zeker in de laatste jaren niet verbeterd; grondstoffen, die vroeger uitsluitend voor pakpapier dienden, worden nu door allerlei kunstmiddelen wit gemaakt, terwijl tal van nieuwe grondstoffen worden voortgebracht, om de oude, die niet toereikend waren of te kostbaar werden, te hulp te komen. Deze zijn echter niet altijd van dien aard, dat ze de deugdzaamheid van het papier doen behouden. Behalve het gebruik van die minder deugdzaame grondstoffen, komt er veelal vervalsching van het papier met porselein- of pijpjaarde bij; men zou het niet gelooven dat het mogelijk ware dit mineraal in zulke hoeveelheden in het papier te brengen, als werkelijk geschiedt en menig drukker en uitgever zal met verbazing vernemen welke hoeveelheden porseleinaarde hij in den vorm van papier ontvangen en verzonden heeft. Het beste voorbehoedmiddel is vooraf met den papierfabrikant de alliage der grondstof overeen te komen, of zich door een verbrandingsproces zelf te overtuigen van de meer of mindere deugdzaamheid van het papier, daar het aschgehalte dadelijk de hoeveelheid mineralen in het papier aanwezig bepaalt.

Of het papier gelijmd of ongelijmd is, heeft op de hoedanigheid van den druk zelf weinig invloed; het gelijmde papier is evenwel, zelfs bij minder gewicht, steviger op 't gevoel en bezit grooter duurzaamheid. Voor boeken, die dikwijls gebruikt worden, zooals school- en woordenboeken, is gelijmd papier bepaald noodzakelijk. In ons land en in Engeland worden boeken niet anders dan op gelijmd papier gedrukt, in Duitschland en Frankrijk gebruikt men echter nog veel ongelijmd.

Voor geïllustreerde werken is goed papier natuurlijk van het hoogste belang. De stof moet, ten minste als men iets meer dan gewoons wil leveren, van de beste kwaliteit zijn. Men gebruikt tegenwoordig meermalen lichtgeel (chamois) papier. Dit heeft wel voor, dat het evenals het Chineesche papier de tinten der gravure beter doet uitkomen, voor den tekst is het echter minder aan te bevelen en kan in het gebruik voor gewone boekwerken dan ook alleen als modeartikel dienst bewijzen. Fijn, melkweit papier blijft voor een boek altijd het fraaist, terwijl het geelachtige papier zich het best tot het drukken van afzonderlijke platen leent.

Het drukpapier wordt per riem van 500 vellen en per boek van 25 vellen berekend. Voor een oplaat van 1000 exemplaren zouden dus per vel druks 2 riem noodig zijn; er moet echter nog minstens één boek bijgerekend worden (*het inschietpapier* of *de inschiet*), want het is niet te vermijden, dat er bij de vele manipulatiën, die het papier mee moet maken, eenige vellen bedorven (tot *misdruk*) worden. Om de volle oplaat te kunnen afleveren, is dus inschietpapier noodig. Hoe kleiner de oplaat en hoe grooter het formaat is, zooveel

te meer zal naar verhouding de inschiet bedragen, want de meeste misdruk-
vellen ontstaan bij het eerste toestellen, dat voor groote en kleine oplagen
hetzelfde blijft, terwijl ze, als men geregeld aan 't drukken is, zelden voorkomen.

Wanneer bij kleine formaten de beide vormen, die samen één vel uitmaken,
te gelijk gedrukt worden, (soms bij zeer kleine formaten verscheidene vormen
te gelijk) dient men eerst met den drukker overeen te komen of het papier
op enkel of op dubbel formaat geleverd moet worden. Hoewel het er bij kleine
oplagen minder toe doet, maakt het bij groote oplagen nog al verschil in den
prijs van drukken, wanneer het papier op dubbel formaat gebruikt wordt. In
dit geval is natuurlijk voor elke 1000 exemplaren maar één riem noodig.

De namen en grootte (hoogte en breedte) van de in Nederland gebruikelijke
druksoorten zijn de volgende:

Ordinair schrijfpapier	34 $\frac{1}{2}$	bij 43	centim.
Bijenkorf	38	" 47	"
Klein mediaan	40	" 53	"
Groot mediaan post	43 $\frac{1}{2}$	" 56 $\frac{1}{2}$	"
Druk mediaan	47	" 56	"
Groot mediaan	47 $\frac{1}{2}$	" 60	"
Royaal-octaaf	49	" 63	"
Super-royaal	50	" 70	"
Imperiaal	56	" 76	"
Olifants	60	" 73	"
Anderhalf olifants of Colombier .	60	" 84	"
Dubbel olifants	70	" 104	"

Het machinale papier wordt overigens op elke gewenschte afmeting
geleverd; er zijn dus in bovengenoemde formaten een legio afwijkingen; de
hier vermelde zijn evenwel de zoogenaamd officieele.

De prijs van het drukpapier wordt naar de kwaliteit der stof in verband
met het gewicht per riem berekend.

Het is daarom voldoende den prijs voor een kilo der stof en het gewicht
van een riem te weten, om den prijs bij een partij te bepalen. De stoffen van
36, 38, 40, 42 tot 50 cents per kilo zijn de meest courante. Wanneer er dus
stof van 48 cents, bij een gewicht van 11 kilo gekozen wordt, dan komt de
riem op f 5.28, zoodat de kosten van papier voor een vel druks bij een
oplaag van 1000 exemplaren, met inbegrip van inschiet, circa f 10.80 zullen
bedragen. Dit voorbeeld kan tevens, wat deugdzaamheid en gewicht betreft,
als maatstaf voor een behoorlijk goede uitvoering gelden. De soorten van
40 tot 45 cent bij een gewicht van 9 à 10 kilo geven voor de meeste gevallen
een bruikbaar papier; voor 1000 vel met inschiet bedragen de kosten dan
ongeveer f 8.— tot f 10.—.

Uit bovenstaande blijkt, dat op de dikwijls voorkomende vraag: „Wat
kosten papier en druk bij X oplaat?” eerst dan antwoord gegeven kan
worden, wanneer behalve letter en formaat, ook bij benadering de kwaliteit
en zwaarte van het papier door een monster vastgesteld zijn. Als eenigszins

door de practijk geregelde grondslag kunnen de volgende prijsopgaven[¶] voor drukpapieren per riem dienen:

Miniatuur-formaat voor een elegante uitgaaf, het vel op 64 bladzijden gerekend (imperiaal in 16 gevouwen)	f 22.—
Klein breed sedecimo (formaat Tauchnitz-editie) voor een gewone uitgaaf, het vel van 32 bladz.	„ 5.40
Klein octaaf (dubbel schrijf) voor gewone schoolboekjes, het vel van 32 bladz.	„ 4.—
Post-octaaf (dubbel klein mediaan) goede kwaliteit, geschikt voor allerlei letterkundige uitgaven, het vel van 32 bladz.	„ 7.50
Groot octaaf (druk-mediaan) voor romans en wetenschappelijke werken, het vel van 16 bladz.	„ 5.—
Royaal-octaaf voor woordenboeken, een vaste doch niet al te zware stof, het vel van 16 bladz.	„ 6.—
Royaal-octaaf voor geïllustreerde en prachtwerken, het vel van 16 bladz.	f 10.— à „ 12.—
Kwarto-formaat voor wetenschappelijke werken, tamelijk zwaar, doch geen fijne stof, het vel van 8 bladz.	„ 4.50

Bij gelijke deugdzaamheid en zwaarte verschilt natuurlijk de prijs naar evenredigheid van het grootere of kleinere formaat. Bij voorbeeld: Stel het papier van een boek in groot-octaaf per enkelen riem op f 5.—, dan zouden voor datzelfde papier in de verschillende hierboven genoemde formaten, de vijf eerste ook op 16 blz. aangenomen, ongeveer de volgende prijzen per riem berekend worden:

Miniatuurformaat	f 2.50
Klein breed sedecimo	„ 3.25
Klein octaaf	„ 3.—
Post-octaaf	„ 3.75
Royaal-octaaf	„ 5.50
Groot kwarto (4 ^o postformaat en 8 bladz.)	„ 5.—
Klein kwarto (Schrijfformaat en 8 bladz.)	„ 3.—

Bepaalde regels voor de grootte der oplaag aan te geven is natuurlijk niet mogelijk, voornamelijk bij populaire werken, die met uitzicht op een groot debiet ondernomen worden. Bij wetenschappelijke werken en de meeste romans bedraagt bij ons te lande de oplaag 500 tot 750 exemplaren, voor uitgaven op populair-wetenschappelijk gebied, aardrijkskunde, reizen, geschiedenis en letterkunde van 1000 tot 1500. Bij schoolboeken voor lager en middelbaar onderwijs varieert de eerste oplaag van 1000 tot 3000 en klimt later op naar evenredigheid van het verworven debiet tot vijf- en tien duizend exemplaren. Eenige uitgevers hebben de gewoonte een tiende gedeelte boven deze getallen te gaan, dus 550 (een zoogenaamde Amsterdamsche riem) in plaats van 500, en 1100 in plaats van 1000 te laten drukken; deze oude gewoonte heeft haar

oorsprong hierin, dat de schrijvers vroeger meestal een grooter aantal exemplaren van hun boeken ontvingen dan tegenwoordig het geval is, en de uitgevers die en andere present-exemplaren boven de oplaat wenschten te rekenen. De drukker leverde dit tiende gedeelte meestal gratis.

Wanneer men in de catalogussen van fondsveilingen let op de vele door de uitgevers niet verkochte exemplaren van verreweg de meeste uitgaven, dan zou men meenen dat de oplagen te groot genomen worden; daar echter de kosten van een paar honderd exemplaren meer zich bijna alleen tot die van het meerdere papier bepalen, en bij het tegenwoordig aanzienlijke getal boekverkoopers een tamelijk groot aantal exemplaren noodig is om slechts matig in commissie te kunnen zenden, kan men 1000 als gemiddeld cijfer van oplaat aannemen.

Dat een kleine oplaat naar verhouding meer kost van drukken dan een grootere, is een gevolg van de moeite van toestellen, daar dit voor 100 of 10.000 exemplaren gelijk blijft en het tijdsverschil van den druk hierbij niet zooveel gewicht in de schaal legt. Indien dus bij rijk geïllustreerde werken alle kosten van toestellen op het eerste duizend omgeslagen zijn, dan kan het gemakkelijk gebeuren, dat dit eerste duizend 4 à 5 maal zooveel kosten moet als elk volgende duizend, waarbij alleen het drukken berekend behoeft te worden. Bij gewone werken bedraagt dit verschil van het eerste en tweede duizendtal minstens de helft. De grootte van het te drukken vel heeft natuurlijk ook eenigen invloed op den prijs.

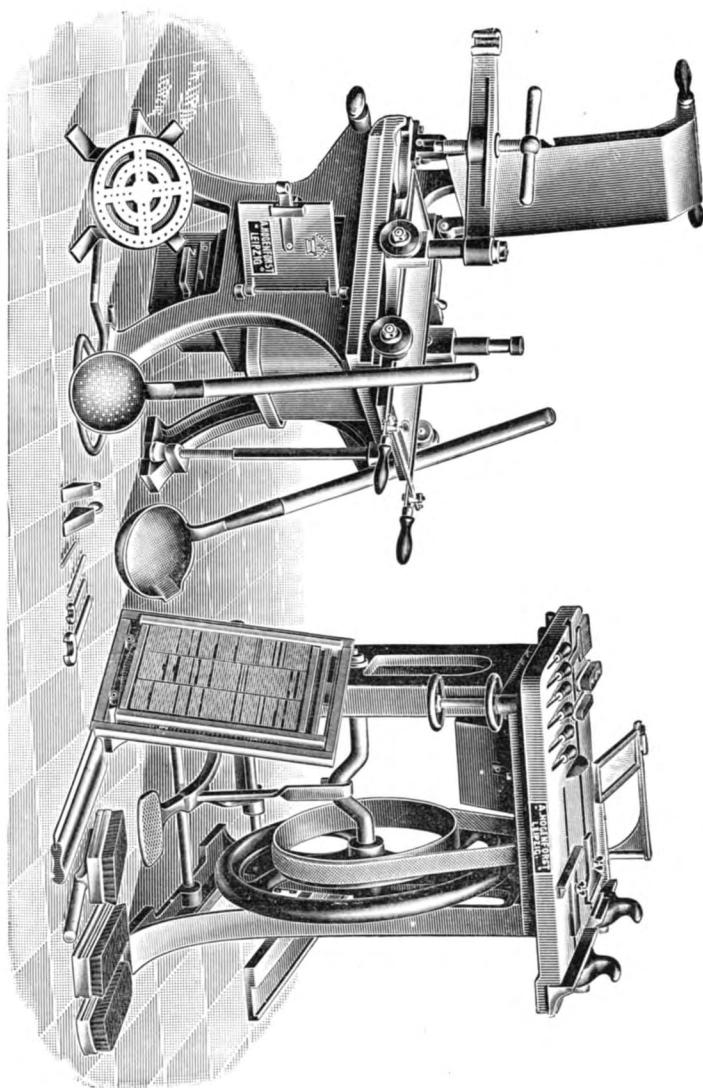
7. HET STEREOTYPEEREN.

Voor het geval dat er een bijzonder groote oplaat van een boek noodig is, en vooral bij een werk dat zich in een vast en aanzienlijk debiet mag verheugen, kan de vraag opkomen, of het niet doelmatig zou zijn het te stereotypeeren.

Onder stereotypie verstaat men de kunst om aan de uit beweegbare typen bestaande bladzijden vaste platen (*stereotypplaten*) te ontleenen, die in de plaats van den lettervorm tot drukken gebruikt kunnen worden. Men verkrijgt die plaat, door fijn gips in water geroerd in brijachtigen toestand over de zorgvuldig met olie bestreken en door een verhoogden rand omgeven letterbladzijde te gieten. Wanneer het gips hard geworden is, laat het gemakkelijk van de letters los en wordt in kachel of oven tot bruin wordens toe gedroogd. Zoo is het tot een vorm geworden, waar de letters diep ingedrukt staan (*matrijs* of *mater*); van dezen vorm wordt de stereotypplaat gemaakt, hetzij door het ingieten van vloeibaar lettermetaal (Fransche methode), of door hem in een daarmee gevulden ketel te laten zinken (Engelsche methode). De ongeveer 4 millimeter dikke plaat ziet er van boven met de verheven letters volkomen gelijk aan den lettervorm uit en kan, nadat zij voorzichtig gereinigd en van alle fouten gezuiverd, aan alle kanten geschaafd en aan de rugzijde afgedraaid is, geheel als de letter gedrukt worden. Men dient haar echter, om haar op de gewone hoogte

der typen te brengen, eerst op houtblokken vast te slaan, of op looden onderlagen te brengen, waarop zij aan de schuin afgeschaafde randen door *facetten*, die aan de hoeken der onderleggers aangebracht zijn, vastgehouden wordt.

Gecombineerde stereotypie-inrichtingen „Universal” en „Simplex”. (Lettergieterij „Amsterdam”).

Een andere manier, die in den laatsten tijd meer toegepast wordt, is de papier-stereotypie. In plaats van gipsbrij op de letters te laten loopen, bedekt men ze met een aantal bladen vloeï- of zijdepapier, die één voor één

met kleefstof (stijfsel, krijt en water) bestreken worden. Op die vochtige papierlaag wordt met een borstel zoolang geklopt, dat de letter er volkomen in afgedrukt is. Onder een niet al te zware drukking bij matige warmte wordt zij langzaam gedroogd; zij scheidt zich gemakkelijk van de letters af en vervolgens wordt er een plaat van gegoten volgens de bovengenoemde Fransche methode van Daulé. Van veel gewicht is de papier-stereotypie voor de couranten-drukkerijen, daar het drukken op de zoogenaamde roteerende machine (rotatiepers) segmentvormige clichés vereischt, die op den lettercylinder aangebracht worden. Zulke clichés kan men alleen vervaardigen van papiermatrijzen, daar deze gemakkelijk in een rond giettoestel te brengen zijn. Hoewel clichés zoo spoedig gereed kunnen zijn, dat het geheele procedé binnen het half uur afgeloopen is, worden voor veel dier groote dagbladen vooraf in fabrieken vervaardigde maters gebruikt, die, na vooraf twaalf uur in water gezet te zijn om op te wellen en buigzaam te worden en dan nog te hard om met de hand te bewerken, door een gutta-percha-cylinder op de letter worden geperst.

Hoofdzakelijk voor het drukken van couranten is sedert kort de z.g. koud-stereotypie in practijk gebracht, die zich van de gewone papier-stereotypie alleen daardoor onderscheidt, dat de matrijs nog vochtig van den lettervorm afgenomen, in een raam gespannen en in een droogoven gedroogd wordt. Een matrijs, die anders 15—20 minuten noodig heeft om goed droog te worden, is op deze manier binnen 5—8 minuten geschikt om er een afgietsel van te nemen. Zij levert bovendien dit groote voordeel op, dat de letter niet aan de hitte blootgesteld wordt en dus niets te lijden heeft. Voor smout- en fraai boekwerk is evenwel de koud-stereotypie niet toe te passen, daar de matrijzen door het vrije drogen niet de volle scherpte behouden.

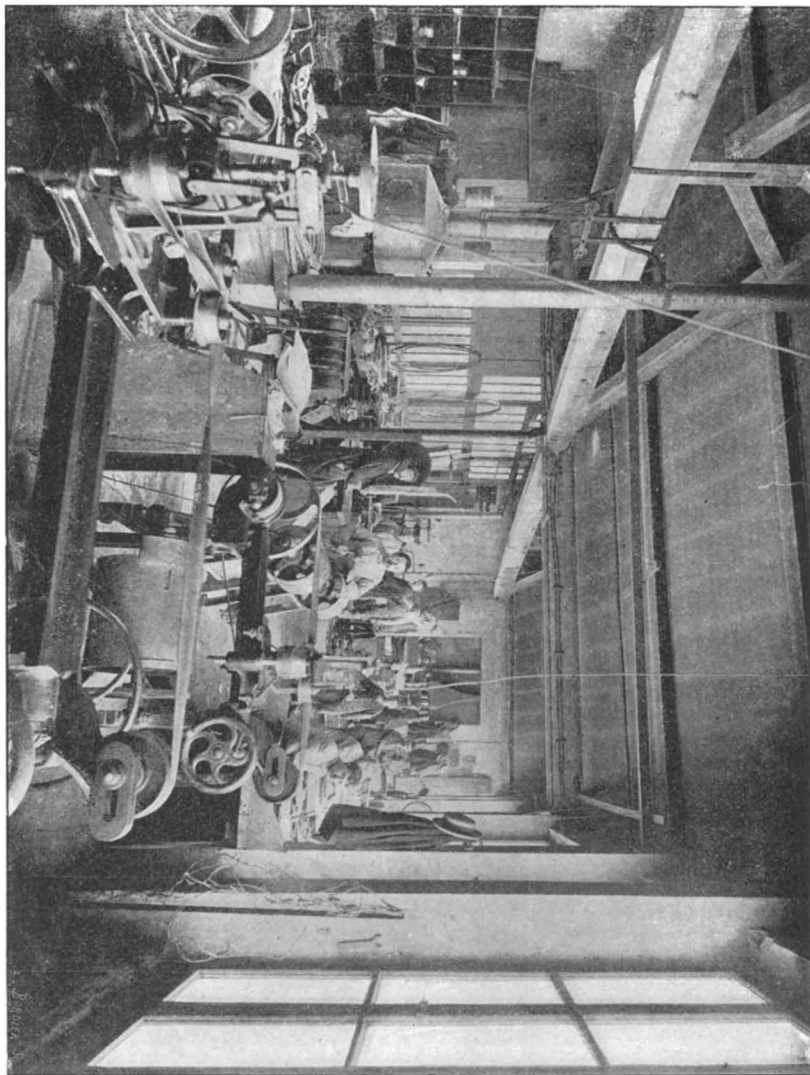
De papiermatrijs heeft dit op de gipsmatrijs voor, dat men in den regel van één exemplaar verscheidene afgietsels kan maken, terwijl de gipsmatrijs, na slecht één geleverd te hebben, verder onbruikbaar is. Dit voordeel is dan vooral van beteekenis, als de oplaag zoo groot is, dat men met één plaat wegens het te veel afslijten niet rondkomt, of wanneer een aanzienlijk getal zoo spoedig geleverd moet worden, dat één pers het niet op tijd af kan.

Een tweede voordeel van de papiermatrijs is, dat men haar na de vervaardiging jaren lang bewaren kan. In gevallen, wanneer het twijfelachtig is, of de plaat terstond gebruikt zal worden, stelt men het gieten zoolang uit, totdat het bepaald noodzakelijk blijkt. Bovendien kan men een papiermatrijs zeer gemakkelijk verzenden, zoodat men op de eene plaats kan laten zetten en de matrijs vervaardigen, terwijl men op een andere het gieten der plaat en het drukken kan doen verrichten. Ten nadeele van de papierstereotypie moeten wij daarentegen vermelden, dat zij zich vooral wegens de wijze van drogen niet voor clichés van houtgravuren laat gebruiken.

Daar de vervaardiging der stereotypen meest duurder is dan het gewone platzetten, levert het stereotypeeren bij zulk plat werk zelden voordeel op, want men kan het goedkooper opnieuw laten zetten en heeft dan nog het voordeel gemakkelijker veranderingen te kunnen aanbrengen. Wanneer daarentegen bij een woordenboek van omvang of een werk met veel cijfers, waarvan de

zet- en correctiekosten die van de stereotypen licht meer dan het dubbele te boven gaan, bovendien het opnieuw zetten groot opontboud veroorzaakt en

Werkplaats voor stereotypie (clicheelokaal).

het veel op de nauwkeurigheid aankomt, zooals bij logarithmentafels, dan is de stereotypie geheel op haar plaats en niet genoeg aan te bevelen.

Wanneer het zetten, b. v. van een woordenboek of encyclopaedie, jaren lang duurt en het den uitgever niet mogelijk is door de uitgaaf in afleveringen gedurende dat tijdsverloop een gedeelte van de gemaakte kosten terug te

ontvangen, dan kan de stereotypie ook dienen om kapitaal en rente voor papier en drukken te besparen. De omstandigheid, dat de afgedrukte eerste vellen anders door jaren lang te blijven liggen geel zouden worden, spreekt ook nog in 't voordeel der stereotypie, daar men van al de platen achtereenvolgens zonder ophouden kan voortdrukken.

Bij werken, die zeer spoedig verouderen, b. v. statistieke en technische, is stereotypie zelden aan te bevelen, want veranderingen in de platen zijn moeielijk en tijdroovend en slechts binnen zekere grenzen mogelijk, daar er altijd evenveel in gezet moet worden als er uitgenomen is. Elke letter of elk woord moet uit de plaat gezaagd en het te vervangen stuk er in gesoldeerd worden.

Het drukken van de platen moet met zeer veel zorg geschieden. Kleine oplagen van platen te drukken is iets duurder dan van de letter, omdat het op stel brengen meer moeite kost; groote oplagen daarentegen worden goedkooper van stereotypen gemaakt, omdat, wanneer eenmaal alles in orde is, de oplettendheid en het toezicht bij het drukken veel minder kunnen zijn dan bij lettervormen. Goede platen leveren bij zorgvuldige behandeling 60 à 70,000 en meer afdrukken, slechte dikwijls geen 10,000. Zelfs de beste platen kunnen bij ongeschikte behandeling na weinige afdrukken vernield of bedorven zijn. De uitgever dient hier meer nog dan bij gewonen druk voor goed papier te zorgen en steeds te bedenken, dat verscheidene kleine oplagen de platen veel meer verslijten, dan één veel grootere in eens gedrukt, omdat de platen door in- en uitpakken, reinigen, toestellen enz. veel meer te lijden hebben dan bij een goed behandelenden druk.

De gemiddelde prijs die voor het vervaardigen van stereotypplaten berekend wordt, bedraagt voor een drukoppervlak van minder dan 100 □ cM. $f 0.01\frac{1}{2}$ à $f 0.02$ per □ cM.; boven 100 tot 500 □ cM. $f 0.01$ à $f 0.01\frac{1}{4}$ per □ cM.; boven 500 tot 1000 □ cM. $f 0.06$ à $f 0.07$ per 10 □ cM., op houten voet; op metalen voet 20 % hooger.

8. DE ILLUSTRATIE.

In onzen tijd staat der boekversieringskunst een veel grooter aantal hulpmiddelen ten dienste dan vroeger. Tot nog voor weinige jaren geleden had een schrijver of uitgever, die zijn boek met „printverbeeldingen” tot verklaring of opluistering van den tekst wilde vergezeld doen gaan, alleen de keus tusschen in hout gesneden, op of in steen geteekende of in metaal gegraveerde afbeeldingen. Tegenwoordig zijn door de toepassing der chemie en fotografie de mechanische hulpmiddelen tot vermenigvuldiging van prenten niet alleen meer dan verdubbeld, maar de nieuwe methodes vereischen, bij meerdere correctheid en even fraaie uitvoering, minder tijd van vervaardiging en minder kosten.

De verschillende wijzen van illustratie laten zich tot twee hoofdgroepen terugbrengen, nl. afbeeldingen, die men tegelijk met den tekst (lettervorm) in de boekdrukpers kan drukken en die, welke afzonderlijk op de steendruk- of plaatdrukpers worden vermenigvuldigd.

Voor de eerstgenoemde wordt een op letterhoogte gebrachte houten of

metalen plaat vereischt, waar de teekening, evenals de letter op de staaf, verheven op staat. Hiertoe behooren:

- 1° de houtgravure of een daarvan langs galvanischen weg verkregen cliché;
- 2° de chemigraphie of zincographie: een met vetten inkt op overdrukpapier geteekende, op zink overgebrachte afbeelding, die daarna geëtst wordt, zoodat de omtrek en de lijnen der teekening verheven op het zink komen te staan;
- 3° de photochemigraphie, photozincographie of heliotypie: een photographisch direct op zink overgebrachte afbeelding, die verder op dezelfde wijs als sub 2 wordt behandeld.

Beide methodes laten zich echter alleen toepassen op afbeeldingen, die uit zwarte punten of lijnen en niet uit gemengde tinten bestaan; van afbeeldingen met z.g. halftinten, in elkaar vloeiende schaduwen, zooals gewasschen teekeningen, photographieën, schilderijen enz. kan men cliché's voor de boekdrukpers verkrijgen door

- 4° de autotypie, die hetzij door toepassing van netwerk of lineatuur bij het photographisch opnemen, hetzij door andere middelen de halftinten oplost, verdeelt of er een korreling in brengt, waardoor de vlakke tinten, die de boekdrukpers anders door zwarte vlekken zou weergeven, tot reproductie geschikt worden.

Tot de tweede categorie, der afzonderlijk te drukken prenten, waarbij geen verheven teekening vereischt wordt, maar de druk van vlakke platen kan geschieden, behooren:

- 1° de lithographie of steendruk: een op lithographischen steen geteekende of daarin gegraveerde afbeelding wordt in een bijzondere pers, de steendrukpers, vermenigvuldigd. Wanneer hierbij kleuren zijn aangebracht, wordt het
- 2° chromolithographie genaamd;
- 3° de photolithographie: die een photographisch op lithographischen steen overgebrachte afbeelding (ook met halftinten) volkomen zuiver op 't papier weergeeft;
- 4° de phototypie of lichtdruk. Hierbij wordt de door fotografie verkregen plaat door zonlicht op een laag chroomzure lijm (gelatine) overgebracht en van deze kunnen in verhardten toestand afdrukken in de steendrukpers of in de speciaal daarvoor geconstrueerde lichtdruksnelpers gemaakt worden;
- 5° de koper- en staalgravure. Hierbij wordt de teekening met een stift in de koperen of stalen plaat gegraveerd en daarna op de plaatdrukpers gedrukt;
- 6° de koperets, een met de etsnaald op koper geteekende, daarna door middel van zuren geëtste afbeelding, die evéneens in de plaatdrukpers kan worden vermenigvuldigd;
- 7° de heliogravure of photogravure: een reproductie van schilderijen, photographieën en kleurteekeningen, welke plaats vindt door het overbrengen van het photographisch negatief op een koperen plaat, die dan als sub 5 en 6 gedrukt kan worden.

Na dit beknopte algemeene overzicht, dat tot juist begrip van het volgende noodig is, zullen wij met het oog op de belangrijke plaats, die tegenwoordig de illustratie in de meeste boeken inneemt, deze verschillende methodes en haar producten nog iets meer van naderbij beschouwen.

De houtgravure.

De houtsneekunst — tegenwoordig noemt men het houtgraveerkunst, omdat er meer met de graveernaald dan met het mes gewerkt wordt — is de oudste der boekversieringskunsten; zij ging, zooals men weet, zelfs de boekdrukkunst vooraf en heeft in haar nauwen samenhang hiermede steeds een voornamen plaats ingenomen.

Men heeft meermalen beproefd het hout door andere materialen te vervangen, doch er is geen dat zoo de hardheid met de buigzaamheid vereenigt als het palmhout, dat tegenwoordig uitsluitend voor het houtgraveeren gebruikt wordt, terwijl men in vroegeren tijd ook het appel- en perenhout, zelfs beukenhout gebruikte.

De houtgravure wordt slechts op kernhout bewerkt, dat is op blokken, dwars van den stam afgezaagd, anders zou het bij den draad afbrokkelen.

Men zaagt het hout in platte blokken van $2\frac{1}{2}$ centimeter hoog en beitel of schaapt het bovenvlak geheel glad. Opdat er van het kostbare materiaal niet te veel verloren zal gaan, worden de ronde hoeken schuin afgesneden, driehoekige stukken er tegen gelijmd en op die wijze rechthoekige vierkanten gevormd. Het hout wordt met een dun laagje loodwit bedekt; hierop teekent de teekenaar met het potlood even gemakkelijk als op papier; echter met dien verstande, dat hij de teekening net andersom maakt, omdat bij het drukken de linkerkant rechts wordt en omgekeerd. Daarom leveren de meeste kunstenaars tegenwoordig liefst zelf hun teekeningen direct op het hout, in plaats van ze eerst op papier te brengen en het aan den graveur over te laten ze op het hout te kopieeren.

Wanneer nu de teekenaar alle lijnen nauwkeurig geteekend heeft, dan moet de graveur alle wit gelaten plekken uithollen, zoodat ten laatste alleen de eigenlijke potloodteekening verheven overblijft; geheel het tegenovergestelde van koper- en staalgravure. Gewoonlijk laat echter de teekenaar het uitwerken van de verschillende licht- en schaduwpartijen, voornamelijk van den achtergrond, aan den graveur over en geeft de tinten door doezelen of enkele lijnen aan. De Engelsche teekenaars laten in dit opzicht het meest aan den graveur over en leveren daardoor, wanneer de graveur bekwaam voor zijn vak is, uitmuntend bewerkte platen, hoewel de eigenaardigheid van den teekenaar hierbij het meest verloren gaat. De Fransche houtgravure geeft bij vrije opvatting toch veel gelijkenis met de teekening te kennen en verbindt in de best geslaagden *élégance* met effect. De Duitsche en Nederlandsche graveurs houden zich bijna geheel aan de teekening; de eersten leveren meestal uitstekende gravures; Nederland staat tegenwoordig op dat gebied ver bij het buitenland ten achter; slechts enkele inrichtingen houden vaste graveurs bezig.

De geheel gereed zijnde houten schijf wordt nauwkeurig met de hoogte der letter, waarmee zij gelijktijdig gedrukt zal worden, gelijk gemaakt; zij kan duizenden afdrucken leveren. Evenwel is beschadiging toch licht mogelijk, wanneer het hout, zeer gevoelig voor temperatuurwisseling zijnde, krom trekt of barst en ook kan de teekening door een knobbel in 't papier of op andere wijze bedorven worden. Daarom wordt er meestal niet van de houtplaat zelf, maar van een afgietsel (*cliché*) gedrukt, of men laat vooraf een cliché als reserve vervaardigen (zie blz. 252), vóór men van de houtgravure drukt.

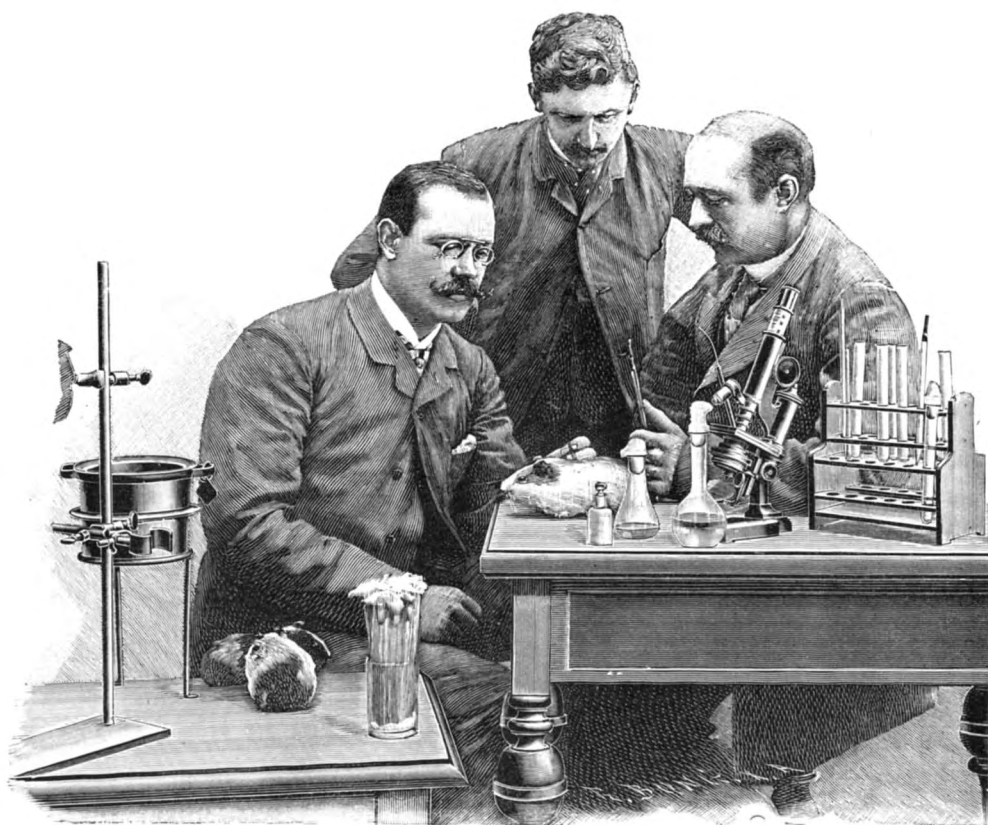
Bij het drukken eener houtgravure komt het er voornamelijk op aan, dat letter en houtblok elkaar in de hoogte precies gelijk komen, daar anders het

Houtsnede uit den eersten tijd.

geheele gewicht van den door den cylinder uitgeoefenden druk alleen de hooger staande gedeelten treffen en deze kwetsen zoude. Zooals wij reeds vroeger opmerkten, vereischt vooral het toestellen van een vorm met houtgravures veel bekwaamheid, zorg en tijd. De eerste afdruk, ook al is de vorm nog zoo gelijk van hoogte in de pers geplaatst, is steeds hoogst gebrekkig wat de prenten betreft: enkele plaatsen zullen te zwart, andere te bleek zijn, weer andere zullen nauwelijks te voorschijn komen. Bij den leek, die zulk een vel ziet, moet twijfel ontstaan of er wel ooit een goede afdruk van komen zal; doch de drukker weet dat zijn kunst hem de middelen aan de hand doet om in al dat gebrekkige te voorzien. Hij gaat in hoofdzaak op dezelfde wijze te werk als bij het toestellen van een lettervorm, n.l. door opleggen van papier

op plaatsen waar de druk niet genoeg uitkomt en door uitknippen der gedeelten, die te sterk spreken. Dat hierbij een kunstenaarsoog vereischt wordt, om uit alle licht- en schaduwpartijen zooveel effect als maar mogelijk is te halen, spreekt van zelf. Ten einde een aanschouwelijke voorstelling te geven van wat het toestellen bij een gravure vermag uit te werken, geven wij op de beide volgende bladzijden twee afdrukken van dezelfde houtgravure, waarvan de eene niet, de andere wel toegesteld gedrukt is.

Houtgravure uit den jongsten tijd.

Al blijft ook de eigenlijke plaats der houtgravure tusschen den tekst, zoo worden zij toch ook veel afzonderlijk gedrukt en dan meermalen in verschillende kleuren. Het meest gebruikelijk is de nabootsing der kleur van Chineesch papier, welke men verkrijgt door een glad geschaafde houtplaat (*onderdrukplaat*) met grijsgele verf te bedekken en op het wit papier af te drukken. Soms worden in zulk een onderdrukplaat die plaatsen, welke met de lichtpartijen der teekening corresponderen, uitgehold. Deze diepe plaatsen

Niet toegesteld gedrukt.

Toegesteld gedrukt.

worden bij het met kleur bedekken der onderdrukplaat niet door de inktrol geraakt; het papier behoudt dus bij den druk zijn oorspronkelijke witte kleur en brengt het effect van lichtpartij te weeg (*tintdruk, clair obscur*).

Het vervaardigen van een groote houtgravure vereischt zeer veel tijd en een houtgraveur kan van een gedetailleerde teekening niet veel meer dan 50 □ centimeters per dag graveeren. Een plaat ter grootte van een bladzijde der groote illustratiën, zooals London News, Illustrierte Zeitung e. d., beslaat echter meer dan 800 □ cm. en zou dus eerst na drie weken geleverd kunnen zijn, terwijl gewoonlijk nauwelijks zooveel dagen voor de vervaardiging beschikbaar gesteld kunnen worden. Zulk een houtplaat verkrijgt men dan door verscheidene stukken goed sluitend doch heel licht aan elkaar te lijmen, en ze nadat de teekening gereed is weer van elkaar te nemen. Nu kunnen zoo noodig, tien en meer houtgraveurs aan de afzonderlijke gedeelten werken en de geheele plaat binnen weinige dagen gereed hebben. Nadat alle stukken gegraveerd zijn, worden ze weer nauwkeurig aan elkaar gelijmd en de aansluitingen met de graveerstift bijgewerkt.

Een noodzakelijke correctie kan ook aangebracht worden. Het te verbeteren gedeelte wordt uit de plaat geboord, een nieuwe wig er voor in de plaats gedreven, van boven glad gemaakt, vervolgens de teekening en daarna de gravure vernieuwd.

De kosten van een houtgravure zijn over 't algemeen niet vast te bepalen, daar zij geheel van de eenvoudigheid of uitvoerigheid der teekening afhangen.

De volgende prijzen kunnen wel ongeveer als de gemiddelde gelden.

a. Wetenschappelijke, architectonische e. a. afbeeldingen in eenvoudige lijnen	Prijs per □ cm. 10—12 Cts.
b. id. id., met schaduwen	15—25 „
c. id. id. id. id. met veel détails	30—45 „
d. artistieke uitvoering (voornamelijk op klein formaat) . .	45—60 „
e. meetkundige figuren zonder schaduwen	5—10 „

Soms kan de buitengewone fijnheid der teekening of de vereischte artistieke uitvoering de prijzen sub *c* en *d* nog aanmerkelijk verhoogen en bovenstaande berekening naar de maat geheel doen falen. In deze gevallen kunnen alleen de bestede tijd en de bekwaamheid van den graveur tot maatstaf voor den prijs dienen.

De clichés waren vroeger alleen van lettermetaal en werden op dezelfde wijze van de houtplaat genomen als de stereotypplaten van de letters. Daar echter de houtgravure door het inwrijven met de gipsbrij licht beschadigen kan, de droge gipsvorm spoedig afbrokkelt en gebrekkige clichés levert, en eindelijk de loodspecie in zachtheid ver bij de houtgravure achterstaat, worden er tegenwoordig bijna alleen langs galvanischen weg verkregen clichés van koper gebruikt. Deze zijn wel duurder en vereischen meer tijd van vervaardiging, doch ze zijn daarentegen fijner en duurzamer, ja, zij verdienen in één opzicht zelfs de voorkeur boven de oorspronkelijke gravures, daar ze niet van de temperatuursverandering to lijden hebben. Deze galvano's, die 100.000

tot 150.000 goede afdrukken leveren, kunnen bij herhaling zoo vaak men wil van de houtplaat, en ook van de hierna te bespreken zincographische en autotypische platen vervaardigd worden. Zij geven zoo volmaakt de afbeelding weer, dat het zelfs aan het geoefende oog van een man van 't vak nauwelijks

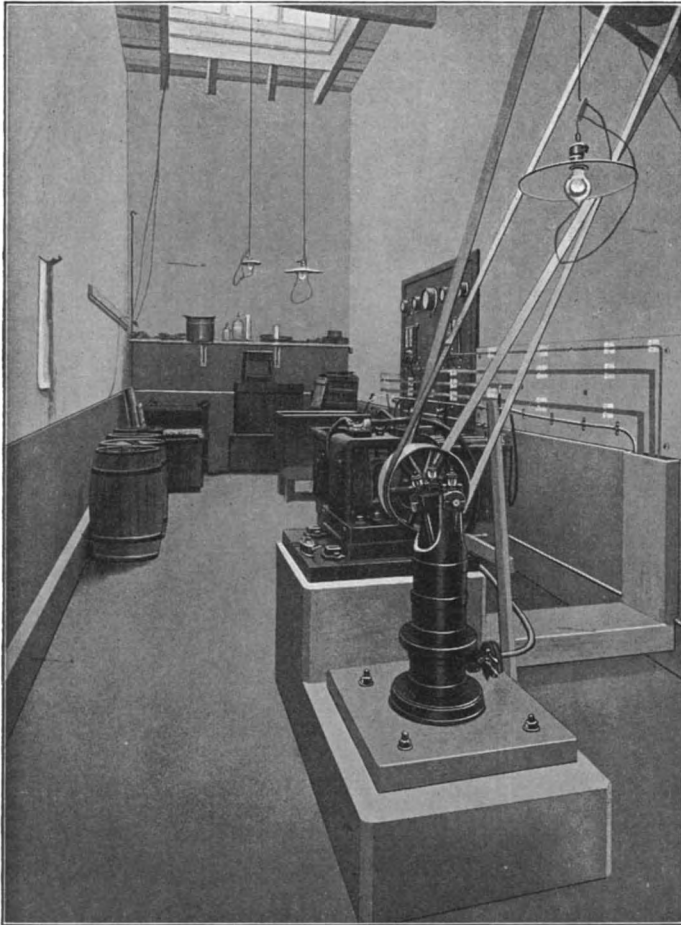

Hydraulische pers en grafiteer-machine in de galvanoplastische inrichting der Lettergieterij „Amsterdam.”

mogelijk is met zekerheid te zeggen, of een illustratie van de oorspronkelijke plaat of van een galvano gedrukt is geworden. De verhouding in de kosten van vervaardiging van galvano's en lood-cliché's is ongeveer als 2:1.

Daar de handel in cliché's naar bestaande houtgravures, zinco's en auto-

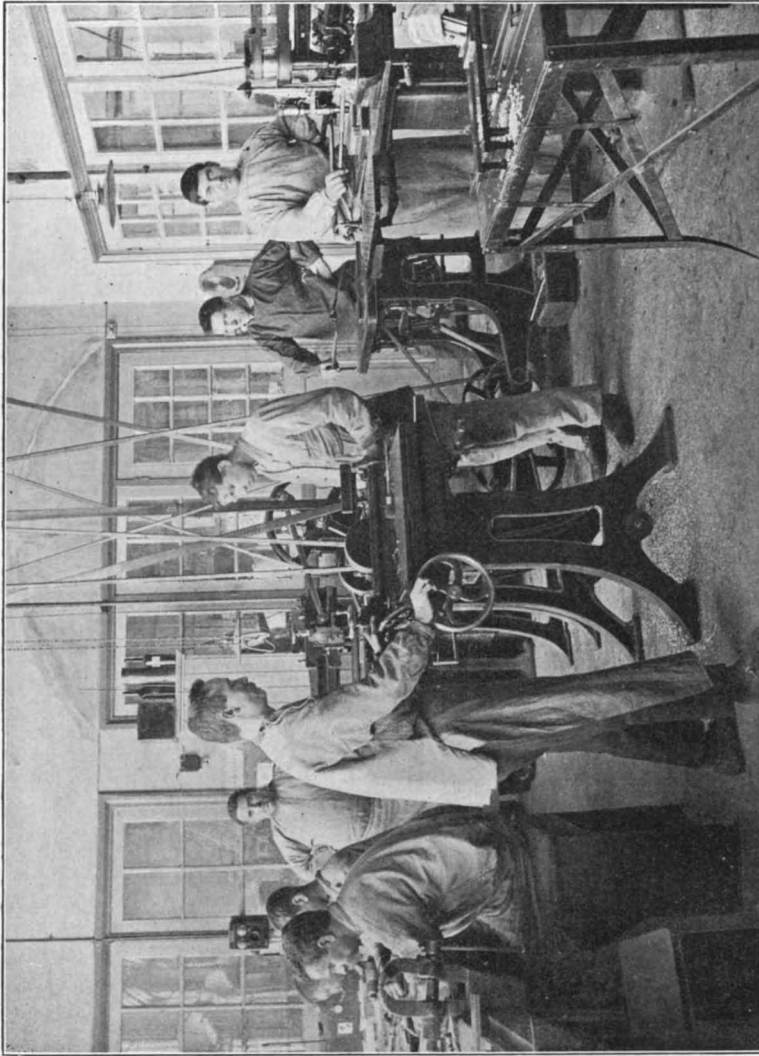
typieën tusschen de uitgevers onderling zulk een omvang heeft verkregen en verschillende inrichtingen zich met het maken daarvan op groote schaal bezighouden, zullen wij hier nog een en ander mededeelen over de wijze van vervaardiging door middel van de galvanoplastiek. De origineele gravures

Galvanische batterijen: luchtpomp en dynamo. (Lettergieterij „Amsterdam”).

worden eerst in een wasplaat afgedrukt, om zoodoende de voor de galvanoplastiek benoodigde negatieven te verkrijgen. De was wordt in gesmolten toestand op specieplaten uitgegoten, en na eenige minuten zijn deze volkomen afgekoeld om onder de hydraulische pers te worden geplaatst, waarin dan de te clicheeren origineelen onder een zeer groote drukking in de was worden

geperst. Dat dit uiterst zuiver en nauwkeurig dient te geschieden, zal ieder duidelijk zijn. Zoo'n pers heeft een drukvermogen van 125000 K.G., terwijl er dan een spanning van 130 atmosfeeren wordt uitgeoefend. Zij is echter

Gedrukt van een galvano.
Kijkte in het lokaal voor mechanische afwerking van galvano's en stereotypen. (Lettergieterij „Amsterdam“).

volkomen voor haar taak berekend, zoodat zelfs de fijnste gravures een zuiveren afdruk in de wasplaten achterlaten. De aldus verkregen negatieve afdrukken-in-was (matrijzen) worden nu in de grafiteer-machine behandeld en daarin van

een dun laagje grafiet of potlood voorzien. Het is van groot belang, dat de uiterst fijne haaltjes en puntjes niet door het grafiet, dat er in poedervorm over uitgestrooid is, worden opgevuld. Immers werd dit niet vermeden, dan zouden de fijnere partijen der cliché's verloren gaan en in de straks gevormd wordende koperen platen niet meer zichtbaar zijn. Een paar dasharen schuiers, die snel heen en weer dansen over de zich langzaam hieronder voortbewegende platen, zorgen, dat dit werk naar behooren wordt uitgevoerd. Zodoende worden de wasplaten vatbaar gemaakt voor elektrische geleiding en wanneer nu om de afdrukken een koperen draad gelegd is, die eenigszins in de was wordt gedrukt, kan er overgegaan worden tot het galvaniseeren.

Dit geschiedt gewoonlijk in een ander lokaal, waar zich een dynamo bevindt, ter opwekking van een electrischen stroom, welke naar een aantal groote aarden bakken wordt gevoerd. Deze bakken zijn de z.g. koperbaden. De wasmatrijzen worden in deze baden aan daarover gelegde koperen stangen opgehangen, en wanneer zij nu de verschillende stadiën van neerslag hebben doorlopen, zijn ze van een flinke, dikke koperlaag voorzien en kunnen uit de baden genomen worden. De aldus gevormde galvanisch koperen platen zijn gemakkelijk door middel van heet water van de matrijzen los te maken, waarbij deze laatste echter geheel hun vorm verliezen en derhalve voor verdere diensten niet meer geschikt zijn. Voor elk cliché, dat gemaakt moet worden, is dus een nieuwe wasmatrijs noodig, ook al moeten naar één origineel meerdere exemplaren vervaardigd worden.

Nadat de platen nauwkeurig nagezien en goedgekeurd zijn, gaan zij terug naar het eerste lokaal en worden ze op het z.g. opgiettoestel van een circa 1 c.M. dikke laag letterspecie voorzien, opdat ze voldoende dikte en stevigheid verkrijgen om op een voet gemonteerd te worden. De verdere afwerking vindt wederom plaats in een afzonderlijk lokaal, grootendeels gevuld met talrijke hulpwerktuigen als schaaf, zaag- en fraismachines. Allereerst bedient men zich van de mechanische schaaf, welke looden en houten platen in een minimum van tijd, uiterst vlug en op iedere verlangde dikte afschaaft. Een snel heen en weer gaande beitel doet groote spanen metaal van de daar onder zich langzaam voortbewegende plaat afvliegen, en weldra vertoont deze zich met een spiegelgladde oppervlakte. De daarnaast zich bevindende cirkelzaag dient om de verschillende groote en kleine cliché's, die zich in de thans tot op één Augustijn dikte afgeschaafde plaat bevinden, van elkander te scheiden, en eveneens om, wanneer de afzonderlijke cliché's later op specievoet zijn gegoten, deze van de overtollige deelen te ontdoen. Een tweede cirkelzaag verwerkt alleen hout, zoodat op deze de houten voeten op maat worden afgezaagd, om er vervolgens de cliché's op te spijkeren. De machine rechts op vorenstaande afbeelding is een z.g. fraismachine. Verschillende boortjes (voor hout, lood, koper enz.) die in deze machine geplaatst kunnen worden en die door een viertal groote versnellingen in het drijfwerk tot 14000 omwentelingen per minuut maken, kneden in de cliché's de ondiepe gedeelten, die bij het drukken gevaar voor smetten zouden opleveren, volkomen weg, en voorzien ze desgewenscht met uithollingen, die naar believen met tekst kunnen worden

opgevuld. In het midden der afbeelding bevindt zich een machine, die door haar krachtig brommend geluid terstond verraad, dat ook hier assen met razende snelheid ronddraaien. Fijne metaaldeeltjes vliegen in het rond en de werkmans, die deze machine bedient, levert in enkele oogenblikken een cliché, nog niet op voet, maar met door hem gefraaide schuine kanten, welke later zullen dienen om haar met facetten in den drukvorm vast te houden; of indien hij de andere zijde der machine bezigt, een op houten- of specievoet gemonteerde cliché, waarvan de vier zijden uiterst zorgvuldig zijn afgefraaid.

Het voordeel der metalen cliché-voeten weegt ruimschoots op tegen het verschil in prijs met dien der houten voeten, zoodat ze dan ook de laatste meer en meer verdringen. Vooral daar, waar van een vorm met cliché's gestereotypeerd moet worden, bezigt men ze zonder uitzondering, omdat metalen voeten niet gelijk houten onderhevig zijn aan krimpen en kromtrekken en een zwaren druk onder den kalendar kunnen doorstaan.

Door de geheel mechanische werkwijze kunnen tegenwoordig groote hoeveelheden cliché's in korten tijd geleverd worden. Doch nog een ander voordeel heeft de verbeterde cliché-fabricage te weeg gebracht. Door de vluigere en vermeerderde productie zijn de prijzen aanmerkelijk verlaagd, terwijl de kwaliteit, in vergelijking met het fabrikaat bij de verouderde werkwijze, nog aanzienlijk is verbeterd.

De gemiddelde prijs die voor het vervaardigen van een galvano-cliché berekend wordt, bedraagt per □ c.m. 2 à 2½ cent, met een minimum van 3 cent bij 30 c.m. en kleiner afmeting. Het cliché wordt op hout gemonteerd en op letterhoogte afgeleverd. Galvano's op metaal gemonteerd kosten 20% meer.

Uitgevers, die galvano's uit hun geïllustreerde werken afstaan, berekenen hiervoor, naar gelang der waarde en de artistieke uitvoering der afbeelding, van 5—10 cent per □ cm.

Nadat de houtsneekunst gedurende den loop van vier eeuwen nagenoeg op denzelfden trap van ontwikkeling was gebleven, brak er voor haar een tijdperk van bloei aan en nam zij een hooge vlucht, toen omstreeks het midden der vorige eeuw in alle beschaafde landen geïllustreerde bladen en tijdschriften ontstonden, die met elkander wedijverden in smaakvolle en rijke illustratie. Vele voorname kunstenaars achtten het niet beneden zich daartoe mee te werken. Uit het oogpunt van kunst beschouwd, kan men dan ook gerust beweren, dat de houtgravure haar hoogsten trap heeft bereikt.

Een andere vraag is echter of zij, van een industrieel standpunt beschouwd, kan voldoen aan de eischen, die men haar in onzen haastigen tijd meent te mogen stellen. Het is toch van den beginne af de taak der houtgravure geweest, niet alleen, als een op zich zelfstaande prent te dienen; maar juist ten gevolge van haar geschiktheid, om met de letter tegelijk gedrukt te kunnen worden, moest zij zich een nauwere aansluiting aan het woord, tot welks verduidelijking of veraanschouwelijking zij diende, laten welgevalen. Nu is heden ten dage het gebied der illustratie vrij wat uitgestrekter dan vroeger, ja schier onbegrensd: er is geen tak van wetenschap, kunst of nijverheid, die het beste middel tot veraanschouwelijking, de illustratie, zou

kunnen ontberen, ten einde zich baan te breken. Niet alleen de periodieken, die aan de kunst gewijd zijn, maar ook technische tijdschriften en humoristische en andere bladen tot ontspanning kan men zich zonder afbeeldingen haast niet meer denken. Het is echter begrijpelijk, dat het, voornamelijk bij de industriele vakbladen, minder de vraag is of de afbeeldingen voldoen aan de eischen, die de kunst stelt, dan wel of ze nauwkeurig, vlug en goedkoop

Zinkets: Overdruk van een krijttekening op autographisch papier.

geleverd kunnen worden. In die gevallen schieten de krachten der houtgraveerkunst, die een tijdroovende en daardoor kostbare behandeling eischt, te kort: zij gaf tot dusverre alles wat zij vermocht. Daarom kwam men op het denkbeeld den bezwaarlijken arbeid van het graveeren of snijden door een eenvoudiger en vlugger operatie te vervangen. Men moest hierbij natuurlijk van het hout afzien en er een geschikten plaatsvervanger voor zoeken. Dit is ook

gelukt, maar niet dan na veel hoofdbreken en inspannenden arbeid van verschillende vakmannen, die allen te worstelen hadden met enkele eigenaardige technische bezwaren. Het is den plaatsvervangers der houtgravure niet gemakkelijk gevallen zich den weg in de practijk te banen.

Men koos er het zink voor, dat in de lithographie ook reeds met uitstekend gevolg ter vervanging van den steen diensten bewees. Ook met het etsproces was men reeds lang vertrouwd, daar dit, zooals wij later zullen zien, in de kopergraveerkunst een groote rol speelt. Natuurlijk moest echter voor de boekdrukkers een metalen plaat veel dieper geëts worden, dan dit bij de kopergravure noodig is, daar de prent anders door den druk als een zwarte vlak op 't papier zou komen te staan, en juist met het oog hierop bleek het zink uitermate bruikbaar. Uit een aantal proefnemingen ontwikkelde zich langzamerhand een methode, die men den naam heeft gegeven van

Chemigraphie of Zincographie,

wijl zij in hoofdzaak op de chemische werking van zuren op zink berust, en die tegenwoordig in de eerste plaats ter vervanging der houtgravure dient.

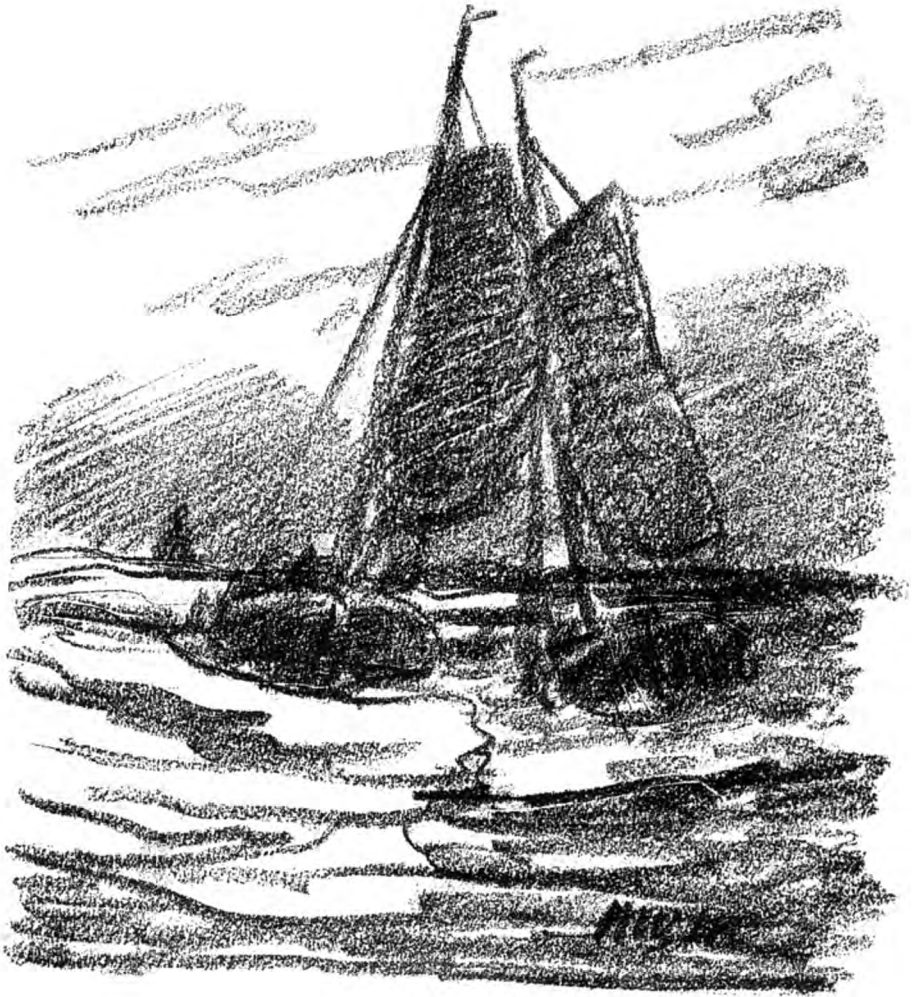
Het komt er bij de chemigraphie voornamelijk op aan, dat de teekening zuiver van het papier op zink overgebracht en daarna zóó geëts wordt, dat het zuur al het om de lijnen der teekening liggende metaal tot op een zekere diepte wegbijt en dat alleen de afbeelding, die van een het zuur weerstand biedenden dekgrond voorzien werd, verheven op de zinkplaat staan blijft.

Het overbrengen der teekening kan echter op verschillende wijs geschieden. In de eerste plaats door directen overdruk, wanneer het origineel op auto-graphisch papier (geprepareerd overdrukpapier) met lithographisch krijt vervaardigd is. Nadat in de pers het overdrukken der teekening van dat papier op het zink heeft plaats gevonden, wordt de afbeelding op de zinkplaat eerst geschikt gemaakt om het zuur weerstand te kunnen bieden. Men doet dit door er vetten, spoedig opdrogenden inkt met een rol op te brengen. Vervolgens legt men haar ter etsing in een bak, die met water en salpeterzuur is gevuld. Het zuur bijt nu al het metaal, dat zich om de lijnen der teekening bevindt en door den vetten inkt niet beschermd wordt, langzaam weg; daar het echter niet alleen naar onderen werkt, maar ook naar de kanten en het derhalve de fijnere gedeelten der teekening vernietigen zou, bestrooit men om dit te voorkomen, de teekening met harspoeder, dat terstond na de eerste etsing gesmolten wordt, zoodat het aan de zijden van de door het zuur dieper gezonken gedeelten afvloeit en deze tegen het uitbijten vrijwaart. Wanneer na herhaalde indompeling in het zuur de vereischte hoogte en diepte verkregen is, wordt de deklaag door een oplossing verwijderd. De alsdan gereed zijnde zinkplaat wordt op hard hout bevestigd ter hoogte van de letter en kan geheel als een houtgravure op de boekdrukkers vermenigvuldigd worden.

Hoewel de beschreven arbeid in de bijzonderheden een zorgvuldige behandeling vereischt, loopt hij toch vlug af: een teekening, waarmee een houtgraveur veertien dagen bezig zou zijn, is als zinkets in evenveel uren gereed te maken.

Behalve teekeningen en prenten, kan men langs chemischen weg ook geheele

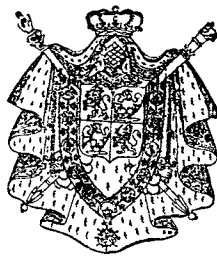
vellen letterdruk met of zonder illustraties reproduceeren en deze cliché's op de boekdrukkers als gewone stereotypplaten behandelen. Deze z.g. anastatische druk biedt den uitgevers gelegenheid om defecte of ontbrekende vellen van kostbare werken bij te laten drukken tegen veel geringer kosten en in minder

Zinkets: Direct op zink geradeerde teekening.

tijd dan het opnieuw zetten zou veroorzaken. Het origineel heeft onder de behandeling niets te lijden en wordt na de reproductie onbeschadigd teruggegeven.

Het etsproces blijft steeds hetzelfde bij de verschillende methoden der chemigraphie; deze onderscheiden zich alleen door de wijze waarop de afbeelding op de zinkplaat wordt overgebracht. Behalve den beschreven directen overdruk,

LODEWIJK NAPOLEON,
door de gratie Gods en de Constitutie
des Koninkrijks, **KONING VAN**
HOLLAND, Connétable van Frankrijk.

Allen de genen die deze zullen zien of hooren
lezen, salut:

HOLLANDERS!

In gemoede overtuigd dat door Mij niets meer
voor Uwe belangen zoo min als voor uwen wel-
vaart gedaan kan worden; integendeel Mijzelve als
eene hinderpaal beschouwende om de goede gezind-
heid van Mijnen Broederten opzigte van dit Land te
kunnen doen herleven; — Heb ik van Mijnen Rang en
Mijne Koninklijke Waardigheid afstand gedaan ten
behoefte van den Kroonprins Mijnen Oudsten Zoon
NAPOLEON LODEWIJK, en van Zijnen Broeder,
den Prins KAREL LODEWIJK NAPOLEON.

Hare Majesteit de Koningin, van regtswege, en
achterevolgens de Staatsregeling, Regenteste van het Kon-
ingrijk zijnde, zal, tot op Hare aankomst, het Regent-
schap aan den Raad der Ministers, zijn aanvertrouwd.

Hollanders! nimmer zal ik een goed en deugd-
zaam Volk vergeten, zoo als Gij zijt; Mijne laats-
te gedagte zoo wel als Mijne laatste zugt zul-
len voor uw geluk zijn.

U verlatende kan ik u niet genoeg aanbevelen
om de Krijgslieden en Ambtenaren van Frankrijk
wel te ontvangen: dit is het beste middel om aan
Zijne Majesteit den Keizer, van wien uw lot, dat
van uwe Kinderen en van uw Land geheel afhangt,
te behagen. — Thans, daar de kwaadwilligheid en
de laster mij niet meer zullen kunnen bereiken, ten
minsten voor zoo veel U. belangen betreft; heb ik
de regtmatige hoop dat Gij eindelijk de beloning
voor alle uwe opofferingen en voor uwe grootmoed-
ige standvastigheid en gelatenheid vinden zult.

Gedaan te Haarlem, den 1sten van Hooimaand
van het Jaar 1810.

LODEWIJK NAPOLEON.

De Minister van Justitie en Politie,

ALEX. VAN HOOENPOOT TOT AARDT.

TER KONINKLIJKE DRUKKERIJ, 1810.

Anastatische druk. (Reproductie der Acte van afstand van Koning Lodewijk Napoleon.)

kan de teekening zelf ook op de zinkplaat geradeerd worden, zooals bij de kopergravure, en wel zóó, dat zij licht op donkeren grond voorkomt. Door vervolgens op de teekening een scheikundig mengsel aan te brengen, vermag zij het zuur weerstand te bieden en wijl dit bij het etsen alleen de blanke metaalplekken wegbijt, blijft de teekening in reliëf over. Ook kan men staalplaten, lithographieën, houtgravures, lichtdrukken enz. op zink overbrengen, wanneer de afbeelding eerst van de origineele plaat op autographisch overdrukpapier gebracht en dan op de eerst beschreven wijze behandeld wordt.

Deze laatste methode is zeer practisch, wanneer men b.v. een moeilijke houtgravure in zink wil etsen en het opnieuw teekenen te veel tijd zou

Iustus Fide Vivit.

IAKOB, eerst 88 jaarwigs wacker,
 Bouw geen huis, wel min den Kerk
 Oe den heergheint den verke zin:
 Want die ghonden zackw in;
 Schoon men sout noch HEIBLOCK spaw
 Yderghont d'agst u met ghawr.
 Bouw dan liever oe den rots,
 Sel en afgwont zelf een krot.
 bouw gerust oe gwont wan steen,
 Tgt ymoe in zelaftgymoe.
 't ALTYT en set OVER-AL
 Wroegon stonk noch swaerz val.

† Amsterdam. 1645. J. V. Vondel.
 den 3^{en} van Oogstmaent.

Photozincographische reproductie van een oud handschrift.

vorderen. De hoofdvoorwaarde is echter, dat den zincograaf de origineele houten plaat ten dienste staat, en dit is niet altijd het geval. In verlegenheid heeft hij echter niet meer te komen, sedert de photographie met haar uitgebreide hulpmiddelen zich ter beschikking der chemigraphie gesteld en deze een belangrijke plaats onder de graphische kunsten bezorgd heeft.

Photochemigraphie, Photozincographie of Heliotypie.

De taak, die bij den photochemigraphischen arbeid de photographie te vervullen heeft, zal op het eerste oogenblik niet zoo heel belangrijk schijnen, want zij bestaat eenvoudig in het overbrengen der te vermenigvuldigen afbeelding op de zinkplaat en de voordeelen, welke deze wijze van reproductie meebrengt,

laten zich met drie woorden zeggen, n.l. speed, nauwkeurigheid en vergrooting of verkleining op elke gewenschte afmeting. Maar welk een groote beteekenis hebben deze drie voorwaarden niet voor de practijk der graphische kunst!

Een reproductie zal altijd te meer waarde bezitten naarmate zij juist de door den teekenaar ontworpen afbeelding weergeeft en ons nauwkeuriger de „manier” des meesters, d. i. zijn karakteristieke wijze van opvatten en weergeven, laat zien. De houtgraveurs streven er daarom ook naar, zich zoo nauw mogelijk bij het hun door den teekenaar verstrekte voorbeeld aan te sluiten, maar hoeveel moeite zij zich ook mogen geven, het gelukt hun nooit geheel. De houtgraveur gelijkt hierin op den vertaler: beiden doen hun best om het oorspronkelijke in zijn volle waarde en in alle bijzonderheden weer te geven, maar de voltooide arbeid mist gewoonlijk den eigenaardigen stempel van den ontwerper of den auteur. De photographie daarentegen wijkt bij haar werk nooit van 't voorbeeld af, zij levert van het oorspronkelijke om zoo te zeggen een spiegelbeeld, dat zich op 't papier laat vasthouden.

Van niet minder groote beteekenis is de speed, waarmee de photographie haar werk verricht, en die tevens met een besparing der kosten van vervaardiging gepaard gaat. Gesteld dat een houtsnee of kopergravure chemigraphisch gereproduceerd moet worden en de origi-

neele hout- of koperplaat niet meer aanwezig is, zoodat van overdruk op autographisch papier en daarna op zink geen sprake kan zijn, hoeveel arbeidstijd en kosten zou dan de reproductie veroorzaken, indien het origineel opnieuw geteekend moest worden! Dan komt de photographie ter hulp; in weinige uren heeft zij een afbeelding bezorgd, die aan nauwkeurigheid en getrouwheid niets te wenschen overlaat.

Was de oorspronkelijke hout- of koperplaat wel voorhanden geweest, maar had men de reproductie grooter of kleiner dan het voorbeeld gewenscht, dan zou een overdruk toch niet hebben kunnen dienen en had men eveneens zijn toevlucht moeten nemen tot de photographie, die even gemakkelijk microscopisch verkleinde als levensgrootte afbeeldingen kan verschaffen.

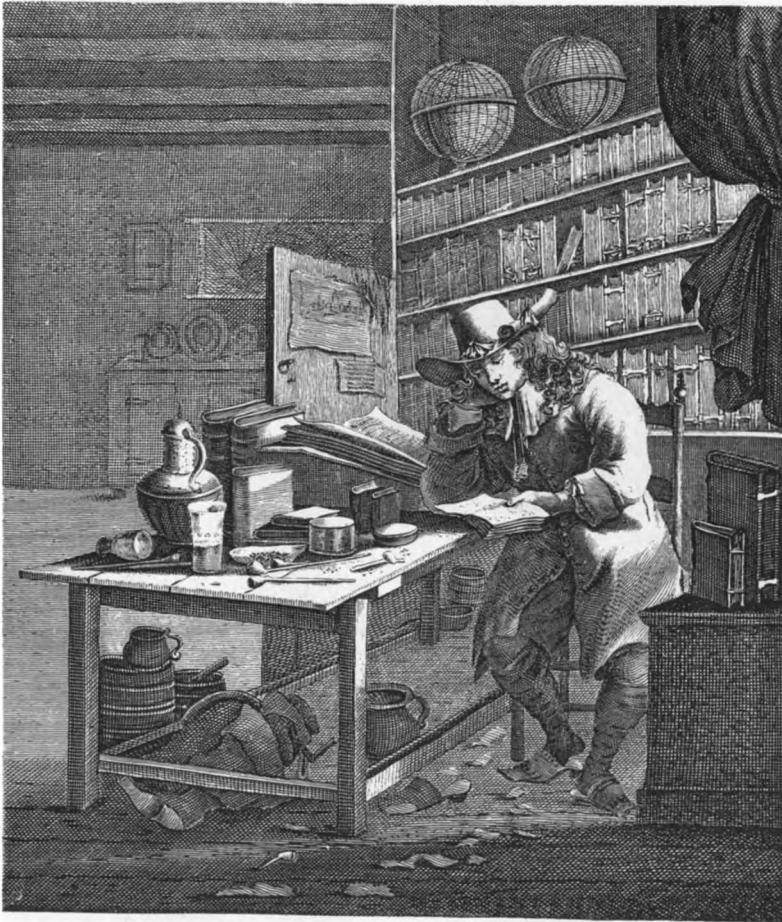

Photozincographische reproductie eener oude houtgravure.
(Prent uit het Hanenboek.)

Verkleinde photozincographische reproductie eener oude kaart van G. Mercator.
(De Zeeuwsche eilanden).

En eindelijk, indien de kunstenaar zijn teekening geheel ongerept wil houden en haar ongaarne door den overdruk op zink ziet bederven, dan behoeft hij slechts O.I. inkt en wit carton voor zijn arbeid te gebruiken en de teekening, als zij af is, te laten photographeeren; het origineel is dan voor de verdere behandeling geheel overbodig en kan gerust in de portefeuille weggeborgen worden.

Photozincographische reproductie eener oude kopergravure.
(Een student op zijn kamer, 17de eeuw.)

De dienst, dien de fotografie op chemigraphisch gebied bewijst, is tweeledig:
1° de door haar bezorgde kopie der afbeelding kan door overdruk op zink worden getransporteerd, of
2° de teekening kan photographisch direct op de drukplaat worden gebracht, zonder voorafgaanden overdruk.

In beide gevallen is echter een photographisch negatief noodig, dat als matrijs dienst doet. Wil dus de chemigraaf een of andere afbeelding met behulp der photographie reproduceeren, dan maakt hij eerst een negatief en neemt daarvan een positieven afdruk op zeer gevoelig, met chroomlijm bedekt overdrukpapier. Dit positieve beeld wordt vervolgens geïnt, op de zinkplaat overgedrukt, bestoven en geëtst. Dit op de wederzijdsche reactie van twee vloeistoffen berustende procédé is hetzelfde als wat de photo-lithograaf voor zijn arbeid in toepassing brengt. De chroomlijm bezit nl. de eigenschap van

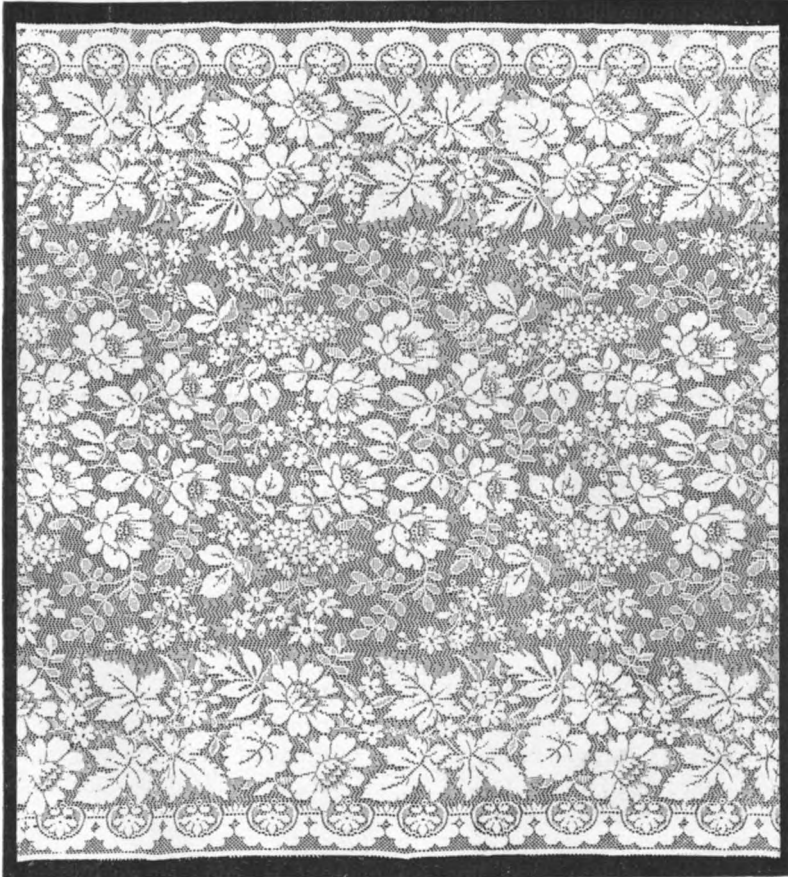

Photozincographische reproductie eener ets.

onder den invloed der lichtstralen onoplosbaar en hard te worden; als een gevolg daarvan worden bij de belichting onder een negatief alleen de lijnen der teekening, die op het glasbeeld licht voorkomen en dus ook licht doorlaten, op het papier donker en onoplosbaar; de om- en tusschenliggende plaatsen blijven wit en oplosbaar. Legt men dit aan 't licht blootgesteld geweest zijnde papier in het water, dan zuigen alleen de niet door 't licht getroffen plaatsen water in en wellen op, de onoplosbaar geworden bruine teekening blijft op de oppervlakte staan en stoot water af. Bij het inkten nemen echter weer alleen de niet met water gedrenkte plaatsen — dus de

lijnen der teekening — den vetten inkt aan; de natte, opgewelde plaatsen stooten hem af. Wij zien dus na dit proces de teekening in zwarte, vette kleur op het papier staan en klaar voor den overdruk op de zinkplaat.

Wil men echter niet overdrukken, maar het negatief direct op de zinkplaat kopieeren — wat meestal bij fijnere illustraties, reproducties van kopergravures, of bij verkleiningen plaats vindt — dan moet men zich hiervoor van een

Photozincographische reproductie van een kanten gordijn (direct naar de stof gefotografeerd).

omgekeerd negatief bedienen, d. w. z. zoo een, waarop links en rechts aan denzelfden kant liggen als op 't origineel. Op de later tot cliché dienende zinkplaat vertoont alles zich natuurlijk weer andersom, zooals het voor den persdruk vereischt wordt. Verder moet voor deze operatie de zinkplaat met een voor het licht gevoelige specie, hetzij met asphalt of chroomlijm, bedekt en onder het negatief aan het licht blootgesteld worden. Het beeld komt dan

in bruine kleur op de metaalplaat te voorschijn en wordt vervolgens op de reeds aangegeven wijze met zuur geëtsd.

Terwijl een voor den houtgraveur ontworpen teekening, nadat zij door den teekenaar klaargemaakt en op de houtplaat overgebracht is geworden, nog een mechanische behandeling ondergaat, nl. het uitsteken met de graveernaald, waardoor zij pas geschikt voor de drukpers wordt, en het bij de houtgravure van de bedrevenheid van den xylograaf afhangt in hoeverre de illustratie met de oorspronkelijke teekening overeenkomt, wordt, zooals wij door de hiervoor beschreven operatie aangetoond hebben, met behulp der chemigraphie de origineele teekening geheel onveranderd op de drukplaat gebracht, waar zij niet op mechanische wijze, maar door onfeilbare chemische wetten haar voltooiing erlangt. Kan de teekenaar voor den houtgraveur dikwijls volstaan met sommige partijen eenvoudig aan te duiden, om hem het verdere uitwerken daarvan over te laten, bij de chemigraphie is het bepaald noodzakelijk, dat de te reproduceeren teekening van den beginne of nauwkeurig zoo gemaakt wordt, als de illustratie er na den druk moet uitzien. Hierin ligt juist een groot deel der waarde van de chemigraphie, dat zij ons het werk des kunstenaars onvervalscht, met al de eigenaardigheden te zien geeft en daarom is het te betreuren, dat veel kunstenaars er iets op tegen schijnen te hebben, hun teekeningen voor de chemigraphische reproductie in te richten en dit wel, omdat zij zich hiervoor aan zekere voorwaarden hebben te onderwerpen. Want niet iedere teekening is voor dit doel te gebruiken; een bleeke potloodteekening is er evenmin geschikt voor als een gewasschen teekening, d. w. z. zoo een waarbij de schaduwpartijen uit in elkaar vloeiende tintvlakken bestaan. Wat de chemigraaf noodig heeft, is een op autographisch papier met autographischen inkt of lithographisch krijt vervaardigde teekening met sterke contrasten. Zij mag voorts slechts uit lijnen of punten bestaan, of zoo zij bestemd is om photographisch overgebracht te worden, moet zij met O. I. inkt op wit tekenpapier of met krijt op gekorrelt papier zijn uitgevoerd.

Een zeer bijzondere verdienste ten opzichte van den illustratie-druk heeft de firma Angerer & Göschl te Weenen zich door de uitvinding van haar tintpapier, ook wel schaafpapier genaamd, verworven, want met behulp dezer papieren kan de teekenaar, die voor den chemigraaf werkt, in zijn illustraties zulk een krachtigen, vollen toon brengen, dat ze na den druk door geen houtgravure overtroffen kunnen worden.

Dit papier is voorzien van een witte krijtlaag, waar een fijne lineatuur in geperst en een andere even fijne op gedrukt is, zóó, dat de lijntjes elkaar rechthoekig kruisen. Het wordt met radeerstaal behandeld. Voorts is het 't beste voor de teekening lithographisch krijt en O. I. inkt te gebruiken. De lineatuur dient als het ware tot middeltint, welke men kan oplichten door een dunne laag krijt weg te schaven, waardoor zeer fijne puntjes ontstaan, fijner naarmate men meer of minder krijt van de oppervlakte verwijderd. In deze papiersoort heeft men verschillende variëteiten, als meer of minder grove en genuanceerde lineatuur, punten, korrel enz.

Een analoog denkbeeld was overigens reeds in het jaar 1876 bij Gillot fils te

Parijs opgekomen. Deze verschaftte zich voor chemigraphische doeleinden op de volgende wijze een gekorrelde teekenondergrond. Hij bedekte een stuk teeken-carton met lijn en loodwit, trok daarop de omtrekken der teekening door en rolde over het geheel een kleine molette, d. i. een korte, dikke, met inkepingen voorziene rol, die op het carton regelmatige lijnen indrukte. Door herhaald

Photozincographie naar een teekening op schaafpapier.

rollen met de molette in andere richting ontstonden kruislijnen of punten, die dan de dragers der teekening vormden.

Bij penteekeningen, die voor reproductie bestemd zijn, speelt het papier eveneens een groote rol. Wordt het te ruw genomen, dan kan de chemigraaf niet weergeven wat in het origineel bedoeld is. Door de groote nauwkeurigheid, waarmee de photographie alles weergeeft, wordt zelfs de korrel van het papier niet vergeten, zoodat elke kleine verhooging een klein licht- en

schaduwvlak toont. Valt nu een gedeelte van een lijn met zulk een licht- of schaduwvlak samen, zoo wordt dat gedeelte of te sterk belicht en zoodoende grijs en te dun, of zij verliest zich geheel in de slagschaduw der verhooging en er ontstaat een klein zwart vlekje. Het is dan zeer begrijpelijk, dat de reproductie een anderen indruk maakt dan het oorspronkelijke.

Om dit euvel te voorkomen, heeft men een bijzonder geschikt penteeken-papier vervaardigd met volkomen effen oppervlak, dat niet slechts het voordeel van uiterst scherpe lijnen met zich brengt, maar waarop men ook naar believen correctie kan aanbrengen door middel van het radeerstaal. Verder kan men nog met getande mesjes geheele partijen „oplichten”, daar hiermede een groot aantal lijnen zeer regelmatig gebroken worden.

De tot dusverre genoemde plaatsvervangers der houtgravure stellen echter aan de te reproduceeren afbeelding een *conditio sine qua non*: in de boekdrukkers kan men alleen van zulke clichés afdrukken maken, waarvan de schaduwen en halfschaduwen uit lijnen of punten, dus uit hoogere of lagere gedeelten bestaan. Dit reliëf is bepaald noodig, opdat de inktrol den inkt zóó op het cliché kan aanbrengen, dat in den afdruk de overgangen van licht en schaduw voldoende weergegeven worden. Om die reden zijn dan ook olieverschilderijen, aquarellen of gewasschen teekeningen, photographieën van landschappen of personen door de chemigraphie niet te reproduceeren. Want bij alle deze bestaan de schaduwen uit samenhangende, in elkaar vloeiende tinten en deze zouden bij het drukken als zwarte vlekken of kladden op het papier te voorschijn komen. De inktrol toch raakt en bedekt alle gladde of effen plaatsen gelijkmatig. Om dus deze tusschentinten of halfschaduwen te kunnen reproduceeren, is het noodzakelijk dat de afbeelding uit lijnen of punten bestaat, opdat het cliché, dat er van gemaakt wordt, zoo uitvalt als de houtgraveur het met de graveernaald levert.

Deze voorwaarde kan een teekenaar gemakkelijk in acht nemen, maar geheel iets anders is het bij de photographie. Een photographische afbeelding naar de natuur genomen bestaat ook wel evenals een teekening uit licht en schaduw, echter niet alleen uit licht en donker, maar uit zacht in elkaar vloeiende overgangen, uit samenhangende, onafgebroken tinten. Zulk een cliché zou voor de boekdrukkers in de plaats der houtgravure niet geschikt zijn, de producten die het zou opleveren, zouden enkel zwarte vlekken op het papier te zien geven.

Het was niettemin een veel te aantrekkelijk denkbeeld om de photographische afbeelding van een voorwerp, landschap, persoon enz. direct in een boekdruk-cliché om te zetten en daarom heeft men zich geruimen tijd beziggehouden met de oplossing van het probleem: de halftinten van een photographie in lijnen of punten om te zetten, en ten gevolge daarvan ontstond een geheele reeks procédés, waarvan wij alleen de voornaamste zullen vermelden.

Autotypie

is de naam, waarmede men deze bijzondere methode van photozincographie aanduidt ter onderscheiding van de vorige.

De eerste pogingen om van een photographische afbeelding een boekdruk-cliché te maken, bestonden hierin, dat men de gesloten tinten door lijnen

afbrak. Men voorzag een op metaal (gewone zinkplaat) overgebrachte asphalt-kopie van zeer fijne lijnen, die men met behulp der linieermachine en der diamantstift trok en etste deze dan als vroeger vermeld.

Veel betere resultaten gaven kopieën, waarvoor men fijne blaadjes, afgetrokken collodiumhuidjes, die fijn gelinieerd waren, tusschen het negatief en de gevoelige plaat legde. Daar het eene idee het andere schept, ging men spoedig een stap verder.

De tusschenliggende blaadjes konden slecht aangepast worden; veroorzaakten blaasjes en daardoor onduidelijke plaatsen op de kopie, enz.; en nu beproefde men deze ongemakken weg te nemen door de lineatuur in het groot op papier gereed te maken en zeer verkleind op te nemen in veelvuldig gekruiste lijnen. Het verkregen negatief werd onmiddellijk voor de gevoelige plaat in cassette gebracht. Dit procédé leverde, voor zoover het op volle beelden werd toegepast, vrij goede resultaten op, doch de meest lichte partijen waren niet te verkrijgen; ten gevolge daarvan werden de schaduwen eveneens gelijkmatig afgebroken en was de afbeelding daardoor mat en een tonig. Deze methode werd reeds in 1879 door de firma Angerer & Göschl te Wee-

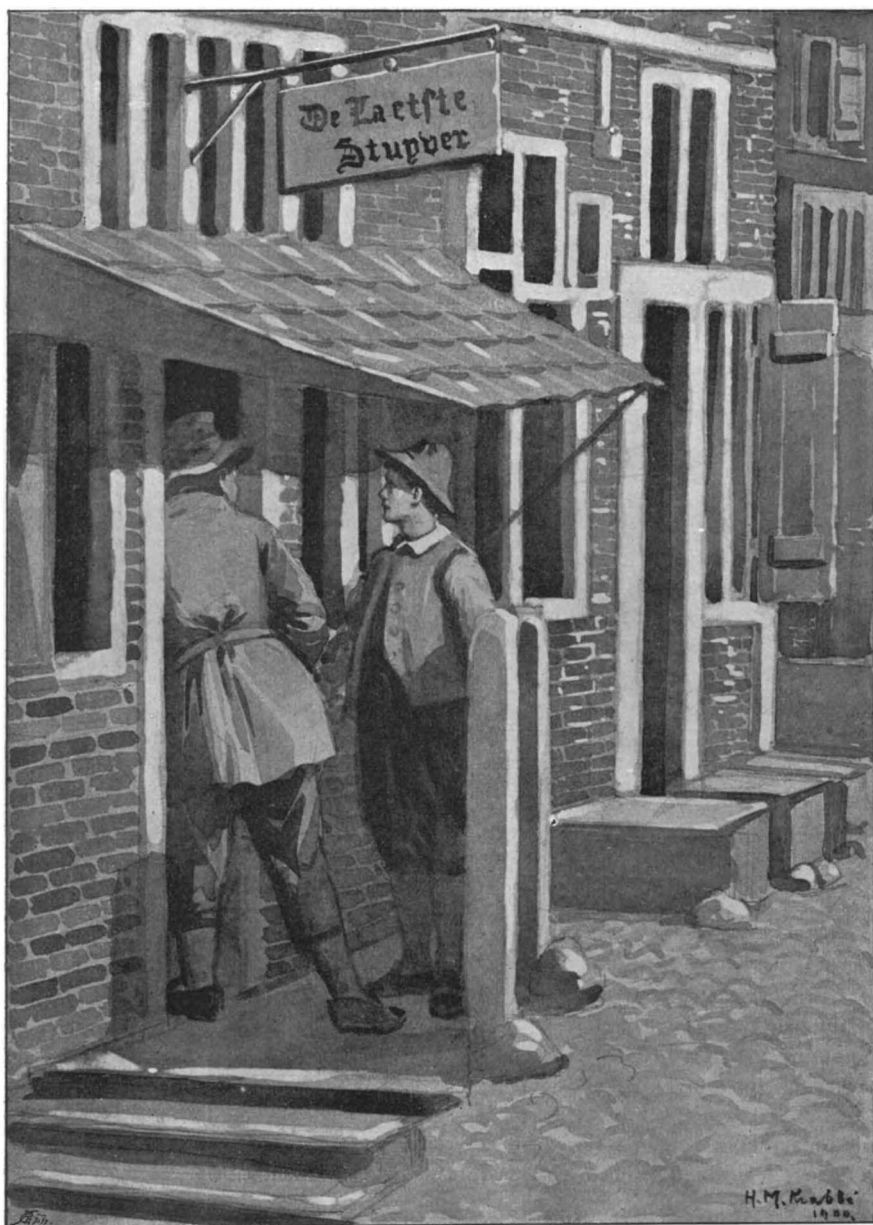
Autotypie naar een photographie.

nen in toepassing gebracht. Evenals de zoogenaamde Ives-methode kan men haar als de onmiddellijke voorlooper der autotypie beschouwen.

De door Fred. E. Ives te Philadelphia in 1881 toegepaste methode „Photo-engravingprocess” vond buitengewoon bijval en bestond daarin, dat naar het te reproduceeren voorwerp een negatief vervaardigd en hieronder een laag gelatine (chroomzure lijm) aan het licht werd blootgesteld. Chroomlijm bezit, zooals wij reeds opmerkten, de eigenschap, door den invloed van het licht hard en onoplosbaar te worden, en in water gelegd, slechts op die plaatsen vocht in

te zuigen en op te wellen, waar zij tegen het licht beschermd was. Ives ontwikkelde nu deze gelatineplaat verder door haar in warm water tot een reliëfbeeld te vormen; vervolgens bedekte hij haar met witte verf. Deze witte oppervlakte nu veranderde hij in strepen en punten, door er in verschillende richtingen op te drukken met een stempel, bestaande uit een op caoutchouc gelijkende specie, waarin zich verdiepte gravures bevonden in den vorm van de letter V en die zwart was gemaakt. De verf, die door de hooge deelen van dezen stempel wordt afgezet, treft zooals terstond in het oog springt, het sterkst de verhoogingen van de gelatine reliëfplaat, die dus geheel zwart worden; de middelmatige verhoogingen worden minder zwart en vormen dus de middel-tinten, terwijl de lagere gedeelten niet door den stempel worden geraakt en dus geheel vrij van verf blijven. Het reliëfbeeld is na deze bewerking, geheel in verhouding tot de waarde zijner tinten, in meer of minder zwarte lijnen en punten uitgevoerd, en kan nu door middel eener nieuwe photographische opneming op zink overgebracht en geëtsd worden. Tot exploitatie dezer methode zijn er groote etablissementen ontstaan, waaronder in het bijzonder dat van de firma Croscop & West te Philadelphia vermelding verdient. De illustraties, welke langs dezen weg vervaardigd worden, behooren in elk opzicht tot de beste phototypographische producten. De practische Amerikanen hebben daarom ook al zeer spoedig van deze uitvinding partij getrokken en vooral boeken, die als prachtwerken uitgegeven werden, volgens het Ives-procédé geïllustreerd.

Een methode, die mede zeer goede resultaten oplevert en die ten opzichte van de afbreking der schaduwen van de tot nu hier beschrevene afwijkt, werd enkele jaren vroeger door een op het gebied van photographischen persdruk hoogst verdienstelijken en onvermoeiden Engelschman W. B. Woodbury gepubliceerd. In de eerste plaats werd weder een chroomgelatine-laag, waartusschen fijngepoederd glas, smergel of kool gemengd was, onder een negatief en wel aan de achterzijde aan het licht blootgesteld en vervolgens door uitwasschen met warm water tot een reliëfbeeld gemaakt. De benaming „reliëfbeeld” is eigenlijk niet geheel juist, want er ontwikkelt zich op de gelatine een beeld, waarvan de lichtste partijen door gladde plekken vertegenwoordigd zijn en waarvan de schaduwpartijen meer of minder, al naarmate het negatief krachtiger van toon was, gekorrelsd schijnen. Om nu deze lichte korreling op de drukplaat over te brengen, maakte Woodbury gebruik van een hydraulische pers. De reproductie van het beeld langs galvanoplastischen weg verwierp hij, daar de gelatine zich door geen middel zoo zeer verharden laat, dat niet een geringe opzwellling er van in het water zou kunnen plaats vinden en het is juist door de opzwellling der gelatine, dat bij het galvaniseeren de fraaiheid en zuiverheid van de afbeelding te loor gaan. Door het droge, hard geworden beeld in een looden plaat te persen, blijft echter het teerste en kleinste détail volkomen bewaard. Van deze looden matrijs werd vervolgens een galvanoplastische tegen-vorm genomen en daarna weder een dergelijk cliché, dat verstaald zijnde tot druk-vorm diende. Woodbury heeft ook nog andere procédés toegepast, maar de belangrijkste verbetering in de phototypographische methoden werd door Meisenbach (firma Meisenbach & von Schmädel) te München aangebracht in het jaar 1883 met

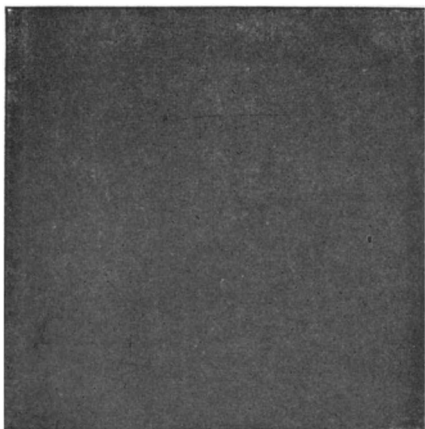

Autotypie naar een gewassen tekening.

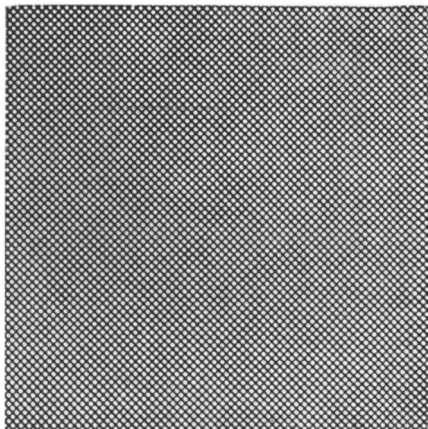
de door hem uitgevonden zoogenaamde dubbele overdrachtsmethode met afgebroken verlichting, en van dit tijdstip dateert dan ook eerst de eigenlijke *autotypie*, zooals Meisenbach zelf zijn methode noemde.

De hoofdzaak daarvan is het aanbrengen van lineatuur, die tijdens de belichting van het negatief verschoven en verwisseld wordt en deze bewerking is voor het welslagen der reproductie juist het voornaamste. Op de photographische plaat ontstaat daardoor een arceering, die voor den boekdruk de vereischte afbreking der halftinten of technisch gesproken den *korrel* vormt. Het overbrengen der afbeelding van de glasplaat op zink heeft plaats op de vroeger beschreven wijze, evenzoo het etsen.

Nog in hetzelfde jaar gelukte het aan C. Angerer (firma Angerer & Göschl) te Weenen een toestel saam te stellen met een cassette, die zoo ingericht

1. Ware grootte.

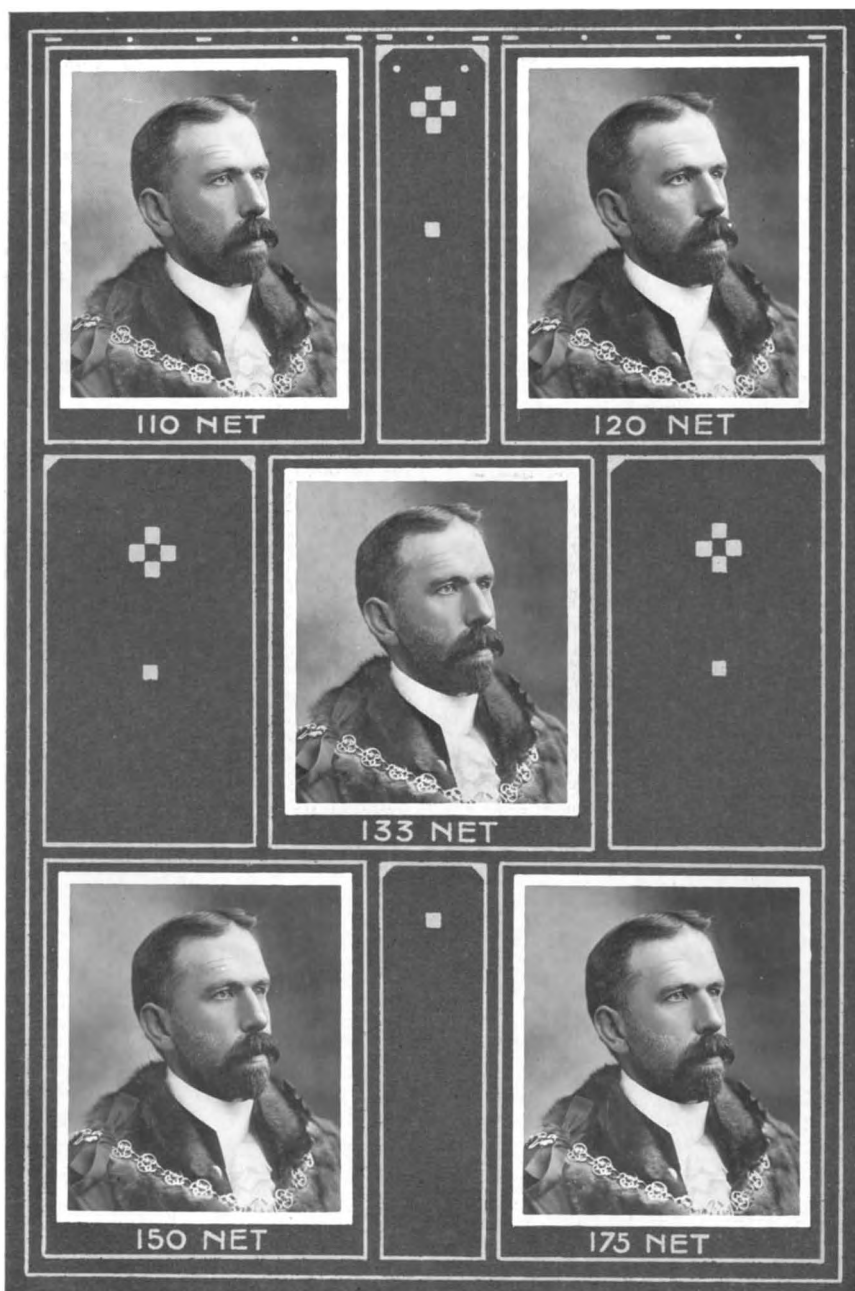

2. Viermaal vergroot.

Afdruk van een rasternet.

was, dat de verlichting naar willekeur kon worden afgebroken en evenredige verschuiving daarbij mogelijk was. Hierdoor waren groote voordeelen verkregen. De dubbele overdracht verviel en er werd terstond bij de eerste photographische opneming van het oorspronkelijk beeld een met gekruiste lijnen voorzien negatief verkregen, dat bovendien scherper was dan het door herhaalde overdracht verkregene. Bijna gelijktijdig deelde ook Meisenbach mede, dat hij een soortgelijke methode toepaste en daarvoor zijn eerste behandelingswijze had laten varen.

Deze thans algemeen gevolgde methode bestaat hierin, dat men terstond bij de opneming vóór de negatieve plaat een zoogenaamde rasterplaat legt, d.i. een glasplaat, die met zeer fijne, elkander snijdende lijnen bedekt is. Bovenstaande afbeeldingen geven zulk een rasternet in ware grootte en daarnaast hetzelfde viermaal vergroot te zien, terwijl de toepassing van het netwerk duidelijk blijkt uit de afbb. op blz. 276 en 277. De lijnen zijn met zeer kleine tusschen-

SAMENGESTELD DOOR L. VAN LEER & Co., AMSTERDAM.

ruimten op het glas getrokken en wel zóó fijn, dat zij slechts als een dunne sluier over het beeld komen te liggen, ten einde zoo min mogelijk afbreuk te doen aan de scherpte en afscheiding der tinten. Door dit netwerk nu wordt het beeld, dat op de glasplaat verschijnt, gelijkmatig in punten en lijnen verdeeld en aldus op zink overgebracht en geëtsd verkrijgt deze plaat het vereischte reliëf voor den druk op de boekdrukkers. Uit nevensstaande plaat blijkt, dat hoe fijner het netwerk is, des te meer de daarmee gemaakte autotypieën de oorspronkelijke photographie nabij komen.

Wat nu de te reproduceeren teekeningen of photographieën betreft, hierbij valt het volgende op te merken. Men doet het best voor gewasschen teekeningen zich van goeden O. I. inkt te bedienen. Aanbeveling verdient het werken met het penseel, af te keuren is het gebruik der pen, ten minste voor zoover het lijnen betreft buiten de eigenlijke teekening gelegen. Het papier mag ook hier niet te ruw zijn, daar de korrel storend werkt. Om de reproductie niet aan effect te doen verliezen, is het noodig het contrast in de teekening eenigermate te versterken. Photographieën moeten liefst niet roodbruin van kleur zijn, een warm blauwzwarte tint is het verkieselijkst. Voor schilderen en aquarellen wordt de orthochromatische photographeer-methode toegepast, om zooveel mogelijk het storende euvel dat blauw wit wordt en b. v. geel zwart enz. weg te nemen. Men heeft het zelfs zoover weten te brengen dergelijke reproducties op zink in de oorspronkelijke kleuren te drukken en deze kleuren-autotypie of photo-chromotypie is in den jongsten tijd een geduchte mededingster geworden van den kleuren-steendruk. Men maakt naar het oorspronkelijke voorbeeld (schilderij, natuurtafereel enz.) drie of vier photographische opnemingen door z. g. kleurschermen of kleurfilters (platen die voor een bepaalde kleur gevoelig gemaakt zijn). Van ieder dezer negatieven, maakt men een autotypie en worden nu de aldus verkregen cliché's achtereenvolgens met inkt van de kleur van het overeenkomende scherm zoodanig afgedrukt, dat de afdrukken elkaar juist bedekken, dan krijgt men een prent, die de kleuren van het gephotographeerde voorwerp weergeeft. Door tal van verbeteringen in de photographische opneming direct naar de natuur, o. a. door het vervangen van de drie of vier kleurenfilters door één plaat, die voor al die kleuren gevoelig is (*sensibilisator*), heeft de driekleurendruk op de boekdrukkers groote vorderingen gemaakt en een hoogen graad van volkomenheid bereikt. Met de drie hoofdkleuren geel, rood en blauw, eventueel met toevoeging van een vierde neutrale kleur, weet men thans de fijnste nuances voort te brengen. De firma Rich. Bong te Berlijn heeft den autotypischen kleurendruk het eerst en met uitstekend gevolg toegepast in haar tijdschriften „Moderne Kunst” en „Für alle Welt” en vond dan ook spoedig navolging bij uitgevers van geïllustreerde bladen, prentenboeken enz.

Wij willen nog een enkel woord zeggen over het drukken eener op zink geëtsde afbeelding. Hierbij komt het meer nog dan bij houtgravures aan op de bekwaamheid des drukkers bij het toestellen, omdat de lijnen der afbeelding op de zinkplaat alle op tamelijk gelijke hoogte liggen en deze zonder het bijhelpen van den drukker slechts een prent zonder contrasten zou

opleveren (vgl. blz. 248). Ook geeft de druk op goed gesatineerd papier altijd beter resultaten dan die op een dunne, stroeve papiersoort; vandaar dat vele illustraties in het afgedrukte tijdschrift of boek er zooveel beter uitzien dan op de proeven het geval was.

Tot zoover de practijk. Ten slotte nog eenige opmerkingen over het artistieke element in deze drukplaten, over de kunstwaarde er van. Wij spreken hier wel te verstaan alleen van de phototypographische clichés en meer speciaal van de autotypische. Deze toch leveren voor een fraaie en zuivere reproductie veel grootter moeielijkheden op dan eenvoudige chemigraphische drukplaten.

Autotypie.

De laatste hebben den toets reeds lang doorstaan en daardoor de veroordeelen, waarmede zij in den beginne te kampen hadden, geheel overwonnen; met de eerstgenoemde is het anders gelegen. Deze hebben zich een hooger doel gesteld en moeten dus daaraan ook beantwoorden. Bij de autotypie komen vooreerst de reeds genoemde technische moeielijkheden in aanmerking, die, zooals van zelf spreekt, altijd aan de kans blootstellen van minder zekere resultaten op te leveren. Want door de verdeeling der halfschaduw en gaan soms veel bijzonderheden der photographische opneming verloren; met een loupe kan men zien, hoe op sommige dezer platen in de tusschenruimte van het eene punt tot het andere geheele details zijn weggevallen, terwijl toch het karakteristieke en de eigenaardige bekoring der photographie juist in deze minutieuze detailwerking besloten ligt. Verder hebben de meeste autotypische methodes

het nadeel, dat zij ook de hooge lichtpartijen met een gelijkmatige, zij het dan ook fijne arceering leveren, waardoor de afbeeldingen er grijs en monotoon uitzien.

Men mag aannemen, dat dit technische gebreken zijn, die nog wel overwonnen kunnen worden en eenige zijn dit reeds, maar toch blijft nog de vraag: zullen dan, als ook hier de laatste hindernissen uit den weg geruimd zijn, de phototypische procédés de houtgravure geheel verdringen?

Met het oog daarop moet men zich in de eerste plaats herinneren, dat de boekdrukker op meer dan één wijze van de photographie partij kan trekken, daar zij zich zoowel leent ter reproductie van bestaande afbeeldingen als

Een detail van nevensstaande afbeelding viermaal vergroot.

tot het verschaffen (scheppen zou men het kunnen noemen) van oorspronkelijke opnemingen. Ten opzichte van de laatste zou men mogen aannemen, dat voortaan een geïllustreerd blad zich geheel van de medewerking eens teekenaars zou kunnen ontslaan: het weergeven van een landschap, portret of zelfs van groepen en tafereeltjes naar het leven gaat immers met behulp der photographie veel vlugger en eenvoudiger, en is bovendien goedkoper; dus waartoe eerst een kostbare teekening te laten maken, die dan ook nog in hout gegraveerd moet worden? Door deze veronderstelling zou men evenwel, ten minste wanneer er uitstekende resultaten verlangd worden, waarbij de kunst ook een woordje meesprekt, het vermogen der photographie overschatten. Want de photo-

graphie, hoezeer zij ook in handen van bekwame en artistiek ontwikkelde beoefenaren tot kunst gestempeld kan worden, is van huis uit met verschillende gebreken behept, die het zeker zullen voorkomen, dat de phantasie

Autotypie naar een olieverfschilderij (De kwakzalver van Gerard Dou).

des kunstenaars en de stift des houtgraveurs ooit geheel tot werkeloosheid gedoemd worden.

Een wondeplek der gewone photographische plaat is dat zij de natuurlijke kleuren niet in de juiste verhouding der halfschaduw weergeeft. De

BOERDERIJ AAN DE AMSTELVEENSCHEWEG. AMSTERDAM.

Directe opname naar de natuur,
in drie kleuren * * * * *

Boek- en Kunst drukkerij * * * * *
v h ROELOFFZEN-HÜBNER & VAN SANTEN.
* * * * * Amsterdam.

koude kleuren (blauw) worden te licht, de warme kleuren (rood, geel) komen te donker, een euvel, dat voornamelijk bij reproducties van schilderijen op hinderlijke wijze in het oog viel. De onderzoekingen op het gebied der photo-chemie hebben evenwel, zooals blijkt uit het medegedeelde over de kleuren-autotypie, middelen aan de hand gedaan, om dezen misstand uit den weg te ruimen, door bij de substantie die het beeld draagt (collodion of gelatine) zekere plantaardige stoffen te mengen, die de plaat „kleurgevoelig” maken. Maar er kleven der photographie nog andere gebreken aan.

De photographie geeft de bijzaken en het ondergeschikte in de afbeelding met dezelfde getrouwheid weer als de hoofdzaak; bij de opneming van een portret zal een toevallig in 't licht blinkende jasknoop zich met meer pretensie op de plaat dringen dan de karakteristieke trekken van het gelaat; of bij de opneming van een landschap zal de zich op den voorgrond bevindende varkensstal op de afbeelding overmatig groot te voorschijn komen, terwijl de hoofdzaak, het wazige landschap op den achtergrond, er geheel en al bij in 't niet verzinkt. De schilder, die dit landschap wilde weergeven, zou den hinderlijken varkensstal eenvoudig weglaten; den photograaf is dit bij het kiezen van zijn standpunt niet altijd mogelijk. En zoo komen wij op het niet onbeteekenende voorrecht dat schilder- en teekenkunst bezitten boven de photographie: de kunstenaar weet de hoofdzaken te doen uitkomen en laat het gebrekkige en over het geheel alles wat een storend effect teweegbrengt weg, of onttrekt het op geschikte wijze zooveel mogelijk aan het oog. Hij is dus in staat ook naar een niet vlekkeloos model een artistiek fraaie afbeelding te scheppen, terwijl daarentegen het model van den photograaf de artistieke schoonheid à priori moet bezitten, die men aan zijn afbeelding tot voorwaarde zou willen stellen.

Tellen wij nu nog enkele optische feilen mede, die der photographische opnemingen in veel gevallen aankleven, dan zal uit een en ander blijken, dat de photographie niet in alle opzichten de producten der teekenstift en graveernaald kan vervangen. Niettemin zal haar zonder eenigen twijfel de voorkeur geschonken worden, waar het betreft het nauwkeurig weergeven van wetenschappelijke objecten, in 't bijzonder van astronomische, physiologische en geneeskundige verschijnselen. Verder zal men voor de aanschouwelijke voorstelling van zaken op 't gebied van handwerken en nijverheid, vooral van kunstnijverheid, kortom van alles waarvan meer een getrouwe dan wel een artistieke afbeelding verlangd wordt, hoe langer hoe meer met nut en voordeel van de nieuwere illustratiemethoden partij trekken. Ten slotte: de mededinging tusschen houtgravure en autotypie op het gebied der geïllustreerde bladen en tijdschriften, die tegenwoordig met elkaar in spoed, veelvuldigheid en nauwkeurigheid van illustratie wedijveren, is in den jongsten tijd reeds ten gunste van de laatstgenoemde beslist.

Wat nu de kosten van de verschillende hier behandelde methoden aangaat, vergeleken met die der houtgravure, zoo kan men daarover oordeelen uit het onderstaande tarief van een onzer oudste en voornaamste inrichtingen:

Chemigraphie: pen- of krijtteekeningen op overdrukpapier voor directen overdruk op zink, per □ cM.	f 0.02 ^s
Minimumprijs f 2.50.	
Photochemigraphie: naar pentteekeningen, houtsnéeafdrukken en teekeningen op schaafpapier, per □ cM.	„ 0.04
Minimumprijs f 2.50.	
Autotypie op zink: naar gewasschen teekeningen, naar photo-graphieën, staal- of koperplaten etc. per □ cM.	„ 0.07 ^s
Minimumprijs f 3.75.	
Autotypie op koper (Amerikaansch procédé) per □ cM.	„ 0.10
Minimumprijs f 4.50.	
Koper-korn-procédé (nieuw systeem) per □ cM.	„ 0.12
Minimumprijs f 6.—	
Autotypische drie-kleuren-platen naar schilderijen, aqua-rellen enz. per □ cM. (voor de 3 platen)	„ 0.35
id. id. bij opneming direct naar de natuur	„ 0.50
Minimumprijs f 30.—	

Vergelijkt men nu deze prijzen met de op bladz. 252 genoemde, dan springt terstond in het oog hoeveel directe geldelijke voordeelen deze methoden opleveren naast het niet minder te waardeeren profijt, dat de veel spoediger vervaardiging der drukplaten meebrengt.

Lithographie of Steendrukkunst.

Onder de boekversiering met afzonderlijke afbeeldingen, d. w. z. platen, die niet tegelijk met den lettervorm in de boekdrukpers gedrukt zijn, maar bij het innaaien of binden in het boek tusschen de bladzijden of achterin gevoegd worden, beslaan de lithographieën met en zonder kleuren een voorname plaats.

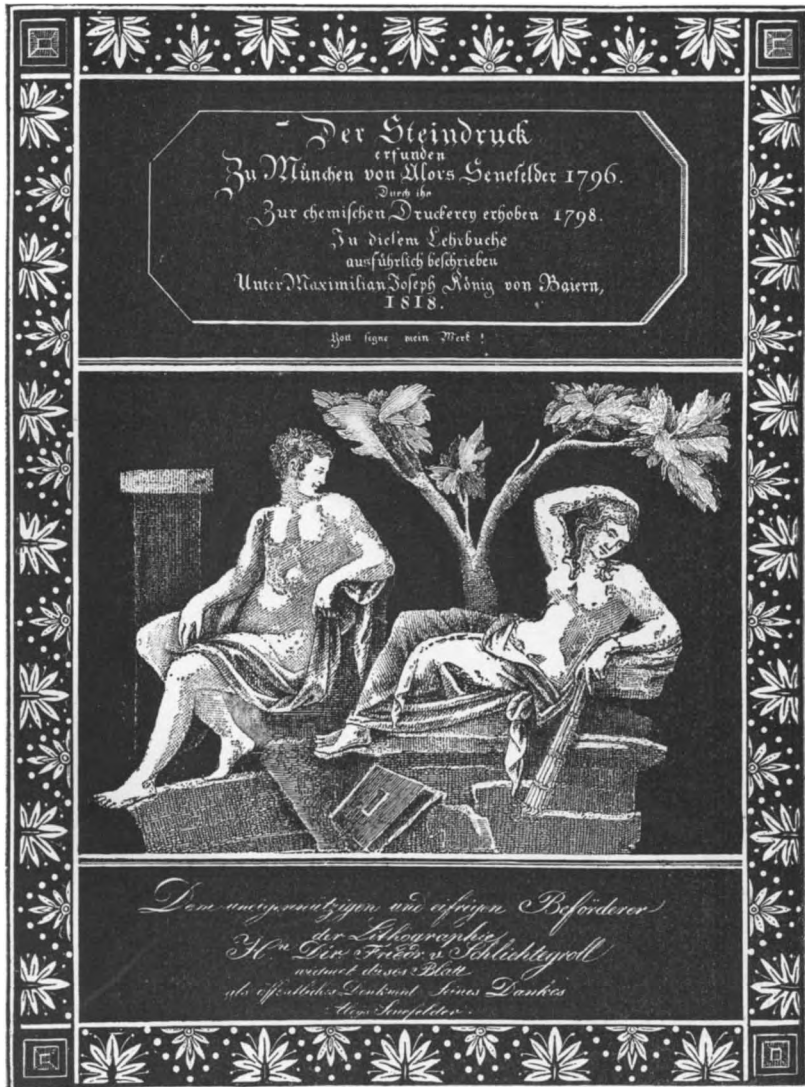

Aloys Senefelder.

De kunst om van een op gladden steen geteekende afbeelding een groot aantal afdrukken te maken, werd omstreeks 1796 door Aloys Senefelder (in 1771 te Praag geboren) uitgevonden. Zij berust op een zeer eenvoudige chemische grondstelling, n. l. dat vet en water zich niet vereenigen. Men kan dus afdrukken maken van veel stoffen, waarop men met vet kan teekenen en die dit vasthouden; die voorts met water natgemaakt kunnen worden, dat daarop een poos regelmatig verdeeld blijft, en die eveneens bestand zijn tegen het inzwarten.

Om werkelijk bij herhaling afdrukken te kunnen maken van de een of andere

zelfstandigheid, waarop met een vette stof geteekend is, moest er eerst naar een middel gezocht worden, in staat om slechts bij geringe vochtigheid het

Titelblad van Senefelder's leerboek der lithographie.

aannemen van den drukinkt op de niet vette gedeelten te beletten; dit vond Senefelder in de gom. Bij het gebruik van de gom kon men wel van ver-

schillende stoffen afdrukken nemen, maar tot nu toe bleek alleen de Solenhofensche koolzure kalksteen volkomen geschikt voor al de verschillende bewerkingswijzen, waarvoor de chemische druk vatbaar is.

Daar men de door den druk te vermenigvuldigen afbeelding zoowel op den geslepen steen kan teekenen, als haar er in kan graveeren, zoo zijn er eigenlijk twee hoofdmanieren, of bewerkingswijzen, die men de verhevene en de

Penteekening op steen, door Charlet, 1821.

verdiepte noemt, of wel hoogdruk en diepdruk, die allebei weer verschillende onderafdeelingen hebben.

De eenvoudigste en het meest in toepassing gebrachte wijze van bewerking voor den hoogdruk bestaat in het aanbrengen van vloeibaren lithographischen inkt op den gladgepolijsten steen, hetzij met een stalen pen of met een penseel. De stalen pennen voor dat doel te gebruiken moeten veel zachter zijn dan de

gewone en worden meest door den teekenaar zelf met een fijne schaar uit zeer dunne stalen plaatjes geknipt. De penteekening is voornamelijk voor kleurendruk zoowel in de punt- als in de lijnmanier de meest gebruikelijke, maar ook letterwerk, landschappen, bouwkundige ontwerpen en veel andere soorten, dikwijls in verbinding met de krijtmanier, worden er door verkregen. Het werken met de pen eischt veel oefening, doch deze manier heeft voor, dat de teekenaar het effect der teekening gedurende den arbeid beter beoordeelen kan dan bij de graveermanier. Voor muzieknoden dient naast de schrijffen de trekpen voor het lijnwerk. Opdat de inkt niet te breed over den steen vloeit, moet deze eerst met een weinig terpentijnolie afgewreven worden. Alles moet natuurlijk in omgekeerde richting op den steen staan, zal het bij den druk weer goed komen. Teekeningen trekt men met behulp van kopieerpapier op den steen door, verdeelingen voor letterschrift enz. maakt men met een koperen pen, een griffel of potlood.

De tweede wijze van bewerking voor den hoogdruk, n. l. de crayon- of krijtmanier eischt een gekorrelde of ruwen steen, waardoor het eigenaardige eener crayonteekening weergegeven wordt. De lijnen komen n. l. op die soort steen niet zoo scherp en op zich zelf staande voor, maar meer als reeksen van kleine punten, wat juist door de ruwheid van den korrel, waaraan de krijtdeeltjes blijven hangen, teweeggebracht wordt. Tot het te voorschijn brengen van donkere en krachtige schaduwpartijen bedient men zich ook van Oost-Indischen inkt; zeer fijne omtrekken worden met de pen aangegeven en dan met crayon verder uitgevoerd. Werkt de teekenaar naar een kopie of voorbeeld, dan wordt kopieerpapier gebezigd, om de teekening op den steen door te trekken.

De schrijver of teekenaar met inkt dient tamelijk zwarte lijnen te zetten. De teekenaar met crayon behoort fijne, vaste omtrekken te maken en er steeds op bedacht te zijn, dat hetgeen hij voor het eerst op den steen teekent, bij het afdrukken meer uitkomt, dan wat hij op het reeds bewerkte gedeelte nog aanbrengt. De steen toch neemt door zijn poreusheid het sterkst aan wat er het eerst op geteekend wordt, en door de herhaling verbindt zich het geteekende hoe langer hoe meer met den steen. De afdruk wordt niet gelijk aan de teekening, zooals die zich op den steen voordoet, maar zooals die er in is getrokken; daarom loopt de teekenaar, die geen juist begrip van het drukken heeft, steeds gevaar, dat zijn werk bij het afdrukken niet aan zijn verwachting beantwoordt.

De andere hoofdmanier, n. l. het graveeren, vereischt een glad geslepen steen met een effene en vastgesloten oppervlakte. Op dien steen legt men een tamelijk dikke laag gom-oplossing, die na goed gedroogd te zijn weer afgewaschen moet worden, en dan gomt men hem opnieuw zeer gelijkmatig, doch slechts met enkele druppels, opdat de graveerstift bij het insnijden geen merkbaaren tegenstand van de gom zou ondervinden. Wanneer de steen nu opgedroogd is, wordt hij met poeder van roodaarde op een lapje laken of een dotje boomwol gewreven, ten einde hem een kleur te geven, waartegen het werk van den graveur behoorlijk uitkomt. Op een aldus geprepareerden steen

maakt de graveur de verdeeling van hetgeen hij wil maken met potlood of teekent het er mee; is het evenwel een meer samengestelde teekening, dan trekt hij haar door. Het zwarte papier dat hij daarvoor gebruikt, verkrijgt hij door fijn vloei- of vegetalpapier eerst met een weinig kaarsvet en daarna met fijn potloodpoeder en zwartsel in te wrijven. Zulk een blad legt de graveur met den zwarten kant op den steen onder de afbeelding die hij door wil

Krijtteekening op steen, door J. van Liefeland.

trekken, na die vooraf tegen het verschuiven met lijm, gom of ouwels op den steen vastgeplakt te hebben. Het doortrekken geschiedt met een fijne, niet snijdende stalen punt. De graveerstiften zijn van glashard staal; de graveur slijpt ze in verschillende vormen, maar het meest gebruikt hij ronde punten van verschillende fijnheid. Sommigen graveeren veel met den diamant; deze geeft zachte en zeer zuivere trekken, ja voor vlakke gronden of geguillocheerde, die door machines gemaakt worden, is hij het eenige geschikte gereedschap.

De graveur moet zorgen, dat zelfs de fijnste lijntjes, die hij maakt, stof uitwerpen (deze wischt hij weg); doen zij dit niet, dan kunnen zij den druk-

inkt niet behoorlijk vasthouden. Hoe scherper de kanten der voegen zijn, des te frisscher afdrukken levert de gravure op.

De graveermanier verdient het meest aanbeveling voor al wat zeer fijn bewerkt dient te zijn, zooals landkaarten, visitekaartjes, titels en dergelijke. Indien men nog fijner werk wil hebben, dan de menschelijke hand leveren kan, verleent de machine haar diensten en snijdt met een diamanten punt zulke fijne en veelsoortige lijnen, krullen en cirkels op den steen, dat er de fraaiste figuren door ontstaan. Men heeft onderscheidene werktuigen van dien aard; met de linieer- en krulmachine kan men door rechte en kromme lijnen zeer fraaie figuren graveeren; de guillocheermachines leveren nog veel meer verscheidenheid in allerlei versieringen op, zooals rosetten, lijstwerk enz., en de reliëf-kopieermachine brengt half verheven beeldwerk, dat er als patroon onder gelegd wordt, zoo op den steen over, dat ook de afdrukken het voorkomen hebben van opgewerkt te zijn. Bij het menigvuldige gebruik, dat tegenwoordig van dergelijke versieringen gemaakt wordt, is de machinale arbeid een zeer belangrijk onderdeel van den steendruk geworden, en op zulk werk wordt eveneens sedert eenigen tijd het etsen door zuren toegepast. De diamanten stift behoeft dan namelijk niet meer door den steen te snijden, maar alleen door den dekgrond te gaan, waardoor de machine gespaard wordt. Voorts kan men bij het daarop volgende etsen trapsgewijs te werk gaan, door sommige partijen vooraf door dekgrond te beschermen, andere daarentegen nog verder te etsen. Zodoende verkrijgt men in de afbeelding onderscheidene soorten van tint, die de machine op haar zelve niet te weeg brengen kan. Als ets- en dekmiddelen laten zich verschillende bekende samenstellingen, alsmede lithographische inkt gebruiken; de steen moet altijd vooraf bedekt zijn met een gomoplossing, terwijl hij zijn afstootend vermogen ten volle behoudt, wanneer hij na volbrachte etsing goed met terpentijnolie gezuiverd is.

Heeft de lithograaf fouten in zijn werk gemaakt, dan moet hij correctie aanbrengen, die hem dikwijls veel moeite veroorzaakt. Veel hangt er van af, of de fout terstond ontdekt is en ook dadelijk hersteld kan worden, dan of zij tijd gehad heeft om zich in den steen vast te zetten en eveneens doet het er veel toe of de correctie op geprepareerden dan wel op ongeprepareerden steen moet plaats vinden. De graveur heeft alleen de keus tusschen wegschaven of uitslijpen. Hij moet den afschaver zoo vlak mogelijk laten werken en ook verder uithollen dan noodig zou zijn, opdat de holte over een grooter oppervlakte verdeeld en daardoor onschadelijk worde. Wanneer men op een ongeprepareerden steen schrijft of teekent, kan men, het foutieve terstond uitwisschende en de plek met terpentijnolie afwasschende, veel kans hebben de fout te hebben doen verdwijnen. De teekenaar met krijt heeft met zijn ruwen of greineersteen meer moeite. Plaatsen die te donker uitgevallen zijn, kan hij weer eenigszins doen oplichten door het krijt tegen den inkt te drukken en daarvan aldus een weinig te doen inzuigen; een vetvlek in de teekening, die bij het afdrukken zwart zou afzetten, laat zich dikwijls wegemen door de plaats zoolang met de naald te krassen en te prikken totdat de vereischte tint verkregen is. Soms schiet er bij vlekken niets over dan ze

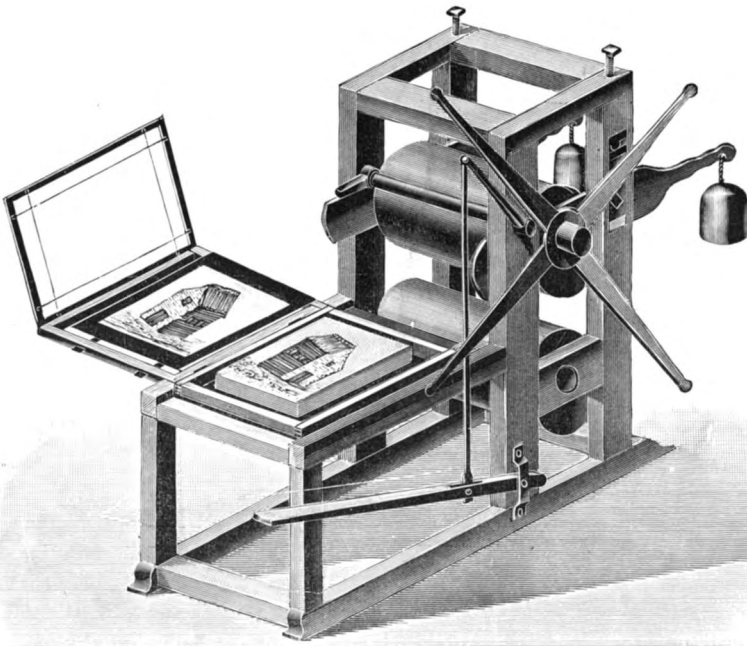
weg te nemen langs scheikundigen weg, het eenige dat ook nog helpt bij afbeeldingen die geëst zijn; men stelt dan de foutieve plaats gedurende eenige uren aan de werking van kaliloog bloot. Daardoor wordt alles in den steen opgelost, zoodat men het met water afspoelen kan en de steen geheel zuiver wordt, zoo niet terstond, dan toch door de herhaling. Op die wijze kan men ook de geheele teekening na het afdrukken er van wegnemen, ten einde den steen tot iets anders te kunnen gebruiken. Intusschen blijft de mogelijkheid dat er nog iets van de oude teekening voor den dag zou komen, en daarom slijpt men den steen voor een nieuw gebruik doorgaans af. Daardoor verliest een zachte steen de dikte van een blad carton; een harde graveersteen natuurlijk nog minder, zoodat een en dezelfde steen jaren achtereen kan dienst doen, vooral wanneer men hem, zeer dun geworden zijnde, op een anderen vastlijmt.

Wanneer een steen op een der beschreven manieren afgewerkt is, moet hij nog voor het afdrukken geschikt gemaakt worden. Dit geschiedt door hem te etsen en te gommen. In den regel mengt men de gom door het zuur en brengt dit preparaat door middel van een breede platte zachtharige kwast regelmatig op den steen. Het prepareeren van den steen is een zeer gewichtig werk, waartoe veel oplettendheid en langdurige oefening vereischt wordt. De soort en de meerdere of mindere sterkte der teekening, de bijzondere hoedanigheden der verschillende steenen moeten hierbij de mate der verdunning van het zuur bepalen. Wanneer de steen geprepareerd is, kan men ook terstond met drukken beginnen, doch doorgaans laat men alles eerst drogen.

De drukker wast hem af, brengt er den inkt met de rol op en maakt er een afdruk van. Bij het opnemen van het papier blijkt echter, dat dit op de zware gedeelten zoo sterk gekleefd is, dat het niet loslaat zonder het af te scheuren. Dit zou zeker een onoverkomelijke zwaarigheid wezen, indien de teekening zich niet innig met den steen verbonden had. Nu doet de drukker een paar druppels gom en een weinig water op den steen en wast dan met een in terpentijnolie gedoopte spons de zichtbare teekening eenvoudig van den steen af, waarna hij met de inktrol over den steen gaat, waardoor de teekening weer langzamerhand te voorschijn komt en spoedig de oorspronkelijke kracht bereikt, terwijl het papier zich gemakkelijk van den steen laat afnemen. Het behoeft dus verder geen betoog, dat bij een goede behandeling de afdruk gelijk wordt aan de teekening zooals zij in den steen getrokken is.

De tegenwoordige steendruksnelpers, die zoowel door stoom, electriciteit als door een draaiwiel met de hand in beweging kan worden gebracht, heeft naar het uiterlijk veel overeenkomst met de boekdruksnelpers. Het spreekt echter vanzelf, dat de steen andere eischen stelt bij het nemen van den afdruk dan de lettervorm, zoodat in de onderdeelen de constructie verschil oplevert. Terwijl bij de gewone lithographische handpers, die nog steeds voor graveerwerk gebruikt wordt, de drukking door een over den steen heenstrijkenden wrijver teweeggebracht wordt, heeft deze bij de lithographische snelpers plaats door

een op veeren elastisch rustenden drukcylinder. De tot afdrukken bestemde, op het fundament der pers liggende steen kan men door een schroefmechanisme hooger of lager plaatsen, daar de mate van drukking naar de dikte van den steen geregeld moet worden. De inkt of kleur wordt op nagenoeg dezelfde wijze als bij de gewone snelpers door vijf à zes met leder bekleede rollen opgebracht. De steendrukkers eischt echter nog een bijzonder toestel, omdat de steen voor elken nieuwen afdruk telkens met water nat gemaakt moet worden, ten einde het vasthouden van den inkt of der kleur mogelijk te maken; daarin heeft men voorzien door een machinaal werkend vochttoestel.

Senefelder's lithographische handpers.

Behalve de machinemeester is voor de bediening der snelpers slechts een jongen voor het opleggen en een andere voor het afnemen van het papier noodig.

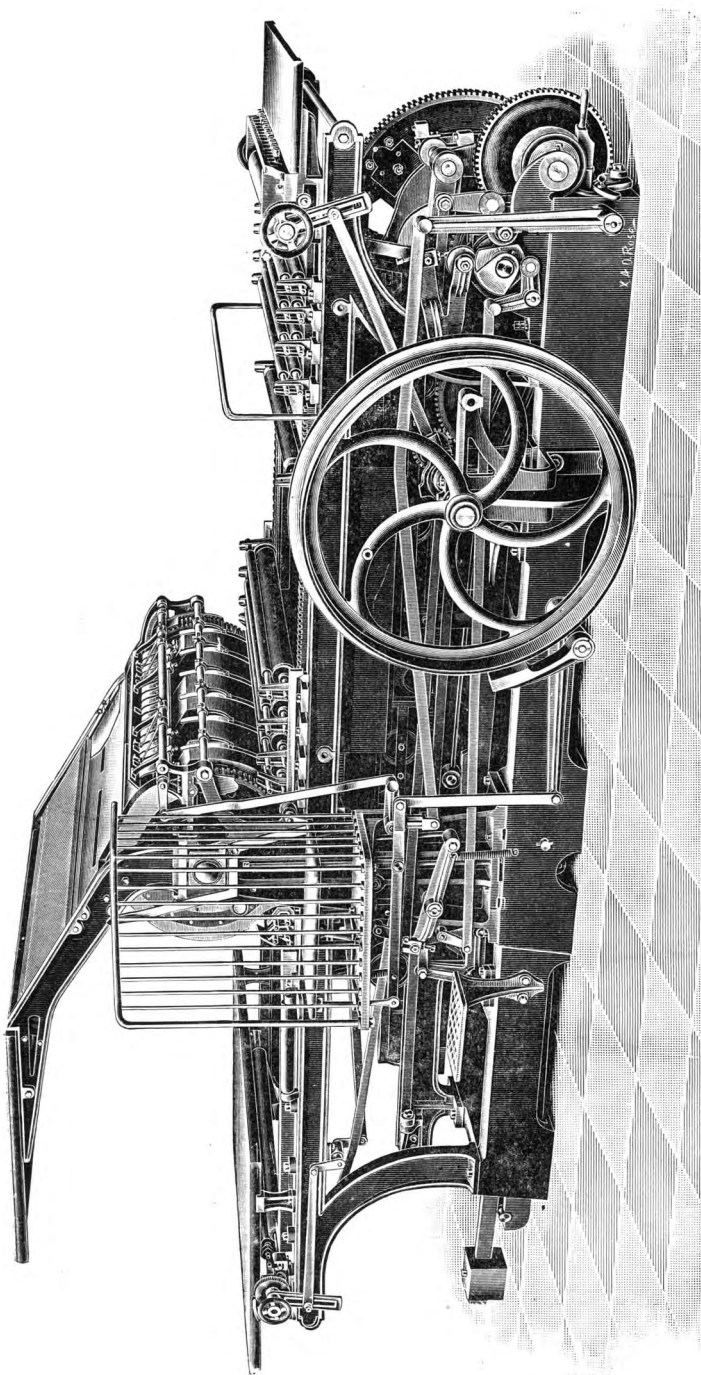
In de latere jaren deed zich, om aan de eischen eener groote en vlugge productie, vooral van klein werk, te kunnen voldoen, de behoefte gevoelen aan machines van kleiner formaat, in den trant van de degeldruk- of trap-machines der boekdruckers. De proefnemingen van verschillende fabrikanten leidden tot een goeden uitslag, zoodat deze minder omvangrijke persen thans vrij algemeen in gebruik zijn gekomen. In de hoofdzaak komt de constructie met die der groote snelpersen overeen, maar door stevigen bouw en korten gang leveren ze aanzienlijk veel meer dan deze.

Na hetgeen wij van de eigenschappen van den lithographischen steen hebben meegedeeld, laat het zich gemakkelijk verklaren dat, wanneer men een verschen afdruk, hetzij deze van steen, hout, koper of anderszins verkregen is, op een steen overdrukt, deze de afbeelding opnemen en vasthouden zal, zoodat men na doelmatig prepareren van den steen, er een aantal gelijke afbeeldingen van kan afdrukken. Deze overdrukmethode wordt dan ook veel in toepassing gebracht; men kan zelfs afdrukken die jaren oud zijn weer oprisschen en overdrukken en er komen allerlei gevallen voor, waarbij de overdruk voordeel oplevert. Een lithograaf heeft b. v. een zeer bewerkelijke doch gelijkvormige omlijsting voor een kaart of prent te maken, wat hem zeer veel tijd zou kosten: nu behoeft hij maar een klein gedeelte er van op een anderen steen te teekenen, daarvan een aantal afdrukken te maken, deze om de tekening zijner kaart of prent te plakken en met behulp van de pers het model op zijn steen over te brengen. Zooals men weet worden landkaarten veel in steen gegraveerd. Zoo'n geheel voor den druk gereed gemaakte steen is echter kostbaar en kan wel eens spoedig op de pers door midden breken; ook al blijft hij heel, dan is hij toch na een paar duizend afdrukken te veel afgesleten. Men maakt daarom van dezen oorspronkelijken steen maar één goeden afdruk, drukt dezen over en neemt de eigenlijke afdrukken van den tweeden steen, terwijl men den eersten verder ongebruikt laat, totdat men hem weer opnieuw voor het overdrukken noodig heeft.

Men noemt deze overdrukmethode autographie, wanneer zij plaats heeft van geschreven stukken, die daartoe op Chineesch papier met een klevenden chemischen inkt gesteld dienen te zijn. Voor circulaires e. d. g. waarbij speed een hoofdzaak is levert zij groote voordeelen op. Het grootste gemak er van is, dat men slechts geprepareerd papier en inkt van den lithograaf behoeft te ontbieden om na het beschreven te hebben zeer spoedig afdrukken te verkrijgen. Nadat deze het geschrift op de keerzijde goed met water genat heeft, legt hij het voorzichtig op den steen, die goed droog moet zijn, bedekt het met eenige bladen wit papier en laat den steen twee- of driemaal onder den wrijver der pers doorgaan. Vervolgens wordt het beschreven blad met water gezuiverd, de steen gegomd, het geschrevene opnieuw met inkt aangewreven, waarna de druk een aanvang kan nemen.

De lithographie is echter niet alleen een zwarte, d. w. z. zwarte prenten opleverende kunst, maar zij werkt ook met kleuren en het is juist deze kleurendruk, chromolithographie genaamd, waarvan voor de boekillustratie op uitgebreide schaal partij getrokken wordt. Overigens grenst het aan 't ongeloofelijke welk een massa kleurendrukken tegenwoordig door de steendrukkers vervaardigd worden in den vorm van kerstmis-, nieuwjaars- en prentbriefkaarten, reclameplaatjes en -biljetten, etiketten, prenten en prentenboeken en tal van andere zaken, die in den kantoorboekhandel of luxepapierhandel voorkomen.

Deze graphische kunst heeft in onzen tijd een trap van volkomenheid bereikt, waaraan men tot voor weinige jaren niet gedacht zou hebben. Verschillende factoren en omstandigheden hebben meegewerkt tot deze snelle ontwikkeling

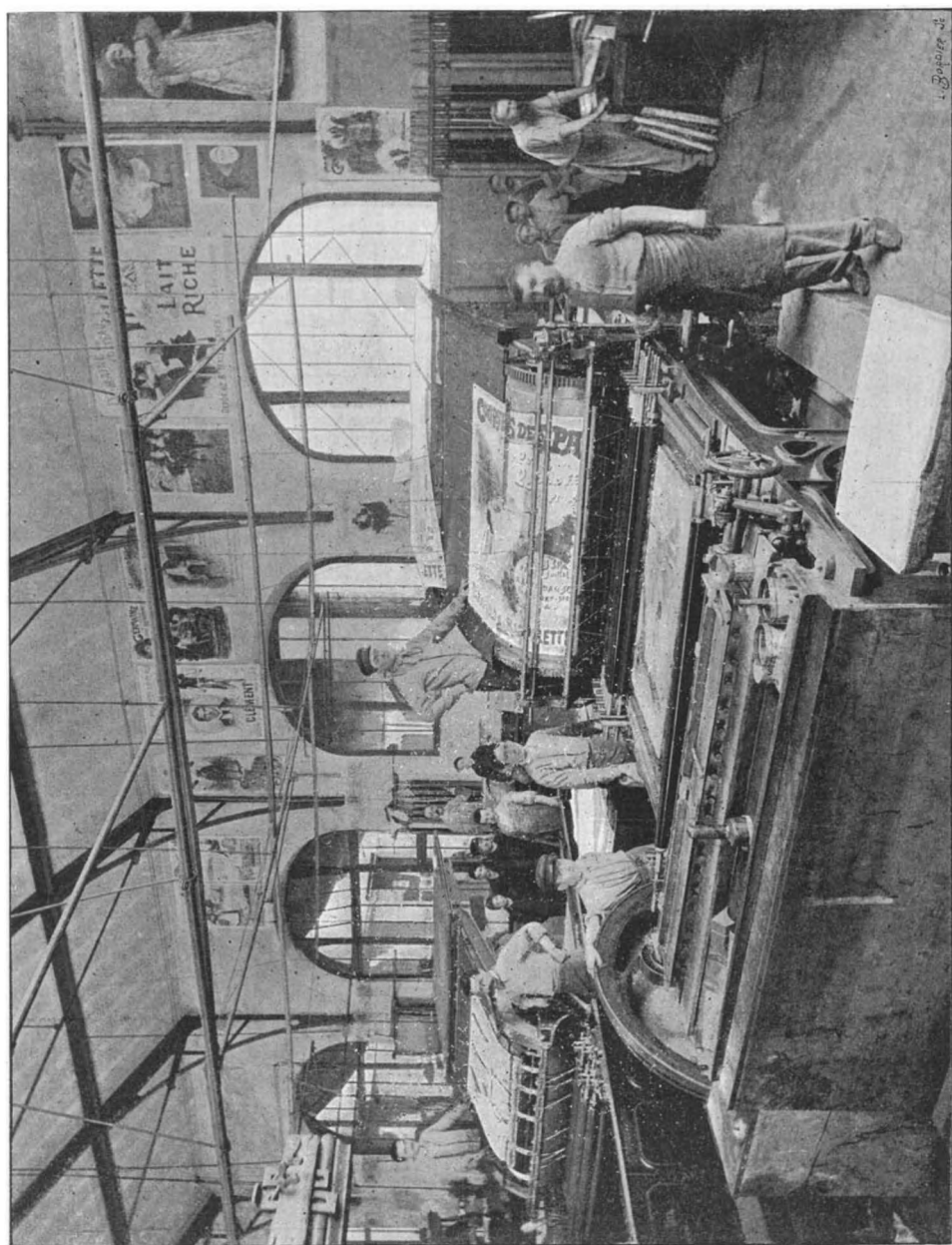
Tegenwoordige lithographische snelpers. (Faber & Schleicher, Offenbach a./M.).

der chromolithographie, waarvan de techniek in staat stelt olieverfschilderijen en aquarellen na te bootsen en de meesterstukken van vroegere tijden in teekening en kleureffect weer te geven en in elk gewenscht aantal te vermenigvuldigen. Niet minder groote verdiensten heeft zij zich verworven ten opzichte van het aanschouwelijk maken van de voortbrengselen der natuurlijke historie, der land- en volkenkunde, van kunstnijverheid en bouwkunst, van kleederdrachten, enz., zoowel op afzonderlijke platen als ter illustratie van boekwerken.

Voor veelkleurige afbeeldingen op steen geldt ongeveer hetzelfde als wat over de kleuren-autotypie gezegd is. De afzonderlijke kleuren worden op verschillende steenen zoo verdeeld, dat wanneer het te drukken blad op alle de rondte gedaan heeft, het beoogde kleureffect verkregen is. Men drukt naar omstandigheid van fijn gekorrelde of van gladde steenen; hierbij kan ook rijkelijk van de overdrukmethode geprofiteerd worden. Het nauwkeurig opleggen der te drukken bladen op elken kleursteen blijft altijd de voornaamste moeilijkheid.

In het weergeven van schilderijen stelde men zich aanvankelijk tevreden met de nabootsing der techniek van de waterverfschilderkunst en leverde daarin al spoedig, voornamelijk in Engeland en Frankrijk, voortreffelijke zaken. Eerst later heeft de kleurendruk zich tot olieverfdruk weten op te werken en onder haar voortbrengselen op dit gebied telt men, zoowel door grootte als uitvoering, ware kunstproducten. Bij het vervaardigen hiervan moet een groote mate van handigheid en vaardigheid gepaard gaan met kunstkennis en kunst-smaak. De lithograaf moet de werking van elke kleur en elke verfstof of kleurenmengeling juist weten te beoordeelen, daar de steenen niet alleen de hoofdkleuren vasthouden, maar ook de schakeeringen, terwijl tevens acht moet worden geslagen op de verwantschap van die kleuren, welke door dekking gemengde tinten te voorschijn brengen. Bovendien eischt het veel oefening, de grondstoffen der verven en haar verhouding tot vet en vernis nauwkeurig te kennen, ten einde een schilderij in olieverf zooveel mogelijk na te bootsen, ook weder in verband met de eischen en den aard van den steendruk. Olieverfschilderijen drukt men af, òf op schildersdoek, dat dan dezelfde deklaag als voor gewone schilderijen hebben moet, òf op papier, dat later op linnen geplakt wordt. Het gebeurt ook wel, dat men het papier slechts den schijn geeft van een geweven stof, door den druk op een expres daarvoor gegreinde steen of een metalen plaat te leggen en aldus onder een pers te brengen. Hierdoor is men er zelfs in geslaagd de manier van penseelvoering eens meesters na te bootsen, zoodat het voor ongeoeffende oogen moeilijk valt een dergelijk product met zekerheid voor een lithographie te erkennen, wanneer het er met allerlei kunstgrepen op toegelegd is, het origineel ook in alle technische eigenaardigheden weer te geven.

Zooals wij hierboven reeds opmerkten, wordt ook bij de chromolithographie de overdrukmethode toegepast. Men trekt daarbij in den laatsten tijd veelvuldig partij van de eigenschappen van het zink, dat bij het mechanisch overbrengen en drukken eener afbeelding den steen geheel kan vervangen. De voordeelen zijn dan ook van veel beteekenis: de lithographische steenen zijn over het

Inrichting voor chromolithographie.

geheel niet meer zoo goed als vroeger, zij hebben dikwijls glasaderen en kalkvlekken, kunnen in de pers licht breken en zijn veel duurder dan zinken platen, die bovendien minder ruimte voor het bewaren eischen en gemakkelijker te hanteeren zijn. Met welke resultaten men deze kleuren-zinkdruk op de boekdruckpers heeft toegepast, hebben wij reeds vroeger (blz. 275) vermeld.

De genoemde minder goede eigenschappen van den lithographischen steen brachten Jos. Scholz te Mainz er toe, aluminiumplaten te gebruiken en daar zulke lichte platen zich gemakkelijk om cylinders laten buigen, kunnen zij ook voor rotatiepersen geschikt worden gemaakt. Deze uitvinding, algraphie genoemd, heeft tot dusver echter niet die veelvuldige toepassing gevonden, die men er van verwachtte.

Ook de steendrukker heeft van de photographie voor zijn kunst partij weten te trekken voor het overbrengen eener afbeelding op den steen, waardoor de arbeid des teekenaars uitgewonnen en groote nauwkeurigheid bij het weer-geven wordt verkregen. Zooals wij reeds bij de autotypie hebben opgemerkt, berust de mogelijkheid van het verkrijgen, vasthouden en overbrengen der afbeelding op de omstandigheid, dat sommige zelfstandigheden onoplosbaar worden als men er het licht op laat vallen, en daarbij wordt een negatief beeld gevorderd, dat zich op den steen laat overbrengen.

De eerste proeven van photolithographie kwamen voor ettelijke jaren uit Parijs; zij zagen er zeer goed uit en men had die op de volgende wijze vervaardigd. Een oplossing van jodenlijm in zwavel-ether wordt in het donker over een zeer fijn gegreineerden steen gegoten, waarna men het vocht laat indrogen. Zodoende verkrijgt men een zwarten grond, door microscopisch fijne scheurtjes in millioenen kleine stukjes verdeeld. Men legt er het negatieve beeld op en stelt het aan het zonlicht bloot. De door het licht aangedane gedeelten, dus de trekken van het beeld, worden daar-door onoplosbaar, en als men nu den steen goed en dikwijls met ether afwascht en daar-door het oplosbaar geblevene wegneemt, blijft eindelijk het beeld alleen over, met al zijn partijen van licht en schaduw. Nadat men den steen als gewoonlijk met gom en zuur geprepareerd heeft, kan men op de gewone lithographische manier afdrucken maken. Die eerste Parijsche proeven stelden oude gebouwen voor en de ongelijkheid van oppervlakte, het ruwe, scheen daar natuurlijk bij te behooren. Maar alle andere afbeeldingen, ook waarbij het niet gewenscht was, bezaten die eigenaardigheid, welke aan de wijze van bewerking lag, eveneens.

Steendrukkerswapen.

Tegenwoordig heeft men een veel betere en goedkoopere manier. Inplaats van de oplossing van asphalt in ether bedient men zich van chroomzuur kalium met gom of eiwit, met water; dit mengsel ondergaat onder den invloed van het licht dezelfde werking als het eerst beschrevene: het wordt er onoplosbaar door. De nieuwe methode heeft ook nog dit voor, dat het afwaschen niet met ether, maar eenvoudig met water geschiedt. Ook het overbrengen van het beeld op den steen door gelatine-vetdruk is eenvoudiger en min kostbaar.

Terwijl echter de eerste producten der photolithographie zich tot het weergeven van zeldzame kaarten, houtgravuren, handschriften, dus meer in 't bijzonder tot lijnwerk bepaalden, en het zeer twijfelachtig scheen of afbeeldingen naar de natuur genomen en over 't geheel afbeeldingen of teekeningen met tint- en schaduwovergangen zich zouden laten reproduceeren, levert de methode toch veel meer nog dan zij beloofde. Zoo zagen er atlassen en wandkaarten het licht, photographisch op steen ontworpen naar de origineele afbeeldingen die en reliëf in gips gemodelleerd waren. Het effect van deze kaarten is verrassend; zij maken op eenigen afstand geheel den indruk van een werkelijk reliëf. Over het geheel is evenwel in de laatste jaren de photolithographie, vooral voor de reproductie van afbeeldingen naar de natuur, door de lichtdrukmethode verdrongen. Wanneer evenwel het origineel uit lijnen of punten bestaat, dan wordt de photolithographie nog veel toegepast; zij toch biedt ook het voordeel, de origineelen naar welgevallen verkleind weer te kunnen geven.

Lichtdruk of Phototypie.

ook wel Alberttypie, kallotypie of lijmdruk genaamd, is evenals de voorgaande methode een combinatie van photographie en persdruk; zij berust op de toepassing van lijm en chroomzuur kalium. Deze beide stoffen in het donker in water opgelost en daarna op metalen of andere vlakke platen overgebracht, vormen bij het drogen een vaste en voor de inwerking van 't licht zeer gevoelige laag. Wordt deze laag onder een, in de camera obscura verkregen, negatief photographisch beeld aan 't licht blootgesteld, dan verliezen de onder de doorzichtige partijen van het negatief liggende lijndeelen hun vermogen om water op te zuigen en op te wellen. Besprenkelt men een aldus aan de werking van 't licht blootgestelde lijm- of gelatinelaag met water, dan wordt dit alleen aan de niet of weinig door 't licht getroffen plaatsen opgenomen. Wrijft men vervolgens na het bevochtigen vetten drukinkt over de laag, dan wordt deze inkt door alle vochtige (d. w. z. niet door 't licht getroffen) plaatsen afgestooten, maar door de overige gedeelten vastgehouden, zoodat de overgebrachte afbeelding in vette zwarte kleur duidelijk en krachtig te voorschijn komt. Deze met inkt bedekte lijmplaat brengt de omtrekken, schaduwen enz. bij den druk in de lithographische pers nauwkeurig op 't papier over en zoo is een afbeelding ontstaan, die lichtdruk genaamd wordt.

Voor de stelselmatige vervaardiging van lichtdrukken brengt men chroomzuur

kalium en gelatine als oplossing op een glazen plaat, laat haar drogen en stelt de achterzijde dezer plaat gedurende korten tijd aan de werking van het licht bloot. Daardoor wordt de laag, die onmiddellijk aan het glas raakt, onoplosbaar en hecht er zich met groote kracht aan vast. Vervolgens wordt een tweede laag van chroomzuur kalium en gelatine op de plaat gegoten, deze in het donker gedroogd en onder een photographisch negatief aan het licht blootgesteld; daarna wordt deze laag gewasschen en weer gedroogd. Om haar verder geschikt tot afdrukken te maken, wordt zij met glycerinehoudend water gevocht, vervolgens met een lithographische inktrol ingewreven en dan in de steendrukkers afgedrukt. Voor elken nieuwen afdruk wordt het vochten en opbrengen van den inkt met de rol herhaald.

In den laatsten tijd trekt men ook partij van de lichtdrukmethode tot het aanbrengen van kleuren, op de wijze der chromolithographie, door afzonderlijke glasplaten, evenals de kleursteen en bij laatstgenoemde, samen te stellen. Dit geschiedt door dekking van het negatief. Wanneer men b. v. alles toedekt op de afbeelding, wat niet geel mag worden en daarnaar een lichtdrukplaat vervaardigt, dan vormt deze de kleurplaat voor geel. Verscheidene gelatine-lagen kunnen op die wijze voor alle gewenschte kleuren ingericht worden en na met die kleuren ingewreven te zijn, kan men er achtereenvolgens op hetzelfde blad papier afdrukken van maken op de wijze der chromolithographie. Deze kleurenlichtdruk levert buitengewoon fraaie producten, waaronder vooral de te Zurich vervaardigde bosch- en berglandschappen in hun natuurlijke kleuren uitmunten, welke echter door de zorgvuldige en tijdroovende bewerking ook tamelijk kostbaar zijn.

De phototypie werd het eerst door Tessié de Mothay te Metz in 1866 in praktijk gebracht, doch deze gebruikte koper als onderlaag voor de lijmplaat. Joseph Albert te Munchen verbeterde de methode aanmerkelijk door het gebruik van glas in plaats van koper en door de verdubbeling der gelatinelaag. Het gelukte hem drukplaten te vervaardigen, die het tot 1000 en meer afdrukken uithielden, terwijl die van Tessié hoogstens 70 à 80 leverden. Eerst van dien tijd af is de lichtdruk voor de mechanische vermenigvuldiging van kunstplaten van beteekenis geworden en dateert ook de naam Alberttypie.

Na het invoeren der steendruksnelpers werd door verschillende daarmee gepaard gaande verbeteringen het productievermogen van de lichtdrukmethode nog belangrijk verhoogd en verkreeg zij een veel uitgebreider toepassing, daar zij, zooals wij reeds vroeger opmerkten, zich veel beter dan de photolithographie leent tot het weergeven van afbeeldingen naar de natuur met halftinten. Goede lichtdrukken kan men, voornamelijk als ze in het bruin uitgevoerd en gevernist zijn, bijna niet van photographieën onderscheiden. Tegenwoordig houdt een groot aantal photographische kunstinstellingen in alle landen en ook te onzent zich bezig met de lichtdrukmethode toe te passen, zoowel tot het weergeven van voorwerpen van kunst en industrie, als van gebouwen, stadsgezichten, landschappen, portretten enz., terwijl zij ook voor de boekillustratie, n.l. bij prachtedities en uitgaven op het gebied der kunst van veel beteekenis is geworden.

GERARD PORTELJE.
DE VRIJGEZEL.

Kopergravure, Koperets en Staalgravure.

De kopergravure, vroeger zoo veelvuldig voor boekillustratie in toepassing gebracht, ja in vorige eeuwen naast de houtgravure het eenige middel om prentwerken het aanzijn te geven, heeft in latere jaren dit terrein bijna geheel aan de nieuwere methodes moeten afstaan. Uit het oogpunt van kunsttechniek

Kopergraveerinrichting.

overtreffen haar voortbrengselen al de andere, maar de kostbaarheid van uitvoering en het tijdroovende van den arbeid heeft haar op het gebied der boekversiering de mededinging zeer moeielijk gemaakt.

Het vervaardigen van afbeeldingen door middel van koper- en staalplaten vormt een bijzonder kunstvak, dat in de techniek lijnrecht tegenover de houtgraveerkunst staat. Terwijl bij deze de afbeelding verheven op den drukvorm staat en met taaien inkt bedekt wordt, die zich door de drukking der pers aan het papier mededeelt, werken de koper- en staalgraveurs hun teekeningen

in de plaat, vullen ze met een veel dunner en zachter inkt op, en drukken haar door middel van een paar rollen af. Wij zullen ons eerst meer in het bijzonder bij de kopergravure bepalen. Deze kunst splitst zich in twee hoofddeelen: het eene bestaat in het opbrengen der teekening op de koperplaat, het andere in de verwerking der afzonderlijke partijen, die in den druk zwart moeten zijn. Terwijl het opbrengen der teekening bijna altijd op dezelfde, zeer eenvoudige wijze door middel van een op de verkeerde zijde licht afzettend papier plaats heeft, zijn er voor het tweede gedeelte van den arbeid een aantal methodes,

Facsimile van een kopergravure in graveer- of lijnenmanier.

die soms afzonderlijk, soms in verbinding met elkaar toegepast worden. De voor- naamste zijn:

1^e de graveer- of lijnenmanier;

2^e de punteermanier;

3^e de schraapmanier, ook wel zwartekunst genaamd;

4^e de radeermanier, of etskunst;

5^e de aquatinta-manier.

Om op een koperen plaat te kunnen werken, moet deze uiterst glad geslepen en gepolijst zijn; dit geldt voor al de genoemde manieren, die wij op beknopte wijze in hun eigenaardigheden willen doen kennen.

De graveermanier is verreweg de moeilijkste en kan slechts na jarenlange oefening met goed gevolg worden uitgeoefend.

De geheele teekening moet n.l. met de graveerstift in de blanke koperplaat worden uitgestoken, nadat men haar daarop vooraf ontworpen. Terwijl de plaat heet gemaakt is, wordt er een grond opgebracht, bestaande uit witte was, pek en mastik; deze grond wordt, nog warm zijnde, door middel van een brandende waskaars zwart gemaakt, waarna de teekening met doortrekpapier er rood opgebracht wordt. De lijnen der teekening worden nu overal met een zeer scherpe stalen naald, de zoogenaamde droge naald, er zoo over getrokken, dat de punt door den grond heen gaat en even in het koper dringt. Nadat de grond met terpentijn weggewassen is, vindt men de afbeelding op het koper in zwakke streken geschetst, en nu kan het eigenlijke graveeren beginnen. Hiertoe bedient men zich van stiften van verschillende vorm, zooals die bij

de houtgravure gebruikelijk zijn, en het blijft nu verder aan de vaardigheid van den kunstenaar overgelaten, hoe hij al die kromme en gekruiste lijnen, die nu eens zich zwaar opeengehoopt vertoonen, dan weer in een bijna onzichtbare fijnheid uitloopen, dat alles te voorschijn zal brengen wat wij harmonie, perspectief, ronding enz. noemen, in één woord dat alles wat wij van een goede prentverbeelding verlangen. Voor de fijnste en zachtste partijen gebruikt hij, behalve zijn stift, ook reeds de genoemde droge naald. Bij elken trek haalt de naald een driehoekig draadvormig koperen spaandertje af, dat zich dadelijk oprolt en bij de fijnste lijnen zoo dun is als het fijnste haar. Om een verkeerden trek weer uit te wisschen dient, indien de naald slechts zeer weinig in de plaat is gedrongen, een eenvoudige neerdrukking met het polijststaal; indien het dieper gegaan is, moet de geheele plaat worden afgeschaafd, totdat men weer een gladde oppervlakte heeft, die dan door een hamer aan de keerzijde wordt opgedreven om op gelijke hoogte met het onafgeschaafde gedeelte te komen.

Om een denkbeeld te geven hoe een met de graveerstift uitgevoerde kopergravure er uitziet, moeten wij onze toevlucht tot een nabootsing nemen. Nevensstaande afbeelding is een photographische reproductie van een gegraveerd portret.

De punteermanier is de tweede alleen met de hand uitgeoefende methode. Hierbij verkrijgt men de verschillende overgangen der tinten door meer of minder dicht bij elkaar staande punten, die derhalve als zooveel fijne gaten in de plaat als het ware ingedrukt worden. Daar het graveeren in koper het eerst van de goudsmiden uitging, werkte men in den aanvang met scherpe goudsmidshamers of met punten; later gebruikte men de roulette, een werktuig, dat uit een steel bestaat, waaraan een fijn getand stalen radje zoo vastgemaakt is, als dit bij een spoor het geval is. Op deze wijze kan men zeer zacht en fijn werken, maar minder kracht uitdrukken. Daarom werkt men ook wel eens met de stift na, en puncteert alleen de vleeschpartijen, het overige door lijnen bewerkende. Gedurende eenigen tijd hield men er van om dergelijke platen, ten einde er nog meer zachtheid aan te geven, met rood, bruin of in kleuren af te drukken. Ook door vermenging van gekruiste lijnen en punten kan men fraaie afbeeldingen verkrijgen.

De schraapmanier of zwartekunst verschilt zeer veel van de beide vorige manieren. Daarbij wordt niet het zwarte in het witte, maar omgekeerd het witte op het zwarte uitgewerkt. De koperplaat wordt met de reeds vermelde roulette zoo lang bewerkt, tot zij geheel ruw is; zoo afgedrukt, zou zij een geheel zwarte bedekking op het papier achterlaten. Op de aldus behandelde plaat wordt nu de teekening gemaakt en overeenkomstig deze worden alle plaatsen, die geheel wit moeten worden, met een scherp stalen instrument volkomen glad uitgeschrapt of gebruineerd, terwijl de halftinten, naarmate van het effect dat zij moeten maken, meer of minder ruw worden gelaten.

Hoewel deze manier reeds in de 15de eeuw werd uitgevonden, is zij toch eerst in lateren tijd door de Engelschen tot een hooger trap van volmaking

gebracht. Onder onze oude vaderlandsche kunstenaars zijn er evenwel ook eenigen die zich op het gebied der zwartekunst een welverdienden naam hebben verworven: Houbraken, Schenk, Troost, Blooteling, de Verkolje's en m. a. legden er zich met gelukkigen uitslag op toe Doch tegenwoordig is

Zwartekunstprent van A. Blooteling.
(Portret van Corn. de Witt.)

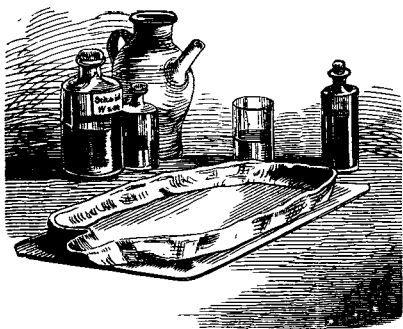
deze manier weinig meer in gebruik. Haar naam heeft zij te danken aan de zwarte kleur die in alle afbeeldingen den boventoon heeft. Ter aanbeveling strekt, dat zij minder tijd eischt dan elke andere behandeling en voorts, dat zij bij voorstellingen waar het op bijzondere lichteffecten aankomt, uitnemend bruikbaar is. Daartegenover staat echter het nadeel, dat men er geen scherpe omtrekken of veelvuldige afwisseling van tint door kan verkrijgen.

Bij de radeermanier, meestal etskunst genaamd, wordt de arbeid met de stift geheel of grootendeels vervangen door het bijtmiddel, nl. salpeterzuur of sterkwater, dat de lijnen aantast en uitbijt. De uitwerking wordt er echter ook anders door, want de geëtste lijn laat zich op den afdruk door haar meerdere ruwheid zeer gemakkelijk van een gegraveerde onderscheiden.

De plaat wordt, ten einde tot het etsen te kunnen dienen, met een harsachtigen, aan het zuur weerstand biedenden etsgrond bedekt en zwart of rood gemaakt, daarop de teekening met doortrekpapier of op andere wijze ontworpen en vervolgens met het etsen begonnen. Deze arbeid geschiedt eveneens met een fijnen stalen naald en naar omstandigheden ook met breedere werktuigen. Het is niet noodig, dat de etsnaald in het koper indringt, mits zij slechts den etsgrond geheel doorsnijdt, opdat de lijnen in het koper te voorschijn komen.

Dat werk is eigenlijk zuiver teekenen en een goed teekenaar met de stift maakt er zich spoedig mee vertrouwd. Indien een plaats verkeerd geradeerd is, dan bedekt men haar met behulp van een penseel met etsgrond, dien men in terpentijnolie heeft opgelost, laat alles drogen en begint opnieuw.

Wanneer de teekening geheel geradeerd is, begint het moeilijkste deel van den arbeid, het eigenlijke etsen. Te dien einde wordt de plaat met een rand van was omgeven en begoten met salpeterzuur (sterkwater). Doch hoe eenvoudig dit schijnt, zoo vereischt het toch veel oefening en nauwkeurige kennis der materialen waarmee men werkt, voor men met eenige zekerheid op een goeden uitslag kan rekenen. Nu eens ligt het mislukken aan het koper, dan eens aan het zuur, dan weer aan den etsgrond; zelfs de toestand van de lucht doet zijn invloed gevoelen. Een merkwaardige en niet goed op te helderen omstandigheid is deze, dat wanneer er weinig zuur op gebracht wordt, de streken zeer breed en grof worden, terwijl, wanneer het er ongeveer een duim hoog op staat, het etswerk veel beter en gladder en tevens dieper staat.

Etsgereedschap.

Wanneer men nu het etswater ongeveer vijf minuten heeft laten werken, zijn de trekken reeds vrij sterk aangetast en ingebeten. De plaat wordt, nadat het zuur afgegoten is, met water afgespoeld en gedroogd. De luchtpartijen zijn nu reeds sterk genoeg, maar de voorgrond is nog niet krachtig. Nu worden alle plaatsen die niet verder door het etswater mogen worden aangetast, met behulp van een penseel met opgelosten etsgrond overdekt. Is die grond hard

geworden, dan kan men er het etswater opnieuw opgieten en het wederom eenige minuten laten werken. Men gaat met het etsen en dekken voort, totdat men, na zulks vijf of zes malen herhaald te hebben, de sterkste schaduwen diep genoeg maakt heeft. Zijn er dan nog partijen, die niet sterk

en scherp genoeg zijn, dan kunnen deze wel met de graveerstift verbeterd worden; die, welke te diep uitgevallen zijn, laten zich met het polijststaal wat neerdrukken en daardoor ophelderen.

De radeermanier of etskunst is de gemakkelijkste methode om op koper iets tot stand te brengen. Waar het op treffende gelijkenis der voorwerpen, op juiste teekening der vormen en uitdrukking van het karakter aankomt, wordt aan haar door de kenners meestal de voorkeur gegeven boven de op andere wijze behandelde koperprenten. Vooral landschappen en portretten kunnen door haar op hoogst artistieke wijze en met veel effect worden weergegeven.

Ten slotte blijft nog ter vermelding over de manier die gewasschen teekeningen nabootst, bekend onder den naam aquatinta. Deze schijnt omstreeks het midden der 18de eeuw door velen tegelijk op verschillende wijzen te zijn uitgevonden en komt in 't kort op de volgende behandeling neer. Nadat de omtrekken eener teekening ingeëtst zijn en de plaat weder gereinigd is, brengt men haar in de zoogenaamde stuifkast, waar zij met een laag fijne harspoeder zooveel mogelijk gelijkmatig bedekt wordt. Door het verwarmen der plaat boven een matig kolenvuur worden die poederdeeltjes week en smelten. Er blijven nu hier en daar openingen over, waardoor vervolgens het sterkwater op het koper kan inwerken. De fijnheid der korreling hangt zoowel van de fijnheid van het harspoeder als van den duur en de sterkte der verhitting af, daar bij matige verhitting de korrel het fijnst en bij sterkere hitte al grover en grover wordt en eindelijk tot één massa samensmelt. De aldus met een grond belegde plaat moet nu op dezelfde wijze een aantal etsingen ondergaan, gelijk wij zooeven bij de etsmanier zagen. Plaatsen die geheel wit moeten blijven, worden natuurlijk reeds voor de eerste etsing met vloeibaren etsgrond bedekt; de onbedekte plaatsen verkrijgen door de eerste etsing de lichtste schaduw tinten, totdat door herhaald dekken en etsen de plaat geheel afgewerkt is. De zachte overgangen worden door middel van het schraap- en bruineerstaal verkregen.

Deze manier is er geheel op berekend om teekeningen in Oost-Indischen inkt, sepia en dergelijke zeer gelukkig na te bootsen, vooral waar het effect meer door hoofdpartijen en ten gevolge daarvan met minder tinten verkregen moet worden.

De omstandigheid, dat deze platen slechts een klein aantal goede afdrukken leveren, kan wel de hoofdreden zijn, dat deze manier in den laatsten tijd hoe langer hoe meer verwaarloosd is geworden.

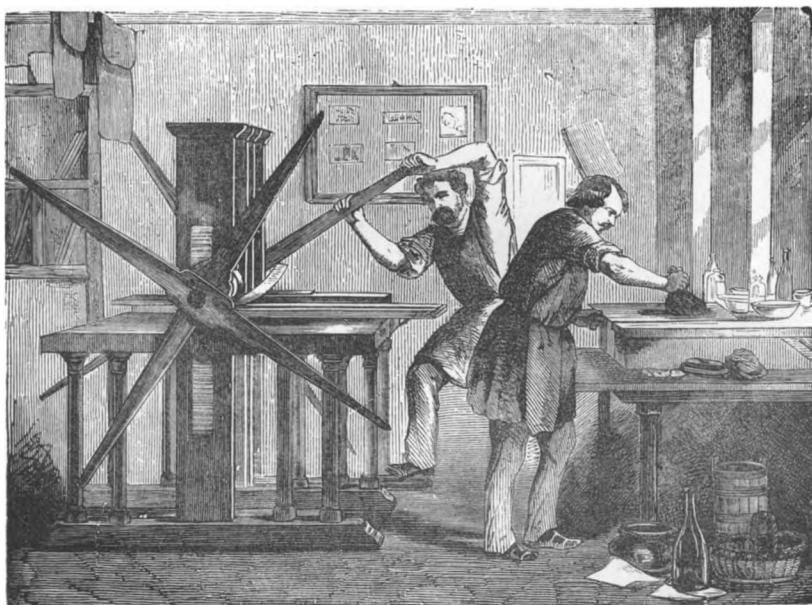
De staalgravure onderscheidt zich van de kopergravure alleen daardoor, dat zij op een ander metaal werkt en wel een welks eigenschappen eenige voordeelen bij de bewerking opleveren. De oorspronkelijke behandeling is geheel in overeenstemming met die van de kopergravure.

De eigenlijke staalgravure dagteekent eerst van het jaar 1820, toen de Engelschman Heath de kunst uitvond om staal door decarboniseeren, d. i. door het de koolstof te ontnemen, weeker en daardoor beter bewerkbaar te maken, en omgekeerd na het voltooiën der bewerking door een andere chemische bereiding weder te carboniseeren, en er het vroegere koolstofgehalte en bijgevolg de eerste hardheid aan terug te geven.

Facsimile eener ets van Rembrandt.

Het is juist door de hardheid, dat de stalen platen voor buitengewoon fijn werk geschikt zijn en dat er duizenden afdrukken meer van gemaakt kunnen worden dan van een koperen plaat. Bij de laatste toch, indien zij goed gegraveerd is, vallen de eerste 1500 afdrukken goed uit, de latere worden hoe langer hoe flauwer; van een geëtste plaat kan men slechts een 500-tal goede afdrukken verkrijgen. De staalplaten worden bijna alle geëtst en de graveerstift wordt er weinig bij gebruikt. Hoewel de behandeling bij het staalgraveeren bijna dezelfde is als bij het koper, zoo komen er toch enkele afwijkingen bij voor, waarvan de bijzondere aard van het staal de oorzaak is; vooral bestaat

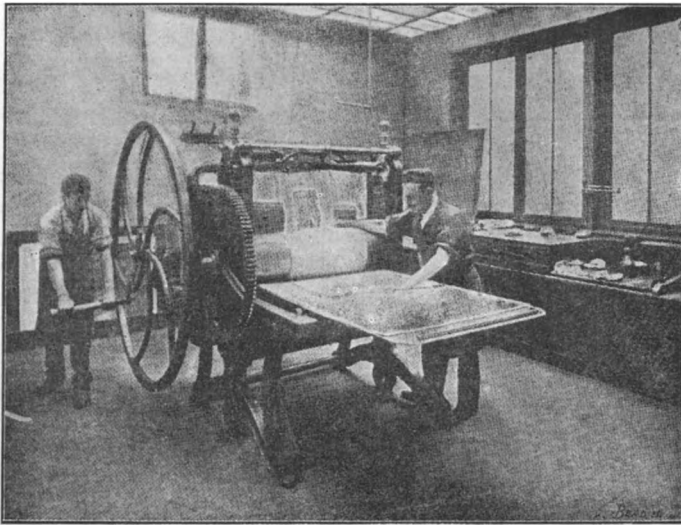
Houten plaatdrukkers.

er verschil in de middelen waarmee men etst. Het ijzer en nog veel meer het staal is voor zuren veel gevoeliger dan het koper, zoodat men er niet met gewoon sterkwater op etsen kan. Men heeft zich daarom alle moeite gegeven om etsmiddelen te vinden, welke zachter, maar toch gemakkelijk en zeker op het staal werken en de Engelschen maakten daarvan gedurende langen tijd een geheim. Tegenwoordig zijn er een menigte mengsels van verschillenden aard bekend en beproefd.

Van de eigenschap van staal, nl. dat het zich door gloeiing week en dan door verschillende middelen weer hard laat maken, trekt men partij door in week metaal te etsen en dan later van de verharde plaat te drukken. Daardoor is bovendien de dadelijke vermenigvuldiging der platen zelf mogelijk

gemaakt, die wel niet bij kunstplaten maar toch veel bij papierengeld en dergelijke wordt toegepast. Wanneer men op een gegraveerde en geharde plaat een zachte gladde staalplaat legt, en deze twee onder een zeer sterke drukking door een paar cylindrs laat gaan, of wanneer men de laatste plaat geheel weglaat en den boven-cylinder van zacht staal maakt, dan zal in beide gevallen, of op de plaat of op den cylinder, de origineele plaat verheven overgedrukt worden. Wanneer men nu deze wederom verhardt, kan men er door enkel overdrukken weer andere weeke platen mee verkrijgen, zoo zelfs dat zij van de oorspronkelijk geëtsde plaat haast niet te onderscheiden zijn en na verharding evengoed als deze tot afdrukken gebruikt kunnen worden.

Het drukken van koper- en staalplaten geschiedt op dezelfde wijze en daarover valt nog een en ander op te merken. De inkt bestaat in hoofdzaak,

IJzeren plaatdruckpers.

evenals de boekdrukinkt, uit vernis en zwartsel; hij is alleen wat dunner en zachter. Hij wordt met een lap in den vorm eener flesch (tampon of robber genaamd) in alle lijnen der plaat goed ingewreven, het overtollige met een andere lap weggenomen en vervolgens de plaat door middel van krijtpoeder, terpentijnolie e. d. g. volkomen gezuiverd en gepolijst. Het beste middel om te polijsten blijft nog altijd de bal van de bloote hand, en geoefende drukkers leeren dien zoo goed gebruiken, dat zij in staat zijn, met tint te drukken, d. w. z. een licht waas van zwart op 't koper laten staan, dat mee afgedrukt wordt en de afbeelding een voller en warmer effect laat maken. Overigens wordt dit zoogenaamde tinten ook zoo gedaan, dat men op de volkomen gereinigde

plaat met een mousselinlapje uit de reeds van inkt voorziene teekening weer een weinig inkt, om zoo te zeggen een aasje kleur er opbrengt en gelijkmatig verdeelt. Eindelijk wordt de plaat met het eenigszins vochtig gemaakte vel papier bedekt en laat men beide door de met flanel overtrokken cilinders der plaatdrukpers gaan, waarna er een afdruk gereed is. Voor het drukken van elk volgend exemplaar wordt natuurlijk het inkt opbrengen herhaald.

De plaat neemt den inkt veel gemakkelijker aan en geeft dien ook veel beter aan het papier af, wanneer men er de warmte bij te hulp neemt; daarom ligt de plaat gedurende het inkten op een rooster boven een kolenvuur.

De houten plaatdrukpers is zeer eenvoudig, veel eenvoudiger nog dan haar zuster, de boekdrukpers. Zij bestaat eigenlijk alleen uit een paar rollen en den noodigen toestel om deze over elkander te laten loopen. In den laatsten tijd maakt men haar ook van ijzer, waardoor zij minder plaats wegneemt, duurzamer is en nauwkeuriger werk levert. Door stoom gedreven, zou zij gemakkelijk 10- à 20-maal vlugger kunnen werken, indien slechts de hand even spoedig den inkt kon opbrengen als de stoompers drukt. Dit gaat evenwel niet, zoodat de laatste dus gedurig naar de eerste zou moeten wachten.

Heliogravure of Photogravure.

De inrichtingen voor koper- en staalgravure hebben evenals de boekdrukkers en lithografen partij weten te trekken van de voordeelen, die de toepassing der photographie aan de hand deed. De besparing aan tijd en kosten, verkregen door de photographische reproductie eener door den druk te vermenigvuldigen afbeelding is bij den kostbaren en tijdroovenden arbeid der gravure op koper of staal van nog grooter beteekenis dan bij de genoemde zusterkunsten.

De eerste proeven op dit gebied werden reeds in 1827 door Nicophore Niepce te Chalons-sur-Saone genomen en zijn methode kreeg den naam van heliographie. Zij berust op de toepassing van asphalt. Asphalt bezit, zooals wij reeds vroeger opmerkten, de eigenschap van door de chemische werking van het licht zijn oplosbaarheid in etherische olie te verliezen. Wanneer men dus een metalen plaat met een oplossing van asphalt in lavendelolie bedekt, deze laag droogt en haar onder een op transparent papier gemaakte teekening aan het licht blootstelt, dan houden de zwarte lijnen der teekening het licht tegen, en op de zich daaronder bevindende plaatsen blijft het asphalt oplosbaar; onder de licht doorlatende witte plaatsen der teekening wordt het echter onoplosbaar. Behandelt men vervolgens een op deze wijze aan 't licht blootgestelde plaat met lavendelolie, dan wordt het oplosbare asphalt weggenomen, terwijl daarentegen het onoplosbare achterblijft. Het metaal behoudt dus op alle plaatsen, die niet door de trekken der teekening gedekt waren, zijn asphaltbedekking. Giet men een bijtend zuur op de plaat, dan tast dit het metaal op alle open plaatsen aan, op de bedekte evenwel niet en zoo ontstaat een in het metaal liggende teekening, ongeveer als een ets.

Deze methode van Niepce vordert wegens de geringe gevoeligheid van het asphalt een zeer langdurig blootstellen aan het licht. Zij werd echter later

Photogravure naar een Schilderij van J van de Sande Bakhuizen

door den Engelschen liefhebber-photograaf Fox Talbot veel verbeterd. Deze bedekte nl. de metalen plaat met een mengsel van chroomzuur kalium en lijn. Deze specie verliest bij het blootstellen aan 't licht haar oplosbaarheid in warm water, evenals het asphalt in etherische olie, en maakt dus op analoge doch eenvoudiger wijze als boven beschreven, het vervaardigen van een ets in koper door middel van het licht mogelijk.

Een geheel andere methode werd later door Scamoni en ook door Donné te Parijs toegepast. Deze vervaardigden langs den gewonen photographischen weg door middel van zilverzouten een positief beeld op collodium. Zoo'n beeld geeft een zwak relief, dat door doelmatige versterking verhoogd en galvanoplastisch behandeld kan worden, waardoor het eveneens een voor den druk geschikte metaalplaat oplevert.

Een latere methode, die tegenwoordig meer algemeen toegepast wordt dan de beschrevene is de photo-galvanographische, waarvoor de Oostenrijker, Paul Pretsch in 1854 patent verkreeg en die na velerlei verbeteringen thans hierin bestaat, dat men van een photographisch, naar een teekening of gravure vervaardigd negatief een lichtkopie op pigmentpapier samenstelt en de aldus verkregen afbeelding op een gladde koperen plaat overbrengt en ontwikkelt. Van de en relief te voorschijn komende afbeelding wordt vervolgens langs galvanoplastischen weg een cliché gemaakt en daardoor een verdiepte, voor een koperplaatdruk geschikte plaat verkregen.

Al deze methodes van heliogravure leenden zich echter alleen tot de reproductie van uit lijnen bestaande teekeningen of prenten, zooals landkaarten, kopergravuren, geldswaardig papier, enz. De methode daarentegen, die onder den naam photogravure in onze dagen een algemeene en uitgebreide toepassing vindt, zoowel tot vermenigvuldiging van groote kunstplaten als tot illustratie van boeken, stelt ook in staat teekeningen met halve tinten, olieverfschilderijen of photographieën naar de natuur: portretten, landschappen, enz. op koper over te brengen en daarvan afdrukken te maken. De eerste proeven, door Goupil te Parijs in den handel gebracht, waren uitnemend fraai en evenaarden de aquatintplaten der beste graveurs van vroeger.

Om de halve schaduw tinten door de koperen plaat op 't papier te doen weergeven, voegt men bij een mengsel van chroomzuur kalium en lijn (gelatine) fijn zand; daardoor ontstaat bij het kopiëren onder een negatief en het wasschen in warm water een ruw reliefbeeld, dat galvanoplastisch geclicheerd ook een ruwe koperplaat geeft. Deze ruwheid of korrel is tot het weergeven der ineenvloeiende tinten een bepaald vereischte, daar op de blanke of gladde gedeelten der plaat geen inkt ingewreven kan worden.

In Duitschland vervaardigt men in den laatsten tijd zulke photogravures in halve tinten naar het voorbeeld van Klic te Weenen op een andere manier. Men maakt naar een photographisch positief op glas door lichtkopie een negatief pigmentbeeld en brengt dit op een koperen plaat over, die vooraf met asphaltpoeder bestoven en vervolgens door smelting van het asphalt verwarmd geworden is. De met het pigmentbeeld bedekte koperen plaat wordt met ijzerchloride geëts; dat, ten gevolge der pigmentbedekking, de schaduwen het

sterkst, de lichtpartijen het minst aantast. Hét gesmolten asphaltpoeder brengt te gelijker tijd op het koper den korrel teweeg. Geheel hiervan afwijkend in de wijze van behandeling, maar volkomen analoog in de resultaten is de later door Obernetter te Munchen uitgevonden koperlichtdruk. Hierbij wordt een koperen plaat door een photographisch positief geëtst, dat vooraf in een chloorzilverbad daarvoor is geprepareerd.

De photogravures hebben uit artistiek oogpunt een bijzondere aantrekkelijkheid door haar zuivere reproductie, die zich door buitengewone scherpheden, reliëf en het weergeven van de geringste bijzonderheden onderscheidt. In dit opzicht verdienen zij zeer zeker de voorkeur boven de lichtdrukken, met name wanneer men photographische portretten op de meest volkomen wijze wil weergeven. Ook voor reproductie van olieverfschilderijen, 't welk door de camera obscura op elke gewenschte grootte mogelijk is gemaakt, wordt de photogravure met het beste gevolg toegepast. Nevensstaande verkleinde reproductie van het fraaie doek van J. van de Sande Bakhuyzen moge daarvan tot bewijs strekken.

Wat de kosten van deze drukplaten aangaat, vergeleken met die der verschillende zincographische (verg. blz. 280), de gemiddelde prijs bedraagt per □ c.M. f 0.12 à f 0.15, met een minimum van f 20.—.

Aan al deze nieuwere reproductie-methoden hebben wij het te danken, dat handschriften van hooge waarde voor de beoefening der wetenschap, uiterst zeldzame drukwerken, die om hun inhoud of voor de studie der typographie in haar eerste beginselen van groote beteekenis zijn, kostbare miniaturen, prenten en portretten van beroemde meesters in de ets- en graveerkunst, schilderijen, teekeningen, ja wat niet al, onder ieders bereik kunnen worden gebracht.

9. HET INNAAIEN EN BINDEN.

De gewoonte om de boeken in losse vellen of bij katerns (*in albis*) te verzenden is geheel in onbruik geraakt en bepaalt zich tegenwoordig bijna uitsluitend tot enkele school-, gebedenboeken en almanakken, die de wederverkooper zelf laat innaaien. De meeste boeken worden door de uitgevers ingenaaid of gebrocheerd verzonden, hetgeen bij de vrij algemeene in-commissiezending en voor de dikwijls groote zwerftochten bepaald noodig is geworden. Zij hebben in dien toestand weinig te lijden en zijn, wanneer later een beschadigd omslag door een nieuw vervangen wordt, weer in verkoopbaren staat.

Het eerste werk voor den innaaier is het vouwen. De boekbinder ontvangt de vellen of bij katerns van eenige vellen tot exemplaren vergaard, of bij afzonderlijke vellen zooals die uit de pletpers komen. In het eerste geval begint hij met de vellen zoo te leggen, dat het eerste onderaan, het laatste bovenop komt te liggen. Vervolgens geeft hij ze deze richting: de volgcijfers der vellen, die op de eerste bladzijden voorkomen (de *signatuur*) aan zijn linkerzijde naar de tafel gekeerd en de volgcijfers met het sterretje (de *valsche signatuur*), indien deze n.l. op de derde bladzijde voorkomt, aan zijn rechterkant naar boven. Het vouwen begint altijd met de rechterhelft van het vel over de linkerhelft heen te leggen. Vóór men met het vouwbeen de vouw scherp aanstrijkt,

moet men zich eerst tegen het licht overtuigen of de cijfers der bladzijden elkaar bedekken, en is dit het geval niet, de vouw verschuiven; ook bij de twee volgende vouwen, waarbij men het vel telkens midden door vouwt, doet men wel naar de cijfers der pagineering te zien of zij elkaar bedekken. Door hierop niet te letten worden de vellen meestal scheef gevouwen en daardoor de verdeeling der witte randen ongelijkmatig, zeer ten nadeele van het voorkomen van het boek. Wanneer een vel nauwkeurig gevouwen is, moeten de punctuurgaten, die het in de drukpers ontvangt, juist in de eerste helft der middenbladzijden liggen. Bij vellen, die van een gewone handpers

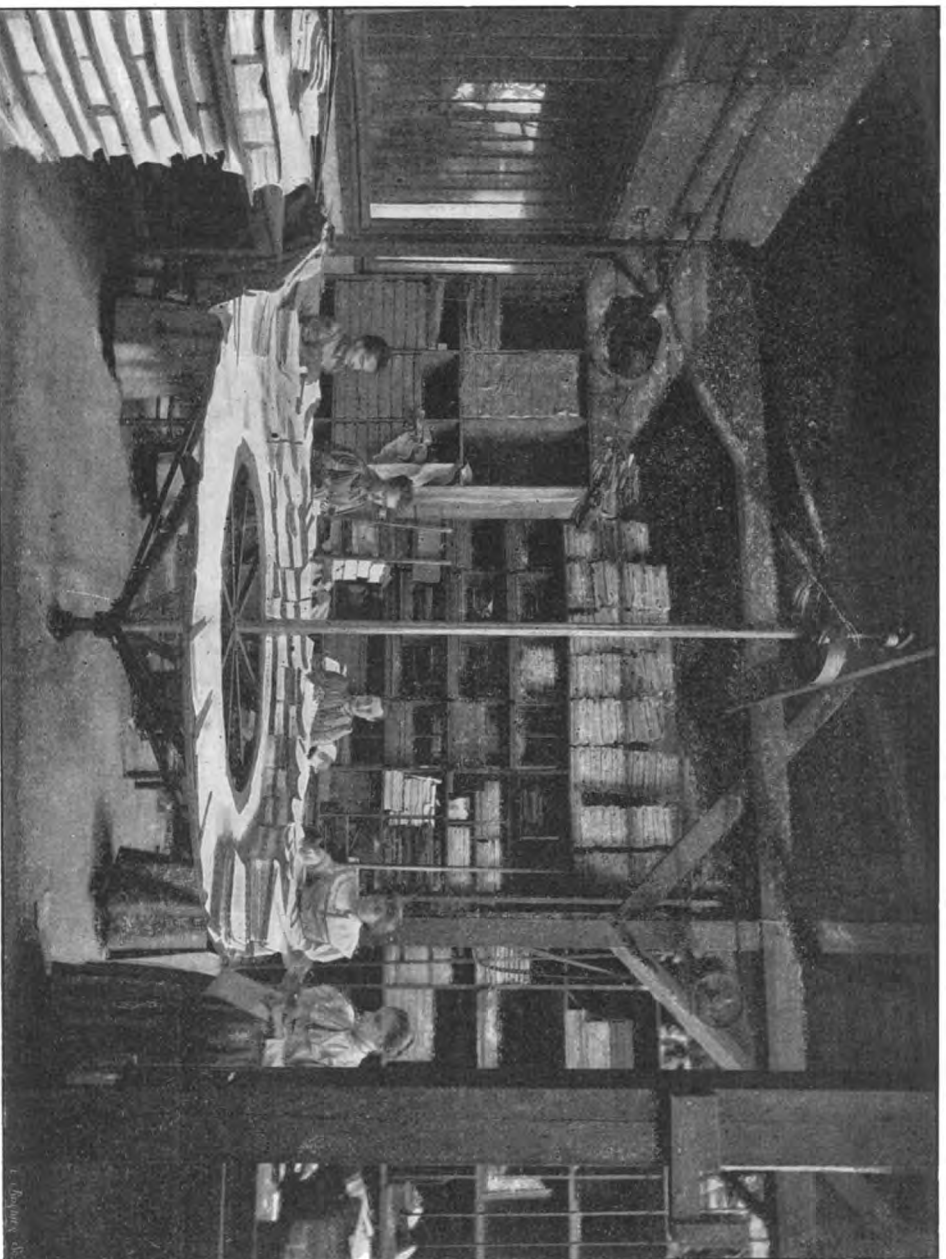

Brochceerinrichting.

komen, kan men ook de eerste vouw volgens de punctuurgaten doen, doch dit is het geval niet bij machinalen druk op dubbel formaat, daar alsdan de gaatjes zich tusschen twee afzonderlijke vellen bevinden, die vóór het vouwen vaneen gesneden worden.

Het vouwen is altijd een tijdroovend en machinaal werk en wordt meest door jongens, of op groote werkplaatsen, vooral in Engeland, door meisjes verricht, die, dag aan dag niets anders doende, er buitengewoon vaardig in worden. Ook heeft men sedert lang vouwmachines, die eenvoudig en, zeer vlug werken en ongeveer 2000 vellen per uur gevouwen afleveren.

Wanneer de vellen vóór het vouwen soort bij soort gelaten en niet tot een boek vergaard zijn, geschiedt het vergaren na het vouwen, door van elk

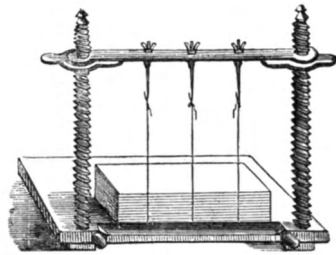

Het vorgaren der katerns aan een draaftafel.

hoopje der afzonderlijke vellen, die in volgorde gelegd zijn één af te nemen, wat in groote werkplaatsen tegenwoordig aan een in draaiende beweging gebrachte tafel door 4 à 6 personen tegelijk geschiedt. Daarna collationneert men, d. i. men ziet na of aan eenig exemplaar een of meer vellen ontbreken, of al de vellen op orde en goed liggen en of ze goed gevouwen zijn. Het collationneeren vereischt eenige handigheid. Nadat men de vellen aan kop en rug gelijk gestooten heeft, vat men ze bij pakjes van één of meer boeken met de rechterhand aan den bovenrechterhoek stijf vast en laat met den duim van de linkerhand de vellen één voor één overslaan, zoodat men duidelijk tusschenhet omslaan de signatuur kan lezen. Wanneer alles in orde bevonden is, heeft men dikwijls nog het een en ander te doen, b. v. titels aan te hechten, platen of kaarten in te leggen, indien deze van grooter formaat zijn ze te vouwen, verbeterbladen inbrengen, enz. enz. Wanneer het boek een gewone uitgaaf is en bestemd om in commissie gezonden te worden en dus een dunne papieromslag voldoen kan, worden de bladen eenvoudig met naald en draad doorgestoken en aan elkander geregen; daarna de omslag aan den rug vastgeplakt.

Sedert eenigen tijd wordt er voor het vasthechten van dunne brochures, afleveringen, catalogussen enz. een nieuwe methode gevolgd n. l. met Brehmer's hechtmachine. Dit is een zeer klein doch praktisch werktuig, waarmede men door even op een knop te slaan, de vellen met metaal-draad in plaats van garen kan samenhechten. Ook voor het innaaien van grootere werken, zelfs van zware schrijfboeken, heeft dezelfde uitvinder een machine in den handel gebracht, die buitengewoon vlug en solide werkt, ook met ijzerdraad.

Na het snoeien der bladen, dat vóór het naaien geschiedt, en het gelijk knippen van den omslag is het werk van den brocheerder afgelopen. Moet een boek van een degelijken band voorzien of een vroeger ingenaaid of in afleveringen verzonden werk gebonden worden, dan wordt het aan een menigte kunstbewerkingen onderworpen. Eerst komt het op de naaibank, een opstaand raam, waarvan

Naaibank.

Het naaien in de naaibank.

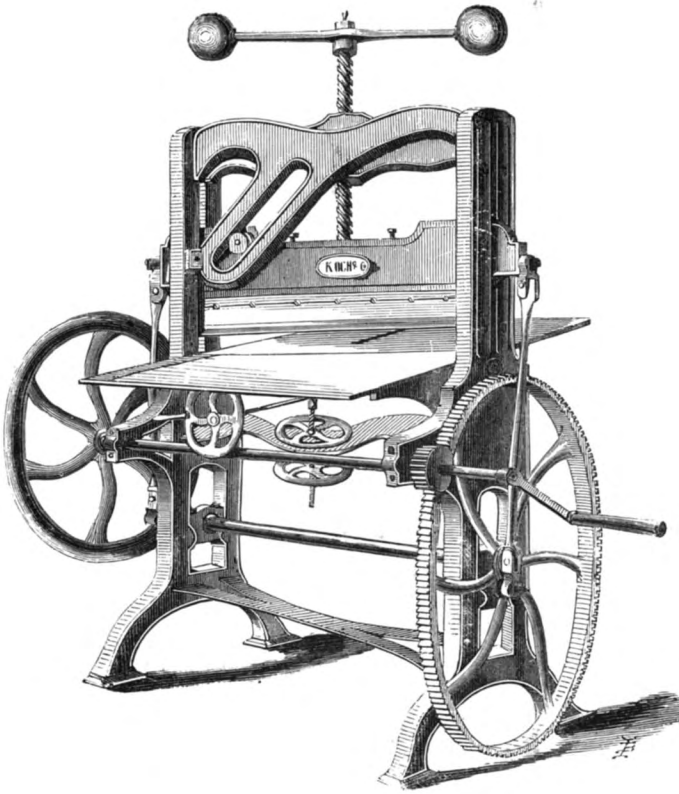
de bovenste dwarsbalk langs houten schroefstijlen op en neergelaten kan worden. Twee, drie, soms meer touwen staan loodrecht in het raam gespannen. De ruggen der boeken worden op denzelfden afstand der touwen ingezaagd en de vellen met de zaagsneden één voor één tegen de touwen gelegd. Terwijl de linkerhand het eerste vel tegen de zaagsneden aandrukt en het van binnen eenigszins open houdt, steekt de rechterhand met naald en draad beurtelings door de sneden op die wijze, dat de draad om de gespannen touwen heenloopt. Bij het volgende vel begint men natuurlijk waar de draad ligt, namelijk aan de benedenzijde, zoodat ieder vel om beurten van boven naar beneden en van beneden naar boven aan de koordjes wordt vastgehecht. Op die wijze kan men verscheidene boeken, zelfs van verschillende formaten tegelijk tot een weinig onder de hoogte der schroefstijlen naaien. Ze worden daarna losgemaakt, gescheiden en de touwen zoo afgesneden, dat bij elk boek aan weerszijden nog een stukje overschiet. Deze eindjes worden uitgerafeld en met een mes nog een weinig afgevlakt, zoodat het als het ware kwastjes zijn. Deze kwastjes worden later aan de schutborden vastgelijmd en maken hoofdzakelijk de verbinding uit tusschen het boek en den band. Voorts dienen daartoe de schutbladen van schrijf- of ander papier, die men na het naaien vóór en achter het boek vastgeplakt heeft.

Het stevig ingenaaide boek moet nu vervolgens aan den rug rondgemaakt worden; men besmeert dezen met warme lijm en wrijft die met een warmen hamer overal goed in. De lijm vormt een algemeen verbindingsmiddel tusschen de onderscheidene vellen, doch mag niet te dik op den rug gesmeerd worden; het is voldoende indien de retten tusschen de vellen er slechts mee opgevuld zijn. Gewoonlijk laat men het rondn van den rug terstond op het lijmen volgen. Eer nog de lijm geheel droog is, legt de binder het boek voor zich en slaat langs de rugzijde met den hamer naar zich toe, eerst op de eene en daarna op de andere zijde, zoodat het platte vierkant van rug en voorzijde in een zachte ronding overgaat.

Daarna volgt het afpersen of knepen. Al zijn de dekborden van een boek vrij dik, toch mogen zij niet voorbij den rug komen; eer springt deze een weinig uit. Ten einde dit te verkrijgen, zet men het boek tusschen twee planken in de pers en draait deze zeer stevig aan, doch zóó, dat de rug buiten de plankjes uitsteekt. Met een hamer wordt de rug een weinig over de kanten der persplanken heengeslagen, zoodat er een gleuf ontstaat, waaraan men later het dekbord zal vastleggen en die het openslaan gemakkelijker moet maken.

Vervolgens moeten de kanten glad afgesneden worden. Vroeger deed men dit met mes en liniaal, later met de ook thans nog gebruikt wordende snijpers. Het boek wordt dan in een gewone houten pers gezet en met den snijploeg, een soort van schaaf met een rond mes er in, langs den kant van de pers afgesneden. Op grootere werkplaatsen is echter dit vermoeiend werktuig geheel in onbruik geraakt door de snijmachines. Zulke snijmachines worden door een man gedraaid of wel door stoom bewogen; zij werken op een stevig mes, dat langzaam doorgaat en met de grootste gemakkelijheid alles glad en zuiver afsnijdt wat er onder komt, papier zelfs bij geheele riemen, stapels

bordpapier enz. Nadat de boven- en benedenzijden van het boek afgesneden zijn, komt de voorkant aan de beurt, die meestal reeds vooraf gebogen is gemaakt. Toch moet deze geheel als de beide smalle zijden behandeld en dus weer in platten toestand gebracht worden. De lijm van den rug wordt daartoe met stijfsel zooveel verweekt dat zij buigzaam is; dan laat men het boek, met den rug naar beneden gehouden, met kracht op de tafel vallen totdat hij weer

De snijmachine.

geheel plat wordt, zoodat de vroegere arbeid geheel en al vernietigd schijnt. In dien toestand wordt het boek in de snijpers vastgeschroefd en aan de voorzijde evenals van boven en beneden afgesneden. Doch zoodra het uit de pers genomen is, neemt de rug door de veerkracht der stollende lijm terstond zijn vorige gedaante weer aan, zoodat rug en voorzijde weder een bollen en hollen vorm hebben. De reden waarom men de geheele bewerking van het rond van den rug liever vóór dan na het afsnijden doet plaats hebben, is hierin gelegen, dat anders verscheidene bladen gemakkelijk zouden kunnen worden verplaatst, waardoor de voorzijde niet glad blijven en katerns of bladen uitpuilen

Kijkje in een groote boekbinderij.

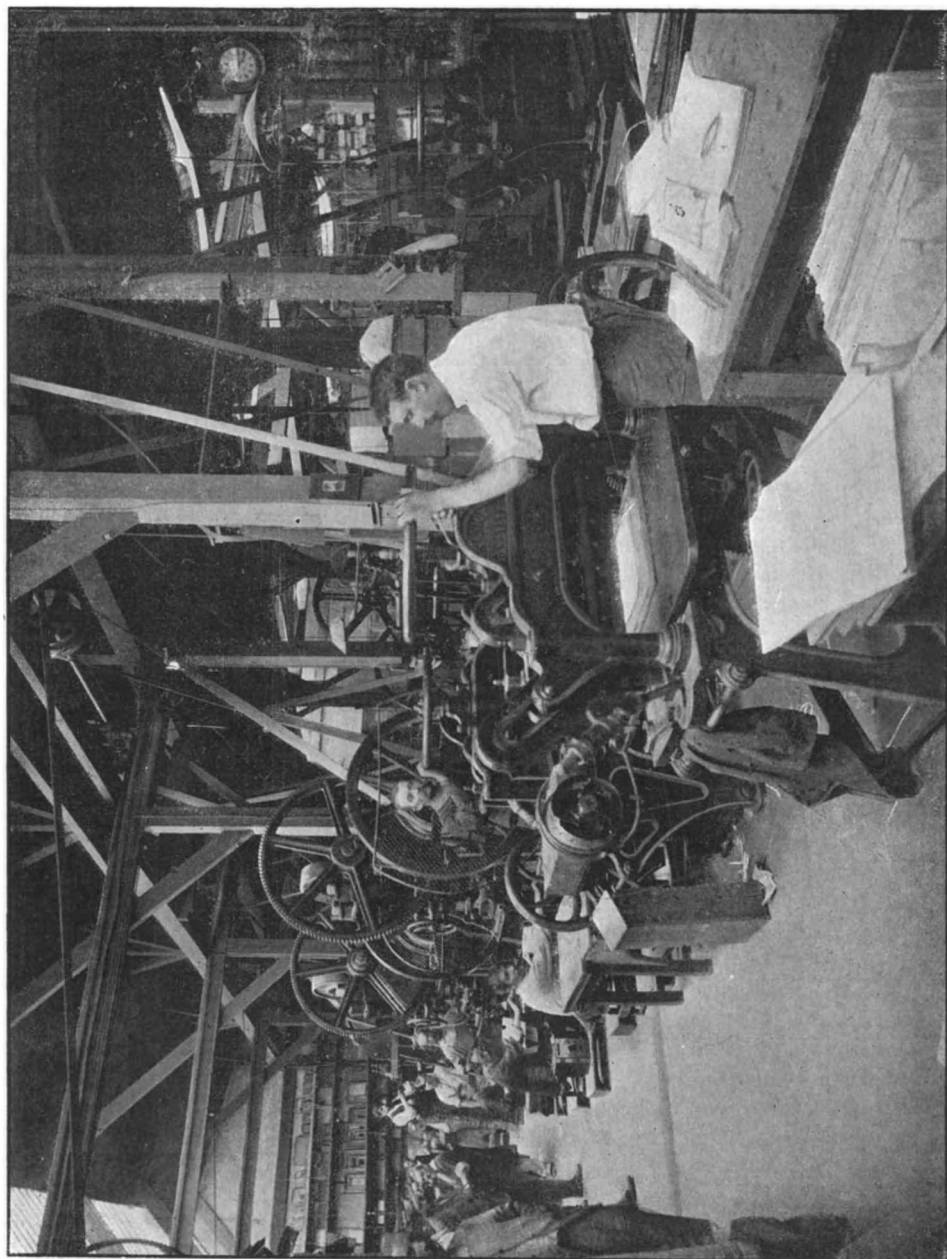
zouden. Voor het ronden en knepen der boeken worden sedert eenigen tijd ook machines gebruikt, die door haar juist en zuiver werk zeer in zwang komen. Bij het binden van groote partijen zijn ze onmisbaar door de besparing van arbeid.

De sneden van nieuwe werken worden gewoonlijk wit gelaten; bij het binden van oudere boeken is het kleuren aan te bevelen. Men kan ze geel, blauw of rood verven of spikkelen, ook marmeren of vergulden. Terwijl men de kleurstof er op brengt, moet het boek stevig aangeschroefd in de pers staan. Na het verven worden de sneden met agaten bruineertanden en een weinig was gladgemaakt. Het bespikkelen geschiedt door middel van een borstel en een tralieraam. Men doopt een stijven borstel in de te gebruiken kleurstof, meest blauw of rood, en wrijft daarmee boven het boek over het tralieraam, zoodat er ontelbare fijne droppeltjes kleur op de snede vallen. Indien men vooraf graan- of rijstkorrels of figuurtjes op de snede strooit, blijven de plekken waar deze liggen natuurlijk wit en men verkrijgt aldus de zoogenaamde korrelsnede. Het marmeren maakt veel meer omslag noodig en elke soort vereischt een andere behandeling; men bedient zich hiervoor van dezelfde middelen door welke men ook het zoogenoemde marmerpapier kleurt.

De fraaiste versiering is echter het vergulden der snede, waarvoor men zuiver bladgoud gebruikt. De blaadjes worden op een leeren kussen op maat gesneden met het zoogenaamde goudmes, dat met een lang en zeer buigzaam lemmer aan weerszijden snijdt. Nadat de snede van het boek in de pers zeer glad gemaakt is door middel van glasscherven of schraapstaal en daarna afgewreven en met den bruineertand gepolijst is, wordt er met een sponsje verdund eiwit op gebracht. Om de goudblaadjes goed op de snede te brengen, wordt veel handigheid vereischt, welke eerst na langdurige oefening te verkrijgen is, want de eerste voorwaarde bij het opleggen is natuurlijk dat er geen vouwen of scheuren in het goud komen. Op plaatsen waar het niet goed vatten wil, duwt men het zacht aan met watten. Wanneer het goudoplegsel voldoende gedroogd is, wordt de snede gepolijst met agaattanden. Bij gewoon werk is het goud gedroogd binnen één of twee uur; het drogen is echter afhankelijk van het papier, of het gelijk of ongelijk is; bij spoedeischend werk kan het in een kwartier geschieden, doch dan kunstmatig. Daarna kan men er desverkiezende nog allerlei ornamenten inpersen of inslaan.

Na het bewerken der snede is het boek gereed voor den band. Indien deze, zooals tegenwoordig bij nieuwe boeken veel voorkomt, vooraf bij groote getallen op machinale wijze gereed gemaakt wordt (*vliegende band*), dan is de verdere bewerking met het aanplakken der schutbladen en touwtjes tegen de zijkan ten en het in de pers zetten afgeloopen. Dikwijls zet men voor de netheid een stukje gekleurd band (*kapitaalband*) boven en onder aan den rug. Het steekt een weinig boven de snede uit en vormt een soort tusschenstrik tusschen den band en de snede.

Boeken, die geheel uit de hand gebonden worden, moeten echter stuk voor stuk aangekleed worden. Dit kleed is verschillend; men heeft kartonnen, heel en half linnen of leeren, perkamenten, fluweelen en zijden banden, enz. Wij willen alleen de bewerking beschrijven, waarin alle overeenkomen, de

Snijmachines en persen om de banden te bedrukken.

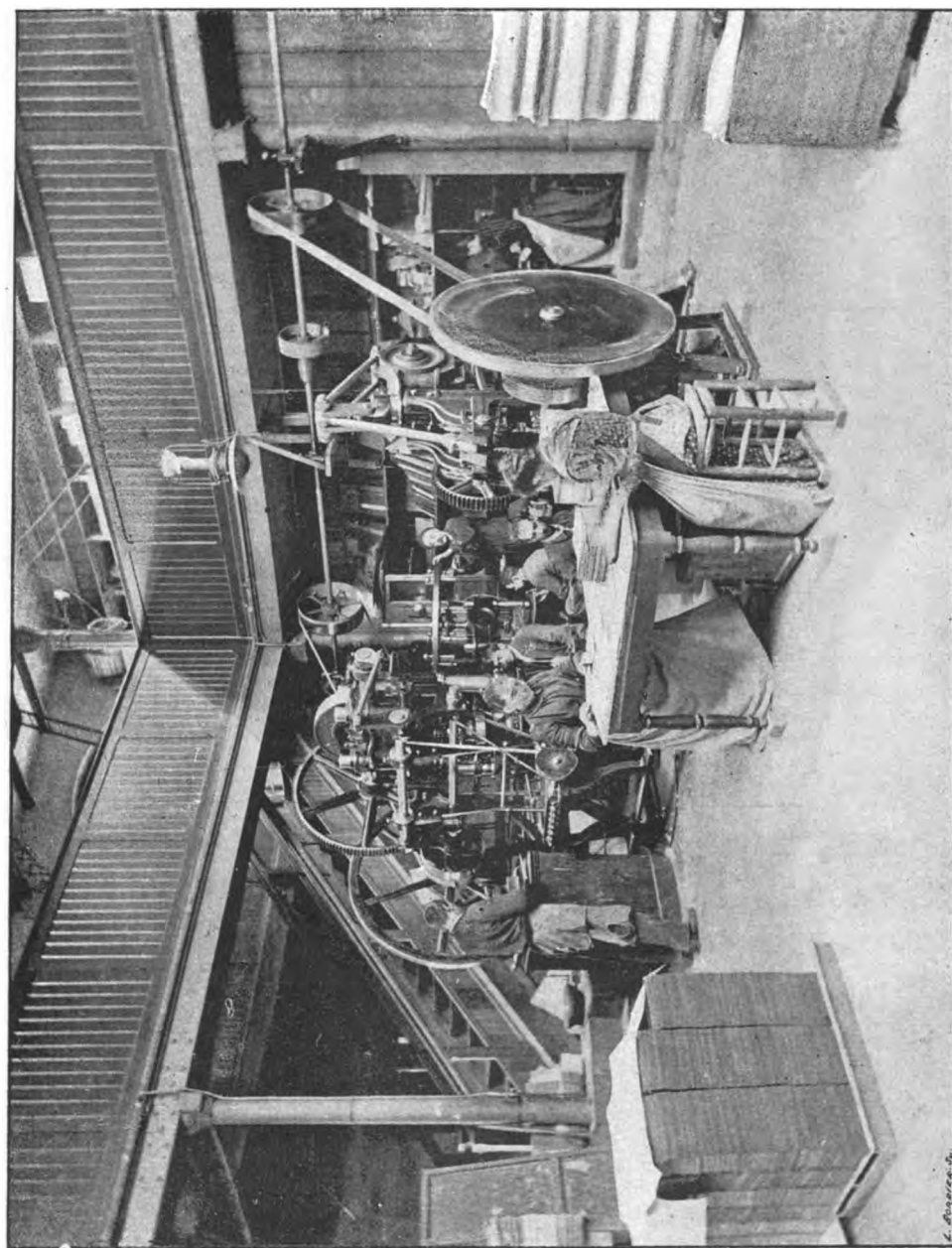
details van al die soorten kunnen alleen in de practijk of uit speciale handboeken geleerd worden.

Eerst worden dan de borden aan de buiten-schutbladen vastgemaakt of aangezet. Men maakt daarbij tevens gebruik van de uitgerafelde touwtjes, die, plat uiteengespreid, tusschen het bord en schutblad vastgelijmd of gestijfseld worden. De achterzijde van het bord blijft natuurlijk voor het gemakkelijk openslaan van het boek een weinig van den rug verwijderd. De rug wordt eveneens bekleed, nl. met een stukje cartonpapier, dat, een weinig breeder gesneden, aan weerskanten omgeslagen en op of onder de borden vastgelijmd kan worden. De band van den rug komt dus los van den eigenlijken rug zelf te liggen.

Wanneer de boeken aldus een poos in de pers hebben gestaan, worden de randen der borden met behulp van bijzondere kantlinialen glad en op de maat afgesneden. Nu volgt het overtrekken van het boek hetzij met gedrukt papieren omslag, perkament, linnen, leer, fluweel enz. Perkament, linnen en sommige soorten van leer, bv. marokijn en geruit leder, die door nat zouden kunnen lijden, worden droog verwerkt. Men snijdt het op de grootte en hecht het met goede lijm aan den rug en de borden vast. De randen, die ruim een vingerbreed oversteken en bij leer vooraf gedund moeten zijn, worden daarna omgeslagen en aldus vastgelijmd. Kalfs- en schapenleer worden meestal vooraf nat gemaakt en na goed uitgerekt en weer gedroogd te zijn, met stijfsel verwerkt. Gewoonlijk kleurt men deze beide leersoorten naderhand nog donkerder of besprenkelt ze met een bijtend vocht, waardoor marmer-vlekken of spikkels ontstaan. De geweven stoffen, zooals linnen en calicot, die tegenwoordig het meest in gebruik zijn, worden met dunne lijm vastgehecht; de meeste voorzichtigheid vereischen echter de fluweelen en zijden banden. Deze hecht men vast met dikke Arabische gom; dunne zijden stoffen echter verdragen in het geheel geen kleefstof, maar worden eenvoudig opgespannen.

Nu volgt het aanplakken, hetwelk daarin bestaat, dat de buitenste schutbladen voor en achter in het boek aan de borden vastgeplakt worden, waardoor het de rechte stevigheid verkrijgt en waarmee tevens de meestal ongelijke overgeslagen kanten van het bekleedsel op den omslag bedekt worden.

Al de genoemde werkzaamheden, behalve het sneevergulden, vorderen alleen handigheid en kunnen gemakkelijk aangeleerd worden; dit is echter geenszins het geval met de uitwendige versiering van het boek, nl. het aanbrengen met de hand van gouden titels en ornamenten op rug en plat. Hiertoe behoort veel oefening van oog en hand en eveneens kunstsmaak, zoodat slechts weinige binders knechts het tot een behoorlijke bekwaamheid hierin brengen. Althans tegenwoordig, nu de banden bij zoo groote getallen in de pers gestempeld en verguld worden, heeft het vergulden uit de hand alleen plaats in die binderijen, waar veel onderscheiden en afzonderlijk werk, b.v. bijzondere banden voor liefhebbers of voor bibliotheken voorkomt. In de eerste plaats wordt er een groot assortiment stempels (*fileten*) van geel koper en een sorteering gewone drukletters vereischt. De laatste worden in een gewonen

Het vervaardigen van losse banden. Stempelpersen voor goud, blind- of zwartdruk.

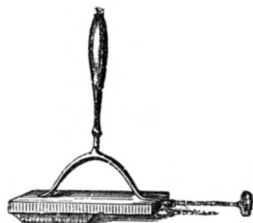
letterhaak vastgeschroefd en op den rug afgedrukt. Alle stempels en ook de drukletters moeten eerst heet gemaakt worden. Indien men ze onmiddellijk op den band afdruckt, verkrijgt men een zoogenaamden blinddruk, doch meest alleen, of ook wel met blinddruk afgewisseld, worden ze verguld op den band aangebracht. De binder belegt de bedoelde plaatsen vooraf met goudblaadjes of brengt het goud te gelijk met en aan den stempel op den

Een filet.

Een wielje.

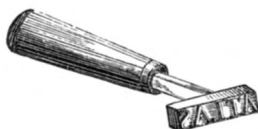

De letterhaak.

band, nadat deze in beide gevallen eerst met een kleefstof, eiwit met water, bestreken is. Door de hitte van den stempel blijft het goud vastzitten op de plaats waar de stempel gedrukt heeft, terwijl het overtollige verguldsel gemakkelijk schoon weggeveegd kan worden.

Daar de versiering van het plat der boeken zeer moeilijk met de hand gaat, is in den tegenwoordigen tijd van prachtbanden een verguldpers haast voor elke binderswerkplaats een behoefte geworden, en voor die werkplaatsen welke zich bijna uitsluitend tot het vervaardigen van losse of vliegende

banden bepalen het eerste en voornaamste stuk gereedschap. Hierin kunnen met behoud van dezelfde regels die gelden bij het vergulden uit de hand, beide platten en den rug te gelijker tijd gestempeld worden. De let-

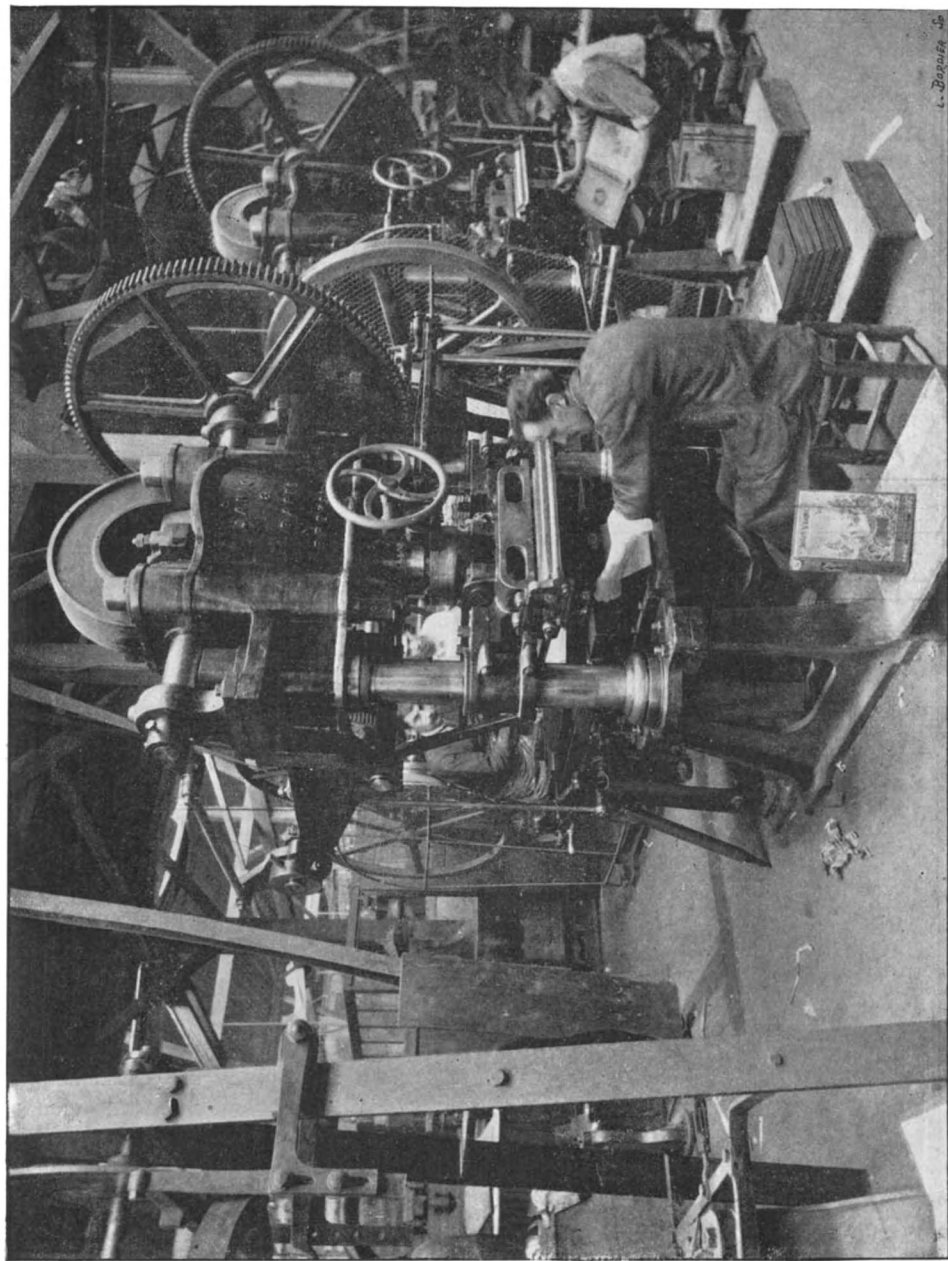

Stempels.

ters, lijnen en ornamenten, in metalen platen opgewerkt gegraveerd, worden na warm gemaakt te zijn, op den band afgedrukt, op een wijze als bij het gewone drukken de lettervorm op het papier. Fijn, scherp en regelmatig komt de blind- of zwartdruk en het gouden versiersel op den band uit.

De vroegere gewoonte om de boeken te kartonneeren (binden in papieren omslag) is door de linnenbanden bijna geheel in onbruik geraakt en is ook hoogst ondoelmatig, want de kosten zijn niet veel minder en het boek wordt door het spoedig breken in den rug door verpakking en behandeling spoedig onooglijk.

In de plaats daarvan is de linnenband voor nieuwe boeken hoe langer hoe meer in gebruik gekomen. Tusschen de jaren 1840 en 1850 werd deze vinding van uit Engeland naar alle landen verspreid. De Engelsche binders

Het vervaardigen van losse banden. Persen voor kleurendruk.

waren nl. begonnen voor de prachtwerken en de z.g. scrapalbums het dure leer te vervangen door een veel goedkooper gekleurde linnen of katoenen stof, calicot genaamd, die tevens geschikt was zich met stempels en letters te laten vergulden. Weldra werd dit fabrikaat zoo gewild, dat de meeste Engelsche boeken, zelfs schoolboeken, er mee overtrokken werden. De navolging van dat gebruik maakte ook in ons land opgang. Maar het binden werd daardoor en door de spoedig gevolgde verbeterde en nieuw uitgevonden werktuigen meer een zaak van nijverheid in plaats van een kunsthandwerk, zooals het vroeger was.

Boekbinderswapen.

Bij ons en in Duitschland en Frankrijk is het de gewoonte de nieuwe, gebonden in den handel gebrachte boeken aan alle kanten af te snijden; de Engelsche uitgevers daarentegen laten meestal de bladen dicht blijven; in beide gevallen blijft het uiterlijk van het boek in voldoende staat, om het na lezing in de bibliotheek of op het boekenrek te plaatsen en is dus het overbinden, zooals bij veel zware ingenaaide werken, niet noodig. Deze wijze van uitgeven is in veel gevallen wel doelmatig; zij geeft den boeken een net, degelijk voorkomen en vermeerderd de verkoopbaarheid. In den regel worden de kosten gaarne door den besteller gedragen, die er het latere inbinden bij uitwint.

Om het onderscheid in prijs van innaaien en binden te doen uitkomen, deelen wij hier mede, dat de kosten voor een boek in octavo, omvang 20 vel, bij 1000 exemplaren ongeveer de volgende zijn:

Voor het drukken van een omslag met papier, benevens brocheeren en inhangen (het innaaien berekend tegen 25 cts. per 100 vel) . . f 65.—.

Voor kartonnage in een gedrukten omslag, benevens de kosten van drukken en papier hiervan „ 180.—.

Eenvoudige linnen band met rugtitel en blinde platstempels . . „ 260.—.

Linnen band met goudstempel op voorplat en rug „ 350.—.

Linnen prachtband, tevens het boek met goudsnede „ 600.—.

Het laten maken van een specialen stempel voor platversiering kan, wanneer hij gegraveerd moet worden, van f 20.— tot f 50.— verschillen, al naarmate de tekening grooter of bewerkelijker is. Tegenwoordig leveren de inrichtingen voor chemigraphie meestal deze bandstempels, daar het etsproces veel goedkooper is dan het graveeren. Men berekent daarvoor gemiddeld per cM². in zink (7 mM. dik) f 0.10, bij een minimumprijs van f 4.—; in geel koper bedragen deze prijzen f 0.15 en f 7.50. Bij groote oplagen, of bij uitgebreide vervolgw werken, waarvan de stempels voor alle deelen kunnen dienen, wordt er dikwijls niets voor in rekening gebracht door den binder. Voor miniatuurbandjes wordt de verhouding der prijzen van binden tegenover die van

brocheeren veel gunstiger, omdat er niet zooveel linnen en goud verbruikt wordt.

Hoewel de boekbinderij, wat betreft de machinale vervaardiging in het groot, gepaard met billijken prijs, verbazende vorderingen gemaakt heeft, valt het niet te ontkennen, dat men in dit vak niet dikwijls den fijnen smaak aantreft, dien men in sommige andere vakken van kunstnijverheid kan opmerken. Vooral de fabriekmatige vervaardiging van z.g. prachtbanden heeft veel smakeloosheden opgeleverd; de boekversiering heeft zich langzamerhand geheel van het boek zelf losgemaakt en treedt in allerlei vormen, soms veel te zelfstandig, op den voorgrond, in plaats van in artistiek-bescheidene en smaakvolle wijze het karakter van het boek uit te drukken of aan te vullen. De reactie daartegen openbaart zich dan ook hoe langer hoe meer en allerwege. Sedert het beschaafde publiek begonnen is iets te voelen voor de versieringskunsten in het algemeen, heeft deze belangstelling zich ook gericht op de boekbinderskunst.

Maar er zijn nog andere vergrijpen tegen regel en goeden smaak, waarvoor men oog behoort te hebben. Reeds vroeger (bij het formaat) werd er op gewezen, hoe menig binder door het slordige afsnijden den spot drijft met alle eischen van evenredigheid der boeken. Behalve dat worden de borden dikwijls te groot of te klein, te dik of te dun, de rug te rond of te plat gemaakt. Niet zelden kleven de bladen aan de snede aan elkaar vast, of is het onmogelijk het boek open te slaan, zonder het met kracht om te buigen. Versch gedrukte bladen worden zoo sterk geperst of geklopt, dat de druk tweemaal in plaats van eenmaal voorkomt. Platen en kaarten worden verkeerd of op den kop ingeplakt, dragen dikwijls de sporen van vuile vingers en bij vliegende banden schijnt het volkomen recht in den band zetten verbazend moeilijk te zijn. Voor deze en andere gevaren, die het boek nog in de handen van den boekbinder bedreigen, behoort de uitgever een opmerkzaam oog te hebben. Al kan hij ook niet alle fouten verhinderen, toch moet hij door het nazien van een modeexemplaar, vóór de geheele oplaat van een nieuw werk onderhanden genomen wordt, de voornaamste misslagen trachten te voorkomen.

c. De uitgaven en de prijsbepaling.

Onder uitgaaf (*editio*) verstaat men een door den druk en in den boekhandel voor het publiek verkrijgbaar gesteld letterkundig product, en het begrip van dit woord verbindt zich voornamelijk met de wijze van uitvoering, zoowel wat den inhoud als het uiterlijk aangaat.

Men gebruikt de woorden uitgaaf en oplaag dikwijls in dezelfde betekenis. In Duitschland erkent de wet het volgende onderscheid: Wanneer een nieuwe onveranderde druk van een geschrift geheel in hetzelfde formaat gemaakt wordt, dan is dat een nieuwe oplaag; indien het echter in een ander formaat of met wijziging van den inhoud opnieuw gedrukt wordt, dan heeft men dit een nieuwe uitgaaf te noemen. De boekhandel vat den naam uitgaaf in eenigszins ruimeren zin op en bedoelt er ook mee het herhaaldelijk opnieuw in den handel brengen van een boek in veranderden uitwen-

digen vorm, zonder dat het echter opnieuw gedrukt behoeft te zijn. Dit geschiedt meermalen bij werken, die in afleveringen verschenen zijn en later in anderen vorm (stukken of deelen) als nieuwe uitgaaf nogmaals uitgegeven of in commissie gezonden worden. Dikwijls worden ook oudere werken van nieuwe titels of omslagen voorzien, en dan meestal tegen verminderde prijzen als nieuwe goedkoope uitgaven (*titeluitgaven*) in den handel gebracht.

Men kan de uitgaven indeelen:

1. Naar den tijd en de volgorde van verschijning, b. v. eerste, tweede, derde enz. uitgaaf. De eerste uitgave van een boek heet *editio princeps*. Deze benaming wordt echter haast uitsluitend op de oude classici toegepast, en de editio princeps daarvan heeft soms bijzondere waarde als handschrift, omdat zij de eerste naar het Ms. gedrukte uitgaaf is, en daar het Ms. hoogst zelden nog bestaat, als zoodanig beschouwd. Men noemt echter ook de eerste uitgaven van de werken der nieuwere klassieken: Molière, Shakespeare, Vondel, Huygens, enz., eveneens die van vaak herdrukte boeken van naam uit onzen tijd, zooals de Camera Obscura en Max Havelaar, de editiones principes. Gewoonlijk echter is bij de latere werken de nieuwste of de laatste door den schrijver zelf nageziene uitgaaf de meest gevraagde.

2. Naar drukker of uitgever, naar wien de uitgaven, vooral wanneer ze een buitengewone typographische waarde bezitten, dan meest genoemd worden; b. v. Aldynsche, Plantynsche, Didot'sche en Elsevier-uitgaven. Ook bij nieuwe werken ter onderscheiding van andere soortgelijke uitgaven, zooals Thieme's Cahiers, Voltelen's Atlassen, Campagne's Woordenboeken enz.

3. Naar de plaats: Bazelsche, Brusselsche, Amsterdamsche, Groningsche enz. uitgaven.

4. Naar de bewerking: hetzij onveranderde of vermeerderde, herziene en verbeterde uitgave, met aantekeningen in den tekst enz.

5. Naar de bestemming: Kritische uitgaven (vergelijking met het handschrift of met andere bronnen), Schooluitgaven, Volksuitgaven enz.

6. Naar het formaat: folio-, kwarto-, octavo-, duodecimo-, miniatuur- of zakuitgaven enz.

7. Naar de uitvoering: Uitgaaf op schrijf-, Hollandsch-, velijn-, Chineesch papier, enz., prachuitgaaf, geïllustreerde uitgaaf, feestuitgaaf enz.

8. Naar de wijze van vervaardiging: Stereotypuitgaaf.

9. Naar de wijze van verschijning: Uitgaaf in bladen, afleveringen, deelen.

De vereischten van een goede uitgaaf, de wetenschappelijke beteekenis buiten beschouwing gelaten, zijn: correctheid van den tekst, als 't noodig is een goed register, nauwkeurig en fraai bewerkte kaarten, platen, tabellen enz. en wat de uitvoering betreft een heldere, aangename, scherpe en egale druk op goed papier.

De uitgever die een berekening wil maken, op hoeveel hem de geheele opslag van een boek, van het begin tot aan de voltooiing, met inbegrip van

arbeidsloon en alle uitschotten en onkosten komt te staan, om hiernaar den verkoopprijs te bepalen, moet daarbij met 5 factoren rekening houden. Deze zijn: 1^e het schrijvershonorarium; 2^e zetten, correctie, illustratie, druk en papier; 3^e het innaaien of binden; 4^e de aan de exploitatie verbonden onkosten, voornamelijk de middelen ter bevordering van het debiet; en 5^e de bedrijfskosten.

1. Het honorarium kan door uitgever en auteur op verschillende wijzen overeengekomen worden. Gewoonlijk ontvangt de auteur het of per vel druks, na vooraf den inhoud daarvan bepaald te hebben, of in een ronde som in eens af voor de geheele oplaag, welke of in eens na de uitgaaf, of wanneer het werk in afleveringen of deelen verschijnt bij termijnen betaald wordt. Soms ook krijgt de schrijver in het geheel geen honorarium, of eerst dan, wanneer uit het debiet de gemaakte onkosten gedekt zijn en in dit geval kan het weer in ronde som of per vel berekend worden, of wel in een evenredig aandeel in de winst bestaan. Ook gebeurt het wel, dat den schrijver een bepaald gedeelte van de opbrengst van elk verkocht exemplaar toegezegd wordt. Hoe men ook overeenkomt, wanneer er honorarium betaald wordt, moet dit ook bij de berekening opgenomen worden.

2. Reeds vroeger hebben wij vermeld, dat wanneer eenmaal de kopij gezet is, achtereenvolgens zooveel afdrukken gemaakt kunnen worden als men verlangt; dat na het afdrukken van elk vel de letters weer verstrooid en voor een volgend vel of ander werk gebruikt worden. Hieruit volgt, dat wanneer men van hetzelfde boek later nieuwe afdrukken wenscht, men den inhoud ook opnieuw moet laten zetten, indien er ten minste geen stereotypplaten gemaakt zijn. Daar nu de eens gereed zijnde vorm het afdrukken van een groot of klein getal naar verkiezing toelaat, zijn het niet de kosten voor zetwerk en platen, daar deze hetzelfde blijven, maar wel het kleiner of grooter getal der oplaag, wat invloed op den prijs uitoefent; immers, de kosten van het zetten en der illustratie worden bij een groote oplaag over zooveel exemplaren meer verdeeld dan bij een kleine. Hoe grooter men dus de oplaag kan maken, des te lager kan de verkoopprijs van het boek gesteld worden.

Anders is het gelegen met de kosten van drukken en papier, die natuurlijk in verhouding tot de grootte der oplaag staan: zij moeten vermeerderen naarmate de oplaag grooter en verminderen naarmate die kleiner gemaakt wordt. De bepaling der oplaag vormt dus een gewichtige factor bij de berekening, doch moet geheel van het meer of minder goed vertrouwen op de verkoopbaarheid afhankelijk zijn.

3. Vervolgens komen de kosten van innaaien en binden in aanmerking, en deze worden gewoonlijk voor de geheele oplaag berekend, al wordt er voorloopig slechts een gedeelte voor de verzending gereed gemaakt. Daar tegenwoordig het brocheeren van veel werken door het binden in machinale banden vervangen wordt, kunnen de kosten van het ineens gereed laten maken der geheele oplaag tot een aanzienlijk bedrag oploopen. Hoe de verschillende wijzen van bewerking ongeveer tot elkaar in prijsverhouding staan, werd reeds vroeger (blz. 320) meegedeeld.

4. De medewerking van de debitanten, zelfs van de meest actieve, schiet

dikwijls te kort om de nieuwe uitgaven overal ter kennis van het boekenkoopend publiek te brengen en daarom nemen de uitgevers behalve de commissiezending nog verschillende middelen te baat ter bekendmaking van hun uitgaven. De meest gebruikelijke (waarover in het volgende hoofdstuk meer uitvoerig) zijn: circulaires, prospectussen, winkelbiljetten, inteeckenlijsten, advertentiën en present-exemplaren tot het bespreken in de dagbladen en tijdschriften. Al deze exploitatiemiddelen veroorzaken natuurlijk kosten, die bij de berekening niet over het hoofd gezien kunnen worden.

5. Veel uitgevers nemen — en niet ten onrechte — onder de berekening, voornamelijk van groote ondernemingen, ook de onkosten op, die door verpakking en verzending ontstaan en brengen somtijds ook voor de rente van het bedrijfskapitaal, voor mogelijke bankroeten, voor lokaal- of pakhuishuur enz. een globale som in debet.

Dit een en ander bij elkaar genomen vertegenwoordigt de waarde aan kapitaal van de onderneming en dit bedrag behoort door den verkoop minstens gedekt te worden, indien de uitgaaf geen verliespost zal zijn. De prijs, die op deze gegevens gebaseerd is, verschilt echter van dien der meeste andere artikelen van industrie hierin, dat de uitgaven voor fabricatie, vermeerderd met de onkosten en een geëvenredigd bedrag voor winst, niet op een vooruit te bepalen aantal of op alle exemplaren verdeeld kunnen worden, omdat de voornaamste factor, het debiet, onbekend is.

Het ligt in den aard der zaak, dat voor den boekverkooper als man van zaken de positieve waarde der boeken voor het grootste deel niet in hun stof bestaat, maar alleen in de kans van verkoop; hun waarde zal daarom voor den uitgever een denkbeeldige blijven, zoolang zij niet door de aanvraag te realiseeren is. Deze aanvraag echter is bij veel uitgaven van zooveel bijkomende omstandigheden afhankelijk, dat men vooraf alleen hopen of gissen kan.

De volgende punten mogen bij de prijsbepaling niet geheel over het hoofd gezien worden:

1^e dat de verkoopprijs overeenkomt met de innerlijke of uiterlijke waarde van het boek zelf;

2^e dat hij tot het debiet — al naarmate er een kleiner of grooter kring van koopers voor aangewezen is — in juiste verhouding staat, en

3^e dat de opbrengst van het als waarschijnlijk aan te nemen debiet, nadat de kosten alle gedekt zijn, een behoorlijke winst, aan kapitaal en moeite geëvenredigd, overlaat.

Wijl echter de uitgever zich met den verkoop zijner uitgaven aan het publiek meestal zelf niet kan inlaten en hiervoor de hulp van den debitant inroept, wien hij daarvoor korting op den verkoopprijs toestaat, vormt de nettoprijs eigenlijk het equivalent als ontvangst en deze behoort dus voor de berekening als maatstaf beschouwd te worden. Wanneer men nu dezen nettoprijs met het totaalbedrag der opgemaakte kosten vergelijkt, dan komt men tot het aantal exemplaren, dat tot het dekken dier kosten noodig is. Daaruit ontstaat dan de vraag of men vertrouwt dit getal te zullen verkoopen; is

zulks het geval, dan heeft men nog een verdere exploitatie van de overige exemplaren in het verschiet, waarin dan natuurlijk de winst zit.

Wanneer wij de geheele berekening nagaan, dan zijn er eigenlijk maar weinig vaste steunpunten, daar het beslissende moment, de zekerheid omtrent het succes, onbekend is. Tot de beoordeeling daarvan worden wij naar die eigenschappen verwezen, welke juist het begrip van uitgeversspeculatie uitmaken, n. l. een onbevangen oordeel, het ontdekken of erkennen der behoeften op het gebied der letterkunde, wetenschap of kunst, en eindelijk een zaakkundige combinatie van alle daarop invloed uitoefenende omstandigheden.

V.

De inrichting van magazijn en winkel.

A. Het fondsmagazijn van den uitgever.

at gedeelte der oplaag, hetwelk de uitgever na de verzending van de bestelde of commissie-exemplaren overhoudt, wordt naar het magazijn gebracht. Ten einde evenwel voor de nabestellingen altijd de noodige exemplaren bij de hand te hebben, houdt men van den hoofdvorraad, die gewoonlijk op zolders of in pakhuizen bewaard wordt, van elk werk een aantal exemplaren achter. Deze exemplaren worden in de kantoor- of paklokalen of in de onmiddellijke nabijheid naar een bepaalde volgorde in kasten geplaatst, opdat men telkens als 't noodig is spoedig aan de navraag kan voldoen.

Het magazijn van den uitgever bestaat dus uit twee afdeelingen, waarvan wij de eene het hoofdmagazijn en de andere het handmagazijn willen noemen. Daar het doelmatig inrichten en het geregeld bijhouden van het magazijn van veel beteekenis is, zullen wij bij beide afdeelingen eenigszins uitvoerig stilstaan.

Het hoofdmagazijn bevat dus van alle fondsartikelen den hoofdvorraad en bevindt zich in uitsluitend daarvoor bestemde lokalen, zolders of pakhuizen, die droog en luchtig moeten zijn. Om niet noodeloos ruimte te verspillen, doet men het best lokalen te kiezen, die laag van verdieping zijn, want de pakken mogen eigenlijk slechts zoo hoog opgestapeld liggen, dat men het bovenste bereiken kan, zonder een trapje of ladder te gebruiken, hetwelk even lastig als gevaarlijk is.

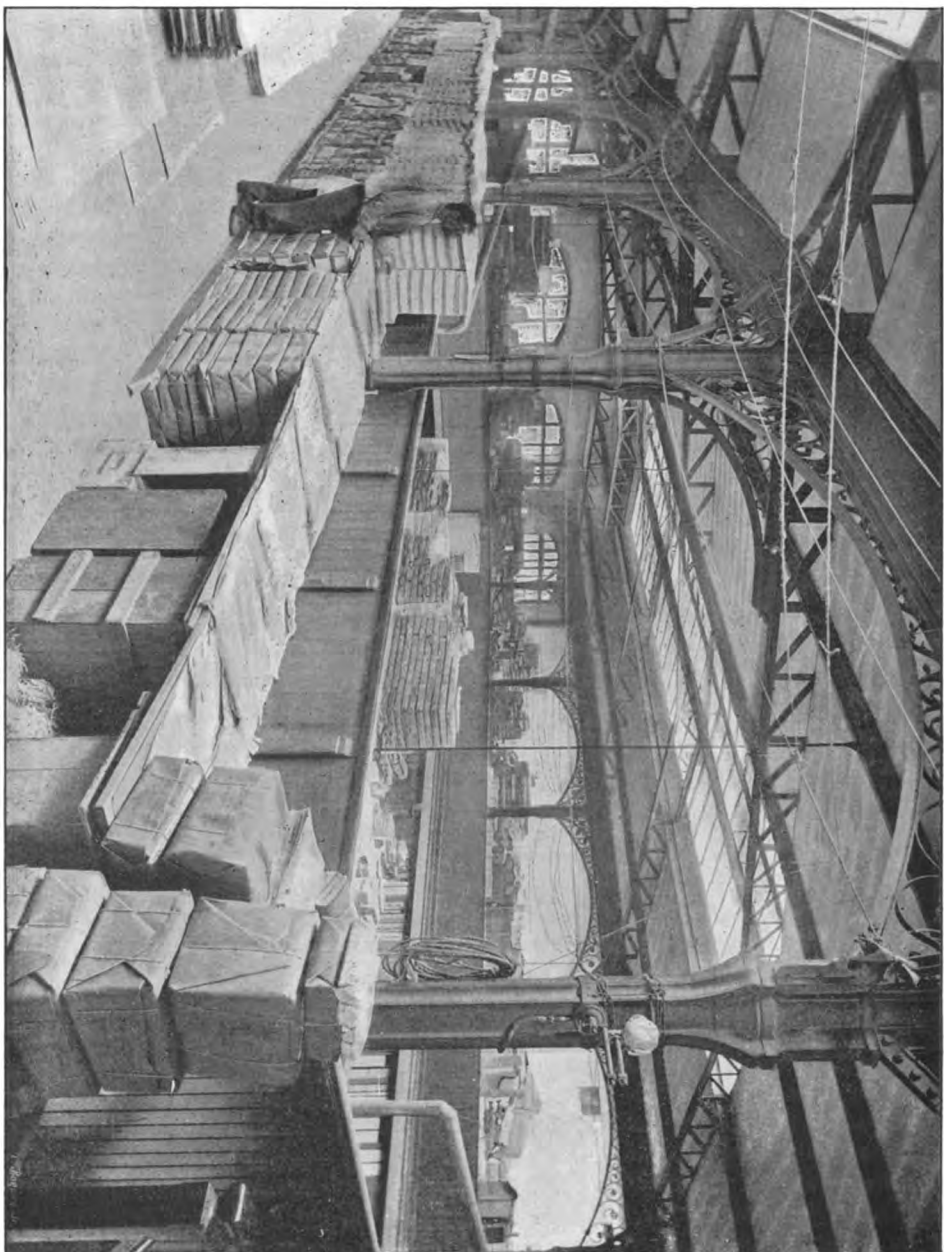
De voorraad boeken wordt meest in pakken op de fondszolders geborgen, ten einde een spoediger en gemakkelijker transport te bevorderen en om bij verplaatsing beschadiging en verwarring te voorkomen, alsook om zooveel mogelijk ruimte te winnen en een beter overzicht van het voorhandene te hebben. Bij het verpakken valt het volgende op te merken: Men telt van den voorraad van een werk zooveel exemplaren af, als voor een behoorlijk te hanteeren pak noodig is; het is doelmatig en gebruikelijk altijd zooveel

mogelijk een rond getal, b. v. 25, 50, 100 enz. in één pak te doen en van den voorraad van een en hetzelfde werk altijd pakken van gelijken inhoud en dus van gelijke grootte te maken. Wanneer er dan na het aftellen en pakken nog een kleiner getal exemplaren overblijft, dan legt men deze in een afzonderlijk pakje bovenop om het eerst te gebruiken.

Wat de inrichting der pakken van binnen betreft, moet er in de eerste plaats op gelet worden, dat men gemakkelijk het aantal der daarin zittende exemplaren gewaar kan worden. Bij losse exemplaren bereikt men dit doel door ze in katerns zoo op elkaar te leggen, dat ruggen en voorsneden van elk exemplaar of van een zeker aantal exemplaren aan den buitenkant afwisselen. Bij de ingenaaide of gekartonneerde boeken, die in het vierkant op elkaar gestapeld worden en wel met de ruggen naar den binnenkant om ze voor beschadiging te vrijwaren, bestaat het om en om leggen hierin, dat men bij elk volgend stapeltje steeds de lengte met de breedte afwisselt. Wanneer een exemplaar slechts uit één (niet te dik) deel bestaat, zet men gewoonlijk vijf tot tien exemplaren op elkaar, vóór men gaat kruisen; wanneer echter een exemplaar uit meer deelen bestaat, dan legt men elk exemplaar om en om. Veel uitgevers echter maken van de ingenaaide exemplaren liever pakken van één stapel, waarin de boeken bij 1, 2 of 5 om en om leggen; het bovenste en onderste boek wordt met papier omwikkeld en daartegen een stukje zwaar bord gelegd; het geheel van een kruistouw voorzien is gemakkelijk te hanteeren. Bij werken, die in plano vellen of bladen (dus niet in katerns) bewaard worden, hetgeen bij platen ook meest het geval is, deelt men de exemplaren af, door tusschen een bepaald aantal, b. v. 10, 25, 50, 100 een strook papier te leggen, die een weinig uitsteekt.

Om de bovenste en onderste laag van het op deze wijze samengestelde pak worden eenige stevige stukken papier, liefst dun bord, geslagen; bij platen gebruikt men ook wel planken tot bedekking. Elk pak wordt in den regel met twee dikke touwen aan den rechter- en linkerbuitenkant stevig vastgesnoerd; de touwen van een boekbindersknoop voorzien, die men gemakkelijk los en vast kan maken, om den inhoud van het pak ook bij gedeelten en de touwen later weer te kunnen gebruiken. Aan den bovenkant, den zoogenaamden kop, van het pak wordt een etiquette geplakt, welke den verkorten titel van het werk vermeldt, benevens het aantal exemplaren, dat het pak bevat. Wanneer men, hetgeen meestal het geval is, van één werk meer pakken heeft, dan worden deze van doorlopende nummers voorzien, van welke men bij het afnemen altijd de hoogste nummers eerst neemt, zoodat n°. 1 het laatst aan de beurt komt. Soms geeft men ook aan alle pakken doorlopende nummers, die met het magazijnboek correspondeeren.

De pakken worden zóó op elkaar gestapeld, dat de opschriften naar voren gekeerd zijn en een muurvlak vormen. Hierbij wordt evenwel een zekere orde in acht genomen; men houdt het ingenaaide van het losse goed gescheiden en verdeelt het laatste volgens de formaten, b. v. groot- en klein-octavo enz. in onderafdeelingen. De geheele voorraad van één werk wordt echter altijd bijeengehouden. Een alphabetische volgorde in de plaatsing der pakken is wel

Fondszolder van een uitgever.

bij het eerste aanleggen van een fondsmagazijn mogelijk, later evenwel, wanneer er steeds nieuwe pakken bijkomen, zelden vol te houden en levert eigenlijk ook geen bepaald nut of voordeel op.

Behoort er in de zaak overal orde en nauwkeurigheid te heerschen, voor het fondsmagazijn is dit in de eerste plaats een vereischte. Wanneer er exemplaren uit een pak genomen worden, dan dient men dit op de etiquette te noteeren en het opschrift zoo te veranderen, dat het de overige zich in het pak bevindende exemplaren juist aangeeft. Pakken, waaruit exemplaren genomen zijn, mogen niet open blijven staan, maar moeten dadelijk weer dicht gebonden en op hun plaats gebracht worden, omdat anders al heel spoedig de grootste wanorde zou heerschen.

Van den in het magazijn aanwezigen voorraad wordt een magazijnboek gehouden, hetwelk dient om een spoedig en duidelijk overzicht te geven zoowel van elk werk in zijn geheel als van de afzonderlijke bestanddeelen.

In het magazijnboek wordt elk fondsartikel een hoofd gegeven, dat de volgende opgaven dient te bevatten:

1°. Den titel van het werk, het formaat en het aantal vellen; de vermelding van de hoegroothed der oplaag, de uitgaaf en het jaartal van verschijning; de deelen, stukken, afleveringen enz. (De opgaaf van het aantal vellen is aan te bevelen, ten einde vooral bij oudere artikelen gemakkelijk te kunnen berekenen welke hoeveelheid misdruk de voorraad oplevert.)

2°. Het aantal exemplaren van het boek, met speciale vermelding der pakken, waarin een en ander te vinden is.

De voorraad moet echter zoo nauwkeurig mogelijk opgenomen en genoteerd zijn en wel:

- a. Hoeveel exemplaren compleet en hoeveel van enkele deelen, afleveringen, vellen enz.; b. Hoeveel exemplaren daarvan op gewoon of best papier;
- c. Hoeveel exemplaren los, ingenaaid of gebonden; d. Hoeveel kaarten, platen (zwart of gekleurd), omslagen enz.

3°. De voorraad houtgravures, cliché's, gelithographiëerde steenen, koper-, staal- of stereotypplaten.

4°. De aanwijzing op welken zolder en op welke bepaalde plaats de voorraad zich bevindt.

Van alles wat er bijkomt of afgaat, ja eigenlijk van elke op het magazijn betrekking hebbende wijziging behoort in het magazijnboek aanteekening te worden gehouden, zoodat het over elk artikel in 't bijzonder de uitvoerigste en nauwkeurigste opheldering geeft.

De eenvoudigste wijze om het magazijnboek te houden is de afgenomen exemplaren van het totaalcijfer van den voorraad af te trekken, hetgeen echter alleen bij boeken die uit één deel bestaan een goed overzicht kan geven. Bij werken, die uit meer deelen bestaan, of in afleveringen uitgegeven werden, is het overzicht over de afzonderlijke bestanddeelen op die wijze niet meer voldoende en verdient het veel meer de voorkeur een hoofd in tabellen aan te leggen, zooals ons voorbeeld duidelijk kan maken. De eerste notitiën omtrent het afnemen of bijbrengen van exemplaren worden in een bijboekje, dat in

het magazijn ligt, meest door den knecht, bediende of magazijnmeester opgeschreven en daaruit van tijd tot tijd in het magazijnboek overgebracht.

Om bij groote fondsmagazijnen een juiste aanwijzing te hebben, op welken zolder en op welke plaats de voorraad van eenig werk zich bevindt, geeft men elk pak een doorlopend nummer of brengt het volgende in toepassing: Elke afdeeling van het magazijn krijgt een nummer, b. v. met Romeinsche cijfers en elke hoofdrij daarvan, die uit de naast elkaar geplaatste pakken bestaat, wordt aangeduid, b. v. met de letters van het alphabet, de op elkaar gestapelde rijen van pakken, die tot een hoofdrij behooren, worden daarentegen naar volgorde met gewone cijfers voorzien. Geeft men dus op, dat zeker werk zich bevindt in afdeeling IX. D. 3, dan weet de magazijnmeester of eigenlijk de eerste de beste nieuwe knecht, dat dit pak het vierde van onder is van den derden stapel.

In den tijd als het commissiegoed afgeschreven is, dient hetgeen op het hoofdmagazijn aanwezig is met de opgaven van het magazijnboek vergeleken te worden, om na te zien of beide goed bijgehouden zijn en om den geheelen voorraad op te maken, waarop, na de exemplaren van het handmagazijn er bijgeteld te hebben, bij inventarisatie de schatting gebaseerd is.

Wij hebben hierbij nog melding te maken van de tot misdruk gemaakte of bestemde fondsartikelen, die op het magazijn geheel afgescheiden van de andere geplaatst worden, opdat er geen verwisselingen mee zouden kunnen plaats vinden. Vóór men daarvan evenwel gaat gebruiken, wordt van elk exemplaar het titelblad afgenomen, opdat het boek onvolledig en verder gebruik dus niet mogelijk zij.

MAGAZIJNBOEK.

Schoute, Leerboek der Cosmographie, 2e druk. 2 din. gr. 8°.

(I. 55 vel, II. 57 vel) 1902, 1903.

Cliché's: 214 stuks (in pak N°. 53 tot 60).

Houtgravures: 75 (in pak N°. 45).

Voorraad		Zolder IV.				Pakrij H.				Afgenomen	
1904.	Pak-Nr.	I Los Ing.	II Los Ing.	Totaal exempl.	1904.	Pak-Nr.	I Los Ing.	II Los Ing.	Totaal exempl.		
Januari 1	1-9	450	—	450	Januari 15	12	—	50	—		
	10-12	—	150	—		50	—	50			
						April 20	11	—	50	—	
						Juli 25	10	—	50	—	
	1-12	450	150	450	150	Nov 22	9	50	—	50	—
					Af.....	9-12	50	150	50	150	200
					Blijft	1-8	400	—	400	—	400

Ons voorbeeld houdt slechts rekening met den voorraad van het hoofdmagazijn; om het totaal getal van elk artikel gewaar te worden, dient men nog den voorraad van het handmagazijn er bij te tellen, wanneer men hiervan niet op het hoofd zelf in een afzonderlijke rubriek aantekening gehouden heeft. Al naar den aard der werken, die ingeschreven zijn, kan men aparte kolommen voor de deelen, afleveringen, nummers enz. en ook voor bijzondere uitgaven aanleggen.

Daar het lastig zou worden de voor de dagelijksche verzending noodige exemplaren telkens van het hoofdmagazijn te halen, wordt er, zooals reeds gezegd is, van elk fondsartikel een aantal exemplaren, eenigszins naar het debiet geregeld, bij de hand gezet of een afzonderlijk lokaal er voor ingericht. In het handmagazijn moet dus van elk fondsartikel minstens één exemplaar aanwezig zijn; van die welke gedurig gevraagd worden, zorgt men er natuurlijk voor dat er altijd een voldoende voorraad ingenaaide exemplaren is.

De boeken worden in kasten op planken of in vakken geplaatst. Om het benodigde spoedig te vinden en voor den greep te hebben, maakt men van de voorhanden exemplaren van elk boek een stapel, waarom boven en onder een strook misdruk geslagen is en die of los blijft, of met een touwtje vastgebonden wordt. Elke stapel wordt aan de voorzijde van een etiquette voorzien met den verkorten titel van het boek; de naam van den schrijver voorop, of als deze niet genoemd is, het hoofdwoord.

Terwijl op het hoofdmagazijn bij de plaatsing der pakken een alphabetische rangschikking moeilijk uitvoerbaar is, moet deze daarentegen op het handmagazijn ten strengste volgehouden worden. Minder courante artikelen, waarvan men in den regel slechts een paar exemplaren op dit magazijn voorhanden houdt, worden meestal bij elkaar gezet en onder de benaming *Varia* achteraan geplaatst, doch eveneens onderling in alphabetische volgorde.

Ook in de pakketten of stapels van het handmagazijn worden de exemplaren steeds om en om gelegd, om ze gemakkelijker te kunnen aftellen en bij de verzending abuizen te voorkomen. Bij de plaatsing gaat men ook volgens een bepaalde orde te werk. Gewoonlijk worden ook hier de losse, ingenaaide en gebonden boeken in afzonderlijke vakken bewaard, die ook weer volgens de formaten gerangschikt zijn. De gebonden boeken worden het doelmatigst in kasten met glazen schuifdeuren of ramen geplaatst, om ze voor stof en beschadiging te vrijwaren.

Hetgeen over de ordelijke behandeling van het hoofdmagazijn is gezegd, geldt eveneens voor het handmagazijn. Elk pakket waaruit exemplaren genomen werden, moet terstond weer op zijn plaats gezet worden. Zoodra de voorraad van eenig werk op het handmagazijn ten einde loopt, moet hij aangevuld worden door het hoofdmagazijn. Wanneer een boek druk of bij getallen aangevraagd wordt, dan mag men de aanvulling van den voorraad niet zoo lang uitstellen, totdat er maar één exemplaar is overgebleven; dit behoort dus eerder te geschieden, het laatste exemplaar mag nooit afgegeven worden. Om niet telkens voor de aanvulling van elke uitgaaf afzonderlijk naar de zolders te gaan, teekent men geregeld in een bijboekje aan welke

artikelen en hoeveel exemplaren binnenkort ter aanvulling noodig zijn; wanneer de loopende zaken het veroorloven doet men een en ander bij elkaar af.

De boven de oplaag gedrukte vellen, die de drukker den uitgever er bij gezonden heeft, worden naar volgorde der signatuur tot pakjes gemaakt (de *defecten*) en bewaard, om daaruit de door enkele koopers later als ontbrekend, onjuist of beschadigd gereclameerde vellen te kunnen nemen. Wanneer het aangevraagde vel zich niet bij de defecten bevindt, dan moet er dikwijls een gaaf exemplaar voor gebruikt worden om het verlangde defect daaruit te kunnen nemen. Het vroeger complete exemplaar wordt hierdoor een defect; om dit kenbaar te maken, vouwt men gewoonlijk op de plaats van het ontbrekende vel het daarop volgende door midden. De pakjes, die de defecten bevatten, worden eveneens op een vaste plaats in alphabetische orde, of ook wel bij elk artikel gelegd.

Daar het aantal exemplaren van de boeken op het handmagazijn dagelijks, ja elk uur verandert, kan men hiervan geen aantekening houden. Tegen den tijd, wanneer er inventaris opgemaakt wordt, moeten de getallen echter opgenomen en bij den voorraad op de zolders geteld worden, om zodoende het totaal aanwezige van elk fondsartikel nauwkeurig te kunnen noteeren.

B. Het magazijn of de winkel van den debitant.

Er is een groot verschil, wat den aard en de inrichting betreft, tusschen het magazijn van den uitgever en dat van den debitant. Terwijl de uitgever als groothandelaar meest alleen met zijn eigen fondsartikelen handel drijft en zijn magazijn dus uit hoeveelheden van enkele artikelen bestaat, doet de wijze van zaken doen den debitant, die zich alleen met den wederverkoop van boeken aan het publiek bezighoudt, kennen als kleinhandelaar. Hij richt zijn voorraad daarom in naar zijn cliënteel en deze voorraad bestaat meest uit één of enkele exemplaren van allerlei boeken op elk gebied van wetenschap.

De doelmatige plaatsing en rangschikking van de boeken in winkel of magazijn is een zaak van veel beteekenis, en die, goed uitgevoerd en volgehouden, in de practijk zeer veel gemak en voordeel oplevert. Want hoe zou het mogelijk zijn uit de vele boeken, die in den loop van het jaar ontvangen worden, een enkel, dat men juist noodig heeft, te vinden, wanneer zij niet volgens zekere orde geplaatst waren, zoodat zij gemakkelijk nagezien kunnen worden. De rangschikking der boeken heeft op verschillende wijzen plaats en hangt in de meeste gevallen van het grooter of kleiner assortiment af. Meestal gaat men daarbij volgens een dezer drie stelsels te werk:

1°. Systematisch naar de wetenschappen.

2°. Alphabetisch naar de namen der schrijvers of, waar deze niet genoemd zijn, naar de hoofdwoorden van den titel.

3°. Alphabetisch naar de uitgevers.

Van deze drie verschillende wijzen verdient de eerste in verbinding met de tweede in elk opzicht de voorkeur, omdat zij vergunt gemakkelijk en snel een blik over elke afdeeling van wetenschap te slaan en het opzoeken en het

uitkiezen der boeken zeer bespoedigt; wij zullen daarom aan deze wijze van rangschikken de meeste aandacht schenken. De alphabetische manier wordt meest gevolgd in magazijnen van geringen omvang; gewoonlijk houdt men dan nog de school-, prenten-, kerk- en woordenboeken, brochures, romans enz. en enkele boeken die dikwijls gevraagd worden, er buiten en geeft deze een afzonderlijke plaats. De derde manier, nl. om de voorhanden boeken alphabetisch naar de uitgevers te plaatsen, werd vroeger algemeen door de correspondenten gevolgd en leverde daar natuurlijk het meeste gemak op; voor den gewonen debitant is zij alleen aan te bevelen bij de terugzending van het commissiegoed.

Het magazijn van den debitant bestaat uit twee afdeelingen, nl. boeken, die hij voor eigen rekening heeft staan en het commissiegoed, dat hij terugzenden kan. In veel zaken geeft men er de voorkeur aan deze beide afdeelingen niet van elkaar gescheiden te houden, ten einde de artikelen, die men voor rekening heeft, voortdurend door de handen te laten gaan en de titels daardoor beter in het geheugen op te nemen. In groote magazijnen is het echter doelmatiger deze beide soorten gescheiden te houden, elk afzonderlijk naar de verschillende wetenschappen systematisch te plaatsen en de boeken van elke rubriek weer alphabetisch naar de schrijvers of hoofdwoorden te rangschikken.

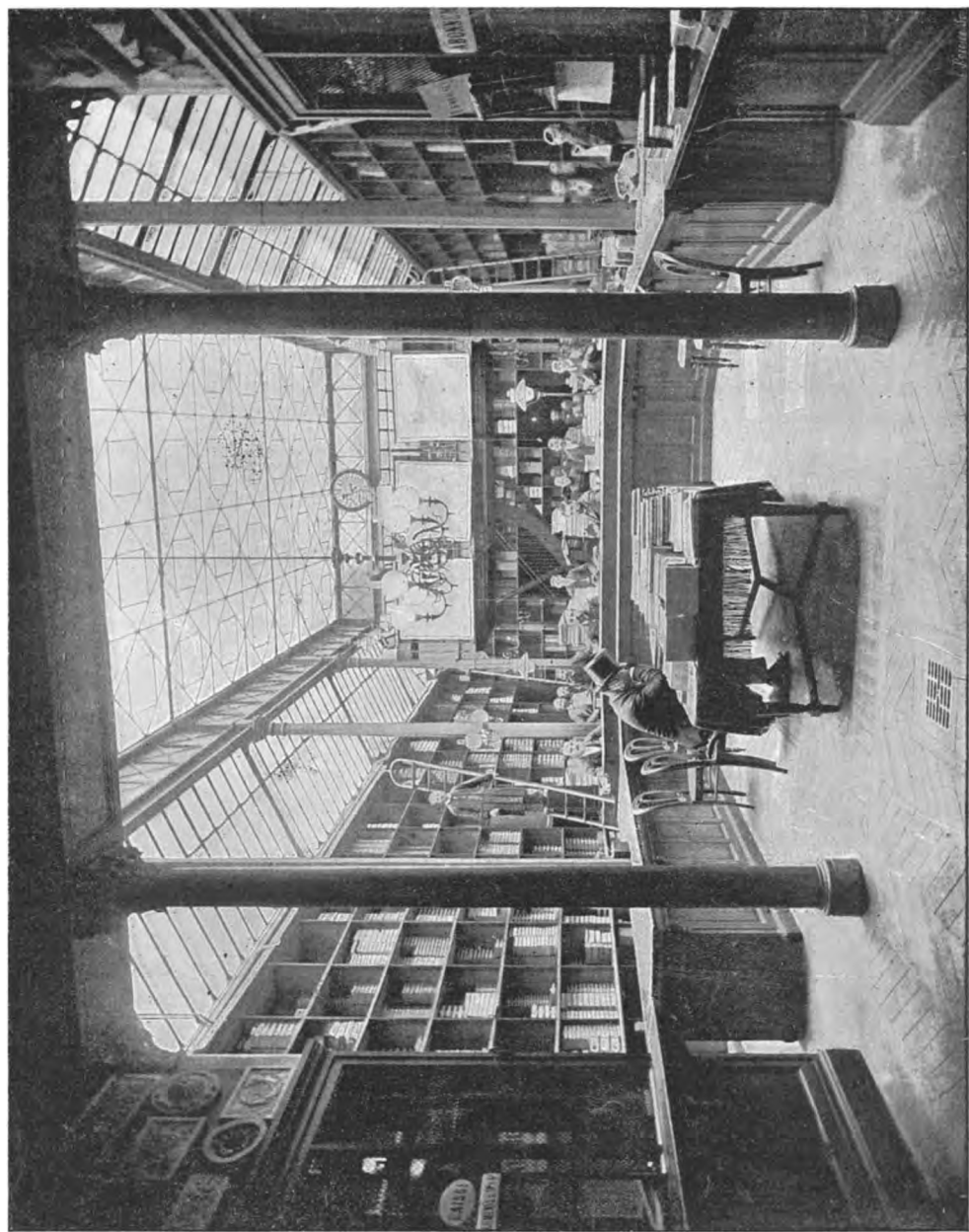
De wetenschappelijke indeeling moet in de eerste plaats practisch zijn, d. w. z. men moet minder letten op het volkomen logische in het systeem dan wel of dit geregeld is naar de cliëntelee, waaraan men ter inzage zendt en de bezoekers, die uit een of ander vak iets vragen. Over het algemeen kan men de systematische indeeling der „Nederlandsche Bibliographie” (Maandelijksche lijst) of van het wetenschappelijk overzicht in Brinkman's Jaarlijksche lijst hierbij wel tot voorbeeld nemen. De volgende rangschikking daarop gebaseerd, doch eenigszins meer gedetailleerd, zal in de meeste gevallen met vrucht toegepast kunnen worden. Wanneer men evenwel een systeem overneemt of zelf schept, dient men er zich ook streng aan te houden en de onderverdeling goed in het hoofd te hebben, ten einde spoedig en zonder groote moeite te kunnen vaststellen bij welke rubriek de boeken juist geplaatst zijn en om ze op de eerste aanvraag terstond te kunnen grijpen. Ook voor het gereed maken van de boeken ter inzage, dat in veel groote debietzaken volgens die rubrieken plaats heeft, is de juiste rangschikking in de onderafdeelingen een zaak van gewicht.

- I. Encyclopædie. Verzamelwerken. Bibliographie.
- II. 1. Theologie en Kerkgeschiedenis.
2. Stichtelijke lectuur en preeken.
- III. Staatswetenschappen. Rechtsgeleerdheid. Statistiek.
- IV. 1. Geneeskunde.
2. Veeartsenijkunde.
- V. 1. Natuurwetenschappen.
2. Scheikunde en pharmacie.
- VI. Wijsbegeerte en vrijmetselarij.

- VII. 1. Onderwijs en opvoedkunde.
- 2. Schoolboeken voor lager onderwijs.
- VIII. Oude en nieuwe taalkunde. Letterkundige geschiedenis.
- IX. Geschiedenis en hulpwetenschappen, (Levensbeschrijving, gedenkschriften, oudheidkunde, geslacht-, zegel-, munt- en wapenkunde, enz.)
- X. Aardrijkskunde. Land- en volkenkunde.
- XI. Wiskunde en sterrenkunde.
- XII. Krijgskunde.
- XIII. 1. Handel en zeevaart.
- 2. Handwerken en nijverheid.
- XIV. Architectuur en werktuigkunde.
- XV. Landhuishoudkunde. Tuinbouw.
- XVI. 1. Fraaie letteren in het algemeen. (Tijdschriften, jaarboekjes enz.)
- 2. Gedichten.
- 3. Tooneelstukken.
- 4. Romans.
- XVII. Kinderboeken.
- XVIII. Schoone kunsten. (Schilder- en teekenkunst, muziek enz.)
- XIX. Varia. (Almanakken, adresboeken, keuken- en brievenboeken enz.)

Het zou evenwel niet doelmatig zijn, indien men alle voorhanden boeken, die in uitgaven en formaten dikwijls veel verschillen, in de systematische indeeling onder één alfabet wilde plaatsen. Men verdeelt ze daarom weer in twee van elkaar gescheiden afdelingen, en wel: 1e in octaven of over het algemeen die boeken, welke gemakkelijk rechtop in de kast geplaatst kunnen worden, en 2e in kwarto's en folio's (het *grootte goed*), die op afzonderlijke planken of in vakken komen te leggen. Vroeger hield men nog afzonderlijke vakken voor het losse goed (school- en kerkboeken), doch tegenwoordig, nu er bijna niets dan ingenaaid of gebonden afgeleverd wordt, behoeft men hiervoor geen ruimte meer beschikbaar te houden. Wel echter is het doelmatig en zeer aan te bevelen voor kostbare gebonden boeken en plaatwerken afzonderlijke kasten met glazen schuifdeuren in te richten. De boeken in folio en kwarto, waarvan het aantal toch meest beperkt is en die voor een groot gedeelte uit atlanten en platen of bijlagen bij de octaven bestaan, legt men gewoonlijk alleen in alphabetische volgorde. Men plaatst de boeken in winkel of magazijn in kasten op nagenoeg even ver van elkaar verwijderde planken en niet in stapels op elkaar, doch rechtop naast elkaar staande met de ruggen in één lijn naar voren gekeerd, zoodat men de rijen overzien en elk boek terstond er tusschen uit kan nemen.

Een actief debitant zal zich niet uitsluitend bepalen tot de artikelen, die hem besteld worden, doch er zooveel mogelijk naar streven den omzet door het aanbod te vermeerderen. Dit heeft eensdeels plaats door het ter inzage zenden der boeken aan de cliënteel binnen en buiten de woonplaats, ten andere door het voor de hand leggen en uitstellen in den winkel. Veel koopers zijn gewoon de boekwinkels zelf te bezoeken, of om hun bestellingen op te geven, of om uit enkele werken keus te doen, of om kennis te nemen

Winkel van een assortiment-boekhandelaar tevens uitgever.

van de nieuw verschenen uitgaven. De debitanten leggen daarom van de jongst ontvangen boeken die, welke de algemeene belangstelling opwekken, of door inhoud of uitvoering enz. bijzonder aantrekkelijk zijn, op de toonbank dadelijk voor de hand of stallen ze uit voor het raam. Tot hetzelfde doel dienen ook de biljetten, prospectussen, inteekenlijsten enz., die opgehangen of tegen de uitstalkastjes in den winkel gehecht worden. De vensteruitstalling (*étalage*) staat met een advertentie gelijk; hoe meer zorg men er aan besteedt, des te meer voordeel levert zij op. Zij moet zooveel mogelijk elke 8 of 14 dagen vernieuwd worden, zoo ook de boekwerken, die men in den winkel op de toonbank voor de hand legt. Dikwijls wordt hierbij gedachteloos tegen den goeden smaak gezondigd, zoodat b.v. een „Handboek der gerechtelijke geneeskunde” naast een „Brievenboek voor verliefden”, of „Het wetboek van Mevrouw Etiquette” naast „Kamertjeszonde” komt te liggen.

Om den verkoop der verschillende voor de uitstalkast bestemde artikelen te bevorderen, is het aan te bevelen er duidelijk den prijs buiten op te zetten of een los blaadje papier half boven over den omslag te vouwen en daarop aan de voorzijde den prijs fraai en duidelijk te vermelden. Dikwijls geeft een prijs die meevalt aanleiding tot koopen, want er zijn onder het kijkgrage publiek altijd nog velen, die zich geneeren naar den prijs van een boek te vragen, in de meening dat zij dan half verplicht zijn het ook te koopen. Dat met het voorjaar de tuinboeken en tegen den zomervacantietijd de verschillende reishandboeken en wandelkaarten in een *étalage* niet mogen ontbreken, spreekt van zelf. Zoo ook bieden sommige congressen, tentoonstellingen, alsmede het St. Nicolaasfeest en de jaarswisseling met haar kalenders en almanakken gelegenheid tot bijzondere uitstallingen.

Veel debitanten, die steeds voor een goed gesorteerden winkel zorgen, houden ter controleering van de artikelen voor rekening en om steeds op de hoogte te blijven van de waarde er van, nauwkeurige aantekening (inventaris) in een boek, waarin alles genoteerd wordt wat er bijkomt en afgaat. Enkele aanwijzingen hierover achten wij niet overbodig. Men schrijft de werken liefst naar alphabetische volgorde in, plaatst vóór iederen titel den datum van ontvangst en vermeldt daarachter in kolommen: 1^e den prijs waarvoor het gekocht is, 2^e den prijs waarop het als winkeldochter lager getaxeerd wordt en 3^e den datum waarop en 4^e den prijs waarvoor het verkocht is geworden. Bij het in den beginne aanleggen van een magazijn wordt de waarde van de artikelen bepaald door de inkooprijzen, die voor bovenstaand doel in de artikelen vermeld worden in letterschrift, voor den koper natuurlijk een raadsel, waarvan de debitant en zijn bedienden alleen den sleutel bezitten. Men neemt daarvoor gewoonlijk een woord van tien letters aan, waaronder geen twee gelijke mogen zijn en gebruikt voor elk der cijfers 1 tot 9 en 0 één dier letters. Neemt men b.v. een der volgende woorden aan: Winkel-prijs, Res publica of Diphtongus, die alle drie aan de eischen voldoen, doch waarvan het eerste wegens algemeen gebruik een weinig doorzichtig is geworden voor het publiek, dan kan men den netto-prijs van f 1.60 resp. aldus uitdrukken: W,ls; R,ba; D,es. Als men het geheim bewaren wil, is

het beter geen hoofdletter en geen komma en voor 0 bij afwisseling verschillende niet in het woord voorkomende letters te bezigen. Dit merk wordt op een vaste plaats op een der binnenzijden van den omslag met potlood ingeschreven.

Na verloop van tijd verminderen de overgebleven artikelen natuurlijk in stoffelijke waarde en is het noodig dat om de drie à vijf jaar die boeken geschat en er naar gelang van het meer of minder uitzicht op verkoop iets van de waarde afgeschreven wordt. Deze lagere taxatie wordt in bovengenoemd register nu ook weer op het boek zelf geschreven. Wanneer men voorts elk verkocht werk accuraat afschrijft, dan verschaffen die beide kolommen op elk gegeven tijdstip een vrij juist overzicht van den voorraad, de wijzigingen en de waarde der boeken, die den debitant toebehooren, zoodat hij het resultaat als een doorlopende inventaris kan beschouwen, die bij het opmaken van den jaarlijkschen balans geheel als basis voor die afdeeling der zaak kan dienen. Op dezelfde wijze kan men ook aantekening van het verkochte commissiegoed houden, doch hierop komen wij, omdat het met een ander hulpboek van de boekhouding in verband staat, later terug.

In vroegeren tijd, toen de handel in oude en nieuwe boeken meer algemeen vereenigd was, hielden de debitanten zeer uitgebreide magazijnen; tegenwoordig evenwel bestaan ze bij de meesten bijna uitsluitend uit werken, die de uitgevers in commissie gezonden hebben. Het behoort zeker tot de onmogelijkheden, om alle boeken, die een enkele maal als bij toeval gevraagd worden, voorhanden te houden; doch de debitant zou niets dan commissionair in boeken zijn, wanneer zijn magazijn of winkel alleen de nieuw verschenen boeken van het loopende jaar, hem door de uitgevers in commissie toegezonden, bevatte; wanneer hij niet eens de voornaamste binnen- en buitenlandsche standaardwerken, over het algemeen boeken, die voor en nagevraagd worden, voorhanden houdt, zoodat deze, telkens als het noodig blijkt, eerst van de uitgevers ontboden moeten worden.

Het magazijn vertegenwoordigt het kapitaal en de waarde van een debietzaak, doch er is ook bedrijfskapitaal voor noodig en daar veel jonggevestigde boekverkoopers dit niet altijd beschikbaar hebben, missen zij meest een magazijn, zooals er vereischt wordt om met goed gevolg een debietzaak te kunnen drijven. Men erkent niet genoeg het groote gewicht van een goed gesorteerden winkel en daar de beschikbare middelen in veel gevallen te kort schieten, stelt men het er hoe langer hoe meer buiten; ja bij velen heerscht zelfs het dwaalbegrip, dat voor het drijven van een boekwinkelzaak in het geheel geen kapitaal of slechts zooveel vereischt wordt om de eerste inrichting of de kosten van het opzetten te kunnen bestrijden. Men vraagt vervolgens commissiegoed aan en zet eenvoudig het kapitaal van anderen om.

Ieder, die wederverkooper is, zal bij eigen ondervinding weten, dat in veel, zeer veel gevallen het oogenblik beslist, en dat de verkoop het beste slaagt als de verlangde boeken terstond aanwezig zijn, of den kooper verschillende werken ter keus voorgelegd kunnen worden. Het valt evenwel niet te ont-

kennen, dat het bij de groote, men zou haast zeggen over-productie van nieuwe uitgaven en het daardoor spoedig verouderen der boeken een moeilijke taak is om den winkelvoorraad eenigszins met het debiet in overeenstemming te brengen en op de hoogte te houden zonder met veel onverkochte artikelen te blijven zitten en zich aan belangrijke schade bloot te stellen.

Daarentegen is het een feit, dat een grotere omzet dikwijls alleen dan verkregen kan worden, als de verkooper in staat is oogenblikkelijk aan de vraag door het aanbieden van het gewenschte te voldoen, terwijl veel koopers zich bij voorkeur daar vervoegen, waar zij het benodigde onmiddellijk voorhanden vinden. In de juiste toepassing van deze beide inzichten is dus vooral de koopmans-speculatie van den debitant gelegen. Hij behoort zich in de eerste plaats ten dienste van het publiek te stellen en hieraan zijn speculatiegeest en financiële middelen te wijden; bij het verleenen van die diensten heeft hij echter niet minder zijn eigen belangen te behartigen en dit geschiedt eensdeels door zoo voordeelig mogelijk in te koopen en ten anderen door met elk artikel doelmatig te werken. Bij het aankopen bij vooruitbestelling moet hij met oordeel en kennis van zaken te werk gaan en partij trekken van de aangeboden voordeelen, die bij het nemen van groote getallen of tegen contante betaling met verhoogd rabat, premiën enz. te behalen zijn. In dit opzicht zijn de meeste debitanten nog te weinig speculatief en laten belangrijke voordeelige kansen voorbijgaan; velen zouden zich vrij wat meer winst kunnen verschaffen, indien zij bij het aanvullen van hun winkelvoorraad en het nemen van nieuwe werken bij vooruitbestelling niet zoo angstvallig te werk gingen. Het zijn juist deze artikelen, die door grotere winsten de voornaamste prikkel worden om zich steeds in te spannen ten einde zijn debiet te vergrooten.

Het magazijn van den antiquaar wordt in hoofdzaak op dezelfde wijze als dat van den debitant naar de wetenschappen in alphabetische volgorde gerangschikt. Sommige antiquaar-magazijnen zijn ook wel zóó ingericht, dat de boeken in dezelfde volgorde als zij ontvangen worden, zonder verdere regeling, naast elkaar geplaatst en van een uitstekend papiertje voorzien worden, waarop een doorlopend nummer geschreven is, hetwelk nauwkeurig overeenstemmen moet met het in het magazijnboek bij den titel te vermelden nummer. Hieruit vloeit voort, dat bij de eerstgenoemde wijze het naar de wetenschappelijke rubrieken verdeelde magazijnboek, geregeld en zoo streng mogelijk naar het eens aangenomen systeem bijgehouden moet worden, daar anders een gevraagd boek slechts met groote moeite terstond te vinden zou zijn. In plaats van magazijnboeken gebruikt men tegenwoordig meer kaart-catalogussen, daar deze veel doelmatiger in de practijk zijn met het oog op de aanvulling of verwijdering der losse kartons of fiches, waarop de titels en nummers geschreven worden. Het rangschikken van de boeken zelf naar de wetenschappen komt ons het verkieselijkst voor bij de antiquaren die hun magazijnen ook voor het publiek toegankelijk stellen, daar een bezoeker liever de boeken dan de titels over een of andere wetenschap bijeen vindt. Bij het tusschenplaatsen van grotere hoeveelheden levert daarentegen de andere wijze weer

Boekhandel waarmee verbonden is een magazijn van hulpmiddelen voor het onderwijs.

het voordeel op, dat het lastige opschuiven en verschikken der ordelijk op elkaar volgende rubriecken vermeden wordt, daar men alles wat er bij komt achteraan zet.

Wij hebben tot nog toe alleen melding gemaakt van de boeken; veel debitanten houden er echter ook een meer of minder grooten voorraad muziek, platen of kaarten op na. Deze vereischen elk in het bijzonder een andere behandeling, die wij eveneens willen bespreken.

De voorhanden muziek wordt meest bij soorten gelegd en gewoonlijk in de volgende vier hoofdafdeelingen verdeeld: I. Muziek voor orkest; II. Muziek voor piano; III. Muziek voor andere instrumenten; IV. Zangmuziek. In de speciale muziekwinkels verdeelt men deze hoofdrubriecken nog in verscheidene onderafdeelingen, b. v. II: in piano alleen en piano met accompagnement (b. v. quatre-mains, piano en viool enz.); voorts houdt men de ouverturen, walsen, marschen enz. gescheiden. De derde hoofdrubriek, Muziek voor andere instrumenten, in: muziek voor viool — alt — violoncel — fluit — citer — orgel, enz. De vierde, Zangmuziek, in: liederen en gezangen voor hooge of lage stem, met of zonder accompagnement van piano; kerkelijke, koor- en meerstemmige muziek, enz. In de practijk is de derde hoofdafdeeling van het minste gewicht, daar de vraag naar die soort muziek over het geheel zeer onbeteekenend is.

De afzonderlijke stukken der systematisch gerangschikte afdeelingen legt men alphabetisch naar de namen der componisten en deze weder naar volgorde van het opusnummer, of als dit niet vermeld wordt naar de titels. Voor de theoretische werken over de muziek hebben wij bij de boeken een afdeeling aangewezen; voor die, welke om het formaat daar niet bij geplaatst kunnen worden, maakt men bij de muziek een afzonderlijke afdeeling; de theoretische handleidingen (scholen) voor piano, viool enz., vinden echter haar plaats bij de muziek voor die instrumenten.

Veel meer zorg nog dan boeken en muziek vereischt het rangschikken en bewaren van de voortbrengselen der kunst, die in koper- en staalgravures, etsen, autotypieën, chromo- en photolithographieën, photographieën enz. bestaan. Daar de plaatdruckers of kunstuitgevers de platen, steenen, cliché's enz. bewaren en door telkens bijdrukken weer nieuwen voorraad kunnen krijgen, worden de oplagen meestal in kleine getallen gemaakt. Men onderscheidt bij de met veel zorg en kunst uitgevoerde gravures verschillende soorten van afdrukken; daar de eerste (*épreuves d'artiste*) natuurlijk ook de beste zijn, worden deze meest tot hooger prijs verkocht. Om ze van latere afdrukken te onderscheiden, laat met het onderschrift voorloopig van de gravure weg, waarom ze ook wel afdrukken vóór de letter (*avant la lettre*) genoemd worden.

Men kan de platen of prenten verdeelen in voortbrengselen van oude en nieuwe kunst; wijl die van de eerste soort meest uitsluitend tot den kunsthandel behooren, komen ze in verbinding met den boekhandel bijna niet voor en is het daarom alleen de handel in de voortbrengselen der nieuwere kunst, die een zijtak van den boekhandel uitmaakt. De eersten worden naar de

scholen: 1. Nederlandsche en Vlaamsche; 2. Italiaansche; 3. Duitsche; 4. Fransche; 5. Engelsche gerangschikt en de afdeelingen der scholen weer chronologisch volgens de meesters. De nieuwere platen deelt men gewoonlijk naar de wijze van vervaardiging in: 1. Koper- en staalgravures; 2. Etsen en zwartekunst, mezzotinten; 3. Photogravures; 4. Lithographieën en lichtdrukken, *a.* zwart, *b.* in kleuren; 5. Photographieën; 6. Stereoscoopplaten.

Deze onderafdeelingen splitst men weer in historische en bijbelsche voorstellingen, portretten, genrestukken, landschappen enz. en elke onderafdeeling naar de teekenaars of graveurs; de portretten worden meest alphabetisch naar de namen der voorgestelde personen gerangschikt.

De platen behooren met de grootste zorg behandeld en bewaard te worden; het doelmatigst is ze te leggen in portefeuilles van zwaar bord aan alle zijden met linnen ingeslagen en van banden voorzien. De portefeuilles worden in kasten met vakken, die op het uittrekken zijn ingericht en waarvan de voorzijde kan worden opgelicht, plat neergelegd en niet rechtop gezet, wijl anders de platen door de zwaarte van het papier uitzakken en kreukelen zouden. Op elke portefeuille behoort een etiquette, die den inhoud aangeeft. De platen zelf worden bovendien in een omslag gedaan, waarop de soorten vermeld staan, zooals: landschappen, portretten, enz.

De landkaarten worden op dezelfde wijs in platliggende portefeuilles bewaard, die in kasten met vakken in- en uitgeschoven kunnen worden. De rangschikking in de portefeuilles en deze weer onder elkaar, geschiedt in den regel topographisch, volgens de landen en vervolgens naar de bestemming; zoo kan men b. v. afzonderlijke afdeelingen maken voor: Wereldkaarten — Europa en de enkele rijken — Natuurkundige kaarten — Historische kaarten — Kaarten uit veel bladen bestaande — Zeevaartkundige kaarten (Wind- en Stroomkaarten) voorts Plattegronden en Wandelkaarten, wanneer men deze niet gevouwen onder de afdeeling Aardrijkskunde bij de boeken geplaatst heeft.

VI.

De hulpmiddelen tot bevordering van het debiet.

Er is geen tak van handel, welken zooveel verschillende, met goed succes toe te passen middelen ten dienste staan om zijn waren aan den man te brengen, als den boekhandel; middelen, waarmee hij direct in alle kringen der maatschappij weet door te dringen, en waardoor hij zulk een belangrijken invloed op den verkoop der letterkundige producten uitoefent. Deze hulpmiddelen ter bevordering van den verkoop zijn hoofdzakelijk het gevolg van een niet genoeg te waardeeren samenwerking van den uitgever en den debitant, een verhouding die ook in geen anderen handelstak aangetroffen wordt. Terwijl de uitgever de zaken „om mee te werken” verschaft, zorgt de debitant er voor, deze op de meest doeltreffende wijze onder het publiek te brengen. Welk groothandelaar revert den kleinhandelaar b. v. prachtig uitgevoerde prijscouranten (catalogussen, prospectussen enz.) ter verspreiding onder het publiek, ja zelfs een gedeelte der waar (1^e afleveringen, proefnummers enz.) gratis, zooals de uitgever den debitant. Doch niet alleen dat beide factoren, hand aan hand gaande, door dit samenwerken veel aan het debiet hunner waren toedoen, ook ieder afzonderlijk tracht voor zichzelf dit debiet nog te vermeerderen.

Voor den debitant is zeker het zenden op bezien (ter inzage of op zicht) wel het meest doeltreffende hulpmiddel. Daaraan zal hij wel de grootste zorg besteden. Door regelmatig uit te zenden, zorgvuldig te letten op deze richting of gene neiging der principalen, bevordert hij zijn debiet in niet geringe mate. De resultaten van het op bezien zenden zijn vooral duidelijk merkbaar in groote debietzaken, omdat de uitgebreide cliënteel een verzending op ruimer schaal toelaat en het succes bij de grootere hoeveelheid meer in 't oog springt. Wij willen hier over dit belangrijke onderwerp eenige wenken ten beste geven.

Het spreekt wel vanzelf, dat men een klant, die geen bezwaar gemaakt heeft tegen het ontvangen van boeken ter inzage ¹⁾, niet alles wat maar nieuw

¹⁾ In Duitschland is in de nieuwe rechtsbedeeling de bepaling opgenomen, dat de ontvanger voor onverlangde toezending op bezien niet meer aansprakelijk is. Vroeger was het daar, evenals bij ons, de gewoonte aan nieuwe klanten ongevraagd boeken op zicht te zenden; dit kan nu zonder vooraf bekomen verlof niet meer geschieden.

uitkomt kan toezenden. Meest geldt zijn belangstelling slechts één of enkele vakken van wetenschap of literatuur en hiervan zal hij zijn boekverkooper wel op de hoogte hebben gebracht. Niettemin is het toch aan te bevelen om nu en dan ook zulke nieuwe uitgaven bij te voegen, die van algemeen of van bijzonder tijdelijk belang zijn.

Theoretische regels voor een geheel met smaak en neigingen der klanten overeenkomende keuze zijn niet te geven; het treffen der juiste keuze is een persoonlijke begaafdheid van den debitant, die alleen door de practijk te verwerven is. Het spreekt toch vanzelf, dat juist de keuze door den debitant met oordeel moet geschieden, wijl daardoor eerder een gunstig resultaat verkregen wordt, dan wanneer hij oppervlakkig en onoverdacht daarbij te werk gaat. Evenmin laten zich de tusschenpoozen vaststellen, die bij de zendingen in acht te nemen zijn. Aan stadsklanten wordt het nieuwe goed terstond na ontvangst gezonden, dit toch eischt reeds de concurrentie. Ook is bij dezen een vakere toezending van pas, en in zoover onbezwaarlijk als er noch voor den afzender, noch voor den ontvanger eenige kosten mee gepaard gaan. Anders is dit met de klanten buitenaf; dezen kunnen slechts met grootere tusschenpoozen, al naar de omstandigheden, boeken ter inzage gezonden worden, hetzij per spoor, boot, post of bode, want er moet hierbij rekening gehouden worden met de onkosten van heen- en terugzending. Dit behoeft evenwel een directe toezending onder kruisband van interessante nieuwigheden of bijzondere vakuitgaven van kleineren omvang terstond na ontvangst niet buiten te sluiten.

Waar ook maar de gelegenheid zich voordoet een klant voor beziengood te winnen, behoort daarvan gebruik gemaakt te worden. Soms gebeurt het, dat nog onbekende of nieuwe stadgenooten in den winkel komen en het een of ander werk koopen of bestellen. Dan zijn er maar een paar woorden noodig om te informeeren of de bezoeker er ook op tegen heeft, dat nu en dan nieuwe uitgaven op zicht gezonden worden en voor welk soort literatuur hij zich het meest interesseert. Ook wanneer er uit de omstreken van een tot dusver nog onbekenden boekenkooper bestellingen inkomen, kan bij de toezending dezelfde vraag schriftelijk geschieden, indien althans zijn maatschappelijke positie op zekere welgesteldheid wijst. Wordt het aanbod afgeslagen, dan is er nog niets verbeurd; gaat men er op in, dan is er een nieuw uitzicht op vermeerdering van debiet verkregen.

Bij benoemingen of verplaatsingen van leeraren, rechterlijke ambtenaren, predikanten en van andere tot den beschaafden en gegoeden stand behorende personen, moet de debitant niet wachten totdat de benoemde na zijn vestiging bij hem komt en een bestelling doet. Hier dient hij op verovering uit te gaan. De benoemingen staan meestal vooraf in de dagbladen en door middel van een beleefd eigenhandig schrijven — ongeveer zooals ons voorbeeld N°. XXV in het hoofdstuk over de correspondentie aan de hand geeft — wordt allicht een nieuwe klant gewonnen.

Bij belangrijke publicaties, dikwijls reeds met ophef vooruit in 't „Nieuwsblad van den boekhandel” aangekondigd, of bij uitgaven waarvan men verwachten

kan, dat zij in ruimen kring bijzonder de aandacht zullen trekken, is het aan te bevelen maatregelen te nemen, om zich een spoedige ontvangst te verzekeren en ook om vooraf de werkzaamheden voor de onmiddellijke verzending ter inzage te verrichten, zoodat bij aankomst van het pak de exemplaren zonder tijdverlies gepakt en bezorgd kunnen worden. Want in zoo'n geval is met het oog op de concurrentie nog dikwijls het spreekwoord toepasselijk: wie eerst komt, eerst maalt.

Zoodra de debitant bespeurt, dat een nieuwe uitgaaf aftrek heeft en de commissie-exemplaren geplaats zijn, moet hij niet verzuimen opnieuw aan te vragen of na te bestellen. Dikwijls kan hij hierbij nog profiteeren door premieverhooging of extra-rabat, wanneer de vooruitbestellingsvoorwaarden nog geldig zijn, wat meestal nog eenigen tijd na de verzending het geval is.

Het uitpakken, nazien en afschrijven van het teruggekomen beziengoed behoort terstond of althans ééns per dag te geschieden. Niet zelden blijven die pakjes dagen lang op een daarvoor bestemde plaats liggen en daar sommige klanten wel eens op de strook of factuur, of op een los briefje tusschen de boeken bestellingen opgeven, ondervindt de uitvoering daarvan noodellooze vertraging.

De verschillende wijzen om de op zicht te zenden boeken te noteeren en af te schrijven, zullen wij in het volgende hoofdstuk (over het boekhouden) behandelen.

De hulpmiddelen, die door den uitgever in toepassing gebracht kunnen worden om het debiet van zijn boeken te bevorderen en daardoor tevens den debitant zijn taak gemakkelijk te maken, kan men in twee groepen verdeelen, n.l. in hulpmiddelen, welke dienen om nieuwe boeken aan den man te brengen, en die om uit vroegere uitgaven zooveel mogelijk winst te trekken.

A. Nieuw verschenen werken.

Aankondigingen, circulaires en persoonlijke aanbieding.

Daar de uitgever, zooals reeds vermeld is, voor de verspreiding zijner artikelen de hulp van den debitant noodig heeft, is het eerste, wat hem bij een nieuwe uitgaaf te doen staat, dezen daarvan in kennis te stellen en te trachten hem er voor te winnen. Dit geschiedt of door aankondigingen in het orgaan van den boekhandel, of door bijzondere mededeelingen in circulaires, of door persoonlijk bezoek van den uitgever, zijn bediende of reiziger bij de voornaamste debitanten.

Dit laatste is voornamelijk het geval wanneer de ondernemingen van meer dan gewone beteekenis zijn en de exploitatie bijzondere maatregelen noodig maakt. De circulaires hebben ten doel de speciale opmerkzaamheid der debitanten op de uitgaaf te vestigen en door het aanbieden van extra-voordeelen hun medewerking tot het welslagen er van te verwerven. Zij bevatten in den regel nadere mededeelingen omtrent de strekking, wijze van uitgaaf en conditiën van levering, soms ook aanwijzingen hoe het best met het betreffende

artikel werkzaam te zijn. In het laatste geval worden de hulpmiddelen, zoo als prospectussen, inteekenlijsten, biljetten enz., die de uitgever ter beschikking stelt, hetzij vermeld of te gelijker tijd toegezonden. Hoe doelmatig het ook zij, bij belangrijke ondernemingen circulaires te verzenden, zoo is het gedurig uitgeven er van en het overdreven aanbevelen van eigen ondernemingen toch ook weer niet aan te bevelen.

Prospectussen en winkelbiljetten.

De prospectussen nemen tegenover het publiek de plaats in van circulaires. Zij behandelen in den regel slechts één werk en behooren te bevatten de opgaafe van den volledigen titel, den omvang, het formaat, de strekking, de wijze van uitgaaf en den prijs daarvan, verder al hetgeen tot kennismaking en aanbeveling noodig en dienstig is.

Evenals de advertentiën in de dagbladen, dienen de prospectussen tot de meest algemeene bekendmaking der boeken en daar ze een veel uitvoeriger overzicht en veraanschouwelijking van het behandelde onderwerp aanbieden dan gene, hebben ze gewoonlijk ook meer uitwerking. Zij zijn hoofdzakelijk bestemd om in den ruimsten kring verspreid en voornamelijk daarheen verzonden te worden, waar het ter bezichtiging zenden der boeken zelf niet plaats vindt; daarom worden ze ook meest bij groote getallen gedrukt en als bijlagen in veelgelezen tijdschriften algemeen verspreid, of door de debitanten soms huis aan huis verzonden. Zij worden bij voorkeur uitgegeven van werken, die voor een groot publiek geschikt zijn en ook van zulke uitgaven, die wegens een kleine oplaag of kostbare uitvoering geen algemeene verzending toelaten.

De prospectussen worden gewoonlijk in hetzelfde formaat uitgegeven als de werken waarop zij betrekking hebben en er wordt dikwijls een proeve van uitvoering van den druk en bij geïllustreerde werken ook van de gravures bijgevoegd. Zij worden den debitant gratis geleverd, bij aanzienlijke getallen en op bijzonder verzoek met firma bedrukt. Het bijleggen in tijdschriften heeft plaats op kosten van den uitgever, waarvoor gewoonlijk den binders-prijs gerekend wordt.

De biljetten zijn aankondigingen, die met groote en in het oogvallende letters slechts aan één zijde van het papier gedrukt zijn en dienen om in den winkel opgehangen of op straat op borden of muren aangeplakt te worden. Zij bevatten gewoonlijk alleen, zoo beknopt mogelijk gesteld, de noodzakelijkste mededeelingen over de eene of andere uitgaaf. Om meer de opmerkzaamheid te trekken, worden ze meest in verschillende kleuren gedrukt of met illustratiën versierd.

Inteekenlijsten.

De inteekening (onderteekening) is het op zich nemen der verplichting tot het ontvangen van een boekwerk, dat of eerlang verschijnen zal, of reeds gedeeltelijk verschenen is. Het doel er van is om zich vooraf van de koopers

te verzekeren, terwijl deze, door zich met hun handteekening te verbinden, aanspraak kunnen maken op de door den uitgever gestelde voordeeligere voorwaarden, die of in een lageren prijs, of in gratispremiën e. d. g. bestaan.

Ten einde den debitant het verzamelen van inteekenaren gemakkelijk te maken, laten de uitgevers voor dit doel speciale lijsten vervaardigen, waarop in den regel het prospectus als hoofd gedrukt is of er los bij gelegd wordt. De inteekenlijsten zijn zoo ingericht, dat ze in tabelvorm voor de volgende rubrieken ruimte bevatten: Naam, beroep en woonplaats der inteekenaren, getal der verlangde exemplaren, wijze van toezending enz. In plaats van inteekenlijsten worden ook dikwijls inteeken- of bestelbiljetten gebruikt, die of in elk exemplaar der eerste aflevering vastgehecht, of op de prospectussen gedrukt, of er los bij gelegd zijn, zoodat deze door hem die er gebruik van wenscht te maken, ingevuld aan zijn boekverkooper toegezonden kunnen worden.

Sommige debitanten zijn gewoon bijna met elke inteekenlijst huis aan huis rond te zenden, anderen daarentegen leggen ze onmiddellijk ter zijde. Een doelmatig doch niet te overdreven gebruik maken van dit hulpmiddel kan echter goede resultaten opleveren. Men zende dan in enkele buitengewone gevallen en soms wanneer het werkelijk liefdadige doeleinden geldt op ruime schaal met lijsten rond bij de cliënteel. De inteekenlijsten van belangrijke uitgaven doet men het best, althans wanneer zij van eenige handteekeningen voorzien zijn, voor de hand in den winkel te leggen of op te hangen.

Advertentiën.

Het voornaamste, maar ook het duurste der hulpmiddelen voor den uitgever zijn de advertentiën in de dag- en weekbladen, tijdschriften enz.; van de bekendmaking in deze organen wordt in de laatste jaren, nu ieder, in welken stand ook, de een of andere krant leest, hoe langer hoe meer gebruik gemaakt. Het zijn vooral de hoofdbladen, die wegens hun grooten kring van lezers, voor aankondigingen van nieuwe uitgaven het meest geschikt zijn en dagelijks in hun kolommen getuigenis van het goed succes daarvan afleggen.

De juiste keus der geschikte bladen, evenals ook het treffen van de juiste maat bij het adverteeren hangt voornamelijk van den tact des uitgevers af. Over het algemeen zullen werken met streng wetenschappelijken inhoud het adverteeren minder noodig hebben, daar de koopers van dat soort boeken wel op andere wijs daarvan in kennis gesteld worden, of zelf zorgen op de hoogte dier literatuur te blijven. Daarentegen zullen werken, die slechts vluchtig de belangstelling wekken en spoedig verkocht moeten worden een in verhouding veel grooter getal advertentiën noodig maken, en populaire werken alleen door aanhoudend te annoncereen het burgerrecht kunnen verkrijgen en behouden.

Wat de advertentiën zelf betreft, ze bevatten in den regel alleen titel, omvang, wijze van uitgaaf, prijs en uitgever, benevens het meest sprekende gedeelte van het prospectus of voorbericht, dikwijls uittreksels van beoordeelingen of aanbevelingen van den uitgever zelf.

Men laat van het schema voor de advertentie soms eenige afdrukken maken om deze aan de verschillende bladen te zenden en bedient zich voor de begeleidingsbrieven gewoonlijk ook van gedrukte brievenhoofden. Over de verzonden advertentiën behoort nauwkeurig contrôle gehouden te worden, ten einde men zich later van de juistheid der gezonden nota's of kwitantien kunne overtuigen. In de keus der bladen moet men met oordeel te werk gaan, om voor het dikwijls aanzienlijk bedrag aan advertentiekosten het vermoedelijk gunstigst resultaat te verkrijgen. Een goed overzicht van de bestaande dagen weekbladen met opgaaf van prijzen en voorwaarden van plaatsing vindt men in Sijthoff's Adresboek voor den Nederlandschen boekhandel.

Boekbeoordeelingen.

De critiseerende besprekingen (*recensiën*) hebben eveneens ten doel de algemeene opmerkzaamheid op nieuw verschenen werken te vestigen en worden meestal op verzoek van de uitgevers, deels in de groote en algemeene bladen, deels in meer bijzonder daartoe bestemde bladen, letterkundige- of vaktijdschriften, opgenomen. Zij behooren inhoud en uitvoering van die jongst verschenen persproducten op oordeelkundige wijze te toetsen en toe te lichten.

Ofschoon dit middel door veelvuldig misbruik niet zoo heel veel meer door het publiek vertrouwd wordt, mag de uitgever toch niet nalaten, recensien van zijn nieuwe boeken uit te lokken. Dikwijls geeft ook de schrijver zelf er aanleiding toe.

Voor de doelmatige verzending der recensie-exemplaren geldt hetzelfde als van de advertentiën. Men bedient zich eveneens meest van gedrukte formulieren, die het verzoek behelzen om door bespreking de aandacht op de uitgaaf te vestigen, aan welk verzoek soms de noodige toelichtingen en opmerkingen schriftelijk toegevoegd worden. Ook van de ter recensie gezonden exemplaren behoort men aantekening te houden, om de kranten, waarin de recensie voorkomt en die meestal toegezonden worden, daarmee te vergelijken. Een overzicht van de gegeven beoordeelingen met opgaaf van de bladen en tijdschriften wordt geregeld in het Nieuwsblad van den boekhandel opgenomen, waarin elk uitgever met een oogopslag vindt wat op zijn fonds betrekking heeft.

Presentexemplaren.

De uitgever heeft in den regel van elk nieuw werk een aantal present-exemplaren te verzenden. In de eerste plaats is het de schrijver, die zooals gewoonlijk vooraf overeengekomen wordt, een zeker aantal presentexemplaren van zijn werk ontvangt; voorts worden er recensie-exemplaren aan de redactien der bladen en tijdschriften aangeboden. In veel uitgebreider mate worden er presentexemplaren verzonden, wanneer het om een aanbeveling in bepaalde kringen te doen is, waartoe in het bijzonder de verspreiding en invoering van schoolboeken aanleiding geeft. In dit geval is het van beslist invloed een groot aantal presentexemplaren te bestemmen voor de daarvoor aangewezen

personen, zooals onderwijzers, leeraren, schoolopzieners enz. Hoewel aan een dergelijke verzending op eenigszins uitgebreide schaal soms aanzienlijke offers verbonden zijn, blijft zij toch het geschiktste middel, waarvan voor goede werken een gunstig resultaat te wachten is en het debiet, dat later langzaam doch meestal voor goed verkregen is, geeft voor die eerste onkosten rijkelijk vergoeding.

Premiën en rabat.

Behalve op bovengenoemde wijze worden de presentexemplaren nog als een soort premie bij bestelling van een zeker getal exemplaren toegestaan, zoodat b. v. bij bestelling van 12 exemplaren altijd een dertiende als premie bovendien gegeven wordt. De daardoor aangeboden voordeelen hebben ten doel een prikkel tot vermeerdering van het debiet te zijn. De premiën staan gelijk met verhoogd rabat, doch met dit onderscheid, dat zij niet in mindering van het totaal netto-bedrag gebracht, maar in natura (in boeken) gegeven worden. Daarom vindt ook in den regel opklimming in de premiën plaats, vooral bij werken wier welslagen grootendeels van de activiteit der debitanten afhankelijk is. De meest voorkomende premiën zijn $4\frac{1}{3}\frac{1}{2}$ (4 exemplaren tegen berekening van $3\frac{1}{2}$); $7\frac{1}{6}$, $11\frac{1}{10}$, $13\frac{1}{12}$, $15\frac{1}{12}$, $24\frac{1}{20}$, $26\frac{1}{24}$ enz.

Onder rabat verstaat men in den boekhandel de in procenten uitgedrukte vergoeding, die de uitgever den debitant van den verkoopprijs van het boek toestaat. Na aftrek van het rabat van den verkoopprijs ontstaat de nettoprijs. Het in den boekhandel voorkomende rabat bedraagt bij ons te lande van de gewone en nieuwe uitgaven die op jaarrekening en in commissie gezonden worden 20%, van enkele schoolboeken 25%; van artikelen, die op korteren termijn en tegen vooruitbestelling voor rekening aangeboden worden, bedraagt het meestal 20% met 10% extra benevens halve en heele premiën; ook wel zonder premiën, doch dan b. v. met $33\frac{1}{3}\%$. Slechts bij uitzondering wordt het hooge rabat van 40% en 50% op boeken verleend, op muziek bedraagt het soms nog meer wegens de af te stane korting aan onderwijzers.

De winstberekening in den boekhandel verschilt in zooverre van die der meeste groothandelaren, dat deze laatste gewoon zijn te spreken van procenten winst op het nettobedrag, dus op het bedrijfskapitaal, terwijl de boekverkooper het rabat aftrekt van het brutobedrag. Men zegt daarom, ten onrechte, dat de boekverkoopers 20% winst genieten; 20% rabat toch staat gelijk met 25% winst, 25% met $33\frac{1}{3}\%$ en 50% rabat met 100% winst, immers men maakt die winst met het bedrijfskapitaal, hetwelk gevormd wordt door de nettobedragen en niet bestaat in de totaalontvangsten. Wanneer een debitant voor f 100 netto aan boeken koopt en die tegen f 125 omzet (volgens zijn zegswijze met 20% rabat) dan maakt hij met zijn kapitaal f 25 winst ten honderd of 25%; verkoopt hij voor f 150 muziek, ontvangen met $33\frac{1}{3}\%$, dus voor f 100 ingekocht, dan maakt hij met zijn kapitaal 50% winst.

Het rabat van 20%, 25% en $33\frac{1}{3}\%$, dat in de dagelijksche practijk het meest voorkomt, vormt, omdat er procenten van het honderd onder verstaan wordt, een deel van het kapitaal ($\frac{1}{5}$, $\frac{1}{4}$ en $\frac{1}{3}$); de berekening is daarom bij

enkele getallen zeer eenvoudig. Ingewikkelder wordt zij zoodra er van extra rabat en premiën sprake is. Stel b.v. de vraag: Wanneer een uitgever van den particulieren prijs van een boek 25% rabat verleent en van 60 exemplaren bovendien nog 12 premiën toekent, hoeveel procent rabat van het honderd geeft hij in dat geval?

Het zou verkeerd zijn, wanneer men ging zeggen: $60/48 = 20\%$ extra rabat, dit gerekend bij de 25% maakt 45% rabat; immers die 12 premiën geeft hij in een waarde (aan boeken), die op zich zelf reeds een vermindering van 25% rabat ondergaat. Men houde zich daarom de vraag aldus voor: Hoeveel wordt van een zekere verkoopwaarde vergoed en hoeveel bedraagt dan deze vergoeding van 100? In het bedoelde geval levert de uitgever 60 exemplaren en daar onder deze 60 exemplaren 12 premiën begrepen zijn, van de overige 48 exemplaren echter nog 25% rabat of $\frac{1}{4}$ afgetrokken wordt (van 48 dus 12) zoo staat hij van 60 exemplaren een vergoeding toe van $(12 + 12 =) 24$ exemplaren. De vraag is nu heel eenvoudig: Hoeveel bedraagt het van 100, als het van 60 bedraagt 24?

$$\frac{60 : 100 = 24 : x}{x = 40\%}$$

Evenzoo is het met de berekening van 10% extra rabat. Velen meenen dan 20% plus 10% = 30% te genieten; dit is niet het geval, want de 10% gaat van het nettobedrag af. De verhouding is aldus: 20% rabat = $\frac{1}{5}$ van den particulieren prijs; de nettoprijs is dus = $\frac{4}{5}$; 10% extra rabat = $\frac{1}{10}$ van den nettoprijs, dus $\frac{\frac{4}{5}}{\frac{1}{10}}$; het aantal procenten ligt dus in de volgende formule opgesloten:

$$\frac{1}{5} + \frac{\frac{4}{5}}{\frac{1}{10}} = \frac{1}{5} + \frac{4}{50} = \frac{20}{100} + \frac{8}{100} = \frac{28}{100};$$

het rabat bedraagt dus niet 30%, maar 28%.

Daar de uitgever bij de berekening der prijzen en de debitant bij het nemen tegen vooruitbestellingsvoorwaarden dikwijls een vergelijking wenschen te maken der verschillende procentverhoudingen, die bij het verleenen van premiën ontstaan, laten wij hierbij voor het gemakkelijk overzicht een rabat-tabel met de meest voorkomende premiegetallen volgen. De tweede kolom wijst van elk der genoemde getallen het rabat aan tot exemplaren herleid; bv. bij 30/25 ex. met 20% en 10% extra geniet men 12 ex. rabat; men betaalt dus van de 30 ex. slechts 18. Deze 12 ex. ontstaan aldus: 5 premiën, benevens 28% of $\frac{28}{100}$ gedeelte van 25 netto-exemplaren geeft 7 ex., totaal dus 12 ex. Stelt men nu de vraag: van 30 ex. worden 12 rabat gegeven, hoeveel dan van 100? dan komt men tot het aantal procenten, dat in dit geval 40 bedraagt. Bij 20%, 25% en $33\frac{1}{3}\%$ wordt resp. het $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{4}$ en $\frac{1}{3}$ gedeelte van het nettogetal bij het aantal premiën geteld en de uitkomst volgens dezelfde evenredigheid als voren verkregen.

Rabat-tabel bij het verliezen van Premiën.

Aantal Exempl.	Met 20 % Rabat.	Met 25 % Rabat.	Met 28 % Rabat. (= 20 % en 10 % extra).	Met 33 1/3 % Rabat.
4/3 1/2	1/2 + 7/10 = 1 1/5	1/2 + 7/8 = 1 3/8	1/2 + 49/100 = 1 2/25	1/2 + 11/6 = 1 2/3
5/4 1/2	1/2 + 9/10 = 1 2/5	1/2 + 11/8 = 1 5/8	1/2 + 113/200 = 1 19/25	1/2 + 11/2 = 2
7/6 1/2	1/2 + 13/10 = 1 4/5	1/2 + 15/8 = 2 1/8	1/2 + 141/200 = 28/25	1/2 + 21/6 = 2 2/3
6/5	1 + 1 = 2	1 + 11/4 = 2 1/4	1 + 12/5 = 2 2/5	1 + 12/3 = 2 2/3
7/6	1 + 1 1/5 = 2 1/5	1 + 1 1/2 = 2 1/2	1 + 17/25 = 2 17/25	1 + 2 = 3
8/7	1 + 1 2/5 = 2 2/5	1 + 1 3/4 = 2 3/4	1 + 124/25 = 244/25	1 + 2 1/3 = 3 1/3
11/10	1 + 2 = 3	1 + 2 1/2 = 3 1/2	1 + 21/5 = 3 4/5	1 + 3 1/3 = 4 1/3
13/12	1 + 2 2/5 = 3 2/5	1 + 3 = 4	1 + 39/25 = 49/25	1 + 4 = 5
14/12	2 + 2 2/5 = 4 2/5	2 + 3 = 5	2 + 39/25 = 59/25	2 + 4 = 6
15/12	3 + 2 2/5 = 5 2/5	3 + 3 = 6	3 + 39/25 = 69/25	3 + 4 = 7
20/18	2 + 3 3/5 = 5 3/5	2 + 4 1/2 = 6 1/2	2 + 51/25 = 71/25	2 + 6 = 8
24/20	4 + 4 = 8	4 + 5 = 9	4 + 53/25 = 93/25	4 + 6 2/3 = 10 2/3
28/25	3 + 5 = 8	3 + 6 1/4 = 9 1/4	3 + 7 = 10	3 + 8 1/3 = 11 1/3
30/25	5 + 5 = 10	5 + 6 3/4 = 11 3/4	5 + 7 = 12	5 + 8 2/3 = 13 2/3
30/24	6 + 4 4/5 = 10 4/5	6 + 6 = 12	6 + 618/25 = 1218/25	6 + 8 = 14
36/30	6 + 6 = 12	6 + 7 1/2 = 13 1/2	6 + 8 2/5 = 14 2/5	6 + 10 = 16
48/40	8 + 8 = 16	8 + 10 = 18	8 + 11 1/5 = 19 1/5	8 + 13 1/3 = 21 1/3
60/50	10 + 10 = 20	10 + 12 1/2 = 22 1/2	10 + 14 = 24	10 + 16 2/3 = 26 2/3
	0/0	0/0	0/0	0/0
	03.00	34.38	37.00	41.66
	28.00	32.50	35.20	40.00
	25.72	30.35	33.14	35.71
	33.33	37.50	40.00	44.44
	31.43	35.71	38.28	42.86
	30.00	34.38	37.00	41.66
	27.27	31.82	34.54	39.39
	26.15	30.77	33.53	38.46
	31.43	35.71	38.28	42.86
	36.00	40.00	42.40	46.66
	28.00	32.50	35.20	40.00
	33.33	37.50	40.00	44.44
	28.57	33.04	35.71	40.18
	33.33	37.50	40.00	44.44
	36.00	40.00	42.40	46.66
	33.33	37.50	40.00	44.44
	33.33	37.50	40.00	44.44
	33.33	37.50	40.00	44.44

Reizen en colporteeren.

Terwijl men bijna in elk vak van handel voor de zaak laat reizen, heeft de boekhandel dit hulpmiddel tot bevordering van het debiet steeds op zeer beperkte wijze in toepassing gebracht. De oorzaak is dat het reizen en persoonlijk bezoek bij particulieren voor den boekhandel een geheel ander karakter heeft dan voor elk anderen warenhandelaar. Het doel van den laatste bestaat voornamelijk in het aanknoopen of onderhouden van connectiën, hetwelk voor den boekverkooper in de steden overbodig is, daar deze zijn cliënteel in de nabijheid heeft. Enkele plattelands-boekverkoopers, wier klanten dikwijls op eenigen afstand wonen, zijn gewoon deze één- of meermalen per jaar met aanbiedingen te bezoeken. Een algemeene toepassing kan dit afreizen van de cliënteel ook niet vinden, omdat het betrekkelijk geringe bedrag der artikelen en het debiet op die wijs verkregen niet in goede verhouding tot de onkosten staan.

Veel meer is in de laatste jaren het laten colporteeren door de uitgevers in zwang gekomen. Dit bestaat hierin, dat zij iemand met een prospectus of aflevering van eenig werk of tijdschrift bij particulieren rondzenden, om hen tot aankoop van of tot intekening op dit of dat werk te bewegen, en alzoo door persoonlijk bezoek en toespraak op eventueele koopers een grooteren aandrang uit te oefenen, dan een debitant, die een boek ter inzage zendt, mogelijk is. Dit systeem heeft den verkoop van veel werken ontzettend bevorderd, maar ook soms het land met vrij waardelooze boeken overstroomd. Het is een gewoonte, die uit Duitschland en Frankrijk tot ons overgekomen is; vooral in Frankrijk is het rondreizen van colporteurs op het platteland in gebruik voor boeken, bestemd voor de volksklasse. Hoewel het colportage-wezen bij ons te lande zeer in miscrediet gebracht is, omdat er veel colporteurs van slecht allooi aan het werk gezet werden, kan het niet missen dat met beschaafde, fatsoenlijke en vertrouwbare colporteurs uitstekende resultaten te verkrijgen zijn. Het succes van sommige ondernemingen toch is uitsluitend aan een flinke en nette colportage toe te schrijven.

B. Vroeger verschenen boeken.

Bij den grooten stroom van dag aan dag verschijnende letterkundige nieuwigheden kan het geen bevreemding wekken, dat de meeste daarvan dikwijls reeds in het eerstvolgende jaar geheel aan de aandacht en de exploitatie onttrokken zijn. Daar de algemeene verzending van nieuwe uitgaven, wanneer die eenmaal heeft plaats gehad, niet herhaald kan worden, zou aan zeer veel boeken in het geheel geen debiet meer te beurt vallen, indien de uitgevers ter exploitatie hunner oudere artikelen geen andere middelen in toepassing brachten, die elk op zich zelf een meer of minder goed resultaat opleveren.

Ofschoon de reeds besproken hulpmiddelen bij voorkeur op de verspreiding van nieuwe boeken betrekking hebben, worden er toch ook eenige van toegepast om in het debiet van oudere artikelen meer leven te brengen;

daartoe behooren het adverteeren, de premiën en het verhoogd rabat. Behalve deze worden uitsluitend voor de exploitatie van oudere werken nog verschillende middelen in toepassing gebracht, die wij thans zullen beschouwen.

Nieuwe titeluitgaven.

Het komt dikwijls voor, dat men het succes van de eerste verzending van een of ander boek als totaal mislukt kan beschouwen, hetgeen niet altijd te wijten is aan het boek zelf, maar dat somtijds door ongunstige tijdsomstandigheden of ook wel door gemis aan overleg veroorzaakt werd; bv. wanneer de verzending te laat in het jaar heeft plaats gehad, zoodat den debitanten slechts weinig of in het geheel geen tijd gelaten is om er mee te werken, of omdat de voorwaarden van aanbidding niet voordeelig genoeg gesteld waren, enz. Hoewel de uitgaaf door algemeene verzending gewoonlijk slechts éénmaal en wel spoedig na het afdrukken plaats vindt, trachten sommige uitgevers hetzelfde boek in gewijzigden vorm na verloop van eenigen tijd nogmaals onder de oogen van het publiek te brengen. Dit is evenwel een nieuwe titeluitgaaf, d. w. z. de inhoud bestaat uit de eerste oplaat, waarvoor alleen een nieuwe titel gedrukt en ingeplakt is. Meermalen wordt ook deze methode door een van de eerste uitgaaf afwijkende wijze van verschijnen gemaskeerd, bv. de afleveringen tot deelen, of twee deelen tot één gemaakt. Het opnieuw toezenden van dergelijke titeluitgaven aan het publiek is steeds een bedenkelijke zaak, omdat men er meest een zeker „ick en weet niet wat” aan vermoedt, waarom veel firma's ze liever niet ontvangen of onmiddellijk ter zijde zetten. Bepaald af te keuren is het, zooals in vroegeren tijd maar al te dikwijls voorkwam, en tegenwoordig soms ook nog wel plaats vindt, om in onverkooptbare boeken nieuwe titels te plakken, die van de vroegere geheel en al verschillen, doch niets vermelden van de gewijzigde uitgaaf.

Prijsverminderingen.

Een even gebruikelijk als goed werkend middel om oudere boeken aan den man te brengen is de prijsvermindering. Zij bestaat hierin, dat de uitgever zelf de oorspronkelijke door hem bepaalde prijzen verlaagt. Men kan hierbij twee soorten onderscheiden, nl. prijsverminderingen, welke alleen voor den debitant gelden en die, waarvan ook te gelijk het publiek profiteert.

De prijsverminderingen, welke alleen voor den boekhandel gelden, komen niet ter kennis van het publiek, zoodat het aan den debitant blijft overgelaten, die boeken voor gewone prijzen te verkoopen. Ofschoon hem daardoor nu wel een grootere winst in het vooruitzicht gesteld wordt, heeft hij aan den anderen kant ook meer risico, omdat dergelijke boeken anders meest alleen voor rekening geleverd worden en wanneer er vooraf geen bepaalde koopers verkregen of met eenigen grond voorondersteld zijn, een gedeelte er van dikwijls onverkocht blijft. Dergelijke prijsverminderingen kunnen daarom slechts bij weinige daartoe geschikte boeken met succes toegepast worden.

De prijsverminderingen, welke te gelijker tijd voor het publiek plaats vinden, dragen daarentegen een geheel ander karakter en krijgen voor den debitant de beteekenis van een gewone bestelling, die hij ingevolge ingekomen orders aan den uitgever doet toekomen en waarvan hij zijn gewone rabat geniet. Deze soort prijsverminderingen worden door de reeds vermelde hulpmiddelen als advertentiën, prospectussen, catalogussen, enz. ter algemeene kennis gebracht en in den regel bij verscheidene artikelen te gelijk. Bij een vermindering van een groot aantal werken, bv. romans, maakt men lijsten of catalogussen, die de titels der boeken met opgaaf van den vroegeren en den thans verminderden prijs bevatten. Bij catalogussen, die boeken over verschillende wetenschappen bevatten, is het doelmatig deze systematisch in te deelen, opdat ieder hetgeen hem interesseert gemakkelijk kan vinden. Om het publiek tot het nemen van verscheidene werken aan te moedigen, worden sommige rubrieken gecombineerd nog lager aangeboden. De prijsverminderingen zijn dan vooral een lokmiddel tot koopen, wanneer ze tijdelijk zijn, zoodat na het verstrijken van den vastgestelden termijn de vroegere prijzen weer gehandhaafd worden.

Ten gevolge van sommige misbruiken, keuren veel debitanten de prijsverminderingen af en dit geschiedt niet ten onrechte, wanneer boeken reeds in het tweede of derde jaar na de uitgaaf in prijs verminderd worden. Daar evenwel dikwijls goede boeken, die deels werkelijk ten gevolge van hun te hoog gestelden prijs weinig debiet gevonden hebben, deels door den stroom van nieuwe uitgaven aan de aandacht geheel ontgaan zijn, op geen andere wijze voor de gewone prijzen kunnen weggemaakt worden, dan blijven de prijsverminderingen voor den uitgever bijna het eenige middel, om oudere en dikwijls goede boeken op te ruimen en te gelijker tijd de opgevolde fondszolders te verlichten.

Verkoop op auctiën.

Het auctiewezen, zich bij den antikaarhandel aansluitende, heeft in latere jaren in den boekhandel een aanzienlijke beteekenis verkregen en eenige firma's in de hoofd- en academiesteden houden geregeld één of meermalen in 't jaar veilingen van boeken, prenten, handschriften enz. Voor den antiquaar zelf bieden die verkooping en een middel aan tot spoedige opruiming van een groot deel van zijn magazijn, want gewoonlijk gaat alles vlugger van de hand dan op de gewone wijze door het verzenden van catalogussen mogelijk is; in het laatste geval kan men gewoonlijk echter betere prijzen maken. De voornaamste aanleiding tot het houden van auctiën geeft de opdracht tot verkoop of het overnemen van groote of kleinere particuliere bibliotheken, waarbij dan een gedeelte van het magazijn alsook de werken door sommige debitanten en uitgevers daarvoor toegezonden, gevoegd worden. De laatsten trachten in dit geval meest oudere uitgaven kwijt te raken en zenden tot dit doel een exemplaar van die werken aan den verkooper om de titels in den catalogus op te nemen. Groote resultaten kan zulks evenwel niet opleveren, omdat de

omzet gewoonlijk tot enkele exemplaren beperkt blijft en de op een veiling betaalde, dikwijls zeer lage, prijzen door de onvermijdelijke kosten nog verminderd worden.

Bij het afstaan van boeken voor de veiling wordt of een minimumprijs opgegeven, of men laat alles aan den verkooper over en neemt vooraf genoeg met wat er voor geboden wordt. Na afloop der veiling wordt den uitgever afrekening gezonden, na aftrek van provisie. Daar in den regel van elk boek slechts één of enkele exempl. in veiling gebracht zijn, die aan den hoogsten bieder toegewezen worden, komt het ook wel voor, dat de antiquaar den uitgever voorstelt hem nog eenige exemplaren voor die prijzen te leveren en hangt het dus van den min of meer gretigen verkoop af om langs dezen weg nog verscheidene exemplaren te slijten.

Ruilen of aanbieden.

Het onder elkaar ruilen van fondsartikelen tusschen uitgevers en van winkelartikelen tusschen debitanten vindt tegenwoordig slechts zelden meer plaats. Vroeger, toen het uitgeven en debiteeren van boeken uitsluitend in één hand was, berustte het geheele verkeer op ruilhandel. Deze methode geraakte vanzelf in onbruik, toen een groot deel van de voornaamste uitgaven in handen van een klein getal firma's kwam en het uitgeven tot een afzonderlijke tak in den boekhandel werd. Wanneer dus tegenwoordig nog bij enkelen deze ruilhandel plaats vindt, kan dit alleen geschieden tusschen firma's die beide uitgevers en debitant tegelijk zijn of tusschen antiquaren onderling. In dit geval doet men aan weerszijden een keuze tot gelijk bedrag aan particuliere prijzen; rabataberekening komt hierbij dus niet te pas en in het boek, waarin men van die ruilingen aantekening houdt, moet het credit en debet met elkaar overeenstemmen.

In ons land heeft deze ruilhandel bijna in 't geheel niet plaats; in Duitschland nog wel. Toch moet het in 't oog vallen, dat hierbij vooral tusschen debitanten wel voordeel te behalen is. Hoe dikwijls toch komt het niet voor dat eenig boek bij den een geregeld van de hand gaat, terwijl een ander voor zijn bij aanbieding genomen exempl. geen koopers kan vinden. Zoo ook met de fondsartikelen; wanneer men wederkeerig uit elkander's fondscatalogussen een keus doet tot een gelijk bedrag van particuliere prijzen, vermeerderd men zijn winkelveorraad en tevens de kans om meer te debiteeren.

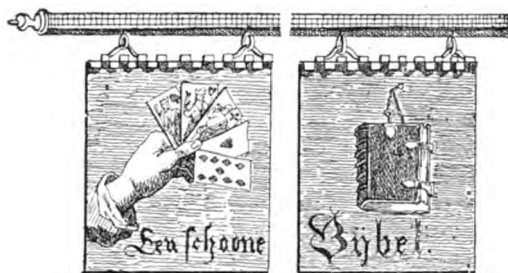
Bij ons te lande wordt echter in den ruilhandel te gemoet gekomen door de aanbiedingen in het orgaan van den boekhandel, die of onder een bepaalde rubriek van vraag en aanbod gemakkelijk na te gaan, of, wanneer er veel en belangrijke werken gevraagd of aangeboden worden, onder de afzonderlijke advertentiën te vinden zijn. Deze methode heeft voornamelijk ten doel het overtollige uit het magazijn kwijt te raken en sommige bestelde werken voor minderen prijs machtig te worden; zij biedt veel debitanten en antiquaren de gelegenheid aan om zich op voordeelige wijs van het benoodigde of verkoopbare te voorzien.

Verkoop en bloc en op fondsveilingen.

Ondanks alle hun ten dienste staande middelen om in hun uitgaven vertier te brengen en te houden, zien de meeste uitgevers hun magazijnen steeds aangroeien door de resten van telkens bijkomende artikelen, zoodat het hun tusschenbeide wenschelijk voorkomt, verouderde of in vergetelheid geraakte werken ineensweg op te ruimen. Soms ook ontbreekt hun de lust of de tijd, om aan andere nog niet tot die categorie behorende uitgaven nog eens zelf de hand te slaan. Ten einde zich dan van die restvoorraden te ontdoen, verkoopen veel uitgevers in den tegenwoordigen tijd van spoedigen kapitaal-omzet deze fondsartikelen bij groote hoeveelheden uit de hand of steken ze in de fondsveilingen, die 3 à 4 maal per jaar te Amsterdam gehouden worden. Meestal is het ontbinden eener uitgeverszaak door sterfgeval of anderszins de aanleiding tot een dergelijke verkooping, waarvan dan te gelijker tijd door sommige uitgevers gebruik gemaakt wordt om, meest incurante, artikelen bij te voegen. De verdere exploitatie van deze artikelen geschiedt soms door een ander uitgever, debitant of antiquaar, die betere kanalen voor het debiet heeft of meent te kunnen vinden, maar meestal komen ze in het bezit van den tweedehandsch-boekhandel. Op welke wijze deze zich er spoedig en gewoonlijk op voordeelige wijze van weet te ontdoen, is bekend en werd reeds vroeger door ons besproken.

Verkoop als misdruk.

De laatste exploitatie der boeken heeft plaats door het realiseeren van hun werkelijke stoffelijke waarde, n.l. die van misdruk; men gaat er eerst dan toe over, als men overtuigd is, dat een ander en voordeeliger verkoop niet meer mogelijk is. Soms zijn ook andere oorzaken (plagiaat, slechte beoordeelingen, schrijversgrillen, nieuwe verbeterde drukken enz.) aanleiding tot het misdruk maken. De voorraad wordt tot verpakking in eigen zaak gebruikt of, indien er groote hoeveelheden zijn, bij riemen of bij het gewicht verkocht. Uit de ingenaaide boeken neemt men van elk exemplaar den titel of het geheele titelvel, om het boek incompleet te maken. Wil men het geheel onbruikbaar maken, dan neemt men uit elk een bepaald vel, dat voor eigen gebruik bestemd wordt. Ongevouwen misdruk verhandelt men per riem van 480 vellen.

Uithangbord van Joh. Hilarides te Dokkum, 1695.

VII.

Het Boekhouden.

oor den man van zaken en dus ook voor den boekhandelaar is het een bepaald vereischte van tijd tot tijd, het beste jaarlijks, te kunnen berekenen en nagaan:

1° hoeveel vermogen hij bezit en waarin dit bestaat;

2° hoeveel en van wien hij te vorderen heeft;

3° hoeveel en aan wien hij schuldig is;

4° hoeveel winst of verlies zijn zaak hem heeft opgeleverd.

Men komt tot de kennis hiervan als men het voor de zaken in gebruik genomen kapitaal (het *bedrijfskapitaal*) inschrijft en al wat er in de zaken voorvalt en dus een wijziging in dat kapitaal ten gevolge heeft, noteert. De wetenschap om in geregelde orde al dergelijke geldelijk invloed uitoefenende voorvallen zóó te beschrijven, dat men zich zelf en anderen duidelijk reken-schap en overzicht van het resultaat van zijn werkzaamheid kan geven, heet boekhouden.

Er zijn twee soorten van boekhouden: de enkelvoudige en de dubbele methode. De enkelvoudige is reeds zeer oud en het doelmatigst voor zulke zaken, die een kleinen geldelijken omzet hebben, bijna alleen uit weerverkoop bestaan en dus een gemakkelijk en spoedig overzicht mogelijk maken, zooals in den boekhandel de debietzaak, wanneer die alleen of geheel afgescheiden gedreven wordt. De dubbele methode, in de 15de eeuw het eerst in Italië in practijk gebracht, vandaar ook Italiaansch boekhouden geheeten, is beter voor zaken die op grooter schaal gedreven worden; dus in den boekhandel voor uitgevers en zulke firma's die verschillende takken vereenigd drijven.

De volgende hoofdregels der boekhouding, hoe eenvoudig ze ook schijnen, zijn van het grootste gewicht en moeten daarom steeds goed voor den geest staan:

1. Die mij iets schuldig is, of iets van mij ontvangt, is of wordt mijn debiteur.

2. Wien ik iets schuldig ben of van wien ik iets ontvang, is of wordt mijn crediteur.

Met andere woorden: Wie iets ontvangen heeft, is debiteur en wie iets gegeven of geleverd heeft, is crediteur.

Bij het enkel boekhouden houdt men alleen boek en rekening van leverantiën van of aan werkelijke personen; bij het dubbel legt men daarenboven nog verschillende zaakrekeningen aan, d. w. z. elke post wordt onder een bijzondere afdeeling gebracht, welke afdeelingen elk op zich zelf en gezamenlijk het resultaat vermelden en op elk gegeven oogenblik den stand van zaken aangeven.

Dit zijn b. v.: 1. Kapitaalrekening. 2. Kasrekening. 3. Fondsrekening. 4. Assortimentsrekening. 5. Papierrekening. 6. Onkostenrekening. 7. Huishoudrekening. 8. Interestrekening. 9. Wisselrekening. 10. Winst- en verliesrekening enz.

Al deze zaakrekeningen worden evenzoo behandeld als de personenrekeningen. Het zal in de practijk gemakkelijker vallen, wanneer men zich deze ook als werkelijke personen voorstelt, die de verschillende afdeelingen beheeren en de resultaten er van aantoonen. Zoo b. v. N°. 1 de kapitaalrekening als de eigenaar en chef der zaak; N°. 2 niet als een doode kasrekening, doch als een levende kassier enz. Een paar voorbeelden zullen het duidelijk maken hoe men volgens de dubbele methode van alles, wat wijziging brengt in den toestand der zaken, aantekening te houden heeft.

De schrijver A. levert ons een kopij onder den titel „Album”, waarvan wij de uitgaaf op ons genomen hebben en waarvoor wij hem een honorarium van f 150 toekennen. A. wordt dientengevolge voor deze f 150 onze crediteur en wij erkennen en crediteeren hem voor dit bedrag op het hoofd dat wij hem in ons boek geven. Daar wij voor onze gezamenlijke uitgeversondernemingen een hoofd onder den naam van fondsrekening (zie n°. 3 hierboven) behooren te openen en dit hoofd in onze gedachten als den chef van die afdeeling beschouwen, geven wij dezen dus het Ms. „Album” en belasten of debiteeren zijn hoofd met f 150 voor het honorarium. De fondsrekening is dus voor die f 150 debiteur en de rekening van den schrijver A. de crediteur. — Van den papierfabrikant B. ontvangen wij een zending papier ten bedrage van f 450, die wij den beheerder van ons papiermagazijn (de papierrekening) overdragen. De papierrekening wordt daarvoor dus met f 450 gedebiteerd en de rekening van den papierfabrikant B. voor diezelfde som gecrediteerd. Van deze papierleverantie wordt voor het „Album” een hoeveelheid ter waarde van f 200 gebruikt. De fondsrekening, die de uitgaafkosten op zich neemt en dus deze hoeveelheid papier ontvangt, wordt met f 200 belast en de papierrekening, die haar afgeeft, wordt er voor erkend. — Confrater C. die ons geld schuldig is, zendt ons f 300 en wel f 150 aan contanten of bankpapier en f 150 in een wissel. De eerste f 150 brengen wij in de kas, die door deze ontvangst debiteur wordt en met de f 150 in wissel belasten wij de wisselrekening, omdat deze als beheerder onzer wissels het bedrag ontvangt. Voor beide debiteuren is de rekening van confrater C. de crediteur. Van den genoemden wissel maken wij gebruik om daarmee den papierfabrikant in mindering der rekening te betalen. De rekening van B.

wordt daarvoor gedebiteerd en de wisselrekening, die den wissel weer afstaat, wordt er voor gecrediteerd. — De schrijver A. verzoekt ons het bedrag van zijn honorarium aan vriend D. te betalen. Wij nemen uit de kas de f 150 en betalen ze aan D. voor rekening van A. Wij brengen deze uitgaaf in het credit der kas, crediteeren haar dus voor f 150 en debiteeren er de rekening van A. voor; D. komt hier als tusschenpersoon slechts voor zooverre in aanmerking, dat wij zijn kwitantie, voor de aan hem op verzoek van A. gedane betaling, bewaren. Indien wij echter met D. ook in rekening stonden en hij het goed gevonden had, dan zouden wij hem voor deze betaling op zijn hoofd gecrediteerd kunnen hebben. De kas zou dan de f 150 niet behoeven te geven en in haar plaats zou de debiteur A. tegenover de rekening van D. als crediteur opgetreden zijn.

Het is een uitgemaakte zaak, dat de dubbele boekhouding uit het oogpunt van nauwkeurigheid en orde en ook wegens het juiste overzicht van den stand der zaak in het algemeen en van haar onderdeelen veel boven de enkelvoudige methode voor heeft; vandaar dat zij in den groothandel ook bijna overal toegepast wordt. Bij ons te lande wordt zij door weinig boekverkoopersfirma's gevolgd, omdat zij over het algemeen te omslachtig voor den aard der zaken is. De boekverkooper zet een groote massa kleine posten om tegen een betrekkelijk gering bedrag, zoodat reeds het opvolgen van den eersten stelregel van het dubbel boekhouden om alle posten pro en contra op tal van hoofden te brengen, in de practijk allerlei moeilijkheden en bezwaren oplevert, om niet te spreken van het meerdere werk. Wij zullen ons dan ook verder bij het enkelvoudig boekhouden bepalen en meenen voor de toepassing van de dubbele methode op den boekhandel te mogen volstaan met de verwijzing naar het handboek van H. M. Binger.

De voor de administratie te gebruiken boeken kan men in twee soorten verdeelen, n.l. de bepaald noodzakelijke of hoofdboeken en die, welke van speciale toestanden of behoeften afhankelijk zijn, de hulp- en bijboeken. De eerste bestaan in: het dagboek, ook wel journaal of memoriaal genoemd, het grootboek of rekening-courantboek; het kasboek en het inventaris- of balansboek. De hulpboeken kunnen voor de enkele en dubbele methode precies op dezelfde wijze gehouden worden, zij leveren om zoo te zeggen de stof voor de hoofdboeken, die daarin verder uitgewerkt wordt. Zij dienen om over enkele afdeelingen der zaak afzonderlijk aanteekening te houden en daardoor orde en nauwkeurigheid te bevorderen.

Over het algemeen regelen deze hulp- en bijboeken zich naar den aard der zaak. Voor den uitgever zijn de voornaamste: Het factuurboek, de verzendlijsten, het fondsdebitboek, het fondsgrootboek, het afrekeningsboek, het copie- en het wisselboek. De hulp- en bijboeken van den debitant zijn: Het bezichtigingsboek, bestelboek, vervolgwervenboek, advertentieboek, bindwerkboek, winkelontvangstboek enz.

Na dit algemeen overzicht zullen wij eerst op beknopte wijs de hoofdboeken in volgorde behandelen, daarna de inrichting der hulp- en bijboeken.

A. De Hoofdboeken.

1. Het Dagboek. (Journaal of Memoriaal).

Dit boek mist bij verreweg de meeste boekverkoopers zijn oorspronkelijke bestemming van n.l. alles te moeten opnemen wat op de zaak betrekking heeft ¹⁾. Gewoonlijk brengt men in het dagboek alleen de posten die voor rekening afgeleverd worden, omdat er ruimte en tijd bespaard en veel beter overzicht verkregen wordt, wanneer men de gelijksoortige posten in verschillende hulpboeken brengt. Bijna overal vindt men daarom alle posten, die op de kas betrekking hebben, buiten het dagboek en in een afzonderlijk kasboek genoteerd. Verder worden door de meeste boekverkoopers de facturen van ontvangen goederen, alsook vervolgwerken en ter inzage-zendingen niet in het dagboek, doch afzonderlijk in hulpboeken ingeschreven. Zij, die toch gaarne alle posten in het dagboek brengen, nemen die, welke in andere boeken genoteerd werden, alleen bij wijze van uittreksel in totaalposten daarin over, doch de kasposten blijven er meest buiten.

Alle in het dagboek te brengen posten worden in volgorde onder elkaar geplaatst, door lijnen van elkaar gescheiden en bij het einde der maand of van het kwartaal in het grootboek overgeboekt. In sommige zaken, waar men het overboeken liever tot op het laatst of na het eind van het jaar uitstelt, houdt men een alfabet of klapper, die achter al de namen de bladzijden vermeldt, waarin deze in het dagboek voorkomen. Bij het overboeken schrijft men gewoonlijk aan den linkerkant naast de post het folio van het grootboek waarop deze overgebracht is. De posten, die of tusschentijds betaald of terugontvangen zijn, behoeven natuurlijk niet overgebracht te worden. In het eerste geval noteert men de betaling met vermelding van den datum waarop zij plaats vond onder de post, haalt er een streep door en schrijft er bij: *betaald*. Bij terugontvangst van een reeds geboekt werk, verandert men het cijfer voor de lijn in *T* of *terug* en haalt ook een streep door de som. Is het te lang geleden, zoodat het opzoeken der post te veel tijd kost, dan doet men beter deze op den datum van terugontvangst of betaling in credit te boeken.

Ons voorbeeld op pag. 360 zal een en ander duidelijk maken.

2. Het Grootboek of Rekening-Courantboek.

De meeste debitanten houden er twee grootboeken op na, n.l. het particulier- en het boekverkoopersgrootboek. In het eerste worden alle in het dagboek vermelde aan particulieren of klanten geleverde en niet door betaling of terugzending geroijeerde posten elk op het hoofd van den betrokken persoon

¹⁾ Art. 6 van het Wetboek van Koophandel zegt: Elk koopman is verplicht dagboek te houden, waarin, van dag tot dag naar orde des tijds, zonder witte vakken, tussenregels of kantteekeningen moeten worden aangeteekend zijne inschulden en schulden, de ondernemingen in zijnen handel, de trekkingen, acceptatiën of endossementen van wissels en andere handelspapieren, zijne verbindtenissen, en, in het algemeen, alles wat hij ontvangt en uitgeeft, van welken aard het ook zij; alles onverminderd zoodanige verdere boeken als in den koophandel gebruikelijk zijn, doch waarvan het houden door de wet niet geboden wordt.

Dagboek.

1 October 1904.

			Debet.	Credit.
v. g. ¹⁾		Mr. P. VAN DORP.		
fol. 33 }	1	Schmidt, Geschied. Strafwetboek V . .	f 5 40	
	1	Endemann, Wechselrecht.	" 2 60	
	1	Top Naef, Het veulen (per terug). . .	" 2 90	f 2 90
		— 2 —		
		C. VAN DER KAM (Onderwijzer).		
	6	Valkhoff, Manuel 1 ^e	f 3.60	
	6	Marin, Methode familière	" 1.80	
	12	Ykema, Taaloefen. 1 ^e	" 3.—	
		f 8.40		
		af 10 ⁰ / ₀ " 0.84		
		Betaald 7 Oct. 1904	" 7 56	" 7 56
		— 3 —		
		A. TOLLENS.		
fol. 262		Per van ZEd. ontvangen wissel op H. Warmeskerken te Utrecht, betaal- baar 15 Oct.		" 65 —
		— 4 —		
		Dr. K. ANEMAAT te Amstelveen.		
fol. 4	1	Bruinsma, Geneesk. Wetten	" 3 60	
		— 5 —		
		Alex, Luit.-Generaal J. B. van Heutsz.		
fol. 91	1	J. van Leeuwen.	" 1 25	
" 90	1	Leesgezelschap Lycurgus.	" 1 25	
" 193	1	C. de Regt	" 1 25	
" 60	1	A. Gaymans	" 1 25	
" 21	1	P. Brinkhorst	" 1 25	
bet. ²¹ / _x	1	J. te Winkel (bode) met 10 ⁰ / ₀	" 4 50	" 4 50

(NB. Men denke zich door al deze posten een zigzagstreep getrokken).

¹⁾ Beteekent: in 't vervolgboek genoteerd.

nauwkeurig overgebracht. Ook de betalingen uit het kasboek, voor zoover ze op voorafgaande en reeds geboekte posten betrekking hebben, worden in het grootboek overgebracht.

Ter besparing van ruimte en ook voor de doelmatigheid doet men het best debet en credit op één folio naast elkaar te plaatsen, dus dubbele guldens- en cents-kolommen. Het spreekt van zelf dat het grootboek van een alphabet moet zijn voorzien, waarin elk hoofd of naam met het nummer van het folio vermeld dient te worden.

Particulier Grootboek.

fol. 13.		P. VAN DRIEST, instituteur.	Debet.	Credit.
1904				
12 Jan.	2	pakjes 4 ^o postpapier	f 5	20
	500	enveloppes.	" 2	—
30 April	12	Dubois, Grammaire $\frac{1}{3}$	f 21.60	
	12	" Exercices $\frac{1}{3}$	" 18—	
			" 39	60
5 Mei	2	Riem 4 ^o cahiers gelin.	" 11	—
19 "	1	v. Dale, Woordenb. geb.	" 12	—
23 Juni	12	Rijkens, Atlas v. Nederland.	f 3.60	
	12	Witkamp, Geschiedk. atlas	" 9.—	
			" 12	60
7 Sept.	1	v. d. Zeyde, De leestoon	" —	90
10 Oct.	15	Van eigen bodem, 3 ^{de} st.	f 6.—	
	20	Maatjes, Mots	" 10.—	
			" 16	—
31 Dec.	1	Kramers, Geogr. woordenb. afl. 8—12	" 3	75
	1	Versluys, Geschied. d. opvoed. I.	" 3	—
	1	Van Vloten, Aestetica, afl. 1—4.	" 2	—
		10 ^o /o van f 68.20		f 6 82
1905.				
12 Febr.		Per cassa		" 101 23
			f 108 05	f 108 05

Het boekverkoopersgrootboek, hetwelk die firma's bevat met wie men in rekening staat, wordt op verschillende wijzen ingericht, doch komt in veel opzichten met het particulier grootboek overeen. Aan de firma's, waarmee men geregeld zaken doet, wordt gewoonlijk in alphabetische volgorde naar de namen of de plaatsen een hoofd gegeven en de dikte van het boek wordt zoo verdeeld, dat men voor die firma's van wie men veel denkt te zullen ontvangen, of aan wie men veel hoopt te leveren, verscheidene folio's, voor anderen, bij wie beide niet aan te nemen is, minder ruimte beschikbaar stelt.

Model N°. 1.

fol. 54.

Grootboek van een H. C. A. CAMPAGNE,

Debet.

1895.									
5 Jan.	—	1	De Kunstnijverheid 1 ^e pro $\frac{1}{12}$.	f	8	64			
7 Maart	2	2	Kuiper, Nederland	"	3	20			
"	2	2	v. Vliet, Ital. Spraakk.	"	2	40			
5 Mei			aan cassa (Prachtbijbel $\frac{6}{10}$).				f	38	£
31 "	—	1	v. Loon, Letteroefeningen 1—3 . . .	"	—	60			
7 Juni	2	2	v. Loghem, Cijferkunst	"	1	44			
"	1	1	Het Neutraal onderwijs	"	—	40			
18 Juli			aan cassa (Lancet en Geneesk. Ct. 1 ^e hj.)				"	8	4
6 Aug.	2	2	Lans, Rekenkunde	"	1	60			
"	1	2	de Beer, Engl. idioms	"	1	44			
"	2	2	Kooiman, Recueil litterair	"	1	28			
"		1	Disse, Gymnastiek	"	1	92			
"		1	Milo, Orthopædie	"	—	60			
21 Oct.			aan cassa (Prachtbijbel $\frac{11}{15}$)				"	48	£
Nov.	—	1	Schroeder, Verloskunde 2 dln. . . .	"	5	60			
	—	1	Kletke, Kinderziekten.	"	1	92			
							"	31	C
							"	40	—
96 $\frac{19}{I}$			aan cassa (Prachtbijbel $\frac{16}{20}$)				"	8	4
96 $\frac{25}{I}$			" " (Lancet en Geneesk. Ct. 2 ^e hj.)				"	18	C
96 $\frac{15}{III}$			Terug (Commissiegoed)				"	30	1
96 $\frac{3}{IV}$			aan cassa (saldo)						
							f 217 7 $\frac{1}{2}$		

Model N°. 2.
fol. 406.

Boekverkoopers-Grootboek van een Uitgever.

H. A. KRAMERS & ZOON, te ROTTERDAM.

1882.		Debet.		Credit.	
		v. Rek.	in Com.		
Jan.	26	Aan 1 Marocco portef. Frans Hals	8'—		
"	30	" 1 Rijke, Bijdrage Gasonderzoek	— 50		
Febr.	2	" 1 Koppeschaar, Leerb. Chemie, dl. 1—3	5 90		
"	4	" 1 Grashuis, Soendan. Bloemlezing		2 35	
"	24	" 5/4 1/2 Delaunay, Mechanica, dl. 1	8 10		
Maart	1	" 12/10 Vosmaer, Over Kunst	28 10		
"		" 2 " " " "		5 80	2 90 1
"	13	" rekening Gracieuse N ^o . 1—12	205 80		
"	29	" 1 Koppeschaar, Leerb. Chemie, dl. 1—3	5 90		
"		" 5/4 1/2 Boek op linnen	2 83 ^b		
"		" 10 Veth, Atlas der aarde, geb.	6 30		
"		" 2 Vosmaer, Homeros Ilias	20 —		
"		" 1 Goethe's Faust, prachttuitg. geb.	22 50		
"		" 2 " " m. pl. geb.	2 70		
"		Per geass. %L & E. pr. 10 April		205 80	
April	19	" 5/4 1/2 Cremer, Overbet. Novellen, geb.	4 86		
"		" 1/2 premieband	— 15		
"	30	" 1 Bosscha, Natuurkunde, dl. 2.	3 02		
Mei	10	" 4 Fles, Anatomie, 2e St.	4 08	4 08	2 04 1
"	24	" 1 Klikspaan, Stud. typen, geb.	1 50		
Juni	1	" 1 Andriessen, dl. 17—24, geb.	10 80		
Juli	31	" 8 v. Pesch, Logarithmen, 5 dec.	3 20	3 20	3 20 4
"		" 3 Koppeschaar, Chemie, 3 dln.	17 70		
"		" 3 " " dl. 2		6 —	2 — 1
Aug.	2	" 5/4 1/2 Delaunay, Mechanica, dl. 2.	13 68		
Sept.	15	" rekening Gracieuse, N ^o . 13—24.	217 55		
"		Per geass. %L & E. pr. 10 Oct.			217 55
Nov.	5	" rek. Perelaer, Neêrl. Indië, afl. 25—36.	170 40		
"		Per geass. %L & E. pr. 10 Dec.			170 40
"		" cassa afrekening reis.			179 11 ^b
			760 57 ^b		
			782 50 ^b	782 50 ^b	

Model N°. 3.

fol. 530.

Boekverkoopers-Grootboek van een Debitant.**A. W. SIJTHOFF, te LEIDEN.**

1882.		Debet.		Credit.			
						TERUG.	
						Get.	Datum.
Jan.	26	Per 1 Marocco portef. Frans Hals . . .	fac. N°. 50		v. Rek. 8 —		
"	30	" 1 Rijke, Bijdrage Gasonderzoek . .	57			— 50	
Febr.	2	" 1 Koppeschaar, Leerb. Chemie, dl. 1-3	65		5 90		
"	4	" 1 Grashuis, Soendan. Bloemlezing .	69			2 35	
"	24	" 5/4 1/2 Delaunay, Mechanica, dl. I . .	112		8 10		
Maart	1	" 12/10 Vosmaer, Over Kunst	125		26 10		
"		" 2 " " " "		2 90		5 80	1 15/II 83.
"	13	" 98/78 Gracieuse en 24 Album N°. 1-12	140		205 30		
"	29	" 1 Koppeschaar, Leerb. Chemie, dl. 1-3	185		5 90		
		" 5/4 1/2 Boek op linnen			2 83 1/2		
		" 10 Veth, Atlas der aarde, geb. . . .			6 30		
		" 2 Vosmaer, Homeros Ilias.			20 —		
		" 1 Goethe's Faust, prachttuitg. geb. .			22 50		
		" 2 " " m. pl. geb.			2 70		
April	17	aan cassa (Gracieuse N°. 1-12) quit N°. 312		205 30			
"	19	per 5/4 1/2 Cremer, Overbet. Novellen, geb.	220		4 86		
		" 1/2 premieband			— 15		
"	30	" 1 Bosscha, Natuurkunde, dl. 2. . .	238		3 02		
Mei	10	" 4 Fles, Anatomie, 2e St.	260	2 04	4 08	4 08	1 15/II 83.
"	24	" 1 Klikspaan. Stud. typen, geb. . . .	292		1 50		
Juni	1	" 1 Andriessen, dl. 17-24 geb. . . .	305		10 80		
Juli	31	" 8 v. Pesch, Logarithmen, 5 dec. . .	422	3 20	3 20	3 20	4 8/XII 82.
		" 3 Koppeschaar, Chemie, 3 dln. . . .			17 70		
		" 3 " " dl. 2.		2 —		6 —	1 15/II 83.
Aug.	2	" 5/4 1/2 Delaunay, Mechanica, dl. 2 . .	432		18 68		
Sept.	15	" 98/83 Gracieuse en 24 Album N°. 13-14	598		217 55		
Oct.	23	aan cassa (Gracieuse 13-24) quit. N°. 945		217 55			
Nov.	5	per 12/10 1/2 Perelaer, Neêrl. Indië, afl. 25-36	712		170 40		
Dec.	10	aan cassa (Perelaer 25-36) quit. N°. 1170		170 40			
Mrt. '83	13	" " (Saldo aan Carpentier) quit. N°. 327		179 11 1/2			
				782 50 1/2		760 57 1/2	
						782 50 1/2	

Bij het aanleggen van een nieuw grootboek doet men het best het vroegere als maatstaf te gebruiken, natuurlijk met inachtneming van de veranderingen en opneming van de nieuwe firma's.

In groote zaken of bij firma's, die gelijktijdig uitgever en debitant zijn, bij wie dus hetgeen ontvangen en hetgeen geleverd wordt bijna in gelijke verhouding staat, heeft elk hoofd in 't grootboek een afzonderlijke bladzijde voor het debet en credit, het debet aan de linker en het credit aan de rechterzijde. Andere firma's zijn gewoon, ten einde ruimte te winnen, debet en credit evenals in het particuliergrootboek naast elkaar op één bladzijde te brengen, hetgeen voor hen, die uitsluitend uitgever of enkel debitant zijn, wel het doelmatigste en eenvoudigste is.

In de debetkolom behoort alles wat men aan de daar vermelde firma geleverd of betaald heeft, in de creditkolom hetgeen men van haar ontvangen of betaald gekregen heeft. De posten in het boekverkoopersgrootboek worden overgebracht uit het dag- of factuurboek, de verzendlijst, het kasboek en van de facturen. Sommige debitanten boeken de facturen van commissiegoed in een afzonderlijk hulpboek en brengen eerst na de terugzending van het onverkochte het resterend bedrag als debetpost ineens in het grootboek over. Het houden van een dergelijk afzonderlijk commissie- of consignatieboek vereenvoudigt eenigszins de rekeningen in het grootboek, doch is in veel opzichten ook weer niet aan te bevelen, daar dikwijls één factuur, ja zelfs één post gedeeltelijk voor rekening en in commissie ontvangen wordt; zulks kan licht aanleiding geven tot verzuim van dubbele boeking; ook bij de vergelijking der rekeningen is het beter dat al het ontvangene onder één hoofd voorkomt.

Hoewel elk boekverkooper zijn grootboek volgens eigen meening inricht, en er dus zeer veel verschillende soorten bestaan, wenschen wij hier toch een paar eenvoudige en o. i. bruikbare modellen te geven. Bij model N°. 1 (zie pag. 362 en 363) valt onmiddellijk de dubbele cijferlijn vóór de titelruimte in het oog; wanneer men een werk voor rekening boekt, wordt er een liggend streepje in de eerste kolom geplaatst, en geeft dit aan dat het werk niet teruggezonden kan worden; voor commissieartikelen wordt zij opengelaten en kan men er bij latere terugzending een T of een datum inschrijven. Dit geeft tevens het voordeel dat men aan de debetzijde geen titels van terugzending behoeft te herhalen, doch alleen het totaalbedrag heeft te boeken, daar deze kolommen aanwijzen wat teruggezonden is. Het bedrag van commissiegoed en besteld goed komt in één kolom, die opgeteld het bedrag der jaarrekening vormt. Van artikelen echter, die niet op jaarrekening geleverd zijn, maar waarover tusschentijds beschikt is, wordt de ontvangst of liever het verschuldigde bedrag en de betaling aan beide zijden in de tweede geldkolom uitgetrokken. Dit model geeft een voorbeeld van levering over en weer, waaruit men dus kan zien dat de inrichting zich tegelijk voor uitgevers en debitanten leent.

Uitgevers, die niet tevens debitant zijn, bezigen gewoonlijk een grootboek (zie Model N°. 2 op pag. 364), dat op elke bladzijde drie geldkolommen heeft, waarvan de eerste en tweede de debetzijde, de derde de creditzijde bevat. De twee kolommen der debetzijde zijn noodig om het voor rekening en in commissie geleverde

streng gescheiden te houden, aangezien het voor rekening geleverde natuurlijk niet teruggezonden mag worden. Enkele uitgevers disponeeren soms in 't begin van het jaar over het in het voorafgegane jaar voor rekening geleverde; in zulke gevallen springt het gemak van die dubbele kolom nog duidelijker in het oog. In de derde kolom (de creditzijde) wordt achter elke commissie-post afgeschreven wat onverkocht wordt teruggezonden, zoomede de betaling van de tusschentijdsche dispositiën en van het saldo.

Voor debitanten, die weinig of in 't geheel niet uitgeven, leent deze inrichting van het boekverkoopers-grootboek zich ook zeer goed. Ons model N°. 3 (zie pag. 365) geeft aan, hoe dezelfde, in het uitgevers-grootboek voorkomende, rekening bij den debitant genoteerd behoort te zijn.

Sommige uitgevers houden een afzonderlijk grootboek van tijdschriften, vervolgwerken, enz., waarover per kwartaal, halfjaar of jaar, of wel per 6 of 12 afleveringen wordt beschikt. Die tusschentijdsche dispositiën hebben in de laatste jaren een grooten omvang verkregen en bezorgen door de postverzending en het kwitantiezegel een niet onbelangrijke bijdrage aan 's lands schatkist.

In veel zaken, vooral bij groote uitgevers, vindt men ook een afzonderlijk grootboek voor boekdrukkers, auteurs, papierhandelaars enz., waarvan de inrichting zeer eenvoudig is. De posten worden daarin overgebracht uit het dagboek of volgens de brieven en facturen; verder alle daarop betrekking hebbende betalingen uit het kasboek. Het spreekt vanzelf dat dit grootboek van een alfabet moet zijn voorzien.

C. J. VIERHOUT, MEERSSEN.

fol. 80.		Debet.	Credit.
1904.			
15 Mei.	Per honorar.: Tafereelen Vad. geschied.		
	22½ vel à f 30. —		f 675 —
25 „	aan cassa (in rekening bovenstaand). .	f 300 —	
1 Juli.	„ „ (saldo „). .	„ 375 —	
Aug.	Per herziening en correctie v. Anslijn,		
	Keur. 8 ^e dr.		„ 75 —
1 Oct.	aan cassa (voor Anslijn).	„ 75 —	
31 Dec.	Per honorar.: Fleurs, vel 1—10 . . .		„ 175 —
'05. 15/1.	aan cassa (voor Fleurs 1—10). . . .	„ 175 —	
		f 925 —	f 925 —

H. VAN NIFTERIK Lz., LEIDEN.

fol. 315.

Debet.

Credit.

1904.					
3 Maart.	Per zetten en drukken van „Keurgarve”				
	8 ¹ / ₄ vel groot-8°, oplaag 1000 . .			f 115	50
	„ extra correctie.			„ 8	25
	„ zetten en drukken van een omslag			„ 6	50
	„ „ „ „ „ 500 circulaires			„ 3	50
10 Dec.	aan cassa	f 100	—		
	„ saldo op N. R.	„ 33	75		
		f 133	75	f 133	75
1905	Per saldo van A°. P°.			f 33	75

De debitanten geven hun leveranciers van papier, kantoorartikelen enz. meestal een hoofd tusschen de uitgevers en boeken het hun geleverde druk- en bindwerk, papier enz. dus in het boekverkoopersgrootboek.

3. Het kasboek.

Het kasboek heeft ten doel alle geldelijke ontvangsten en uitgaven op te nemen en tevens het aanwezig bedrag aan contanten aan te wijzen. In het debet komen alle ontvangsten, in het credit alle uitgaven. De inrichting van het kasboek is ook verschillend, doch over het algemeen wordt aangenomen dat het de voorkeur verdient debet en credit niet op dezelfde bladzijde, doch op twee tegen over elkaar liggende te brengen, het debet of de ontvangsten op de linker, en het credit of de uitgaven op de rechter bladzijde. Het kasboek dient nauwkeurig en netjes gehouden te worden; vandaar dat velen nog een klad-kasboek vooraf nemen, waaruit dan eens per week of per maand alles in het net in het gewone kasboek wordt overgebracht, nadat men vooraf alle afzonderlijke posten in bepaalde rubrieken verdeeld heeft, zooals b. v. in het debet:

1. Betalingen, die voor eigen rekening en
2. Idem die voor anderen ontvangen worden;
3. Contante verkoop of winkelontvangsten.

In het credit komen:

1. Betalingen voor de zaak (kwitantien, saldo's enz.)
2. Idem voor rekening van derden.
3. Idem voor porto's, kleine contante uitgaven en onkosten ten behoeve van de zaak.
4. Idem voor de huishouding.

Een dergelijke verdeling der kasposten heeft veel voor, daar zij in staat stelt een spoedig overzicht van eenig onderdeel te verkrijgen en het inboeken zeer vergemakkelijkt. Wij geven op pag. 370 en 371 een voorbeeld van een kasboek met dubbele kolommen, waarbij in de eerste kolom alleen de posten genoteerd zijn, waarvoor de betrokken personen niet elders gedebiteerd of gecrediteerd behoeven te worden en deze uitsluitend in de tweede kolom voorkomen. Het kasboek dient voornamelijk ook om de kas te controleeren; men vergelijkt de uitkomsten van beiden meest eens per week en sluit elken laatsten van de maand de rekening af. In ons voorbeeld, hoewel slechts over een week loopend, is aangegeven hoe men maandelijks behoort af te sluiten.

4. Het balansboek.

In elke naar eisch gedreven zaak ¹⁾ overtuigt men zich jaarlijks van den werkelijken stand door schatting en optelling (*inventarisatie*) der aanwezige goederen, gelden, vorderingen en schulden (debiteuren en crediteuren). De bedragen der debiteuren en crediteuren worden door de boeken aangewezen. Gewoonlijk maakt men de balans in het voorjaar of den zomer op, na de terugzending en ontvangst van het commissiegoed en noteert den stand van zaken zooals die was op 31 December van het vorige jaar. Men neemt daartoe eenige vellen papier en schrijft daarop in de volgorde van het particulier grootboek de totaalsommen der rekeningen, die men op dien datum te goed had en evenzoo uit het boekverkoopersgrootboek die welke men te betalen had. Zijn er onder de eerstgenoemde oude of dubieuze posten, waaromtrent men geen zekerheid heeft ze in haar geheel te zullen ontvangen, dan worden deze naar omstandigheid iets lager ingevuld.

Ook de aanwezige voorraad goederen, die men voor rekening heeft staan, wordt geschat en onder het te goed in sommen uitgetrokken, en eindelijk de saldogpost van het kasboek op 31 December. Van deze lijsten neemt men alleen de hoofdsommen over in het balansboek en splitst deze in twee afdeelingen:

1. Het actief, bestaande in de voorhanden bezittingen aan geld en goederen, benevens het bedrag van hetgeen men te goed had op 31 December.
2. Het passief, bestaande in de schulden (vorderingen die anderen op ons hebben). Het totale bedrag van het actief, na aftrek van het passief, geeft het zuiver vermogen als eindresultaat van den inventaris.

¹⁾ Art. 8 van het Wetboek van Koophandel zegt: Elk koopman is verplicht alle jaren, binnen de zes eerste maanden van elk jaar, eenen staat en balans op te maken, in een afzonderlijk daartoe bestemd register in te schrijven en eigenhandig te onderteekenen.

Kasboek.

Ontvangst.

Mei 1903

1	van saldo der vorige maand	f 426	70		
2	„ G. P. Mol, reken. 1902 fol. 3.			f 60	30
	„ T. Keyzer, post (journaal) ³⁰ / ₁ 1903			„ 15	60
3	„ A. Vos, Gracieuse ¹⁹ / ₂₄			„ 1	37 ⁵
	„ T. Blom, „ „			„ 1	37 ⁵
	„ P. Walters, id. m. pl.			„ 2	27 ⁵
1	Vogel, Schoone bouwkunde.	„ 1	80		
1	Harres, Timmerwerken	„ 2	50		
6	van Luit. C. Brink, (kwit. van H. C. A. Thieme).			„ 12	18
	„ G. Mooi, (kwit. van Becquer & C ^o .) . . .			„ 2	30
7	„ Mevr. Beek, Handelsblad 1 ^e kw.			„ 1	60
	„ „ „ N. v. d. D. 1 ^e „			„ —	75
	„ „ „ Dagblad 1 ^e „			„ 1	40
	„ G. Leemans, rek. 1902, fol. 3 . . . f 40.50				
	beweert terug i Bruins, Wereldrond . „ 1.90				
	f 38.60				
	af 10 % van f 24.20 . „ 2.42				
				„ 36	18
	aan winkelontvangsten volgens boekje. . . .	„ 27	86		
				„ 458	86
				f 594	19 ⁵
	aan saldo der vorige week	f 470	99 ⁵		

Kasboek.

Mei 1903.

Uitgaaf.

3	Aan A. W. Sijthoff, assign. Gracieuse 2 ^e h. j. .			f 28	30
	„ H. W. van Marle, saldo 1902			„ 10	40
	„ K van der Zande id. „			„ 16	50
5	„ J. Kramer (Smid) reken. 1902			„ 4	30
7	3 pak bordpapier	f 9	—		
	Aan salaris Gerrit Jansen	„ 7	—		
	„ „ Kees Frederiks.	„ 1	50		
	„ kleine uitgaven (volgens boekje)	„ 6	20		
	„ huishouding.	„ 40	—		
				„ 63	70
	„ saldo in kas			„ 470	99 ⁵
				f 594	19 ⁵

Wanneer men nu het aldus verkregen bedrag van het vermogen vergelijkt met dat van een vorig jaar, dan ziet men daaruit de winst of het verlies naarmate dit bedrag grooter of kleiner dan het vorige is. Het balansboek geeft dus elk jaar een overzicht van den vooruit- of achteruitgang der zaak en is volgens de enkelvoudige methode van boekhouden volstrekt niet moeilijk om geregeld bij te houden. Ook het opmaken der specifieke lijsten, waaraan de hoofdsommen ontleend zijn, wordt spoedig, althans in eigen zaak, een gemakkelijk routinewerk.

In debietzaken, waar de aanwezige voorraad winkelgoederen geen groote wijzigingen ondergaat, d. w. z. waar elk jaar ongeveer evenveel nieuws bijkomt als er afgegaan is, behoeft men den nog al tijdroovenden arbeid van opschrijven en taxeeren der magazijn- en winkelgoederen niet elk jaar op nieuw te verrichten, doch kan men de gemiddelde som van de inventarissen van eenige voorafgaande jaren aannemen. Voor uitgevers vormen het magazijnboek (zie bladz. 330) en het fondsboek, dat wij bij de hulpboeken zullen bespreken, den voornaamsten grondslag voor de waardebepaling van den aanwezigen voorraad.

Balans

op 31 December 1903.

I. Actief.		
1. Debiteuren (volgens lijst getrokken uit het particulier grootboek)	f 14664	50
2. Goederen		
in den winkel	f 6840	
in het magazijn.	" 2110	
	" 8950	—
4. Saldo in kas (zie kasboek)	" 715	30
	f 24329	80
II. Passief.		
Crediteuren (volgens lijst getrokken uit het boekverkoopers grootboek)	" 12810	60
zuiver kapitaal	f 11519	20
Het kapitaal bedroeg 31 Dec. 1902	" 8720	80
Blijft winst.	f 2798	40

B. De hulp- en bijboeken van den uitgever.

1. Het factuurboek.

Uitgevers, die niet gewoon zijn de facturen van hetgeen van hun fonds afgeleverd wordt in het dagboek of wel onmiddellijk op de hoofden in het grootboek te noteeren, gebruiken een afzonderlijk boek, het fondsdagboek of factuurboek genoemd. Iedere post beslaat hierin één regel en deze bevat: 1. den datum van verzending, 2. de firma, waaraan geleverd wordt, 3. de conditie (v. rek., in co., ter inzage), 4. het getal exemplaren, 5. den verkorten titel van het werk en de bestanddeelen (afl. of deelen), 6. het totaal nettobedrag der geleverde post.

De verzendlijsten kan men in sommige gevallen beschouwen als remplaçanten van het factuurboek, ten einde de verzending van hetzelfde artikel aan een groot aantal debitanten specifiek te noteeren. Tot de algemeene verzending van nieuwe boeken en vervolgwerken bedient men zich daarom meestal van gedrukte verzendlijsten, die de firma's der boekverkoopers naar het alphabet der steden bevatten ¹⁾. Daar het fondsdagboek alles wat er van het fonds afgaat behoort te bevatten, is het noodig, dat ook die verzendingen daarin gebracht worden; dit kan echter van elk artikel in één post geschieden, welke uit het totaalcijfer der verzonden exemplaren, den titel en de totale som van de berekende bedragen bestaat, met verwijzing naar die specifieke lijst.

Het overboeken der posten in het grootboek heeft plaats op dezelfde wijze als uit een gewoon dagboek en bij iedere firma behoort het folio vermeld te worden of eenig teeken, waaraan men kan zien dat de post geboekt is. De collectieve posten worden natuurlijk specifiek uit de verzendlijst overgebracht. Het factuurboek wordt maandelijks opgeteld om het totale bedrag van hetgeen van het fonds is afgeleverd, zoowel voor rekening als in commissie, gewaar te worden en met dezelfde tijdstippen van vorige jaren te kunnen vergelijken (zie voorbeeld op blz. 374).

2. Het fondsdebetboek.

Om het debiet van elk fondsartikel op zichzelf uit het factuur- of dagboek te trekken, heeft men een afzonderlijk boek noodig, het fondsdebetboek genoemd. Vooral voor uitgevers van eenige beteekenis is een dergelijk boek, waarin men met één oogopslag het vermeerderd of verminderd debiet van eenig artikel over zeker tijdsverloop kan nagaan, onmisbaar. De hoofden (titels der werken) behooren in alphabetische volgorde naar de schrijvers ingeschreven te worden, zoodat men gemakkelijk den weg vindt en ook alle werken van één schrijver op elkaar volgende daarin voorkomen.

¹⁾ De inrichting der verzendlijsten mag als bekend voorondersteld worden. Er verschijnt elk jaar een gewijzigde en verbeterde editie bij den uitgever dezes.

Factuurboek.

1881.		in Co.	v. Rek.		in Comm.	v. Rek.
3 Jan.	L. Veerman, Heusden	2	2	Maatjes, Mols.	f — 80	f — 80
"	C. Pet, Hoogeveen	4		" Recueil littér.	" 2 56	
7 "	J. v. Slee, Hoorn		1	de Bruyn Kops, Staathuisk. 2 dln. .	"	" 3 12
12 "	aan diversen, Zie Verzendlijst. . .		3 16	Kist, Handelsregt, 6 ^{de} dl.		" 758 40
14 "	F. Hessel, Heerenveen	t. i. l.		Wallis, In dagen van strijd, 3 dln. .	" 5 44	
"	Erven Loosjes, Haarlem	2	4	Helge, Natuurkunde $\frac{1}{2}$	" 1 60	" 3 20
23 "	aan diversen, Zie Verzendlijst. .	6 40		Opzoomer, De wetenschap, enz. . . .	" 256 —	
"	G. Fockens, Groningen.		$\frac{26}{21}$	Bosch en Degenhardt, Nat hist. 1 ^{ste} St.		" 9 60
"	W. J. Kruyt, Arnhem		1	v. d. Hoeve, Fierheid adelt, 2 dln. .		" 5 44
27 "	v. Gorcum & C ^o , Assen		$\frac{13}{12}$	Helge, Natuurkunde, 1 ^{ste} St.		" 4 80
"	J. de Kruyff, Utrecht.	4		Maatjes, Wörter	" 1 92	
30 "	H. A. Kramers & Zn., Rotterd.	1	2	de Bruyn Kops, Staathuisk. 2 dln. .	" 3 12	" 6 24
					f 371 44	f 791 60

Wij hebben het model van het fondsdebietboek (zie blz. 376) zoo gemaakt als het in principe behoort te zijn ingericht. In de practijk tracht men zich het vervelende werk van het overbrengen te bekorten en gemakkelijker te maken. Bepaald noodig toch is het niet de namen der firma's van de debiteuren in het fondsdebietboek te brengen. Het is voldoende het aantal afgeleverde exemplaren met de datums te noteeren en de bedragen daarvan uit te trekken en maandelijks op te tellen. Wenscht men na verloop van tijd het boek te raadplegen om te zien aan wien men vroeger alzoö eenig artikel geleverd heeft, dan verwijst het door de datums naar het factuurboek. Over het algemeen is het uittrekken van het debiet eenvoudiger en gemakkelijker dan dit op het eerste oogenblik hem, die er nog geen gewoonte van gemaakt heeft, toeschijnt. Wanneer men geregeld om de 2 à 3 maanden het geleverde uit verzendlijsten, factuur- of dagboek uittrekt, verschaft men zich met opoffering van weinig tijd een goed overzicht over den loop van het debiet. Courante artikelen, vervolgstukken en nieuwe werken doet men beter eerst op losse bladen in klad te noteeren, om niet herhaaldelijk de hoofden der artikelen te moeten opslaan. Wil men het in commissie geleverde er geheel buiten laten, dan kan men ook eens in het jaar, na de afschrijving van het commissiegoed, het voor rekening gehoudene uit het grootboek overbrengen.

Wanneer men nu alles over een geheel jaar heeft uitgetrokken, telt men de exemplaren van elk artikel benevens de bedragen op en vermeldt deze totaalsommen duidelijk onder elk hoofd, daar deze resultaten weer de stof moeten leveren voor het volgende boek.

3. Het fondsgrootboek.

Het voornaamste en onontbeerlijkste der hulpboeken voor den uitgever is het fondsgrootboek. Het heeft ten doel van elk fondsartikel een overzicht te geven, n.l. hoeveel winst of verlies het heeft opgeleverd, of hoeveel kapitaal er nog in steekt.

In het fondsgrootboek krijgt elk artikel, evenals in het fondsdebietboek, een afzonderlijk hoofd, liefst in geheel dezelfde alphabetische volgorde, daar dit bij het overboeken der jaarlijksche eindeijfers uit dit laatstgenoemde een groot gemak oplevert. Onder dit hoofd moet van elk artikel het debet en credit geboekt worden.

Onder het debet brengt men de gemaakte kosten, al wat men achtereenvolgens aan het artikel besteed heeft en nog voortdurend uitgeeft; men schrijve deze posten onder elk hoofd zooveel mogelijk in dezelfde volgorde, b. v. eerst de drukkosten, dan papier, honorarium, bind- of innaaiwerk, advertentiën en verdere uitgaven voor verpakking, verzending enz. De gegevens hiervoor leveren het dagboek of grootboek; ook kan men bij het inboeken der facturen of kwitantieën alle onkosten terstond onder de resp. hoofden brengen; de bovengenoemde volgorde kan men dan behouden door die posten vooraf onder elk hoofd te schrijven, zoodat men alleen datum en sommen behoeft in te vullen.

Fondsdebietboek.

HERMANS, Cijferkunde, 1e St. f 0.80; 2e St. f 1.— netto.

1900.	Ex.		Geleverd aan	Bedrag.		1900.	Ex.		Geleverd aan	Bedrag.
	1 ^e	2 ^e					1 ^e	2 ^e		
7 Jan.	13/12	13/12	Schalekamp, Amsterd.	f 21 60			27	23	Per transport. .	f 32 00
9 "	4		J. O. v. Houten, Assen.	" 3 20	23 Febr.		1		Winkel à contant . . .	" 1 —
13 "	1		A. Land, Harlingen . . .	" — 80	"	13/12	6		H. C. A. Thieme, Nijm.	" 15 60
27 "	6	6	Jac. v. d. Meer, Deventer	" 10 80	"	1	1		Broese & Co., Breda. .	" 1 80
29 "	3	3	B. Berghuis, Kampen, (waarvan 2 in Co.) .	" 5 40		42	30		Totaal Februari. .	f 50 40
	27	22	Totaal Januari. .	f 41 80	1 Maart	2			D. Mij's, Tiel	f 1 60
					"	10			diversen part. zie dagb.	" 10 —
3 Febr.	6		A. E. C. v. Someren, Zutten	f 4 80	"	1	1		model a/d. drukker voor	
11 "	6	6	presentex. a/d. S. . . .	" 2 60	"				de Antwoorden . . .	
15 "	2	1	W. J. Uilkens, Gron. .	" 23 60	"	13/12			Blanche & Co., Utrecht	" 9 60
20 "	13/12	13/12	Ducr. Goetzee, Rotterdam.	" 12	"	52/18			Schalekamp, Amsterd. .	" 50 40
21 "		1	G. C. Visser, 's-Grav.	" 1 —	"	3	3		A. M. Slothouwer, Amersf.	" 5 40
	27	23	Transporteeren. .	f 32 00		81	17		Transporteeren. .	f 77 00

Fondsgrootboek.

BOELEN, Gedichten, 15 vel post-8°.

Debet.

Credit.

1900.				1900.			
3 Mei.	500	zetten en drukken (P. A. Geurts) f	135 —	20 Juni.	240	ex. bij intEEK. volgens verzendlijst f	288 —
		papier (8 rm. dubb.) . .	72 —		48	ex. bij intEEK. geb. id. id.	72 —
		honorarium	150 —		10	aan den schrijver. . . .	
		innaaien van 300 en binden van 100 ex. . . .	35 —		6	aan recensien	
		aan advert., facturen en div. kleine onkosten .	25 —	Juni/Dec.	28	volgens debietboek . . .	33 60
					7	„ „ geb. .	10 50
					339		f 404 10
				31 Dec.	161	Transp. op 1881	12 90
	500		417 —		500		f 417 —
1901.							
1 Jan.	161	Transp. van A ^o . P ^o . . f	12 90				

VERDAM, Werktuigkunde, 36 vel gr-8°. met 20 platen.

Debet.

Credit.

1900.				1900.			
12 Sept.		Gekocht op de veiling van Schleijer, De Vries, & Kraay:		Oct./Dec.	48	volgens debietboek. ing.	268 80
	340	exemplaren (met kopijrecht) à f 3.50. f 1190.—			13	„ „ geb.	85 25
		45 losse bdn à 0.40 . . .	18 —		61		354 05
			1208 —				
3 Nov.		binden van 50 ex. (Giltay)	25 50	31 Dec.	279	Transp. op 1901	879 45
	340		f 1233 50		340		f 1233 50
1901.							
1 Jan.	279	Transp. van A ^o . P ^o . . f	879 45				

In het credit brengt men eens in het jaar uit het fondsdebietboek de afgeleverde exemplaren met de bedragen, na aftrek van hetgeen in Co. gezonden was en terugontvangen werd. Men sluit elk jaar af en brengt het voordeelig of nadeelig saldo over, zoodat men, dit boek geregeld bijhoudende, zoowel een overzicht heeft van den aanwezigen voorraad van elk artikel als van den voor- of nadeeligen toestand, waardoor licht aanleiding gegeven wordt om enkele boeken, die een onvoordeeligen staat aanwijzen, nog eens opnieuw onder handen te nemen, ten einde er op de een of andere wijze gang in te brengen. Voorts kan het fondsgrootboek steeds goede diensten bewijzen bij het naslaan voor de vergelijking van drukkosten, papier enz., terwijl het bij het opmaken van de jaarlijksche balans de basis vormt voor de waarde-bepaling van elke uitgaaf.

Ons voorbeeld (zie blz. 377) geeft twee hoofden: één van een eigen uitgaaf en één van een in fondsveiling aangekocht en geheel tot aflevering gereed ontvangen artikel.

4. Het wisselboek en eenige andere bijboekjes.

Uitgevers, die veel wissels in betaling van anderen ontvangen of met verschillende kassiers in rekening staan, houden er een afzonderlijk wisselboek op na, dat als volgt kan worden ingericht.

Wisselboek.

Volg. Nº.	Bedrag.	Betrokkene.	Wegens:	Order.	Datum van		
					Afg.	Bet.	
431	1 44	H. C. Dröse .	Maandblad 1901 .	Becquer & Co.	3 IV.	1902.	Terug.
432	4 32	P. Molenaar .	" . . .	" . .	"	19 IV.	
433	2 88	Erven Tijl . .	" . . .	" . .	"	"	
434	7 20	W. E. J. Tj. W.	" . . .	" . .	"	"	
435	208 13	W. C. de Grijs.	Saldo 1900 en 1901	Credietvereen.	10 IV.		P. Terug.
436	9 60	A. Land . . .	Album 7 ₁₂ . . .	Postkantoor ,	12 IV.	28 IV.	
437	30 87	J. H. Dunk . .	Saldo 1901 . . .	de Charro & Zn.	15 IV.		
438	500 —	Ind. Bank . .	rek. Kolff & Co.	v. Gelder Zn. .	18 V.	18 VI.	
439	93 20	R. Mees & Zn.	" Kok, Padang	Credietvereen.	"	25 V.	Accept 20 VIII.
440	41 80	J. R. v. Eerde.	Saldo 1901 . . .	"	"	13 VI.	
441	27 10	Egb. Smit . .	" " . . .	"	"	5 VI.	
442	940 —	Wed. J. C. v. K.	rek. fondsveiling	"	20 V.	20 VIII.	

Er kunnen nog meer kolommen aan toegevoegd worden, zooals voor de endossementen, vervaldagen, de folio's waarop de personen in het grootboek gedebiteerd of gecrediteerd zijn, enz.

Bij het gebruik van een wisselboek worden de wissels zoowel bij ontvangst als afgifte direct hierin geboekt en niet in het dagboek, zoodat de overdracht in het grootboek uit dit boek plaats vindt en wel aldus: de betrokkene wordt gecrediteerd, indien de eigen firma trekker is; wanneer de wissel van een derde in rekening ontvangen is, dan wordt deze gecrediteerd; de rekening van hem, aan wiens order de wissel ter inkasseering gegeven werd, wordt voor dat bedrag gedebiteerd, omdat de schuld van eerstgenoemden overgaat op den laatste. De eindkolom dient om daarin bijzonderheden te vermelden, b.v. als de wissel onbetaald terugkomt, alsmede acceptatiën, protest, zegel, briefport enz.

Het **afrekenings-, afsluit- of saldoboekje** wordt voornamelijk gehouden door de uitgevers, die een jaarlijksche afrekeningsreis maken. Hierin wordt eenvoudig op elk hoofd van de te bezoeken confraters het totaalbedrag der rekening en van het teruggezondene aan weerszijden genoteerd; het verschil geeft het saldo. Onder elk hoofd wordt vermeld of en hoe de rekening afgesloten is, met bijvoeging van den datum. Later wordt een en ander in het grootboek overgebracht en de genoteerde verschilpunten daarmee vergeleken en onderzocht.

Veel uitgevers houden er nog een afzonderlijk boekje op na voor al wat zij van hun fonds of magazijn tijdelijk afstaan, uitleenen enz., zooals b.v. papier, houtgravures, cliché's en steenen aan boek- en steendrukkers, exemplaren aan den binder, modellen enz. Deze posten worden met den datum van toezending op de verschillende hoofden van de drukkers, binders, confraters-uitgevers enz. ingeschreven en het gebruik of de terugontvangst in een afzonderlijke kolom daarachter vermeld.

Het **brieven-copieboek** behoeft geen nadere bespreking, doel en gebruik zijn voldoende bekend en hoewel het voor uitgevers bepaald noodig is van hun correspondentie afschrift te bezitten, kan het toch elk boekverkooper zooveel diensten bewijzen, dat wij dit eigenlijk bij de hoofdboeken hadden moeten behandelen, ook omdat de wet het afschrift houden der brieven over koopmanszaken verplichtend stelt.

C. De hulp- en bijboeken van den debitant.

1. Het bezichtigingsboek of gezienboek.

De debitanten, die commissiegoed ontvangen en dit geregeld ter inzage uitzenden, houden daarvan aanteekening in een afzonderlijk boek; doch in de wijze waarop dit geschiedt heerscht lang geen overeenstemming. Wij zullen drie verschillende modellen geven, waarvan de beide eerste het meest gebruikt worden, doch het laatste om hierna aan te geven reden naar onze meening de voorkeur verdient.

Volgens het eerste voorbeeld krijgt ieder, wien men iets ter inzage zendt, een hoofd, waaronder elke toezending terstond wordt ingeschreven, met vermelding der prijzen in de eerste kolom achter den titel. Wat nu als niet behouden terugkomt, moet in de tweede kolom afgeschreven worden, terwijl men in de derde of den prijs van het behoudene invult, of het folio van het dagboek waarin de post overgebracht is. Deze inrichting heeft echter tegen, dat men later altijd hoofd voor hoofd moet nazien wie een of ander boek reeds gehad heeft en kan licht aanleiding geven tot tweemaal zenden van hetzelfde aan één persoon. Ook bij de terugontvangst is men verplicht om of in elk werk een briefje te steken met den naam van wien het terugkomt, indien men dit al eens vernomen heeft, of het terstond af te schrijven.

Om te gemoet te komen aan het lastige en tijdroovende van telkens op ieder hoofd te moeten nazien, of een boek reeds vroeger gezonden werd, hebben eenige debitanten een afzonderlijke rubriekenlijst, waarin de boeken naar de wetenschappen geplaatst en genummerd worden met vermelding van rubriek en nummer ook op het boek zelf. Onder elke rubriek staan in die lijst de namen vermeld van de personen, aan wie al het nieuws op dat gebied kan gezonden worden. In de kolom van elken daar ingeschreven titel wordt de datum geboekt, waarop het boek toegezonden is, zoodat men met één oogopslag kan zien, wie het boek wel en wie het niet gehad hebben. Deze methode is wel zeer omslachtig, doch vergunt ook aan den leerling om op machinale wijze geregeld voor de tweede en volgende malen de boeken uit te zenden.

Bezichtigingsboek. (Voorbeeld N°. 1.)

Ds. G. MOLSER, alhier.

			PRIJS.	DATUM. Terug.	GEBOEKT. Dagboek.
1900.					
3 Jan.	1	Scholten, Dogmatiek	f 3 50		fol. 2
"	1	Kuenen, Oostersche godsd . . .	" 5 40	7 Jan.	
6 Febr.	1	Oort, Evangelie en Talmud. . .	" — 70		" 17
15 "	1	Kern, Het Buddhisme.	" 5 20	25 Febr.	
12 Mei	1	Cramer, Modernisme	" — 90		" 80
15 "	1	Ten Brink, Revolutie, 1e afl. . .	" — 50	30 Mei.	
1 Juni	1	Woordenboek des bijbels, 1e afl.	" — 60	5 Juni.	
"	1	Hartmann, Pessimismus.	" 2 60	"	
"	1	Sommer, Ethik.	" 1 95	"	

Is het voorgaande een bezichtigings-grootboek, het onderstaande zou men het bezichtigings-dagboek kunnen noemen. De boeken worden onder elkander ingeschreven en elke regel bevat: 1. den datum; 2. den titel; 3. den naam van den persoon aan wien gezonden wordt; 4. den prijs; 5. datum van teruggaaf; 6. folio waarop hetgeen behouden werd overgeboekt is. Deze wijze heeft, wat het overzicht en het afschrijven betreft, hetzelfde tegen als de vorige, maar geeft gelegenheid om na te gaan bij wien nog antwoord moet gevraagd worden.

Bezichtigingsboek. (Voorbeeld N°. 2).

Datum.	Get.	Titel.	Naam.	Prijs.	Terug.	Geb.
3 Jan.	1	ten Brink, Revolutie, 1e afl. . . .	D. Mersel. . . .	— 50	7 Jan.	
"	1	" " "	W. Hooft. . . .	— 50	8 Jan.	
"	1	" " "	T. v. d. Brink. .	— 50	8 Jan.	
"	1	" " "	P. de Looze. . .	— 50	—	fol. 7
"	1	Gram, Pictura.	" " "	1 90	5 Jan.	
5 "	1	Vosmaer, Over Kunst.	" " "	2 40	—	" 7
6 "	1	Buning, Marine-schetsen.	A. Vroom	1 25	—	" 13
7 "	1	IJzerman, Staatsinstellingen. . . .	J. Bergmans . .	1 50	9 Jan.	
"	1	" " "	P. Wit.	1 50	9 Jan.	
8 "	1	Van eigen bodem, Slotbundel . . .	" "	1 25	—	" 15
"	1	" " " "	Th. v. d. Kloes .	1 25	—	" 19

De derde inrichting vereenigt op eenvoudige wijs het rubriekenboek bij voorbeeld no. 1 vermeld. Aan elk werk wordt n.l. een volgnummer en een hoofd gegeven en daaronder terstond of achtereenvolgens de personen ingeschreven, die men er voor geschikt acht. Het volgnummer wordt binnen of buiten op den omslag van het werk vermeld en zoo er meer dan één exemplaar ontvangen zijn, worden deze verschillende ex. door a. b. c. enz., achter het nummer gevoegd, onderscheiden. Men kan de terugontvangen boeken dus tot een gelegenen tijd wegleggen, om ze gezamenlijk af te schrijven en opnieuw te verzenden; het nummer en de letter wijzen terstond aan van wien het boek teruggekomen moet zijn. Dit laatste heeft zeer veel voor, want dikwijls verneemt men niet van wien eenig werk terugontvangen is en moet men bij de methoden no. 1 en 2 gissen of zoeken, waardoor licht abuizen ontstaan. Men kan voor N°. 3 een eenvoudig lang 4° schrijfbokje gebruiken.

Bezichtigingsboek. (Voorbeeld N°. 3).

N°. 27.

PENNING, Ons oude Nederland, 1^e afl. f 0.50.

ROTTERDAM, D. A. DAAMEN.

3 Jan.	a	D. Mars.	⁹ / ₁	terug.
"	b	W. Hooft	⁶ / ₁	"
"	c	T. Brink	fol. 3	geb.
"	d	K. Los	⁹ / ₁	terug.
7 "	b	A. Vroom	fol. 9	geb.
8 "	d	K. Molenaar	fol. 10	"
10 "	a	P. Vermeer	¹² / ₁	terug.
12 "	a	D. ten Bruggen. . . .	¹⁵ / ₁	"
15 "	e	K. van der Voort. . .		
"	f	D. den Broeder. . . .		
		L. van der Tas. . . .		
		J. Bronkhorst		

2. Het bestelboek.

Daar in een debietzaak niet alle boeken, die verlangd worden, voorhanden kunnen zijn, komt het natuurlijk dagelijks voor, dat er het een of ander van de verschillende uitgevers ontboden moet worden. Behalve dat zijn er tusschenbeide bestellingen op te geven, die tot aanvulling van den winkel dienen, eveneens aanvragen van nieuwe uitgaven, wanneer die niet ongevraagd verzonden of niet in voldoende getal ontvangen zijn.

Om van al dergelijke bestellingen een voortdurend overzicht te kunnen hebben, wordt de hoofdinhoud er van in een afzonderlijk boek ingeschreven. De meest gebruikelijke en doelmatige wijze om het bestelboek te houden is de posten in chronologische orde evenals in het dagboek onder elkaar in te schrijven, en wel in 7 kolommen: 1. datum van bestelling; 2. naam van besteller; 3. het getal exemplaren voor rekening of in commissie; 4. titel van het werk; 5. naam van den uitgever; 6. datum van ontvangst; 7. overige op de bestelling betrekking hebbende aanmerkingen.

Door de ontvangen posten wordt ook wel een streep gehaald, doch de vermelding van den datum van ontvangst verdient om meer dan één reden aanbeveling. De bestellingen, waarop na verloop van eenige dagen niets ontvangen is, moeten herhaald en opnieuw ingeschreven worden en daartoe behoort men het bestelboek geregeld eens per week na te gaan; wanneer daarop geen toezending gevolgd is, doch de reden daarvan per briefje gemeld werd, dient dit ontvangen antwoord in de kolom van aanmerkingen genoteerd te worden.

Het bestelboek kan ook dienen om aantekening te houden van toezendingen in ruil aan de uitgevers, zooals van ingenaaide voor gebonden exemplaren, oude voor nieuwe drukken enz.

In groote debiet- of importzaken, waar men dagelijks buitengewoon veel, vooral van enkele uitgevers of magazijnhouders heeft te bestellen, zoodat bij het ontvangen der boeken het opzoeken der bestellingen, door de vele pagina's, die men doorloopen moet, lastig wordt, richt men het bestelboek in met hoofden, of men legt ten minste voor de groote uitgevers hoofden aan, waaronder al de resp. bestellingen ingeschreven worden. Deze inrichting heeft evenwel dit tegen, dat men om na te zien of er bestellingen te lang onbeantwoord blijven, het geheele boek hoofd voor hoofd moet doorloopen.

Bestelboek.

Datum.	Besteller.	in Comm.	voor Rek.	Titel.	Uitgever.	Datum van Ontv.	Aanmerkingen.
1900							
2 Jan.	H. Leeuw. . .		1	Maleia-Scheurkalender . . .	W. de Haan .	$\frac{7}{1}$	
3 "	Leesgez. N.E.G.	1		Marx-Koning, Gabrielle. . .	v. Dishoeck .	"	
"	" "	1		Lundegard, Asra	"	"	
5 "	Mr. B. Vis . .		1	Staatsalmanak 1900	M. Nijhoff . .	$\frac{6}{1}$	
7 "	Ing. Bruins. .	1		Treub, Watermeters	E. J. Brill . .	$\frac{9}{1}$	
8 "	P. Tideman. .		1	Kohl, Vermessungsk.	Seyffardt . .		uitverkocht.
10 "	H. Mühring .		6	Larousse, Grammaire, 1e . .	Kramers & Zn.		herhaald $\frac{13}{1}$.
"	Mevr. Thomson	1	1	Couperus, Eline Vere	P.N.v.Kampen		in herdruk.
12 "	H.Mühring 2ex.	4	2	v. Schaik, Natuurk. I	A. W. Sijthoff	$\frac{21}{1}$	

3. Het vervolgwerkenboek.

Een „mooi vervolgboek”, d. i. de levering van een aanzienlijk getal tijdschriften en vervolgen van in afleveringen of deelen verschijnende grootere en kleinere werken, vormt om zoo te zeggen het fundament van een debietzaak. Het is daarom van gewicht hieraan bijzonder veel zorg te wijden. Vooral de aantekening van de ontvangst of van de verzending dient met groote nauwkeurigheid te geschieden. De slordige en oppervlakkige behandeling geeft maar al te dikwijls aanleiding tot abuizen bij het noteeren, adresseeren of bezorgen.

De vele werken, die periodiek of bij gedeelten worden uitgegeven, maken het noodig, dat de debitant uitsluitend voor deze uitgaven een hulpboek aanlegt, daar het zeer moeielijk en tijdroovend zou zijn de namen der koopers uit het dagboek, waarin ze op verschillende datums verstrooid voorkomen, op te diepen. Veel debitanten houden, hetzij vóór of achter in hun dagboek

of in een afzonderlijk boekje alleen aantekening van de namen der koopers en vullen bij het eind van het jaar onder het raadplegen der facturen het getal afleveringen of deelen met het bedrag in.

Een goed ingericht vervolgwerkenboek kan echter meer dienst bewijzen; men behoort er aantekening in te houden van de ontvangst van elk deel, aflevering of zelfs wekelijksch nummer en wel met aanwijzing van den datum, waarop deze genoteerd en dus afgeleverd zijn. Men kan het publiek, dat zoo dikwijls een nummer reclameert, hetwelk later blijkt bezorgd te zijn, geen beter dunk van zijn administratie geven, dan door het toonen van een aldus ingericht vervolgwerkenboek, dat echter ook nauwkeurig bijgehouden moet worden. Is dit het geval, dan kan men veilig het overboeken der vervolgwerken uitstellen tot aan het eind van het jaar en dan de posten in eens in het dagboek of elk op haar hoofd in het grootboek overbrengen. Ons voorbeeld geeft aan op welke wijze men een gemakkelijk en nauwkeurig overzicht kan verkrijgen van hetgeen er van eenig tijdschrift of boekwerk in afleveringen ten vervolge is afgeleverd gedurende een geheel jaar ¹⁾. Onder elk hoofd, dat den titel en den uitgever vermeldt, worden de namen der inteekenaren of koopers geboekt. De hoofden worden bij het aanleggen in alphabetische volgorde ingeschreven of indien men niet gewoon is dit boek vóór Nieuwjaar in gereedheid te brengen, kan men de werken ook wel naar volgorde van ontvangst inschrijven, doch in dit geval dient een alphabet te hulp te komen.

In plaats van een boek kan men ook losse bladen gebruiken, die in een portefeuille strikt alphabetisch gerangschikt moeten liggen. Zij hebben het voordeel, dat men — zoodra men enkele niet meer noodig heeft wegens staking van een tijdschrift of afloop van een werk — deze er uit kan nemen en terzijde leggen, terwijl nieuwe bladen telkens alphabetisch tusschengevoegd kunnen worden.

Voor het nauwkeurig bijhouden van het vervolgwerkenboek is het noodig, dat elke verandering in den prijs, of in tijd en wijze van uitgaaf, die bij tijdschriften nog al eens voorkomt, terstond daarin bij den titel of aan 't hoofd der bladzijde vermeld wordt. Wanneer een tijdschrift of werk aan een anderen uitgever overgaat, behoort dit evenmin verzuimd te worden, daar anders bij een latere bestelling de order eerst langs een omweg in handen van den nieuwen uitgever zou komen en daarvan vertraging en onaangenaamheden het gevolg kunnen zijn. Afbestellingen voor volgende kwartalen of jaargangen dienen eveneens terstond achter de resp. namen der inteekenaren genoteerd te worden.

Sommige debitanten brengen de werken, waarvan op trage en onregelde wijze deelen of stukken verschijnen, liever niet in dit vervolgwerkenboek, doch leggen daarvoor en over 't algemeen voor alle geleverde boeken van wetenschappelijken aard (hieronder ook begrepen de boeken, die in eens compleet geleverd worden, uitgezonderd schoolgoed e. d.) een afzonderlijk

¹⁾ Deze inrichting komt in hoofdzaak overeen met de gedrukte vervolglijsten, die in losse vellen per boek bij den heer A. E. Zeggelt te Arnhem verkrijgbaar zijn. Deze bevatten nog bovendien in elke wekelijksche kolom den datum.

Vervolgwerkenboek.

fol. 71.

DE GRACIEUSE. LEIDEN, A. W. SIJTHOFF. Per kwart. f 1.37⁵; met Album f 2.27⁵.

Namen der IntEEK.	Jan.	Febr.	Maart	April	Mei	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	Debet.	Credit.
A. Wolff	4 19	2 17	5 21	3 17	1 16	3 18	3 20	7 22	5 19	1 13	2 16	4 21	f 5 50	jaarrek. fol. 321
W. A. Huidecoper . . .	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	17 18	19 20	21 22	23 24	1 2	3 4	5 6	" 5 50	" 137
D. Hesling	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	" 5 50	" 115
Mevr. Abresch	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	" 5 50	" 5
" Gelderman	"	"	"	"	"	"	"	"	"	eindigt.	"	"	" 4 12 ^s	kwit. p. kw. bet. 29/III, 1/VII, 3/X.
" L. Jacobson	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1 2	3 4	5 6	" 5 50	" 29/III, 30/VI, 27/IX, 31
Mej. Dusaar	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	" 1 37 ^s	" 30/III.
" Sonnaville	"	"	"	13 14	15 16	17 18	eindigt.	"	"	"	"	"	" 2 75	" halfj. 30/VI.
" Haak	"	"	"	"	"	"	19 20	21 22	"	"	"	"	" 2 75	" 91.
W. van Noort (te be- ginnen N. jaarg.) . .	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	" kw.
MET ALBUM.														
Mevr. A. Keyser . . .	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	" 9 10	jaarrek. fol. 203
" R. Mees	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	" 9 10	" 279
Mej. Van Raven . . .	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	" 2 27 ^s	kwit. p. kw. bet. 30/III.

register aan. Dit register is ingericht als een alfabet in ord. folio formaat met doelmatige verdeling van het aantal bladzijden naar de letters. Hierin worden nu de titels der verkochte werken, met vermelding van stukken of deelen, alphabetisch op de schrijversnamen ingeschreven; de koopers in een kolom daarnaast en voorts de datum waarop ze geleverd werden. Dit register wordt uit het dagboek en kasboek getrokken; het aanleggen en geregeld bijhouden er van verdient wel aanbeveling, want het geeft in veel gevallen opheldering en is ook zeer dienstig om bij het ter inzage verzenden namen aan te geven, daar men hierin de koopers van werken over soortgelijke onderwerpen of van één schrijver terstond bij elkaar vindt aangewezen.

Bij het terugzenden van het commissiegoed is het een dagelijksche vraagbaak, die opheldering kan geven, wanneer men in twijfel verkeert of een ontbrekend werk wel verkocht is. Dit register, dat over verscheidene jaren kan loopen, ontslaat tevens van het jaar op jaar overbrengen in het vervolgwerkenboek van die werken, waarvan slechts één of enkele stukken zijn verschenen en andere waarvan men niet zeker is of er wel meer van zal verschijnen. Het vervolgwerkenboek kan dan uitsluitend bestemd blijven voor de meer geregeld verschijnende periodieken.

4. Het advertentieboekje en eenige andere bijboeken.

Wanneer men veel advertentiën ter plaatsing ontvangt, is het lastig bij het aanbieden der kwitantien, of voor het invullen van het bedrag volgens de daarover gezonden nota's, of bij de betaling van particulieren tusschentijds, om die posten spoedig in het dagboek te vinden. Men schrijft daarom vóór de opzending de advertentie naar den datum van opgaaf in een afzonderlijk boekje, waarin men later gemakkelijk alle gegevens kan invullen, om daarnaar de posten in het grootboek over te brengen of er kwitantien van uit te schrijven. Nevensstaand model geeft aan, hoe men zulk een boekje doelmatig kan inrichten.

Op dergelijke wijze kan men een afzonderlijk boekje aanleggen, wanneer men veel bindwerk buitenshuis laat binden. Dit dient eensdeels tot contrôle en ten anderen om bij terugontvangst terstond te kunnen weten vóór wien het bindwerk bestemd is. Daartoe neemt men eenvoudig een kwarto schrijfboek en maakt daarin kolommen voor de volgende aantekeningen: 1. datum; 2. naam van den persoon aan wien het boek toebehoort; 3. naam van den binder; 4. wijze van binden; 5. prijs dien de binder berekent; 6. datum van terugontvangst; 7. folio, waarop de post geboekt is.

Voorts kan men houden een bijboekje voor het kasboek, bestaande in een winkelontvangst- en uitgaafboekje, hetwelk alleen mag bevatten de contante winkelontvangsten, voor zoover die slechts kantoortikelen, schoolbehoeften e. d. betreffen, benevens de uitgaven voor vrachten en allerlei dagelijksche benodigdheden. Bij dit boekje houdt men dan ook een afzonderlijke kas, de zoogenaamde kleine kas, die elken avond of meermalen per week opgemaakt

Advertentieboekje.

DATUM.	NAAM.	INHOUD.	COURANT.	GETAL PLAAT- SINGEN.	AANTAL REGELS.	N ^o . DER COUR.	DEBET.	CREDIT.
1902.								
3 Jan.	Nots, de Wit.	Verkoopng hooi	N. v. d. Dag . . .	2	14	2	f 7 10 geb.	fol. 308.
"	" "	" "	Handelsblad . . .	2	10	" 5 —	" " "	" 308.
5 "	K. de Boer . .	Ondertrouw	Haarl. Courant . .	1	4	" 0 80	" " "	" 37.
"	" " "	" "	N. v. d. Dag . . .	1	5	" 1 30	" " "	" 37.
8 "	Mej. v. d. Kemp	Betrek. als Kinderjuffr. K.	Arnh. Courant . .	1	7	" 1 50	bet.	1 ¹ / _{II} . ⁰²
"	" " "	" " "	Haarl. " "	1	6	" 1 20	" "	1 ¹ / _{II} . ⁰²
10 "	Mevr. Crantz .	Koetsier gevr. A. Z. . . .	Telegraaf.	1	8	" 1 35 geb.	fol. 51.	
"	" "	" " "	Vaderland	1	6	" 1 30	" "	" 51.
12 "	T. v. Hasselt .	Depoth. gevr.	N. Rotterd. Cour.	2	9	" 3 80 bet.	" 5/IV. ⁰²	

en waarvan het voor- of nadeelig saldo in het gewone kasboek en de groote kas overgebracht wordt.

Eindelijk verdient nog aanbeveling; vooral voor debitanten in groote plaatsen of bij uitgebreide cliënteel, dat men een loopboekje laat aanleggen en bijhouden waarin alle klanten in alphabetische volgorde worden ingeschreven met vermelding van straat en huisnummer. Bij de dikwijls plaats vindende verwisseling van de loopjongens of knechts wordt de moeite daaraan besteed ruimschoots beloond door de diensten die het in zulke gevallen bewijst.

Koopmanskantoor.
(Naar een ets van Jan Luiken).

VIII.

De Correspondentie.

In elk handelsbedrijf van eenige beteekenis is de briefwisseling, die het verkeer met de betrekkingen buitenaf onderhoudt en om zoo te zeggen het raderwerk vormt, waardoor een geregelde gang van zaken mogelijk blijft, waarlijk geen punt van ondergeschikt belang. In den boekhandel, waar de meeste zaken schriftelijk behandeld worden, behoort zij dit dus ook niet te zijn. Wij achten het daarom niet overbodig, vóórdat wij de boekverkoopers-onderwerpen behandelen, eens na te gaan, wat men in 't algemeen onder correspondentie naar den eisch verstaat.

Zoolang het verkeer zijn dagelijkschen en gewonen gang gaat, is de correspondentie gemakkelijk, want voor de meeste herhaaldelijk voorkomende gevallen zijn gedrukte formulieren, zooals bestelbriefjes, facturen, adviezen, brieven bij nota's, afrekeningen enz., voor sommige andere kunnen door het gebruik geijekte termen dienst doen. Wanneer echter abnormale toestanden ontstaan, verschillen opgehelderd, nieuwe relatiën aangeknoopt, kortom onvoorziene, ongewone en kwestieuze aangelegenheden behandeld moeten worden, dan treedt de correspondentie uit haar sleur en haar eischen worden van meer beteekenis. Wat toch wordt dan het eigenlijke doel van een brief over zaken? In de eerste plaats, dat de ontvanger voor onze meening gewonnen, tot onze belangen dienstbaar gemaakt worde; wij trachten hem tot onze inzichten en voornemens over te halen. Wij moeten hem de overtuiging schenken, dat hetgeen wij betoogen het resultaat is van een volkomen helder inzicht in de zaak zelf. Daarbij verplaatsen wij ons in den toestand van den ontvanger; wij nemen in aanmerking met wien wij te doen hebben; wij houden rekening met zijn karakter, zijn manier van handelen en zaken drijven en daarnaar kiezen wij de geschiktste uitdrukkingen en combinatiën. Met de kennis van de zaak en van het karakter en zoo mogelijk van sommige eigenaardigheden daarvan, verbinden wij de heerschappij over de taal, zoodat onze voorstelling, verre van stijf of omslachtig te zijn, in een los en ongedwongen geschreven brief juist weergegeven wordt. Zaak-, taal- en menschenkennis zijn daarom de grondslagen der koopmans-correspondentie. Deze grondslagen kan

men zich niet uit de theorie eigen maken, want deze doet alleen de regels voor vorm en wijze van uitdrukken aan de hand of geeft modellen, waaruit men de gebruikelijke vormen, uitdrukkingen enz. kan overnemen. De correspondentie wordt natuurlijk het best zelfstandig geoefend door een goed inzicht in den gang der zaken, verbonden met beoefening van taal en stijl.

Zeer gewichtige eigenschappen van den koopmans-briefstijl zijn duidelijkheid en beslistheid van uitdrukking, zoodat de lezer spoedig en gemakkelijk de bedoeling van het geschrevene kan vatten. Men verkrijgt die eigenschappen door dubbelzinnige, verouderde en niet algemeen bekende woorden, alsook die uit vreemde talen, verkeerde zinswendingen, fouten tegen de spelling en zinscheiding zorgvuldig te vermijden, doch vooral ook door naar volledigheid te streven en gemakshalve geen punten over te slaan, die tot de zaak in kwestie in betrekking staan. De beknoptheid en duidelijkheid eischen, dat men niet meer schrijft, dan het doel van den brief noodig maakt; dit eischt echter niet, dat der duidelijkheid door de korthed afbreuk gedaan wordt. Duidelijkheid en beknoptheid worden zeer veel gebaat door een goede en geregelde behandeling der stof en den natuurlijke samenhang der gedachten. Men ga niet tot een volgend thema over, voor het eerste geheel en al afgehandeld is; verwante en uit elkaar voortvloeiende onderwerpen late men bij de behandeling op elkaar volgen en bij elk ander onderwerp beginne men met een nieuwen regel; ook doe men bij het beantwoorden van een brief over zaken alle daarin voorkomende aangelegenheden in dezelfde volgorde af als in dien brief. Eerst nadat men alles, wat de vrager wenscht te weten, beantwoord heeft, gaat men over tot zijn eigen opdrachten, vragen, verzoeken enz en voegt er aan het einde zulke mededeelingen aan toe, welke men mag vooronderstellen den geadresseerde te zullen interesseeren. Het slot behoort, evenals de aanvang, kort, ongedwongen en beleefd te zijn. Hoewel alle complimenten en een deftige aanhef, zooals WelEdele en WelEd. Geb. uit den koopmansstijl verbannen zijn, behoort de correspondent zijn verhouding tot den ontvanger en het doel van den brief toch in het oog te houden en niet onbeleefd en afstootend te zijn, maar een houding in de taal aan te nemen, die tot overreding in staat is.

Indien er iets bij den brief ingesloten wordt, b. v. een rekening, wissel, monster enz., dan behoort dit vermeld te worden en opdat hij, die den brief openbreekt, zich kunne overtuigen, dat hij alles heeft wat er in behoort, zet men daar, waar van het ingeslotene melding gemaakt wordt, aan den linkerkant een schuine dubbele streep.

Over de behandeling der ontvangen en verzonden brieven valt nog het volgende op te merken: De correspondentie behoort zoo volledig en aaneensluitend mogelijk gevoerd en bewaard te worden, zoodat zij gelegenheid geeft na verloop van jaren nog een helderen blik in de zaken te slaan, en ten allen tijde als een zelfstandige bron voor alles wat geboekt staat gebruikt kan worden. Er mogen daarom geen leemten en weglatingen in voorkomen; vooral die zaken mogen niet onvermeld gelaten worden, die door mondelinge afspraak afgedaan werden; deze behoort men juist door de correspondentie

te laten bevestigen. De correspondentie moet het archief en een getrouwe geschiedenis der zaak vormen, waarnaast de boekhouding de statistieke bijlagen levert. Zij kan hieraan alleen dan voldoen, als men 1^e de ontvangen brieven en facturen geregeld vergaart en ordelijk bewaart en 2^e geen brief, geen rekening enz. verzendt, vóór er kopie of nota van genomen te hebben.

Het vergaren der brieven geschiedt of alphabetisch (naar de firma's), of enkel chronologisch. In het eerste geval worden ze in een kast met vakjes gelegd, evenwel zoo, dat de brieven enz. van elke firma een afzonderlijk pakje vormen, waarin ze naar den datum op elkaar volgen. Om dit te kunnen doen, is het noodig ze in de lengte op half te vouwen, die van één firma als een katern in elkaar te leggen en op den buitensten brief, van boven rechts, den naam der firma te schrijven. Bij het eind van het jaar worden de pakjes alphabetisch tot één pakket gemaakt en dit van een opschrift voorzien: b.v. „Brieven over 1904.” In het tweede geval worden de brieven niet gevouwen, maar in plano terstond na de beantwoording aan een lias geregend. Bij het eind van het jaar worden ze dan eveneens ingepakt en de omslag van een opschrift voorzien. Het opzoeken later van één of meer brieven veroorzaakt dan echter veel meer moeite, omdat men dan maar zelden de datums weet. In plaats van ze aan een lias te rijgen, plakt men de brieven tegenwoordig veel in portefeuille-omslagen met gegomde strookjes, of legt ze in briefhouders, waarin ze met een stalen veer in volgorde vastgeklemd worden. Deze mappes of omslagen voorziet men dan aan de rugzijde van jaartal en datums en plaatst ze als boeken recht op in een kast.

Ten einde van de boekverkooperscorrespondentie een overzicht te geven, zullen wij haar onder drie categorieën brengen, om vervolgens de daaronder vallende soorten kortelijk te bespreken.

A. Correspondentie tusschen boekverkoopers onderling.

Een groot gedeelte van deze correspondentie, hoofdzakelijk gevoerd tusschen debitanten en uitgevers, wordt op de eenvoudigste wijze behandeld, deels omdat het hierbij meest alleen kleine posten geldt, deels omdat het boekhandelsverkeer buitendien reeds meer schrijverij dan dat in elk ander handelsbedrijf veroorzaakt en daarvoor van weerszijden de meest mogelijke vereenvoudiging wenschelijk maakt. Terwijl de koopman of groothandelaar bij elke order, die hij schriftelijk opgeven moet, zich van een brief of briefkaart bedient, vult de boekverkoopster zijn bestellingen in op gedrukte briefjes of bestelkaarten aan de uitgevers, welke orders door dezen op even eenvoudige wijze door het bijvoegen van gedrukte facturen uitgevoerd en langs min kostbaren weg aan de bestellers verzonden worden.

Vervolgens komen er dikwijls mededeelingen voor, één onderwerp betreffende, welke gelijkluidend voor een groot aantal personen bestemd zijn. Zulk een gelijkvormige mededeeling (circulaire) laat men gewoonlijk ook drukken, om de kennisgevingen spoediger, gemakkelijker en goedkooper aan haar

bestemming te doen toekomen. Het onderwerp, dat tot een circulaire aanleiding geeft, kan van verschillenden aard zijn. In de eerste plaats komt in aanmerking de algemeen verzonden circulaire bij de vestiging van een zaak en die betreffende later daarin gebrachte wijzigingen.

De circulaire, die bij de oprichting eener zaak verzonden wordt, is te gelijker tijd het uithangbord der firma, het is de aanbevelingsbrief, waarmee de beginnende boekverkooper zich zelf bij zijn confraters inleidt. Het is dus nauwelijks noodig er op te wijzen, van hoe grooten invloed de wijze van stellen dezer eerste kennisgeving voor hem zijn kan. Bij het lezen van een schriftelijke mededeeling vormt men zich van zelf een oordeel over den schrijver en hoe helderder en vollediger de wijze van stellen is, des te gunstiger zal het oordeel uitvallen. De circulaire, waarmee de jonge boekverkooper de oprichting zijner zaak bekend maakt, kan tot maatstaf dienen voor zijn ontwikkeling en kennis. Hij bestede daarom ook aan de bewerking zijner vestigingscirculaire de noodige zorg.

De voornaamste bestanddeelen er van, naar volgorde, zijn:

1. De kennisgeving der vestiging met opgaaf van de aangenomen firma.

Wanneer een zaak uitsluitend voor eigen rekening gedreven wordt, dan bestaat de firma gewoonlijk uit den naam en voornaam van den eigenaar. Is het een vennootschap, dan kan de firma de namen van alle leden bevatten, of ook slechts één of twee er van aangeven en de overige kunnen onder het woord compagnie begrepen worden. In beide gevallen kan echter de firma ook, zooals in den boekhandel meermalen gebeurt, door een algemeene benaming uitgedrukt worden, zooals te onzent de Uitgeversmaatschappijen „Elsevier”, „Publicitas”, „Vivat”, de „Zuid-Afrikaansche Boekhandel”, enz.; in Duitschland „Verlags-Anstalt”, „Bibliographisches Institut”, enz.

2. De vermelding van welken aard de zaken zijn, waaraan men zich bij voorkeur wenscht te wijden. Uit de circulaire moet duidelijk blijken, of men zich bij voorkeur tot één der takken van uitgeven, debiet, antiquariaat, kunst- of muziekhandel denkt te bepalen of eenige vereenigd uitoefent; hiervan toch hangt dikwijls geheel en al het doelmatig aanknoopen van verbindingen af.

3. De verzekering, dat men beschikken kan over voldoende middelen; voorts dat men de noodige eigenschappen en kennis tot het drijven der zaak meent te bezitten, onder verwijzing naar zijn vroegere betrekking of de in de circulaire afgedrukte getuigschriften en aanbevelingen, en dan het verzoek om krediet te verleen en rekening te openen. De vermelding, dat de onderneming door voldoende kapitaal gesteund wordt, is een vereischte in de circulaire van een geheel onbekend persoon; de bescheidenheid laat dit gewoonlijk echter aan de aanbevelingen van de patroons over. Daar het succes eener debietzaak voornamelijk van een geschikten werkkring en van relatien afhankelijk is, verdient het aanbeveling te vermelden welke vooruitzichten tot de vestiging aanleiding hebben gegeven.

De boekhandelaar, die zich uitsluitend op het uitgeven wil toelleggen, heeft, hoewel het gewoonlijk toch plaats heeft, eigenlijk niet noodig, het verzoek

om krediet uit te spreken, omdat hij met weinig uitzonderingen in het tegenovergestelde geval verkeert, n. l. van krediet te verleen; maar een debitant, wiens welslagen hoofdzakelijk van het hem te schenken krediet afhankelijk is, behoort ook in zijn circulaire dit tegenover zijn leveranciers te erkennen.

Met betrekking tot den aard zijner zaken zal hij verder te kennen moeten geven, of hij de toezending van commissiegoed in het algemeen wenscht of in het bijzonder van bepaalde vakken en hoeveel exemplaren in dat geval.

4. De opgaaf of zijn correspondentschap door het Bestelhuis of door eenig ander correspondent zal worden waargenomen, indien hij zich buiten Amsterdam vestigt.

5. De onderteekening.

Indien de firma uit den naam des eigenaars bestaat, dan wordt deze naam gewoonlijk onder de circulaire gedrukt: is zij een vennootschap, of draagt zij een bijzondere benaming, dan wordt de circulaire van de gedrukte namen van den eigenaar of de vennoten voorzien en links daaronder worden dan hun handteekeningen geplaatst.

De circulaires, die op het overnemen eener zaak betrekking hebben, worden steeds bijeen verzonden en meestal aan elkaar gedrukt, zoodat het eerste blad de kennisgeving van den verkooper bevat en het tweede, onder verwijzing naar hetgeen voorafgaat, de overneming en het voortzetten voor rekening van den nieuwen eigenaar meedeelt. Dikwijls neemt de kooper met de zaak den naam der firma over, waaronder hij die om voor hem geldige reden wenscht voort te zetten. Hoewel onder de circulaire zijn eigen naam behoort voor te komen, verdient het afkeuring op elk bestelbriefje, factuur of rekening dien naam te herhalen. De naam der firma en niet die des eigenaars vertegenwoordigt in zoodanig geval de zaak en het nu eens gebruiken van den een en dan weer van den anderen naam geeft in den handel aanleiding tot verwarring bij het boekhouden als anderszins.

Bij het verkoopen van een zaak is het noodig te vermelden hoe er met het actief en passief gehandeld wordt: of de kooper deze overgenomen heeft, of dat de verkoop zonder overdracht daarvan plaats vindt. Bij het overnemen van een debietzaak blijft gewoonlijk het passief voor rekening van den verkooper, waartoe hij ook verplicht is, omdat de uitgevers hem en niet den kooper krediet verleend hebben. Het komt echter meermalen voor, dat, wanneer de verkoop van een debietzaak midden in het jaar plaats vindt, hetgeen van Januari af geleverd is aan den nieuwen eigenaar mee overgaat. De verkooper behoorde in dit geval steeds de verplichting uit te spreken dat hij aansprakelijk blijft, wanneer de uitgever eventueel met deze overdracht geen genoegen mocht nemen.

I. Circulaire bij de vestiging eener uitgeverszaak.

AMSTERDAM, Februari 1902.

M.

Bij deze hebben wij de eer U te berichten, dat wij ons alhier gevestigd hebben als boekhandelaren, onder de firma

LASTDRAGER & Co.

Daar wij ons voorloopig alleen tot het **uitgeven** zullen bepalen, wenschen wij geen commissiegoed te ontvangen dan alleen op aanvraag.

Voor de toezending van auctie- en magazijn-catalogussen, alsmede prospectussen van nieuwe uitgaven, houden wij ons echter aanbevolen.

Voorts vestigen wij Uwe aandacht op ommestaand vermelde werken, door ons in de laatste fondsveiling aangekocht, die thans bij ons zijn aan te vragen.

Terwijl wij deze en onze toekomstige uitgaven in uwe welwillende medewerking aanbevelen en U beleefd verzoeken van onderstaande handteekeningen nota te willen nemen, hebben wij de eer te zijn

Uwe Dw. Dienaren,
WILLEM LASTDRAGER.
R. P. OTTO H.JZN.

WILLEM LASTDRAGER zal teekenen:
R. P. OTTO H.JZN. " "

LASTDRAGER & Co.
LASTDRAGER & Co.

II. Circulaire bij de vestiging eener debietzaak.

GRONINGEN, April 1902.

M!

Bij deze heb ik de eer U kennis te geven, dat ik mij met 1 Mei a. s. alhier zal vestigen als

BOEK- en MUZIEKHANDELAAR.

Beleefd vraag ik uw steun en medewerking, door mij op uwe verzendlijst te plaatsen en mij het gebruikelijk krediet te verleen, terwijl ik U de verzekering geef, dat ik door het stipt nakomen mijner verplichtingen zal toonen uw mij te schenken vertrouwen waard te zijn.

Mijn geachte patroons zijn zoo welwillend mij bij U aan te bevelen.

Het Bestelhuis heeft mijn correspondentschap op zich genomen en zal het voor mij inkomende iederen dag verzenden.

Zeër beveel ik mij aan tot het ontvangen van uw nieuwe uitgaven, catalogussen, prospectussen, inteeckenlijsten, aanbiedingen en winkelbiljetten; een ruime in commissiezending op elk gebied zal mij aangenaam zijn.

Door de vele relatiën, die ik hier heb, vertrouw ik, dat mijn arbeid met een goeden uitslag zal bekroond worden.

Achtend heb ik de eer te zijn

Uw dienstvaardige
W. VAN BOEKEREN.

III. Circulaires bij de overname van een boekhandelszaak, met behoud der firma.

UTRECHT, December 1904.

Geachte Confrater!

Bij deze heb ik de eer U te berichten, dat ik mijn sedert 30 jaren gedreven zaak heb overgedaan aan den heer S. Altheer, die haar van 1 Januari 1905 af voor zijn rekening zal voortzetten onder de bestaande firma van

I. A. OUDSHOFF & ZON.

Met volle vertrouwen kan ik mijn opvolger bij U inleiden als iemand die, gesteund door de noodige fondsen en toegerust met de vereischte kennis van en ondervinding in ons vak, zijn uiterste best zal doen om uwe belangen naast de zijne te bevorderen.

Alle vervolgwerven, tijdschriften en couranten verzoek ik U van 1 Januari e. k. af op naam van mijn opvolger over te schrijven en mij ten spoedigste rekening van het tot 31 December geleverde te zenden. Voor de terugzending van het onverkochte en de stipte voldoening zal ik als naar gewoonte zorg dragen.

Bij het terugtrekken uit mijn zaken betuig ik gaarne mijn erkentelijkheid voor het zoo ruimschoots genoten vertrouwen, hetwelk gij der oude firma en haar nieuwen vertegenwoordiger wel zult willen blijven schenken.

Mij bij voortduring in uwe gewaardeerde vriendschap aanbevelende, noem ik mij met verschuldigde achting

Uw dienstwillige
P. GOUDRIAAN.

UTRECHT, December 1904.

M!

Onder verwijzing naar vorenstaande mededeeling heb ik het genoegen U kennis te geven, dat ik tegen 1 Januari e. k. den boekhandel van den heer P. Goudriaan alhier, gedreven onder de firma

I. A. OUDSHOFF & ZOON,

heb overgenomen met het recht die zelfde firma te mogen blijven voeren.

Ik verzoek U beleefd mij met uw vertrouwen te vereeren en mij steeds uwe nieuwe uitgaven in commissie te zenden, zoomede prospectussen, inteeckenlijsten, catalogussen en winkelbiljetten, terwijl ik door ijver en stipte nakoming mijner verplichtingen onze wederzijdsche belangen hoop te bevorderen.

Alle vervolgwerken van mijn voorganger zal ik gaarne, voor zoover geen opzegging gedaan is, van Nieuwjaar af voor mijn rekening nemen, terwijl het Bestelhuis geregeld het voor mij ingekomene zal afzenden.

Mijn vorige patroon, de heer E. B. Wolters te Haarlem, bij wien ik ongeveer 6 jaren werkzaam was, heeft de goedheid mij met een enkel woord bij U in te leiden.

Mijn firma en mij zelf in uwe welwillendheid aanbevelende, teeken ik hoogachtend

Uw Dw. Dienaar

S. ALTHEER.

**IV. Circulaires bij de overname van een zaak en voortzetting
op eigen naam, enz.**

ROTTERDAM, 1 Maart 1904.

M. M.

Wij berichten U door deze, dat wij onzen boek-, muziek- en kunsthandel, benevens de leesbibliotheek, te rekenen van 1 Januari 1904, hebben overgedragen aan den heer T. H. Hendriksen, die deze zaak onder zijn eigen naam in hetzelfde huis, waarin zij tot dusverre gevestigd was, zal voortzetten.

Vriendelijk verzoeken wij U alle zendingen, de debietzaak betreffende, van 1 Januari 1904 af op naam en ten laste van den heer T. H. Hendriksen over te boeken en voortaan de vervolgwerken, tijdschriften enz. aan zijn adres te leveren.

Tevens geven wij U kennis dat wij onder onze firma

MENSING & VAN WESTREENEN

van heden af uitsluitend als uitgevers zullen optreden. Ons kantoor zal gevestigd zijn te Rotterdam, Wijnhaven 130, terwijl het Bestelhuis van den Ned. boekhandel zich met onze hoofdcorrespondentie blijft belasten.

Ten slotte betuigen wij onzen dank voor het vertrouwen, dat wij in zoo ruime mate mochten ondervinden. Wij hopen dat gij dit vertrouwen op onzen opvolger zult willen overbrengen, die, gesteund door de noodige middelen en de ondervinding in onze zaken, waarin hij eenigen tijd werkzaam was, opgedaan, het stellig niet zal beschamen.

Onder aanbeveling van onze verdere uitgevers-ondernemingen noemen wij ons

Hoogachtend,

Uwe Dw. Dienaren,

MENSING & VAN WESTREENEN.

ROTTERDAM, 1 Maart 1904.

M.

Naar aanleiding van vorenstaande mededeeling veroorloof ik mij U te berichten, dat ik, te rekenen van 1 Januari 1904, den boek-, muziek- en kunsthandel, benevens de leesbibliotheek, tot heden gedreven door de heeren **Mensing en Van Westreenen**, zal voortzetten onder eigen naam en firma

T. H. HENDRIKSEN

in hetzelfde huis, Hoogstraat no. 278.

Beleefd verzoek ik U de tijdschriften, vervolgwerken en verder al het geleverde over 1904, op mijn naam over te boeken en voortaan het voor mij bestemde aan mijn adres af te zenden.

Het Bestelhuis heeft zich met mijn hoofdcorrespondentie belast en zal dagelijks aan mij afzenden.

Mij vleierende door U te mogen worden vereerd met hetzelfde vertrouwen, dat mijn voorgangers in zoo ruime mate genieten, blijf ik mij voor flinke commissiezending zeer aanbevelen.

Mijn geachte patroon, de heer S. de Visser te 's-Gravenhage, bij wien ik vroeger werkzaam was, heeft de goedheid nog een woord van aanbeveling aan deze toe te voegen.

Hoogachtend,

Uw Dienstw. Dienaar,
T. H. HENDRIKSEN.

V. Circulaire bij het opnemen van een deelgenoot.

AMSTERDAM, 1 Maart 1904.

M. M.

Ik heb het genoegen U hierdoor kennis te geven, dat de heer C. J. Covens, die gedurende een achttal jaren in mijn zaak werkzaam was, als deelgenoot in mijn firma is opgetreden. Ik verzoek U van zijn onderstaande handteekening kennis te nemen.

De heer P. Ellerman, in mijn zaak geïnteresseerd, gaat voort de firma per procuratie te teekenen.

Dankbaar voor het vertrouwen, gedurende vele jaren genoten, beveel ik mijn zaak en mijn compagnon voortdurend in uwe welwillendheid aan en heb ik de eer mij met de meeste achting te noemen

Uw Dw. Dienaar,
D. DU MORTIER.

De heer C. J. COVENS zal teekenen: *D. DU MORTIER.*

VI. Circulaire bij liquidatie en voortzetting met verandering der firma.

ZWOLLE, Mei 1904.

M. M.

Wij hebben de eer U kennis te geven dat, ten gevolge van het overlijden van den heer Joh. Kantelaar, de boekhandel, boekdrukkerij en binderij onder de firma **Doijer en Kantelaar** is ontbonden, te rekenen van 1 Januari 1904.

Aan den firmant J. A. Doijer is de vereffening der ontbonden firma opgedragen, terwijl de zaak door de ondergeteekenden zal worden voortgezet onder de firma

DOIJER & VAN DEVENTER.

Wij verzoeken U het sedert 1 Januari 1904 geleverde op rekening der nieuwe firma over te boeken, de vervolgen te continueeren en van onderstaande handteekeningen nota te nemen.

Onze hoofdcorrespondentie te Amsterdam zal worden waargenomen door het Bestelhuis van den Nederlandschen Boekhandel aldaar.

Onder aanbeveling der firma in uw vertrouwen, noemen wij ons

Hoogachtend,

Uwe Dw. Dienaren,

J. A. DOIJER.

K. v. DEVENTER.

De heer J. A. DOIJER zal teekenen: *DOIJER & v. DEVENTER.*

De heer K. v. DEVENTER zal teekenen: *DOIJER & v. DEVENTER.*

Bijzondere circulaires, die voor beperkten kring bestemd zijn, komen in den boekhandel ook meermalen voor, en hieronder behooren voornamelijk die, welke door de uitgevers ter verspreiding en exploitatie hunner uitgaven verzonden worden, vervolgens die, waarvan door boekdrukkers, die ook voor uitgevers en debitanten werken, gebruik gemaakt wordt, om zich voor drukwerk aan te bevelen.

VII. Circulaire bij prijsvermindering van fondsartikelen.

AMSTERDAM, datum postmerk.

M. M.

Ten einde aan het van verschillende zijden geuit verlangen te gemoet te komen, hebben wij besloten een gedeelte van onze populair-wetenschappelijke (natuur-, geschied- en aardrijkskundige) uitgaven, benevens eenige romantische werken, alle vóór 1900 verschenen, gedurende één jaar, dus van 1 Januari tot 31 December 1905

aanzienlijk in prijs te verminderen.

Wij zenden U hierbij voorloopig twee exemplaren van de voor dit doel gedrukte catalogussen, waarvan de eene de wetenschappelijke, de andere de romantische werken bevat en verzoeken U, het verlangde aantal tot doelmatige verspreiding te willen aanvragen.

Bij nadere inzage van beide catalogussen zal U blijken, dat er geen verouderde en onbeteekenende werken in opgenomen zijn, doch uitsluitend goede en degelijke boeken, tot 1900 bij ons verschenen en waaraan steeds een ruim debiet is te beurt gevallen. Van de meerendeels aanmerkelijk lager gestelde prijzen staan wij U 25 % rabat toe; bovendien bij bestellingen tot een gezamenlijk bedrag van f 50,—, gedurende de drie eerste maanden opgegeven, nog 5 % extra rabat, alles op jaarrekening.

Wij verzoeken U om doelmatige en ruime verspreiding, die wij door kennisgeving in de meest gelezen bladen in de hand zullen werken en twijfelen niet of uwe moeite zal met succes beloond worden

Hoogachtend,

WEYTINGH en v. d. HAART.

VIII. Circulaire: Aanbeveling eener boekdrukkerij met aanverwante vakken.

AMSTERDAM, 1 September 1904.

M. M.

Door deze hebben wij de eer U kennis te geven, dat wij, hiertoe genoopt door de talrijke aanvragen en opdrachten, ons in den laatsten tijd geworden, aan onze

BOEK- EN COURANTDRUKKERIJ,

aanvankelijk alleen voor eigen uitgaven opgericht, een grootere uitbreiding gegeven en er een inrichting voor

STEREOTYPIE, ZINCOGRAPHIE EN AUTOTYPIE

mee verbonden hebben.

Door invoering van het electrisch bedrijf in onze drukkerij — die thans met 20 verschillende hand-, trap- en snelpersen werkt —, door aanschaffing van de nieuwste lettersoorten en machinerieën, waaronder een Amerikaansche pers van zeer groote afmeting, zetmachines van de laatste constructie enz., zijn wij in staat de omvangrijkste drukwerken spoedig en tegen concurrerende prijzen in fraaie uitvoering te leveren.

Onder verwijzing naar het bijgevoegde tarief voor de vervaardiging van cliché's volgens de verschillende reproductie-methodes, brengen wij thans dit naar de eischen des tijds ingerichte etablissement onder uwe welwillende aandacht en verzoeken U, ons met uwe gewaardeerde orders te begunstigen.

Prijsopgaaf met modellen van elk formaat boekwerk, alsmede van prospectussen, circulares, statuten, aandeelen, obligatiën, catalogussen, facturen, kwitantien, enz. wordt gaarne op aanvraag, zonder eenige verplichting, verstrekt.

Met de verzekering, dat wij steeds zullen trachten door het stipte nakomen van aangegane verbintenissen ons Uw te schenken vertrouwen waardig te maken, teekenen wij ons

Met verschuldigde achting,

Uwe dienstv. Dienaren,

M. WESTERMAN & ZOON.

Tot de eerste brieven, die sommige jonge debitanten ten behoeve hunner zaak verzenden, behoort een particulier schrijven bij de vestigingscirculaire, gericht aan enkele uitgevers of leveranciers. Dit geschiedt voornamelijk dan, wanneer de debitant zich op een bijzonder terrein beweegt en hem daarvoor aan het krediet en de goede verstandhouding van enkele uitgevers op dat gebied zeer veel gelegen is. In dit schrijven, dat niet minder dan de circulaire zelf goed gesteld en netjes uitgevoerd behoort te zijn, voegt men nog wel eens nadere toelichtingen over familie- of andere relatiën, ook wel door zich te beroepen op de aanbevelingen van bekende invloedrijke personen (andere voorname uitgevers, papierhandelaars, kassiers enz.).

IX. Particulier schrijven bij een circulaire. Verzoek om krediet.

LEEWARDEN, 1 Mei 1904.

Den heeren J. Oomkens & Zn. te Groningen.

Met dezen ben ik zoo vrij U mijn circulaire te doen toekomen, die U met mijn vestiging als debitant, meer speciaal op het gebied van het onderwijs, onder de firma „Van Halma's schoolboekhandel", bekend maakt.

Ofschoon ik in die circulaire reeds het verzoek heb uitgedrukt, mij met uw vertrouwen te vereeren en mij loopende rekening te willen openen, veroorloof ik mij toch mijn jeugdige zaak door dezen nog in het bijzonder bij U aan te bevelen en U te verzoeken mij bij mijn voornemens met uw crediet te willen steunen. De waarde, die ik aan de relatien met een firma als de uwe hecht, zal U ten borg zijn, dat ik mij in het bijzonder voor uw fonds interesseeren en er steeds voor zorgen zal, door stipt aan mijn verplichtingen te voldoen, het vertrouwen, waarmee gij mij vereert, te rechtvaardigen en in stand te houden.

Daar ik niet de eer heb nader bij U bekend te zijn, beroep ik mij tot ondersteuning van mijn verzoek op den heer J. W. Yntema te Amsterdam en de heeren Bloembergen & Co. kassiers alhier, die U gaarne alle inlichtingen omtrent mijn persoon en financieele positie zullen geven, en noem mij met de meeste hoogachting.

Uw Dienstw. Dienaar,
FRED. VAN HALMA.

Zooals wij reeds vroeger opmerkten, is de briefwisseling tusschen de boekhandelaars in een zoo beknopt mogelijken vorm vervat. Hoewel de meeste uitgevers den debitanten bij de mededeeling hunner te verschijnen nieuwe uitgaven het bestellen daarvan zoo gemakkelijk mogelijk — om zoo te zeggen pasklaar — maken door biljetten, die maar zijn in te vullen en af te scheuren, zoo veroorzaken de gewone dagelijks inkomende orders, het uitvoeren en afleveren daarvan, heel wat geschrijf over en weer tusschen debitanten en uitgevers. Natuurlijk worden er bij de opgaaf en de uitvoering der bestellingen dikwijls abuizen gemaakt, ook door de uitgevers, wat ten gevolge heeft, dat er in de correspondentie daarover wel eens een ietwat sarcastische toon heerscht, wat af te keuren is, daar dit allicht tot ontstemming aan weerszijden leidt.

Daar de toezending dier korte briefjes meestal per couvert Bestelhuis geschiedt, worden er gewoonlijk memorandums, of bij zeer korte opmerkingen bestelkaarten voor gebruikt. Het is bij de uitgebreidheid dezer stof niet wel mogelijk om van alle aanleidingen tot schrijven een voorbeeld te geven. Wij moeten ons dus tot de meest voorkomende gevallen beperken.

X. MEMORANDUM

VAN

M. H. CALLENFELS,

BOEK-, MUZIEK- EN KUNSTHANDEL.

(Gevestigd 1843).

Aan de Heeren

De Breuk & Smits,

te

Leiden.

Middelburg, 10 September 1904.

In commissie ge-
vraagd, voor
rekening ge-
zonden.

Het volgens Uw factuur van 8 Sept. ll. voor rekening gezonden werk :

Chantepie de la Saussaye, La crise religieuse

verzoek ik, daar dit in commissie werd aangevraagd, ook aldus te
noteeren. Op Uwe factuur heb ik het reeds veranderd.

Oude druk.

Het met factuur d.d. 6 Sept. gezonden werkje

Willems, Chronol. overzicht

is een oude druk, dien ik niet kan gebruiken. Ik verzoek U mijn
bestelkaart van 4 dezer even op te zoeken, dan zal U blijken, dat
ik niet den derden, maar bepaaldelijk den vierden druk — door U
de vorige maand aangekondigd als eerstdaags te zullen verschijnen —
verlangd heb.In afwachting van de toezending der nieuwe uitgaaf, zoodra die
gereed is, zend ik U het exempl. van den 3den druk per eerst-
volgende gelegenheid onder couvert terug.

Ontbreekt een vel. Aan het zoeven ontvangen ex.

B. v. Suttner, De wapens neergelegd,

ontbreekt vel 4 van het eerste deel, terwijl daarentegen vel 3 dubbel
daarin voorkomt. Verzoeken s. v. p. toezending onder kruisband van
het ontbrekende vel. Vel 3 ontvangt U in den loop dezer week
p. couv. terug.

Ontbreekt een Aan Uwe zending van 7/9 ontbreekt:
boek.

1 Wisman, Leiddraad enz. f 2.88.

Verzoeken dus per eerste couvert toezending als rest van factuur
7 Sept. 1904.

De premie ver- Volgens Uwe factuur van 8/9 l.l. zendt en berekent U:
geten.

6 Meijer, Gids voor stokers;

aangezien gij in de aanbiedingscirculaire de premie, ook voor nabestellingen in den loop des jaars, op 8/7 en 14/12 hebt gesteld en ik het eerstgenoemde getal bij uitgaaf in Mei van U ontving, verzoek ik U verbeterde factuur met berekening van 6/5 ex. te zenden.

Een ander werk Bij Uwe zending van 7/9 j.l. bevond zich in plaats van, zooals
als gefactuur ik aanvraag en ook op Uw factuur staat:
reerd.

2 ex. Visser, Leerredenen,

slechts 1 ex., benevens 1 ex. Muller, Oorsprong enz., dat ik niet besteld heb.

Ik verzoek U hierbij om spoedige toezending als rest van het ontbrekende ex. Visser. Het abusief gezonden ex. Muller, Oorsprong verzoek ik U in commissie te willen noteeren en mij hiervan — tenzij U bepaald terugzending verlangt — factuur te doen toekomen.

Te veelgezonden. Volgens Uw factuur van 8 dezer noteerde U, zooals ik ook
aanvraag:

in Co. 6 Vlak, Wiskundige vraagst.

à netto f 0.80, totaal f 4.80.

In het pakje bevonden zich echter 7 exempl.; ik verzoek U daarom het bedrag dezer zending met f 0.80 te verhoogen en eensluitend met mij 7 exempl. te boeken.

Niet besteld. Zooeven ontving ik van Uw firma door tusschenkomst van het Bestelhuis een aantal Bijbelkaarten op houten rol, welke door mij niet besteld zijn. Wilt mij even per keerende post berichten, indien deze zending abusief geadresseerd blijkt te zijn, of anders op wiens last die geschied is. In het eerste geval verwacht ik tevens bericht op welke wijze U de retourzending verlangt.

Niet ontvangen. Blijkens een dezen morgen p. couv. ontvangen factuur zou U op mijn verzoek (per bestelkaart van 8 dezer) onder kruisband direct aan den heer N. N. alhier gezonden hebben:

1 Schermer, Theorie der gymnastiek.

Zooeven komt echter deze heer zich bij mij beklagen, dat hij het werkje nog niet heeft ontvangen. Deze vertraging, waarschijnlijk aan verkeerd adresseeren of verzuimen van de bezorging te wijten, is voor mij en mijn cliënt hoogst onaangenaam; ik verzoek U dus dringend onmiddellijke toezending aan het opgegeven adres.

Rabatverschil. Volgens Uw voor mij liggende aanbiedingscirculaire van 5 Juli l.l. levert U

Engelhardt's Vademecum

bij bestelling van minstens 4 ex. met 10% extra-rabat en de gewone aanbiedingspremiën. Op uw factuur van heden trekt U van de 7 exempl. wel een ingenaaid ex. af als premie, doch verzuimt het netto-bedrag met 10% extra te verminderen. Ik ben zoo vrij geweest, dit alsnog op Uw factuur te doen en verzoek bericht, dat U het totaalcijfer conform hebt geboekt, n.l. f 7.38 in plaats van f 8.20.

Beschadigd ontvangen. Het bij factuur van 7 dezer door U afgezonden exemplaar

Esser, Leerboek der dogmatiek

kwam, waarschijnlijk door onvoldoende verpakking, in geheel ontredderden toestand in mijn bezit. Daar ik het ex. zoo niet kan afleveren en het op te veel plaatsen beschadigd is, om het door

vervanging van den omslag zelf te herstellen, verzoek ik U, mij ten spoedigste en goed verpakt een ander, geheel nieuw ex. te zenden; het defecte gaat per eerste couvert aan U terug.

Abuis.

Op Uw factuur van 8 dezer noteert U abusievelijk:

1 Brakman, Practische gids, ad f 2.50 *netto* in plaats van f 2.—.

Daar eerstgenoemde prijs in Brinkman's Catalogus en ook in Uw advertenties als de particuliere wordt vermeld, verzoek ik U dit abuis in Uw boek te herstellen en mij als bewijs daarvan een aldus gewijzigde factuur te zenden.

Ruiling wegens
verkeerde zen-
ding.

Heden ontving ik van U per Bestelhuis:

1 Gezondheids-bibliotheek, 1^e Serie, N°. 10 in plaats van (Zie mijn bestelkaart dd. 5 dezer) 1 ex. 2^e Serie, N°. 1.

Daar de prijs dezer twee deeltjes, blijkens vermelding op den omslag, dezelfde is, zal ik zoo vrij zijn, U het niet verlangde terug te zenden in ruil voor het door mij bedoelde N°. 1 der 2e Serie, dat ik onder kruisband per keerende post van U verwacht te ontvangen.

Minder ontvan-
gen dan de fac-
tuur vermeldt.

Op de factuur, begeleidende Uw jongste commissiezending van nieuwe uitgaven vind ik vermeld en ook berekend:

2 Harting, De Sterrenwereld, part. à f 3.50, netto f 5.60.

Er bevond zich echter slechts 1 ex. in het pakje. Daar ik op dit gebied niet veel uitzicht tot plaatsing heb, verzoek ik U het getal op Uw verzendlijst te veranderen, zooals ik het op Uw factuur heb gedaan.

Ontvangen boe-
ken zonder
factuur.

Zooeven ontvang ik een pakje, blijkens adres en inhoud door Uw firma afgezonden, bevattende de hieronder vermelde boeken, zonder factuur, die waarschijnlijk op de eene of andere wijze zoek is geraakt. Weest zoo goed mij een duplicaat-factuur te doen toekomen.

De geregelde gang van zaken vordert dat die firma's, welke loopende rekening houden, elkaar op bepaalde tijden, hetzij per kwartaal, halfjaar of per jaar, een opgaaf van het verschuldigde zenden, opdat de daarop voorkomende posten nagezien en voor accoord erkend worden. Evenals men de meeste aangelegenheden in den boekhandel op de eenvoudigste wijze behandelt, verzendt men de rekeningen meest ook zonder begeleidenden brief, soms een enkel woord van advies over de vereffening er onder gedrukt of geschreven, dit is alles.

Dikwijls veroorzaken de abuizen in de rekening een herhaalde schrijverij over en weer en geeft ook de nalatigheid van veel debitanten in het terugzenden van commissiegoed of het niet prompt afdoen der rekening aanleiding tot het wisselen van min of meer scherpe nota's. Dit is natuurlijk het onverkwikkelijkste gedeelte der correspondentie en toch dient men er geregeld en onverflauwd de hand aan te houden, daar het verzuimen er van veel schadeposten veroorzaakt.

XI. Brief bij de toezending van een rekening-courant en advies van trekking.

AMSTERDAM, 1 Juli 1904.

Den heeren Thierry & Mensing te 's-Gravenhage.

Mijne Heeren!

Hiernevens doen wij U rekening-courant toekomen over A^o. Pass^o, waaruit blijkt dat ons een saldo komt van f 112.10.

Daar wij bij ons persoonlijk bezoek in Mei ll. niet het genoegen hadden onze rekening met U af te sluiten, en na dien tijd geen verdere aanmerkingen of eenig schrijven van uwentwege in ons bezit gekomen is, zullen wij het er voor houden, dat wij evenals het vorig jaar over het bedrag kunnen beschikken. Wij namen daarom de vrijheid op heden twee wissels

de eerste ad f 50 per 15 Juli }
de tweede ad f 62.10 per 15 Aug. } aan de Crediet-Vereeniging of order op

U af te geven, die wij U verzoeken bij voorkomen met betaling te willen vereeren.

Met Achtting,

Uwe Dienstwilligen,

J. C. SEPP & ZN.

XII. Dringende aanmaning om terugzending van commissiegoed en vereffening van saldo.

'S-GRAVENHAGE, 15 Mei 1904.

Den heer C. W. De G te H.

M!

Bezig zijnde met het nazien en afsluiten van onze boeken, moeten wij tot onzen spijt dit jaar andermaal de ondervinding opdoen, dat gij de ons gedane belofte van geregeld uwe verplichtingen te zullen nakomen niet gestand hebt gedaan.

Wij bevinden ons tot heden nog niet in het bezit van uw teruggaand commissiegoed, nog veel minder van het saldo en ontvingen evenmin aanmerking op de U reeds den 4^{den} Februari toegezonden rekening over A°. Pass°. Wij achten het thans nutteloos telkens weer op hetzelfde terug te komen en, hoe onaangenaam het ons ook zij, voelen ons genoopt U thans ronduit te verklaren, dat wij liever een dergelijke relatie afbreken, die onzen tijd herhaaldelijk door zulk een onverkwikkelijke correspondentie in beslag neemt.

Wij hebben daarom van nu af onze zendingen aan U gestaakt en wachten per omgaand een beslist antwoord, wanneer en op welke wijze gij onze rekening tot vereffening wilt brengen. Onder deze omstandigheden kunnen wij er natuurlijk geen genoegen mee nemen, dat gij eenig artikel in commissie behoudt en wachten daarom alles terug, wat gij van ons fonds niet verkocht en tot terugzending het recht hebt.

Te gelijker tijd zien wij ook het geheele bedrag van de rekening te gemoet en zou het ons spijten, wanneer gij aan onze wenschen niet voldoet en ons daardoor noodzaken zoudt, tot andere maatregelen over te gaan.

In afwachting,

Uw Dienstwilligen,

F. FÜHRI & Co.

B. Correspondentie met schrijvers.

Het schriftelijk verkeer met auteurs, dat uitsluitend op uitgeversondernemingen betrekking heeft, zou men de literarische correspondentie van den boekhandelaar kunnen noemen.

Dat het voeren van deze correspondentie, zal zij naar behooren geschieden, hogere eischen stelt dan de gewone briefwisseling, ligt in den aard der zaak opgesloten. Ook al overlegt de uitgever ter beoordeeling van aanbiedingen, voornamelijk in gevallen, wanneer het speciale of streng wetenschappelijke werken geldt, meestal met een deskundige, hij moet toch om de daardoor

veroorzaakte correspondentie te kunnen voeren een behoorlijke mate van wetenschappelijke kennis bezitten, om zijn zienswijze te kunnen motiveeren en den naam zijner firma geen oneer aan te doen.

Wanneer de uitgever aanleiding vindt, om de aanbieding onveranderd zooals die hem door den schrijver gedaan wordt, of met een kleine wijziging aan te nemen, of om de een of andere reden zich gedrongen gevoelt de opdracht van de hand te wijzen, dan is de daaruit voortvloeiende correspondentie tamelijk eenvoudig. Moeielijker wordt het literarisch verkeer, als de aanbieding, wat het idee betreft, den uitgever wel toelacht, maar in de wijze waarop het uitgevoerd zal worden, of reeds behandeld is, niet in alle opzichten bevredigen kan en hij dan, verder in het denkbeeld van den schrijver doordringende, er toe over wil gaan, dezen voor een doelmatiger behandeling te winnen. Het moeielijkst is zij echter in die gevallen, wanneer de uitgever zelf het idee voor een belangrijke of wetenschappelijke onderneming aangeeft en dit volgens een goed doordacht plan ontwikkelt en den schrijver ter uitwerking voorstelt, waaruit somtijds een hoogst belangrijke gedachtenwisseling kan ontstaan.

In deze drie afdelingen laat zich over het algemeen de correspondentie met schrijvers samenvatten. De velerlei daaruit voortvloeiende gevallen hebben een te speciaal karakter om die hier één voor één te behandelen; wij kunnen ons daarom slechts tot enkele voorbeelden bepalen, zooals die voornamelijk in de practijk voorkomen.

XIII. Een schrijvers-aanbieding van de hand gewezen.

AMSTERDAM, 22 October 1904.

Weled. Heer!

Uw Ms. met begeleidend schrijven kwam mij in goede orde ter hand.

Het is waar, ik geef van tijd tot tijd bundeltjes poëzie uit van jonge dichters, nu eens uit vriendschap, dan eens uit aandrif om jongelui voort te helpen. Maar het publiek waardeert dit weinig en laat mij meestal de kosten betalen. Een dichter kan zich dat niet voorstellen en toch is het in werkelijkheid zoo.

Nu vraagt gij: „hoeveel wil U drukken en welk honorarium kan er voor mij per exemplaar overschieten?” . . . en ik zit te denken: hoe zullen wij het aanleggen, dat er geen te groot verlies is . . .

Het werk van een jong dichter in de wereld te brengen heeft eigenaardige bezwaren. Bezorgt men voor geld en moeite aan een beginnend auteur wat naam, dan komen er dadelijk andere uitgevers en de schrijver laat zich te dikwerf tot zijn schade door hen overhalen. Hij ontvangt dan wel een gulden of wat meer, maar zijn producten raken verspreid en de eerste uitgever heeft zijn macht verloren.

Nog minder bevalt mij uw voorstel om het auteursrecht voor een tweeden druk te reserveeren. Wanneer het gelukt met moeite en kosten zoo'n bundeltje een vlucht te bezorgen en de uitgever bezit dan geen eigendom, dan is voor hem alles te vergeefs geweest.

Met het oog op de ongunstige verhouding tusschen uwe voorwaarden en mijn risico zult gij mij ten goede houden, dat ik niet genegen ben de uitgaaf voor mijn rekening te aanvaarden en U daarom het Ms. hierbij terugzend.

Hoogachtend,

Uw Dw. Dienaar,
J. W. YNTEMA.

XIV. Een schrijvers-aanbieding voorwaardelijk aangenomen.

HAARLEM, 17 December 1904.

Weledele Heer!

In antwoord op uw schrijven van 13 dezer deel ik U mede dat ik het door uw aanbod in mij gestelde vertrouwen zeer op prijs stel. De ingenomenheid, waarmede het publiek uw werken ontvangt, is mijn aandacht niet ontgaan en met veel belangstelling ben ik U in uw schrijversloopbaan gevolgd. Sedert lang is het daarom mijn wensch geweest met U in relatie te treden en doet mij uw toenadering dus veel genoegen, te meer nu die op een eenigszins omvangrijken arbeid betrekking heeft.

Het Ms. van uw roman „Dichter en Koopman” ter hand nemende, werd ik door het aantrekkelijke van het onderwerp van zelf tot de lectuur genoopt, die mij tot het einde toe zeer geboeid heeft. Het verhaal is zielkundig even goed gedacht als op boeiende wijze opgezet en volgehouden; de karakters zijn goed geteekend, terwijl aan taal en stijl de noodige zorg is besteed.

Bij zulk een oordeelvelling is de verzekering overbodig, dat het mij een eer en genoegen zal zijn uw roman uit te geven. Daar ik er evenwel van houd klaren wijn te schenken, mag ik U niet verhelen, dat mij de uitgaaf bij het honorarium, dat door U gevraagd wordt, niet mogelijk is. Tal van voorbeelden kunnen het bevestigen, dat de romans in ons kleine land slechts een zeer matig debiet vinden en de voorwaarden, die door U gesteld worden, zijn met een kleine opslag niet in overeenstemming. Hoe pijnlijk het ook zij aan dit kiesche punt te tornen, noodzaakt mij de ondervinding als uitgever opgedaan, U te verzoeken uw eischen iets lager te stellen. Ik veroorloof mij, U voor de eerste opslag van vijfhonderd exemplaren de ronde som van duizend gulden aan te bieden en voor een eventueelen tweeden druk (goedkoopere editie, opslag vrijgelaten) de helft.

Ik hoop dat Gij dit aanbod, in vergelijking met den werkelijken toestand en in verband met de risico, die toch altijd blijft bestaan voor den uitgever, niet onaannemelijk zult achten. Wanneer Gij, waaraan ik niet twijfel, genegen zijt mij in dezen te gemoet te komen, dan staat aan het onmiddellijk ter perse leggen van uw roman niets in den weg.

In afwachting van uw nader antwoord, verblijfve

Hoogachtend,

Uw Dienstwillige,

G. FRIJLINK.

XV. Uitnoodiging aan een schrijver tot bewerking eener uitgaaf.

DORDRECHT, 15 October 1904.

Weledelzeergel. Heer!

Wij nemen door dezen de vrijheid met een voorstel tot U te komen: Zooals U misschien bekend zal zijn, is verleden jaar het werk: „Kosmos. Geïllustreerde Natuurbeschrijving” door aankoop in ons bezit overgegaan. Slechts een klein getal complete exemplaren zijn nog voorhanden en verschillende redenen geven ons aanleiding er een nieuwen druk van te laten verschijnen. Uit eenige bescheiden van den vorigen uitgever is ons gebleken, dat Gij een groot aandeel in de bewerking hebt gehad. Bij de waardeering, die het werk ten deel is gevallen, zijn evenwel ook enkele gebreken ter sprake gekomen; wij wenschen die in de nieuwe uitgaaf zooveel mogelijk verbeterd te zien.

Men heeft voornamelijk beweerd, dat de physica en de chemie over het algemeen te stiefmoederlijk behandeld waren en dat er juist in geen vak van wetenschap zoo'n groote vooruitgang is op te merken en weinig wetenschappen zoo algemeen beoefend worden als deze. Om hieraan nu te gemoet te komen, zou aan de toegepaste natuurkunde in de nieuwe bewerking meer uitbreiding gegeven moeten worden.

In de tweede plaats werd er de aandacht op gevestigd, dat niet overal rekening gehouden is met de mate van ontwikkeling van het groote, zoogenaamd beschaafde publiek, waarvoor dit werk hoofdzakelijk bestemd is, en dit ook weer in 't bijzonder bij het natuurkundig gedeelte. Wij hebben zelf de critiek met die afdeeling vergeleken en zijn tot de overtuiging gekomen, dat het tegenover een kring van lezers, die geen diepgaande kennis van de natuurkunde bezitten, wenschelijk is alle wiskundige formules, die ter opheldering der grondstellingen noodig zijn, geheel uit te werken en te verklaren. Want ofschoon aangenomen kan worden, dat de meesten dier lezers met de voornaamste wiskundige stellingen bekend zijn en de teekens kennen, ontbreekt het hun toch in elk geval aan de noodige bedrevenheid, om met gemak

de taal der formules te lezen, ten einde daaruit zonder nadere verklaring terstond den geheelen samenhang te overzien. Om nu zoo bevattelijk mogelijk te zijn, schijnt het ons bepaald noodig, door een doelmatige doch beknopte beredeneering de formules zooveel mogelijk op te helderen, en bij de uitwerking er van aanknooppingspunten met de voorafgaande en reeds bekende leerstellingen te maken.

Naar aanleiding van die uitbreiding hebben wij onze gedachten in den laatsten tijd veel met deze uitgaaf bezig gehouden en komt ons een splitsing van het werk in drie afdeelingen het verkieselijkst voor. De eerste afdeeling zou de Natuurlijke historie, de tweede de Natuurkunde of Physica en de derde de Wis- en Natuurkundige Aardrijkskunde behandelen. Het oorspronkelijk karakter, ook wat de illustratiën betreft, blijft overigens behouden.

Om redenen in den aanvang dezes genoemd komen wij het eerst tot U met de vraag of Gij genegen zijt, de geheele bewerking volgens onze wenschen op U te nemen. Dat een toestemmend antwoord ons genoegen zal doen, behoeven wij U niet te verzekeren, daar uw bekendheid met al wat er in de laatste jaren op dit gebied verschenen is en uw naam ons een waarborg voor een degelijke bewerking zullen zijn. Wij verzoeken U in toestemmend geval ons Uw voorwaarden te doen kennen, waaromtrent wij het zeker wel eens zullen worden.

Gaarne een spoedig antwoord te gemoet ziende, noemen wij ons

Met verschuldigde achting,

Uw Dienstwilligen,

H. LAGERWEY & ZN.

Wanneer de briefwisseling tusschen een uitgever en schrijver geleid heeft tot overeenstemming omtrent een plan van uitgaaf en de voorwaarden door beiden zijn goedgekeurd, dan wordt van die overeenkomst dikwijls een onderhandsch contract op gezegeld papier opgemaakt. Aan te bevelen is dit vooral wanneer het een werk betreft, waarvan het debiet over een reeks van jaren kan loopen, zoodat de kans ontstaat, dat door overlijden van een der partijen of wegens verkoop door den uitgever de rechten aan derden overgaan, en eveneens wanneer het onderwerp der overeenkomst volgens art. 1933 B. W. de som of de waarde van driehonderd gulden te boven gaat.

De rechtsbetrekking, die door het sluiten van een uitgaafcontract ontstaat, is alleen in Duitschland en Oostenrijk wettelijk geregeld; bij ons te lande valt zij onder de algemeene bepalingen der verbintenissen van het Burgerlijk Wetboek. Ofschoon het uitgeven zeker het karakter van een daad van koop-handel heeft, is het door ons Wetboek van Koophandel niet als zoodanig opgenomen en mogen dus de regels van het bewijs in zaken van koophandel niet gelden voor het uitgaafcontract.

Wanneer de overeenkomst zich enkel tot de hoofdzaken betreffende overdracht van eigendom, omvang, oplaag en honorarium bepaalt, dan is het opmaken van een schriftelijk contract vrij eenvoudig en gemakkelijk; door tal van bindende bepalingen, door één of beide partijen gesteld, kan het soms ook zeer omslachtig en ingewikkeld worden. Wij geven hier enkele voorbeelden van den vorm, waarin het uitgaafcontract wordt opgemaakt.

Voorbeelden van Uitgaafcontracten.

Nº. 1. Eenvoudigste vorm. Aankoop eener voltooide kopij.

Tusschen de ondergeteekenden Arnout Drost, te Willemstad en Gerrit Frijlink, te Haarlem is overeengekomen hetgeen volgt:

1º. De eerstondergeteekende staat aan den tweeden ondergeteekende in vollen eigendom af het auteursrecht van den roman „Dichter en Koopman”.

2º. De tweede ondergeteekende zal daarvoor aan den eerstondergeteekende uitkeeren een honorarium van Duizend gulden voor den eersten druk van vijfhonderd exemplaren. Elke volgende herdruk (oplaag vrijgelaten) zal worden gehonoreerd met de helft of vijfhonderd gulden.

3º. De eerstondergeteekende belast zich met de correctie der drukproeven. Hij heeft recht op vier present-exemplaren.

Aldus in duplo opgemaakt en geteekend te Willemstad en te Haarlem den 22sten December 1905.

ARN. DROST.

G. FRIJLINK.

Nº. 2. Over een kleine uitgaaf, waarvan de kopij later geleverd zal worden.

1º. De eerste ondergeteekende, W. Jansen, leeraar aan de Normaalschool te Leeuwarden, verbindt zich te leveren vóór 1 Mei 1905 aan den tweeden ondergeteekende, S. Folkers, uitgever te Groningen, het volledig manuscript van het werkje, dat tot titel dragen zal: „Toetssteen ten dienste van hen, die voor de hoofdkate studeeren”; voorts tot het verbeteren van alle proeven en revisies en het verstrekken van alle inlichtingen, die hij geven kan en voor het welslagen der exploitatie noodig zijn.

2º. De eerste ondergeteekende verklaart het auteursrecht van bovengenoemd werkje, waarvan de omvang 9 à 10 vellen druks, elk van 16 blz. post-8o zal bedragen, den tweeden ondergeteekende over te dragen voor de som van tweehonderd gulden, door den laatste uit te keeren, wanneer de correctie van proeven en revisies zal zijn volbracht en tegelijk met de toezending van 6 present-exemplaren; voorts dat de eerste oplage uit duizend exemplaren behalve de present-exempl. mag bestaan.

3º. De eerste ondergeteekende verbindt zich zijn werkje steeds op de hoogte van den tijd te zullen houden en bij iederen herdruk, die uit hoogstens twee duizend exemplaren behalve de present-exempl. mag bestaan, en waarvoor

door den tweeden ondergeteekende de helft van het honorarium sub 2° genoemd, benevens zes present-exemplaren zal betaald worden, te voldoen wanneer de correctie van proeven en revisies zal zijn voltooid, al die veranderingen, verbeteringen en uitbreiding aan te brengen, die noodig gebleken mochten zijn. Bij overlijden van den schrijver zullen zijn erven in zijn rechten treden en ten genoegen des tweeden ondergeteekende of zijn rechtverkrijgende een alleszins bevoegd persoon aanwijzen om de taak van den auteur te vervullen.

4°. De tweede ondergeteekende verbindt zich tot het uitgeven en exploiteeren van het sub 1° genoemde werkje en tot het nakomen van de door den eerst ondergeteekende sub 2° en sub 3° gestelde voorwaarden.

Aldus met wederzijdsch goedvinden in duplo opgemaakt en te goeder trouw geteekend.

GRONINGEN, 3 Jan. 1905.

W. JANSEN.
S. FOLKERS.

N°. 3. Over een groote uitgaaf, met twee schrijvers, levering der kopij bij gedeelten op bepaalde termijnen.

Op heden den 26sten Februari 1876 is tusschen de ondergeteekenden Willem Jacob Hofdijk, Leeraar aan de H.-B. School te Haarlem en Dr. Pieter Johannes Schotel, Archivaris te Gouda, ter eene en Jacobus Hazenberg Wz., boekdrukker en uitgever te Leiden, ter andere zijde overeengekomen hetgeen volgt:

Art. 1. De Contractanten ter eene zijde verbinden zich samen te stellen en persklaar af te leveren aan Jac. Hazenberg Wz. voornoemd een „Geschiedenis van Nederland” in vier deelen, elk deel van 450 tot 500 bladzijden (groot octavoformaat, naar het voorbeeld van en met een inhoud als Stacke's „Deutsche Geschichte”).

Art. 2. Alles wat de nadere uitwerking, arbeidsverdeeling enz. van dit werk betreft blijft geheel aan het goedvinden van Contractanten ter eene zijde overgelaten.

Art. 3. Contractanten ter eene zijde verbinden zich het eerste deel van genoemd werk in manuscript ter hand te stellen aan den Contractant ter andere zijde vóór of op 1 Mei 1877. Het manuscript der volgende deelen zal gereed zijn uiterlijk op de volgende tijdstippen: deel II in Mei 1878, deel III in November 1878 en deel IV in November 1879.

Art. 4. De uitgever verbindt zich aan contractanten ter eene zijde te zullen betalen voor honorarium en auteursrecht: Duizend gulden Ned. Court. voor ieder der vier deelen en wel binnen drie maanden telkens nadat een deel zal zijn verschenen. Bij een eventueelen tweeden druk zal voor de correctie der proeven een honorarium worden uitgekeerd van Vijf gulden per vel druks van zestien pagina's, zoomede voor de dan nieuw te leveren kopij een honorarium van Dertig gulden per vel druks van 16 pagina's.

Art. 5. De contractant ter andere zijde verbindt zich het werk, de boven-

vermelde „Geschiedenis van Nederland”, te zullen versieren met illustratiën, die in gemeen overleg zullen worden gekozen.

Art. 6. Ingeval van ziekte of andere reden van force majeure, zullen de termijnen tot levering van het manuscript eenigszins kunnen worden verschoven.

Art. 7. Elk der beide auteurs zal aanspraak hebben op drie present-exemplaren, waarvan één gebonden.

Aldus opgemaakt en in triplo geteekend te Haarlem, Gouda en Leiden, den 26^{en} Februari 1876.

W. J. HOFDIJK.

P. J. SCHOTEL.

JAC. HAZENBERG WZN.

C. Correspondentie met andere zaakrelatiën en particulieren.

Behalve de genoemde correspondentie met confraters en met schrijvers biedt het veelzijdig boekhandelsverkeer voortdurend gelegenheid ook met andere personen in briefwisseling te treden. Daar deze relatiën van de soort en den omvang der zaak afhangen, valt het moeilijk de daardoor veroorzaakte correspondentie binnen zekere grenzen te brengen en kunnen wij ook hier alleen de meest voorkomende gevallen aanhalen.

De briefwisseling met boekdrukkers en fabrikanten behandelt voornamelijk de technische vervaardiging der boeken en behoort daarom ook hoofdzakelijk bij den uitgever thuis. Allerlei omstandigheden kunnen deze correspondentie in het leven roepen en gaande houden, b.v. het prijsopgaaf vragen aan den drukker van een nieuw uit te geven werk, met de omschrijving van de uitvoering, het verzoek om proefpagina te zetten, de aanmerkingen op een en ander, het aansporen tot spoed bij het afleveren; het vragen van monsters aan den papierfabrikant; daarna de bestelling op te geven met verzoek van levering direct aan den drukker; het te kort komen van een klein partijtje van een vroeger gebruikte soort; opgaven vragen aan steendrukkers, inktfabrikanten, leveranciers van boekdrukkers- en boekbindersbenodigdheden en nog tal van andere zaken, die met het vak in verband staan.

Behalve deze komt er dan voor velen nog bij de briefwisseling met kassiers bij de toezending van wissels of aanvragen om remise; met advocaten betreffende schuldvorderingen; brieven in begeleiding van de rekening en verantwoording aan schrijvers over het debiet hunner in commissie gegeven artikelen, enz.

De debitanten hebben dikwijls met hun cliënteel te correspondeeren over onjuiste opgaven bij bestellingen, uitverkochte boeken, geschilpunten over de rekening met particulieren zoowel als met uitgevers, drukkers, binders enz.

Deze en nog menige andere aanleiding leveren den boekverkooper ruim-

schoots stof tot een correspondentie zoo uitgebreid als slechts weinig groot-handelaren voeren.

De hierachter volgende modellen XVII—XXV geven van de behandeling der voornaamste onderwerpen een voorbeeld, waaraan wij nog een paar modellen van circulaires betreffende leesinrichtingen van tijdschriften toevoegen.

XVII. Brief aan een drukker om proef en prijsopgaaf.

LEIDEN, 13 Maart 1904.

Den heeren Elix & Co. te Amsterdam.

M.

De fraaie uitvoering van het bij U gedrukte werk „De Aardbol” en uw advertentie in het Nieuwsblad voor den Boekhandel van de vorige week, geven ons aanleiding met U in correspondentie te treden, ten einde U, wanneer wij het over de voorwaarden eens kunnen worden, een werk van tamelijken omvang op te dragen.

Wij maken de voorbereidselen tot een onderneming geheel in den geest van bovengenoemde van den heer Laarman. Ons boek zal in royaal octaaf verschijnen en talrijke in den tekst gedrukte illustraties bevatten. De geheele omvang wordt op 120 à 150 vellen druks geraamd, uit te geven in 40 à 50 maandelijksche afleveringen, uitmakende 4 of 5 deelen. Elk vel zal vier à zes illustraties (koper-cliché's) bevatten, dooreengenomen ter grootte van een halve bladzijde, die U steeds tijdig door de firma Enschedé toegezonden zullen worden. De eerste aflevering dient in het laatst der volgende maand ter aanbieding gereed te zijn.

Wij zouden, wat de letter betreft, gaarne een nieuwe garmond gebruikt hebben. Wilt zoo goed zijn ons naar bijgaande blaadjes kopij een proefpagina te laten zetten met zeer dunne en een met iets dikker interlinie en ons deze spoedig te zenden.

Het spreekt van zelf dat, bij een werk van dergelijken omvang, bestemd om tegen goedkoop prijs in den handel gebracht te worden, wij verwachten, dat gij uwe berekening van zet- en drukkosten zoo laag mogelijk zult maken. Weest zoo goed die op te geven van 2000 exempl. en van elke 500 daarboven.

In afwachting daarvan verblijven wij

Uwe Dienstwilligen,

VAN DEN HEUVELL & VAN SANTEN.

XVIII. Bestelling aan een papierfabrikant.

ROTTERDAM, 3 Februari 1904.

Den Heeren Lhoest Lammens & Cie. te Maastricht.*M.*

Uw reiziger kwam mij verleden najaar bezoeken en liet toen eenige monsters bij mij achter, waaruit ik thans een keuze heb gedaan. Hoewel ik voor het oogenblik geen groote commissie heb op te geven, zou het toch kunnen zijn, dat deze, naar ik hoop spoedig, tot orders van meer beteekenis aanleiding kon geven, want ik twijfel niet, of de goede naam, dien uw fabrikaat geniet, zal ook door mij bevestigd kunnen worden.

Ik verzoek U dan mij als koopmansgoed per spoor te willen zenden:

20 Rm. drukmediaan No. 130 (10 kilo à 48 Cts.)

5 „ post in folio No. 74 à f 7.25 p. Rm.

en mij tevens op te geven, hoe groot uw voorraad van eerstgenoemde soort nog is, daar ik waarschijnlijk binnenkort meer benodigd ben.

Voegt er s. v. p. te gelijker tijd eenige monsters zwaar naturel omslagpapier bij in verschillende kleuren.

De factuur ontving ik gaarne direct per post en ik laat het aan uw keus over om na ontvangst en accoordbevinding mijnerzijds over het bedrag na aftrek van 5 % korting tegen 15 Maart op mij af te geven of de post op jaarrekening te boeken.

In de hoop dat er spoedig en nauwgezet aan mijn wenschen zal worden voldaan, teeken ik

Hoogachtend,

Uw Dienstwillige Dienaar,

R. ARRENBURG.

XIX. Remise aan een kassiersfirma.

ARNHEM, 7 November 1904.

Aan de Heeren Becquer & Co. te Bergen-op-Zoom.

M.

Uw aangeteekende brief gedateerd van den 3^{den} dezer met de gevraagde f 500,— in aanwijzing op de Geldersche Crediet-Vereeniging kwam in ons bezit. Wij hebben U voor dit bedrag, dat ons den 5^{den} is uitbetaald geworden, gecrediteerd.

Hiernevens zenden wij U ter incasseering:

196 diversen (volgens bijgaande gespecificeerde lijst) tot een gezamenlijk bedrag van f 612.10, benevens

een ons in betaling gegeven wissel op Van Overvoorde & Co. te Antwerpen, een maand na zicht betaalbaar frs. 260.—

Gelieve onze rekening voor een en ander te crediteeren en ons kennis te geven zoodra de wissel op Antwerpen betaald is, met opgaaf van het bedrag in Ned. Ct. waarvoor wij U kunnen debiteeren.

Met achting,

Uw Dienstwilligen,

VAN ELDIK THIEME & Co.

XX. Opdracht aan een advocaat.

'S-HERTOGENBOSCH, 1 December 1904.

Weledelgestr. Heer!

Op mijn verzoek, mij een actief en kundig advocaat op te geven, noemde een mijner handelsvrienden (de papierfabrikant Cranenburg) onlangs uw naam, hetgeen mij thans aanleiding geeft uw hulp voor de volgende zaak in te roepen.

De heer W. F. Stamroos, boekverkooper te Wijk-bij-Duurstede, is mij een bedrag van f 193.80, zijnde de saldo's van rekening 1901 en 1902, schuldig. Na herhaaldelijk mijn wissels met allerlei uitvluchten terug ontvangen te hebben, zond ik hem drie weken geleden een aanmaning met bedreiging tot andere maatregelen te zullen overgaan, wanneer hij geen gevolg gaf aan mijn verzoek, het bedrag vóór 20 November ll. te remitteeren. Doch ook dit schrijven bleef, evenals alle vroegere brieven, zonder enig gevolg, zoodat ik mij door zulk een insolide wijze van handelen nu eindelijk genoopt zie, mijn vordering langs gerechtelijken weg te doen gelden en U daarbij om uw hulp te verzoeken. Te dien einde sluit ik bij dezen de gespecificeerde rekening over beide jaren in benevens een volmacht.

Op grond van deze beide stukken verzoek ik U den eisch in te dienen; vóór gij er echter toe overgaat, zou ik U nog in overweging geven, eerst nog een schriftelijke aanmaning te doen en te trachten hem tot betaling te overreden.

Ik ben niet ongenegen twee of meer niet al te lange termijnen toe te staan, doch alleen in den vorm van promessen op zegel. Gelukt dit echter niet, dan geef ik U volmacht hem te laten dagvaarden en dan verder ook

geen consideratie meer te gebruiken. Ik beveel deze zaak in uw bijzondere hoede aan en zie het resultaat van uw bemoeiingen met verlangen te gemoet.

Hoogachtend heb ik de eer te zijn,

Uw Dienstvaardige Dienaar,

H. PALIER.

XXI. Geschreven maanbrief aan een particulier.

'S-GRAVENHAGE, 15 September 1904.

Weled. Heer!

Door dezen ben ik zoo vrij U opnieuw mijn rekening te doen toekomen, waaruit U zal blijken, dat mij een bedrag van f 92.80 te goed komt. Daar dit verschuldigde reeds van de jaren 1901 en 1902 dateert en het bestaan daarvan U waarschijnlijk door het hoofd gegaan is, mij echter de vereffening wegens verplichtingen tegenover mijn leveranciers hoogst aangenaam zal zijn, vertrouw ik, dat mijn beleefd verzoek om mij het montant in den loop dezer maand te doen geworden, niet tevergeefs tot U zal worden gericht.

In afwachting hiervan blijf ik

Uw Dienstwillige Dn.,

HILLEBRANT VAN WOUW.

Meer kiesch en toch van goede uitwerking is het volgende voorbeeld van maan- of liever adviesbriefje, dat, op een vel octavo post geboekdrukt of gelithographiëerd, een minder particulier karakter draagt en geen aanstoot kan geven.

XXII. Gedrukt adviesbriefje tot vereffening van particuliere rekeningen.

AMSTERDAM,

19 . .

Weledele Heer!

Ter vereffening der rekening over _____, zouden wij
gaarne tegen _____ e. k. disponeeren over

Mocht hiertegen bij U eenig bezwaar bestaan, dan zult Gij ons met een nader antwoord verplichten.

Hoogachtend hebben wij de eer te zijn,

Uw Dw.

ALLART & VAN DER MADE.

XXIII. Rekening en verantwoording over het debiet eener uitgaaf voor rekening van den schrijver.

AMSTERDAM, 5 Juli 1904.

Geachte Heer!

Nu wij het commissiegoed op een enkelen achterblijver na terug ontvangen en afgeboekt hebben, wenschen wij U bij dezen het resultaat mee te deelen van het verkochte van den voor uw rekening uitgegeven bundel gedichten „Lentezangen.”

Volgens bijgaande specificatie zijn er gedurende het afgelopen jaar 138 exemplaren geplaatst, waarvoor, na aftrek van de overeengekomen provisie van 35% en de advertentiekosten, U een netto bedrag van f 96.10 te goed komt, hetwelk wij hierbij insluiten.

Wees zoo goed ons de ontvangst door toezending van kwitantie te berichten en tevens mee te deelen, of Gij de overige exemplaren op dezelfde voorwaarden bij ons in depot wilt laten.

Hoogachtend,

Weled. Heer.
L. VAN DEN BROEK.

Uw Dienstw. Dn.,
pp.^a ERVEN LESCAILLE.
M. H. SCHONEKAT.

XXIV. Brief of circulaire van een debitant aan zijn cliënteel.

M.

Bij gelegenheid van het aanstaande St.-Nicolaasfeest veroorloof ik mij uw aandacht te vestigen op mijn magazijn, dat op elk gebied van letterkunde ruim gesorteerd is, doch voornamelijk uitmunt door een groote keuze van fraai gebonden binnen- en buitenlandsche boekwerken, geschikt voor cadeaux en tot verschillende prijzen. Een aanzienlijke voorraad van de nieuwste kinderen prentenboeken stelt mij in staat aan iederen wensch onmiddellijk te voldoen.

Gaarne ben ik bereid, op aanvraag U een bezending ter inzage te doen toekomen; in dat geval zal het mij aangenaam zijn te vernemen welk soort van werken door U verlangd wordt.

Mijn depot van muziek, dat ik steeds met de nieuwste en meest gewilde stukken aanvul, biedt U tevens een rijke keuze, waarom ik U gaarne uitnoodig, mijn winkel bij voorkomende gelegenheid met uw bezoek te vereeren.

Vergun mij ten slotte U mijn Hollandsche, Fransche, Duitsche en Engelsche leesbibliotheek aan te bevelen, die ook voor abonnement de gunstigste voorwaarden aanbiedt.

Terwijl ik U gaarne mijn dank betuig voor uw begunstiging, waarin ik mij sedert de vestiging mijner zaak heb mogen verheugen, geef ik U de verzekering, alles te zullen aanwenden om uw verdere orders stipt en vlug uit te voeren.

Met hoogachting,

NIJMEGEN, 10 Nov. 1904.

Uw Dw. Dienaar,
C. VAN REYN SNOECK.

XXV. Aanbevelingsschrijven van een debitant bij verplaatsingen of benoemingen.

UTRECHT, 7 Juli 1904.

Weledelgeb. Heer!

Met genoegen lazen wij Uw benoeming tot aan
de alhier.

Onder aanbieding onzer gelukwensen, veroorloven wij ons, onze zaak bij U aan te bevelen voor de levering van boeken, tijdschriften, druk- en bindwerk enz. Wij zouden ons zeer vereerd achten, in het vervolg ook U onder onze cliënteel te mogen tellen, terwijl wij de verzekering geven, steeds voor een vlugge en nauwkeurige uitvoering uwer opdrachten te zullen zorgdragen.

Mocht U van onze diensten gebruik willen maken, dan zullen wij U gaarne rekening openen en het gebruikelijke krediet verleen. Voor het geval U geregeld op de hoogte wenscht te blijven van de nieuwe uitgaven op Uw studiegebied, zijn wij bereid daaraan te voldoen; door het op zicht zenden van binnen- en buitenlandsche werken, alsmede door U de maandelijksche lijsten der jongst verschenen boeken, de antiquaarcatalogen enz. te doen geworden. Eenig bericht daaromtrent zal ons aangenaam zijn.

Met bijzondere aanbeveling,
Hoogachtend,

Uw Dienstwilligen
A. F. PADDENBURG & ZN.

**XXVI. Circulaire van een debitant betreffende een leesgezelschap
met beperkt aantal leden.**

Leesgezelschap „Elck wat wils”.

ARNHEM, November 1904.

M. M.

Hiermede heb ik de eer U mede te deelen, dat bij mij gelegenheid bestaat toe te treden tot een Leesgezelschap met **beperkt** aantal leden.

Hierin circuleeren de volgende tijdschriften:

De aarde en haar volken.

Eigen Haard.

Nederl. Spectator.

Nederland.

Elsevier's Maandschrift.

Onze Eeuw.

De Natuur.

De Gids.

De Hollandsche Revue.

Wetenschappelijke Bladen.

Illustration.

Annales politiques et littéraires.

Lectures pour tous.

Revue des deux mondes.

Illustr. Zeitung.

Jugend.

Fliegende Blätter.

Velhagen & Klasing's Monatshefte.

Die Woche.

London News.

Harper's Monthly Magazine.

Punch.

The Studio.

Deze portefeuille wordt 1 maal per week verwisseld. Tevens ontvangt elk lid gedurende 14 dagen 2 romans ter lezing en wel 1 Hollandsche en 1 Buitenlandsche (Fransch, Duitsch of Engelsch).

Voor de verwisseling der portefeuilles wordt van mijnentwege zorg gedragen. De abonnementsprijs bedraagt f 3.75 per 3 maanden. Nadere inlichtingen worden gaarne verstrekt.

Met aanbeveling,

Hoogachtend,

UEd. Dw. Dienaar,
J. H. WILLEMSSEN.

Koningstraat 4.

XXVII. Circulaire en Prospectus eener Leesinrichting van tijdschriften en romans.

GRONINGEN, datum postmerk.

L. J.

De ondergeteekenden hebben het genoegen U met deze een Prospectus te doen toekomen van de verschillende tijdschriften en illustraties in hun Leesinrichting opgenomen.

Voor elk beschaafd mensch is het van belang en aangenaam tevens, om op de hoogte te blijven van wat er zoowel op literair, als politiek gebied plaats vindt en onze Leesinrichting, **de uitgebreidste te dezer stede**, voorzien van het **grootste** aantal illustraties en maandschriften in de moderne talen, verschaft aan ieder de gelegenheid daarvan lid te worden.

De abonné's ontvangen de tijdschriften door onze bemiddeling **zeer nieuw**, daar alles na ongeveer 3 maanden reeds aan andere leesgezelschappen buiten deze gemeente moet worden afgeleverd.

De voornaamste condities zijn als volgt:

1. Het abonnement kan op elk tijdstip van het jaar een aanvang nemen
2. Uit de tijdschriften, vermeld onder de hierachter voorkomende nummers kan men desgewenscht een keuze doen en wordt de prijs naar gelang daarvan berekend.
3. Alles wordt geregeld in portefeuilles bij de leden aan huis bezorgd en afgehaald.

Voor toezending van nette tijdschriften wordt steeds alle mogelijke zorg gedragen. Bij families waar besmettelijke ziekte uitbreekt en portefeuilles met romans en tijdschriften in huis zijn, kunnen wij deze niet terugnemen en wordt billijkerwijze vergoeding gevraagd voor het daar aanwezige.

Voor Uw opgaaf om als lid toe te treden of voor aanvragen om nadere inlichtingen bevelen wij ons beleefd aan.

Hoogachtend,

Uw Dv. Dienaren,

De Erven C. M. VAN BOLHUIS.

Prospectus zie ommezijde.

LEESINRICHTING

VAN

Hollandsche, Fransche, Duitsche en Engelsche
Tijdschriften en Illustratiën

VAN

DE ERVEN C. M. VAN BOLHUIS,

Oude Ebbingestraat 72, Groningen.

INTERCOMMUNAAL TELEPHON N°. 621.

Op de navolgende voorwaarden worden abonnementen aangenomen:

No. 1. Wekelijks een deel der nieuwst uitgekomen Nederlandsche romans
voor **f1.75** per 3 maanden.

Verwisseldag: Vrijdag.

No. 2. Nederlandsche tijdschriften, waarvan men er 18 kan uitkiezen,
welke tweemaal in de week verwisseld worden, voor **f1.75** per
3 maanden.

Verwisseldagen: Woensdag en Zaterdag.

Tot deze tijdschriften behooren:

LEESKABINET.	NEDERLANDSCHE SPECTATOR.
BOON'S GEILLUSTREERD MAGAZIJN.	ECONOMIST.
NEDERLAND.	STEMMEN VOOR WAARHEID EN VREDE.
INDISCHE GIDS.	VRAGEN DES TIJDS.
GIDS.	AARDE EN HAAR VOLKEN.
ELSEVIER'S MAANDSCHRIFT.	EIGEN HAARD.
HUISVRIEND.	TWINTIGSTE EEUW.
NIEUWE GIDS.	HUMORISTISCH ALBUM.
ALBUM DER NATUUR.	DE NATUUR.
WETENSCHAPPELIJKE BLADEN.	HOLLANDSCHE REVUE.
TIJDSPIEGEL.	VAN EIGEN BODEM.
ONZE EEUW.	GROOT NEDERLAND.

No. 3. Voor No. 1 en 2 te zamen abonneert men zich voor **f 3.25**
per 3 maanden.

No. 4. Fransche tijdschriften, benevens l'Illustration voor **f 1.75** per 3 maanden.

Verwisseldagen: Woensdag en Zaterdag.

Tot de Fransche tijdschriften behooren:

REVUE DES DEUX MONDES.
REVUE DE PARIS.
LE MONDE MODERNE.

LECTURES POUR TOUS.
MAGASIN PITTORESQUE.
LE TOUR DU MONDE.

No. 5. Voor No. 2 en 4, namelijk Nederlandsche en Fransche tijdschriften betaalt men **f 3.25** per 3 maanden.

No. 6. Voor 1, 2 en 4, namelijk Nederlandsche romanlectuur, Nederlandsche en Fransche tijdschriften betaalt men **f 4.75** per 3 maanden.

No. 7. Duitsche tijdschriften, welke tweemaal in de week verwisseld worden, voor **f 1.75** per 3 maanden.

Verwisseldagen: Woensdag en Zaterdag.

Tot de Duitsche tijdschriften behooren:

DAHEIM.
DEUTSCHE ROMANZEITUNG.
DEUTSCHE RUNDSCHAU.
DIE GARTENLAUBE.

DEUTSCHE ROMAN-BIBLIOTHEK.
WESTERMANN'S MONATSHEFTE.
DER MONAT, Octav. Ausg. van UEBER LAND
UND MEER.

No. 8. Illustrierte Zeitung, Die Woche, Fliegende Blätter en Meggendorfer Humoristische Blätter voor **f 1.50** per 3 maanden.

Verwisseldagen: Maandag, Woensdag of Vrijdag.

No. 9. Voor No. 7 en 8, namelijk Duitsche tijdschriften, Illustrierte Zeitung, etc., betaalt men **f 3.—** per 3 maanden.

No. 10. Engelsche tijdschriften, welke 2 maal per week verwisseld worden, voor **f 1.75** per 3 maanden.

Verwisseldagen: Woensdag en Zaterdag.

Tot de Engelsche tijdschriften behooren:

THE NINETEENTH CENTURY.
THE STUDIO.
THE CENTURY. ILLUSTRATED MONTH-
LY MAGAZINE.
REVIEW OF REVIEWS.

HARPER'S MONTHLY MAGAZINE.
SCRIBNER'S MAGAZINE.
THE WOMAN AT HOME.
WINDSOR MAGAZINE.

No. 11. London News, Graphic en Punch voor **f 1.50** per 3 maanden.

Verwisseldagen: Maandag, Woensdag of Vrijdag.

No. 12. Voor No. 10 en 11, zijnde de Engelsche maandschriften en de Engelsche illustraties wordt **f 3.—** per 3 maanden berekend.

N.B. Op verlangen kan wijziging worden gebracht in de verdeling der nummers, op nader overeen te komen voorwaarden.

Elk geabonneerde op een of meer der bovengenoemde nummers betaalt **f 0.75** per jaar voor portefeuilles.

De ondergeteekende neemt tot nadere opzegging deel in de Leesinrichting, vermeld onder No. à f per 3 maanden, volgens het Prospectus van de Boekhandelaren de Erven C. M. VAN BOLHUIS, Oude Ebbingestraat 72.

GRONINGEN, ...

NAAM:

WOONPLAATS:

IX.

Wetgeving op boekhandel en drukpers.

A. Censuur en drukpersvrijheid.

ensuur of boekenkeur is de door de regeering verordende beoordeeling van een manuscript, of het al of niet geschikt is om gedrukt te worden, dat is te zeggen, of het niets bevat, wat in een zedelijk, godsdienstig of staatkundig opzicht tegen de bestaande wetten op de drukpers of tegen de verordeningen van den staat strijdig is. Is zulks het geval, den strijkt de *censor* (de hiertoe aangestelde beambte) de aanstoot gevende plaatsen door. Vindt de censor den geheelen inhoud van het werk aanstootelijk, dan wordt de vergunning om het te drukken geheel geweigerd en men zegt dan, het manuscript heeft de censuur niet doorstaan. Op dezelfde wijze wordt door de censuurbeambten de verspreiding van buitenslands gedrukte boeken verboden.

Geen regeering, tenzij willekeur haar wetgeving bezielt, noch eenige machthebbende komt het toe om een geschrift in beslag te nemen. „Een boek, enkel wegens zijn voorgewende schadelijkheid te verbieden” zegt de Deutsche wijsgeerige schrijver Krug, „is reeds daarom een willekeurige aanmatiging, omdat niemand deze schadelijkheid bewijzen kan; ook kan een zoogenaamd schadelijk boek voor velen zeer nuttig worden en is derhalve nooit algemeen schadelijk; omgekeerd kan daarentegen een in sommige opzichten nuttig boek voor velen verderfelijk zijn. Hoe menigeen heeft den Bijbel, tot de slechtste oogmerken misbruikt en de schandelijkste dingen met schrijftuurplaatsen verdedigd! Heeft men daarom het recht den Bijbel te verbieden of te verbranden, gelijk nog in het begin der vorige eeuw in Zwitserland geschied is, waar de priesters den boeren de bijbels, welke de bijbelgenootschappen onder hen verdeeld hadden, afvorderden en als schandelijke boeken in het vuur wierpen. Tot zulke buitensporigheden leidt de stelling dat de eene mensch den anderen voorschrijven mag, wat hij lezen en niet lezen zal. Ouders en opvoeders mogen dit bij kinderen doen, maar volwassenen hebben het recht, dat men dit aan hun vrije keuze overlate.” Doorgaans hebben bij boeken de verbodsbevelen

een geheel strijdige uitwerking, zoodat zij juist de menschen naar verboden boeken nieuwsgierig maken. Zoodanige bepalingen zijn daarom niet alleen onbillijk maar zelfs onstaatkundig.

Men moet echter het begrip vrijheid niet in den zin van ongebondenheid opvatten, doch behoort aan het gedrukte geschrift evenzeer de verantwoordelijkheid te verbinden, als aan het gesproken woord. Immers, terwijl de gedachten geheel vrij zijn, omdat zij tot het inwendig leven van den geest behooren, komen de woorden in aanraking met onze medemenschen en kunnen dezen nadeelen van verschillenden aard berokkenen. Bij het verleenen der vrijheid van drukpers moeten dus twee beginselen op den voorgrond gesteld worden, n.l. de vrije uiting der gedachten, omdat hierdoor alleen de wrijving ontstaat, welke de vonk der waarheid doet ontspringen en alzoo kennis en beschaving op krachtige wijze bevordert, — en het verstrekken van een waarborg tegen hen, die van deze vrije uiting misbruik maken door op een kwaadwillige wijze anderen te lasteren, te hoonen of tot verzet tegen een wettige orde van zaken op te ruïnen.

De censuur werd in 1515 door een bul van Paus Leo X ingevoerd, nadat reeds in 1479 door den H. Stoel beperkende maatregelen tegen de drukpers uitgevaardigd en in 1496 door Alexander VI vermeerderd waren; de wereldlijke macht beijverde zich dat voorbeeld te volgen. De genoemde bul van Leo X legde aan de bisschoppen en inquisiteurs de verplichting op, om alle handschriften na te zien, en te verhoeden, dat kettersche gevoelens door de drukpers werden verspreid. Er werd een lijst van verboden geschriften (*Index librorum prohibitorum*) opgemaakt en de Pausen spoorden de wereldlijke vorsten aan, om de drukpersvrijheid zooveel mogelijk te kluïsteren.

Langen tijd heeft de censuur zich in haar eigenlijk vaderland, in Italië staande gehouden. Eerst na de Fransche revolutie werd zij er opgeheven, doch Napoleon en later de restauratie brachten haar terug, totdat zij na de stichting van het koninkrijk Italië voor goed verdween. Ook in Spanje zwaaide langen tijd de censuur haar schepter: bij de gedurige omwentelingen zag zij nu eens haar gezag beperkt, dan weder uitgebreid, totdat zij bij de laatste revolutie voor vrijheid van drukpers heeft plaats gemaakt. Een dergelijk lot ondervond de censuur in Portugal.

In Frankrijk werd in 1275 het opzicht over alle geschriften opgedragen aan de universiteit te Parijs. De uitvinding der boekdrukkunst bracht daarin geen verandering en die geleerde instelling, bestemd om de wetenschap te bevorderen, ging zóóver, dat zij een voorstel deed om het drukken van boeken te verbieden. Karel IX vernieuwde het besluit van Frans I (1539), waarbij het drukken van eenig werk zonder voorafgaande censuur met de doodstraf bedreigd werd. In de dagen van Hendrik III zorgde de Sorbonne alleen voor de censuur der godgeleerde werken, terwijl die der staatkundige opgedragen was aan de *maitres de requêtes*. Ten tijde van Richelieu werd de censuur nog strenger, vooral met betrekking tot staatkundige geschriften; op ongodsdienstige en onzedelijke werken zag men niet zoo scherp toe. Weldra echter

bezweek zij voor den adem der revolutie. Reeds in de Vergadering van Notabelen (1788) werd op vrijheid van drukpers aangedrongen, en aan dien wensch voldeed Lodewijk XVI al dadelijk in het volgende jaar. De constitutiën van 1791, 1793 en 1795 behelzen de bepaling, dat ieder op zijn eigen verantwoording mag spreken, schrijven en drukken wat hij verkiest. Napoleon I echter was een vijand van de vrijheid van drukpers; zij werd daarom in de constitutie van 1799 niet vermeld en in 1800 door een consulaire besluit opgeheven, doordien het aan den Eersten Consul de bevoegdheid verleende, om de uitgave van dagbladen, welke de regeering vijandig waren, te verbieden. Een ander besluit van 26 Sept. 1804 bepaalde „tot handhaving der vrijheid van drukpers” zoo het heette, dat geen uitgever een boek in het licht mocht zenden zonder voorafgaande goedkeuring van de revisie-commissie. In 1810 werd de censuur reeds uitgestrekt tot groote wetenschappelijke werken. Lodewijk XVIII herstelde, onder uitvaardiging van misbruikverhoedende wetten, de vrijheid der drukpers, en zelfs Napoleon durfde haar bij zijn terugkeer van Elba niet vernietigen. Onder de beide laatste Bourbons werd de censuur nu eens opgeheven, dan weer ingesteld. De revolutie van 1830 heeft haar voor goed doen verdwijnen, alhoewel vele bepalingen onder het tweede Keizerrijk de volledige vrijheid van drukpers beperkten. Na 1871, sedert Frankrijk een republiek is geworden, zijn opheffingen van dagbladen e. d. van regeeringswege, zooals vroeger onder Napoleon III, een zeldzaamheid geworden.

In Engeland was de censuur weleer aan de Sterrenkamer (*Camera Stellata*) opgedragen en na de opheffing van deze (1641) aan het Parlement. Kort daarna verscheen een afzonderlijke censuurwet (1602), welke men een paar maal vernieuwde, doch reeds in 1604 werd er een volkomen vrijheid van drukpers afgekondigd en tot op den tegenwoordigen tijd gehandhaafd. In de Britsche koloniën is zij eenigszins beperkt, doch ook dáár wordt zij meer en meer van haar banden ontslagen.

In Duitschland vindt men sedert 1524 een reeks van voorschriften, die de vrijheid der drukpers belemmerden en reeds vóór het einde der 16^e eeuw was er het toezicht op de drukpers in een algemeen en geregeld werkend systeem herschapen. Bij den vrede van Munster werden opnieuw maatregelen genomen om de vrijheid der drukpers, vooral wegens den stroom der onruststokende vlugschriften, te beteugelen. Intusschen begon de openbaarheid en ook de beschaving onder den druk der censuur niet weinig te lijden; velen schreven in het Latijn, omdat zij dan op een minder streng onderzoek konden rekenen, en de couranten verdwenen in Duitschland meer en meer, zoodat het publiek er zijn toevlucht tot buitenlandsche bladen moest nemen. De gestrengheid der censuur werd later in Pruisen onder Frederik II (1740) en in Oostenrijk onder Jozef II (1781) aanmerkelijk verzacht. De banden der drukpers werden echter eerst geheel en al verbroken ten tijde van den Duitschen bevrijdingsoorlog tegen Frankrijk. Dit duurde evenwel slechts korten tijd, want toen het Fransche Keizerrijk bezweek en de onafhankelijkheid van Duitschland verkregen was, openbaarde zich in de drukpers-wet een reactie. Vooral in 1830 werden weder strenge maatregelen toegepast, zoodat

gedurig dagbladen geschorst en redacteuren veroordeeld werden. De besluiten van den Duitschen bond waren soms gericht tegen een bepaalde school van schrijvers, b. v. tegen het „jonge Duitschland,” waartoe Heinr. Heine, Karl Gutzkow, Heinr. Laube e. m. a. gerekend werden, zoodat het drukken, uitgeven en verspreiden van hun geschriften onder strafbedreiging verboden werd. In 1848, toen de regeeringen moesten toegeven aan de openbare meening, werden voor een korten tijd alle beperkingen der drukpers in de Deutsche Staten afgeschaft. In het volgende en latere jaren werd de verworven vrijheid weder min of meer aan banden gelegd en nog heden zijn vooral in Pruisen de bepalingen tegen boeken, voor regeering en zedelijkheid gevaarlijk, veel strenger dan in de meeste andere landen. Zoo zijn sedert het in werking treden der socialistenwet van 21 October 1878 in het Duitsche Rijk een groot aantal gedrukte geschriften op grond van § 11 dier wet verboden geworden.

In Zweden bestond voorheen insgelijks de censuur; wèl is zij in 1766 door Koning Adolf Frederik opgeheven, doch in 1802 werd zij weder ingevoerd, maar eindelijk in 1809 voor goed verbannen, terwijl Noorwegen in 1814 en ook Denemarken het voorbeeld van Zweden volgden.

In Rusland alleen is tot op den tegenwoordigen tijd de censuur in volle kracht. In 1865 is zij eenigermate verzacht, maar juist in de laatste jaren door de nihilistische woelingen weder veel gestrenger geworden, zoodat de regeering zich een bijna onbeperkte macht tot het weren van allerlei geschriften heeft voorbehouden: er mag geen handschrift gedrukt worden tenzij ieder blad door de ambtenaren der censuur met den stempel der goedkeuring is voorzien. Ook boeken uit het buitenland mogen er niet zonder verlof ingevoerd worden en al wat voor de regeering aanstootelijk is, wordt uit de vreemde dagbladen met een zwarte verf onleesbaar gemaakt. Op welk een lagen trap Rusland zich daardoor plaatst, blijkt uit het feit, dat de vrijheid van drukpers, niet alleen in de overige Staten van Europa, zelfs in Griekenland, alsmede in Noord-Amerika, maar ook in Zuid-Amerika en in China gehuldigd wordt.

In Nederland hebben censuurmaatregelen bestaan onder de stadhouderlijke en republikeinsche regeeringen. Al mag er ook vóór 1815 geen onbeperkte vrijheid van drukpers geheerscht hebben, zooals wij in het Geschiedkundig Overzicht met eenige voorbeelden hebben aangetoond, een algemeene toepassing heeft de censuur er nooit gevonden. Alle beperkingen op de drukpers werden het eerst afgeschaft in de Grondwet van de Bataafsche republiek (23 April 1798). Wel voerde Napoleon voor korten tijd de censuur in ons land in, waarvan o. a. de verminkte uitgaaf van 1812 van Helmers' „Hollandsche Natie” een bewijs is, maar in art. 227 der Grondwet van het Vereenigde Koninkrijk der Nederlanden (24 Aug. 1815) wordt reeds de vrijheid der drukpers een der volksrechten genoemd.

De Grondwet van 1848 omschrijft dit duidelijker en bepaalt in art. 8: „Niemand heeft voorafgaand verlof noodig, om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.” Onze nieuwe Grondwet van 1887 heeft deze bepaling onveranderd in art. 7 overgenomen. Bijzondere bepalingen ten opzichte dezer verantwoorde-

lijkheid zijn in het Wetboek van Strafrecht van 3 Maart 1881, gewijzigd bij de wet van 15 Jan. 1886 en in werking getreden op 1 Sept. 1886, in de volgende artikelen omschreven:

Art. 53. Bij misdrijven door middel van de drukpers gepleegd, wordt de uitgever als zoodanig niet vervolgd, indien het gedrukte stuk zijn naam en woonplaats vermeldt en de dader bekend is of op de eerste aanmaning na den rechtsingang door den uitgever is bekend gemaakt.

Deze bepaling is niet toepasselijk, indien de dader op het tijdstip der uitgave strafrechtelijk niet vervolgbaar of buiten het rijk in Europa gevestigd was.

Art. 54. Bij misdrijven door middel van de drukpers gepleegd, wordt de drukker als zoodanig niet vervolgd, indien het gedrukte stuk zijn naam en woonplaats vermeldt en de persoon op wiens last het stuk is gedrukt, bekend is of op de eerste aanmaning na den rechtsingang door den drukker is bekend gemaakt.

Deze bepaling is niet toepasselijk, indien de persoon, op wiens last het stuk is gedrukt, op het tijdstip van het drukken strafrechtelijk niet vervolgbaar of buiten het rijk in Europa gevestigd was.

Art. 113. Hij, die een geschrift of afbeelding, waarin eene belediging voorkomt voor den Koning, de Koningin, den troonopvolger, een lid van het koninklijk huis of den Regent met het oogmerk om aan den beleedigenden inhoud ruchtbaarheid te geven of de ruchtbaarheid daarvan te vermeerderen, verspreidt, openlijk ten toon stelt of aanslaat, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden.

Indien de schuldige het misdrijf in zijn beroep begaat en er, tijdens het plegen van het misdrijf, nog geen twee jaren zijn verlopen, sedert eene vroegere veroordeeling van den schuldige wegens gelijk misdrijf onherroepelijk is geworden, kan hij van de uitoefening van dat beroep worden ontzet.

Art. 119. Hij, die een geschrift of afbeelding, waarin eene belediging voorkomt voor een regeerend vorst of ander hoofd van een bevrienden staat of voor een vertegenwoordiger van eene buitenlandsche mogendheid bij de Nederlandsche regeering in zijne hoedanigheid, met het oogmerk om aan den beleedigenden inhoud ruchtbaarheid te geven of de ruchtbaarheid daarvan te vermeerderen, verspreidt, openlijk ten toon stelt of aanslaat, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of geldboete, enz. (Verder geheel gelijk art. 113).

Art. 132. Hij, die een geschrift waarin tot een strafbaar feit wordt opgeruid, met het oogmerk om aan den opruienden inhoud ruchtbaarheid te geven, of de ruchtbaarheid daarvan te vermeerderen, verspreidt, openlijk ten toon stelt of aanslaat, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden.

Indien de schuldige het misdrijf in zijn beroep begaat en er, tijdens het plegen van het misdrijf, nog geen vijf jaren zijn verlopen, sedert eene vroegere veroordeeling van den schuldige wegens gelijk misdrijf onherroepelijk is geworden, kan hij van de uitoefening van dat beroep worden ontzet.

Art. 134. Hij, die een geschrift, waarin wordt aangeboden inlichtingen, gelegenheid of middelen te verschaffen om eenig strafbaar feit te plegen, met het oogmerk om aan dat aanbod ruchtbaarheid te geven of de ruchtbaarheid daarvan te vermeerderen, verspreidt, openlijk ten toon stelt of aanslaat, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of geldboete enz. (verder geheel gelijk art. 132).

Art. 240. Hij, die eenige voor de eerbaarheid aanstootelijke afbeelding of vliegend blaadje waarvan hij den inhoud kent, verspreidt, openlijk ten toon stelt, aanslaat of ter verspreiding in voorraad heeft, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden.

Indien de schuldige het misdrijf in zijn beroep begaat en er, tijdens het plegen van het misdrijf, nog geen twee jaren zijn verlopen, sedert eene vroegere veroordeeling van den schuldige wegens gelijk misdrijf onherroepelijk is geworden, kan hij van de uitoefening van dat beroep worden ontzet.

Art. 261. Hij, die opzettelijk iemands eer of goeden naam aanrandt, door te last-legging van een bepaald feit, met het kennelijk doel om daaraan ruchtbaarheid te geven,.... indien dit geschiedt door middel van geschriften of afbeeldingen, verspreid, openlijk ten toon gesteld of aangeslagen, wordt de dader als schuldig aan smaadschrift, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden.

Noch smaad, noch smaadschrift bestaat voor zoover de dader klaarblijkelijk heeft gehandeld in het algemeen belang of tot noodzakelijke verdediging.

Art. 262. Hij, die het misdrijf van smaad of smaadschrift pleegt, ingeval het bewijs der waarheid van het te last gelegde feit is toegelaten, wordt, indien hij dat bewijs niet levert en de telastlegging tegen beter weten is geschied, als schuldig aan laster, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren.

Art. 266. Eene opzettelijke belediging die niet het karakter van smaad of smaadschrift draagt, iemand hetzij in het openbaar mondeling of bij geschrifte, hetzij in zijne tegenwoordigheid mondeling of door feitelijkheden, hetzij door een toegezonden of aangeboden geschrift aangedaan, wordt, als eenvoudige belediging, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden.

Art. 271. Hij, die een geschrift of afbeelding van beledigenden of voor een overledene smadelijken inhoud, met het oogmerk om aan den beledigenden of smadelijken inhoud ruchtbaarheid te geven of de ruchtbaarheid daarvan te vermeerderen, verspreidt, openlijk ten toon stelt of aanslaat, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste eene maand of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden.

Indien de schuldige het misdrijf in zijn beroep begaat enz. (als onder art. 240).

Art. 418. Hij, die eenig geschrift of eenige afbeelding uitgeeft van strafbaren aard, wordt gestraft met gevangenisstraf of hechtenis van ten hoogste een jaar of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden, indien:

1°. de dader noch bekend is, noch op de eerste aanmaning na den rechtsingang is bekend gemaakt;

2°. de uitgever wist of moest verwachten, dat de dader op het tijdstip der uitgave strafrechtelijk niet vervolgbaar of buiten het Rijk in Europa gevestigd zou zijn

Art. 419. Hij, die eenig geschrift of eenige afbeelding drukt van strafbaren aard, wordt gestraft met gevangenisstraf of hechtenis van ten hoogste een jaar of geldboete van ten hoogste driehonderd gulden, indien:

1°. de persoon op wiens last het stuk gedrukt is noch bekend is, noch op de eerste aanmaning na den rechtsingang is bekend gemaakt;

2°. de drukker wist of moest verwachten, dat de persoon op wiens last het stuk gedrukt is, op het tijdstip der uitgave strafrechtelijk niet vervolgbaar of buiten het Rijk in Europa gevestigd zou zijn.

Art. 420. Indien de aard van het geschrift of de afbeelding een misdrijf oplevert, dat alleen op klachte vervolgbaar is, kan de uitgever of drukker in de gevallen der beide voorgaande artikelen alleen vervolgd worden op klachte van hem tegen wien dat misdrijf gepleegd is.

Art. 440. Hij, die drukwerken of stukken metaal in een vorm die ze op munt- of bankpapier of op muntspeciën doet gelijken, vervaardigt, verspreidt of ter verspreiding in voorraad heeft, wordt gestraft met geldboete van ten hoogste vijf en twintig gulden.

De voorwerpen waarmede de overtreding plaats heeft, kunnen worden verbeurd verklaard.

Het toezicht der Regeering op boekhandel en drukpers in Neerlandsch Indië is eenigszins scherper dan in het Moederland. De regeling daarvan is vastgesteld bij Kon. Besluit van 8 April 1856 (St.bl. v. N.-I. N°. 74 en 75), en bevat in hoofdzaak de volgende bepalingen:

Ieder die het beroep van drukker, uitgever of boekverkooper wil uitoefenen is verplicht daarvan een maand te voren schriftelijk aangifte te doen bij het plaatselijk bestuur en binnen dien tijd een borgtocht te stellen die niet minder dan f 200 en niet meer dan f 5000 mag bedragen, te bepalen door het plaatselijk bestuur.

De Gouverneur-Generaal kan in het belang der openbare rust en orde, bij een met redenen omkleed besluit, de uitoefening van een der genoemde beroepen aan een bepaald persoon verbieden en het gebouw waarin het beroep uitgeoefend wordt, door het plaatselijk bestuur doen sluiten.

Hij die zijn beroep staakt, moet daarvan kennis geven en zoo er geen vervolging bestaat wordt de borgtocht binnen zes maanden opgeheven. Hetzelfde heeft plaats bij overlijden en bij elken overgang van het beroep.

Ieder is verantwoordelijk voor hetgeen hij schrijft, drukt, uitgeeft, verkoopt of verspreidt, waar het drukwerk ook het licht heeft gezien. De verkooper,

uitgever en verspreider zijn verantwoordelijk, zoolang zij den drukker niet aanwijzen. De drukker is verantwoordelijk, zoolang hij den schrijver niet aanwijst.

Elk drukwerk moet voorzien zijn van den naam en de woonplaats des drukkers en des uitgevers. Voldoet het niet aan deze voorwaarde, dan wordt het in beslag genomen en verbeurd verklaard, terwijl de schrijver daarenboven gestraft wordt met een boete van *f* 50 tot *f* 1000. Van elk in Nederlandsch-Indië gedrukt, alsmede van elk elders dan in Nederland gedrukt, maar in Ned.-Indië uitgegeven drukwerk is de drukker of uitgever verplicht, vóór de uitgaaf, een door hem ondertekend exemplaar te zenden aan het hoofd van het plaatselijk bestuur, een ander ex. aan den officier van justitie, en een derde ex. aan de algemeene secretarie. Overtreding dezer bepaling wordt gestraft met een boete van *f* 50 tot *f* 1000.

Geen uitgifte van dag- en weekbladen of tijdschriften wordt toegelaten dan op deze voorwaarden:

1°. dat op elk nummer de naam en woonplaats des drukkers zij vermeld;

2°. dat een exemplaar twee uren vóór de uitgifte aan het hoofd van het plaatselijk bestuur zij afgegeven, tegen een kosteloos bewijs van ontvangst.

Het voorschrift van n°. 2 is niet van toepassing op in Nederland gedrukte bladen of tijdschriften, die in Ned.-Indië worden uitgegeven.

Elk blad of tijdschrift dat aan de voorwaarde sub. 1 niet voldoet, wordt in beslag genomen en verbeurd verklaard en de drukker daarenboven veroordeeld tot een geldboete van *f* 200 tot *f* 2000.

Overtreding der tweede voorwaarde wordt gestraft met een boete van *f* 50 tot *f* 500.

De drukker van het blad of tijdschrift is verantwoordelijk voor den geheelen inhoud, zoodra de aangewezen schrijver of niet kan worden vervolgd, of indien na veroordeeling, het vonnis niet tegen hem kan worden ten uitvoer gelegd. Onafhankelijk van deze verantwoordelijkheid des drukkers, moet elk artikel, dat geen bloote nieuwstijding of aankondiging bevat, door den schrijver ondertekend worden. Bij verzuim hiervan wordt het blad of tijdschrift, waarin het ongeteekend artikel voorkomt, in beslag genomen en verbeurd verklaard. De Gouverneur-Generaal kan dispensatie van dit voorschrift geven.

Daarna volgen de bepalingen omtrent hoon, laster, aanranding van de waardigheid of het gezag van Koning en Gouverneur-Generaal, openbare ambtenaren, vreemde sovvereinen of hoofden van buitenlandsche regeeringen, opruiing der bevolking enz., welke als van ongeveer gelijke strekking als die in het Nederlandsche Strafwetboek geen nadere omschrijving behoeven.

Het Reglement bevat voorts verscheidene bepalingen omtrent de strafbaarheid van deze misdrijven en overtredingen; o. a. wordt bepaald, dat hij die zich door middel van eenig te koop of tentoongesteld, verkocht of verspreid drukwerk schuldig maakt aan eenig misdrijf of overtreding, niet alleen gestraft wordt met dezelfde straffen, die bij het in Nederlandsch-Indië geldende strafrecht tegen zoodanig misdrijf of overtreding zijn bedreigd, maar dat de rechter bevoegd is in dit geval het maximum der bedreigde straf met een

derde te verhoogen. Vervolgingen op grond van dit Reglement worden berecht door de Raden van Justitie; zij kunnen worden aangevangen met de inbeslag-neming van het aangeklaagde drukwerk, terwijl bij het verleenen van rechts-ingang tevens de sluiting der winkels, bergplaatsen of drukkerij kan worden gelast.

B. Letterkundige eigendom.

Kopijrecht is het recht, of de bevoegdheid, welke door de Wet gewaarborgd is, om van een letterkundig product door middel van mechanische vermenigvuldiging voordeel te trekken. In ruimen zin heet het auteursrecht of letterkundig eigendomsrecht, waaronder men dan verstaat het recht van den auteur op het woord, dat gesproken wordt en op de geestesproducten, die worden voorgedragen, opgevoerd en ten gehooore gebracht, of door mechanische vermenigvuldiging weergegeven.

Nadruk is inbreuk op dit recht op de vruchten van geestelijken arbeid, voor zoover deze door den druk belichaamd en de beschikking er over uitsluitend den schrijver, samensteller, componist, of hunnen uitgevers toegekend is geworden.

De vraag of een auteur recht heeft om de vruchten te plukken van zijn arbeid en of hij dus beschermd moet worden tegen anderen, die inbreuk maken op zijn recht, om zich daardoor te zijnen koste materieel voordeel te verschaffen, wordt vrij eenstemmig bevestigend beantwoord. Lang niet zoo eenstemmig denkt men over het beginsel, den grond of den oorsprong van dit recht. Men heeft het auteursrecht nooit algemeen voor zoo natuurlijk als ieder ander eigendomsrecht gehouden, vandaar dat het een twistvraag werd, die vooral in Duitschland, Frankrijk en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika tal van rechtsgeleerde en wijsgeerige pennen in beweging bracht. Men schatte dit recht ook minder dan het recht op handenarbeid, zoowel omdat de schrijver zijn denkbeelden, meestal toch, uit andere reeds bestaande werken ontleend, en ze dus uit een bron geput heeft, die voor ieder openstaat, alsook omdat zijn denkbeelden, zoodra hij ze uitgesproken, of door den druk of door schrift gemeen gemaakt heeft, aan ieder toebehooren, die zijn werken hoort of leest.

Ook in ons land is door enkele sporadische gevallen van nadruk op buitenlandsche schrijvers en naar aanleiding van de wettelijke regeling in 1881 de volgende beginselvraag gesteld geworden: Is het kopijrecht slechts een privilege dat de Staat, in het belang zijner burgers, gemeend heeft door een bijzondere wet te moeten beschermen, of is het een natuurlijk eigendomsrecht, dat in den aard der zaak ligt opgesloten.

De eerste zienswijze vond o. a. een warm verdediger in den boekhandelaar-hoogleraar J. A. Alberdingk Thijm, die hierover de volgende denkbeelden ontwikkelde: ¹⁾ Een stoffelijk voorwerp is vatbaar voor eigendomsrecht in den

¹⁾ Nieuwsblad v. d. Boekh. 1875, bl. 398 en 411. Ook B. van der Velde, N. de Ridder, J. Frese-mann Viëtor en J. D. Veegens, die beschouwingen over dit onderwerp in druk uitgaven, erkennen geen letterkundig eigendomsrecht.

eigenlijken zin, en dus ook voor overdracht daarvan. Een stoffelijk voorwerp komt door het bezit van zijn eigenaar tot zijn eerste en voornaamste bestemming. Maar uitgesproken gedachten vallen uit den aard der zaak niet onder het bereik van het gewone en algemeen erkende eigendomsrecht. Een gedachte wordt integendeel uitgesproken met het doel om haar zooveel mogelijk tot gemeen goed te maken. De auteur bereikt een hoofddoel van zijn arbeid, als hij zijn gedachte zoo volledig mogelijk in den geest zijner natuurgenoeten overprent; hij moet gaarne zien, dat die gedachte onvervalscht herhaald, verveelvuldigd worde, hetzij dat dit gebeure door den klank der levende stem, hetzij door het geschreven woord, hetzij door eenig ander middel van vermenigvuldiging. Een gedachte, eenmaal uitgesproken, behoort den auteur niet meer toe; is gemeen goed geworden. Wil men desniettemin, uit zeer verklaarbare bezorgdheid voor de stoffelijke behoeften van den auteur, de uitgesproken gedachte toch nog tot zekere hoogte te zijner (of zijner rechtverkrijgenden) beschikking laten, — dan kan dit niet anders gebeuren dan bij een speciale wettelijke regeling, waartoe de Staat alleszins het recht heeft, maar het hieruit voortvloeiende recht is geenszins een natuurlijk recht en daarom moet men iemand, die dat recht niet zou eerbiedigen, in een Staat, waarin de wetgeving het niet zou geschapen hebben, geen dief noemen.

Een boek nadrukken in zulk een Staat is niet meer diefstal dan een huis na te bouwen. Het is nooit in iemand opgekomen te zeggen: die bouwheer of bouwmeester heeft zijn buurman bestolen, door een huis te bouwen juist als het zijne. Die kleermaker of naaister heeft een diefstal gepleegd, door een jas of japon te vervaardigen, die geheel met een bestaande jas of japon overeenkomt. De nadrukker, de nabouwer, de nasnijder vinden een ontworpen gedachte uitgedrukt in zekeren vorm, en bootsen die uitgedrukte gedachte letterlijk na in de stof (papier en inkt, steen en hout, wol of zijde), die hun eigendom is.

Niemand beschuldigd van diefstal den déclamateur, die een gedicht opzegt, dat hij den vorigen dag ergens gehoord of gelezen heeft; en men spreekt van diefstal bij het opzeggen van volzinnen door verschillende déclamateurs, die samen een tooneelgezelschap uitmaken! Men heeft daarbij het *droit d'auteur* niet geëerbiedigd! In de natuurlijke orde bestaat dit *droit d'auteur* niet; het wordt alleen in het leven geroepen bij overeenkomst en om bijzondere redenen. Eenmaal deel van de wetgeving uitmakend, is het even geldig als het ont-eigeningsrecht van den Staat. De Staat kan eigendom scheppen en vervallen verklaren; maar zulke rechten volgen niet uit de natuurlijke voorwaarden eener redelijke maatschappij: het zijn rechten, die, met minder of meer redelijkheid, door den Staat in het leven worden geroepen. —

De leer daarentegen dat het kopijrecht een onbetwist persoonlijk recht is, vond eveneens bekwame verdedigers, vooral in Frankrijk en Duitschland. De eigendomstheorie steunt op de volgende gronden: Bij allen eigendom, welk ook het voorwerp zij dat bezeten wordt, maken verstand en vlijt den eersten diepliggenden grondslag uit; het verstand, dat beseft, schept, ontwerpt; de vlijt, die de ingevingen van het verstand uitvoert en verwezenlijkt.

De stoffelijke eigendom zelf heeft geen anderen grondslag. Wanneer om het bezit van een woesten grond, die geen eigenaar heeft, gestreden wordt, zal zelfs het denkbeeld van eigendom niet ontstaan, omdat het nog op niets kan steunen; de gelukkigste of sterkste zal bezitter worden. Maar wanneer de bezitter, door alle middelen, die zijn verstand en werkzaamheid hem aan de hand geven, dien woesten grond in een vruchtbaren akker herschapen heeft, dán eerst wordt hij rechtmatig eigenaar, van hetgeen hij reeds bezat. Hij heeft van die bezitting, door het aanwenden van zijn verstandelijke vermogens en door zijn arbeid, iets nieuws gevormd. De grondstof werd aan iedereen door de natuur geschonken, maar de bewerkte grondstof behoort aan hem, die haar bewerkt heeft; zij behoort hem, zooals alle uitwerkfel behoort aan de oorzaak die het heeft voortgebracht. Maar het zou een tegenstrijdigheid in zich bevatten, te beweren dat iemand eigenaar kan worden van iets, waarmee hij door zijn verstand zich vereenzelvigd heeft, en tevens vol te houden, dat hij geen eigenaar zou wezen van de voortbrengselen van het verstand. De mensch openbaart zich geheel in zijn denkbeelden, in zijn geschriften; want niets is hem meer eigen dan het denken. Zijn denkbeelden, zijn geschriften zijn dus zijn eigendom. Stoffelijke en verstandelijke (intellectueele) eigendom ontstaan derhalve uit dezelfde bron; de oorsprong van het recht, welk ook het voorwerp zij, is één en hetzelfde en de gevolgen moeten ook dezelfde zijn.

Wat betreft de meening, dat de intellectueele eigendom slechts een afgetrokken denkbeeld zou zijn, onderscheidt men niet genoeg de uitwerking van de oorzaak, de verwezenlijking van het denkbeeld, dat verwezenlijkt is. Een geleerde lost een vraagstuk op, de letterkundige ontwerpt een tooneelstuk of de schilder een schilderij, de werktuigkundige vindt een nieuw werktuig uit; al die uitwerkingen van het verstand, van den smaak, van het vernuft, worden terstond de eigendom van hen, die ze voortbrachten; maar die eigendom, welke nog slechts in het afgetrokken bestaat, kan, wel is waar, niet onder het bereik der Wet vallen; veel minder door haar beschermd worden; doch zij is niettemin aanwezig, en indien een derde, het in hem gestelde vertrouwen misbruikende, zich het ontworpen toeëigent, zal zijn bedrijf, hoewel voor de Wet niet strafbaar, toch door ieder die eenig gevoel van recht en billijkheid koestert, voor schandelijk worden gehouden. Zoolang de geleerde, de dichter of kunstenaar zich vergenoegt met het bloote bezit van dien onstoffelijken eigendom, blijft de Wet werkeloos; maar wanneer hij zich met dat zedelijk genot niet meer tevreden stelt, en van zijn werk een winstopleverend nut verlangt, dan moet de Wet de openbaring van de gedachten beschermen, hoe ook de stoffelijke gedaante of vorm zij, waaronder zij zich voordoen; op deze openbaring het zegel van eigendom drukkende, zal zij te gelijker tijd, door een soort van billijke en noodzakelijke terugwerking, den eigendom van de afgetrokken gedachten doen eerbiedigen, en zij zal zich over die gedachte zelf en over haar stoffelijke openbaring uitstrekken.

De intellectueele eigendom is dus iets samengestelds, zij bestaat vooreerst uit de gedachte — een afgetrokken eigendom, — en uit het voortbrengsel der

gedachte — een stelligen eigendom, voor waardeering vatbaar; het eerste brengt eer of roem, het tweede voordeel aan. De intellectueele eigendom is daarom volstrekt niet onbestaanbaar met de bewering dat, wanneer eenig nieuw denkbeeld ontstaan of voortgebracht is, dit dadelijk gemeengoed wordt en de eigendom van elk, die het zich wil toeëigenen. Want evenals een stroom, die door een landstreek kronkelt, alom vruchtbaarheid verspreidt en overal zijtakken van zich doet vloeien, en nochtans zijn individualiteit behoudt totdat hij zich in den Oceaan ontlast, — evenzoo is het met een oorspronkelijk denkbeeld gelegen: overal verspreidt het leven en licht en maakt het veld der beschaving vruchtbaar. Ieder mag het zich eigen maken en zich met den geest er van doordringen, — evenwel moet en kan dat denkbeeld, evenals de stroom, zijn individualiteit behouden; het zal bijzondere eigendom blijven totdat het zijn bestemming bereikt heeft, en zich in de groote verzamelpplaats van menscheelijke kennis verliest. Aan den auteur dus de eigendom van het denkbeeld en van de gedaante, die hij er aan gegeven heeft, met vrijheid, om zijn denkbeeld onder zulke nieuwe gedaanten voor te dragen als hij goed zal vinden, — aan de maatschappij alleen het genot, dat bestaat in het gebruiken eener zaak, zonder zich die door geweld of list tot eigendom te willen maken. Uit dit oogpunt is intellectueele eigendom even heilig, even onschendbaar als materieele, niet alleen ten opzichte van hem, die dien heeft voortgebracht, maar ook van zijn opvolgers ¹⁾.

Doch hoe men ook over het beginsel van den letterkundigen eigendom moge denken, algemeen is men het er over eens, dat den auteurs het recht op bescherming op de voortbrengselen van hun pen niet mag ontzegd worden. Bij de uitgaaf van een werk beoogt de schrijver, of nut te stichten en een aangename lectuur te verschaffen, of zich roem te verwerven, of zich geldelijk voordeel te verzekeren. Soms stelt hij zich deze drie doeleinden te gelijk voor.

Werd de nadruk niet verboden, dan zouden de schrijvers en boekhandelaren op den duur niet dan met schade kunnen werken ²⁾. Alle werk vordert loon. Zelfs al hield bij de uitgaaf de eigendom op van den schrijver, dan mag toch het publiek (dat door de uitgaaf het genot verkregen heeft van dien eigendom, die gemeengoed geworden is) zich niet ontslagen rekenen van de verplichting om den arbeid des schrijvers te betalen. De schrijver staat in dit opzicht gelijk met den geneesheer, den huisonderwijzer, den advocaat, den notaris en zooveel

¹⁾ Deze denkbeelden werden ontwikkeld door den Parijschen advocaat Marie, lid der Commissie tot onderzoek naar den aard van het letterkundig eigendomsrecht, in *Revue de législation et de jurisprudence*, I. 86.

²⁾ Dat de nadruk haast even oud is als de boekdrukkunst zelf, maar ook dat zij even vroeg reeds uit moreel oogpunt werd veroordeeld, blijkt uit de vermaning van Luther. In de voorrede van zijn „Auslegung, der Epistelen und Evangelien“, van het jaar 1525 (Luthers Werke, uitg. van Walch II, bl. 34) schrijft hij: „Was soll das seyn, meine lieben Druckerherren, dass einer dem andern so öffentlich raubet und stiehlt das seine, und unter einander euch verderbet? Seyd ihr nun auch Strassenräuber und Diebe worden? oder meynet ihr, dass Gott euch segnen und ernähren wird, durch solche böse Tücke und Stücke? — Es is ja ein ungleich Ding, das wir arbeiten und Kost sollen darauf wenden, und andere sollen den Genuss und wir den Schaden haben. — Derohalben seyd gewarnt, meine lieben Drucker, die ihr so stehlet und raubet.“

anderen, die hun bestaan vinden in het verrichten van intellectueelen arbeid. Er moet evenwel verschil zijn in de wijze van betaling. De geneesheer, huis-onderwijzer, advocaat enz., genieten hun honorarium van hen, die zich van hun raad of onderricht bedienen, — maar zal de schrijver nu zijn loon ontvangen uit de handen van elk, die zijn boek leest, of die er nut en genoeg uit trekt? Ieder begrijpt dadelijk, dat zulks onuitvoerbaar zou zijn. Even onmogelijk zou het wezen, om, van 'slands wege en uit de schatkist den auteur voor zijn arbeid te beloonen. Men heeft dus, toen de uitvinding der boekdrukkunst de vermenigvuldiging van geschriften ten gevolge had en het een middel van bestaan werd voor de drukpers te schrijven, de privilegiën tot stand zien komen, waarbij den auteur (of diens rechthebbende, den uitgever) de bevoegdheid voor een zeker getal jaren toegekend was. Later heeft men ingezien dat het eenvoudiger, billijker en verkieselijker is om aan schrijvers en kunstenaars bij algemeene wettelijke verordeningen het recht te waarborgen, om gedurende een zeker getal jaren hun werken uitsluitend te mogen uitgeven en verkoopen, en ten aanzien van dit beginsel is de wetgeving in de verschillende landen vrij eenstemmig.

Wij hebben dan ook vooral die uiteenlopende redeneeringen medegedeeld, omdat men daaruit zien kan, hoe er over dit onderwerp met groote woorden is geschermd; terwijl men het eigenlijk in hoofdzaak tamelijk wel eens was. Men heeft met afschuw van nadrukkers gesproken en te gelijker tijd onbeschroomd nadrukken verkocht. Wel een bewijs, dat de zaak van twee kanten kon bekeken worden.

Thans wordt het woord eigendom liefst niet meer gebruikt. Het gaf aanleiding tot begripsverwarring. Sommigen dachten aan de beteekenis van dit woord volgens het Burgerlijk Wetboek, en dan was het zeker op dit onderwerp niet toepasselijk. Anderen dachten bij het woord eigendom slechts aan billijke aanspraak op vergelding en die wordt algemeen rechtmatig en noodzakelijk geacht zoowel voor den schrijver als voor het publiek. Zelfs de heftigste voorstanders van het denkbeeld eigendom hebben daarentegen moeten erkennen, dat het niet wenschelijk zou zijn, dat een altijddurend recht tot uitgave verleend werd. Zij hebben toegestemd, dat het recht mocht en moest worden beperkt tot den tijd, dat men kon aannemen, dat de schrijver of zijn naaste betrekkingen er nog vruchten van kunnen plukken en het niet tot den verren naneef uitgestrekt. Daarbij kwam de overweging, dat veelal de auteur zijn rechten aan een uitgever verkoopt. Om een goede som te kunnen betalen, zal de uitgever geruimen tijd een uitsluitend recht moeten bezitten, maar men kan niet aannemen, dat het op den koop prijs invloed zal hebben of het recht veertig of vijftig jaren of langer blijft gelden.

Om diezelfde reden kan men er vrede mede hebben, dat het auteursrecht alleen beschermd wordt van hem, die zekere formaliteiten vervult. Als de uitgever die formaliteiten nalaat, kan men aannemen, dat hij geen waarde hecht aan het geschrift en dus ook wel geen groot honorarium zal hebben uitgekeerd.

Zoo heeft men van den anderen kant in het afgetrokkene beredeneerd, dat

de bescherming tegen nadruk den auteur of zijn uitgever in staat stelt, om zeer ten nadeele van het publiek sommige uitgaven slechts tegen buitensporig hooge prijzen verkrijgbaar te stellen, ja zelfs dat een rijke kwaadwillige het publiek van een letterkundig genot kon berooven. Gelukkig levert de praktijk van dit laatste barbaarsche vermaak nog geen voorbeeld, en is het voor uitgever en schrijver van boeken, die veel opgang maken, doorgaans het voordeeligt om ze na eenigen tijd zeer goedkoop in den handel te brengen.

De wetgevers in verschillende landen hebben dan ook alle bespiegelingen ter zijde gezet en op grond van praktische overwegingen bepalingen gemaakt, die gelijk wij zeiden, met kleine afwijkingen overal zijn aangenomen.

In Engeland is de duur van het kopijrecht (*copyright*) bepaald op den leventijd des auteurs en nog zeven jaren na diens dood; gebeurt het echter, dat bij toepassing dezer berekening, er nog geen 42 jaren sedert de eerste publicatie van het werk verliepen, dan verstrijkt de termijn eerst bij het einde van het 42ste jaar na de verschijning. Duitschland, Oostenrijk en Zwitserland hebben 30 jaren na den dood des auteurs aangenomen, terwijl bij anonieme en pseudonieme werken en uitgaven van academiën en genootschappen de 30 jaren na de eerste uitgaaf worden gerekend. In Frankrijk werd de duur der rechten gebracht op vijftig jaren na den dood des auteurs. In België, waar de wet van 25 Januari 1817 eerst in 1886 door de wet van 22 Maart van dat jaar werd vervangen, geldt thans eveneens den termijn van 50 jaren na den dood des schrijvers en van posthume werken 50 jaren na den dag van uitgaaf. De overige landen hebben voor hun wettelijke regeling hoofdzakelijk de Fransche of Duitsche ten voorbeeld genomen¹⁾.

Wat Nederland betreft, vóór 1796 bestonden er geen bijzondere wetten betreffende den letterkundigen eigendom. Zooals wij reeds vroeger meedeelden, verleenden de Staten der verschillende provinciën aan de schrijvers of boekverkoopers of drukkers oetroomen of privilegiën voor bepaalden tijd. Deze hadden oorspronkelijk ten doel de plaatselijke nijverheid te beschermen. Het kwam daardoor wel voor dat men nadrukken beschermde tegen de concurrentie der elders gedrukte oorspronkelijke uitgave. Misschien wel in navolging van de Fransche wet van 1793 verscheen den 8sten Dec. 1796 hier te lande een publicatie van het Provinciaal Bestuur van Holland, waarbij het verleenen der oude privilegiën werd afgeschaft, „als strijdende tegen de thans aangenomen grondbeginselen, volgens welke ieder ingezetene een aanspraak heeft op de beveiliging van zijnen regtmatigen eigendom.”

¹⁾ Nieuwere literatuur, tevens bronnen voor de buitenlandsche wetgeving: Couchin, „Propriété industrielle, artistique et littéraire”. Paris, 1894. — Gust. Huard, „Traité de la propriété intellectuelle”. I. Paris, 1903. — E. Röthlisberger, „Der interne und der internationale Schutz des Urheberrechts in den verschiedenen Ländern”. 2e Aufl. Leipzig, 1904. — J. Köhler, „Das literarische und artistische Kunstwerk und sein Autorschutz”. Mannheim, 1892. — Rob. Voigtländer, „Verlagsrecht an Schriftwerken” u. s. w. 2e Aufl. Leipzig, 1893. — L. Levy, „Copyright and patents”. London, 1879. — Alb. Osterrieth, „Geschichte des Urheberrechts in England”. Leipzig, 1895. — Ph. Allfeld, „Kommentar zu den Gesetzen vom 19. VI. 1901, betr. das Urheberrecht an Werken der Literatur und der Tonkunst und über das Verlagsrecht, sowie zu den internationalen Verträgen zum Schutze des Urheberrechts”. München, 1902. — A. von Orelli, „Das Schweizerische Bundesgesetz betreffend das Urheberrecht”. Zürich, 1884.

Van 1811—1818 waren de Fransche wetten hier van kracht, doch na het afschudden van het dwangjuk werden reeds den 24sten Jan. 1814 bij Koninklijk besluit, „de wetten en reglementen aangaande de boekdrukkerij en den boekhandel door het Fransche bestuur in deze gewesten ingevoerd, geheel en al afgeschaft.” Gezegd besluit bevat tevens de wettelijke verordeningen nopens den eigendom van letterkundige werken, die echter eerst door de wet van 25 Jan. 1817 nader bepaald werden. Doch deze wet, bestemd om in gapingen en gebreken te voorzien, heeft slechts nieuwe bezwaren en twijfelingen doen ontstaan. Vooral was reeds in den aanvang de verkeerde bepaling, waarbij schoolboeken van het eigendomsrecht waren uitgesloten, allerverderfelijkt. De „Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels” drong in 1822, al spoedig na haar ontstaan, in een Adres aan den Koning aan op herziening en aanvulling betreffende het recht van vertaling, waarin de wetten van 1814 en 1815 beter hadden voorzien. Men weet hoe naar aanleiding van haar in 1860 ingediend ontwerp eerst in 1881 de nieuwe wet op het Auteursrecht werd aangenomen, die op 1 Jan. 1882 in werking is getreden. Terwijl wij aan het slot van dit hoofdstuk den tekst dier wet in zijn geheel laten volgen, zullen wij in 't kort het kenmerkend onderscheid met de wet van 1817 aangeven.

Het begrip van het recht wordt in de nieuwe wet ruimer gesteld (auteursrecht in plaats van kopijrecht) en nauwkeuriger omschreven dan in de vorige; bovendien wordt de wet van 1817 in die van 1881 verduidelijkt en aangevuld betreffende de volgende punten: de onzekerheid aangaande de werken waarvan kopijrecht bestaat wordt opgeheven; de bepalingen zijn toepasselijk gemaakt op anonieme, pseudonieme, collectieve en posthume werken; het kopijrecht wordt voortaan aan kerk- en schoolboeken niet meer ontzegd; de stoffelijke waarde van dramatische en muzikale werken wordt erkend en beschermd; het wederrechtelijk uitgeven van mondelinge voordrachten is geregeld; de rechtsmiddelen tot handhaving van het recht zijn practischer ingericht en consequenter uit elkander gezet; de bepalingen omtrent het auteursrecht zijn thans ook verbindend voor Nederlandsch-Indië, zoodat in Indië niet meer zoo grof nagedrukt kan worden als vooral ten opzichte van de dagbladpers het geval was. De wet van 1817 laat het auteursrecht voortduren tot twintig jaren na den dood van den schrijver; volgens de nieuwe wet duurt het recht van den auteur of den vertaler op zijn gedrukte werken vijftig jaren na de eerste uitgave, of zoo hij dezen termijn overleeft, levenslang; op niet gedrukte werken bestaat het dertig jaren na zijn dood. Het recht van den auteur kan worden gehandhaafd door de gewone rechtsmiddelen van het burgerlijk recht, en de inbreuk op dat recht kan door den strafrechter worden vervolgd.

De bepalingen echter, welke betrekking hebben op het verkrijgen van het auteursrecht, vooral van werken die in afleveringen en stukken worden uitgegeven, zijn minder gunstig gesteld dan vroeger. De kosten nl. aan zegelen en registratie der in te zenden verklaring en van het later te ontvangen requ verbonden, zijn vooral voor kleine uitgaven, werken in afleveringen en tijdschriften, bij de laatsten waarvan herhaalde inzending van elke aflevering,

nummer of jaargang verplichtend is gesteld, voor de uitgevers van zeer bezwarenden aard. De pogingen door den Uitgeversbond bij adres aan den Minister in het werk gesteld, hebben in dit opzicht een gunstiger beschikking teweeggebracht, die vervat is in het Kon. besluit van 30 Oct. 1882 N°. 22, dat men eveneens, als bijlage B, aan 't slot van dit hoofdstuk vindt afgedrukt.

Het Bestuur van de „Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels” heeft de leden bij herhaling aan zich verplicht door — ten gevolge van onjuiste opvattingen omtrent de in acht te nemen formaliteiten bij de inzending aan het Departement van Justitie — hen van voorlichting te dienen, na van de autoriteiten opheldering te hebben gevraagd en verkregen. Wij achten het niet overbodig de laatste, volledige aanwijzingen (in Maart 1893 in druk aan de leden toegezonden) hier mee te deelen. Men vindt ze als bijlage C achter dit hoofdstuk opgenomen.

Hoewel alle beschaafde rijken bij wettelijke regeling het kopijrecht aan eigen ingezetenen waarborgen, zijn de regeeringen der landen het alle nog niet eens omtrent wederkeerige internationale bescherming. Reeds op het Weener Congres kwam deze zaak ter sprake tusschen de groote mogendheden en werd de wenschelijkheid betoogd, dat het kopijrecht evenzeer door de verschillende rijken, die deel uitmaakten van dat congres, geëerbiedigd zou moeten worden als door de provinciën van een enkelen staat.

Bij de beschouwing over het al of niet wenschelijke der internationale regeling van het kopijrecht gelden natuurlijk ook de vroeger besproken beginselen. Zij die het kopijrecht als een natuurlijk recht en den nadruk als het wederrechtelijk zich toeëigenen van eens anders eigendom beschouwen, kunnen die zienswijze of liever beginselvraag natuurlijk niet tot de grenzen beperken en vragen: Waarom wordt iemand, die zich aan eens anders bezittingen vergrepen heeft, door het buitenland als misdadiger uitgeleverd, terwijl hij, die een uitgever of schrijver door onveranderden nadruk een dikwijls tienmaal hooger bedrag afhandig maakt, door geen wet van uitlevering gehinderd, zijn handwerk ongestoord kan voortzetten?

Houdt men het kopijrecht echter slechts voor een bevoegdheid, alleen voor zoover het de belangen van eigen ingezetenen betreft bij de wet te waarborgen, en beschouwt men daarnaar een tractaat tot bescherming van het internationaal kopijrecht eenvoudig als een koopverdrag, dan moet men erkennen dat de kleine staten bij zulk een overeenkomst met grootere mogendheden, waarbij wederkeerig gelijke rechten toegestaan worden, ook en vooral ten opzichte van het vertalingsrecht, aan den verliezenden kant zijn.

De Deutsche Bond bracht het eerst in 1837 een dergelijke regeling tot stand tusschen zijn verschillende leden, waarbij Pruisen en Oostenrijk zich ook aansloten ten behoeve van de onderhoorigheden, die geen deel van den Bond uitmaakten. Oostenrijk en Sardinië sloten in 1840 een conventie, waarbij de andere staten van Italië en een der Zwitsersche cantons zich aansloten. De Fransche regeering heeft echter ten opzichte van het internationaal kopijrecht de grootste diensten aan zijn schrijvers en uitgevers bewezen. De verbazende

afmetingen, die de nadruk in België verkreeg, waar deze industrie vooral van 1832 tot 1850 de zoozeer gezochte Fransche rechtsgeleerde en romantische werken in Brusselsche uitgaven vermenigvuldigde en daarmee tegen zeer matige prijzen de markt van half Europa en andere werelddeelen voorzag droeg er zeer veel toe bij, dat de Fransche regeering, het oor leenende aan de klachten van de Parijsche boekverkoopers, over de hun berokkende onberekenbare schade, bij alle Europeesche mogendheden aandrang op het sluiten van tractaten om den nadruk te weren.

Frankrijk bracht die gedurende 1851—1865 met een aantal rijken tot stand, terwijl Engeland en Duitschland dat voorbeeld hebben gevolgd. Oostenrijk-Hongarije heeft letterkundige tractaten met Duitschland, Frankrijk, Engeland en Italië; Portugal met België, Brazilië, Frankrijk, Spanje en de Vereenigde Staten.

Nederland contracteerde tot nu toe alleen met Frankrijk (1855, aangevuld 1860), België (1858) en Spanje (1862), om wederkeerig elkanders ingezetenen tegen den nadruk te beschermen. Wat de overeenkomst met Frankrijk gesloten betreft, die sedert 15 Mei 1882 door het verwerpen der Nederlandsche regeering van het voorgestelde Fransch-Nederlandsche handelstractaat eenigen tijd opgehouden heeft te gelden, zij is in 1885 weder in werking gesteld en tegelijk uitgebreid tot muziekwerken en van toepassing verklaard op de wederzijdsche koloniën. Ook ons verdrag met Spanje, laatstelijk tot 4 Nov. 1882 verlengd, was een korte poos buiten werking, maar is thans wederom van kracht.

In Duitschland zijn (ten gevolge van het hier te lande plegen van nadruk van enkele Deutsche boeken) sedert omstreeks 1875 herhaaldelijk stemmen opgegaan van uitgevers en letterkundigen, en vormden zich commissiën, ten einde bij de Rijksregeering op het sluiten van een letterkundige overeenkomst met Nederland aan te dringen. De Deutsche regeering, aan dien drang gehoor gevende, opende onderhandelingen met de Nederlandsche, die echter langen tijd slepende werden gehouden, totdat in 1884 het ministerie-Heemskerk in het sluiten van een tractaat bewilligde. Daar de bepalingen van de door Duitschland voorgestelde overeenkomst verder gingen dan onze eigen wet en er met de Nederlandsche belangen, vooral ten opzichte van het vertalingsrecht, weinig rekening gehouden was, ontmoetten ze niet alleen bezwaar bij den boekhandel, maar de openbare meening kwam in verzet tegen dit tractaat, dat in den Deutschen Rijksdag reeds was goedgekeurd alvorens het aan onze Tweede Kamer ter beoordeeling werd ingezonden. De Staten-Generaal maakten geen haast met het onderzoek, en het voorloopig verslag, in Juli 1885 door de Commissie van rapporteurs uitgebracht, luidde ongunstig. Het gevolg was, dat de regeering het verslag niet beantwoordde, zoodat bekrachtiging achterwege bleef.

De eveneens geruimen tijd tusschen Engeland en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika gevoerde onderhandelingen hebben daarentegen in 1891 geleid tot het uitvaardigen der nieuwe Amerikaansche auteurswet (*Copyright-bill* van 3 Maart 1891), welke bij proclamatie van den president van 1 Juli d.a.v. ook geldig gemaakt werd voor België, Frankrijk en Zwitserland en bij die van 20 Nov. 1899 ook voor Nederland en zijn koloniën.

De hoofdbepalingen in de gesloten tractaten zijn de volgende:

1. De schrijvers en kunstenaars, aan wie de wetten van een der beide landen het kopijrecht waarborgen, zijn bevoegd datzelfde recht op het grondgebied van het andere land uit te oefenen, gedurende denzelfden tijd en binnen dezelfde grenzen als het in dat andere land wordt uitgeoefend.

2. De toegekende rechten strekken zich uit tot alle werken op het gebied van letterkunde en kunst, meestal vertalingen daaronder begrepen hetzij met uitsluitend of met prioriteitsrecht; verder tot niet gedrukte dramatische werken en tot artikelen in dagbladen en periodieke geschriften, die niet van politieke aard zijn.

3. Het wederkeerig recht is alleen van toepassing op werken, uitgegeven na het in werking treden der overeenkomst.

4. In de overeenkomsten waar den auteur ook het vertalingsrecht toegekend is, wordt de verplichting gesteld, dat deze op het titelblad doe vermelden zich dat recht te willen voorbehouden.

5. De bescherming, bedoeld als in al. 1 omschreven, wordt alleen verzekerd aan hem, die de wetten en reglementen van kracht in het land waar het oorspronkelijk is verschenen, stipt zal hebben nageleefd met betrekking tot het werk waarvoor die bescherming wordt ingeroepen. De verklaring, afgegeven door de bevoegde autoriteit, strekt ten bewijze dat aan de voorgeschreven formaliteiten voldaan is geworden.

Uit het Belgisch-Nederlandsche tractaat verdient nog vermelding, dat de Hollandsche en de Vlaamsche talen beschouwd worden als een en dezelfde taal. De onrechtmatige herdruk in de Hollandsche taal van een in de Vlaamsche taal uitgegeven werk en omgekeerd wordt beschouwd als nadruk.

In de latere jaren hebben de letterkundigen en kunstenaars, voornamelijk in de grootere rijken, met aandrang het verlangen naar een uniforme internationale regeling van het auteursrecht geuit. Zij vereenigden zich het eerst in 1878 tijdens de wereldtentoonstelling te Parijs tot een *Association littéraire et artistique internationale*, waarvan Victor Hugo tot eerevoorzitter werd benoemd. Sedert hield deze vereeniging jaarlijks haar vergaderingen afwisselend in verschillende hoofdsteden, en zoo kwam in die welke in 1882 te Rome plaats vond een voorstel in behandeling van den *Börsenverein der Deutschen Buchhändler*, om een internationaal verbond tot bescherming der rechten van auteurs te sluiten. Dit voorstel vond genoegzame instemming, zoodat men besloot op een volgende bijeenkomst, waarvoor Bern werd aangewezen, er verder gevolg aan te geven. Het uit tien artikelen bestaande ontwerp, dat er uit groeide, werd in 1883 aangenomen en den Zwitscherschen Bondsraad aangeboden als grondslag voor een concept-tractaat, bestemd om aan het oordeel eener diplomatieke conferentie te worden onderworpen.

De Bondsraad, die zijn instemming met dit streven betuigde, en kort daarop een rondschrjven tot de verschillende regeeringen richtte, ontving vele bewijzen van ingenomenheid met het plan. Hij ontwierp een tractaat, dat in hoofdzaak ten doel had den vreemden auteurs dezelfde bescherming te verleen, die de

ationale auteurs genoten. De eerste conferentie van officieele afgevaardigden had plaats te Bern op 8 Sept. 1884. Daar waren de regeeringen vertegenwoordigd van de volgende landen: België, Duitschland, Engeland, Frankrijk, Haiti, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk-Hongarije, Zweden en Zwitserland. Er kwam een nieuw ontwerp tot stand, dat echter veel verder strekking had. Duitschland had n.l. voorgesteld een verdrag te sluiten, waarin het auteursrecht van alle landen gelijk zou worden geregeld, zoodat de bepalingen als wet zouden gelden voor alle contracteerende staten. Daar deze regeling in botsing zou komen met de uiteenloopende binnenlandsche wetgevingen, vond dit voorstel geen algemeene instemming. Een gewijzigd ontwerp kwam op de conferentie in 1885 wederom te Bern ter tafel; dit werd aangenomen en men besloot er nu geen veranderingen meer in aan te brengen, maar de regeeringen uit te noodigen tot de overeenkomst op de daarin vervatte voorwaarden toe te treden.

Nederland, Noorwegen en Zweden en Oostenrijk-Hongarije hadden zich intusschen reeds aan de conferentie onttrokken, terwijl daarentegen Italië, Spanje en Tunis zich er bij hadden aangesloten. Dit laatste ontwerp nu, den 9^{den} Sept. 1886 vastgesteld en in 1896 gewijzigd en aangevuld, is geworden de Berner Conventie, waarvan wij den volledige tekst, in de vertaling die het „Nieuwsblad v. d. Boekhandel”, 1894 N°. 60 en 1899 N°. 3 er van gaf, als Bijlage E hierachter laten volgen. Zij werd den 5^{den} Sept. 1887 door de 9 genoemde staten (Engeland en Frankrijk met inbegrip hunner koloniën) bekrachtigd en trad den 1sten Jan. 1888 in werking. Later zijn nog toegetreden: Luxemburg, Monaco, Montenegro, Noorwegen, Zweden, Denemarken en Japan. Wat Nederland en wellicht ook de andere niet aangesloten staten (in Europa zijn dit: Rusland, Oostenrijk-Hongarije, Turkije, Griekenland, Servië en Rumenië) genoopt heeft zich te onthouden, is hoofdzakelijk de bepaling omtrent het recht van vertaling, dat den oorspronkelijken schrijver gedurende een te langen termijn (10 jaren en dan nog zonder den vervaltermijn van 3 jaren, die in het Duitsche tractaat voorkomt) en uitsluitend gewaarborgd wordt in elk der tot het verbond behoorende staten.

De houding, die de Nederlandsche regeering tegenover de Berner Conventie heeft aangenomen en vooreerst schijnt te willen volhouden, komt dus vrijwel overeen met die tegenover het Duitsche tractaat. De meening der belanghebbenden: uitgevers, letterkundigen, artisten is verdeeld. Reeds in Augustus 1894 werd door een commissie, door de Vereeniging t. b. v. d. b. d. B. benoemd om te overwegen, of alsnog aansluiting van Nederland bij de Berner Conventie gewenscht zou zijn, rapport uitgebracht. Het advies van de meerderheid dier commissie was in toestemmenden zin, doch onder voorbehoud, dat de beschermingstermijn van tien jaren voor vertalingsrecht, in overeenstemming met onze eigen wet, voor Nederland tot vijf jaren teruggebracht zou worden. Maar de conclusie der minderheid, die ontkennend luidde, werd door de vergadering, waarin die adviezen werden uitgebracht, zoo goed gemotiveerd geacht, dat men het eerstgenoemde rapport met 66 tegen 26 stemmen verwierp. In 1898 werd echter door een aantal voorstanders in en buiten den

boekhandel de Berner Conventie-bond opgericht, waarbij zich spoedig daarna de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, de Uitgeversbond, de Maatschappij ter bevordering van toonkunst, het Tooneelverbond en later nog enkele andere corporaties aansloten. Het bestuur van genoemden bond richtte in 1899 een adres aan de Regeering, waarin hoofdzakelijk om redenen van billijkheid en moraliteit met aandrang werd verzocht alsnog tot de Conventie toe te treden. Daarop volgde van de zijde der tegenstanders een aantal adressen, te zamen ruim 800 handteekeningen bevattende van boekhandelaars, uitgevers en drukkers, die op grond van meer practische dan ethische overwegingen het tegendeel beoogden. Eerst in 1904 heeft de Regeering een openlijke verklaring gedaan. Toen n.l. in de afdeelingen der Tweede Kamer, bij het onderzoek der Staatsbegroting (hoofdstuk Buitenlandsche Zaken) op het toetreden van Nederland tot de Berner Conventie werd aangedrongen, antwoordde de Minister, dat de vraag: of er voldoende grond bestaat, om het tot dusver door Nederland ten deze ingenomen standpunt te verlaten, in den ministerraad overwogen en ontkennend beantwoord is geworden.¹⁾

De drie tot dusverre door Nederland afzonderlijk gesloten tractaten beschermen de schrijvers alleen gedurende zekeren termijn ten opzichte van hun eigen vertaling, zonder hun echter het uitsluitend recht van vertaling toe te kennen. Hoewel dus het recht tot vertalen in de Nederlandsche taal van werken, oorspronkelijk in het buitenland verschenen, hier geheel vrij is, treffen sommigen onzer uitgevers met den buitenlandschen schrijver of uitgever een overeenkomst, waarbij zij zich de gunstige voorwaarde verzekeren van het manuscript of de afgedrukte vellen terstond te ontvangen om het werk spoediger dan anderen te kunnen laten vertalen. Zij verschaffen zich daardoor in zeker opzicht een prioriteit, die ook door de leden der Vereeniging t. b. v. d. b. d. B. wordt erkend en beschermd.

Om nadeelige mededinging te voorkomen, had namelijk reeds sedert haar oprichting deze Vereeniging in haar reglement een bepaling opgenomen, waarbij prioriteit verleend werd aan elk der leden, die haar het eerst toezending deed van eenig buitenlandsch werk, waarvan hij het voornemen had een vertaling uit te geven. Dit geschiedt thans op deze wijze: elk die aan een bijzonder daartoe aangewezen Commissie (van Vertalingsrecht) het eerst eenig werk in zijn geheel of daarvan alleen titel en eerste vel, van periodieken het eerste nummer, ter vertaling aanbiedt, door toezending aangeteekend per post, wordt door de leden aangemerkt als rechtmatig aanspraak te bezitten op de uitgaaf, die binnen twaalf maanden geheel of gedeeltelijk moet verschijnen, en zijn vertaling wordt door hen voorgetrokken boven een andere door een niet-lid uitgegeven. Wanneer op denzelfden datum meerdere aanvragen inkomen, beslist het lot of wordt er onderling een schikking getroffen.

¹⁾ De gronden voor het al of niet wenschelijke der toetreding worden uitvoerig behandeld in de opstellen van Mr. L. J. Plomp van Duiveland en Mr. J. D. Veegens, voorkomende in „De Gids” van Sept. 1896 en o. a. nog onlangs in het Weekblad „De Amsterdammer”. No. 1448, 1450—1452 (April 1905). Ter wille van de onpartijdigheid wenschen wij, met eigen, gevestigde meening, hier noch als verdediger noch als bestrijder van een der beide zienswijzen op te treden.

Dit aldus toegekende vertalingsrecht blijft drie jaren bestaan. Van al de aangiften bij genoemde commissie wordt tweemaal 's weeks in het Orgaan der Vereeniging kennisgeving gedaan. De toezending per post geschiedt om door een officieel bewijsstuk den dag der inzending te constateeren. Vroeger kon men het oorspronkelijke werk aan het Gemeentebestuur zijner woonplaats vertoonen om een officieele dagteekening te bekomen. De Gemeentebesturen waren welwillend genoeg op den titel een verklaring te blijven schrijven, zooals zij het gewoon waren geworden (vóór 1817) onder een vroegere wetgeving, die vertalingsprioriteit erkende. Veertig jaren lang bleven zij in die goede gewoonte volharden, totdat eensklaps het Rotterdamsche Gemeentebestuur tot de ontdekking kwam, dat het een onverplichte beleefdheid of een oude sleur was. Toen bepaalde de Vereeniging, dat de titels der boeken aan de Registratiekantoren ter verkrijging van *date certaine* moesten geregistreerd worden, totdat men later bepaald heeft, dat de inzending aangeteekend per post moest geschieden, eensdeels omdat het goedkooper was, maar ook, omdat in de woonplaats van sommige uitgevers geen Registratiekantoor gevestigd was. Om lichtvaardig ter vertaling aangeven tegen te gaan, heeft men den inzender voor elk werk een geldelijke bijdrage van drie gulden opgelegd, die grootendeels ten bate van het door de Vereeniging opgerichte Ondersteuningsfonds strekt.

In 1878 nu is bepaald, dat men dezelfde bescherming geniet, wanneer men vóór de verschijning van het oorspronkelijke werk aan genoemde Commissie per aangeteekenden brief het bewijs inzendt, dat men van den auteur of diens uitgever het recht tot vertalen er van heeft verworven. Vrijwillig wordt dus reeds door de bij de Vereeniging aangesloten leden bescherming verleend aan den vreemden auteur of uitgever, die door deze bepalingen in staat gesteld wordt om een zeker conventioneel prioriteitsrecht te verkoopen aan den meestbiedenden Nederlandschen uitgever.

In de Algemeene Vergadering van 1904 zijn deze bepalingen betreffende het Vertalingsrecht, die vroeger als art. 12 deel uitmaakten van het Algemeen Reglement der Vereeniging, aan een herziening onderworpen en bij een afzonderlijk reglement vastgesteld, dat wij hierachter als bijlage D laten volgen.

Bijlage A.

Wet van den 28sten Juni 1881, tot regeling van het auteursrecht.

(Staatsblad N°. 124).

WIJ WILLEM III, *bij de gratie Gods Koning der
Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-
Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz.*

Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut! doen te weten:

Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat het noodzakelijk is, met intrekking der wet van 25 Januari 1817 (*Staatsblad* N°. 5), bepalingen vast te stellen tot regeling van het auteursrecht voor Nederland en Nederlandsch-Indië;

Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

§ 1. BEGRIP EN OMVANG VAN HET AUTEURSRECHT.

Art. 1. Het recht om geschriften, plaat-, kaart-, muziek-, tooneelwerken en mondelinge voordrachten door den druk gemeen te maken, alsmede om dramatisch-muzikale werken en tooneelwerken in het openbaar uit- of op te voeren, komt uitsluitend den auteur en zijnen rechtverkrijgenden toe.

Met eene uit- of opvoering in het openbaar wordt gelijk gesteld elke uit- of opvoering, die tegen betaling, voor eens of voor meermalen, toegankelijk is, zelfs dan wanneer bovendien eene ballotage gevorderd wordt.

Art. 2. Met auteurs worden gelijk gesteld:

a. ondernemers van in artikel 1 vermelde werken, gevormd door bijdragen van onderscheidene mede-arbeiders;

b. openbare instellingen, vereenigingen, stichtingen, en vennootschappen, ten opzichte van de door hen bezorgde werken;

c. vertalers ten opzichte van hunne vertaling.

Bij werken, gevormd door bijdragen van onderscheidene mede-arbeiders behoudt bovendien ieder mede-arbeider het auteursrecht op de door hem geleverde bijdrage, voor zoover niet anders is bedongen.

Ten aanzien van de onder a en b van dit artikel vermelde rechthebbenden blijft het tweede lid van art. 13 buiten toepassing.

Art. 3. Bij werken, zonder naam van auteur of onder een verdimten naam door den druk gemeen gemaakt, wordt de uitgever en, zoo ook diens naam niet op het titelblad of bij gebreke daarvan op den omslag vermeld is, de

drukker als auteur aangemerkt, totdat een ander zich als rechthebbende heeft doen kennen op den voet in de artikelen 10 en 11 bepaald, met uitzondering van den in art. 10 gestelden termijn van inzending.

Art. 4. Behalve in de door Ons te bepalen gevallen bestaat er geen auteursrecht van wetten, besluiten, verordeningen en van hetgeen verder in woord of schrift, door of vanwege eenige openbare macht ter algemeene kennis gebracht is.

Art. 5. Tot het recht van den auteur behoort het uitsluitend recht om door den druk gemeen te maken vertalingen van:

a. zijne niet door den druk gemeen gemaakte werken, daaronder begrepen zijne mondelinge voordrachten;

b. zijne door den druk gemeen gemaakte werken, indien hij zich bij de oorspronkelijke uitgave, op het titelblad of bij gebreke daarvan op den omslag van het werk, dit uitsluitend recht voor een of meer bepaald genoemde talen uitdrukkelijk voorbehoudt, en zijne vertaling binnen drie jaren na de oorspronkelijke uitgave door den druk heeft gemeen gemaakt.

Bij werken, die uit onderscheidene deelen of afleveringen bestaan, wordt deze termijn voor elk deel of elke aflevering afzonderlijk berekend.

Art. 6. Bij gelijktijdige uitgave van hetzelfde werk in onderscheidene talen wordt slechts ééne uitgave als de oorspronkelijke aangemerkt en gelden de overige als vertalingen.

De auteur is bevoegd op het titelblad of bij gebreke daarvan op den omslag aan te wijzen, welke uitgave hij als de oorspronkelijke beschouwt.

Bij gebreke van zoodanige aanwijzing wordt de uitgave in de moedertaal des auteurs als de oorspronkelijke aangemerkt.

Art. 7. Het auteursrecht van door den druk gemeen gemaakte werken belet niet, dat daaruit ter aankondiging of beoordeeling, aanhalingen in andere werken worden opgenomen.

Mits de bron genoemd worde, staat het vrij, berichten of opstellen uit dagen weekbladen verder door den druk gemeen te maken, tenzij het auteursrecht aan het hoofd van zoodanig bericht of opstel uitdrukkelijk is voorbehouden en voorts gehandeld wordt overeenkomstig art. 10.

Art. 8. Het auteursrecht van mondelinge voordrachten belet niet dat verslag gegeven worde van hetgeen in eene openbare bijeenkomst verhandeld is.

Art. 9. Het auteursrecht wordt beschouwd als eene roerende zaak.

Het is vatbaar voor geheele of gedeeltelijke overdracht en gaat over bij erfopvolging.

Het is niet vatbaar voor beslag.

§ 2. VOORWAARDEN TOT UITOEFENING VAN HET AUTEURSRECHT OP DOOR DEN DRUK GEMEEN GEMAAKTE WERKEN.

Art. 10. Het auteursrecht op een door den druk gemeen gemaakt werk vervalt, zoo niet de auteur, uitgever of drukker twee exemplaren van dat werk, op het titelblad of bij gebreke daarvan op den omslag eigenhandig onderteeekend, met opgaafe van zijne woonplaats en van het tijdstip der uitgave,

binnen een maand na de uitgave inzendt bij het Departement van Justitie, voor zooveel vertalingen betreft met inachtneming van den in art. 5*b* gestelden termijn.

Bij de inzending moet worden overgelegd eene door den drukker onderteekende verklaring, dat het werk op zijn in het Rijk gevestigde drukkerij is gedrukt.¹⁾

Art. 11. Het Departement van Justitie geeft aan de inzenders een gedagteekend bewijs van ontvangst af.

Van deze bewijzen wordt aan het Departement een dubbel gehouden in een register, waarvan ieder kosteloos inzage en voor zijn rekening uittreksel of afschrift kan ontvangen.

Van de ingezonden werken en vertalingen wordt maandelijks een opgaaf gedaan in de *Nederlandsche Staatscourant*.

Art. 12. De uitsluitende bevoegdheid om dramatisch-muzikale werken of tooneelwerken uit- of op te voeren, gaat verloren zoodra die werken door den druk zijn gemeen gemaakt, tenzij de auteur bij de oorspronkelijke uitgave, op het titelblad of bij gebreke daarvan op den omslag van het werk, zich die bevoegdheid uitdrukkelijk voorbehoudt.

§ 3. DUUR VAN HET AUTEURSRECHT.

Art. 13. Het auteursrecht van door den druk gemeen gemaakte werken duurt vijftig jaren na de eerste uitgave, te rekenen van de dagteekening van het bewijs van ontvangst, vermeld in art. 11.

Indien de auteur dezen termijn overleeft en zijn recht nooit aan een ander heeft overgedragen, behoudt hij dat recht levenslang.

Art. 14. Het auteursrecht van niet door den druk gemeen gemaakte werken, mondelinge voordrachten daaronder begrepen, duurt tijdens het leven van den auteur en dertig jaren na zijn dood.

Art. 15. De uitsluitende bevoegdheid om dramatisch-muzikale werken of tooneelwerken uit- of op te voeren duurt:

1°. voor niet door den druk gemeen gemaakte werken, tijdens het leven van den auteur en dertig jaren na zijn dood;

2°. voor door den druk gemeen gemaakte werken, waarbij die uitsluitende bevoegdheid werd voorbehouden, gedurende tien jaren sedert de dagteekening van het in art. 11 vermelde bewijs van ontvangst.

Art. 16. De uitsluitende bevoegdheid tot het door den druk gemeen maken van vertalingen duurt:

1°. voor niet door den druk gemeen gemaakte werken, mondelinge voordrachten daaronder begrepen, zoolang daarop auteursrecht bestaat;

2°. voor door den druk gemeen gemaakte werken gedurende vijf jaren sedert de dagteekening van het in art. 11 vermelde bewijs van ontvangst.

Art. 17. Bij werken, die uit onderscheidene deelen of afleveringen bestaan, wordt de duur van het auteursrecht voor elk deel of elke aflevering afzonderlijk berekend.

¹⁾ Zie voor de in acht te nemen formaliteiten blz. 453.

§ 4. HANDHAVING VAN HET AUTEURSRECHT.

Art. 18. Onverminderd de burgerlijke rechtsvordering voortvloeiende uit elke inbreuk op het auteursrecht, wordt hij die opzettelijk inbreuk maakt op eens anders auteursrecht, gestraft met geldboete van ten minste vijftig cents en ten hoogste twee duizend gulden.

De door middel van het misdrijf verkregen exemplaren, alsmede de den schulde toebehoorende platen, vormen en matrijzen, die tot het plegen van het misdrijf gediend hebben, worden ten behoeve van den Staat verbeurd verklaard.

Art. 19. Hij die een werk, waardoor hij weet dat inbreuk gemaakt wordt op eens anders auteursrecht, verspreidt of openlijk te koop stelt, wordt gestraft met geldboete van ten minste vijftig cents en ten hoogste zeshonderd gulden.

De door middel van inbreuk op het auteursrecht verkregen exemplaren worden ten behoeve van den Staat verbeurd verklaard.

Art. 20. De misdrijven, in de artt. 18 en 19 bedoeld, worden niet vervolgd dan op klachte van hem, tegen wien zij gepleegd zijn.

Art. 21. De ingevolge de artt. 18 en 19 verbeurd verklaarde exemplaren worden aan den auteur of zijn rechtverkrijgenden afgegeven, indien deze zich daartoe ter griffie aanmelden binnen acht dagen nadat het vonnis in kracht van gewijsde is gegaan. Bij gebreke daarvan worden deze exemplaren vernietigd.

Heeft de rechter te beslissen over een burgerlijke rechtsvordering tot schadevergoeding, zoo brengt hij daarbij de waarde der aan den rechthebbende afgegeven exemplaren zooveel mogelijk in rekening.

Art. 22. Auteurs of hunne rechtverkrijgenden kunnen in beslag nemen en afgifte of vernietiging vorderen van exemplaren, die in strijd met hun uitsluitend recht door den druk zijn gemeen gemaakt.

Dit beslag kan niet worden gelegd op enkele exemplaren, onder personen berustende, die in zoodanige voorwerpen geen handel drijven en deze tot eigen gebruik hebben verkregen.

De artt. 722 tot en met 726 van het wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering zijn op dit beslag van toepassing.

Art. 23. Bij opheffing van het beslag kan de arrestant worden veroordeeld tot vergoeding van kosten, schaden en interessen.

§ 5. OVERGANGSBEPALINGEN.

Art. 24. Kopijrecht of eenig ander recht van dezen aard verkregen onder een vroegere wetgeving blijft gehandhaafd, mits de gerechtigde, binnen één jaar na het in werking treden dezer wet, daaromtrent een verklaring inzendt bij het Departement van Justitie.

De artt. 18—23 dezer wet zijn op dat recht van toepassing.

Art. 25. Geen auteursrecht op een vóór het in werking treden dezer wet door den druk gemeen gemaakt werk, dat volgens de vroegere wetgeving niet voor recht van kopij vatbaar was of omtrent hetwelk de destijds vereischte

formaliteiten niet behoorlijk zijn in acht genomen, kan worden uitgeoefend, tenzij de auteur, uitgever of drukker binnen één jaar na het in werking treden dezer wet twee exemplaren, op het titelblad of bij gebreke daarvan op den omslag eigenhandig onderteevend, inzendt bij het Departement van Justitie, met opgaaf van zijn woonplaats en van het tijdstip der oorspronkelijke uitgave.

Dit tijdstip strekt tot aanvangspunt bij de berekening van den duur van het auteursrecht, behoudens tegenbewijs.

Het in dit artikel bedoelde auteursrecht kan niet worden ingeroepen tegen werken, die reeds vóór het in werking treden dezer wet zijn aangevangen of voltooid en destijds geoorloofd waren.

Art. 26. Het Departement van Justitie geeft aan de in de artikelen 24 en 25 bedoelde inzenders een gedagteekend bewijs van ontvangst af.

Van deze bewijzen wordt aan het Departement een dubbel gehouden in een register, waarvan ieder kosteloos inzage en voor zijne rekening uittreksel of afschrift kan ontvangen.

Van de ingezonden verklaringen en werken wordt maandelijks eene opgave gedaan in de *Nederlandsche Staatscourant*, met vermelding van het door den inzonder opgegeven tijdstip der oorspronkelijke uitgave van de ingezonden werken.

§ 6. SLOTBEPALINGEN.

Art. 27. Deze wet is van toepassing op in Nederland of in Nederlandsch-Indië gedrukte en door den druk gemeen gemaakte werken, op niet door den druk gemeen gemaakte werken afkomstig van in Nederland of in Nederlandsch-Indië woonachtige auteurs, daaronder begrepen in Nederland of in Nederlandsch-Indië gehouden mondelinge voordrachten.

Art. 28. Deze wet is ook verbindend voor Nederlandsch-Indië.

De aldaar door den druk gemeen gemaakte werken behooren te worden ingezonden aan den directeur van Justitie, door wiens zorg daarvan opgaaf gedaan wordt in de *Javasche Courant*, en op wien verder de verplichtingen rusten, bij deze wet aan het Departement van Justitie opgedragen.

De *Nederlandsche Staatscourant* en de *Javasche Courant* nemen wederkeerig de opgaven zoo spoedig mogelijk van elkander over.

In het geval, bedoeld in art. 22, zijn voor Nederlandsch-Indië van toepassing de gelijksoortige bepalingen van de aldaar geldende reglementen, met inachtneming van het verschil dat bestaat tusschen de wetgeving voor de Europeanen en met deze gelijk gestelden en die voor de inlanders en met deze gelijk gestelden.

Geen auteursrecht op een vóór het in werking treden dezer wet in Nederlandsch-Indië door den druk gemeen gemaakt werk kan worden uitgeoefend, tenzij ten opzichte van dat werk gehandeld wordt overeenkomstig art. 25.

Art. 29. Alle vroegere wettelijke bepalingen betreffende het recht van kopij, van vertaling, van uit- en opvoering zijn ingetrokken.

Art. 30. Deze wet treedt in werking den 1sten Januari 1882.

Bijlage B.**Koninklijk Besluit van 30 October 1882, N°. 22.**

(Staatscourant 26 en 27 Nov. 1882.)

Vrijstelling van zegel- en registratierechten wordt verleend voor verklaringen en bewijzen van ontvangst, bedoeld in de artt. 10 en 11 der wet van 28 Juni 1881 (*Staatsblad* N°. 124), tot regeling van het auteursrecht, voor zooveel betreft de boekwerken, tijdschriften en andere uitgaven, die in afleveringen, nommers, vervolgen of andere gedeelten verschijnen, en wel:

1°. voor de gemelde verklaringen, indien binnen zes maanden, voorafgegaan aan de registratie van de verklaring, eene dergelijke doch gezegelde verklaring, tegen betaling van recht is geregistreerd;

2°. voor de bewijzen van ontvangst, indien binnen gelijken termijn, voorafgegaan aan de dagteekening van het bewijs van ontvangst, van wege het Departement van Justitie een gezegeld en geregistreerd bewijs van ontvangst is afgegeven voor de inzending van een vroeger gedeelte van dezelfde uitgave; een en ander onder voorwaarden:

a. dat het bewijs van ontvangst, waaruit dit blijkt, aan den ontvanger worde vertoond; en

b. dat op de verklaringen en bewijzen van ontvangst worde gesteld:

„*Vrij van zegel en van het recht van registratie, ingevolge Koninklijk besluit van den 30sten October 1882, n°. 22*”.

Bijlage C.**Formaliteiten in acht te nemen bij inzendingen
voor het Auteursrecht.**

(Toelichtingen van het Bestuur der Vereeniging ter bevordering v. d.
belangen des Boekhandels).

VOOR BOEKWERKEN IN ÉÉN DEEL.

Men late eerst het titelblad, of, bij gebreke daarvan, het omslag van elk der twee exemplaren van het werk zegelen. Daarna moet daarop gesteld worden de bij art. 10 der Wet op het Auteursrecht bedoelde, in één geschrift saam te vatten, verklaring van uitgever en drukker.

Die verklaring kan luiden als volgt:

De ondergeteekenden verklaren, de eerstgenoemde (naam van den uitgever) wonende te, dat dit werk door hem is uitgegeven op den (datum der plaats gehad hebbende uitgave) en de laatstgenoemde (naam van den drukker) dat dit werk op zijne te gevestigde drukkerij is gedrukt.

Aldus in duplo opgemaakt op heden den

(Handteekening van den uitgever). (Handteekening van den drukker).

Nadat op het titelblad of, bij gebreke daarvan, op het omslag van ieder der twee exemplaren bovengenoemde verklaring is gesteld en geteekend, moeten de beide exemplaren gelijktijdig ter registratie worden aangeboden, waarvoor alsdan in het geheel slechts één recht van f 1.20 behoeft te worden voldaan. Na de registratie moeten de twee exemplaren gezonden worden aan het adres van „het Departement van Justitie, Eerste Afd., Bureau Auteursrecht” zóó tijdig, dat zij binnen eene maand na de uitgave bij dat Departement worden ontvangen, daar anders het auteursrecht vervalt. Die inzending kan ook ongefrankeerd per post geschieden, mits elk pakket minder weegt dan 2½ kilo.

VOOR TIJDSCHRIFTEN EN IN DEELEN OF STUKKEN UITKOMENDE BOEKWERKEN.

Ingeval een werk uit meerdere deelen bestaat, behoort elk deel, ook wanneer zij tegelijk verschijnen, afzonderlijk, met inachtneming der bovenstaande formaliteiten, te worden ingezonden. Hierbij kan gebruik gemaakt worden van de vrijstelling ingevolge het *Kon. Besluit van 30 Oct. 1882*.

Dit verleent gedeeltelijke vrijstelling van zegel- en registratierechten voor de verklaringen op boekwerken, tijdschriften, of andere uitgaven, die in afleveringen, nommers, vervolgstukken of andere gedeelten verschijnen. De volgende bepalingen zijn daarbij in acht te nemen:

1°. De verklaringen der eerste inzending zijn aan het gewone zegel- en registratierecht onderworpen. De volgende inzendingen van stukken van hetzelfde werk, die binnen zes maanden daarna plaats hebben, zijn van zegel- en registratierecht vrij, maar de inzending moet altijd binnen een maand na de uitgave van elk stuk geschieden.

2°. Na verloop der sub 1° bedoelde zes maanden geschiedt de inzending weder tegen betaling, doch deze betaling geldt dan ook weder voor de volgende zes maanden, en zoo vervolgens.

3°. Bij de gewone verklaring der aldus gratis ingezonden stukken moet worden gevoegd: *Vrij van zegel en van het recht van registratie, ingevolge Kon. Besluit van 30 October 1882, N°. 22*, en bij de registratie moet worden overgelegd het laatste van den Minister van Justitie ontvangen en tegen betaling van recht geregistreerde bewijs van ontvangst van hetzelfde werk.

VOOR DAG- EN WEEKBLADEN.

Van deze behooren mede twee exemplaren van elk uitgegeven nummer te worden ingezonden. Geschiedt de inzending van ieder nummer afzonderlijk, dan moet aan het hoofd daarvan de verklaring van uitgever en drukker worden

gesteld. Worden echter gelijktijdig onderscheidene nummers ingezonden, dan kan met ééne voor die nummers te zamen geldende verklaring worden volstaan, mits zij voorkome op een gezegeld omslag van dezelfde grootte als het dag- of weekblad, waarin de nummers aan de rugzijde moeten worden ingenaaid, en de inzending na de registratie zóó tijdig geschiede, dat nog geene maand verstreken zij sedert de uitgave van het oudste dier alzoo vereenigde nummers, wanneer zij het Departement van Justitie bereiken.

De verklaring voor die vereenigde nummers kan luiden:

De ondergeteekenden verklaren, de eerstgenoemde (naam van den uitgever) wonende te, dat dit werk, No. tot en met van den jaargang van [in te vullen den titel van het dag- of weekblad], door hem is uitgegeven dagelijks (of wekelijks) van tot en met 19.. en de laatstgenoemde (naam van den drukker) dat dit werk op zijne te gevestigde drukkerij is gedrukt.

Aldus in duplo opgemaakt op heden den

(Handteekening van den uitgever).

(Handteekening van den drukker).

Ook op deze inzendingen is het Kon. Besluit van 30 Oct. 1882 betreffende de vrijstellingen toepasselijk.

Bij dag- en weekbladen houde men het voorbehoud bedoeld bij Art. 7, al. 2 der Wet op het Auteursrecht in het oog.

Het door bovenstaande formaliteiten te verzekeren auteursrecht geldt voor den inhoud van het werk, niet voor een bepaalde editie. Herdrukken worden dan ook door het Departement van Justitie in geen geval aangenomen, tenzij op den titel voorkome dat zij een verbeterde, vermeerderde of omgewerkte uitgave bevatten.

Bijlage D.

Reglement voor het Vertalingsrecht,

zooals dat is vastgesteld door de Vereeniging ter bevordering
van de belangen des Boekhandels in de
Algemeene Vergadering van 9 en 10 Augustus 1904.

Art. 1. De leden der Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels zijn overeengekomen het recht tot het uitgeven van vertalingen in het Nederlandsch van boeken in het buitenland in vreemde talen verschenen, onderling te regelen en daarvoor de navolgende bepalingen vast te stellen.

Art. 2. De uitvoering van dit Reglement is opgedragen aan een commissie van drie leden der Vereeniging, te Amsterdam gevestigd, bestaande uit een voorzitter, secretaris en penningmeester.

Zij worden door de Algemeene Vergadering benoemd voor den tijd van drie jaren. Jaarlijks treedt een hunner volgens rooster af.

De penningmeester wordt door de Algemeene Vergadering aangewezen.

Art. 3. Onder toezicht van deze commissie is werkzaam een beambte, wiens instructie door commissarissen wordt vastgesteld. Benoeming, ontslag en bezoldiging van dezen beambte worden vastgesteld door het Bestuur op voordracht van commissarissen.

Art. 4. Het recht tot het uitgeven van vertalingen wordt toegekend aan den Nederlandschen boekhandelaar, die vóór het verschijnen van een buitenlandsch boek aan den secretaris der commissie, per post en aangeteekend, toezendt een bewijs dat het recht van vertalen en uitgeven van dit boek in de Nederlandsche taal is verkregen van den schrijver of van den uitgever.

Dit bewijs blijft onder berusting der commissie tot de verschijning van het oorspronkelijke werk.

De aantekening van werken waarvan de titel nog niet is vastgesteld, wordt niet toegelaten.

Art. 5. Boekhandelaren in Nederland woonachtig, die geen leden der Vereeniging zijn, kunnen van dit overeengekomen recht van vertaling mede gebruik maken, wanneer zij zich schriftelijk verbinden, de bepalingen van dit Reglement na te komen.

Art. 6. Indien geen bewijs als bedoeld in art. 4 is ingezonden, kan het recht van vertalen verkregen worden door den Nederlandschen boekhandelaar, die het titelblad of het geheele werk per post en aangeteekend toezendt aan den secretaris voornoemd, met verzoek dit ter vertaling aan te kondigen.

Van een werk, geen verzamelwerk, dat uit meer dan één deel of aflevering bestaat, is de aantekening van een deel of eene aflevering voldoende, onverschillig of het werk al dan niet reeds compleet verschenen is.

Een bedrag van f 3.—, met het reçu van aantekening en het werk of een aflevering of deel daarvan, moeten binnen 24 uur aan den secretaris toegezonden worden.

Dit bedrag wordt terugbetaald, wanneer het recht reeds aan een ander is toegekend.

Aantekening op Zon- of algemeen erkende Christelijke feestdagen wordt gerekend den volgenden dag te zijn geschied.

Art. 7. De commissie houdt aantekening van den datum van het postreçu, van den titel van het boek, en van den naam des inzenders, en doet hiervan mededeeling in het officieel gedeelte van het Nieuwsblad voor den Boekhandel; zij zendt de bewijsstukken of boeken, binnen drie dagen na ontvangst, aan den inzender terug met een bewijs van ontvangst door één der leden onderteekend, vermeldende den titel van het boek, den naam des inzenders, den datum der aantekening en de toekenning van het recht van vertaling. Is het noodig de echtheid der bewijsstukken te onderzoeken, dan kunnen deze langer onder berusting der commissie blijven.

Teekent een der leden van de commissie zelf een boek aan, dan is hij verplicht dit bij een zijner medeleden in te zenden.

Art. 8. Het verkregen recht is vervallen wanneer niet binnen twaalf maanden na de aanteekening van een boek tot de uitgave is overgegaan, of wanneer aan de commissie niet binnen dien termijn toegezonden zijn zes afgedrukte vellen van dit boek met bijvoeging van het oorspronkelijke werk, van welke inzending de commissie in het Nieuwsblad voor den Boekhandel kennis geeft.

Wanneer echter het aangekondigde werk in het oorspronkelijk niet binnen twaalf maanden na de aanteekening compleet is geworden, of de verschenen afleveringen geen compleet deel of op zichzelf staand geheel vormen, wordt het recht geacht stilzwijgend met twaalf maanden te zijn verlengd.

Het recht op een werk in afleveringen verschijnend, is gedurende twaalf maanden na de verschijning van de laatste aflevering geldig.

Art. 9. Indien hetzelfde boek door twee of meer personen op denzelfden dag is aangeteekend, beslist het lot aan wien het recht zal toegekend worden. De loting geschiedt ten overstaan van een der commissarissen.

Art. 10. Het vertalingsrecht kan niet verkregen worden van:

- a. werken in versmaat;
- b. prenten en kaarten, als boekwerken of atlassen uitgegeven;
- c. tijdschrift-, dag- of weekbladartikelen die, compleet, niet meer dan 3 vel druks beslaan en in het oorspronkelijk niet afzonderlijk zijn uitgegeven; een vel druks berekend op 16 bladzijden van 36 regels.

Art. 11. Het verkregen recht tot het vertalen en uitgeven van een buitenlandsch boek sluit ook het recht in op alle andere vertalingen van dit boek in het buitenland verschenen.

Art. 12. Artikelen en boeken in buitenlandsche tijdschriften, encyclopædieën of andere verzamelwerken verschenen, moeten onder vermelding der bijzondere titels ter vertaling worden aangeteekend.

Het uitgeven eener vertaling van één of meer werken van een schrijver kan het uitgeven eener vertaling van diens volledige werken na zijn dood niet beletten.

Art. 13. Onverminderd het auteursrecht van vertalingen vastgesteld bij artt. 2c en 16, 2° der Wet van 28 Juni 1881, duurt het overeengekomen vertalingsrecht vijf jaren, te rekenen van ultimo December des jaars waarin het laatst verschenen gedeelte der vertaling is uitgegeven; het geldt voor alle in dit tijdsverloop verschijnende herdrukken van het oorspronkelijke werk, onverschillig of deze gelijk aan de eerste uitgave of omgewerkt het licht zien.

Art. 14. Het vertalingsrecht vervalt mede, wanneer de uitgave der vertaling aangevangen, doch na verloop van twee jaren gestaakt is; evenzoo voor die werken, waarvan zes afgedrukte vellen zijn vertoond, maar waarvan twee jaren daarna nog niets is verschenen, ofschoon het oorspronkelijke werk reeds sedert een jaar het licht zag.

Art. 15. Wanneer eene vertaling in strijd met de bepalingen van dit Reglement uitgegeven wordt, kan de benadeelde door het Bestuur der Vereeniging een eisch tot schadevergoeding doen instellen, indien geen minnelijke schikking onderling heeft kunnen plaats vinden.

Het bedrag der schadevergoeding wordt bepaald op eene Algemeene Ver-

gadering, na gemotiveerde voordracht van het Bestuur. De waarde der kopij en de vermoedelijke goede of kwade trouw bij de uitgave der vertaling in strijd met dit Reglement, moeten daarbij voornamelijk worden in acht genomen. Ook moet worden opgegeven de eisch, met behoorlijke toelichting, der benadeelde partij.

De Vergadering beslist tusschen de voordracht van het Bestuur en den eisch der benadeelde partij; terwijl beide partijen verplicht zijn zich aan die beslissing te onderwerpen.

Art. 16. Ingeval de veroordeelde weigert de schadevergoeding te voldoen, wordt de vordering door het Bestuur onmiddellijk voor den bevoegden rechter gebracht.

Art. 17. De leden verbinden zich te goeder trouw, het debiet van eene vertaling, in strijd met deze bepalingen uitgegeven, op geenerlei wijze te bevorderen.

Art. 18. Zij die in strijd met de bepalingen van dit Reglement concurrerende uitgaven in boekvorm het licht doen zien, zijn van de bediening door het Bestelhuys, het abonneeren op en het adverteeren in het Nieuwsblad uitgesloten.

Art. 19 Het beheer over de gelden, die volgens artikel 6 worden ontvangen, is opgedragen aan den penningmeester der commissie.

Deze gelden worden, na aftrek der onkosten, alle drie maanden gestort in de kas der Vereeniging.

De commissie doet jaarlijks verslag van hare werkzaamheden aan het Bestuur der Vereeniging.

Bijlage E.

Overeenkomst betreffende het vormen van een internationaal verbond tot bescherming der werken van letterkunde en kunst.

(Conventie van Bern),

**zooals die is vastgesteld in Sept. 1887, en gewijzigd
en aangevuld in Mei 1896.**

Art. 1. De Staten, door welke deze overeenkomst gesloten en bekrachtigd is, vormen een Verbond tot bescherming van het auteursrecht op werken van letterkunde en kunst.

Art. 2. De tot een der verbonden Staten behorende auteurs, of hunne rechtverkrijgenden, genieten, in de overige landen, voor hunne werken, al

of niet voor de eerste maal in een dezer landen gepubliceerd, de rechten, welke de desbetreffende wetten den inlandschen auteurs verleen en of in het vervolg verleen en zullen.

Het genot dezer rechten is afhankelijk van het vervullen der voorwaarden en formaliteiten, welke in het land van oorsprong van het werk zijn voorgeschreven bij de wet; en kan in de overige landen niet langer duren dan de verleende bescherming in het land van oorsprong.

Als land van oorsprong van het werk wordt beschouwd de staat, waarin het voor het eerst is openbaar gemaakt, of — wanneer dit openbaar maken te gelijker tijd in meer landen is geschied — die staat, welke de bescherming het kortst verleent.

Voor werken, die niet zijn openbaar gemaakt, geldt als land van oorsprong het vaderland des auteurs.

De nagelaten werken zijn onder de beschermde werken begrepen.

Art. 3. De auteurs, die niet behooren tot een der verbonden Staten, maar die, voor de eerste maal, hunne werken der letterkunde of kunst hebben uitgegeven of doen uitgeven in een dier landen, zullen voor deze werken genieten de bescherming voorgeschreven bij de Berner-Convention of bij de aan deze toegevoegde bepalingen.

Art. 4. Met „werken van letterkunde en kunst” worden bedoeld: boeken, brochures, en alle andere geschriften; dramatische en dramatisch-muzikale werken, muziekstukken met of zonder tekst; werken der teeken-, schilder-, beeldhouwkunst; gravures, steendrukken, landkaarten; geographische, topographische en architectonische plans, schetsen en ontwerpen van plastischen aard; in het algemeen elk voortbrengsel op het gebied van letterkunde, wetenschap of kunst, dat door middel van den druk of andere wijze van vermenigvuldiging kan worden openbaar gemaakt.

Art. 5. De tot een der Staten van het verbond behorende auteurs, of hunne rechtverkrijgenden, genieten in de andere landen het uitsluitend recht, vertalingen hunner werken uit te geven, of tot de uitgaven hiervan toestemming te verleen en, gedurende het geheele tijdperk hunner rechten op het oorspronkelijke werk. Evenwel zal het uitsluitend recht van vertaling ophouden te bestaan, indien de auteur niet binnen tien jaren, te rekenen van het tijdstip der verschijning van het oorspronkelijke werk, van dat recht zal hebben gebruik gemaakt door het uitgeven of doen uitgeven, in een der verbondstaten, van een vertolking in de taal voor welke de bescherming zal gevorderd zijn.

Bij werken, die in afleveringen zijn uitgegeven, begint het tijdperk van tien jaren eerst met het verschijnen der laatste aflevering van het oorspronkelijke werk.

Bij werken, die uit verscheidene, met tusschenpoozen verschijnende deelen bestaan, alsook bij doorlopende verslagen, of afleveringen, vanwege letterkundige of wetenschappelijke genootschappen, of door particulieren uitgegeven, wordt elk deel, elk verslag, elke aflevering met betrekking tot de tienjarige bescherming als een afzonderlijk werk beschouwd.

In de gevallen, waarin dit artikel voorziet, geldt voor het aanvangen van den beschermingstermijn de 31ste December van het jaar, waarin het werk verschenen is.

Art. 6. Rechtmatige vertalingen worden met oorspronkelijke werken in de bescherming gelijk gesteld. Tegen onbevoegde vermenigvuldiging in de verbondsstaten zijn zij dus door art. 2 en 3 beschermd.

Indien het echter een werk betreft, waarvan de vertaling een ieder vrijstaat, dan is voor den vertaler een verzet tegen andere vertalingen niet mogelijk.

Art. 7. De romanfeuilletons, als ook de novellen uit couranten of tijdschriften, welke in een der landen van het verbond uitgegeven worden, mogen noch in den oorspronkelijken tekst, noch vertaald, worden afgedrukt in de andere landen van het verbond, zonder de toestemming van de auteurs of hunne rechtverkrijgenden.

Hetzelfde geldt voor de overige courant- of tijdschriftartikels, indien de auteurs of uitgevers in de nummers dier couranten of tijdschriften, waar deze artikels zijn geplaatst, uitdrukkelijk hebben verklaard, dat zij het overnemen verbieden. Wat de tijdschriften betreft, kan men volstaan met een algemeen verbod te plaatsen aan het hoofd van elk nummer.

Bij gemis van een verbod zal het overnemen geoorloofd zijn, op voorwaarde dat de bron vermeld wordt.

In geen geval kan het verbod worden toegepast op artikels van politieke aard, nieuwtjes of gemengde berichten.

Art. 8. Wat de bevoegdheid betreft tot het overnemen van uittreksels of fragmenten uit werken van letterkunde en kunst in uitgaven, hetzij van wetenschappelijken aard of tot onderwijs bestemd, hetzij in bloemlezingen, moeten de vigeërende wetten in de afzonderlijke verbondsstaten en de onderling gesloten tractaten in acht genomen worden.

Art. 9. De bepalingen in art. 2 gelden evenzeer voor de openbare uitvoeringen van dramatische of dramatisch-muzikale werken, hetzij die al of niet in het licht gegeven zijn.

De auteurs van dramatische of dramatisch-muzikale werken, zoowel als hunne rechtverkrijgenden, worden wederzijds, gedurende het tijdperk van hun uitsluitend vertalingsrecht, tegen openbare, niet door hen geoorloofde opvoeringen van eene vertaling hunner werken beschermd.

De bepalingen in art. 2 zijn zoowel van toepassing op de openbare uitvoering van niet in het licht gegeven muziekwerken, als op die van in druk verschenen compositiën, aan welker hoofd, of op welker titel de auteur de uitvoering in het openbaar verbiedt.

Art. 10. Tot de ongeoorloofde wedergave, op welke de tegenwoordige overeenkomst van toepassing is, behoort in het bijzonder ook zulke onbewilligde indirecte toeëigening van een werk van letterkunde of kunst als geschiedt bij bewerkingen, waarvan het samenstel blijkt te zijn eene zuivere afspiegeling van een of meer oorspronkelijke werken, zonder wijzigingen, toevoegsels of bekortingen van eenige beteekenis.

De rechtbanken der verschillende verbondsstaten zullen zich, bij voorkomende

gevallen, op dit artikel kunnen beroepen, naar gelang van de bepalingen in de landswetten.

Art. 11. Om den auteurs van de door deze overeenkomst beschermde werken het recht te geven tot vervolging eener ongeoorloofde wedergave, is het voldoende wanneer hun namen gebruikelijkerwijze op de titels der werken vermeld staan.

Bij anonieme en pseudonieme werken is de uitgever, wiens naam op den titel staat, gemachtigd voor de rechten van den auteur op te komen.

Hij geldt, zonder nader bewijs, als rechthebbende van den anoniemen of pseudoniemen auteur.

Overigens kunnen de rechtbanken, zoo noodig, het bijbrengen eener door de bevoegde autoriteiten afgegeven schriftelijke verklaring vorderen, door welke aan het vervullen van de volgens art. 2 der wetgeving in het land van oorsprong voorgeschreven formaliteiten is voldaan.

Art. 12. Op elk nagedrukt werk kan beslag worden gelegd door de desbevoegde autoriteiten in die landen van het verbond, waar het oorspronkelijke werk valt onder de bescherming der wet. Het beslagleggen geschiedt overeenkomstig de nationale wetgeving van elk land.

Art. 13. De bepalingen van deze overeenkomst verkorten niet ééne regeering van een verbondsstaat in het haar toekomende recht, door maatregelen van wetgeving of inwendig bestuur, de verspreiding, het vertoonen of te koop bieden van eenig werk of voortbrengsel te bevorderen, te beperken, of te verbieden.

Art. 14. Deze overeenkomst vindt, behoudens de gemeenschappelijk te stellen grenzen en voorwaarden, toepassing op alle werken, die op den dag van het in werking treden der overeenkomst, in het land huns oorsprongs nog geen gemeengoed waren.

Art. 15. De regeeringen der verbondsstaten behouden zich het recht voor, onderlinge afzonderlijke schikkingen te treffen, mits deze niet in botsing komen met de rechten van wijder strekking, welke den auteurs of hunnen rechtverkrijgenden door het verbond verleend worden.

Art. 16. Er wordt eene instelling gesticht onder den naam „Bureau van het Internationale Verbond tot bescherming der werken van letterkunde en kunst.”

Dit bureau, waarvan de kosten door de regeeringen van alle verbondsstaten gedragen worden, stelt zich onder de hooge bescherming van de Zwitsersche Bondsregeering en verricht dienst onder haar toezicht.

De bevoegdheden van dit bureau worden door de verbondsstaten gemeenschappelijk vastgesteld.

Art. 17. De tegenwoordige overeenkomst kan worden herzien ten behoeve van verbeteringen, die bedoelen het stelsel des verbonds te volmaken.

Zulke verbeteringen, alsook vraagpunten in verband met de ontwikkeling des verbonds, moeten onderzocht worden in vergaderingen, te houden door de afgevaardigden van elk der verbondsstaten.

Intusschen is voor dergelijke veranderingen in de tegenwoordige overeenkomst de goedkeuring noodig van alle verbondsstaten.

Art. 18. Den landen, welke niet hebben deelgenomen aan de tegenwoordige overeenkomst en welke voor hun gebied de bescherming, verleend bij de in deze overeenkomst beschreven rechten, wettelijk waarborgen, moet, desverlangd, aansluiting worden toegestaan.

Deze aansluiting dient schriftelijk gemeld te worden aan de regeering van den Zwitserschen Bond, opdat deze ervan kennis geve aan de overige regeeringen.

Zij veroorzaakt van rechtswege de onderwerping aan alle bepalingen en het genot van alle voordeelen dezer overeenkomst.

Art. 19. De landen die tot deze overeenkomst toetreden, hebben ten allen tijde het recht op de aansluiting hunner koloniën of buitenlandsche bezittingen.

Daartoe kunnen zij of eene algemeene verklaring afgeven, volgens welke al hunne koloniën of bezittingen in de aansluiting begrepen zijn, of aanduiden welke daarin wel en welke daarin niet begrepen zijn.

Art. 20. Deze overeenkomst zal in werking treden drie maanden na de uitwisseling van de akten ter bekrachtiging en van kracht blijven gedurende een onbepaalden tijd, en in geval van opzegging tot er één jaar zal verlopen zijn, te rekenen van den dag dat de opzegging is geschied.

Deze opzegging moet gericht worden tot de regeering van den Zwitserschen Bond. Zij oefent hare werking slechts uit ten aanzien van het land, dat het verdrag heeft opgezegd; voor de overige landen van het verbond blijft het verdrag dezelfde kracht behouden.

Art. 21. Deze overeenkomst vereischt bekrachtiging. De desbetreffende oorkonden moeten uiterlijk binnen één jaar tijds te Bern ingeleverd en door de gevolmachtigden onderteevend en bezegeld zijn.

TWEEDE AFDEELING.

BIBLIOGRAPHIE.

I.

Overzicht der wetenschappen.

Inleiding.

lgemeene kennis is een eisch des tijds voor ieder, die op den naam van beschaafd mensch aanspraak maakt; zij wordt dan ook terecht van elk gevorderd, die zich op eenigen tak van wetenschap toelegt. Daarom mag zij ook niet ontbreken bij den boekhandelaar, voor wien kennis van boeken en wetenschappen in zijn uitgebreid beroepsveld behoefte en leiddraad is. Terwijl de beoefenaars eener bepaalde wetenschap of kunst, b. v. rechtsgeleerden, geneesheeren, bouwkundigen enz., zich tot de studie van hun eigen vak bepalen en algemeene kennis hun, behalve als een voorwaarde van beschaving en ter behoeding voor eenzijdigheid, slechts dient om hun bijzonder standpunt met betrekking tot de overige wetenschappen duidelijk te maken, moet de boekhandelaar, als hij de belangen van zijn vak en de letterkunde in het algemeen wil bevorderen, steeds zijn oog gericht houden op het geheele gebied der wetenschappen, omdat boeken over alle vakken handelen en hij zich moeilijk tot den verkoop van boeken over een bepaalde wetenschap kan beperken. Deze algemeene kennis is evenzeer behoefte voor den uitgever, ook al beweegt hij zich, door voorliefde of studie gedreven, slechts op een bijzonder gebied van wetenschap of letterkunde.

De kennis van het gebied en de grenzen der verschillende wetenschappen, alsmede die van de betrekking waarin zij tot elkaar staan, zal aan den boekhandelaar niet slechts de gegevens schenken om over de meerdere of mindere waarde van een letterkundig product en daardoor over het vermoedelijk succes der uitgaaf te oordeelen, maar zij zal hem tevens tot gids strekken om den weg op de steeds aangroeiende boekenmarkt te vinden. Immers, het is een feit, dat iets des te vaster in het geheugen geprent wordt, naarmate het daarin meer punten van aanknooping met het vroeger geleerde vindt. En hoe nood-

zakelijk zulke verbindingspunten voor de bevestiging van boekenkennis zijn, weet elk bij ervaring, die veel met boeken omgaat. Evenals een geleerde de werken over zijn wetenschap moet kennen en kunnen beoordeelen, zoo wordt terecht bij den bedreven boekhandelaar verondersteld, dat hij wete wat er over de verschillende wetenschappen is uitgekomen, vooral als hij zich op het debiet van nieuwe en evenzeer als hij zich op den handel in oude boeken toelegt. Hij kan aan dien eisch alleen dan voldoen, wanneer hij naast een uitgebreide bibliographische kennis een helder begrip der wetenschappen zelve bezit, dat hem tot classificeeren en schiften in staat stelt.

Veel andere punten onaangeroerd latende, die nog ter aanbeveling van de kennis der wetenschappen voor den boekhandelaar zijn te berde te brengen, stippen wij slechts aan dat hij, bij het gebruiken en vooral bij het vervaardigen van de verschillende soorten van boekenlijsten, kennis der wetenschappelijke indeeling niet kan ontberen, ten einde de gezochte titels te kunnen vinden, of de op te nemen werken behoorlijk te groepeeren. Zooals in het volgende hoofdstuk zal worden aangetoond, heeft men wel voor dit doel bibliographische stelsels vervaardigd, maar slechts zelden zal zulk een stelsel in zijn geheel kunnen worden toegepast. Wanneer b. v. de op te nemen werken in grooten getale tot een bepaald vak zijn te brengen, zal men meestal verplicht zijn om òf de gevolgde indeeling te wijzigen, òf een geheel nieuw, doeltreffend schema te ontwerpen. In het algemeen kan men aannemen, dat alle bibliographie zonder een juist begrip der verschillende wetenschappen, werktuiglijke kennis blijft, die in de practijk van den boekhandel geheel onvoldoende zal blijken.

Kennen of weten is de bewustheid in zich omdragen, dat een meening op waarheid berust. Grondt deze overtuiging zich op waarneming der zinnen, dan noemt men haar: waargenomen (empirische) kennis; op onderzinking: overgeleverde (historische) kennis; berust zij op inachtneming van omvang, vorm en getal: wiskundige (mathematische) kennis; op verstandsopenbaring en vergelijking: wijsgeerige (philosophische) kennis. Gewoonlijk echter ontstaat het weten uit het resultaat van al deze wijzen van waarneming te zamen. Daar deze waarneming altijd op den eindigen, beperkten en voorwaardelijken toestand van het bestaande betrekking heeft, zoo zullen de grenzen van alle weten ook steeds met de grenzen der waarneming samenvallen. Naast deze meer algemeene opvatting van het weten bestaat nog een bijzondere definitie, als men n.l. die overtuiging bedoelt, welke gevormd wordt door de kracht van een beredeneerd (logisch) bewijs. Zulk weten berust steeds op een voldoende basis, d. w. z. op een grondslag, welken ieder mensch met gezond verstand en in het bezit zijner zintuigen, genoopt is als waar aan te nemen, en onderscheidt zich juist daardoor van het geloof, dat slechts een persoonlijke (subjectieve) overtuiging is en in geen streng logisch bewijs zijn steun vindt. Terwijl b. v. een meetkundige stelling door een steekhoudende bewijsvoering verheven kan worden tot een onomstootbare waarheid en daardoor deel der kennis wordt, zoo valt aan den anderen kant alles wat

b. v. op het gebied van den godsdienst thuis behoort onder het begrip „geloof”, omdat de vermeende waarheid hiervan niet door waarneming tot zekerheid kan worden en dus dwaling zou kunnen zijn.

Van weten is afgeleid wetenschap, welk woord aanduidt het geheel van gelijksoortige, naar een leidende gedachte gerangschikte en met elkaar in verband staande waarheden, die tot uitbreiding der kennis, tot ontdekken van nieuwe waarheden aanleiding geven. Bij het voortdurend talrijker worden der menschelijke waarnemingen, ervaringen en indrukken, werd het noodig deze zóó te scheiden en te verbinden, dat de gelijksoortige, die tot een zelfde gebied behooren, tot één groep verbonden werden. De op zulk een gebied waargenomen feiten vormen de stof (materie) eener wetenschap. Het verzamelen dezer stof in het geheugen is kennis in minder wetenschappelijken zin. Een bloote opeenhooping van waargenomen feiten zonder nadere verwerking is nog geen wetenschap, ofschoon veel wetenschappen tot nog voor weinige tientallen van jaren zich in dien toestand bevonden en dus op den naam van wetenschap geen aanspraak hadden. Eerst wanneer de waarnemingen geschilderd en haar verhoudingen onderling vastgesteld zijn, ontstaat een wetenschap. De regeling der verhouding van de verschillende vakken van wetenschap noemt men een stelsel (systeem), of ook wel school, waar het een wijsgeerig stelsel geldt.

Indeeling is dus een noodzakelijk vereischte voor het verstaan van de wetenschap, voor haar leven en bloei. Die indeeling wijst elk vak van wetenschap zijn juiste plaats, den omvang van zijn gebied aan. Zij kan echter van verschillenden aard zijn. De eenvoudigste wijze is classificatie, die zich bepaalt tot een doeltreffende scheiding in hoofd- en onderafdeelingen, gegrond op uiterlijk overeenstemmende verschijnselen. Reeds daardoor verkrijgt een verzameling van waargenomen feiten eenigszins een wetenschappelijk karakter, zooals bij de wapenkunde (heraldiek), geslachtsrekenkunde (genealogie), planten- en dierenbeschrijving (phytographie en zoögraphie), ontleedkunde (anatomie) enz. De leidende gedachte, het beginsel (principe) van de classificatie, geeft dan de basis voor de scheiding aan; bij dieren b. v. de lichaamsdeelen. Tot een geheel anderen grondslag voor een indeeling komt men evenwel, wanneer men dieper doordringt in het wezen der verhoudingen, als men oorzaak en gevolg naspeurt, de verklaring van een feit zich ten doel stelt, daaruit gevolgtrekkingen maakt; dan wordt de wetenschap bespiegeling of verkrijgt althans een bespiegelenden (speculatieven) of wijsgeerigen aard. In dit geval zijn de beginselen van het systeem niet meer hulpmiddelen tot een groepeerings naar uiterlijke ken-teekenen, maar formules en theorieën, die behalve innerlijke waarde ook de strekking hebben daaruit nieuwe waarheden af te leiden. Geen wetenschap is tot een behoorlijk systeem gebracht, wanneer niet haar beginselen nieuwe waarheden aan het licht brengen, en omgekeerd moet ook iedere theorie, iedere formule waarheid tot grondslag hebben. De strengste eischen in dit opzicht stellen de wijsbegeerte (de bespiegelende wetenschap) en de wiskunde (de stellige wetenschap). Van den verschillenden aard en de bronnen van elke

wetenschap hangt de wijze van doeltreffende indeeling af, ja zelfs voor een zelfde wetenschap zal men soms genoodzaakt zijn verschillende stelsels te gebruiken, wanneer voor de verwerking der feiten verschillende uitgangspunten moeten worden gekozen.

Terwijl de wetenschap tot doel heeft het verkrijgen van kennis en wel door inspanning van den geest, is kunst evenmin wetenschap, als dat haar voortbrengselen ontstaan door toepassing der wetenschap zonder aangeleerde vaardigheid. Kunst is een telg van gevoel en verbeelding en beoogt veredeling door ontwikkeling van het gevoel, vooral het schoonheidsgevoel, terwijl de wetenschap veredeling door ontwikkeling en vermeerdering van kennis zoekt, in de eerste plaats waarheid wil. Het is dus begrijpelijk dat men een deel der literatuur, de dichtkunst, waarbij voornamelijk op schoonheid van voorstelling gelet wordt, onder de schoone kunsten rangschikt, al heeft men hier uitsluitend te doen met arbeid van den geest. Kunst en wetenschap staan in nauw verband tot elkaar, want in alle kunstgewrochten straalt kennis door en kunst kan zich openbaren waar de wetenschap zich uit. Ook huldigen en waardeeren zij elkander in de filosofie en theorie der kunst.

Alle wetenschappen zijn van denzelfden oorsprong en getuigen van één geest. Hoezeer haar verschillende vakken soms ook schijnen uit één te loopen, staan zij toch in nauw verband tot elkaar. Geen tak der wetenschap staat op zichzelf, zij vullen elkander aan, dragen tot elkaars ontwikkeling bij en hebben punten van aanraking. Het nut van den eenen is even groot als dat van den anderen. Men dwaalt dus, wanneer men eenig vak van wetenschap, dat in nadere betrekking tot het dagelijksch leven en zijn veelvuldige eischen staat (de zoogenoemde practische wetenschappen) hooger stelt dan de theoretische of bespiegelende kennis, die zich meer beweegt in de wereld der gedachten en het geestelijk leven tot onderwerp van studie heeft. Slechts schijnbaar is ook het onderscheid tusschen hoofd- en hulpwetenschappen, dat men zelfs thans nog maakt door hulpwetenschap te noemen, wat dient tot beter begrip b. v. der geschiedenis, rechtsgeleerdheid, godgeleerdheid enz. Elke wetenschap is zelfstandig en van gelijke waarde als de andere, want zij vullen elkander aan en strekken daardoor de een der andere tot hulp.

Veel takken van wetenschap zijn door de eischen van het leven ontwikkeld en gevormd, zooals de zoogenaamde faculteiten (geneeskunde, letteren, filosofie, rechts- en godgeleerdheid), de staats-, handels- en krijgswetenschappen enz. Elk dezer vakken heeft zich om een eigen middelpunt tot een zelfstandig geheel gegroepeerd en voert zijn eigenaardig bestaan naar bepaalde beginselen. Het geheel der wetenschappen zou tot een menigte van enkele wetenschappen verbrekken, wanneer niet de kenschetsende eigenschappen van elk, uit steeds hooger en algemeener gezichtspunt beschouwd, versmolten en wegvielen; wanneer niet de afzonderlijke wetenschappen zich eerst tot kleinere en dan weder tot grootere groepen en ten slotte tot één systematisch geheel lieten verbinden. Deze verscheidenheid der afzonderlijke wetenschappen tot één geheel te brengen en daardoor een stelsel der wetenschappen te vormen, is het oogmerk van de theorie der wetenschappen of der Encyclopaedie. Zij

beijvert zich het geheel der wetenschappen te ontvouwen en aan te toonen hoe zij als de deelen van een bewerktuigd lichaam in werkzame verhouding en gemeenschap staan, zoowel onder elkander als tot het geheel: het beginsel dat haar alle doordringt, leven geeft en samensnoert.

Nochtans heeft het groote bezwaren een leidende gedachte te vinden voor een stelselmatige indeeling der wetenschappen, zooals zij zich hebben ontwikkeld. Men heeft dat op verschillende manieren beproefd, zonder echter tot eenheid te geraken. Naast de indeeling in redelijke (rationeele) en ervarings- (empirische) wetenschappen, welke eerste wijsbegeerte en wiskunde, delaatste de overige vakken zou bevatten, staat de splitsing in scholastieke of nominale wetenschappen, die zich tot de uiting onzer gedachten en kundigheden bepalen, en werkelijke (reëele) wetenschappen, welke de producten en ervaringen van den geest in hun betrekking tot bepaalde voorwerpen behandelen. Meer bijval dan de beide voorgaande stelsels vond het systeem van den Duitschen wijsgeer Krug, dat onderscheidde in vrije, gebondene en gemengde wetenschappen. Tot de eerste rekende hij die, waarvan de grondstof empirisch is, n.l. de letterkunde en de geschiedenis, alsook die, waarvan de grondstof rationeel is, n.l. de wiskunde en de wijsbegeerte, en die, waarvan de grondstof empirisch-rationeel is, n.l. de natuurkunde en de kennis van den mensch, — tot de tweede de leerstellige godgeleerdheid en de leerstellige rechtsgeleerdheid, — tot de derde de staatkunde en de geneeskunde.

Bij de hier volgende indeeling is als grondslag het onderwerp gekozen, welk beginsel evenwel niet slaafs wordt gevolgd met het oog op het practisch doel van het werk.

Al het menschelijk weten behoort in de eerste plaats tot een algemeene wetenschap: de wijsbegeerte, de wetenschap der wetenschappen, en daarna tot bijzondere wetenschappen. Naar de verschillende onderwerpen der menschelijke ervaring zijn deze laatste in drie hoofdgroepen verdeeld: 1°. wiskunde, de kennis van ruimte en tijd, 2°. natuurwetenschappen, 3°. wetenschappen met betrekking tot den mensch. Wij krijgen dus twee hoofdafdeelingen met de volgende onderverdeeling:

A. Algemeene wetenschap: Wijsbegeerte.

B. Bijzondere wetenschappen.

I. Wiskundige wetenschappen.

II. Natuurwetenschappen.

1. Natuurkunde (Physica).

2. Scheikunde (Chemie).

3. Leer der bewerktuigde lichamen (Physiologie).

4. Sterrenkunde (Astronomie).

5. Aardrijkskundige (Tellurische) wetenschappen.

a. Wis- en Sterrenkundige aardrijkskunde.

b. Natuurkundige aardrijkskunde.

c. Staatkundige aardrijkskunde.

6. Natuurlijke historie.

a. Delfstofkunde (Mineralogie).

- b.* Plantenkunde (Botanie).
 - c.* Dierkunde (Zoölogie).
- 7. Natuurkunde van den mensch (Anthropologie).
- III. Wetenschappen met betrekking tot den mensch.
 - 1. Geschiedkundige wetenschappen.
 - 2. Godsdienstwetenschap.
 - 3. Taal- en Letterkunde.
 - 4. Wetenschappen der samenleving.
 - a.* Nijverheid.
 - b.* Verkeer.
 - c.* Staatswetenschappen.
 - d.* Rechtsgeleerdheid.
 - e.* Opvoedkunde.
 - 5. Kunst.

A. Algemeene wetenschap.

WIJSBEGEERTE.

De beteekenis van philosophie (eigenlijk: liefde tot de wijsheid, begeerte naar juiste kennis) is door de verschillende wijsgeerige stelsels op onderscheidene wijze verklaard. Over het algemeen heeft zij geen betrekking op een bepaald onderwerp of een bepaalde wetenschap, maar is veeleer de kennis door nadenken verkregen en uit den aard der verschijnselen afgeleid. Zij is de algemeene, universeele wetenschap, die zich beweegt over elk gebied, over tijd en ruimte, bouw en inrichting van het heelal, het wezen van den menschelijken geest, God, staat, huisgezin, enz. Alle waargenomen feiten, als afzonderlijke organen van het lichaam onzer kennis, moeten, op straffe van een ordeloze hoop ervaringen te blijven, door den doordringenden adem der wijsbegeerte als met leven worden bezielde, evenals het bloed, dat in de aderen stroomt, zich in elk deel van het lichaam bevindt, de deelen en het geheel voedt en leven doet. Wilt dus geen wetenschap zich aan den invloed der philosophie kan onttrekken, maar juist in haar de kroon van haar leven ziet, zoo ontleent evenzeer omgekeerd de wijsbegeerte haar grondstoffen uit elk gebied van kennis, daar zij zich ook tot een bijzondere wetenschap heeft gevormd. Als zoodanig houdt zij zich dan bezig met het beantwoorden van zulke vragen, die bij de waarneming van alles wat ons omringt, onwillekeurig oprijzen, en door de overige wetenschappen als aangenomen en bewezen worden beschouwd; zooals bij de natuurwetenschappen het begrip van zijn en worden, van zelfstandigheid, beweging, kracht, stof, oorzaak en gevolg; bij de wiskunde de begrippen van ruimte en getal. De wijsbegeerte beslist dan in hoogste ressort, wijst de meest algemeene punten van aanraking aan en legt het fundament voor het geheel, wordt dus

dan de wetenschap der grondstellingen. Als zoodanig staat zij schijnbaar boven de overige wetenschappen.

Als een afzonderlijke wetenschap doet de wijsbegeerte zich voor als een verscheidenheid van philosophische wetenschappen, welker grenzen en betrekkingen tot elkaar evenwel, in overeenstemming met de verschillende indeelingen, op onderscheidene wijze zijn bepaald.

De eenvoudigste verdeeling is die in metaphysica, ethica en aethetica.

1. De metaphysica, door de ouden physica genoemd, is de wetenschap der eerste oorzaken van de verschijnselen; zij behandelt de begrippen, die als het ware het geraamte van alle theoretische kennis vormen; n.l. de vragen over zijn en worden, kracht en stof, ruimte en tijd.

2. De ethica, of zedeleer en moraal in algemeenen zin, is de kennis van goed en kwaad.

3. De aethetica, of leer der zintuigen, is, in den ruimsten zin opgevat, de wetenschap van den mensch als gevoelend wezen, waarvan de schoonheidsleer of aethetica in engeren zin een onderdeel is.

Deze wetenschap der wijsbegeerte, bij wier beoefening de gedachte van stelling tot stelling voortschrijdt en de uitkomsten in stellingen worden neergelegd, grondt zich op de logica, de denkleer, die zich bezighoudt met het vormen der gedachte, die den weg aanwijst waarop men tot een zuiver oordeel komen moet en in dien zin behandelt zij niet zoozeer den inhoud der gedachte dan wel de methode van gedachtenvorming. Zij wijst aan in hoever het verband eener gedachtenreeks al of niet steekhoudend kan worden genoemd.

B. Bijzondere wetenschappen.

I. Wiskundige wetenschappen.

Mathematica of wiskunde (afgeleid van een Grieksch woord, dat weten beteekent) is de wetenschap van de verschillende vormen der grootheden en wordt daarom het best als leer der grootheden omschreven. Zij leert de verklaring, berekening en meting van grootheden, haar vergelijking, verhouding, waardebepaling en het zoeken van onbekende grootheden. Een beschouwing der grootheden op zich zelf heet zuivere wiskunde, in verband met andere zaken toegepaste wiskunde.

A. De zuivere wiskunde behandelt getal- of ruimtegrootheden; in het eerste geval noemt men haar arithmetica of rekenkunde, in het laatste geometrie of meetkunde.

1. De rekenkunde of getallenleer wordt weder verdeeld in rekenkunde in beperkten zin en in analyse.

a. De rekenkunde in beperkten zin houdt zich in de eerste plaats bezig met de veranderlijke waarde der getallen, voornamelijk met hun vormen

en verbinding. Men onderscheidt haar weder in *aa*) cijferkunde, die ons leert de vier hoofdregels der rekenkunde in geheele getallen en in breuken, de leer der evenredigheden, de vierkants- en kubiekworteltrekking, alsmede het rekenen met logarithmen, en in *bb*) hoogere rekenkunde, die de eigenschappen der getallen, zonder rekening te houden met een bepaald getalstelsel (algemeene getallenleer), de ontbinding der geheele getallen in factoren, de kettingbreuken enz. behandelt.

b. De analyse beschouwt alle grootheden als onbekende getallen, en rekent met letters als algemeene cijferteekens. Zij omvat dus de letterrekenkunde in den ruimsten zin, en wordt in twee deelen verdeeld: de algebra of stekunde en de eigenlijke analyse.

aa. Algebra (een Arabisch woord) is de leer der vergelijkingen, de methode om vraagstukken door vergelijkingen op te lossen. Soms, hoewel minder te recht, wordt algebra voor analyse gebruikt.

bb. De eigenlijke analyse wordt weder onderverdeeld in 1) de analyse van eindige en 2) van oneindige grootheden. Gene, ook theorie der functiën genoemd, is de wetenschap van de vormen der grootheden en omvat de leer der reeksen (progressiën), combinatiën, logarithmen, de analyse der kromme lijnen enz. Deze bestaat uit drie hoofddeelen: de differentiaal-, integraal- en variatierekening.

2. De geometrie of meetkunst is dat deel der wiskunde, hetwelk handelt over de grootheden der ruimte. Evenals de rekenkunde laat zij zich splitsen in lagere en hoogere geometrie.

a. De lagere geometrie omvat de leer der rechte lijn en haar verbindingen, de rechtehoeken en der lichamen, die door vlakken worden begrensd; van den cirkel, bol, cylinder en kegel. De voornaamste bepalingen der lagere meetkunde verdeelt men in 1) longimetrie of de bepalingen der rechte lijn op zich zelf; 2) planimetrie of vlakke meetkunst, de leer der in één vlak liggende lijnverbindingen en figuren; 3) stéréometrie, ook lichaamsmeting genoemd, of de leer der verbindingen van lijnen en vlakken in de ruimte, voornamelijk van lichamen.

Een wetenschap op zich zelf vormt de trigonometrie of driehoeksmeting, die den vlakken inhoud der figuren en den lichaamsinhoud der voorwerpen leert berekenen. Zij wordt onderverdeeld in vlakke en spherische trigonometrie. Als een onderdeel der trigonometrie beschouwt men meest ook de goniometrie, die de vergelijking der hoeken en bogen met hun sinus, cosinus, tangenten enz. evenals de verhoudingen dier lijnen onderling behandelt.

b. De hoogere geometrie houdt zich bezig met de gebogen of kromme lijnen (uitgaande van de kegelsneden) en de daardoor begrensde vlakken; verder met de gebogen vlakken en de daardoor begrensde lichamen enz. Men bedient zich hierbij van de algebra en analyse, waarom dit deel der meetkunde ook wel analytische geometrie genoemd wordt. Een in den laatsten tijd beoefende tak der meetkunde is de beschrijvende of descriptieve geometrie, welke de voorwerpen met drie afmetingen (lichamen), doorsneden

van gebogen vlakken, enz. op een plat vlak juist leert beschrijven, en ook de projectie-leer omvat.

B. De toegepaste wiskunde bevat die wetenschappen, welke, ofschoon op een ander gebied thuis behoorende, aan de grondstellingen der wiskunde haar bruikbaarheid danken. Men rekent daartoe de mechanische, optische en astronomische wetenschappen. Naar hun onderwerpen evenwel behooren deze vakken tot de natuurwetenschappen.

Nog voegt men bij de toegepaste wiskunde de volgende zeven vakken, die de regels der wiskunde in het practische leven in toepassing brengen.

1. De practische rekenkunde waaronder behooren de handels-, rechtskundige en staatkundige rekenkunde (berekeningen voor loterijen, verzekeringsmaatschappijen, sterfteverhoudingen, van den waarschijnlijk en gemiddelden levensduur, enz.)

2. De landmeetkunde of practische geometrie; die in een lagere en hogere wordt verdeeld; a) de lagere, of landmeetkunst in de gewone beteekenis, stelt zich ten doel het opmeten van kleine landstreken, daaronder begrepen het nivelleeren en viseeren. Heeft de landmeetkunst evenwel tot doel b) het bepalen der oppervlakte en bodemgesteldheid van groote landstreken en deelen der aarde door zoogenoemde triangulatiën, dan noemt men haar meest geodesie. Tot haar verrichtingen behooren ook de graadmetingen. De meting van hoogten, bergen, enz. met behulp van meetwerktuigen of barometers wordt door de hypsometrie of hoogtemeting geleerd

De cartographie leert ons de resultaten der geodesie en hypsometrie in situatietekeningen en landkaarten van allerlei soort voor oogen te stellen.

3. De practische mechanica of werktuigkunde.

4. De burgerlijke of civiele bouwkunde.

5. De waterbouwkunde.

6. De krijgswetenschappen, vooral de artillerie en vestingbouwkunde.

7. De zeevaartkunde, voornamelijk de scheepsbouwkunde en stuurmanskunst.

Bij de vijf laatsten treedt de wiskunde echter meer als hulpwetenschap op, daar deze vakken, in haar geheel beschouwd, bij wetenschappen van anderen aard zijn te rangschikken. (Zie III, 4 a, b en 5).

II. Natuurwetenschappen.

Onder natuur verstaat men de onbegrensde ruimte of het heelal, benevens alle daarin aanwezige stoffen, daarin werkende krachten en wisselingen, of het geheel van al wat door de zintuigen kan worden waargenomen. De door waarnemingen verkregen kennis der natuur, voor zoover zij namelijk onder het bereik van den mensch en zijn zintuigen valt, vormt het onderwerp der natuurwetenschappen.

Terwijl bespiegeling over het wezen en de grenzen der natuur en over het verband der afzonderlijke natuurwetenschappen onder toetsing aan de mensche-

lijke rede, tot de taak der natuurphilosophie behoort, bewegen de natuurwetenschappen zelf zich steeds op den vasten grond der waarneming. Het groot aantal verschijnselen, waarin de natuur zich aan onze zintuigen openbaart, wordt door classificatie tot een stelsel gevormd en vervolgens na opsporing en aanwijzing der werkende natuurwetten tot wetenschap verheven. Tot bereiking van dit doel zijn proefnemingen en de hulp der wiskunde noodig; terwijl de natuur door de eerste gedwongen wordt de haar voorgestelde vragen te beantwoorden, wordt met behulp der laatste aan de weiten, die op een bepaald gebied van verschijnselen heerschen, een wiskundig juiste uitdrukking gegeven. De vakken der natuurwetenschappen, welke op deze wijze kunnen worden behandeld, worden daarom bij voorkeur exacte wetenschappen genoemd.

Daar de natuur zich deels in voorwerpen, deels in verschijnselen aan ons openbaart, wordt de algemeene natuurwetenschap ook in twee deelen gescheiden: in de wetenschap der voorwerpen en in die der verschijnselen. Alle natuurverschijnselen nu laten zich in drie hoofdgroepen verdeelen: in verschijnselen, welke de lichamen opleveren voor zoover deze geen verandering ondergaan (physische verschijnselen), in zulke waarbij het voorwerp van aard verandert (chemische) en in levensverschijnselen (biologische, physiologische), zoodat ook de wetenschap der natuurverschijnselen in drie vakken kan worden gescheiden: 1) in physica, 2) in chemie en 3) in physiologie. Eveneens wordt de wetenschap der natuurvoorwerpen gesplitst, naarmate de onderzoeker zijn oog richt op het heelal (cosmos), den aardbol, de aan zijn oppervlakte gebonden organische en anorganische lichamen, of op den mensch. Daardoor komen wij als van zelf tot vier hoofddeelen van de wetenschap der natuurvoorwerpen: 1) de cosmographie of astronomische wetenschappen, 2) de aardrijkskundige of tellurische wetenschappen, 3) de natuurlijke historie en 4) de natuurkunde van den mensch. Deze zeven groepen van natuurwetenschappen worden elk afzonderlijk weder als volgt begrensd:

1. NATUURKUNDE.

De natuurkunde of physica behandelt de verschijnselen, welke de lichamen opleveren, voor zoover deze geen verandering in hun samenstel ondergaan. Zij omvat de kennis der stof, der krachten welke op de stof werken en der veranderingen die zij ondergaat; dus der zwaartekracht, veerkracht, cohesie, van het geluid, licht, der warmte, electriciteit, van het magnetisme, enz. Men spreekt van experimenteele of proefondervindelijke natuurkunde voor zoover de wetenschap niet verder gaat dan de enkele beschrijving der verschijnselen, die waargenomen worden; zoekt zij evenwel met behulp der wiskunde de wetten af te leiden, die de verschijnselen beheerschen, dan heet zij mathematische natuurkunde.

De leervakken der afzonderlijke natuurkundige verschijnselen onderscheidt men in:

1. De mechanische wetenschappen of de leer der verschijnselen,

die de lichamen in evenwicht en in beweging vertoonen. De leer van het evenwicht der lichamen in rust bevat:

a. De statica, die weder in 1) de statica der vaste lichamen of eigenlijke statica, 2) de statica der vloeistoffen of hydrostatica en 3) de statica der luchtvormige lichamen of aerostatica wordt verdeeld. De leer der lichamen in beweging omvat:

b. De dynamica, waarbij men evenals bij de statica onderscheid maakt in 1) de dynamica der vaste lichamen of eigenlijke dynamica, 2) de dynamica der vloeistoffen, hydrodynamica of hydraulica en 3) dynamica der gassen, aerodynamica of pneumatica. De practische toepassing der mechanische leervakken geeft het aanzijn aan de werktuigkunde of machineleer.

2. De acoustiek of de leer der geluidgolven en haar voortplantingen.

3. De leer der warmte.

4. De optische wetenschappen of de theorie van het licht. Daarbij behooren a) de leer der kleuren, b) van het perspectief en c) der schaduw.

Onder microscopie verstaat men niet alleen de leer van de samenstelling en het gebruik van den microscoop, maar rekent daaronder ook veelal de verschijnselen, verkregen door beschouwing van bewerkte en onbewerkte lichamen met den microscoop.

5. De zoogenaamde dynamische physica, die de leer der electriciteit en van het magnetisme omvat.

2. SCHEIKUNDE.

De chemie behandelt de verschillende soorten der stof, de oorzaken, wetten en gevolgen harer verbindingen met elkaar tot homogene lichamen, de eigenschappen dezer verbindingen en de middelen om ze tot stand te brengen en weder in haar bestanddeelen te ontleden. Zij onderscheidt zich van de physica daardoor dat zij niet zooals deze de stof en haar eigenschappen in het algemeen en de door de algemeene eigenschappen ontstane verschijnselen behandelt, maar slechts de verschillende bestanddeelen der stof beschouwt, zooals die zich in hun werking op, of verwantschap met elkaar vertoonen. Terwijl de wetten der natuurkunde het gansche heelal beheerschen, beperkt de scheikunde zich tot onderzoekingen enkel van het aardse (tellurische). Scheikundig onderzoek der hemellichamen kan men rangschikken onder de optische wetenschappen. Tot nog toe heeft de wiskunde geen belangrijken invloed op de scheikunde kunnen uitoefenen, alleen kan men in de stœchiometrie (de leer van de verhouding en der equivalenten in de stof) de verhoudingen wiskundig bepalen.

Hebben de werkzaamheden van den chemicus slechts ten doel de wetenschap te bevorderen door nieuwe ontdekkingen en theorieën, dan noemt men haar zuivere of theoretische chemie, daartegenover staat de practische chemie, die met een of ander practisch doel de verschillende methoden en

bewerkingen doet kennen, waardoor een verbinding of oplossing wordt verkregen. De omstandigheid dat de chemicus uit vroegere tijden zich bijna alleen met het laatste bemoeide, is oorzaak dat chemie scheikunde wordt genoemd. Bepaalt de practische chemie zich tot het vervaardigen van stoffen, die voor het dagelijksch leven van belang zijn, dan noemt men haar toegepaste scheikunde. Behandelt deze bijzondere soorten van stoffen, dan verkrijgt zij verschillende namen, als:

- a. Technische chemie, die beroepen en kunsten ten dienste staat.
 - b. Landbouwscheikunde, die zich het onderzoek van den grond, der gewassen, meststoffen enz. ten doel stelt.
 - c. Pharmaceutische chemie, die de artsenijsbereiding leert.
 - d. Gerechtelijke scheikunde, die onderzoek doet naar de chemische werking van vergiftigingen of vervalschingen, welke de gezondheid schaden, op menschen en dieren.
 - e. Physiologische chemie, die de stoffen onderzoekt, waaruit het menschelijk en dierlijk lichaam bestaat of die daarin worden gevormd, zooals bloed, melk, beenderen, celweefsel, enz.
- Geldt het onderzoek de omzettingen, die deze stoffen in een ziek lichaam hebben ondergaan, dan noemt men het
- f. Pathologische chemie.

De theoretische scheikunde wordt in twee hoofdafdeelingen gesplitst: 1) de leer der enkelvoudige verbindingen, zooals van metalen, zuurstof, waterstof, stikstof, chloor, enz. en 2) der samengestelde verbindingen. Daar de laatste bijna zonder uitzondering zulke zijn, die of in planten en dieren gevonden, of met behulp van stoffen, daaruit ontleend, gevormd worden. Zoo noemt men dit tweede gedeelte ook dikwijls organische scheikunde, die dan weer onderverdeeld wordt in plantenscheikunde (phytochemie) en dierenscheikunde (zoöchemie). In tegenstelling hiermee draagt de eerste hoofdafdeeling den naam van anorganische scheikunde, waarvan de mineralogische chemie een onderafdeeling vormt.

Alchimie noemt men de proefnemingen van vroegere eeuwen om door geheime middelen onedele of gewone metalen in edele, vooral goud, te veranderen.

3. LEER DER BEWERKTUIGDE LICHAMEN.

Physiologie beteekent eigenlijk leer der levensverschijnselen, zoodat zij ook volgens sommigen alle verschijnselen moet omvatten der natuur, die als in voortdurende wording en ontwikkeling ook als een levend organisme beschouwd kan worden, en dus zoowel de verschijnselen in het heelal en die der hemellichamen moet behandelen, als die der organische en anorganische lichamen op de aarde. Men beperkt deze wetenschap evenwel gewoonlijk tot de levensverschijnselen, die zich openbaren bij de bewerkтуigde lichamen der planten, dieren en menschen. In dezen engeren zin spreekt men van planten- en dierenphysiologie en die van den mensch. De benaming biologie, die vroeger

dezelfde beteekenis bezat, wordt thans slechts in zeer beperkten zin gebezigd, daar het de gebruikelijke aanduiding geworden is voor eenige verschijnselen op het gebied van het zenuwleven.

4. STERRENKUNDE.

Astronomie noemt men die wetenschap, welke handelt over de lichtende lichamen buiten den dampkring der aarde; hun bewegingen, toestand en betrekkingen tot den aardbol. Men noemt haar *cosmographie*, als zij ons de inrichting van het heelal in het algemeen, de zonnestelsels en groepen van vaste sterren leert kennen.

De sterrenkunde wordt verschillend ingedeeld, namelijk in:

1. Beschouwende sterrenkunde, handelende over de verschijnselen in het wereldruim in het algemeen.

2. Natuurkundige sterrenkunde, handelende over de natuurlijke gesteldheid der lichamen.

3. Wiskundige sterrenkunde, handelende over de wetten der bewegingen van de hemellichamen in het wereldruim.

4. Waarnemende sterrenkunde, bestaande in de beschrijving en het gebruik der sterrenkundige werktuigen.

Men kan haar ook in het algemeen en op het eenvoudigst verdeelen in theoretische en practische astronomie; in allen gevalle onderzoekt zij met behulp der wiskunde de wetten, volgens welke de hemellichamen zich bewegen, bedient zij zich van werktuigen om die bewegingen waar te nemen, maakt zij uit het een en het andere gevolgtrekkingen en tracht zij daardoor onze kennis van de hemellichamen uit te breiden, te volmaken en aan verschillende doeleinden dienstbaar te maken.

De astrologie of sterrenwichelaarij beweert ten onrechte de kunst te verstaan om uit den stand der sterren de toekomst, vooral van den mensch, te kunnen voorspellen. Haar komt geen plaats onder de wetenschappen toe, daar zij geheel ongelijksoortige verschijnselen met elkaar in verband wil brengen.

5. AARDRIJKSKUNDIGE (TELLURISCHE) WETENSCHAPPEN.

Het tweede hoofdoorwerp, dat de natuurwetenschappen trachten te doorvorschouwen is de aarde. Men kan dit uit drie gezichtspunten doen, beschouwende de aarde als een deel van ons zonnestelsel, als zelfstandig natuurlichaam en ten slotte als oorzaak van alle aardsche leven.

a. WIS- EN STERRENKUNDIGE AARDRIJKSKUNDE.

Gewoonlijk worden deze beide leervakken tegelijk behandeld en daarom beide benamingen wel als van gelijke beteekenis beschouwd.

De sterrenkundige aardrijkskunde beschouwt den aardbol als een onderdeel van het heelal of van den cosmos en wel als een deel van ons

zonnestelsel, als een planeet. Zij doet ons kennen de plaats der aarde in het wereldruim, de wijze en de wetten harer beweging, de zons- en maansverduisteringen, de wisseling van dag en nacht en der jaargetijden enz.

De wiskundige aardrijkskunde doet ons de gedaante en grootte der aarde kennen, de verdeeling volgens lengte- en breedtegraden enz.

b. NATUURKUNDIGE AARDRIJKSKUNDE.

Deze beschouwt de aarde als een lichaam, dat een deel uitmaakt der natuur en als een op zich zelf staand geheel, dat uit verschillende bestanddeelen is samengesteld. Zij leert haar kennen als de bodem waarop alle organische en anorganische voorwerpen worden aangetroffen; voorts van de met elkaar in verband staande natuurverschijnselen, natuurkrachten en natuurwetten met hun invloed op het bestaan, het leven en de verspreiding der planten-, dieren- en menschenwereld.

Men verdeelt de natuurkundige aardrijkskunde in twee hoofdafdeelingen:

1. De natuurkunde der aarde of geophysicsa, die ons den aardbol naar zijn algemeen natuurkundige eigenschappen (warmte, magnetismus der aarde, enz.) doet kennen.

2. De geologie, die de theorieën omvat over de bestanddeelen der aarde, haar bouw, ontstaan en trapsgewijze vorming. Als onderdeelen heeft men naar de drie hoofdbestanddeelen der aarde drie afzonderlijke wetenschappen:

- a.* De geologie in beperkten zin (in dit geval veelal geognosie geheeten), die bouw en samenstel van de vaste deelen der aarde behandelt;

- b.* De hydrologie, die de drupvormig-vloeibare bestanddeelen der aarde of het water naar zijn algemeene natuurkundige eigenschappen onderzoekt, en eindelijk

- c.* De meteorologie of atmospherologie, die zich bezig houdt met de luchtvormig-vloeibare deelen der aarde en der lucht of atmosfeer, die onze planeet omringt.

c. STAATKUNDIGE AARDRIJKSKUNDE.

De eigenlijke geographie of staatkundige aardrijkskunde behandelt den aardbodem als de plaats, die den mensch voor zijn leven, arbeid en studie is aangewezen. Deze doet ons de aarde beschouwen uit het oogpunt van burgerlijke of staatkundige toestanden. Zij behandelt dus toestanden op de aardoppervlakte, die zich gedurig wijzigen en men spreekt dientengevolge met het oog op die wijzigingen ook van geschiedkundige aardrijkskunde en verdeelt haar in aardrijkskunde der oudheid, middeleeuwen en van den nieuwen tijd, waaronder men gewoonlijk verstaat de beschrijving van de verschillende staten en steden, die gedurende de genoemde groote perioden der menschelijke geschiedenis vermelding verdienen.

Op een ander standpunt plaatst men zich, als men spreekt over een aardrijkskunde der Grieken, Romeinen enz., ja zelfs over een aardrijkskunde van

Herodotus, en daarmee dan bedoelt de ontvouwing van den omvang der aardrijkskundige kennis, die de Grieken en Romeinen en andere beschaafde volken bezaten, alsmede van die, welke naar men meent ten grondslag ligt aan de geschriften van sommige schrijvers. Daartoe behoort ook de zoo-genaamde bijbelsche aardrijkskunde, die de aardrijkskundige kennis leert, welke door de schrijvers van het Oude en Nieuwe Testament werd aan den dag gelegd. Strikt genomen behooren evenwel dergelijke onderwerpen niet tot de geschiedkundige aardrijkskunde, maar veeleer tot de geschiedenis der oudheid.

Een andere wijze van indeeling betreft den omvang der behandelde stof en maakt onderscheid tusschen algemeene en bijzondere geographie. De eerste beschouwt de geheele aarde met betrekking tot ruimte, natuur en staatkunde als een bewerktuigd geheel, terwijl de tweede zich bepaalt tot de aardrijkskundige toestanden van enkele landstrecken (chorographie), en wanneer zij zich tot nog kleiner onderwerpen beperkt, zoodat zij slechts de beschrijving geeft van steden of landschappen, topographie of plaatsbeschrijving wordt.

Wordt de aardrijkskunde behandeld uit het oogpunt van handelsbelangen en handelsbehoefden, dan krijgt men de handelsaardrijkskunde en door het op den voorgrond treden van militaire doeleinden ontstaat de militaire aardrijkskunde.

6. NATUURLIJKE HISTORIE.

Onder natuurlijke historie verstaat men de beschrijving der organische en anorganische natuur, der levende en levenlooze natuurlichamen. Naar de drie rijken, waarin men deze lichamen indeelt, onderscheidt men delfstofkunde, plantenkunde en dierkunde.

a. DELFSTOFKUNDE.

Mineralogie of delfstofkunde is de kennis der in hun massa gelijksoortige voorwerpen der aarde, de delfstoffen of anorganische lichamen. Daar deze zich laten verdeelen in twee hoofdgroepen, de eigenlijke of enkelvoudige en de gemengde mineralen, steen- of rotssoorten, zoo wordt ook de mineralogie in twee afzonderlijke wetenschappen, in de eigenlijke mineralogie of oryctognosie en de geognosie gesplitst.

A. De mineralogie in beperkten zin of oryctognosie is de leer der enkelvoudige mineralen, die uitwendig of bij de bewerking zuiver schijnen, maar toch meest scheikundig samengesteld zijn.

B. De geognosie is de leer der gemengde mineralen, waaruit de vaste aardkorst bestaat. Zij wordt onderverdeeld in:

1. De gesteentenleer of petrographie ook soms lithologie genaamd, die de beschrijving der steen- en rotssoorten bevat.

2. De vormenleer, die zich afgeeft met de in- en uitwendige vormen, die zij vertoonen.

3. De lagenleer, ook stratographie of bathrologie, die de onderlinge ligging en verbinding van lagen, massa's en gangen of deze zelf doet kennen en dus de architectuur der vaste aardkorst vormt.

Een practisch zeer belangrijk deel der geognosie is ook de leer der gangen, waarin ertsen, enz. kunnen worden gevonden.

4. De petrefactenkunde, palæontologie of petrefactologie, die de als versteeningen (petrefacten) in de steensoorten besloten organische overblijfselen behandelt.

Meestentijds wordt met de geognosie in den straks bedoelden zin ook nog een zoogenaamd systeem der geognosie verbonden. Dit laatste is echter meer bepaald een onderwerp der geologie en niet der geognosie in den eigenlijken zin van het woord. Volgens de woordafleiding heeft het woord geognosie of kennis der aarde een veel uitgebreider beteekenis.

b. PLANTENKUNDE.

De botanie of plantenkunde omvat de leer der planten.

Zij wordt in twee hoofddeelen, de algemeene en bijzondere plantenkunde gescheiden.

A. De algemeene, ook wel rationeele botanie genoemd, is de wetenschap der bestanddeelen, der inrichting, der ontwikkeling, van den vorm en van het leven van het plantaardig organisme.

B. De bijzondere, ook wel geschiedkundige botanie genoemd, houdt zich bezig met de beschrijving van het plantenrijk in zijn geheel, zoowel naar zijn afzonderlijke exemplaren en met de verhouding der planten onderling, tot de aarde en tot den mensch. Men onderscheidt de volgende leervakken:

1. Phytographie of plantenbeschrijving, die weer onderverdeeld wordt in:

a. de terminologie, nomenclatuur of glottologie, die ons de bij de plantenkunde gebezigde kunsttermen verklaart;

b. de taxinomie of de leer van de rangschikking en indeeling van het plantenrijk, die nog weer wordt verdeeld in klassen- en stelselleer;

c. de phytographie in beperkten zin, die de beschrijving zoowel van het plantenrijk als van de afzonderlijke klassen, familiën, geslachten en soorten omvat.

Werken, die alle plantengeslachten beschrijven, dragen den titel van *genera plantarum*, die welke daarenboven de soorten inhouden, zijn verschenen onder de titels: *species plantarum*, *systema plantarum* of *synopsis plantarum*. Flora noemt men een stelselmatig ingedeelde beschrijving van al de in een land, streek of omgeving eener plaats in het wild groeiende planten.

2. Plantengeographie of phytogeographie is de leer van de verspreiding der planten over de oppervlakte en de wateren der aarde, alsmede

van de uitwendige voorwaarden voor haar aanwezigheid. Daarbij sluiten zich onmiddellijk aan:

3. De plantenstatistiek, die de verdeeling over de verschillende aardstreken onderzoekt, zoowel naar verhouding van de een of andere plantengroep in haar soortenaantal tot het geheel der bekende plantenhoeveelheid als tot het aantal soorten van andere groepen.

4. De plantengeschiedenis, die tot onderwerp heeft het ontstaan, de verspreiding en de voortdurende verplaatsing der gewassen, en

5. De plantenphysionomie, de leer der verschillende plantenvormen en van den indruk, dien zij op den beschouwer, den mensch in het algemeen of den dichter of kunstenaar maken.

Men kan de planten ook uit een nuttigheidsoogpunt beschouwen en spreekt dan van toegepaste botanie. Daartoe behooren *a)* de geneeskundige botanie of de leer der artsengewassen of geneeskrachtige planten, *b)* de boschbotanie, *c)* de landbouwkundige botanie, *d)* de technologische of industriele botanie en *e)* de tuinbouwbotanie of de leer der voor nut of tot sieraad geschikte tuingewassen.

C. DIERKUNDE.

Zoölogie of dierkunde is de wetenschappelijke kennis der dieren naar hun in- en uitwendigen bouw, hun levensverrichtingen, ontwikkeling, verspreiding en geschiedenis.

Evenals de botanie wordt zij in twee hoofdafdeelingen, de algemeene en de bijzondere zoölogie verdeeld.

A. De algemeene zoölogie is de wetenschap der bestanddeelen, inrichting, ontwikkeling, van den vorm en het leven van het dierlijk organisme in het algemeen, en wordt in de volgende onderafdeelingen gesplitst:

1. De zoöchemie of scheikunde der dieren, die over de stoffen, welke de bestanddeelen van het dierlijk lichaam vormen, handelt.

2. De zoötomie, of de leer van den inwendigen bouw der dieren.

3. De morphologie, die omtrent de uitwendige gedaante van het dierlijk lichaam onderricht geeft.

4. De physiologie, die het leven en de levensverrichtingen der dieren behandelt.

Een eerst in den laatsten tijd ontwikkelde tak, zoowel der zoölogie als der anthropologie, is de ontwikkelingsgeschiedenis, die het trapsgewijze ontstaan en de ontwikkeling van mensch en dier, zoowel als van enkele ledematen en organen zoekt op te sporen. Daartoe behoort ook de embryologie of de leer van het ontstaan en den groei van het vruchtbeginzel.

B. De bijzondere dierkunde houdt zich bezig met de benaming, indeeling en beschrijving der dieren naar hun in- en uitwendige kenteekenen. Evenals bij de botanie onderscheidt men vijf onderafdeelingen, nl.:

1. Zoögraphie, of beschrijving van het dierenrijk.

2. Zoögeographie, of dierkundige aardbeschrijving.

3. Dierkundige statistiek.
4. Geschiedenis der dieren.
5. Physionomie der dieren.

Fauna noemt men de beschrijving van alle in een land of streek voorkomende dieren.

Naar de afzonderlijke klassen van het rijk der dieren laat zich de zoölogie in 15 verschillende leerstukken splitsen.

1. Kennis en beschrijving der zoogdieren of mammologie;
2. idem der vogels of ornithologie;
3. idem der tweeslachtige dieren of amphibieën; amphibieologie of herpetologie genoemd;
4. idem der visschen of ichthyologie;
5. idem der schaaldieren of crustaceën;
6. idem der gekorven dieren of insecten, entomologie geheeten;
7. idem der spinnen (arachniden) of aranéologie;
8. idem der wormen of helminthologie;
9. idem der weekdieren of mollusken, conchyliologie of malacozoölogie;
10. idem der straaldieren of radiaten;
11. idem der ingewandswormen of entofoëen;
12. idem der zeenetels of acalephen;
13. idem der veelvoeten of polyphen;
14. idem der afgietseldiertjes of de in vloeistoffen levende dieren (infusoriën);
15. idem der oorspronkelijke diertjes of protozoëen.

Elk dezer 15 leervakken bevat dezelfde onderafdeelingen, die vroeger bij de zoölogie in het algemeen zijn vermeld. Men heeft een algemeene en bijzondere ornithologie, een anatomie, physiologie, geographie, enz. der vogels, visschen enz.

7. NATUURKUNDE VAN DEN MENSCH.

De anthropologie of leer van den mensch beschrijft den mensch zoowel naar zijn lichamelijke als geestelijke natuur.

Wanneer men in 't algemeen de menschheid beschouwt als een uit verschillende groepen bestaand geheel van bezielde en bewerkte wezens, dan onderscheidt men de anthropologie in:

1. anthropographie of natuurhistorische beschrijving van den mensch naar zijn soorten (rassen) en stammen, met betrekking tot hun physische (kleur, schedelvorm, gelaat, enz.) en psychische (karakter) kenmerken.
2. De anthropogeographie of de kennis van de verspreiding van het menschelijk geslacht in het algemeen en der rassen en stammen in het bijzonder over de oppervlakte der aarde. Deze beide vakken, die vroeger bij de beoefening nauwelijks gescheiden werden, worden tegenwoordig meer onder den naam van ethnologie samengevat.

De eigenlijke natuurkunde van den mensch als levend en bezielde natuurwezen groepeerde haar leervakken als volgt:

I. De morphologie of de wetenschap der menschelijke gestalte, zoowel ten opzichte van de verhoudingen van het lichaam op zichzelf en zijner deelen, als ten opzichte van het lichaam als werktuig van den geest. In dit laatste verband behooren hierbij in zekeren zin de volgende vakken:

a. De physionomie of de kunst om uit den vorm en de trekken van het gelaat, evenals in het algemeen uit het geheele uiterlijke voorkomen het karakter en gemoed af te leiden.

b. De phrenologie, woordelijk kennis van den geest, of hersenleer, poogt uit de schedelvormen van de dieren en in het bijzonder van den mensch tot de kennis hunner verstandelijke vermogens te geraken, onder aanneming van de hersenen als orgaan van den geest. Deze wetenschap wordt ook schedelleer, cranioscopie en craniologie genoemd.

II. Anatomie heet de leer van den vorm en den bouw van het bewerkte lichaam en zijner afzonderlijke deelen. Gewoonlijk gebruikt men de uitdrukking anatomie of ontleedkunde slechts met betrekking tot het menschelijk lichaam, terwijl men de ontleding der dieren zoötomie en der planten phytotomie noemt. Zij wordt verdeeld in algemeene en bijzondere anatomie.

a. De algemeene anatomie houdt zich bezig met de eenvoudige vormdeelen der ledematen en de door hen gevormde weefsels, die de systemen en organen van het dierlijk lichaam vormen en wordt dan histologie of weefselleer genoemd. Voor zoover zij echter rekening houdt met de wetten, waarnaar de weefsels en weefseldeelen ontstaan, zich met elkaar verbinden en onder sommige omstandigheden (zooals in de verschillende levensstijperken) veranderingen ondergaan, wordt zij door sommigen, vooral door de Fransche geleerden, philosophische anatomie geheeten.

b. De bijzondere anatomie, door de Franschen veelal beschrijvende anatomie genoemd, beschrijft de afzonderlijke deelen en organen van het menschelijk lichaam naar hun vorm, bouw en inwendigen samenhang. Meest houdt men zich daarbij aan een rangschikking, welke die deelen van het lichaam, die in het lichaam zelf een systeem vormen, bij elkander voegt, en splitst de anatomie in zes leervakken:

1. De osteologie of beenderenleer, met de chondrologie of leer der kraakbeengewrichten;

2. De syndesmologie of de bandenleer, die de bandorganen behandelt, waardoor de beenderen, voornamelijk in de gewrichten, aan elkaar worden bevestigd;

3. De myologie of de leer der spieren, die het stelsel der vliezige organen verklaart;

4. De angiologie, vaten- of blaasjesleer, de verklaring der bloed- en vochtvaten, alsmede van het hart;

5. De neurologie of zenuwenleer heeft het zenuwstelsel tot onderwerp;

6. De splanchnologie of ingewandenleer, die de, zich meest in de lichaamsholten bevindende organen, spraak-, keel- en ademhalings-, verterings- en geslachtsorganen, doet kennen.

Volgt men bij de beschrijving van het lichaam niet de stelselmatige rang-

schikking, maar een indeeling naar grootere of kleinere afdelingen of ligplaatsen, dan ontstaat de anatomie der ligging of topographische anatomie, die, daar haar kennis vooral voor den heilkundige van aanbelang is, ook de chirurgische anatomie wordt genaamd.

Van groot gewicht, vooral voor de eigenlijke geneeskunde, is de pathologische anatomie of de leer der veranderingen, die de vorm en bouw van het menschelijk lichaam en van zijn deelen door ziekte ondergaan. Vergelijkende anatomie wordt deze wetenschap, als haar theorieën onder voortdurende vergelijking van verschillende bewerktuigde lichamen, vooral echter van het dierlijke met het menschelijke, worden uiteengezet.

Naast de theoretische vormen der anatomie bestaat ook nog een zoogenaamde praktische anatomie of het onderricht in de ontleding, snijding en bereiding van het menschelijk cadaver tot onderzoek van den toestand en bouw van het lichaam.

III. Physiologie beteekent eigenlijk de leer van het ontstaan, het wezen, den toestand en de functiën van het bewerktuigd lichaam in het algemeen, dus van planten, dieren en menschen. Deze benaming wordt evenwel meest alleen gebruikt voor de theorie van het menschelijk leven. Zij beschouwt het lichamelijk organisme in zijn geheel en zoekt daarin den zetel, de werkzaamheid en de beteekenis der functiën te doen kennen. Voor zoover de scheikunde haar daarbij behulpzaam is, spreekt men ook van een physiologische chemie.

IV. Psychologie, of zielkunde, de wetenschap van het geestelijk leven der menschen. Zij behandelt de verschillende toestanden en gewaarwordingen, die zich door gemoedservaringen en zelfbetrachting in ons binnenste openbaren: onze gedachten, gevoelens, overleggingen en voornemens. De psychologie in dezen zin, als de natuurlijke historie van de menschelijke ziel, wordt meest als empirische psychologie onderscheiden van de bespiegelende psychologie, een onderdeel der filosofie.

Op deze vier wetenschappen verheft zich onmiddellijk als op een fundament het uitgestrekt gebied der

GENEESKUNDIGE WETENSCHAPPEN.

De geneeskunde of medische wetenschap omvat de leer der gezondheid en harer instandhouding, alsmede der ziekten en haar genezing. Daar echter de geneeskunde slechts een praktische toepassing der algemeene natuurlijke historie van den mensch is, zoo is men gewoon de anatomie en de physiologie tot de geneeskundige wetenschappen te rekenen en de studie der geneeskunde daarmee te beginnen. Het geheele gebied wordt naar de behandelde onderwerpen verdeeld in drie hoofdafdeelingen: 1) de leer der gezondheid, 2) der ziekte en 3) der bestrijding van den ziekte-toestand, waarbij zich nog 4) de geneesmiddelleer aansluit.

1. De gezondheidsleer of hygiëne leert hoe men overeenkomstig de

natuurwetten moet leven, ten einde de gezondheid te bewaren en den levensduur te verlengen.

2. Pathologie of ziektekunde noemt men de leer der storingen in den bouw, de bestanddeelen of de verrichtingen der organen. Zij omvat dus de kennis der ziekten, haar beteekenis, verschillende vormen, oorzaken, verschijnselen, enz.

3. Therapie of genezingsleer is de leer der geneeskundige behandeling, voorkoming en verzachting der ziekte toestanden, of in het algemeen der uitoefening van de geneeskundige praktijk.

Zij wordt gesplitst in twee hoofdafdeelingen, een algemeene en bijzondere therapie.

A. De algemeene therapie stelt de regels vast, die op de behandeling van alle of van veel ziekten toepasselijk zijn, over het algemeen aan elke geneeskundige hulpverleening ten grondslag liggen.

B. De bijzondere therapie onderwijst de door den geneesheer bij de bijzondere ziektevormen op te volgen handelwijze, en gaat dan in de kliniek tot de geneeswijze der afzonderlijke ziekte toestanden over. De bijzondere therapie verdeelt men thans gewoonlijk in vier vakken: de interne geneeskunde, de chirurgie, de verloskunde en de psychiatrie of geneeskunde der ziel.

a. De interne geneeskunde beschouwt ziektevormen, die in de inwendige organen zijn te zoeken, die in veranderingen der functiën en organische vochten hun oorzaak hebben en bij welker genezing chemisch-dynamisch werkende heel- en geneesmiddelen bevorderlijk zijn.

b. Chirurgie wordt genoemd de leer van het wezen en de behandeling van die gebreken in het organisme, die door werktuiglijke, uitwendige, met de hand aan te wenden middelen kunnen worden weggenomen. Daar zulke uitwendige beschadigingen gewoonlijk wonden zijn, wordt de chirurgie ook wondheelkunde of enkel heelkunde genoemd. Het gebied der chirurgie is moeielijk af te bakenen. Gewoonlijk verdeelt men haar in twee deelen: de theoretische en practische chirurgie.

c. Verloskunde (obstetrie) is de wetenschap, die de middelen aan de hand doet, waardoor het regelmatig verloop der physiologische en pathologische processen in het vrouwelijk lichaam, ten behoeve van moeder en kind bevordert, de voorkomende onregelmatige toestanden op passende wijze verholpen en bij de baring de noodige hulp kan worden verleend. Soms wordt de verloskunde ook beschouwd als een deel der gynæcologie, de wetenschap die alle leer vakken vereenigt, die het vrouwelijk organisme betreffen.

d. De geneeskunst der ziel, psychische geneeskunde of psychiatrie, leert hoe de ziekelijke toestanden van den geest zijn te beschouwen en te genezen, en wanneer dit niet uitvoerbaar is, hoe de krankzinnigen zelf en anderen tegen de schadelijke gevolgen van hun kwaal kunnen worden gevrijwaard.

4. De geneesmiddelleer is de wetenschap, die de zaken behandelt, welke weldadig, schadelijk of heilzaam tot ontspanning, storing of herstel op het menschelijk organisme werken. Onderafdeelingen zijn:

a. De bromatologie of kennis der voedingsmiddelen naar hun eigenschappen, bestanddeelen, nuttigheid of schadelijkheid voor het gezonde of zieke lichaam.

b. De toxicologie of de leer der vergiften, d. w. z. der stoffen uit de drie rijken der natuur, die den gezonden staat van het dierlijk organisme bepaaldelijk storen of vernietigen, benevens van hun bestanddeelen, eigenschappen en uitwerkselen.

c. De jamadologie of de leer der geneeskrachtige middelen tot herstel van het gestoorde of zieke lichaam. Deze omvat 1) de cosmische, tellurische en physische geneesmiddelen, als klimaat, bodem, electriciteit, galvanisme, dierlijk magnetisme, enz. Tot een bijzonder leervak van dit deel der leer van de geneeskrachtige middelen heeft zich de balneologie gevormd, d. w. z. de leer der baden in het algemeen en der minerale baden in het bijzonder, hun soorten in toepassing voor de geneeskunde; men onderscheidt daarbij de balneographie, die zich afgeeft met de beschrijving en het onderzoek der minerale wateren ten opzichte hunner scheikundige samenstelling en werking. 2) De pharmacologie, of de kennis van de werking en toepassing der artsenijen of chemische geneesmiddelen; 3) de pharmacie of apothekerskunst onderricht het verzamelen en bewaren der artsenijstoffen, het bereiden van artsenijen en het verstrekken (dispenseeren) er van naar de voorschriften van den geneeskundige. Een onderdeel hiervan is de pharmacognosie, die de artsenijen in natuurhistorische orde beschrijft, de verschillende namen en kenteekens, alsook de wijze van vermelding op de recepten aangeeft.

Een boek, dat ambtshalve de opsomming der geneesmiddelen met opgaaf der bestanddeelen ten dienste van den apotheker bevat, heet pharmacopoea.

De recepteerkunst geeft de regelen aan de hand, die door den arts bij het opstellen der recepten in het oog zijn te houden.

Voor zoover de ziekten van sommige organen, zooals van het oog, oor, der tanden, spraakwerktuigen (bij doofstommen) van bijzonderen aard zijn, of wanneer tot onderzoek en behandeling, vooral voor de hierbij zoo dikwijls noodige operatiën, bijzondere kennis en handigheid behoort, zijn deze ziekten ook het onderwerp van afzonderlijke beoefening en van op zich zelf staande geneeskundige vakken geworden, zooals b. v. de oog-, oor- en tandheelkunde.

1. De oogheelkunde of ophthalmiatrie, een reeds vanouds zelfstandig beoefend vak, dat behalve de leer van het genezen der oogziekten (ophthalmotherapie) ook de anatomische en physiologische kennis van het oog (ophthalmologie), alsmede de kennis van den aard, de oorzaken enz. zijner ziekten omvat.

2. Op dezelfde wijze wordt de oorheelkunde of otiaatriek gescheiden.

3. De tandheelkunde of odontologie behandelt den vorm en groei der tanden, de zorg voor en het behoud van gave tanden, de geneeswijze der tandziekten en het aanvullen der verloren tanden (tandmechanica) Men verdeelt haar gewoonlijk in een genees- en heelkundig of operatief gedeelte (tandchirurgie).

Behalve deze, enkele organen betreffende, geneeskundige vakken zijn in de praktijk om dezelfde redenen de leer der kinderziekten (de pædiatrie) en die der vrouwenziekten (de gynaecologie) bijzonder beoefend en uitgewerkt.

De wetenschappelijke kennis en behandeling der mismaakheden, verminderingen en verkrommingen van het menschelijk lichaam (niet alleen van kinderen) is het onderwerp der orthopædie.

In hun wezen verschillend van deze afzonderlijke geneeskundige vakken zijn de onderscheidene stelsels (geneesmethodes), zooals de homœopathie of de kunst om ziekten te genezen door middelen, waarvan het gebruik juist dezelfde ongesteldheden ten gevolge heeft; de hydrotherapie, of de kunst om ziekten door veelzijdig gebruik van koud water en andere natuurgeneeswijzen te doen verdwijnen.

Als een bijzondere en wijdvertakte wetenschap sluit zich bij de eigenlijke geneeskundige wetenschappen de geneeskundige staatsdienst (*medicina publica* of *medicina politico-forensis*) aan. Zij behartigt de toepassing der geneeskunde en haar hulpwetenschappen tot bevordering van regeeringsbelangen. Daar de staatsdienst voornamelijk ten behoeve van justitie en politie de geneeskunde noodig heeft, zoo wordt die geneeskundige dienst in twee deelen verdeeld, de gerechtelijke geneeskunde en de geneeskundige politie.

1. Tot de gerechtelijke geneeskunde of *medicina forensis* wordt de kennis van die geneeskundige vakken gerekend te behooren, welke tot beslissing of ten minste tot opheldering van twijfelachtige gevallen in rechtszaken kunnen dienen.

2. De geneeskundige politie of gezondheidspolitie zorgt voor het bewaren en de bevordering van den algemeenen gezondheidstoestand.

VEEARTSENIJKUNDE.

De veeartsenijkunde is in het algemeen de leer voor het behoud van de gezondheid der dieren en het genezen hunner ziekten, doch wordt in het bijzonder slechts tot de voor den mensch nuttige huisdieren beperkt. Zij wordt hoofdzakelijk in dezelfde vakken verdeeld als de geneeskunde. Wegens de bijzondere belangrijkheid van het paard, als het edelste en nuttigste huisdier, heeft de hippatrie of paardartsenijkunde zich tot een afzonderlijk vak der veeartsenijkunde gevormd.

III. Wetenschappen met betrekking tot den mensch.

Werd tot dusverre de mensch alleen behandeld als levend en bezielde natuurschepsel op zich zelf en deze kennis terecht gerangschikt tot de natuurkundige wetenschappen, een reeks wetenschappen van geheel anderen aard is ontstaan uit de openbaring en uitvloeisels van het menschelijk leven en handelen. Terwijl bij deze het lichaam zelf geheel op den achtergrond treedt, behandelen zij alleen hetgeen van de vroegste tijden tot op het tegenwoordige met de uitingen van den menschelijken geest in verband staat.

In de eerste plaats behooren dus hiertoe:

1. GESCHIEDKUNDIGE WETENSCHAPPEN.

Het woord geschiedenis beteekent volgens zijn afleiding eigenlijk alles wat is geschied, alsmede de beschrijving daarvan. Deze beschrijving kan gebeurtenissen van allerlei aard behandelen, zoodat er zoowel een geschiedenis van het heelal, der aarde, der natuur als van den mensch is. In het bijzonder evenwel duidt men met den naam geschiedenis aan hetgeen met den mensch is geschied, wat door hem is verricht. Geschiedenis is dus het geheel der gebeurtenissen, die onmiddellijk betrekking hebben op het menschelijk leven, voor zoover of de mensch er de aanleidende oorzaak van was, of zij op zijn besluiten een merkbaren invloed hebben uitgeoefend. Toch noemt men in het gewone spraakgebruik niet de gebeurtenissen zelf geschiedenis, maar alleen de beschrijving of het verhaal er van door de taal, het woord. De geschiedenis wijst aan hoe de toestanden onder het menschedom zich gedurende opeenvolgende tijdvakken hebben gevormd tot wat zij thans zijn.

De verwerking der geschiedkundige stof tot het verkrijgen van wetenschappelijke verhandelingen geschiedt naar de leer der critiek, die den weg aanwijst, welke gevolgd moet worden bij het onderzoek, dat tot het vormen van een oordeel over eenig onderwerp of kunstwerk leiden moet. Men maakt onderscheid tusschen wijsgeerige en geschiedkundige critiek. De philosophische critiek wikt en weegt, of iets uit een logisch en ideaal oogpunt waar kan zijn en hoe of het van een ethisch standpunt moet worden beoordeeld. Zij kan dus worden gesplitst in een wetenschappelijke, zedekundige en aesthetische critiek. De historische critiek daarentegen heeft uit te maken of iets in het algemeen geschied en of het op de wijze geschied is, zooals wordt voorgesteld. Een deel daarvan heeft betrekking op de uit de oudheid overgeleverde schriften en kunstwerken, en zoekt de echtheid, den ouderdom en de vervaardigers, over het geheel de waarde en de beteekenis er van uit te vorschen.

Evenals nu het vrije bewuste handelen van den mensch zich in verschillende richtingen laat aanwijzen, zoo kan ook de geschiedenis, daar zij den loop der menigvuldige handelingen van den mensch zoekt na te gaan, in verschillende vakken worden gesplitst. De hoofdtooneelen echter, waarop de mensch zich in zijn werken en streven openbaart, zijn het mechanische of industrieele, het maatschappelijke, het aesthetische, het intellectueele en ten slotte het zedelijk-godsdienstige. Tot het werktuigkundig gebied behoort alles, wat de mensch onderneemt tot bevrediging zijner behoeften, voor zijn bestaan of winst (landbouw, veeteelt, jacht, handel, scheepvaart, enz.); op het maatschappelijk gebied de staat, het recht, de zeden; op het aesthetische de kunsten; op het verstandelijke de wetenschap; op het godsdienstige eindelijk godsvereering en kerk; hieruit volgt dus dat er een geschiedenis is van den landbouw, van den oorlog, der staten, van het recht, der kunst, der wetenschap, van den godsdienst, enz.

In den regel echter vat men de beteekenis van geschiedenis beperkter op en rekent daaronder in de eerste plaats de

STAATKUNDIGE GESCHIEDENIS,

of den gang der maatschappelijke ontwikkeling van een deel van het menschelijk geslacht, dat binnen bepaalde grenzen besloten is. Daartoe behoort dan de geschiedenis der staatkundige instellingen en toestanden, van de wijzigingen daarin in den loop der tijden aangebracht (door oorlogen, vredesverdragen enz.) en die der maatschappelijke aangelegenheden in het algemeen. Naar gelang van den omvang der behandelde stof verdeelt men deze geschiedenis in algemeene en bijzondere geschiedenis.

De algemeene of wereldgeschiedenis bevat de beschrijving der belangrijkste lotgevallen der menschheid sedert de vroegste tijden tot op heden. Zij stelt zich tot taak ons de toestanden van het geheele menschelijke geslacht, zooals deze zich in den loop der tijden hebben gevormd, uit hun belangrijkste gezichtspunten en naar hun gewichtigste verschijnselen bloot te leggen. Men verdeelt de algemeene geschiedenis in vier tijdperken, n. l. die der Oude Geschiedenis, Middeleeuwen, Nieuwe en Nieuwste Geschiedenis.

De Oude Geschiedenis, die van de eerste stichting der staten tot aan den val van het Westersch-Romeinsche Rijk (467 na Chr.) loopt, behandelt de geschiedenis der Oostersche volken: Israëlieten, Pheniciërs, Babyloniërs, Egyptenaren, Perzen, enz.; voorts die der Grieken en van de Romeinen, terwijl er meestal ook aan toegevoegd, of als overgangstijdperk tot de Middeleeuwen beschouwd wordt, die van het Byzantijnsche of Oost-Romeinsche Rijk en van de volksverhuizingen der Gothen, Scythen, Hunnen enz.

De Middeleeuwen omsluiten het tijdperk van het einde der 5de tot het begin der 16de eeuw (ontdekking van Amerika (1492) en Kerkhervorming); hieronder valt dus ook de geschiedenis der Kruistochten.

De Nieuwe Geschiedenis sluit met het einde der 18de eeuw (de Fransche Omwenteling) terwijl het tijdperk der

Nieuwste Geschiedenis met de 19de eeuw een aanvang neemt. De beide laatste tijdvakken leveren de voornaamste stof tot de

Bijzondere Geschiedenis, die zich bepaalt tot de werelddelen, landen of volken afzonderlijk. Hiertoe behooren dus een geschiedenis van Europa, Amerika, Frankrijk, Engeland, Nederland, enz. Wordt van een dergelijk land slechts een gedeelte, b. v. provincie, op zich zelf behandeld, dan ontstaat als onderdeel de

Gewestelijke of Provinciale Geschiedenis, terwijl de geschiedenis van steden in verband met haar plaatsbeschrijving een afzonderlijke afdeeling als topographie uitmaakt.

De historische monographie beschrijft een enkel geschiedkundig feit ten opzichte van zijn oorzaken, verloop, verhouding tot andere of een reeks van andere feiten en van zijn beteekenis. Daartoe kunnen b. v. worden gebracht de geschiedenis der Perzische oorlogen, der Kruistochten, der Hervorming, der Fransche revolutie enz. Schildert een dergelijk geschiedkundig tafereel het een of ander merkwaardig persoonlijk leven naar zijn ontwikkeling, werken en

daden, en zijn beteekenis tot den tijd waarin hij leefde, dan verkrijgt men de biographie of levenbeschrijving.

De Kroniek is in het algemeen een beknopt verhaal van gebeurtenissen naar tijdsorde gerangschikt. Zij onderscheidt zich van de geschiedenis, die de belangrijkste voorvallen tot een aaneengeschaakt verhaal samenvoegt, doordien zij allerlei feiten vermeldt en hierbij enkel de orde van den tijd in acht neemt. Zij levert dus de bouwstof aan den geschiedschrijver. Men heeft bijzondere kronieken, die zich tot een enkel land of volk bepalen en algemeene, die zich tot de geheele wereld uitstrekken.

Gedenkschriften (*Mémoires*) noemt men schriftelijke mededeelingen van gebeurtenissen, welke de schrijver zelf heeft bijgewoond, of waaraan hij deelgenomen heeft. Zij onderscheiden zich van de kronieken of jaarboeken door de omstandigheid dat de schrijver uiteenzet wat met hem of om hem heen voorviel.

Tot de zoogenaamde hulpwetenschappen der staatkundige geschiedenis behooren in de eerste plaats de chronologie of tijdrekenkunde en de aardrijkskundige beschrijving. Gewoonlijk echter rekent men daaronder meer leervakken, die of de geschiedkundige stof aan het licht brengen, of de regels vaststellen, noodig bij de beoordeeling en schifting er van. Deze zijn:

1. De bronnenkennis, die zich bezig houdt met de opsporing, beschrijving en waardebepaling der eigenlijke geschiedkundige geschriften, kronieken, jaarboeken, gedenkschriften enz., waaruit de geschiedvorschcr zoowel als de geschiedschrijver de stof voor zijn onderwerp put. Veel volken en staten hebben deze geschriften reeds in groote verzamelingen bijeengebracht en gedrukt, waardoor b.v. zijn ontstaan onze Oorkondenboeken en Charterboeken, voor Duitschland de „*Monumenta Germanica historica*” van Pertz, enz.

2. De epigraphie of kennis der opschriften, de leer der ontcijfering, verklaring, beoordeeling en het gebruik der opschriften (Latijnsch *inscripciones*; Grieksch *epigrapha*) die, met het doel om een daad of gebeurtenis aan de nakomelingschap over te leveren, op tafelen, steenen, zuilen en gebouwen zijn aangebracht.

3. De diplomatiek is die wetenschap, welke de ambtelijke geschriften (diplomen of handvesten, oorkonden en akten) leert verstaan, beoordeelen en gebruiken. Zij omvat in haar geheel al die kundigheden en bekwaamheden, die voor het verstaan van en den omgang met archiefbescheiden (oorkonden en akten) noodig zijn. Zij rekent tot haar onderafdeelingen behalve de palaeographie of de leer van de beoefening en lezing van oude schriftsoorten: a) de leer van den toestand naar het uiterlijk van de formulieren der oorkonden (bijzonderheden aangaande de schrijvers, minuten en afschriften, de diplomatieke taalleer, chronologie en geographie; de phraseologie of eigenlijke formulierenkennis, kennis der tijdteekens, monogrammen en andere teekens), en waarbij ook de zegelkunde of sphragistiek als bijzonder leervak behoort; b) de diplomatieke ambtskennis die alles vereenigt wat tot goed verstand van den inhoud der archiefstukken noodig is. Bij de diplomatiek

sluit zich nauw aan de archiefkennis of de leer van de doelmatige bewaring, rangschikking en beschrijving van de onder haar beheer vallende geschriften.

De verzamelingen van oorkonden dragen meest den titel: „Diplomatorium” of „Codex diplomaticus.”

4. De heraldiek (afgeleid van herald, heraut) of wapenkunde is de wetenschap der regels, rechten, eigenschappen en beteekenis der familiewapens.

5. De numismatiek of munt- en penningkunde is de wetenschap, die de munten en penningen uit het oogpunt van het technisch, artistiek en geschiedkundig belang beoordeelt.

6. De archæologie of oudheidkunde, ook kennis der gedenkteekenen genoemd, houdt zich bezig met de beschrijving van kunstwerken, gereedschappen en dergelijke tastbare overblijfselen uit de oudheid van verschillende volken. Tot de geschiedkundige hulpwetenschappen rekent men gewoonlijk ook

7. De genealogie of geslachtsrekenkunde, d. w. z. de wetenschappelijke behandeling der omstandigheden van familiën en geslachten met betrekking tot hun oorsprong, den duur van hun bestaan en verspreiding.

Strekt de geschiedenis zich ook uit over andere tooneelen van menschenlijke handelingen, dan ontstaat de

ALGEMEENE GESCHIEDENIS DER BESCHAVING,

die meer in 't bijzonder den loop der ontwikkeling van het menschdom behandelt. Tot de afzonderlijke vakken van de geschiedenis der beschaving zijn te brengen:

1. De geschiedenis der stoffelijke beschaving, ook wel geschiedenis van den vooruitgang genoemd, d. w. z. de geschiedenis der technische of werktuigkundige verrichtingen van den mensch. Daartoe behooren de geschiedenis der uitvindingen, der bedrijven in het algemeen zoowel als in het bijzonder (de geschiedenis van den landbouw, enz.), de handelsgeschiedenis en die der scheepvaart, de krijgsgeschiedenis.

2. De geschiedenis der zeden, die o. a. ook de geschiedenis der gebruiken en plechtigheden, kleederdrachten, mode enz. behandelt.

3. De geschiedenis der wetenschap, gedeeltelijk in het algemeen, gedeeltelijk der afzonderlijke wetenschappen, naar haar inhoud, niet naar haar vorm. Dit laatste is het doel van

4. De letterkundige geschiedenis, die de beschrijving levert van den oorsprong, de voortdurende ontwikkeling en bevestiging der beschaving, zooals deze zich in de geschriften der opvolgende tijdperken openbaart. (Zie de afd. Taal- en letterkunde)

5. De kunstgeschiedenis omvat de beschrijving van den oorsprong, de ontwikkeling, den bloei en het verval der schoone kunstvormen. In het spraakgebruik heeft deze benaming echter slechts betrekking op de bouwkunst, beeldhouwkunst en schilderkunst, terwijl men de geschiedenis der muziek en der welsprekendheid afzonderlijk behandelt. De geschiedenis der laatste, of der

poëzie en van het proza, als de beide hoofdvormen van kunstuiting door de taal, vormt dan het onderwerp der letterkundige geschiedenis in beperkten zin.

6. Godsdienstgeschiedenis heet de beschrijving van het ontstaan, de ontwikkeling en verspreiding der godsdienstige denkbeelden in het algemeen en der afzonderlijke godsdienststelsels in het bijzonder. Als afzonderlijke takken der algemeene godsdienstgeschiedenis kan men voornamelijk beschouwen de beschrijving van het Brahmanisme, Boeddhisme, Islamisme, verder van den godsdienst der oude Egyptenaren, der Pheniciërs, der Perzen (van Zoroaster), der Grieken en Romeinen, der Kelten, der Germanen en Scandinaviërs, der Slaven en Finnen, alsmede van de godsdienstige instellingen van het Jodendom en van het Christendom.

Behandelt de godsdienstgeschiedenis uitsluitend het ontstaan, de lotgevallen en den toestand van de afzonderlijke vereenigingen tot openbare godsvereering, dan wordt zij kerkgeschiedenis.

7. De rechtsgeschiedenis ontvouwt de geschiedkundige ontwikkeling der rechtsbegrippen, rechtsinstellingen en rechtspleging bij de verschillende volken. Zij is uiterlijke rechtsgeschiedenis, als zij alleen een chronologische opsomming der rechtsbronnen, wetten en rechtsboeken, hun geschiedenis en die hunner invoering, enz. geeft en inwendige rechtsgeschiedenis, als zij het recht van één of meer volken naar de trapsgewijze ontwikkeling van het begin af, in zijn onmiskenbaar verband met den stand der beschaving in elk tijdvak, zoekt aan te toonen. De universeele rechtsgeschiedenis houdt zich bezig met de ontwikkeling van het recht bij alle volken en in alle tijdvakken, de bijzondere behandelt slechts den loop der ontwikkeling van het recht bij een enkel volk.

2. GODSDIENSTWETENSCHAP.

Terwijl de algemeene geschiedenis van den godsdienst den ontwikkelingsgang van het godsdienstig leven der menschheid tot onderwerp heeft, behandelt de godsdienstwetenschap of de theologie de wetenschappelijke kennis en beschrijving van de theoretische en practische voorschriften van den godsdienst in het algemeen en der afzonderlijke godsdienststelsels.

Beschouwt men de theologie slechts als een ontwikkeling der uit de rede ontsproten godsdienstige begrippen, dan heet zij wijsgeerige of natuurlijke theologie; daartegenover staat de stellige of geopenbaarde theologie, die de leerstellingen der afzonderlijke godsdiensten behandelt. Er zullen daarom even zooveel stellige theologieën zijn als er geopenbaarde godsdiensten onder de menschen bestaan, dus een Chineesche (door Confusius gestichte), een Boeddhistische, een Brahmaansche, een Joodsche, een Mahomedaansche en een Christelijke theologie. Als de belangrijkste onder de godsdiensten, die als geopenbaard gelden, treedt echter het Christendom op, waarom dan ook het begrip van geopenbaarden of positieven godsdienst meestal tot den Christelijken godsdienst wordt beperkt. De laatste is eensdeels bijbelsche theologie, voor zoover zijn leerregels uit den bijbel worden

geput, anderdeels kerkelijke of symbolische theologie, voor zoover hij zijn inhoud ontleent aan de belijdenissen (symbolen), die in de kerk zijn aangenomen en heerschen, of in haar geschiedenis wortelen. Dewijl nu de Christelijke kerk in den loop der tijden in verschillende kerken is gesplitst, zoo zal de kerkelijke theologie steeds een bijzondere wetenschap zijn, die op uiteenloopende belijdenisschriften enz. der onderscheidene kerkelijke gezindheden berust. Men onderscheidt dus een Roomsche-Katholieke, een Grieksche-Katholieke en een Protestantsche theologie, verder weder een Gereformeerde, Doopsgezinde, Luthersche, enz. Naar den inhoud wordt de Christelijke theologie, evenals iedere andere, gesplitst in 1) theoretische theologie of dogmatiek, die de leerstukken en geloofsartikelen van den Christelijken godsdienst bepaalt en vaststelt, en in 2) de practische theologie of moraal, die de voorschriften van den godsdienst, welke betrekking hebben op een zedelijken wandel van den mensch, aangeeft.

Als faculteitswetenschap verstaat men onder theologie het geheel der wetenschappelijke kennis, die noodig is voor de ontwikkeling, beschrijving en grondvesting der Christelijke geloofsleer. Men vat haar in drie hoofdafdeelingen te samen: de historische, systematische en practische theologie.

I. DE HISTORISCHE THEOLOGIE

wordt weder in twee onderafdeelingen verdeeld, de exegetische en de kerkhistorische theologie:

A. De exegetische of uitlegkundige theologie omvat alle leervakken, die betrekking hebben op de studie van den bijbel of de verklaring der schriften van het oude en nieuwe testament. De exegese zelf zoekt den waarachtigen en oorspronkelijken zin der heilige schriften, zooals die door de schrijvers er in is neergelegd, uit te vorschen. Zij omvat zoowel de schriftuitlegging als de schriftverklaring. Als hulpwetenschappen beschouwt men gewoonlijk de volgende vakken:

1. De bijbelsche philologie (*philologia sacra*) of de kennis der oorspronkelijke taal van de heilige schrift (de Hebreeuwsche met inbegrip der Chaldeeuwsche en de Helleensch-Grieksche voor de apocryphe boeken en het nieuwe testament).

2. De isagogiek of voorbereidende studie tot den bijbel, de historische kennis van het ontstaan en de lotgevallen der canonieke boeken en hunner deelen; men verdeelt haar in inleiding tot het oude en tot het nieuwe testament.

3. De bijbelsche critiek (*critica sacra*) of de kennis der grondregelen, waarnaar de echtheid (authentic) van een geheel geschrift of de zuiverheid, (integriteit) van den inhoud op sommige plaatsen is te beoordeelen.

4. De bijbelsche hermeneutiek, of de leer der uitlegging van de bijbelsche boeken.

5. De bijbelsche archæologie of de kennis van alles wat uit de geschiedenis, de natuurwetenschappen, de aardrijkskunde, enz. der bijbel-

sche oudheden tot zaakverklaring van den bijbel kan dienen. Hierbij sluiten zich als onmiddellijke resultaten der exegeze aan:

6. De bijbelsche geschiedenis, die eensdeels de oud-testamentische geschiedenis met betrekking tot het Christendom omvat, anderdeels de levens-geschiedenis van Jezus en de apostelen verhaalt.

7. De bijbelsche theologie, of de verzameling van leerregelen, zooals zij onmiddellijk uit den bijbel kunnen worden getrokken. Men onderscheidt de bijbelsche theologie van het oude en die van het nieuwe testament, nog meer in het bijzonder scheidt men de leerbegrippen van enkele belangrijke bijbelsche boeken, b. v. van de vijf boeken van Mozes, het boek Job, de apocryphe boeken, de spreuken, de zendbrieven van Johannes, van Paulus enz.

Tot de bijbelsche geschiedenis en bijbelsche theologie behoort ook de christologie, die eensdeels de levensgeschiedenis van Christus en der apostelen behandelt, anderdeels de begrippen en voorstellingen omtrent een verlosser, zoowel uit het oude als het nieuwe testament, zoekt te ontvouwen. De dæmonologie is de leer der geesten, duivelen en engelen.

B. De historische theologie omvat over het algemeen de geschiedkundige ontwikkeling der Christelijke godsdienstgemeenschap. Zij omvat als afzonderlijke hoofdstukken:

1. De eigenlijke kerkelijke geschiedenis, in overeenstemming met de staatkundige geschiedenis ook wel staatkundige kerkgeschiedenis genoemd, of de beschrijving van den toestand en de verhouding der kerk zoowel uitwendig als inwendig, dus de geschiedenis der uitbreiding en begrenzing van het Christendom en der wetten van het bestuur der kerk.

2. De geschiedenis van het christelijk-godsdienstig leven, naar de leer, den eeredienst en de zeden. Als afzonderlijke leervakken van dit deel der kerkhistorische theologie zijn te beschouwen:

a. De geschiedenis der dogma's, de beschrijving der geschiedkundige ontwikkeling van de Christelijke leer en de daarover geopperde meeningen. Een zelfstandige tak van deze geschiedenis is

b. De symboliek, of de ontvouwing der kerkelijke belijdenisschriften (symbolen, confessiën) met betrekking tot hun motieven, bewoordingen zoowel als hun inhoud.

Nog is een tak van de geschiedenis der dogma's

c. De patristiek of patrologie, de kennis van het leven, de geschriften en de leer der zoogenaamde kerkvaders (patres) of der kerkelijke schrijvers der eerste 6 eeuwen bij de Protestanten; der eerste 13 eeuwen bij de Katholieken.

d. De kerkelijke archæologie omvat de geschiedenis en de beschrijving der Christelijke vormen van eeredienst, dikwijls ook der kerkelijke reglementen, der kerkelijke zeden en der Christelijke kunst van den ouden tijd.

e. De geschiedenis der Christelijke zeden, of de beschrijving van het kerkelijk leven in de verschillende tijdperken en zijn uiteenlopende verschijnselen. Als een afzonderlijke tak der kerkelijke geschiedenis wordt ook veelal behandeld:

f. De zendingsgeschiedenis of de geschiedenis der verbreiding van het Christendom onder niet-Christelijke volken.

g. De kerkelijke statistiek of de ontvouwing van den tegenwoordigen toestand van het Christendom en het Christelijk leven in de onderscheidene Christelijke landen.

Vroeger bestond nog als een afzonderlijke tak de geschiedenis der ketters, de opsomming der verschillende secten en partijen, die tegenover de heerschende kerk staan; deze wordt tegenwoordig tot de kerkelijke geschiedenis gerekend.

II. DE SYSTEMATISCHE THEOLOGIE

houdt zich bezig met die leervakken, welke de wetenschappelijke beschrijving der Christelijke leer, zoowel naar het geloof als naar het daaruit voortspuitende zedelijk leven, tot onderwerp hebben. De beide hoofddeelen zijn dogmatiek en moraal.

1. De dogmatiek, het eigenlijke middelpunt der theologie, behandelt het wetenschappelijk verband der Christelijke dogma's of leerstellingen. Zij stelt zich ten doel om de afzonderlijke geloofsartikelen uit de bijbelsche oorkonden af te leiden, ze te rangschikken en met het godsdienstig bewustzijn der menschen in overeenstemming te brengen, alsmede om hun opvatting en ontwikkeling in de kerkelijke leerbegrippen na te gaan. Dikwijls wordt de bijbelsche theologie als inleiding tot de dogmatiek behandeld. Afzonderlijke leerstukken loopen over de theologie in beperkten zin of de leer over God, de christologie of de leer van Christus als den verlosser, de eschatologie of de leer der toekomstige dingen enz.

Als bijzondere wetenschappen, die echter op een zelfstandige behandeling minder aanspraak maken, sluiten zich bij de dogmatiek aan:

a. De apologetiek of de grondregels, waarnaar het Christendom met het oog op zijn zedelijke strekking, alsmede op zijn voortreffelijkheden boven de andere godsdiensten, tegen aanvallen is te verdedigen.

b. De polemiek leert de afwijkende meeningen binnen de kerk bestrijden.

c. De ireniek (van het Grieksche woord vrede) of henotiek (kunst van bemiddeling) de leerregelen, welke strekken om de verschillende stroomingen in de kerk tot elkander te brengen.

2. De moraal, zedeleer of ethiek behandelt de theorie van het zedelijk leven, hoe dit uit een door het geloof gekweekte gezindheid moet blijken en als wandel zich behoort te openbaren.

III. DE PRACTISCHE THEOLOGIE

heeft de werkzaamheden van den geestelijke of evangeliedienaar tot onderwerp. Zij wordt gesplitst in drie hoofddeelen: de ecclesiastiek, de leer van het kerkbestuur en de leer van den kerkdienst.

1. De ecclesiastiek, of de leer aangaande de kerk, houdt in:
 - a. De kerkelijke grondwet, en
 - b. De liturgiek of de leer der inrichting van den Christelijken openbaren eeredienst, waarvan de formulieren in de liturgie zijn vervat, en in het bijzonder de leiding er van.
2. De leer van het kerkbestuur wordt verdeeld in:
 - a. De leer der kerkelijke tucht of de reglementen om met de onder het bereik der kerk vallende middelen de orde in het kerkelijk leven te handhaven, te verdedigen en te bevorderen, en
 - b. De pastorale theologie, het richtsnoer voor een Christelijken handel en wandel of de zoogenoemde herderlijke en vrije zielezorg.
3. De leer van den kerkdienst omvat
 - a. De homiletiek of de theorie der kerkelijke welsprekendheid (kanselwelsprekendheid). Zij ontvouwt de regelen en wetten, waarnaar de openbare voordrachten (preken) zijn samen te stellen en uit te spreken.
 - b. De catechetiek geeft uitkomst over de wijze waarop door onderwijs de kerkelijke mondigheid kan worden verkregen.

3. TAAL- EN LETTERKUNDE.

Taalkunde of linguïstiek noemt men de kennis der bestaande levende of doode talen. Met het woord philologie, waarin naar zijn oorspronkelijke beteekenis taal als werkelijk bestanddeel ligt opgesloten en dat reeds in de oudheid zoowel de liefde tot talen en letterkunde in 't algemeen, alsook den daarmee in verband staanden arbeid van geleerden, die zich met onderzoekingen op dat gebied bezighielden, aanduidt, bedoelt men over het algemeen de studie van een vreemde of vreemd geworden taal, voor zoover men daardoor niet slechts eenige letterkunde wil toegankelijk maken, maar uit deze laatste wederom kennis van de eigenaardige geestesontwikkeling en van de geschiedenis der beschaving van het volk, dat haar heeft beoefend, wil verkrijgen. Tegenwoordig verstaat men vooral onder philologie de beoefening der oude talen. De philologie beschouwt dus de taal slechts als middel tot het doel, terwijl de linguïstiek zich de navorsching der taal zelf tot doel stelt. De linguïst onderzoekt op welke onderscheidene wijzen de menschelijke geest zijn gedachten en voorstellingen in de taal heeft geuit; tevens moet hij de verschillende vormen van uitdrukking, zooals zij in de verschillende talen voorkomen, naar hun wezen en beteekenis doen kennen. Terwijl de philoloog slechts zulke talen beoefent, die een letterkunde bezitten, zijn voor den linguïst alle talen van hetzelfde belang en van dezelfde waarde, al is er ook geen enkel blad in geschreven.

Sedert de taalbeoefenaars der 19de eeuw bij het nagaan van uitdrukkingen en vormen het oog op verschillende talen vestigden en deze ter vergelijking naast elkaar stelden, is er een nieuw licht over de taalstudie opgegaan en door deze wijze van arbeiden is de wetenschap der vergelijkende taalstudie ontstaan. Het is haar gelukt, orde te scheppen in den chaos der

talen en de meeste en belangrijkste levende en doode talen in taalstammen te rangschikken, en die vervolgens in afzonderlijke talen en tongvallen te splitsen. Naar de beoefening classificeert men gewoonlijk in de volgende

TAALGROEPEN.

Europeesche talen:

Klassieke talen (Grieksch en Latijn).

Romaansche talen (Fransch, Provençaalsch, Italiaansch, Spaansch, Portugeesch en Rumeensch).

Germaansche talen (*a*: Duitsch, Nederlandsch, Vlaamsch en Engelsch; *b*: Scandinavische talen: Gotisch, Oud-Noorsch of Oud-IJslandsch, Deensch, Zweedsch en Noorweegsch).

Slavische talen (Russisch, Bulgaarsch, Servisch-Croatisch, Poolsch, Tsjechisch of Boheemsch, Sloveensch).

Baltische talen (Litausch, Lettisch).

Keltische talen (Iersche en Schotsche tongvallen).

Baskisch (in N.-Spanje en de Pyrenæen).

Oostersche talen:

Semitische talen (Arameesch, Chaldeeuwisch, Syrisch, Assyrisch, Arabisch, Ethiopisch, Hebreeuwisch, Samaritaansch, Phenicisch, enz.)

Arische talen (Sanskrit, Pali, Hindostani, Singaleesch, Malabaarsch, Zend, Perzisch enz.)

Achter-Indische talen (Tibetaansch, Siameesch, Chineesch, Japansch, Birmaansch enz.)

Turksch-Tartaarsche talen (Talen der Turken, Osmanen, Kirgizen, Tartaren en Kozakkenstammen, Mongolen, Kalmukken enz.)

Maleisch-Polynesische talen (Bataksch, Lampongsch, Maleisch, Javaansch, Kawi, Soendaneesch, Madureesch, Balineesch, Dajaksch, Makassaarsch, Boegineesch, Alfoersch, benevens de talen en tongvallen der Molukken en Zuidzee-eilanden en der Nieuw-Zeelanders.)

Afrikaansche talen:

Egyptisch, Koptisch, Abyssinisch, Nubisch, Berberijsch, Negertalen en die der Kaffers en Hottentotten.

Amerikaansche talen:

Talen der Eskimo's, Aleuten, Irokezen en overige Indianenstammen, Azteken, Caraïben, (eilanden der Antillen), Incas (Peru), Araucaniërs (Chili), Guaranis (Brazilië), Patagoniërs, Vuurlanders enz.

Al naarmate de taalbeoefenaar zijn streven richt op het ontvouwen der taalregels of op de verzameling der door eenige taal gevormde begripsuitingen (woorden), wordt de taalkundige studie gesplitst in: 1) grammatica en 2) lexicographie.

1. Onder grammatica verstaat men het geheel der taalvormen en taalregels, die tot grondslag strekken voor de kennis eener taal. Zij is:

a. Wijsgeerige grammatica, wanneer zij de taalregels niet alleen in haar onderling verband leert kennen, maar tracht door te dringen tot het

wezen en den grond dier vormen en regels en het bestaan ervan te verklaren. De basis daarvoor vormt

b. De vergelijkende grammatica, die de verschillende werkelijk bekende en beoefende talen, vooral die welke tot dezelfde taalgroep behooren, omvat en de onderlinge verhoudingen doet kennen.

c. Geschiedkundige grammatica beoefent hij, die zich met de voortdurende wijzigingen, welke het organisme der talen in de verschillende perioden van haar bestaan onderging, bezig houdt.

Naar haar onderwerpen wordt de taalkunde in drie hoofdafdeelingen verdeeld:

α. De klankleer of phonologie, die de beschouwing der afzonderlijke klinkers of letters in hun verschillende verhoudingen, alsmede de leer van het accent of den klemtoon omvat. Daarbij sluit zich aan de prosodie of de leer der klankmaat, van den duur, de muzikale waarde der lettergrepen. Dikwijls wordt in de leerboeken der nieuwere talen dit deel der grammatica etymologie genoemd; ten onrechte evenwel, daar de etymologie de grondvormen der woorden doet kennen, de bestanddeelen waaruit zij bestaan en deze tot hun oudsten vorm leert terugbrengen. Orthoëpie noemt men de leer der uitspraak van de afzonderlijke letters of lettergroepen, orthographie de leer van de juiste spelling der woorden.

β. De leer der woordvormen, die zoowel de soorten als de afleiding (etymologie) en de verschillende vormen, die de woorden in verbuiging en vervoeging (flexie) kunnen aannemen, behandelt.

γ. De syntaxis, die het onderling verband der woorden, hun vereeniging tot zinnen, het verband en de verhouding der zinnen tot elkander leert kennen. Ook neemt men hier gewoonlijk bij op de uiteenzetting van het figuurlijk, overdrachtig (metaphorisch, tropisch) gebruik der woorden (Figuren en Tropen).

2. Lexicographie noemt men de verklaring van alle door de woorden eener taal weergegeven gedachten.

Gewoonlijk rangschikt men deze verzameling naar meer of minder strenge alphabetische volgorde in een lexicon of woordenboek (Fransch: *dictionnaire*; Engelsch: *dictionary*). Wordt echter bij de schikking van den woordenschat een streng etymologisch beginsel volgehouden, zoodat alle afgeleide woorden onder hun stamwoorden en grondvormen, waaruit zij langzamerhand zijn voortgekomen, worden geplaatst, dan ontstaat een etymologisch woordenboek. Woordenlijsten, die zich niet over alle woorden van een taal uitstrekken, worden *voculaires* en *glossaria* genoemd.

Als een afzonderlijken tak der lexicographie beschouwt men de synonymiek, of de leer der woorden, die met meer of minder onderscheid in beteekenis overeenstemmen; ook heeft men op dezelfde wijze de homonymen of gelijkkluidende woorden, maar van verschillende beteekenis, bijeengevoegd. *Idioticon* wil zeggen een woordenlijst, handelende over de eigenaardige uitdrukkingen of het taaleigen (idiotismen) van eenigen tongval (dialect) eener taal. De kennis der tongvallen is het onderwerp der dialectologie.

Tot hulpmiddel voor de beoefening eener taal is o. a. de chrestomathie of anthologie (bloemlezing) te rekenen, die een geschikte keus van dicht-

en prozastukken in die taal aanbiedt. Polyglotte noemt men een boek, dat een geschrift (b. v. den bijbel) te gelijker tijd in veel talen bevat.

In het nauwste verband met de wetenschap der taal staat de letterkunde, daar toch de beoefening van eerstgenoemde wetenschap voornamelijk dient om de letterkunde van eenig volk toegankelijk te maken.

Letterkunde of literatuur omvat, in den uitgebreidsten zin, alle geschreven voortbrengselen, waarin de verstandelijke vorming en ontwikkeling van het menschelijk geslacht is uitgedrukt. Talrijk zijn bij dezen omvang de onderafdeelingen naar de verschillende tijden, volken of naar de soorten der werken. Zoo heeft men de oude of klassieke literatuur, de middeleeuwsche en de nieuwere, die der Grieken, Romeinen, Nederlanders enz., terwijl voorts ieder afzonderlijke wetenschap haar eigen letterkunde bezit.

Meestal echter wordt in verbinding met de taalkunde en vooral wanneer er sprake is van de nieuwere letterproducten het begrip beperkter opgevat en bedoelt men er dat gedeelte der letterkunde mee, waaraan de Fransen den naam *belles lettres* hebben gegeven en dat door ons fraaie letteren of belletrie wordt genoemd. Dit gebied omvat dan hoofdzakelijk de letterkundige voortbrengselen van gevoel, verbeelding en smaak (romans, novellen, sproken, gedichten, tooneelstukken, schetsen en sommige reisverhalen), terwijl die van ernstige studie en nadenken meer tot de bijzondere wetenschappen, waarover zij handelen, gerangschikt worden. Met het oog op de bron waaruit zij voortkomen en de wijze van behandeling, kan men de eerste echter ook als kunstproducten beschouwen (zie III. 5).

De twee hoofdvormen waarin zich de letterkundige voortbrengselen voordoen zijn die van de poëzie en het proza.

1. De poëzie of dichtkunst geeft de gedachte in een afgeronde reeks van aanschouwelijke voorstellingen op ideale wijze door middel van de taal weer. De theorie der poëzie is de poëtiëk, wel te onderscheiden van de metriëk of de leer van den versbouw.

Men onderscheidt vier hoofdwijzen van poëtische beschrijving, de epische (het epos of heldendicht), lyrische (de ode of het lierdicht), didactische (het leerdicht) en de dramatische (het tooneeldicht), die alle weder verschillende dichtsoorten omvatten.

2. Het proza is die vorm der taal, waarvan men zich gewoonlijk tot het uiten van gedachten bedient. Het is, in tegenstelling met de poëzie, de onfiguurlijke zoowel als de ongebonden taal.

Men onderscheidt drie soorten van prozastijl: den geschiedkundigen, wijsgeerigen of onderrichtenden en den redekundigen of rhetorischen stijl. De theorie van den prozastijl in het algemeen wordt onderwezen in de stilistiek of stijl leer, waarvan echter de theorie van den welsprekenden stijl gewoonlijk afgescheiden en in de rhetorica of redekunst behandeld wordt (zie III. 5: Kunst).

Bij de voortgaande ontwikkeling van tijden en volken verschilt ieder voortbrengsel der letterkunde en krijgt een historischen vorm, waardoor de wetenschap ontstaan is van de geschiedenis der letterkunde. Behandelt

deze alleen zulke letterkundige voortbrengselen, waarin de eigenaardigheid van een volk zich bijzonder duidelijk afspiegelt, dan ontstaat de geschiedenis der nationale literatuur. Het ligt in den aard der zaak dat hiervan slechts sprake kan zijn bij volken die een hoogen trap van ontwikkeling hebben bereikt. Terwijl bij de volkeren van Australië en Afrika evenals van de meeste uit Amerika in het geheel niet van letterkunde kan worden gesproken, is dit in grootere mate bij de beschaafde volken der oude wereld het geval, en deze letterkunde der klassieke oudheid heeft sedert ruim vier eeuwen de opmerksaamheid en toewijding der beroemdste geleerden in beslag genomen.

Naar de beoefening is men gewoon de letterkundige geschiedenis als volgt in te deelen:

I. Oostersche letterkunde (literatuur der Chineezers, Japanners, Indiërs, Egyptenaren, Babyloniërs, Assyriërs, Israëlieten, Arabieren, Perzen en Turken).

II. Klassieke letterkunde (der Grieken en Romeinen).

III. Middeleeuwsche letterkunde (500—1450). Deze omvat voornamelijk de letterkundige voortbrengselen van Frankrijk (Provençaalsche); Italië (der Troubadours); Spanje (Castiliaansche); Noorsche, Middel-Hoogduitsche en Middel-Nederlandsche (Ridderromans; Kloosterpoëzie; Dieren-epos; Saga's; Edda's; Skalden enz).

IV. Nieuwe letterkunde:

a. De Germaansche landen: 1. Engeland en Noord-Amerika; 2. Duitschland; 3. Nederland; 4. Scandinavië (Denemarken, Zweden en Noorwegen).

b. De Romaansche landen: 1. Frankrijk; 2. Italië; 3. Spanje en Portugal; 4. Rumenië.

c. De Slavische landen: 1. Bohemen; 2. Servië; 3. Polen; 4. Rusland; 5. Hongarije; 6. Nieuw-Griekenland.

Als hulpwetenschappen kunnen aan de letterkundige geschiedenis worden toegevoegd:

a. De bibliographie of kennis en beschrijving der boeken, in den eersten zin ook wel bibliognosie en bibliologie genoemd, die zich bezig houdt met de kennis en beschrijving der schriftelijke voortbrengselen van alle tijden en volken.

b. De kennis der schrijvers of geschiedenis der geleerden, ook letterkundige biographie genoemd, handelt over de vervaardigers der geschriften, hun leven, de omstandigheden waaronder zij schreven, enz.

c. De geschiedenis der scholen en inrichtingen, die op de beoefening der letteren invloed hadden of ze bevorderden. Daartoe behooren 1) de geschiedenis der universiteiten en scholen, 2) de geschiedenis der geleerde genootschappen en 3) de kennis der bibliotheken of bibliothecographie. Deze laatste behandelt de geschiedenis en beschrijving der boeken uit den ouden en nieuwen tijd. Daarbij sluit zich aan de bibliotheekwetenschap, of het geheel der op de inrichting en het bestuur eener bibliotheek betrekking hebbende, deels theoretische, deels door routine verkregen grondregels.

4. WETENSCHAPPEN DER SAMENLEVING.

Onder deze benaming verstaan wij alle wetenschappen, die het werken en streven der menschen op maatschappelijk gebied tot onderwerp hebben. Elke tak van menschelijken arbeid vormt het onderwerp van een afzonderlijke wetenschap. Hiertoe behooren: *a)* de wetenschap der nijverheid; *b)* van het verkeer, het vreedzame (handel en scheepvaart) zoowel als het vijandelijke (oorlog); *c)* de staatswetenschappen; *d)* de rechtsgeleerdheid en *e)* de opvoedkunde.

a. NIJVERHEID.

De wetenschap der nijverheid omvat de kennis van het gebruik der natuurvoortbrengselen tot bevrediging der menschelijke behoeften. Deze stoffen zijn of ruwe producten, die onmiddellijk uit een der drie rijken der natuur, of voorwerpen, die eerst na bewerking der vorige worden verkregen. De producten uit het dierenrijk verkrijgt de mensch door jacht, visscherij en veeteelt, die uit het plantenrijk door den land- en tuinbouw en het boschwezen, die uit het rijk der delfstoffen door bergbouw. Deze drie grondslagen van alle menschelijke bedrijven hebben in den loop der tijden de volgende omvangrijke wetenschappen in het leven geroepen, handelende over I. Landbouwkunde met inbegrip der veeteelt; II. Tuinbouw; III. Boschwezen; IV. Jacht en visscherij; V. Bergbouw. De wetenschap der bedrijven (handwerken), die zich bezighouden met de be- en verwerking der ruwe producten, welke door de voorgaande beroepen worden verkregen, vormt VI. Technologie. De nijverheid in haar geheel, uit een staatswetenschappelijk oogpunt beschouwd, rangschikt men als academisch leervak onder de staathuishoudkunde.

I. LANDBOUW EN VEETEELT.

De landbouwkunde doet de grondbeginselen en regels kennen, waarnaar de nuttige voortbrengselen uit het planten- en dierenrijk moeten worden gekweekt om er de grootst mogelijke winst uit te trekken. Daar echter deze voortbrengselen bij de verschillende volken in de onderscheidene landen niet dezelfde zijn, zoo omvat deze wetenschap bij de afzonderlijke volken ook verschillende onderwerpen. In Europa kan b. v. van plantage-aanleg nauwelijks sprake zijn, de zijdeteelt en de boomoliewinning zal men niet in de noordelijke staten aantreffen, terwijl alleen in de poolgewesten de rendierfokkerij inheemsch is.

De landbouwkunde wordt gesplitst in een algemeen en bijzonder deel: de landhuishoudkunde en de kweekkunst.

De landhuishoudkunde doet de regels aan de hand, waardoor het boven omschreven doel van den landbouw zich laat verwezenlijken.

De kweek- of teelkunst behandelt de leer van het winnen zelf der natuurvoortbrengselen.

Naar de herkomst dezer voortbrengselen laat deze leer zich in twee hoofd-deelen splitsen, de leer van den akkerbouw en die der veeteelt.

De akkerbouw of agricultuur houdt zich bezig met het kweeken van voedings-, voeder- en handelsplanten en wordt, naarmate dit op telkens op nieuw toebeereide gronden (akkers) of op doorlopend door dezelfde grassoorten begroeide velden (weiden) geschiedt, verdeeld in verzorging van bouwland en weiden.

De veeteelt omvat de leervakken der paring, fokkerij, verpleging en verzorging van die nuttige dieren, welke langzamerhand huisdieren zijn geworden. Zij wordt verdeeld in algemeene en bijzondere veeteelt.

a. De algemeene veeteelt toont aan hoe door paring dieren van bepaalde gestalte kunnen verkregen, hoe zuiverheid, vorm en eigenaardigheid in de veesoorten kunnen bewaard en aangekweekt worden; hoe de dieren op hun verschillende leeftijd moeten worden verpleegd en behandeld en welke regels voor hun mesten gelden.

b. De bijzondere veeteelt geeft voorschriften over de oppassing, verpleging, behandeling, het gebruik van elk der verschillende soorten en bastaard-soorten van landbouwdieren. Tot de voornaamste takken der veeteelt zijn te rekenen:

1. De paardenfokkerij, die, in verband met de natuurlijke historie van het paard en de leer omtrent zijn gebruik tot rijden en trekken, onder den naam van hippologie tot een afzonderlijk vak is gevormd.

2. De runderfokkerij, waaraan zich de leer der zuivel- (boter- en kaas-) bereiding vastknoopt.

3. De schapenfokkerij en

4. De varkensfokkerij.

Het aanfokken van ezels, muilezels en geiten, evenals dat van honden, kan men moeilijk als een bijzonderen tak der veeteelt beschouwen. Daarentegen komen bij de vorige nog wel:

5. Het fokken van pluimgedierte (ganzen, eenden, hoenders, fazanten, enz.) waarvan vooral de teelt der hoenders in den laatsten tijd ook op letterkundig gebied is beoefend.

6. De bijenteelt.

7. De zijde wormenteelt.

II. TUINBOUW.

De wetenschap van den tuinbouw of horticultuur leert het kweeken en behandelen van nuttige gewassen en sierplanten op kleinere, niet met den ploeg maar met de spade bewerkte velden.

Daar de in den tuin gekweekte gewassen, deels moes- en handelsplanten (kruiden, apothekersplanten enz.) deels enkel siergewassen (bloemen), deels vruchtdragende heesters en boomen zijn, wordt de tuinbouwleer ook in drie onderafdeelingen verdeeld: de warmoezerij of groententeelt, de bloemkwekerij en de ooftteelt.

a. De groententeelt, na aan den landbouw verwant, leert voornamelijk het kweken van moesgroenten of der planten, die tot voeding bestemd zijn. Men onderscheidt wortel-, blad- en peulgroenten.

b. De bloemkweekerij onderwijst de planting en verpleging van enkel tot sieraad bestemde planten, dus vooral van bloemen. Tevens behoort er ook toe de leer van het aanleggen van broeikassen, oranjerieën enz. alsmede van botanische tuinen.

c. De ooftteelt of pomologie behandelt het planten en de verzorging van nuttige vruchtdragende heesters en boomen, zooals kerse-, pruime-, appel-, pere-, not-, abrikoze-, perzikboomen, aardbeziestruiken enz., waarbij voor de landen in Zuid-Europa nog komen de oranje-, kastanje- en olijfboom enz. Een zeer belangrijk en bijzonder beoefend gedeelte der pomologie is voor sommige landen de leer en verpleging van den wijnstok of de wijnbouw. Wordt daarbij tevens het winnen en de bereiding van den wijn zelf geleerd, dan noemt men deze wetenschap ook wel œnologie.

III. HET BOSCHWEZEN

of de houtteelt past de regels en grondbeginselen toe voor een doelmatige behandeling der bosschen. Deze wetenschap ontvouwt den houtvester hoe hij in de wouden de grootste en meest bruikbare hoeveelheid hout met de minste kosten aankweken en dit voordeelig gebruiken kan, daarbij tevens leerende hoe op de doelmatigste wijze van de voortbrengselen, die de bosschen overigens nog opleveren, partij getrokken kan worden.

IV. JACHT EN VISSCHERIJ.

A. De jachtwetenschap leert de kunst eensdeels om de nuttige wilde zoogdieren en vogels te beschermen, hun vermeerdering te bevorderen, ze te dooden of te vangen, anderdeels om de schadelijke dieren te verminderen of uit te roeien.

Zij wordt in drie onderafdeelingen gesplitst:

1. De natuurlijke historie der jacht beschrijft het wild naar zijn in- en uitwendigen bouw, doet zijn legerplaats, voeding, voortplanting, eigenaardige levenswijze, geslachts- en leeftijdsverschillen, zoowel als zijn zwerftochten en sporen kennen.

2. De jagerskunst geeft de regelen aan, waarnaar de jacht het doelmatigst wordt uitgeoefend om het wild te schieten en te vangen, zóó dat men het meest mogelijke nut van het wild kan trekken.

3. De jachttechnologie omvat de kennis der jachtwapenen, jachthulpmiddelen (honden, valken, enz.) der vallen, netten, strikken en andere vangtoestellen.

B. De visscherij onderricht hoe het best visschen en andere waterdieren als kreeften, oesters, mosselen enz. kunnen worden gedood of gevangen.

Men verdeelt haar in 1) zeevisscherij; 2) riviervisscherij en hengelvangst en 3) kunstmatige vischteelt.

V. BERGWERKKUNDE,

ook wel montanistische wetenschappen geheeten, omvat de kennis, die tot beoefening van den bergbouw en het mijnwezen noodig is. Deze tak van nijverheid houdt zich bezig met het zoeken en verkrijgen van belangrijke delfstoffen. De mijnbouw leert het aanleggen van gangen onder den grond, doorgaans in vaste gesteenten door middel van mijnen of schachten, ter verzameling van metalen of ertsen, alsmede steen- en bruinkolen en steenzout dat in beddingen gelegen is. De studie der mineralogie vormt een der voornameste grondslagen van deze wetenschap. (Zie II, 6 a).

VI. TECHNOLOGIE

of bedrijfsleer is de theorie of de stelselmatige kennis van alle werkzaamheden der nijverheid. Tot deze laatste rekent men alle werkzaamheden, die de verwerking tot stand brengen van grondstoffen tot bruikbare voorwerpen. Men splitst haar in een algemeen en bijzonder deel.

A. De algemeene technologie onderwijst de toepassing der werktuigkundige en scheikundige wetten en ervaringen ten dienste van de bewerking der materialen en wordt daarom verdeeld in

1. De chemische technologie, die de verwerking door scheikundigen invloed teweeg brengt, zooals b. v. loodwit van lood, brandewijn van koren, leder van huiden enz.

2. De mechanische technologie, die de verwerking slechts door vervorming ten uitvoer brengt, zooals b. v. de verandering van ijzer in platen, staven en draad, houtbewerking door zagen, schaven, beitelen enz.

Somtijds wordt de grondstof zoowel mechanisch als chemisch behandeld, b. v. bij het samensmelten van zand met potasch, soda en kalk, en de daarop volgende verandering der glasspecie in flesschen enz.

B. De bijzondere technologie doet ons den blik slaan op de afzonderlijke bedrijven, voorzoover zij, door uiteenloopende behandeling van onderscheidene materialen, voorwerpen vervaardigen, die naar den aard der bedrijven afwisselen. Men verdeelt uit dit oogpunt de bedrijven in zekere groepen naar de hoofdstoffen, die zij verwerken, b. v. metaalbewerking; bouwkundige vakken; de behandeling van dierlijke en plantaardige vezels, zooals weverij, spinnerij, stoffenververij en drukkerij enz.; huishoudelijke bedrijven, zooals van molenaar, bakker, brouwer, brander; azijn-, stijfsel- en likeurfabrieken enz.; bedrijven die met de boekdrukkunst in verband staan, zooals boek- en steendrukkerij, lettergieterij, papierfabrikatie, boekbinderij enz.

b. VERKEER.

De wetenschap van het verkeer wordt naar de drie soorten van verkeer, n.l. de handel en de scheepvaart als vreedzaam, de oorlog als vijandelijk verkeer, in drie hoofdafdeelingen gesplitst: de handels-, de zeevaart- en de krijgswetenschappen.

I. HANDELSWETENSCHAPPEN.

Hieronder rangschikt men al de kundigheden, die het wezen en de hoofdregelen van den handel en zijner artikelen, evenals zijner aanverwante beroepen en der inrichtingen tot bevordering er van tot onderwerp hebben.

Men onderscheidt:

1. Handelswetenschap in beperkten zin, of de leervakken:
 - a.* der handelsvoorwerpen (koopwaren, geld, wissels, staatspapieren, aandelen);
 - b.* der soorten en ondernemingen van koophandel;
 - c.* der handelsbedrijven;
 - d.* der inrichtingen tot bevordering van den handel (markten, banken kamers van koophandel, beurzen, enz.);
 - e.* der handelsgewoonten of usances;
 - f.* van het beheer der handelszaken;
 - g.* der prijzen en speculatiën;
 - h.* der monopoliën.
 2. De warenkennis of de kennis van de hoedanigheid der waren, die in den handel voorkomen, haar oorsprong en wijze van verkrijging.
 3. De kantoorwetenschap, die inhoudt:
 - a.* het handelsrekenen;
 - b.* het boekhouden;
 - c.* de correspondentie en
 - d.* de kennis der munten, maten en gewichten.
- Hierbij sluiten zich aan:
- a.* de handelsgeschiedenis;
 - b.* de handelsaardrijkskunde;
 - c.* de handelsstatistiek;
 - d.* de handelsstaatkunde.

II. ZEEVAARTKUNDE

of marinewetenschap leert de kunst om schepen over zee met de grootst mogelijke veiligheid en in den kortsten tijd tot hun bestemmingsplaats te voeren.

Zij wordt in twee hoofddeelen gesplitst: de stuurmanskunst en de scheepvaartkunde.

A. De stuurmanskunst leert den afstand en de richting van den weg op elk oogenblik der reis zoowel als voor de geheele vaart bepalen. Zij is 1) aardrijkskundige stuurmanskunst, als zij zich met haar voorschriften, werktuigen en waarnemingen tot de aarde bepaalt; en 2) sterrenkundige stuurmanskunst, als zij zich van het waarnemen van hemellichamen bedient.

B. De scheepvaartkunde leert het schip door zeil en stoom, roer en anker op het gegeven oogenblik zóó te bewegen, wenden, sturen en beveiligen, als eensdeels de vastgestelde koers en de eigenaardige bouwde en uitrusting van het schip, anderdeels de afwisselende gesteldheid van zee en weer eischen.

III. KRIJGSWETENSCHAPPEN.

Het onderwerp der krijgswetenschappen zijn de regelen en grondbeginselen, waarnaar de oorlogen moeten worden gevoerd.

Zij worden in twee hoofddeelen gesplitst: de leer der doode en levende strijdkrachten en de leer der oorlogskunst.

A. De leer der strijdkrachten wordt verdeeld in:

1. De wapenkennis, die de inrichting, het gebruik, de uitwerking der wapenen doet kennen. Een hoofddeel daarvan is de artilleriewetenschap of de kennis der hand- en vuurwapenen en van het geschut.

2. De vestingbouwkunde of fortificatieleer onderwijst den aanleg en den bouw der verschillende versterkingsmiddelen, zoowel der vaste (vestingen, forten enz.) alsook der veldversterkingen (schansen, verschanste legerkampen, enz.) Hiertoe behoort ook de leer van het graven van mijnen, slaan van bruggen, enz. (mineurs- en pontonnierskunst).

De vestingbouwkunde alleen of in verband met de artilleriewetenschap vormt de zoogenaamde genie of militaire ingenieurswetenschap.

3. De organisatieleer of leer der levende strijdkrachten houdt zich bezig met de inrichting, indeeling, uitrusting en verpleging van het leger.

B. De oorlogskunst wordt onderverdeeld in tactiek en strategie.

1. De tactiek of troepenleer toont aan hoe de troepen met de grootste kans op overwinning moeten worden gebruikt. Elke troepensoort, de infanterie, cavalerie, artillerie, heeft haar eigen tactiek. Men onderscheidt dus een tactiek der afzonderlijke wapens of lagere tactiek en een tactiek der verbonden wapens of hoogere tactiek. De laatste leert het gebruik der, uit de verschillende wapens samengestelde, legerkorpsen.

2. De strategie of veldheerskennis verklaart hoe de troepenbewegingen en veldslagen moeten worden geleid om een beslissing van den strijd te verkrijgen.

De belangrijkste hulpvakken van de krijgswetenschappen zijn:

1. De krijgsgeschiedenis en

2. De terreinleer of de wetenschap van de gesteldheid der aardoppervlakte. Men onderscheidt een zuivere en toegepaste terreinleer; de eerste leert de soortverdeeling van het terrein, den samenhang en de verhoudingen naar

hoogte en laagte der verschillende terreinvormen; de laatste behandelt het onderzoek van het terrein, de beschrijving er van door middel van kaarten, plannen en verhandelingen, alsmede het terreingebruik.

C. STAATSWETENSCHAPPEN

noemt men over het algemeen de verzameling van die wetenschappen, welke betrekking hebben op den Staat als een geheel en in al zijn instellingen en takken van beheer, en ten doel hebben de vorming van den eigenlijken staatsman en den op het staatkundig gebied werkzamen burger.

De staatkundige wetenschappen bestaan uit de volgende hoofddeelen:

1. De staathuishoudkunde (*economia politica*) leert hoe de rijkdom in de maatschappij ontstaat, verdeeld wordt en te niet gaat. Zij wijst de wetten aan, die den rijkdom besturen en wier kennis onmisbaar is voor de algemeene welvaart. Onder rijkdom verstaat zij die zaken, welke de stoffelijke behoeften van den mensch bevredigen en waarvoor men iets anders bekomen kan.

2. De sociale wetenschap leert de onderlinge verhouding der verschillende standen en rangen kennen, die door het bezit, de verdienste en ongelijke bekwaamheden ontstaan zijn.

3. De staatsregeling ontwerpt de wetten, waarnaar het staaatsbestuur wordt uitgeoefend.

4. De leer van het staatsbeheer (administratie) houdt in:

a. Het financieel beheer, dat de middelen aanwijst voor de stoffelijke behoeften van den staat.

b. De leer der wettelijke bescherming, waardoor het individu door de staatsmacht zekerheid voor zijn persoon verkrijgt.

c. De politie of de wetenschap tot handhaving der openbare orde, die over de middelen handelt, waardoor de staat zijn voorschriften kan doen uitvoeren.

5. Een ander hoofddeel der staatswetenschappen vormt de leer van het statenverkeer, dat het volkenrecht en de diplomatie omvat.

A. Het volkenrecht (Latijnsch: *jus gentium* of *jus internationale*; Fransch: *droit des gens*; Engelsch: *law of nations* of *international law*) leert die grondstellingen van het recht, welke de verplichtingen der verschillende staten jegens elkander betreffen. Men onderscheidt:

a. een wijsgeerig of natuurlijk volkenrecht;

b. een stellig statenrecht (*droit public de l'Europe*) omvattende de rechtsverhoudingen, door verdragen en andere uiterlijke rechtsgronden onder de afzonderlijke staten in het leven geroepen; en

c. het practische of stellige volkenrecht, zooals het zich bij alle beschaaftde volken van Europa, als uitvloeisel der zeden, heeft ontwikkeld. Bijzonder beoefende afdeelingen daarvan zijn:

α. Het gezantschapsrecht, dat uit een staatsrechtelijk oogpunt bestaat in de bevoegdheid van een staat om gezanten te zenden en van andere mogendheden aan te nemen; van een volkenrechtelijk standpunt beschouwd

evenwel alle rechtsverhoudingen omvat, die uitvloeisels zijn van het diplomatiek verkeer.

β. Het oorlogsrecht, dat de wetten en regelen inhoudt, die door oorlogvoerende rijken zijn in acht te nemen tegenover personen en eigendommen. Een afzonderlijke tak daarvan is het zee-oorlogsrecht.

B. De diplomatie of de wetenschap van het internationaal gezantschappelijk verkeer.

Politiek, ofschoon in beperkten zin als leer der staatsregeling opgevat, wordt het best weergegeven door staatkunde en wordt gewoonlijk omschreven als de leer van het leven in den staat, van de stroomingen en bewegingen, welke er onder den invloed van velerlei omstandigheden worden opgemerkt. De staatkunde beschouwt den staat enkel in zijn oogenblikkelijke gesteldheid en tracht naar de oplossing der vraag, hoe de staat behoort te wezen. Men spreekt van een binnenlandsche en van een buitenlandsche politiek, naar gelang deze zich bepaalt tot aangelegenheden die het binnenland aangaan, of uitstrekt tot die welke de betrekkingen met andere staten regelt.

Als grondslagen voor de staatswetenschappen zijn te beschouwen de statistiek en de bevolkingsleer.

1. De statistiek in algemeenen zin heeft ten doel de verschillende gegevens op elk maatschappelijk gebied te verzamelen, de gelijksoortige bijeen te brengen en onder cijfers voor te stellen. Daardoor ontstaan verschillende takken van statistiek; men heeft b. v. een statistiek van landbouw, van nijverheid, van handel, van financiën, van het bankwezen enz. Ieder maatschappelijk verschijnsel, vatbaar om in cijfers te worden voorgesteld, kan aanleiding geven tot een nieuwen tak van statistiek. Eigenlijk kan men de statistiek bezwaarlijk een wetenschap noemen, want elke wetenschap eischt kennis van oorzaak en gevolg en de statistieke kennis grondt zich slechts op optelling van de bekende feiten. Wel kan zij een wetenschap worden (evenals dit geschied is met de vergelijkende taalstudie) wanneer men haar opvat als de bezigheid van den menschelijken geest om gelijksoortige verschijnselen op het gebied van verschillende wetenschappen te groepeeren, onder cijfers te brengen; in de verwachting dat die gegevens, wanneer de waarneming een groote mate van volkomenheid bereikt heeft, stof zullen opleveren tot het maken van gevolgtrekkingen. Zoo opgevat wordt de statistiek tevens hulpwetenschap der geschiedenis.

2. De bevolkingsleer omvat de leer der wetten, naar welke de bevolking zich verdeelt of wijzigt (vermeedert of vermindert).

d. RECHTSGELEERDHEID.

Rechtsgeleerdheid, rechtswetenschap of jurisprudentie is de wetenschap, die zich bezighoudt met de opsporing, vaststelling en toepassing van het recht. Zij ontwikkelt haar hoogste rechtsgronden niet alleen uit de stellige wetten van een staat, maar uit zich zelf en uit algemeene beginselen.

Als de drie hoofdvakken der rechtsgeleerdheid, in den ruimsten zin van het woord, beschouwt men:

1. De rechtsphilosophie of het natuurrecht, dat een deel uitmaakt der zoogenaamde practische filosofie.

2. De rechtsgeschiedenis, een deel van de algemeene geschiedenis der beschaving.

3. De leerstellige of eigenlijke rechtsgeleerdheid.

De laatste, de zoogenaamde dogmatische behandeling van het recht, behoeft alleen hier ter sprake te komen. Zij beijvert zich de algemeen van kracht zijnde rechtsbeginselen en de bijzondere bepalingen op voorkomende gevallen toe te passen. Zij wordt in twee hoofddeelen gescheiden, de theoretische en de practische rechtsgeleerdheid.

A. De theoretische rechtsgeleerdheid omvat een lijst van vakken, die zich naar de behandelde onderwerpen in twee hoofdgroepen laten rangschikken. Deze zijn:

I. Het privaats-, civiel- of burgerlijk recht, dat de betrekkingen tusschen de burgers van den staat onderling regelt, en

II. Het publiek recht, hetwelk of de betrekkingen van den staat met de ingezetenen regelt, of die tusschen de verschillende staten onder elkander.

I. HET PRIVAATRECHT

wordt op tweeërlei wijze en wel historisch en systematisch ingedeeld. Naar zijn geschiedkundige ontwikkeling onderscheidt men

1. Oostersch (vooral Mahomedaansch) en oud-Grieksch recht.

2. Romeinsch recht (vóór en na Justinianus).

3. Germaansch en oud-Hollandsch recht.

4. Het canonieke recht (*jus canonicum*), zoo genoemd naar de zich allengs gevormd hebbende rechtsbepalingen (*canones*) in de Christelijke kerk, ontwikkelde zich gedurende de eerste eeuwen van het Christendom uit de besluiten van de Christelijke gemeenten en de uitspraken van de hoofden der kerk, de bisschoppen. Deze betroffen niet alleen zuiver kerkelijke of geloofszaken, maar breidden zich ook uit tot onderwerpen van maatschappelijken aard, vooral tot alles wat in betrekking stond met het huwelijk, de erflating en de overeenkomsten. Hierdoor ontstond het *corpus juris canonici*, en werd meer en meer het wereldlijk, het Romeinsch recht, zoowel in het burgerlijk als in het strafproces, verdrongen.

5. Het recht van den nieuweren tijd.

Volgens de systematische indeeling wordt het privaatrecht in drie hoofddeelen gesplitst:

1. Het personenrecht, dat betrekking heeft hetzij op de natuurlijke (geboorte, ouderdom, geslacht enz.), op de burgerlijke (burgerlijke eer, standrechten, godsdienstonderscheid) of op de familie-verhoudingen (huwelijk, vaderlijke macht, bloedverwantschap, zwagerschap, enz.)

2. Het zakenrecht omvat het recht nopens roerende of onroerende

goederen en is van tweeërlei aard, òf het recht der eigen goederen (eigendom) òf het recht van vreemde zaken (erfdienstbaarheden, pandrechten, beklèmmingen enz.) Daarbij sluit zich aan het erfrecht als de leer van een bepaalden vorm der gemeenschap van goederen.

3. Het obligatierecht wordt onderscheiden voor zoover het recht uit een vordering van verdrag (koop, huur, pacht, volmacht, leening, schenking enz.) of uit een ongeoorloofde handeling (delict) van een derde voortspuit.

Bij deze drie hoofddeelen komen nog als bijzondere leervakken:

1. Het leenrecht (*jus feudale*, feudaalrecht) omvat die rechtsregelen, welke ten opzichte der leenen geldende zijn. Het behandelt het wezen der leenroerigheid; de omschrijving, indeeling en eigenschappen der leenen; de vaststelling, ontbinding en voltrekking van het leenverband; de rechten en plichten der leenheeren en vazallen en de leenopvolging.

2. Handelsrecht noemt men de verzameling rechtsvoorschriften, die door wetten of gebruiken (usances) voor den handel en alle bijbehorende of oorspronkelijk daarmee verbonden bedrijven zijn bepaald. Men is gewoon het naar zijn hoofdonderwerpen in te deelen en verkrijgt dan behalve het handelsrecht in beperkten zin ongeveer de volgende leervakken:

a. Het wisselrecht of de voor wisselbrieven geldende bepalingen en gewoonten, voor zoover deze laatste rechtskracht hebben verkregen.

b. Het zeerecht, omvattende zoowel de verordeningen op scheepvaart en zeehandel, de privaatrechtelijke verhoudingen tusschen de reeders, den kapitein en de bevrachters; de beschadiging van het schip en de lading (averij); de bodemerij, alsmede de bepalingen van het staats- en volkenrecht, die den zeehandel betreffen.

c. Het assurantierecht en

d. Het faillietenrecht, die de beide onderhavige onderwerpen regelen.

II. HET PUBLIEK RECHT

is men gewoon in staats-, volken-, kerk- en strafrecht te splitsen.

1. Het staatsrecht (*jus publicum*) behandelt de rechtsbeginselen, die de verhoudingen der staatsmachten onder elkaar en tot het lichaam der staatsburgers vaststellen. Men moet hierbij onderscheid maken tusschen ideaal staatsrecht, dat op wijsgeerige beschouwingen der staatsbegrippen rust, en positief staatsrecht, dat de werkelijk bestaande verhoudingen in de staten omschrijft. Het staatsrecht houdt in de eerste plaats in:

a. Het recht van het hoofd van den staat, dat hetzij als vorstenrecht of majesteitsrecht of wel als vorstelijk erfrecht voorkomt. Dit deel komt dus alleen in monarchieën te pas; in despotisch geregeerde landen gaat het op in willekeur, bij volksregeeringen of republieken in de staatsregeling.

b. Het recht van wetgeving omvat die verzameling van bepalingen, volgens welke de afzonderlijke staatslichamen aan de vorming van den staatswil deel hebben en waarnaar zij tot de uitoefening van dat recht bijdragen.

c. Het administratief recht (staats-, provinciaal- en gemeentebestuur) behandelt de bij de uitvoering van dezen staatswil voorkomende rechtsverhoudingen tot de afzonderlijke individuen en lichamen, die onder den staat staan en in hem opgaan.

2. Het volkenrecht, ook internationaal recht genoemd, is onder de staatswetenschappen nader omschreven (zie III. 4c).

3. Het kerkelijk recht (*jus ecclesiasticum*) heeft tot onderwerp de rechtsbeginselen, die voor de verhouding der kerkgenootschappen en hunner leden tot den Staat gelden. Gewoonlijk maakt men onderscheid tusschen Protestantisch en Katholiek kerkrecht en beschrijft daarin de rechten en plichten van het kerkhoofd, der geestelijke waardigheidsbekleeders, der kerkdienaren, van het kerkelijk vermogen en van de leden der kerk.

4. Het strafrecht of crimineel recht (*jus criminale*) bevat de door de bevoegde staatsmacht vastgestelde wetten van strafvordering, die op wets-overtredingen toepasselijk zijn. Men onderscheidt een algemeen en een bijzonder deel. Het eerste heeft de noodzakelijkheid der straf, haar doel, aard, soorten en toepassing te bepalen, de algemeene eischen voor toerekenbaarheid aan te geven, alsmede het wezen der misdaad, de algemeene regelen omtrent bewijsvoering en de verhouding van de verschillende misdrijven tot elkander vast te stellen. Het bijzonder deel beschrijft de verschillende klassen van misdrijven, spoort het bewijs er van op en geeft de gevorderde straffen aan.

B. De practische rechtsgeleerdheid ontvouwt de regelen, waarnaar de rechterlijke voorschriften, die de theoretische rechtswetenschappen leeren kennen, worden toegepast.

Het hoofdbestanddeel er van is

HET PROCESRECHT,

of de verzameling van bepalingen, die bij rechtszaken van kracht zijn. Naarmate het crimineele of civiele gevallen betreft, onderscheidt men straf- en burgerlijke rechtszaken.

a. Het civiel procesrecht handelt over de wijze van procedure, die te volgen is bij burgerlijke rechtsgedingen.

b. Het crimineel procesrecht regelt het onderzoek en de veroordeeling bij lijfstraffelijke rechtsplegingen.

Onder de practische rechtsgeleerdheid brengt men ook veelal het notariaat, waaronder men verstaat de verklaring der wetsbepalingen, waardoor de werkkring en de bevoegdheid van den notaris worden bepaald en zijn rechten en plichten beheerscht.

e. OPVOEDKUNDE

of pædagogie is de wetenschap der wetten en regelen, die in acht te nemen zijn bij de opvoeding. Men scheidt haar in drie hoofdafdeelingen; de pædagogie in beperkten zin, de didactiek en de methodiek.

1. De pädagogie in beperkten zin leert de kennis der wetten en regelen voor een zedelijke opvoeding.

Men onderscheidt: *a)* een theoretische pädagogie of opvoedingswetenschap, die zich onledig houdt met de opsporing en rangschikking der grondbeginselen en regelen voor het vak der opvoeding, en *b)* een practische pädagogie of opvoedkunde, die de toepassing der theoretisch vastgestelde regelen leert. Op een andere wijze verdeelt men de pädagogie in een algemeen deel, dat de opvoeding tot mensch in den volsten zin des woords leert en een bijzonder deel, dat rekening houdt met de eischen en behoeften van het dagelijksch leven.

2. De didactiek of onderwijskunst is de wetenschap der regelen en voorschriften bij het onderricht der jeugd te volgen, waarmee in nauw verband staat

3. De methodiek of de wetenschap der regels en voorschriften voor de verschillende vakken van onderricht en de afzonderlijke leercursussen. Zij heet algemeene methodiek, als haar regelen voor elk vak van onderwijs van kracht zijn; bijzondere methodiek daarentegen als zij slechts de voorschriften aan de hand doet voor bepaalde onderwerpen met inachtneming van den bijzonderen aard der vakken en de persoonlijkheid van den leerling.

5. KUNST.

Kunst beteekent, evenals het Latijnsche *ars* (waarvan is afgeleid het Fransche en Engelsche *art*) elke door oefening verkregen bekwaamheid en vaardigheid. Men spreekt daarom even goed van kookkunst, verloskunst, boekdrukkunst, als van toonkunst en schilderkunst. In beperkten (aësthetischen) zin evenwel verstaat men onder kunst het vermogen om het met geestesoog waargenomene onder een getrouwen en edelen vorm als een oorspronkelijk beeld in de werkelijkheid weer te geven. Haar eigenaardig wezen berust in het scheppend optreden dat een nieuw maaksel beoogt en tot stand brengt. Zij verwezenlijkt de ideeën om haar zelfswil, zonder aan andere eischen gehoor te geven en draagt haar doel in zich zelf. Anders dan in de natuur is haar werken aan geen noodzakelijke wetten gebonden; zij beheerscht, het gezichtspunt harer onderwerpen aan een hoogere wereldorde ontleenende, in volle vrijheid de haar toevertrouwde stof en belichaamt een idee in schoonen vorm. Ofschoon de kunst volgens haar wezen één is, openbaart zij zich in de werkelijkheid op verschillende wijzen en men spreekt dan ook van vrije of schoone kunsten.

Over de indeeling der kunst loopten de meeningen zeer uiteen. Als het geschiktste en natuurlijkste ligt voor de hand het beginsel van indeeling volgens het algemeen begrip van ruimte en tijd, als de beide noodzakelijke hulpmiddelen voor waarneming en bepaling. Daarnaar worden de schoone kunsten op een eenvoudige, natuurlijke en diep in haar wezen grijpende wijze in twee hoofdklassen verdeeld. Tot de eerste klasse behooren dan de z. g. beeldende kunsten: de schoone bouwkunst, de beeldhouwkunst en de teeken- en schilderkunsten; tot de tweede de toonkunst, de dicht- en redekunsten en de

mimische of gebarenkunsten, (tooneelspeelkunst, mimiek, danskunst en gymnastiek).

De beeldende kunsten openbaren zich alle in zakelijken vorm en ontleenen de middelen voor haar uiting, als steen, hout, klei, metaal, kleuren enz. aan de buitenwereld; haar voortbrengselen dragen daarom alle het kenmerk der aanschouwelijkheid, van het objectieve. De kunsten van deze klasse zijn naar haar aard nauw aan elkaar verwant, en treden soms op elkaar's gebied; daarom vindt men ze dikwijls in het kunstvoorwerp of in den schependen kunstenaar vereenigd.

De kunsten, die tot de tweede klasse behooren, openbaren zich veelal in het bezigen van tijd, in opeenvolging, d. w. z. in ontwikkelenden overgang en hebben toon- en klankmaat (rhythmus) en getallenwaarde ten grondslag. Bij haar is het middel tot openbaring in den kunstenaar zelf gelegen, zooals b. v. bij de redekunst of welsprekendheid de wending der taal, bij de muziek de toon van het gezang, bij de gebarenkunst de gelaatsuitdrukking en de beweging van het lichaam; haar uitingen hebben dus alle een innerlijk, subjectief kenmerk.

I. BOUWKUNDE OF ARCHITECTUUR

noemt men in het algemeen de kunst om gebouwen van allerlei soorten op te richten. Zoolang zij zich slechts tot het nuttige bepaalt en alleen voorziet in de bevrediging van noodzakelijke behoeften, is zij een handwerk; zoodra zij evenwel een niet alleen nuttig maar ook fraai gebouw vervaardigt, noemt men haar niet meer bouwhandwerk maar bouwkunst en zij neemt plaats onder de schoone kunsten. In het eerste geval behoort haar wetenschappelijke behandeling tot de technologie, in het laatste tot de kunst.

De bouwkunst onderscheidt zich daarin van de overige beeldende kunsten, dat zij de algemeene wetten en eischen der ruimte en den geest, die haar leven geeft, tot een afgerond, tast- en waarneembaar verschijnsel vormt. Bij haar komt het in de eerste plaats aan op afmeting, verhouding, verdeeling en inrichting van inhoud, verder op de ontwikkeling der deelen uit elkander en tot een gemeenschappelijk geheel. Daarom wordt de leer der bouwkunst of architectuur, waaraan de wiskundige vormleer ten grondslag ligt, gesplitst in:

1. de leer der grondvormen, hoe men zich daarvan het doelmatigst bij de vervaardiging van verschillende gebouwen bedient;

2. de leer der verhoudingen en

3. de leer der geledingen

Daarbij sluit zich nog aan

4. de leer der versieringen (ornamenten) of de ornamentiek.

Vat men de bouwkunst in de boven verklaarde beteekenis op, dan voegt men de gezamenlijke daarop betrekking hebbende leervakken samen onder den naam van bouwkundige wetenschappen. Als hulpwetenschappen staan dan wiskunde en mechanica bovenaan. Zij worden in verschillende onderafdeelingen verdeeld, die onder twee hoofdrubrieken, de burgerlijke en de krijgsbouwkunde, worden gegroepeerd.

A. De burgerlijke bouwkunde houdt zich met al die bouwwerken bezig, welke tot beveiliging, gemak en veraangenaming van het leven, en ten behoeve van de nijverheid en het verkeer worden opgericht. Men onderscheidt:

1. De eigenlijke burgerlijke bouwkunde, waartoe *a)* de landelijke bouwkunde, die den doelmatigen aanleg van gebouwen ten dienste van den landbouw uitvoert, en *b)* de stedelijke bouwkunde behoort. De laatste omvat dus niet alleen den bouw van woonhuizen, winkels, pakhuizen enz., maar ook van paleizen, kerken, schouwburgen, gedenkteeken, enz., in welke laatste gevallen zij ook monumentale bouwkunst heet en geheel onder de schoone kunsten mag gerangschikt worden.

2. De aanleg van publieke werken, waartoe behooren *a)* de aanleg van straten en wegen, *b)* de bruggenbouw, *c)* de aanleg van spoor- en tramwegen en ook *d)* de aanleg van telegraaflijnen.

3. De molenbouwkunde, die den bouw van door water, wind, stoom en andere krachten gedreven groote machinale inrichtingen (eigenlijke molens, ijzerpletterijen, fabrieken, enz.) omvat.

4. De waterbouwkunde, die zich afgeeft met den bouw van kanalen, waterkeeringen, dammen, dijken, sluizen, havens, enz.

5. De scheepsbouwkunde.

B. De krijgswouwkunde leert den aanleg van zulke bouwwerken, die ten behoeve van den oorlog dienen. (Zie III. 4. b. Krijgswetenschappen.)

II. BEELDHOUWKUNST.

De beoefenaren dezer kunst houden zich bezig met de vervaardiging van voorwerpen, waarvan de voorbeelden in de natuur aanwezig zijn, of naar natuurlijke organismen worden uitgedacht.

De vervaardiging zelf kan op verschillende wijze geschieden, namelijk in geheel vrijen, scherp afgeronden vorm (beelden), of door verhevenheid op een plat vlak, in welk laatste geval het reliëf ontstaat, hetwelk naar gelang der kleinere of grootere verhevenheid bas- of hautreliëf wordt genoemd. Naar de stof, waarvan men zich voor de vervaardiging van beeldhouwwerken bedient, zoowel als naar de wijze van behandeling, verdeelt men de beeldhouwkunst in:

1. Plastiek of beeldvormkunst, de kunst om figuren in weke kneedbare stoffen als was, klei, gips, enz. te vormen (boetseeren). De plastiek wordt modelleerkunst, als de gevormde figuren tot modellen voor het bewerken van hardere stoffen door den beeldhouwer of beeldgieter zullen dienen. De pottbakkerskunst wordt plastiek, wanneer zij met het nuttige ook het schoone verbindt, b. v. bij porseleinwaren enz.

2. Beeldgieterij, de kunst om figuren te vervaardigen van metaal, dat gegoten wordt in vormen, die vooraf uit weke stof zijn gemodelleerd. Daarmee in verband staat de ciseleerkunst of de kunst om metalen met scherpe gereedschappen te bewerken.

3. De drijfkunst of de kunst om figuren met den hamer hol uit metaal

te slaan. De goudsmeedkunst in hooger zin valt grootendeels onder haar gebied.

4. De beeldhouwkunst (sculptuur) in beperkten zin, die alleen zulke beelden maakt, welke uit steen gehouwen of gebeiteld worden. De laagste trap er van is de steenhouwkunst. Nauw bij de beeldhouwkunst sluiten zich aan de houtsnijkunst of het maken van houtsnijwerk, b. v. inlegselen ter versiering, de elpenbeensnijkunst en de phelloplastiek of kurksnijkunst.

5. De steensnijkunst of lithoglyptiek, de kunst om voorwerpen op edelgesteenten, of verheven of „en reliëf” te vervaardigen, of ze uit steen weg te snijden. Zulke steenen noemt men gesneden steenen of gemmen.

6. De stempelsnijkunst of stempelglyptiek, de kunst om door stalen gereedschappen figuren, letters enz. in metaal te snijden. Een praktische toepassing er van is de druklettersnijkunst. Daaraan naverwant in de graveerkunst, de kunst om door middel van de graveernaald figuren of letters in metaal, edelgesteenten, kristal enz. te snijden of te steken.

7. De medailleurskunst, de kunst om medailles (gedenk- of erepenningen) te vervaardigen, is eigenlijk slechts een bijzondere toepassing der stempelsnijkunst.

III. TEEKEN- EN SCHILDERKUNST.

A. Teekenkunst is de kunst om vormen, figuren en tafereelen door licht en schaduw op platte vlakken zichtbaar weer te geven.

Met betrekking tot de stof, waarmee geteekend wordt, onderscheidt men in penteekeningen, crayon-teekeningen (met potlood of zilverstift), krijtteekeningen en O.I. inkt-teekeningen, waarbij ook de sepia- en houtskoolteekeningen behooren. Naar de wijze van uitvoering onderscheidt men 1) ontwerpen, schetsen of croquis, ook kras-teekeningen (*dessins heurtés*) genoemd, ideeën die de kunstenaar op het papier brengt om de eerste losse gedachten voor een uit te voeren werk op te teekenen; 2) afgewerkte teekeningen, die zorgvuldig voltooid en met aanstipping van alle bijzaken en kleinigheden zijn afgemaakt; 3) studiën, teekeningen van afzonderlijke deelen of voorwerpen (koppen, ledematen, dieren, bloemen, landschappen, enz.); 4) academie-teekeningen, die meer bepaald strekken ter oefening in de kennis en in het uitdrukken van vormen van het menschelijk lichaam, met toepassing van anatomie en proportie; 5) architectonische en perspectieftteekeningen, de geteekende ornamenten, plannen, plattegronden, doorsneden enz. van gebouwen; 6) cartons of teekeningen op grof papier ter grootte van de daarnaar te vervaardigen schilderij.

B. De schilderkunst bedient zich bij haar werk behalve van licht en schaduw ook nog van kleuren.

Den overgang van teekenkunst tot schilderkunst vormen de monochromen of teekeningen in één kleur, waarbij licht en schaduw door bijvoeging van meer of minder wit worden verkregen; b. v. rood in rood, grijs in grijs. In

het laatste geval noemt men ze *grisailles*. Zulk een wijze van schilderen, waarbij zonder rekening te houden met de natuurlijke kleur, twee of drie verven worden gebruikt, heet ook wel *chiaroscuro*. Een verscheidenheid der monochromen zijn de silhouetten of schaduwbeelden.

Naar de onderwerpen die gepenseeld worden, onderscheidt men:

1. De historische schilderkunst, die haar onderwerpen ontleent aan de wereldgeschiedenis, de bijbelsche geschiedenis of de geschiedenis der heiligen (bidplaten).

2. De genre-schilderkunst, die tooneelen en toestanden uit het dagelijksch leven afmaakt. Een bijzonder soort daarvan is de portret-schilderkunst.

3. De landschapschilderkunst, die ook omvat de zeeschilderstukken, de gezichten (Fransch: *vue*, Engelsch: *view*) op steden; enz. en de schilderijen van het inwendige van gebouwen, kerken enz. (bouwkundige schilderkunst).

4. De dierenschilderkunst, die niet afzonderlijke dieren, maar de dierlijke eigenschappen van sommige soorten in rust of wel in actie tracht weer te geven.

5. Het stilleven of het penseelen van levenlooze voorwerpen. Onder-soorten zijn dieren-, bloemen- en vruchtenstukken, enz. Bij deze soorten zijn nog te voegen

6. Dearabesken (versieringen van loofwerk, bloemen en planten) en grotesken (grillige, vreemdsoortige afbeeldingen van menschen-dierengestalten).

Een andere indeeling der schilderkunst berust op het materiaal en de wijze van behandeling. Men onderscheidt dan 1) encaustische schilderkunst, die veel overeenkomst heeft met de was-schilderkunst; 2) de email-schilderkunst; 3) de glas-schilderkunst; 4) de porselein-schilderkunst en 5) het mozaïek in zijn verscheidenheden. Met betrekking tot de verfstof verdeelt men in 1) olieverf-schilderkunst; 2) pastel-schilderkunst; 3) waterverf-schilderkunst, waarbij als onder-deelen behooren de aquarellen, fresco's en miniaturen.

De toepassing der teeken- en schilderkunst voor zuiver kunstmatige doeleinden heeft voornamelijk plaats bij de volgende vakken, die met min of meer recht onder de teekenkunsten kunnen geacht worden te behooren:

1. De kopergraveerkunst, ook chalcographie genoemd,

2. De houtgraveerkunst of xylographie,

3. De steendrukkunst of lithographie, die, wanneer zij gekleurde gravures levert, welke den indruk van aquarellen geven, chromolithographie genoemd wordt, of ook wel lithochromie, vooral wanneer zij door dekking en menging van kleuren en andere mechanische kunstmiddelen olieverf-schilderijen weet na te bootsen.

4. De staalgraveerkunst of siderographie,

5. De zincographie.

6. De photographie, of de kunst om lichtbeelden op papier te brengen, terwijl de heliotypie of autotypie ze op metaal overbrengt.

IV. TOONKUNST

of muziek (waaronder de Grieken de zoogenaamde muzen, n.l. toonkunst, dichtkunst en welsprekendheid verstonden) is de kunst om door tonen 's menschen geest of gemoed naar de wetten der schoonheid te roeren.

Haar leer omvat:

1. De acustiek of de leer van het ontstaan en de vorming der eigenlijke tonen volgens de wetten van het geluid; verder van de inrichting der instrumenten, door middel waarvan de tonen worden voortgebracht, van den duur, de terugkaatsing, verspreiding, de wijziging en de accoorden der tonen, enz. Zij ontleent haar leerregels voornamelijk aan de natuurkundige acustiek.

2. De rhythmiek of de leer van de muzikale toonmaat.

3. De melodiek of de leer van de vorming van den toongang.

4. De harmoniek of de leer van de ineensmelting der tonen.

Terwijl de drie laatstgenoemde leervakken de, volgens de leer der acustiek verkregen, tonen leeren gebruiken naar de regelen der kunst, stelt

5. De compositieleer, of de leer van het dubbele contrapunt, de grondregels vast voor kunstmatige toonzetting en geluidsmenging. Daartoe behooren de leer van de fuga, van den canon, der echo, enz.

Naar de verschillende wijzen, waarop de tonen kunnen worden voortgebracht, zoowel als naar de plaats en het doel der uitvoering, in het bijzonder naar het door het laatste bepaalde karakter der compositie, onderscheidt men als hoofdsorten der muziek:

1. De vocale muziek, die zich van de menschelijke stem bedient.

2. De instrumentale muziek, die naar den aard der instrumenten wederom gesplitst wordt in muziek voor snaar-, strijk- en toetsinstrumenten, voor blaas- en voor slaginstrumenten. Volgens een ander oogpunt kan de instrumentale muziek of voor een enkel, of voor eenige, of voor de geheele verzameling van instrumenten (orchestermuziek) bestemd zijn.

Overigens onderscheidt men nog:

a. Kerk- of geestelijke muziek.

b. Wereldlijke muziek; deze omvat weder de theaternmuziek (operamuziek), de concertmuziek, kamermuziek, dansmuziek en militaire muziek.

V. DICHT- EN REDEKUNST.

Poëzie, afkomstig van een Grieksch werkwoord, dat maken of scheppen beteekent, is de kunst om de verhevenste gevoelens, de schoonste voorstellingen door welgekozen woorden in een schoonen vorm te kleeden en meestal ook aan rijm en maat te binden. Zal zij zich behoorlijk kunnen uiten, dan moet zij kunnen beschikken over een rijke phantasie, geleid worden door aesthetisch gevoel, meesteresse wezen over de taal en bekend zijn met den versbouw. Hoewel de voortbrengselen der poëzie door hun oorsprong tot kunstproducten gestempeld zijn, is men gewoon, naar het voorbeeld der Franschen, ze bij de taal- en letterkundige wetenschappen te behandelen, vooral ook wegens de groote rol die de taal daarin vervult. (Zie III, 3.)

Het woord redekunst of rhetorica wordt in algemeenen en beperkten zin gebruikt. In den eersten valt haar inhoud nagenoeg met de stilistiek (zie III, 3) samen, als zij de algemeene regelen voor den prozastijl met het oog op de verschillende verhandelingen daarin aangeeft, ja zelfs over de eischen van elke doelmatige voordracht in proza (zooals b. v. ook van brieven of den briefstijl, de dagelijksche geschriften of den beroepstijl enz.) handelt. In beperkten zin evenwel verstaat men onder rhetorica alleen de theorie der uiterlijke welsprekendheid, of de kunst door mondelinge voordracht op den wil en de overtuiging van anderen te werken en bepaalde gedachten en besluiten in hen op te wekken. Zij wordt in twee hoofdoorsoorten verdeeld: de geestelijke of kanselwelsprekendheid, die door de predikatie zoekt te werken en welker theorie tot een eigen theologisch leervak, de homiletiek, is gevormd, en de wereldlijke welsprekendheid, met welker theorie zich de redekunst in beperkten zin, zooals zij n. l. in de oudheid werd opgevat, onledig houdt. Als onderdeelen er van onderscheidt men de staatkundige (in parlementen, staten- en volksvergaderingen), de juridische (in gerechtshoven, redevoeringen tot aanklacht en verdediging, de pleitkunst) en de academische (professorale voordrachten, gedenk- en lofreden of elogia, enz.).

VI. DE GEBARENKUNSTEN,

ook wel onder de benaming van mimische kunsten (in algemeenen zin) vereenigd, geven eigenlijk geen kunstwerken, geen door oog of oor waarneembare blijvende openbaring van kunstmatige werkzaamheid, maar slechts voorbijgaande kunstuitingen; zij zoeken wel in de beweging, houding en voorstelling van het lichaam een idee uit te drukken; maar zij laten zich niet scheiden van den persoon, die ze uitvoert.

Men onderscheidt drie kunstvormen:

1. De tooneelspeelkunst of de kunst om bepaalde gedachten en gevoelens door een passende uitdrukking der stem, van het gelaat en het geheele lichaam op een, het schoonheids- en waarheidsgevoel bevredigende wijze te openbaren. Hulpmiddelen daarvoor zijn de mimiek en de declamatie.

a. De mimiek is de kunst om door sprekende gebaren gevoelens te uiten.

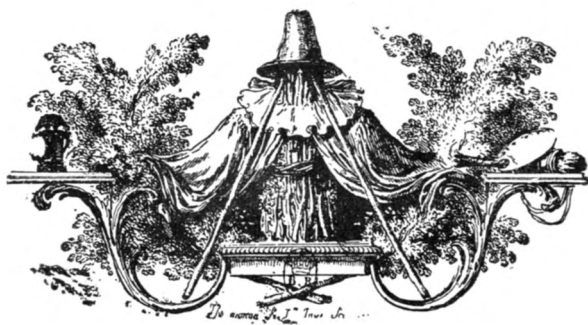
b. De declamatie is de kunst om een rede op zulk een wijs voor te dragen, dat zoowel de zin als de daardoor opgewekte gewaarwordingen levendig worden teruggegeven. De leer der declamatie of de kunst der mondelinge voordracht noemt men ook wel declamatorica.

De theorie der tooneelspeelkunst is het onderwerp der dramaturgie, ofschoon men met dit woord ook de theorie der dramatische poëzie aanduidt. Veel werken, die op den titel als dramaturgisch beschreven worden, betreffen soms de dramatische poëzie, soms de dramatische voordracht, dikwijls ook wel beide kunsten tegelijk.

2. De danskunst of orchestiek bestaat, in haar æsthetische opvatting, in een uitdrukking van de gewaarwordingen door middel van rhythmische

bewegingen der voeten en het geheele lichaam. Reikt de mimiek de hand aan de orchestiek, dan ontstaat de pantomimiek of balletkunst. De theorie der danskunst wordt ook wel door choregraphie aangeduid.

3. De gymnastiek of de kunst der schoone voorstelling van een volkomen heerschappij van den geest over het vleesch door regelmatige en vlugge lichaamsbeweging. Geschiedt dit in den vorm van regelmatige zwenkingen van het lijf, dan ontstaat de gymnastiek in beperkten zin, bij de ouden palæstrie, door de Duitschers turnkunst genoemd. Voor zoover de gymnastiek toegepast wordt tot bevordering der gezondheid, behooren haar theorieën tot het gebied der geneeskunde of opvoeding. Andere takken der gymnastiek zijn de rijkunst, schermkunst en zwemkunst, terwijl men er ook onder kan rekenen al die lichaamsoefeningen en spelen, welke men tegenwoordig met het Engelsche woord sport aanduidt.

II.

Boekenkennis.

Inleiding.

nder boekenkennis of bibliographie in algemeenen zin verstaat men de kennis der geschriften van alle tijden en volken, zoowel op zichzelf beschouwd als in verband met de tijdsomstandigheden. Zij vormt niet alleen de basis, maar draagt ook bij tot beter begrip der letterkundige geschiedenis, welke laatste de innerlijke waarde der overgeleverde geschriften toetst aan de richting en de mate der verstandelijke ontwikkeling der menschheid. De bibliographie staat dus tot de letterkundige geschiedenis als de geschiedenis der gedenkteeken tot de kunstgeschiedenis, als de bronnenstudie tot de staatkundige geschiedenis.

In de oudheid verstond men onder bibliographos een afschrijver; na de uitvinding der boekdrukkunst droegen eerst soms de boekdruckers dezen naam, later de kenners en ontcijferaars van oude geschriften; de tegenwoordige beteekenis van het woord dagteekent uit Frankrijk van omstreeks het midden der 18^e eeuw.

Over een nauwkeurige bepaling en afbakening van het onderwerp en het wezen der bibliographie zijn haar verschillende beoefenaars het nog niet eens geworden. Men verdeelt haar gewoonlijk in zuivere en toegepaste bibliographie.

De zuivere bibliographie beschouwt de geschriften en gedrukte boeken op zichzelf; zij stelt zich tot oogmerk al het geschrevene en gedrukte te verzamelen, te beschrijven of in het algemeen te leeren kennen. De toegepaste bibliographie (volgens de gewone opvatting meest enkel bibliographie genoemd) bepaalt hun waarde met betrekking tot de voorkeur en de behoefte der verzamelaars (bibliothecarissen, boekenliefhebbers [bibliophilen], bibliomanen), naar den inhoud, de lotgevallen en den uitwendigen toestand.

Met betrekking tot het bijzonder doel van dit werk verdeelen wij de stof op een andere wijze en onderscheiden twee hoofdafdeelingen onzer wetenschap.

De eerste draagt den naam algemeene boekenkennis (bibliologie) terwijl de tweede zich in het bijzonder tot de bibliographie in beperkten zin of boekbeschrijving bepaalt. Een derde afdeeling zou kunnen handelen over de inrichting en het bestuur van boekereien (het bibliotheekwezen), maar dit onderwerp valt buiten ons kader en wij verwijzen daarom hen, die over dezen tak meer willen weten, naar de bijzondere geschriften over dit onderwerp.

Algemeene en bijzondere boekenkennis wordt slechts het deel van hen, die veel met boeken omgaan, ze veel in handen krijgen. Zij eischt, behalve een sterk geheugen, als voorbereidende studie voldoende kennis van de geschiedenis der letterkunde, zoo uitgebreid mogelijke taalkennis, benevens algemeene kennis der wetenschappen en haar onderling verband. Haar gebied is niet nauw begrensd, maar wordt van dag tot dag, ja van uur tot uur grooter.

De gewone debitant kan wel is waar met geringere boekenkennis volstaan dan de bibliothecarissen of de handelaars in oude boeken, omdat in den nieuwen handel nauwelijks de werken der laatste vijftig jaren circuleeren, maar toch is ook voor hem een uitgestrekter studieveld wenschelijk, en aan te bevelen zich niet tot de geschiedenis der letterkunde te bepalen, daar deze niet genoeg voor de practijk aangeeft wat op elk gebied van wetenschap is uitgegeven. Voor het verkrijgen van deze kennis is een herhaald en zorgvuldig gebruik maken, ja bestudeeren van catalogussen een voornaam hulpmiddel. Het beste hulpmiddel zal evenwel steeds de kennismaking met de boeken zelf blijven.

A. Algemeene boekenkennis.

De algemeene boekenkennis laat zich in twee afdeelingen verdeelen, waarvan de eerste, het historisch-antiquarisch gedeelte zich tot doel stelt het navorschen van den oorsprong en de ontwikkeling der vervaardiging van boeken. Het tweede, practisch of handelsgedeelte leert de waarde der boeken kennen zoowel naar den smaak en de behoefte van den verzamelaar als naar den daaruit voortvloeienden handelsprijs voor den boekhandelaar.

1. Historisch-antiquarische boekenkennis.

Door de uitvinding der boekdrukkunst wordt de geschiedenis van de vervaardiging van boekwerken op een eigenaardige wijze in twee groote tijdperken verdeeld, n.l. in dat der handschriften en dat der gedrukte boeken. Beide hebben een eigen ontwikkelingsgang en toonen slechts in hun overgang betrekking tot elkander aan. In het eerste tijdvak vormt wederom de ondergang van het Romeinsche rijk een grens tusschen de oudheid en de middeleeuwen.

n. Chr. voor opschriften gebruikt. Er zijn echter ook godsdienstige boeken, die geheel in hiëroglyphen zijn geschreven, bijv. het Doodenboek, of het formulier voor den lijdendienst, dat door Lepsius werd uitgegeven, en waarvan het origineel te Turijn aanwezig is, bestaande uit een papyrusrol van 57 voet en 8 duim lengte. Het hiëratische of heilige schrift was een afkorting of vereenvoudiging der hiëroglyphen, waarin de oorspronkelijke figuren meestal nog zeer goed te herkennen zijn. Het werd door de priesters veel bij het schrijven van boeken en ook door anderen gebruikt. Het demotisch schrift is nog eenvoudiger en heeft veel minder teekens dan de beide andere schrijfwijzen. Het was een loopend schrift, dat hoofdzakelijk diende voor brieven, contracten en bij rechtsgedingen en dus het volks- of brief-schrift vormde.

Een Runenstein.

De Pheniciërs namen het schrift van de Egyptenaren, hun burens en handelsvrienden, over, doch brachten daarin veel vereenvoudigingen tot stand, vooral wat de leetervormen betreft. Zij hadden 25 klanken, waarvoor zij zich evenveel teekens kozen en gebruikten voor

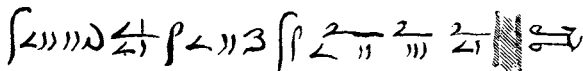
Hiëroglyphenschrift.

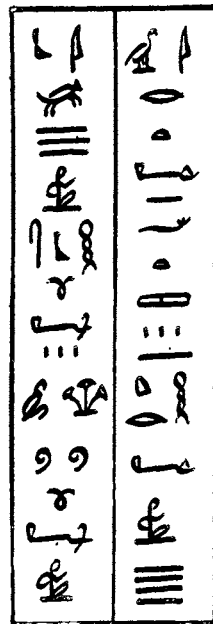
Hiëratisch schrift.

Demotisch schrift.

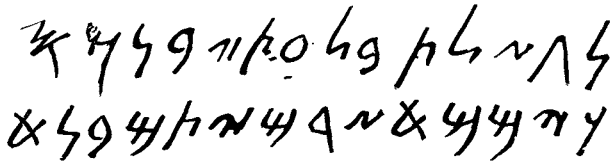

elken klank een teeken en steeds hetzelfde, zoodat men kan aannemen dat door hen het eerste alfabet is ontstaan. Hun schrift liep van rechts naar links. Achterstaand opschrift op het graf van Koning Sidon doet zien dat dit schrift veel meer loopend is dan dat van de Egyptenaren.

Schrijfhiëroglyphe.

Phenicisch schrift.

Overal, waar de Pheniciers kwamen, voerden zij de schrijfkunst en het alfabet in en elk der volken, waarmee zij in betrekking stonden, nam hun schrift op zijn eigen wijze over in verband met zijn eigen taal en gebruiken. De Israëlieten b. v. namen het zoo goed als onveranderd over. Zij beitelde hun Hebreeuwsch in steen en metaal en leerden later de kunst het met een penseel op toebeide huiden te schilderen ¹⁾. De klinkers lieten zij weg en niet alleen dat zij van de rechter- naar de linkerzijde schreven, doch ook de bladen hunner wetrollen en heilige boeken las men van achter naar voren, zooals in Hebreeuwsche boeken nog heden ten dage gebruikelijk is.

Sanskriet.

इमं शिलोच्चयम् पुण्यं वृद्धिं ब्रह्मि उच्चैः ।

विश्वदि दिविस्पृग्मि नैकवर्णै मनोहैः ॥

नानाधातुसमाकीर्णं विविधीपलमूषितम् ।

Van de overige Oostersche volken, die zich ten opzichte der schrijfkunst en ook vooral der letterkunde verdienstelijk maakten, komt een voorname plaats toe aan de Hindoes in Indië. Deze vormden reeds vroeg een beschaafde maatschappij. Hun brahmanen waren wijze denkers en dichters en hebben een aantal boeken geschreven, zooals godsdienstige liederen, hun zoogenaamde heilige boeken, voorts wetenschappelijke over sterren- en taalkunde, maar vooral poëzie, verhalen, uitmuntende door rijke fantasie, en toneelstukken soms van verbazenden omvang. Hun taal, het Sanskriet, bestond uit vijftig letters, die men bij het schrijven in een aaneengesloten lijn bracht, en die door de fijne balkjes, welke de meeste letters droegen, een doorlopende streep vormden. In tegenstelling met de Semitische volken schreef men, evenals wij, van links naar rechts.

¹⁾ De dierenhuiden werden onthaard, gereinigd en soms verscheidene aan elkaar gebonden. De bibliotheek der Dominicaners te Bologna bezit nog een met fraai Hebreeuwsch schrift op een enkele zeer lange huid geschreven Pentateuch. Ook La Serna Santander bezat in zijn rijke bibliotheek een Hebreeuwsche Pentateuch op 57 Oostersche vellen, die men met draden van dezelfde stof aan elkaar genaaid had en welke een rol van 118 voet lengte vormden. De twee eerste regels van dit handschrift vindt men in kopergravure in het eerste deel van den voortreffelijken catalogus der genoemde bibliotheek.

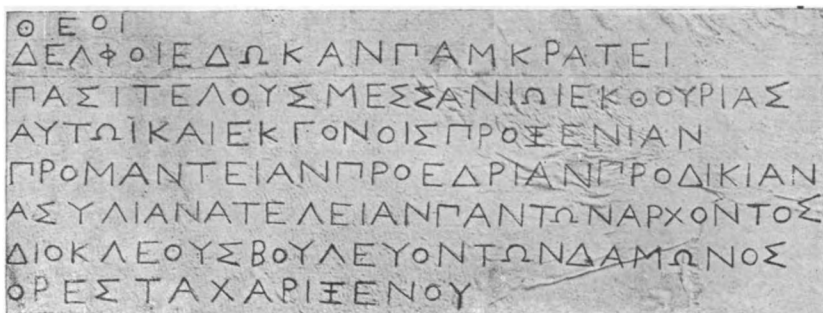
Behalve letters bezaten de oude Hindoes ook cijferteekens, die de Arabieren later van hen overnamen en die in de 10de eeuw, eenigszins gewijzigd van vorm, als Arabische cijfers in Europa in gebruik werden genomen.

١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	٠
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Van de Westersche volken waren de Grieken het eerst in het bezit van een eigen stel schrijfteekens, dat ook al weer van Phenicischen oorsprong was, doch met nog eenige teekens vermeerderd werd, waardoor zij een volledig alfabet kregen. Later vereenvoudigden zij hun letters en vormden ook hoofd- en kleine letters en daar zij hun schrijfrichting wijzigden, kregen hun letters juist den omgekeerden vorm van de Phenicische, zooals uit onderstaande blijkt,

Phenicisch	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄
Oud-Grieksch	Α	Β	Γ	Δ	Ε
Grieksch	α	β	γ	δ	ε

De Grieken hebben de kunst van schrijven weer aan de Romeinen geleerd en het zijn juist de letterkundige overblijfselen van dit laatste volk, die ons

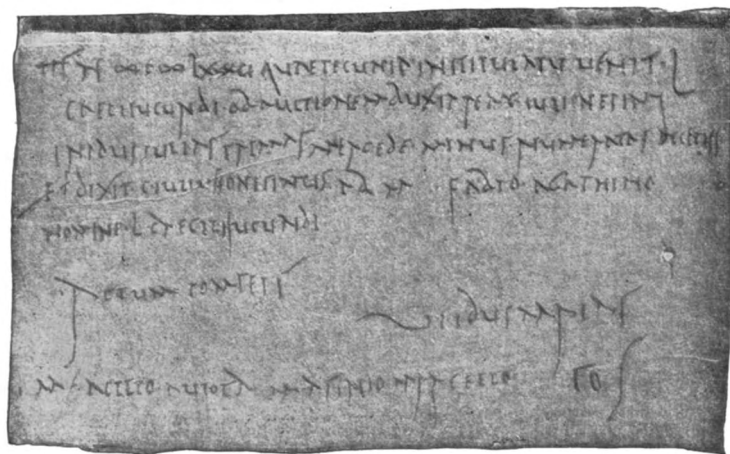

Grieksch inschrift uit Delphi.

den hoogsten trap van ontwikkeling ten opzichte van de vervaardiging van geschriften in de oudheid aantonen en die tevens veel bijdragen tot onze kennis over dit onderwerp. De toestand bij dit volk moet ons dan ook tot maatstaf strekken, en alhoewel de betrouwbare overleveringen eerst uit den

tijd van het verval der republiek en van het keizerrijk dagteekenen, kent men daardoor echter ook vrij nauwkeurig de gesteldheid dezer kunst bij de Grieken en de onder Griekschen invloed staande latere Egyptenaren.

Zooals van zelf spreekt vermeerderden en verbeterden met het toenemen van het schriftelijk verkeer ook de stoffen waarop men schreef. Over het algemeen, mag men zeggen, werd er geschreven op al zoodanige stof, als beschreven kon worden. Op de muren van paleizen, op graven, gedenkteekenen en tempels graveerde men gebeden of de zegepralen en geschiedenissen van koningen. Op gouden, zilveren, looden platen schreef men met een metalen stift wetten en allerlei dingen, die men in schrift bewaren wilde. Losse aanteekeningen werden op zoodanige vlakke voorwerpen geschreven,

Wastafel uit Pompeji, inhoudende de kwijting eener schuld.

als men voor de hand had, soms op boombladeren. De Grieken en Romeinen beitelde hun eerste geschriften in steen. Maar om aanteekeningen te maken, berekeningen op te schrijven, of iets aan een vriend te berichten, maakten zij gebruik van plankjes, die met een waslaag bedekt werden. Men grifte de letters in de dunne waslaag en deed dit met een stift, die vrijwel den vorm had van een potlood. Het bovenende van de stift was plat en daarmede kon men het geschrevene uitwischen. Deze stift heette *stylus*, van waar het woord stijl, in den zin van „manier van schrijven en zich uitdrukken.” Gebruikte men de wastafels voor brieven, dan verbond men, opdat de woorden bij de verzending niet uitgewischt zouden worden, twee plankjes door scharnieren zoo, dat de voor het schrift gebruikte binnenzijden tegen elkaar geklopt konden worden.

De meest gebruikte stoffen om op te schrijven werden echter de papyrus en het perkament.

In de moerassen van Egypte, aan de boorden van den Nijl, groeit in weligen

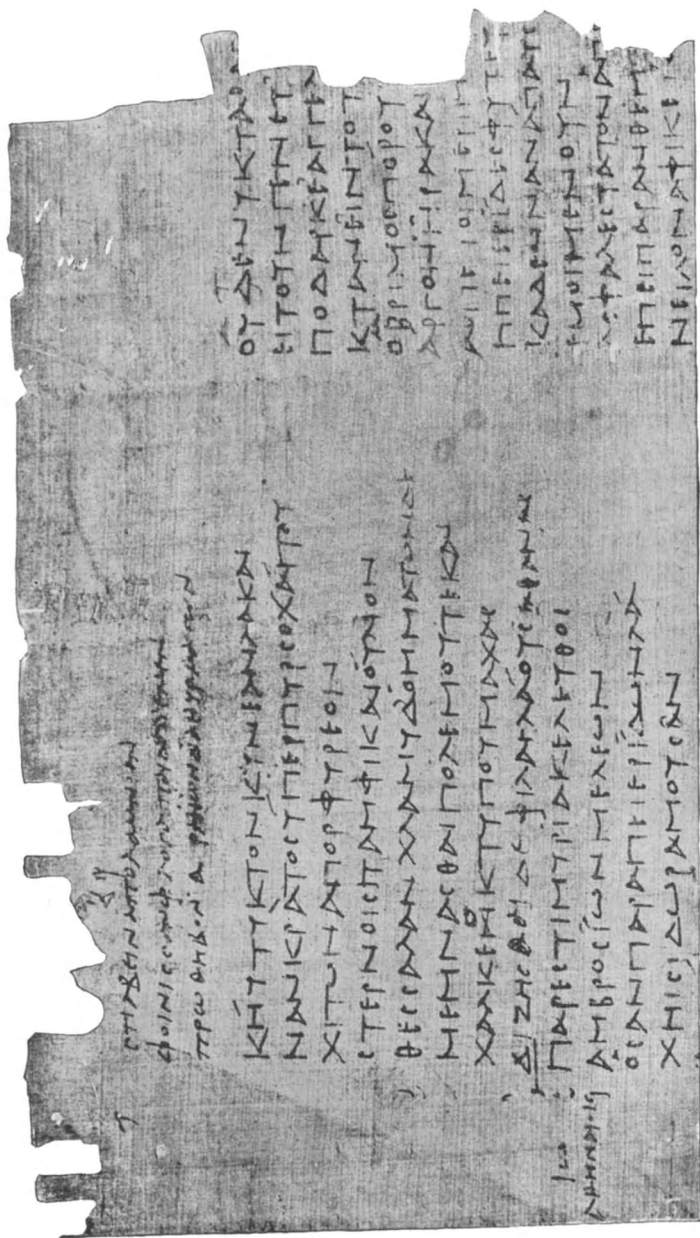
overvloed een waterplant, die eenigszins het voorkomen heeft van een roze-struik. Haar lange, ronde, groene stengel, glad en week, draagt bij wijze van kroon een bos van slank gebladerte. Dit is de papyrusplant. De Egyptenaren sneden de stengels van onder af, pelden den bast los en vonden daaronder verschillende lagen van een fijne, dunne, witte schors, die zich gemakkelijk liet afzonderen en waarvan zij vrij breede reepen (*philirae*) vormden. Men spreidde deze reepen, nog vochtig, naast elkaar op een houten tafel uit en verkreeg alzoo bladen van een zekere grootte. Daarna legde men er andere strooken dwars overheen, d. w. z. loodrecht op de vezelrichting van de eerste, waardoor men een zekere stevigheid verkreeg. Eindelijk werden deze tot bladen aangehechte reepen verder bereid, geperst en gesteven en zoo verkreeg men dan eindelijk die fijne en witte vellen papyrus, waarvan ons woord papier afkomstig is.

De reepen uit het midden van den stengel waren de fijnste en breedste, die van den bast de smalste en slechtste soorten. De fijnste soort was de hiëratistische (priesterlijke) ook wel Augustijnsche (keizerlijke) of koninklijke genoemd; zij was 34 centim. breed. Dan volgde de Livische (naar de keizerin genoemd) van dezelfde breedte. De derde soort, waarop later de naam van hiëratistische papyrus werd overgebracht, was slechts 30 centim. breed. Hierop volgde de amphitheatrische of Fannische papyrus (aldus genaamd naar de plaats der bereiding te Alexandrië en den fabrikant Fannius te Rome), die 24 à 26 centim. breed was, en ten slotte de in de omstreken van Saïs gemaakte. Dit nieuwe schrijfmateriaal verkreeg spoedig een zeer algemeene bekendheid en bevorderde als een belangrijk artikel van nijverheid en handel weldra den rijkdom van Egypte. De verzending vond plaats in rollen (*scapus*). Deze bevatten ten tijde van Plinius 20 bladen, in de 4de eeuw na Chr. nog slechts 10.

Het perkament (*Charla pergamena s. membranea*) was waarschijnlijk reeds vóór Herodotus in Jonië in gebruik; de bereiding (uit huiden van kalveren, schapen en ezels) werd echter later te Pergamus onder de regeering van koning Eumenes, ongeveer 200 jaar v. Chr. verbeterd, nadat men den uitvoer van papyrus uit Egypte niet meer wilde toestaan. Naar Plinius bericht (Hist. nat. XX, 11) zou Ptolomeus Philadelphus, die een groote verzameling handschriften te Alexandrië wilde bijeenbrengen, den uitvoer van papyrus verboden hebben en wel uit afgunst tegen Eumenes, omdat deze eveneens boeken verzamelde. Daardoor zou Eumenes op het denkbeeld gekomen zijn dierenhuiden te laten bereiden om op te schrijven. Het perkament ontleende zijn naam aan genoemde stad Pergamus, waar men het zoo voortreffelijk wist te bereiden. Het was van nature geelachtig wit, doch werd ook dikwijls gekleurd en wel rood, blauw of violet. Het later te Rome vervaardigde was meestal geelachtig.

Behalve papyrus en perkament werden soms ook nog andere dierlijke zelfstandigheden voor het opstellen van handschriften gebezigd. De oude bibliotheek te Constantinopel moet een met gouden letters op een 120 voet langen darm eener slang geschreven Ilias en Odyssee hebben bezeten. In de bibliotheek te

Dresden is een op een menschenhuid geschreven Mexicaansche kalender aan-

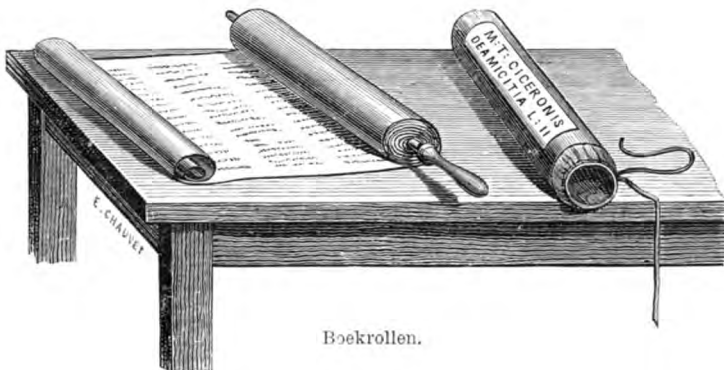
Fragment van den papyrus die de gedichten van Bacchylides bevat. (British Museum).

wezig. Ook de keizerlijke bibliotheek te Weenen bezit een op een menschenhuid

geschreven manuscript, dat met een aantal geschilderde figuren geïllustreerd is.

Tot schrijven werden voornamelijk penseel en rietstaafje (*calamus*) gebruikt; voor inkt een mengsel van zwartsel, gom, water en wijnazijn (*atramentum*). Maar ook gekleurde inktsoorten, vooral rood (*minium*) werden gebezigd om sommige gedeelten beter te doen uitkomen. De keerzijde bestreek men gewoonlijk met safraanverf of cederolie.

De papyrus- of perkamentbladen werden altijd slechts op ééne zijde beschreven, en, hetzij in de lengte in kolommen (*paginae*) en dan van links naar rechts aan de kanten aan elkaar vastgehecht, hetzij in de breedte (*transversa charta*) en dan in de lengte verbonden. Aan de uiteinden dezer lange strooken, dus of rechts en links, of boven en onder, werden rollen (*umbilici*) bevestigd, op de wijze onzer landkaarten. Om den stok van het einde der strook werd het beschrevene opgerold, en zulk een rol werd volumen genoemd. Moest het gelezen worden, dan rolde men het van links naar rechts langzamerhand af,

Boekrollen.

of bij beschrijving *transversa charta* nam men den *umbilicus* vóór de borst en liet het gelezen gedeelte naar voren afrollen.

De *umbilici* waren meest van hout, dikwijls ook uit beenderen of elpenbeen vervaardigd en soms rijk versierd, vooral de uit het opgerolde te voorschijn komende knoppen. De zelfkanten of sneden (de grondvlakken der cylinders) werden schoongemaakt, met puimsteen glad geslepen en gekleurd of fraai versierd. Het volumen werd verder in een omslag van papyrus of perkament gesloten, waarop de titel werd geschreven, of wel in kostbare stoffen gewikkeld, meermalen ook in een koker of lade (*diatheke*) van cederhout bewaard. Was de middelste stok zonder versiering, dan liet men over het topvlak een aan het omslag bevestigd driehoekig stuk perkament afhangen, dat eveneens den titel van het werk droeg. De rol werd door linten (*lora*) vastgebonden, waaraan men haar kon dragen of uit haar omhulsel nemen.

Een volumen bevatte meest geen geheel werk, maar slechts een deel er van. De afzonderlijke volumina werden daarom in een grooter omhulsel (*scrinium*) besloten, en wel staande, zoodat de topvlakken, waaraan de driehoekige titels waren vastgemaakt, naar boven staken.

Maar ook de thans gebruikelijke vierkante boeken waren reeds bij de Romeinen bekend. Zij werden meer in het bijzonder *codices* (enkelv. *codex*) geheeten, en bestonden of uit afzonderlijk bevestigde bladen (*tabellae, folia*) of zooals tegenwoordig uit vellen. Het gemakkelijker gebruik, dat vooral door Martialis wordt geroemd, droeg er zeker toe bij dat zij in de tweede eeuw van het keizerrijk de volumina begonnen te verdringen.

Het schrijven en vervaardigen van boeken was ten tijde der keizers tot grooten bloei gekomen. De handschriften werden niet in enkele exemplaren maar bij groote getallen vervaardigd. De schrijvers (*librarii*) schreven het voorgesprokene na, en het gebruik van Tironische teekens (een begin van stenographie) deed hen snel vorderen. De berichten hierover, die H. Géraud ¹⁾ met veel zorg heeft bijeengezocht, vergunnen ons een blik te slaan op dat bedrijf, hetwelk in omvang dat der middeleeuwen ver achter zich liet.

In de middeleeuwen.

Met den ondergang van het Romeinsche rijk vond er ook een ingrijpende verandering plaats ten opzichte der handschriften. De ruwe, barbaarsche tijden, die nu volgden, waren weinig bevorderlijk voor de beoefening der wetenschappen, en veel letterkundige werken van waarde gingen verloren. Wat aan het vandalisme was ontkomen, viel nog grootendeels der onkunde ten offer, en slechts een klein deel werd, dank zij de beoefening der schrijfkunst in de tot bloei komende kloosters der latere tijden, voor den ondergang behoed.

Zoolang de papyrus het meest gebruikelijke schrijfmateriaal bleef, had ook de rollenvorm der boeken de overhand. Maar reeds in de 4de eeuw schijnt de vervaardiging er van in verval te zijn gekomen. Dikwijls was er gebrek aan, en toen in de 7de eeuw Egypte onder de heerschappij der Arabieren kwam, was de bron van uitvoer opgedroogd, want dit land was nog steeds aan het hoofd der fabriekatie, ofschoon de papyrusplant ook op Sicilië in het wild voorkomt. Handschriften op papyrus uit een latere dan de 7de eeuw worden dan ook slechts zelden aangetroffen.

De vervaardiging van perkament hield geen gelijken tred met de vraag er naar, en daar de prijs belangrijk hooger was dan van papyrus, ontstond er schaarschte van schrijfmateriaal ²⁾, die sedert de 9de eeuw zeer verderfelijik was voor de bestaande manuscripten op perkament. Men schrapte het schrift er af, schaafde het weg, wreef het met puimsteen uit om de grondstof opnieuw tot schrijven te kunnen gebruiken. Voornamelijk vielen de gering geschatte klasieke geschriften ten offer, om plaats te maken voor heiligenlegenden en kanselvoordrachten. Dit misbruik ging zoover, dat er banvloeken van kerkvergaderingen noodig waren om ten minste de exemplaren der heilige schrift

¹⁾ H. Géraud, „Essai sur les livres dans l'antiquité, particulièrement chez les Romains.” Paris, 1840. 8°.

²⁾ Zoo vindt men vermeld, dat in die tijden de Karthuisers aan Graaf Guy van Nevers, die hun zilveren vaatwerk ten geschenke wilde geven, verzochten hun liever perkament te vereeren, waardoor hij hun een veel grooteren dienst konde bewijzen.

daarvoor te vrijwaren. Dergelijke opnieuw beschreven codices noemt men palimpsesten (*codices rescripti, rasi*). Met behulp der scheikunde is het gelukt menig eerwaardig overblijfsel der oude letterkunde daarop te ontcijferen, begunstigd door de omstandigheid dat het nieuwe schrift meest rechtstandig over het oude is heengeschreven. ¹⁾ Tot in de 15de eeuw duurde dit

Fragment van de Veronesche palimpsest.

(Bevat een Latijnsche verhandeling uit de 3de eeuw over de oud-christelijke zedeleer).

vandalisme voort, en zelfs notariële bescheiden zijn op zulk afgeschaafd perkament gesteld.

Langzamerhand werden uitsluitend vierkante codices in gebruik genomen, behalve voor wettelijke verordeningen, waarvoor soms nog de rollenvorm bleef aangewend. De perkamentvellen werden op de tegenwoordige manier gevouwen; echter niet afzonderlijk in den band aaneengehecht, maar in hoeveelheden van twee tot vier of zes vellen (*duernen, ternen, quaternen, sixternen*). In de

¹⁾ Zoo vond men in het begin der 19de eeuw in een cod. rescript. belangrijke brokstukken van Cicero's geschrift *de re publica*, die, met nog andere in dergelijke codd. gevonden geschriften van oude Grieksche en Romeinsche klassieken, in 1828 te Rome werden uitgegeven.

vroegste tijden gebruikte men meest vellen, terwijl in de 14de en 15de eeuw de katerns de meerderheid vormden. Verder kwam het folioformaat bijkans uitsluitend voor, en eerst later verschenen de kleinere en gemakkelijker kwarto- en octavoformaten. Het perkament was tot de 11de eeuw buitengewoon blank en dun; door grootere behoefte werd het langzamerhand minder van hoedanigheid, en slechts voor zeldzaam fraaie handschriften werden nog de fijnste soorten, uit huiden van ongeborene lammeren en kalveren bereid, gebezigd. Van dit fijnere perkament, velijn genaamd, wordt door den kerkvader Hieronymus en anderen de uitvinding toegekend aan een wiskunstenaar, met name Krates, dien Koning Attalus als gezant naar Rome zond.

De duurte van het perkament en velijn gaf aanleiding tot de uitvinding van het boomwolpapier (*charta bombycina*). In Europa leerde men het eerst in de 11de eeuw kennen, ofschoon de Arabieren het reeds in het jaar 704 bezaten, zooals een in het Escuriaal aanwezig Arabisch handschrift bewijst. Daar de Arabieren de tot de vervaardiging benoodigde boomwol in overvloed bezaten, richtten zij katoenpapierfabrieken op te Ceuta in Afrika en te Xativa, Valencia en Toledo in Spanje. Van hieruit vond dit papier zijn weg naar Italië en later naar de Nederlanden, Duitschland, Frankrijk, Engeland enz. Het bleef tot in de 14de eeuw in gebruik en de meeste Grieksche handschriften uit de 13de en 14de eeuw zijn er op geschreven.

Ongelukkig had dit papier veel van de vochtigheid en de motten te lijden en kwamen er spoedig scheuren in. Bovendien was het niet goedkoop, want de aanvoer van boomwol ging met aanzienlijke kosten gepaard. Een en ander gaf weer aanleiding tot proefnemingen; men begon linnen lompen door de boomwol te mengen om het papier meer vastheid te geven, en deze proeven gelukten.

Waar het linnen- of lompenpapier (*charta lintea s. lineae*) het eerst vervaardigd is, kan niet met juistheid opgegeven worden. De Italiaansche schrijvers Maffei en Tiraboschi kennen de uitvinding hunnen landgenooten toe; anderen, zooals Scaliger, schrijven haar den Duitschers toe en nog anderen beweren dat de zich in Spanje gevestigd hebbende Arabieren de uitvinders waren. Omtrent den juistèn tijd verkeert men eveneens in onzekerheid. Men kan echter aannemen, dat dit papier tusschen 1300 en 1330 in de Nederlanden bekend was. In Frankrijk werd het linnenpapier eenigen tijd later bekend. Onder de regeering van Koning Filips van Valois richtte men de eerste papiermolens in de omstreken van Troyes en Esonne op. Vóór dezen tijd kreeg men het uit Lombardije. Ongeveer ter zelfder tijd werd het ook in Engeland in gebruik genomen, waar de oudste op linnenpapier geschreven oorkonden van het jaar 1335 dateeren.

Het watermerk van het eerste lompenpapier was bijna algemeen een stierenkop. Sommige papierfabrikanten voegden er nog andere merken bij, zooals een kruis, een roos, een slang, een kroon, een ster, een bijl, enz. Gekleurde papieren komen bijna niet voor en werden eerst later voor het drukken gebruikt.

De oudste papiersoorten uit linnen bereid (tot in de 16de eeuw) onderscheiden zich door haar geel- of bruinachtige tint, stevigheid en ruwheid (de

indrukken van het haar van het vilt zijn soms nog duidelijk te bespeuren). Zij zijn reeds op het gevoel af te onderscheiden van het boomwolpapier. Dit laatste is vetachtig glanzend, gladder en minder hard. Ter bepaling van

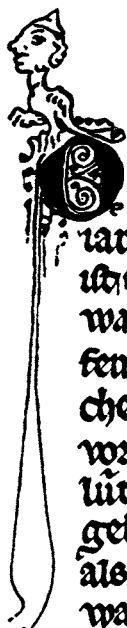

Middeleeuwsche boekenkast.
(Naar Garrucci, *Storia della arte Cristiana*. III, 126.)

tijd en plaats van fabrikatie kunnen soms de watermerken te hulp komen.

De lettervorm ontwikkelde zich uit het oude Romeinsche kapitaalschrift, waarvan zoowel de tegenwoordige Latijnsche als de Deutsche of zoogenaamde fractuurletters afstammen. Bij het Latijnsche schrift, dat in de 8^e eeuw reeds

over een groot gedeelte van Europa verspreid was, onderscheidt men twee soorten: het majuskel en het minuskelschrift. Het eerste omvat de groote,

Du war sint verſwunden alle min
 ier iſt min leben mit getrömet o der
 iſt es war das ich ie wande das iſt ie
 was das tho. darnach han ich geſſaſ
 fen vñ enweis es niht. nu bin ich erw^a
 chet vñ iſt mit vnbekant. das mit hi
 er was kñdic als min ander hant.
 lüte vñ lant. dannā ich von kinde bin
 geboren die ſint mit frönde worden. reh^t
 als es ob es ſi gelegen die minne geſpiln
 waren die ſint trege vñ dealt. bereitet
 iſt das velt. verhöwen iſt der walt. wan
 das do wasser flüzet als es wilent

vlos. für war ich wande min vngelūke
 wude gros. mich grüzet maniger trage.
 [mich] der bekande i^r wol dū welt iſt allent
 hallen vngnaden wol als ich gedenke
 an manigen wunneklichen tac. die mit
 ſint enphallen als in das mer ein ſlac ie
 mer mere öwe.

Du wie iemerliche wunge lüte tünd
 den nu vil wunnekliche ie gemöte ſtunt.

Begin van een lied van Walther von der Vogelweide uit het Manessische liederenhandschrift. (Bibliotheek te Heidelberg). In het HS. zijn de groote beginletters blauw, de ornamenten rood gekleurd.

het laatste de kleine letters. Het eerste verdeelde men weer in kapitaal- en in unciaalschrift, het laatste in staand en liggend minuskelschrift.

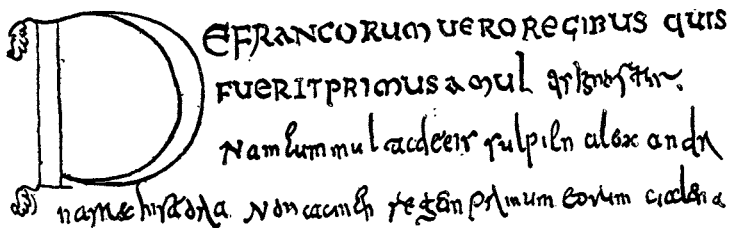
Het kapitaalschrift onderscheidt zich door de eenvoudige rechte lijnen der letters; het unciaal, dat men het cursief onder het majuskelschrift zou kunnen noemen, legt zich vooral toe op ronding, zoodat door de buiging der lijnen de duidelijkheid wel eens moest lijden, b. v. de A werd , de M . Het kapitale schrift komt weinig in oude manuscripten voor, het unciaal is daarentegen het meest gebruikelijke.

Het minuskelschrift ontstond uit het majuskel. De zucht om de letters zoo klein mogelijk te schrijven deed er veel veranderingen in ontstaan. De geschiedenis van het middeleeuwsche schrift kan men in drie perioden verdeelen, nl. 1° die van het cursiefschrift, loopende van de 5de—8ste eeuw; 2° die van het ronde minuskel van de 8ste—12de eeuw en 3° de periode van het hoekige minuskel (het Gothische, nieuw-Gothische en monnikenschrift) van de 13de tot de 16de eeuw.

Evenwel zijn er nog tal van afwijkingen in de oude lettervormen op te merken, die haar oorsprong vinden in de eigenaardige zelfstandige ontwikkeling van het schrift bij de verschillende volken. Het Longobardische b. v. vertoont een ander karakter dan het Frankische, het West-Gothische verschilt van het Angelsaksische. Het eerste is van alle het vlugst van karakter. Het Merovingisch schrift daarentegen is hard en stijf, bochtig en zonder evenredigheid. Het is voor iemand, die er niet geheel in thuis is, verbazend moeilijk te ontcijferen, zooals blijkt uit de bovenstaande krullen, die den naam Augustinus voorstellen.

Merovingisch schrift.

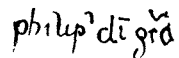

Frankisch schrift.

Tot dit eerste tijdperk, van het cursief, behoort ook het Frankische, waarvan de hierboven geplaatste regels, het begin van een geschiedenis der Franken door Gregorius van Tours (6de eeuw), zooals die door een monnik der 7de eeuw werd overgeschreven, een proefje geven.

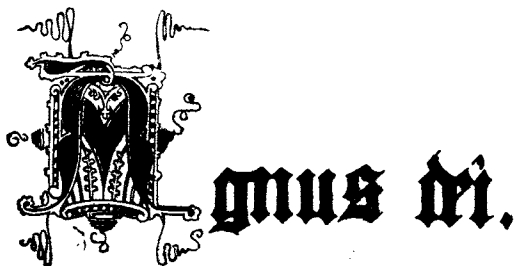
Het ronde minuskelschrift van de tweede periode vertoont een niet onbeangrijken vooruitgang. Men heeft dat schrift den naam van Karolingisch schrift gegeven naar Karel den Grooten, die zich ten opzichte der schrijfkunst zooveel verdiensten heeft verworven.

Het Gothische of monnikenschrift is meer bekend, wijl de meeste oorkonden en boeken uit het laatste tijdvak der

Karolingisch schrift.

middeleeuwen daarin geschreven zijn. De voortbrengselen der schrijfkunst van deze derde periode behooren ontegenzeggelijk tot het in zijn soort meest vol-

Monnik-Gothisch schrift.

komene, afgewerkte, wat op dit gebied is vervaardigd en veel handschriften, waarvan de inhoud geen belangstelling wekt, zijn als kunstgewrochten soms van groote waarde.

In het algemeen valt het op, dat van deze handschriften de oudste het best leesbaar zijn en met de meeste zorg geschreven; elke latere eeuw geeft slechter

schrift te aanschouwen, terwijl het loopend schrift uit het begin der 16de eeuw nauwelijks meer is te ontcijferen. In de 9de eeuw begon men de woorden te scheiden en eenige leesteekeus in te voeren; toen kwamen, in de plaats der verouderde tironische teekens, tevens verkortingen in gebruik, die sedert de 13de eeuw veel en willekeurig werden toegepast, vooral in rechterlijke geschriften. Kleine eigenaardigheden, ter herkenning van den ouderdom van een manuscript, zijn de vorm van het koppelteken (in de 9de tot de 12de eeuw een kleine dwarsstreep, later een schuinsche), de vorm der u (van de 10de tot de 12de eeuw als ü geschreven, later met een kringetje er boven: ü), de schrijfwijze van den tweeklank æ (æ, e, e) en het gebruik van Arabische cijfers (sedert de 11de eeuw).

De dikwijls, vooral in rechterlijke handschriften voorkomende, tusschen de lijnen en aan den kant geschreven aanmerkingen vonden haar oorsprong eigenlijk in de duurte van het schrijfmateriaal; bij het overschrijven werden zij als kantteekening behouden en haar juiste plaatsing was mede een eisch der schrijfkunst.

Naast het reeds in de oudheid gebruikte schrijfwerktuig: het rietstaafje (*calamus*) gebruikte men sedert de 3de eeuw de penneschacht (*penna*), terwijl de beginletters (initialen) met het penseel werden geteekend. Slechts zelden werden de bladzijden over de geheele breedte beschreven, meest in twee kolommen door een ledige ruimte of een enkele of dubbele lijn gescheiden. Verder trok men lijnen om het schrift waterpas te houden, waartusschen en niet waarop werd geschreven. Tot de 12de eeuw zijn deze lijnen blind door een metalen stift (*subula*) ingedrukt, later werden zij met lood, bruinsteen of gekleurden inkt getrokken. In prachtschriften (vooral van Italiaansche schoon-schrijvers) werden de zichtbare lijnen dikwerf uitgewischt, zoodat het ontbreken dier lijnen niet altijd een kenmerk van hoogen ouderdom is. Sedert de 12de eeuw treft men handschriften aan, welker inhoud geheel door lijnen is omgeven, die over den rand doorlopende elkander dus kruisten.

Tusschenbeide vindt men op de vellen (quaterns, enz.) signatures en mis-schien kwamen ze veel voor, daar de boekbinderschaaf ze kan hebben wegge-nomen. Het nummeren der bladzijden komt daarentegen zelden voor; die cijfers werden meest eerst later gebruikt.

Miniatuur in een handschrift der 11de eeuw, voorstellende Keizer
Hendrik IV te Canossa, 1077.
(Vaticaanse bibliotheek te Rome).

De beginletters der geheele werken, zoowel als van hoofdstukken, van afdeelingen, enz., de opschriften, belangrijke zinnen, registers, kolommenhoofden, enz. vallen door gekleurd, meest rood, schrift in het oog. Vooral sedert de 14de eeuw werden de beginletters afwisselend rood en blauw gekleurd, en slechts weinig manuscripten missen deze eenvoudige versiering. Zelfs de in den tekst geplaatste alleenstaande hoofdletters werden vaak met een roode streep aangewezen, welke gemakkelijke verfraaiing tot het werk der rubricatoren (roodschrijvers) behoorde, tenzij de schrijver er zelf in voorzag.

Miniatuur in een handschrift, voorstellende Philips IV (de Schoone) met zijn hofhouding, einde der 13de eeuw.

(Nationale bibliotheek te Parijs).

Smaakvoller en zeldzamer versieringen waren reeds b. v. het kleuren van zinsneden, wit op rooden grond, met zilver- of goudkleurig schrift, zelfs werden er codices geheel met zilver- of goudschrift op gekleurd perkament geschreven, hetwelk vooral bij heilige schriftten het geval was. Beroemd is in dit opzicht de zoogenaamde Codex argenteus (zilveren codex) in de universiteitsbibliotheek te Upsala in Zweden, die de door den bisschop Ulphilas in de 4de eeuw bezorgde Mösogotische overzetting der vier Evangeliën bevat. Deze vertaling is met gouden beginletters en zilveren tekstletters op purperkleurig glad gepolijst perkament geschreven, hetwelk thans op sommige plaatsen door het verloop van ruim 15 eeuwen eenigszins murw en poreus geworden is.¹⁾

¹⁾ Naar het zilverschrift en niet naar den zilveren band, waarin de la Gardie hem liet zetten, ontleent deze codex zijn naam. Oorspronkelijk bevond dit manuscript zich in het Benedictijner

Tot de bezigheid der miniatoren of illuminatoren (kleurders of „verfuchters”) behoorden de kunstvaardige schildering der initialen in onderscheidene kleuren, met teekeningen en lofwerk, die vooral bij de eerste letters van een werk de geheele bladzijde omgaven of tot beneden afdaalden. Een dergelijke maar nog kostbaarder bewerking, die reeds uit de oudheid afkomstig en vooral

Fragment van een handschrift met miniaturen, 14de eeuw.
(Nationale bibliotheek te Parijs).

later door de rijke boekenliefhebbers der 14de en 15de eeuw gewild was, strekte zich ook uit tot op zichzelf staande of in den tekst geplaatste teeke-

klooster Verden in Westfalen, van waar het naar Keulen en later naar Praag geraakte. Na de verovering dezer stad door Königsmarck in den dertigjarigen oorlog (1648) werd het door de Zweden buitgemaakt en naar Stockholm overgebracht. Koningin Christina, de dochter van Gustaaf Adolf, schonk het aan den Nederlandschen hoogleeraar Isaac Vossius, die het in 1654 meenam naar Amsterdam, waar de Zweedsche ambassadeur graaf de la Gardie het in 1669 voor 400 daalders kocht. Na zijn dood werd het aan de Universiteits-bibliotheek te Upsala geschonken. De eerste uitgaaf in druk van den Codex argenteus werd bezorgd door Franc. Junius (Dordrecht, 1665). In König's „Literaturgeschichte" komt een fraaie afbeelding in kleuren van een bladzijde uit den Codex zelf voor.

Miniatuur in een handschrift der 14de eeuw, voorstellende Karel V, Koning van Frankrijk, de opdracht van een geschrift aanvaardende.
(Nationale bibliotheek te Parijs).

ningen, miniaturen genaamd. Men liet dikwijls de noodige ruimte open om naar wensch en goeioheid des koopers een versiering te laten aanbrengen, zoodat dit kunstwerk vaak van jongere dagteekening is dan het manuscript zelf. Bovenal genoten de Fransche, Vlaamsche en Florentijnsche miniatuur-

Bladzijde tekst in het „Breviarium Grimani”. (Bibliotheek van San Marco te Venetië).

schilders der 15de eeuw daarin terecht veel vermaardheid. De verluchting van handschriften — waarlijk geen monopolie der kloosters, zooals men veelal meent — was in Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden een bloeiende industrie. Behalve het meer gewone werk, de marktwaar, die een geregeld

debiet had, hebben de illuminatoren en vooral zij die uitmunten ook belangrijke bestellingen uitgevoerd van vorsten of hooggeplaatste personen. Daardoor ontstonden een aantal prachtig versierde handschriften, veelal getijdenboeken en brevieren, waarvan eenige in bibliotheken voor het nageslacht bewaard zijn gebleven. Een dier pronkstukken, bekend als „Heures de Turin” is helaas in het begin van 1904 door den noodlottigen bibliotheekbrand te Turijn vernietigd geworden. Een ander beroemd handschrift, stellig het rijkste en

schoonste product der latere Vlaamsche miniatuurschilders, n.l. het brevier van kardinaal Grimani, wordt in de boekerij van San Marco te Venetië bewaard. De ruim 1200 bladen, waaruit het bestaat, zijn alle zonder uitzondering verlucht met lijsten van bloemen, vruchten, vogels, insecten en ornamenten in de grootst denkbare verscheidenheid, of met miniaturen, waarvan het aantal hier ongewoon groot is, n.l. niet minder dan 300, elk een geheel blad beslaande. De angstvallige zorg die men steeds voor dit kostbare gedenkstuk der laat-middeleeuwsche verluchtungskunst gedragen heeft, deed de meesterlijke teekeningen wel haar ongerepte kleurenpracht behouden, doch maakte dat slechts weinigen het konden bewonderen en verhinderde een nauwgezette en vergelijkende studie van het geheel. Voortaan zal dit echter overal en voor ieder mogelijk zijn door de voortreffelijk geslaagde photographische reproductie, welke de firma Sijthoff te Leiden het vorig jaar heeft ondernomen, waardoor tevens de noodlottige gevolgen eener eventueele vernietiging of beschadiging van het origineel zijn voorkomen ¹⁾.

Een kolomlijst in het „Breviarium Grimani”.
(Bibliotheek van San Marco te Venetië).

Bepaald afzonderlijke titelbladen komen bij handschriften niet voor. Het eerste blad werd ter beschutting in blanco gelaten, en de inhoud begint gewoonlijk op het tweede blad van het eerste vel met beknopte aanduiding van het onderwerp door de formules: „Incipit liber...., Hier beghint...., Cy

¹⁾ Zie over het Breviarium Grimani en de Middeleeuwsche Vlaamsche miniaturen de interessante studies van Dr. G. J. Boekenooen in „Onze Eeuw”, 1904, afl. 10 en van E. W. Moes in het „Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen”, III, 1.

Miniatuur in het „Breviarium Grimani”, voorstellende de Wijnoogst.
(Bibliotheek van San Marco te Venetië).

Reproductie in driekleurendruk naar de facsimile-uitgave
door Dr. S. G. DE VRIES.
(Leiden, A. W. Sijthoff. 1904).

commence...." zonder voor de betiteling een vast richtsnoer te volgen, zonder zelfs eens den schrijver aan te wijzen, wiens naam vaak met moeite uit den inhoud of uit andere gedeelten (voorrede, opdracht, slotwoord) moet worden uitgevorsch, of voor wien soms een verkeerde wordt genoemd. Bestond een werk uit meer dan één deel, dan werd de overgang gevormd door de zinsnede: „Explicit liber primus. Sequitur secundus. Hier eindet dat eerste boek. En beghint dat anderde boek." Het einde werd gevormd door een wijdloopigen slotzin, aanvangende: „Explicit...., liber.... finit feliciter, Hier eindet...., Cy fini"...., welke sedert de 9de eeuw ook meermalen de dagteekening der bewerking en den naam van den schrijver bevat.

Het bepalen van den ouderdom van manuscripten zonder jaartal, en deze vormen de meerderheid, eischt volledige bekendheid met alle kleine eigenaardigheden, met den lettervorm en de schrijfwijze in de verschillende tijdvakken. Deze kennis verkreeg men tot voor enkele jaren alleen door beschouwing van de origineelen, daar de nabootsingen steeds meer of minder verwrongen afbeeldingen gaven. In den laatsten tijd is evenwel de photographie met goed gevolg te baat genomen tot het vervaardigen van gelijkende afdrukken en zooals uit het hierboven meegedeelde blijkt zelfs van omvangrijke, zeer zeldzame en belangwekkende handschriften, terwijl de nieuwere reproductie-methodes het mogelijk maken de miniaturen met al de kleur- en goudversiering volkomen getrouw weer te geven.

Uit het een en ander kan men afleiden, dat er veel tijd en moeite aan de vervaardiging der manuscripten en hun versiering met miniaturen en vignetten besteed werd. Daarom is het niet te verwonderen, dat vooral de uitgebreide of fraaie tot aan de uitvinding der boekdrukkunst op hoogen prijs bleven, die nog te meer aanzienlijk moet voorkomen, als men den toenmaligen geldstandaard en de waarde van andere voorwerpen in rekening brengt ¹⁾. Zelfs stelde men bij het verkoopen van sommige manuscripten formeele contracten op, zooals tegenwoordig bij grondeigendommen gebruikelijk is. Men huwelijkte er dochters mee uit of legateerde ze aan kerken en kloosters, waar ze gewoonlijk onder de bescherming van den Heilige gesteld werden, wiens naam de kerk droeg. De lange, voor het afwerken van fraaie handschriften vereischte tijd was ook de oorzaak, dat zij niet bij getallen vervaardigd konden worden en vandaar zeldzaam bleven ²⁾.

¹⁾ Bewijzen voor den toenmaligen hoogen prijs der handschriften zijn genoegzaam voorhanden. Zoo kocht o.a. een gravin van Anjou in de 10e eeuw van den bisschop Aimon een verzameling preeken voor 100 schapen, 10 schepels rogge en even zooveel gierst, benevens drie martervellen. Anton Pecatellus van Palermo verkocht in 1455 een pachthoeve om van Poggio een Livius voor 120 goudgulden te kunnen koopen; Poggio kocht toen voor deze opbrengst een fraai landhuis in de nabijheid van Florence. Ja Pico, graaf van Mirandola, zou zelfs 700 ducaten voor de boeken van Esdras hebben betaald.

²⁾ In verscheidene geschiedkundige werken vindt men vermeld, dat Loup, abt te Ferriers, in het jaar 855 in een brief paus Benedictus III om een afschrift van Cicero's redevoeringen en van Quintilianus' geschriften gebeden en gesmeekt heeft. In dien brief komt o.a. voor: „Wij kennen op de Alpen maar enkele gedeelten van deze voortreffelijke werken en ook in Frankrijk is geen enkel exemplaar te vinden."

De hooge prijs gaf aanleiding dat men zich, om de handschriften minder omvangrijk te maken, van abbreviaturen of verkortingen bediende, waardoor perkament en tijd bespaard werd. Deze abbreviaturen (*notae, signa, compendia*) bestaan uit enkele letters voor geheele woorden, of in figuren, die uit verscheidene letters saamgetrokken of gevormd werden, doch maar al te dikwijls zonder eenigen vasten regel. Haar oorsprong hadden ze waarschijnlijk aan de Grieken te danken. Overigens had elke natie haar eigen verkortingen, zooals de verschillende lettervormen die ook noodig maakten.

Na de uitvinding der boekdrukkunst daalden de prijzen der handschriften aanzienlijk; ja men verwaarloosde ze zelfs op een onvergeeflijke wijze en droeg dikwijls weinig zorg voor het behoud er van. Vele, waarnaar de eerste afdrukken waren gemaakt geworden, zijn verloren gegaan, hetzij omdat men ze als overtoollig wegdeed, of wijl de zettters ze zoo beschadigd hadden, dat men ze niet meer gebruiken kon.

BOEKEN.

Houtblokdrukken (Xylographa).

De houtsneekunst heeft waarschijnlijk haar oorsprong te danken aan de toenemende vraag zoowel naar speelkaarten en heiligenprentjes, die vroeger door teekenaars of naar modellen of uit de hand werden gemaakt, als naar allerlei volksgeschriften, kalenders, recepten-, gebeden- en schoolboekjes, enz. die door teekenaars of een minder slag van schrijvers vervaardigd, op jaarmarkten en aan de huizen rondgevent werden, en veelal met grove penntrekken waren voorzien. Stempels van hout of metaal, die reeds vanouds bekend waren, kunnen de uitvinders op het spoor van de houtsneekunst hebben gebracht.

Brief (van het latijnsche *breve*, of kort geschrift) werd toen geheeten elk op een afzonderlijk blad geteekend figuur of geschriftje, dus ook een speelkaart.

In de eerste helft der 15de eeuw was het reeds veelvuldig gebruikelijk, houten platen zoodanig met het mes of de graveernaald te bewerken, dat men of de prenten diep in het hout groefde, of de druklijnen in reliëf liet staan en al wat daaromheen lag wegsneed. Spoedig begon men die prenten, meest heiligen-afbeeldingen aanvankelijk zonder tekst, te voorzien van korte aantekeningen over aflat, enz., of kleine spreuken (legenden) die op strookjes uit den mond der heiligen kwamen. Naderhand werden de bijschriften onder de platen gesteld, of wel naast de afbeeldingen geheele in hout gesneden bladzijden met inhoud geplaatst, en ten slotte kleine werken alleen uit tekst bestaande (zooals de spraakkunst van Donatus en gebedenboeken) geheel in hout gesneden en afgedrukt. De boeken met afbeeldingen bleven echter de overhand behouden.

De bladen er van zijn bijna altijd slechts aan één kant met houtsneden bedrukt, zoodat de keerzijden van op elkaar volgende bladzijden dikwijls tegen

elkaar werden gehecht om den gewonen boekvorm te verkrijgen. Het afdrukken van de vormen op het papier of perkament geschiedde niet in een pers, maar met een wrijfplaat, zooals nog tegenwoordig plaats vindt bij het trekken van proefbladen met borstels; bij het bedrukken der keerzijden zou anders de reeds afgedrukte bladzijde vuil worden.

Op deze wijze ontstonden tamelijk uitgebreide prentwerken, soms van 50 à 60 bladzijden; zulk een gedenkteeken van primitieve prentkunst is de beroemde „Bijbel der armen” (*Biblia pauperum*), ten onrechte aldus genoemd naar den in lateren tijd bijgevoegden titel van het Wolffenbutteler handschrift, want als volksbijbel kan hij bezwaarlijk gediend hebben. Het is een verzameling van 40 afbeeldingen, tafereelen voorstellende uit de bijbelsche geschiedenis, benevens daaromheen een korte toelichting of een verwijzing naar den daarop betrekking hebbenden bijbeltekst. Uit denzelfden tijd of iets vroeger dagteekenen ook de „Spiegel der menschelijke behoudenis” (*Speculum humanae salvationis*) de „Kunst van Sterven” of „Dat Sterfboek” (*Ars moriendi*), het Hooglied (*Canticum canticorum*), de Openbaring (*Apocalypsis*), de „Kunst om (uit de vier Evangelien) van buiten te leeren” (*Ars memorandi*), de „Biechtspiegel” (*Confessionale*), enz., enz.

Houtsneide uit den „Spiegel der menschelijke behoudenis.”

In verkleinden vorm worden hier eenige voorbeelden van zoodanigen druk afgebeeld. De ommestaande afbeelding is ontleend aan het zoogenaamde Canticum, het Hooglied, en vertoont het eerste blad van dit boek, zooals het in de middeleeuwen bewerkt en verspreid werd. Boven de prent staat bij wijze van titel een Nederlandsch opschrift met de toen gebruikelijke verkortingen. Het luidt:

Dit is die voersienigheit van Marien der moder Godes
En is geheten in latijn Canticum.

Het eerste blad uit het „Canticum”.

De lezer moest dus wel weten, dat dit oud-testamentische boek geenszins de aardse liefde bezingt, maar een voortdurende zinspeling bevat op de hemelsche liefde en de hemelsche bruid. Overigens leeren de bijschriften, in Latijnschen bijbeltekst sierlijk over de prent heengelegd, dat men te doen heeft met hoofdstuk I vs. 2 en VI vs. 1.

Een prentuitgaaf in ongeveer gelijken trant is de „Ars memorandi”, die bestemd was om het geheugen der jonge theologen behulpzaam te zijn bij het leeren of onderwijzen van den hoofdinhoud van al de hoofdstukken der vier Evangelien. Midden op elk blad bevindt zich het symbool van den evangelist die behandeld wordt, dus bij Mattheus een engel, bij Marcus een leeuw, bij Lucas een stier, bij Johannes een arend, en op hoofd, vleugels, pooten, borst enz. dier figuren zijn kleinere afbeeldingen met de volgnummers der hoofdstukken aangebracht. Op het eerste blad van het Evangelie van Mattheus, waarvan wij op blz. 549 een facsimile-afbeelding geven, zien wij dus zijn symbool, den engel, boven wiens hoofd het Christuskind en een engeltje zweven, benevens het cijfer 1 als herinnering aan het eerste kapittel, waarin bericht wordt van Jezus' geboorte en van den engel, die Jozef in den droom verschijnt. De drie kronen op de borst met het cijfer 2 vertegenwoordigen de drie koningen uit het tweede kapittel. Het doopvont op het lijf met het cijfer 3 beduidt den doop van den Zaligmaker; de duivel met de steenen en het getal 4 bij de voeten herinnert aan de verzoeking in de

Facsimile van de 5de prent uit het blokboek getiteld:
„Ars moriendi” of „Het Sterfboek”.

woestijn; het boek met de zeven kaarsen en het cijfer 5 in de rechterhand van den engel wijzen op de bergpredikatie met de zaligsprekingen en tevens op de gelijkenis van het licht der wereld, terwijl het brood in zijn linkerhand met de twee vogels en het cijfer 6 zinspelen op de vogelen die niet zaaien

Houtsnede uit de „Ars memorandi”.

of maaïen en toch gevoed worden. Op deze wijze geven 15 platen den hoofdinhoud van al de Evangeliën aan.

De Latijnsche spraakleer van Donatus, die in de Middeleeuwen algemeen in gebruik was, is geheel zonder prenten en moest dus letter voor letter in hout uitgebeiteld worden. Onze afbeelding eener bladzijde van zulk een Donaat is verkregen van het oorspronkelijke houtblok, dat in de Nationale Bibliotheek te Parijs bewaard wordt.

Tot de veel geliefkoosde voorstellingen uit die dagen en nog later in de eerste jaren na de uitvinding van de boekdrukkunst behooren ook de Doodendansen; dit zijn afbeeldingen, door welke de heerschappij des doods over het menschedom in hooge en lagere kringen zinnebeeldig wordt voorgesteld.

Depositio quid est: Particula
 tionis que pposita alijs par
 tibus oratois significatione
 earum aut completer. aut inuocar
 aut minuit. Depositioni quot accidunt
 Unus. Quid: Casus tñ. Quot casus
 Duo: Qui: Actus et actus. Da ppo
 sitiones acti casus: ut ad. apud. ante
 aduersum. cis. extra. circum. circa. contra.
 erga. extra. inter. intra. infra. iuxta. ob
 pone. per. propter. secundum. post. trans
 ultra. preter. supra. citius. usque. secus
 penes. Quomodo dicimus enim? Ad parrem
 apud villam. ante edes. aduersum inimicos.
 cis renem. contra forum. circum vicinorum
 circa templum. contra hostes. erga pro
 quos. extra terminos. inter naues. in
 tra menia. infra tectum. iuxta macellum
 ob augurium. pone tribunal. pro parietem
 pro fenestra. propter disciplinam secundum fo

Bladzijde van een Donaat, waarvan het oorspronkelijke
 houtblok in de Nationale Bibliotheek te Parijs bewaard wordt.

Alle houtblokdrukken, voornamelijk volledige exemplaren van grootere werken, behooren tot de uiterste zeldzaamheden, omdat juist de volksgeschriften van alle tijden verbruikt worden of verloren gaan.

Na de uitvinding der boekdrukkunst.

De eerste boekdrukkers hadden geenszins plan een groote wijziging in de uitwendige gedaante der boeken te brengen. Integendeel beoogden zij een

nauwkeurige en slaafsche navolging van de handschriften, zoowel wat den vorm als de letters, de wijze van afkortingen enz. betreft, en slechts langzamerhand werden de veranderingen ingevoerd, die tot gemak van lezers en gebruikers strekten.

De eerste drukwerken missen dan ook titel, beginletters, custoden, [signa-

Afbeelding van een Doodendans, voorstellende den Paus en den Keizer.

Doodendans van Guyot Marchand, in 1486. De Paus en de Keizer.

turen, pagineering, naam van den drukker en jaartal. Van al deze eigenaardige toevoegsels werden de beide laatste op het voetspoor der schrijvers het eerst ingevoerd. Het „Psalterium” van Fust en Schöffer van 1457 is het eerste drukwerk met jaartal, dat zoowel door vermelding van naam en woonplaats des drukkers, als van het jaar en den dag van uitgaaf, niet alleen een

volledige dateering, maar ook de vroegst ingedrukte initialen bevat en aan fraaiheid van uitvoering slechts door weinige typographische producten, zelfs van veel lateren tijd, overtroffen wordt. Vijf jaren later, op den 14^{en} Augustus 1462 voltooiden Fust en Schöffer den druk van den eersten volledig gedateerden bijbel, twee deelen in groot folio, die als zoodanig, maar meer nog door zijn typographische schoonheid onder alle gedrukte bijbels de eereplaats inneemt.

Hun voorbeeld vond echter niet algemeen navolging, want het aantal werken van de 15de en zelfs der 16de eeuw zonder jaartal is zeer groot. Gedurende de geheele 15de eeuw vindt men die opgaaf (het z. g. *explicit, impressum* of

**Þñs hoc opusculuz fimitū ac cōpletū. et ad
eusebiaz dei industrie in ciuitate Maguntñ
per Iohannē fust ciuē. et Petrū schoiffber de
gernstheym clericū dioces eiusdez est consū-
matū. Anno incarnacōis dñice. M. cccc. lxiñ.
In vigilia assumpcōis gl'ose virginis marie.**

Eerste drukkersmerk onder het impressum van den bijbel,
in 1462 door Fust en Schöffer gedrukt.

colophon) aan het slot, of vóór de inhoudsopgave, wanneer deze namelijk niet vóór, maar achter in het werk staat.

Op het impressum volgde gewoonlijk het drukkersmerk (*insigne, signet, marque typographique*). Fust en Schöffer waren de eersten, die zulk een teeken gebruikten en wel bij het genoemde psalmboek. Deze drukkersmerken bestonden in het begin meest uit het eigen wapen van den drukker, het stadswapen, een willekeurig handelsmerk, een symbool of een figuurlijke naamteekening (*armes parlantes*), dikwijls met toevoeging der beginletters van den naam en (vooral na 1550) van een zinspreuk.

De overige toevoegsels (titels, custoden, signaturen, nummers der bladen of bladzijden) werden alle in de jaren 1469—1472 voor het eerst gebezigd ¹⁾,

¹⁾ Custoden (bladwachters, *réclames, catch-words*): in „Tacitus” van Wendelin van Spiers te Venetië, 1469. Signaturen: in Joh. Nider's „Praeceptorium divinae legis” van Johan Koelhof te Keulen in 1472. Pagineering (*chiffres*): in „Sermo ad populum praedicabilis in festo praesentationis Beatissime marie semper virginis” van Arnold ter Hoernen te Keulen. Bladwijzers, (*registrum chartarum, registre*): in de uitgaven van Schweynheym en Pannartz en Ulrich Hahn te Rome van 1469 en 1470. Titels: door Ulrich Gering te Parijs 1470. Te dezen opzichte is er echter nog een ruim veld voor gissingen wegens de vele werken zonder jaartallen.

Inuitat Dominū deum nostr

De Venite exultate. Quia mir

Quanta domi
 quia mirabili
 bit sibi de terra
 sanctum eius
 salutare suum: in conspe
 uit iusticiam suam, Re
 ricordie sue: et veritatis s
 Uiderunt omnes termini
 nostri, Iubilante domo
 tate et exultate et psallite,
 in cythara in cythara et v

doch eerst omstreeks 1480 werden zij algemeen toegepast, en in het begin meest tot gemak voor den binder. Dat doel had ook de bladwijzer, welke (tot het midden der 16de eeuw) in den regel aan het einde van het boek voorkwam, en aanvankelijk de beginwoorden van elk vel, later, na de invoering

**Gasparini pergamensis clarissimi oratoris,
epistolary liber feliciter incipit;**

Audeo plurimum ac lætor in ea te sententia esse: ut nihil a me fieri sine causa putet. Ego enim etsi multorum uerebar suspensione, quod a me sempronium antiquum familiaritatem meam reuocet, tamen cum ad incredibilem animi tui sapientiam iudicium meum refertur, nihil erat, quin id a te improbari putarem. Nam cum & meos nosset mores, & illius naturam non ignorares, non dubitabam quod de hoc facto meo iudicaturus esses. Non igitur has ad te scribo litteras, quo nouam tibi de rebus a me gestis opinionem faciam, sed ut si quando aliter homines nostros de me sentire intelliges, tu quod probe causam meam nosti, defensionem meam suscipias. Valeat si feceris, nihil est quo ulterius officium tuum requiram. Vale;

Beginbladzijde met titel van het eerste te Parijs gedrukte boek:
Brieven van Gasparino van Bergamo, 1470.

het eerste blad te beginnen, zoodat het opschrift op de vóórzij (*recto*) geschreven kon worden, of wel om het eerste blad geheel in blanco te laten, leidde tot de zelfstandige titelbladen of titelbladzijden. De titels waren dan heel kort en uit weinig woorden bestaande en op een paar regels geschreven. De zucht tot samenvatting van den titel, die aanleiding gaf tot zooveel Speculum... Summa..., was hiertoe ook bevorderlijk. Later toen de opschriften wijdloopiger en de namen der schrijvers vermeld werden, schikte men de titels gaarne in den

van signaturen, alleen een opgaaf bevatte of de nummers ternen, quaternen, enz. voorstelden.

Voor de signaturen werden in den beginne uitsluitend letters gebezigd; eerst in de 16de eeuw en dan nog slechts zelden, ontwaart men voor dat doel Arabische cijfers.

Voor de paginering of liever bladcijfers, want niet vóór de tweede helft der 16de eeuw werden beide zijden genummerd, nam men Romeinsche cijfers; Arabische cijfers hiervoor werden het eerst in 1489 door Konrad Kachelofen te Leipzig gebruikt. Werkjes van weinig bladen werden zelfs nog gedurende de geheele 16de eeuw zonder bladcijfers gelaten.

Het gebruik om met den inhoud op den achterkant (*verso*) van

vorm van een driehoek met de basis naar boven, zonder daarbij op een behoorlijke verdeeling en afkorting der regels acht te slaan. Rood gedrukte regels

Titel van de „Apocalipsis”, een verzameling van 16 afbeeldingen in houtsnede naar teekeningen van Albrecht Dürer, die ze zelf te Neurenberg gedrukt heeft. 1498.

in het opschrift merkt men reeds vroeg op, de eerste geheel roode titel was van Ulrich Gering te Parijs in 1470; het vervaardigen van kerkformulieren had de drukkers in dit opzicht geoefend.

De plaats voor de beginletters (*initialen*) werd in de oude werken gewoonlijk open gelaten; die letters staan in de meeste boeken der 15de eeuw

geheel en al op zich zelf, want zij werden later afzonderlijk in kleuren uitgevoerd. De invulling dier letters geschiedde door de rubricatoren, die ze evenals de paragraaf- en alinea-teekens ook wel met rood of blauw merkten. De spoedige vermeerdering der drukwerken was oorzaak dat die letter-versieringen hoe langer hoe eenvoudiger werden; men vindt

maar weinig smaakvol bewerkte. Al spoedig kwam men den rubricatoren te hulp door een ingedrukt model of door een heel lichten afdruk van de vereischte letter. De eerste drukker, die de beginletters tegelijk met den tekst drukte, was wellicht Erhard Ratdolt te Augsburg omstreeks 1489.

Gefigureerde beginletter.

Het formaat der werken van de 15de eeuw is meerendeels folio; kwarto komt minder vaak voor, octavo zeer weinig en kleinere formaten bijna in het geheel niet. De inhoud is dan ook meest over twee kolommen verdeeld, en wanneer er kanteekeningen bij zijn, zooals veeltijds in rechts- en godgeleerde werken, zijn deze kunstig om den tekst heen en niet er onder geplaatst. De witte randen (*marges*) werden sedert de 16de eeuw opengelaten, en zijn eigenlijk een overblijfsel van de veelvuldige kanteekeningen.

Opgaven van drukfouten (*errata*) vergezellen reeds vroeg, n.l. sedert 1478 de drukwerken; soms zijn zij zeer

lijvig, alhoewel de drukkers en uitgevers spoedig de diensten van geleerden als correctoren (oorspronkelijk met bewerkers gelijkstaande) inriepen.

In de eerste tijden na de uitvinding der boekdrukkunst werden gedurende

het drukken van een werk, waarmede soms weken gemoeid waren, aanhou-

Facsimile eener oude Spaansche houtsneede in 'Eusebius, „Epistola ad Damasum de morte Hieronymi. Zaragoza, ca. 1480. (Haebler, Bibliotheca iberica N°. 249).

dend nog veranderingen en verbeteringen in den tekst aangebracht en soms geheele bladzijden of vellen opnieuw bijgedrukt. Daaruit laat zich bij de

incunabelen het nu en dan voorkomend verschijnsel verklaren, dat gelijk gedateerde drukken van eenzelfde werk in verschillende exemplaren aanmerkelijke afwijkingen in den tekst vertoonen.

Een eigenaardig aanhangsel der oorspronkelijke werken uit de 15de eeuw

Vignet, gegraveerd door Baccio Baldini voor „El monte santo di Dio”,
een der eerstbekende illustraties in kopergravure, gedrukt
te Florence in 1477.

en tot in 2de helft der 16de, zijn de vooraan- of bijgeplaatste aanbevelingen voor den bewerker of schrijver, de soms gerekte loftuitende gedichten aan zijn adres, over zijn werk en zijn drukker. Ze dienden bij gebrek aan beoordeelende geschriften tot inleiding bij het publiek. Bovendien bevatten de meeste werken een opdracht, waarmede de toenmalige schrijvers bij gebreke van

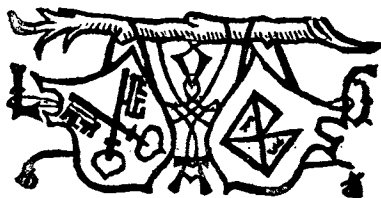
Dit · son · die miraculen van · onse · he re · vrouwe

Titel van „Miraculen van onze lieve Vrouwe”. Leiden, Hugo Jansz. van Woerden, 1503.

te heilighe sacramenten al hier op aerden sellen mogē
ontfanghen en ghebruypcken in sodanighe manieren
dat wi namaels en bi dien dat ewighe goet ewelicken
sellen moghen ghebruypcken. **A M E N**

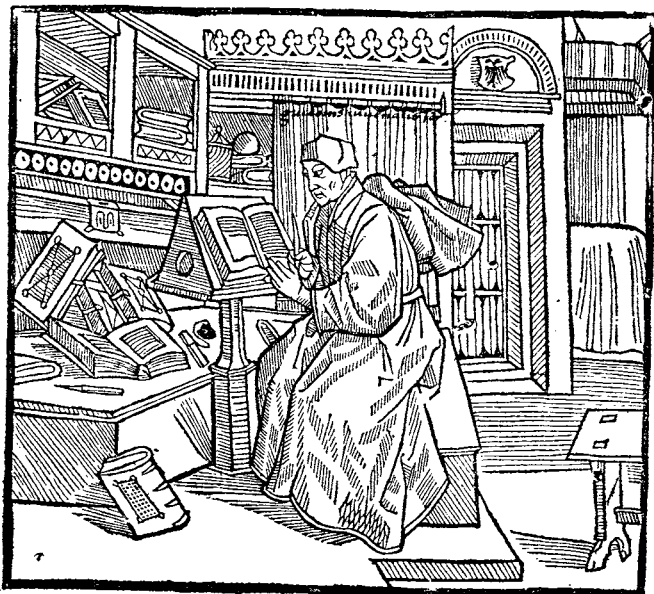
Lof god van al.

**Gheprent te Leyden in Hollant Simi Jan
Seuers. Int jaer ons heren M.cccc.en iij.**

Impressum van „Die zeven Sacramenten der heyligher Kerke”. Leiden, Jan Seversz. 1504.

honorarium een vergoeding voor hun arbeid zochten en meestal ook vonden. Deze opdrachten ontvaardden in den loop des tijds en werden tot een misbruik, waaronder vorsten en aanzienlijke personen soms veel te lijden hadden.

Houtsneede op den titel van den „Terentius”, uitgeg. door Treschel te Lyon, 1493.
Stelt den auteur voor bezig met het schrijven van zijn boek.

Een groot aantal der boeken van de 15de en de 16de eeuw zijn van illustraties voorzien. Sedert 1475 begon men vooral de volksboeken met hout-

Titel van den „Theuerdanck”. De letterversieringen zijn in boekdruk.

sneden te versieren en kleurde men deze dikwijls, zij het dan slechts ruw weg, rood. Opmerkelijk is daarbij het argelooze gebruik om één portret of één teekening voor verschillende personen of onderwerpen te bezigen. De

Somma le Roy: Des co ninge somme

Titel van „Somma le Roy, Des coninx somme”. Leiden, Jan Seversz. 1504.

Titel van Erasmus, „De duplici copia rerum ac verborum”.
Deventer, Jacobus de Breda. (c. 1512).

versiering met koperdrukken komt het eerst voor in een Florentijnsch werk van 1477 en in een Romeinsch van 1478.

De drukletters der oudste werken zijn meest zeer onregelmatig, ten gevolge van onnauwkeurige bewerking.

De vorm der letters stemde overeen met de schrijfwijze der manuscripten ; alle verkortingen en koppelingen werden in het begin nauwkeurig gevolgd ;

Duitsche houtsneede van den „Meister der Bergmannschen Officin“ uit: „Der Ritter vom Turn, von den exemplen der Gotzforcht vnd erberkeit. Basel, 1513.

eerst in de 2de helft der 16de eeuw werd er voorgoed van afgezien. Onze eerste drukletters stammen dan ook af van het half-Gothische monnikenschrift ; het echte hoekige Gothische strekte ten grondslag aan het Duitsche missaalschrift, maar de later algemeen in Deutschland gebruikte z. g. fractuurletter is ontsproten uit het Theuerdankschrift. Deze naam dankt zijn oorsprong aan het eerste met die lettersoort gedrukte werk, bekend als de

„Theuerdancck”, een hoogst merkwaardig riddergedicht, vervaardigd door Melchior Pfünzing, bij gelegenheid van het huwelijk van Maximiliaan I met Maria van Bourgondië. De volledige titel luidt: „Die geuerlicheiten vnd eins teils der geschichten des löblichen streyt baren vnd hochberümbten helds vnd Ritters Teurdannekhs (aan de achterzijde): Gedruckt in der Kayserlichen Stat Nürnberg durch den Eltern Hannsen Schönsperger zu Augspurg (zonder jaar

Houtsneide (voorstellende Salomo's rechtspraak) uit den „Bibel in 't corte”.
Antwerpen, Nicolas de Grave. 1516.

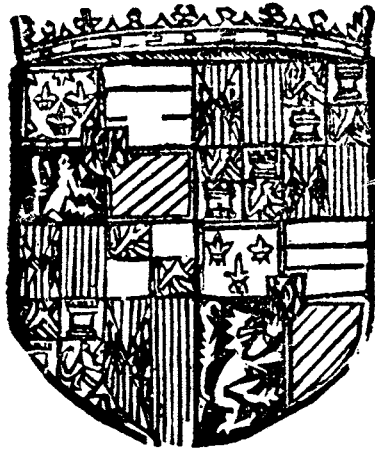
maar met een opdracht gedateerd 1 Maart 1517) 290 blz. gr.-folio. Deze eerste uitgaaf en ook de tweede van 1519 zijn zeer gezocht, niet alleen wegens de 118 fraaie houtsneden, naar teekeningen van Hans Schäuuffelein (door Jost von Necker e. a.) maar vooral om de buitengewone letters, waarmee de tekst gedrukt is, letters met lange, soms dooreengestrengelde krulhalen en die een fraai Duitsch schrift vormen, waarvan de vaklui destijds niet konden gelooven dat het met losse typen gedrukt was (zie blz. 560).

Nog andere lettersoorten ontvingen haar naam van de werken, die er het eerst mee werden gedrukt, zooals Cicero, Corpus, Missaal en in Frankrijk

klein Augustijn. De half-Gothische letter maakte later in Nederland, Engeland en Frankrijk plaats voor de antiqua of Latijnsche letter.

De Latijnsche of Romeinsche letter had zich in Italië ontwikkeld

**Hier is vdeleynde den Bibel int corte nu anderwerf ghe-
corrigeert ende met veel schoone figueren daer inne
gheset. En hi is gheprent in die vermaerde coop
stadt van Antwerpen/ bi mi Claes de gra
ue woonende in onser lieuer vrouws
pandt binnen die camer poorte
Int iaer ons liefs heerē. M.
.CCCCC. ende. Fvi.
den. vi. dach vā
Januario.**

Cum gratia et priuilegio

Slotbladzijde van den „Bibel in 't corte". Antwerpen, Nicolas de Grave. 1516.

uit den ouden lettervorm, en werd het eerst door Wendelin van Spiers (de Spira) te Venetië in 1468 en daarna door Nicolaas Jenson aldaar gebezigd. Gunther Zainer te Augsburg bracht haar in 1472 naar Duitschland over, waar zij van het begin af echter alleen voor Latijnsche geschriften diende. In

Engeland kreeg zij eerst sedert 1550 burgerrecht; tot dien tijd gebruikte men daar de half-Gothische *blackletter*. Ook bij ons werd zij niet voetstoots aangenomen, want men vindt tot het einde der 16de eeuw bijna zonder uitzondering en ook in de 17de eeuw nog veelvuldig de half- en echt-Gothische letter in gebruik. Ook de cursiefletter (*italique*) is nog uit de 15de eeuw

Die Wandelinghe over der bloemen

Titel van „Die Wandelinghe der bloemen”. 's-Gravenh., Hugo Jansz. van Woerden. 1518.
(Het eerstbekende te 's-Gravenhage gedrukte boek).

afkomstig; zij werd door Aldus Pius Manutius te Venetië in 1498 uitgevonden en veel gebruikt.

De eerste Grieksche letters komen voor in 1465 op enkele plaatsen in „Cicero, de officiis” (Fust en Schöffner te Mainz) en in „Lactantius” (Schweynheym en Pannartz te Subiaco). Deze proeven werden evenwel niet spoedig

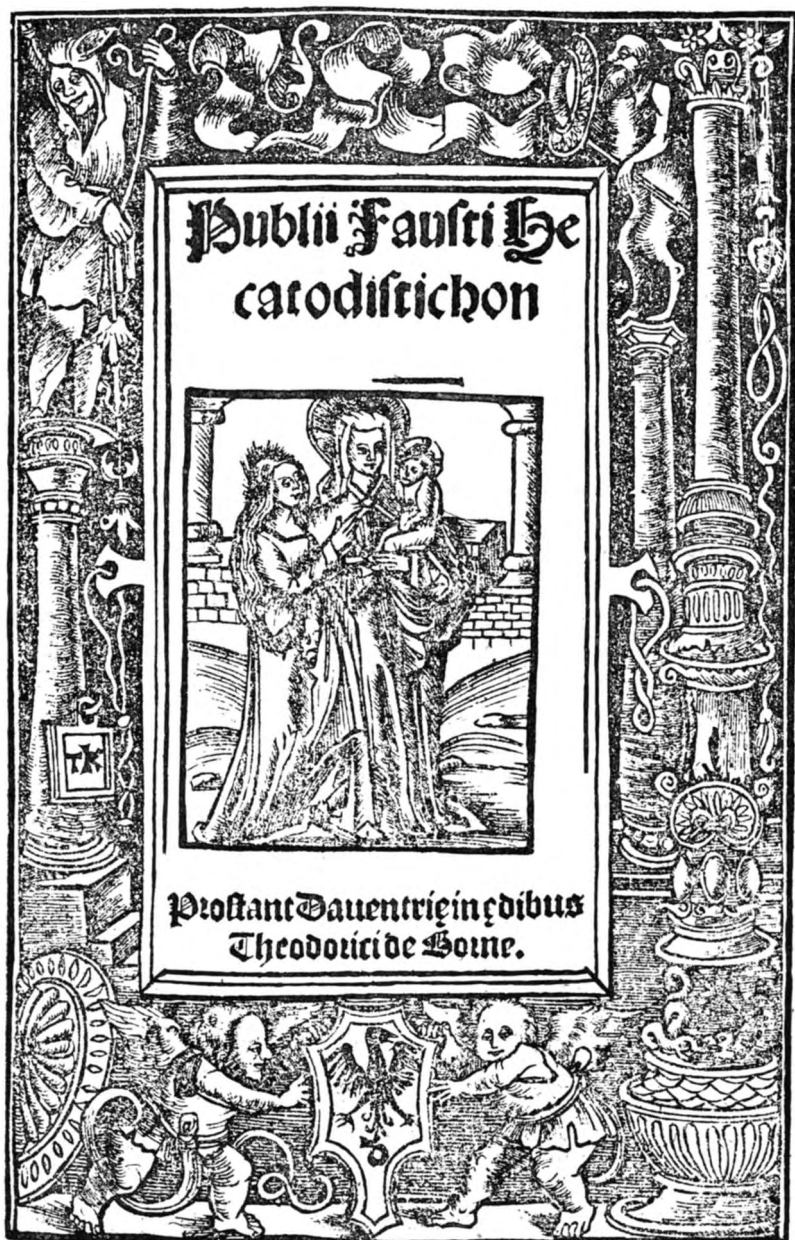
door andere gevolgd, maar er werd ruimte overgelaten om die woorden bij te schrijven of ze werden, in hout gesneden, afzonderlijk ingedrukt. Het eerste geheel met Grieksche typen afgedrukte werk is de Grammatica van Constantijn Lascaris (Milaan, 1476); maar Aldus Manutius was in 1496 de eerste, die de Grieksche letters eenigszins naar den eisch door den druk weergaf.

De boeken der 15de eeuw munten voor het meerendeel uit door een scherp, zorgvuldigen druk en fraaie, glimmende zwartheid van inkt, het rood door zijn glans. Ofschoon het uit lompen vervaardigde papier reeds ongeveer honderdvijftig jaren vóór de uitvinding der boekdrukkunst in Europa bekend was, werd toch voor de eerste drukwerken veelal perkament, hoewel daarnaast ook papier gebruikt. Dit geschiedde eensdeels om het boek ook in zijn stoffelijke bestanddeelen het bekende en gewone karakter der handschriften te doen behouden en ten andere omdat de bijbels, gebeden en schoolboeken door veelvuldig gebruik aan zoo'n groote slijting onderhevig waren, zoodat men aan het duurzamere, ofschoon ook duurder materiaal de voorkeur gaf. Het oudste drukpapier is gewoonlijk sterk gelijmd, stevig maar hard, eenigszins geel getint en ongelijkmatig van dikte; het meestal ruw aanvoelend blad was voor het drukken niet gunstig en het gladmaken en satineeren was toen nog onbekend. Men deed echter spoedig de ontdekking op, dat ongelijmd papier niet alleen goedkooper, maar ook voor het opnemen van den vetten drukinkt geschikter was dan het gelijmd. Deze oudste drukpapieren kwamen meest van de Zwabische en Lotharingsche papiermolens.

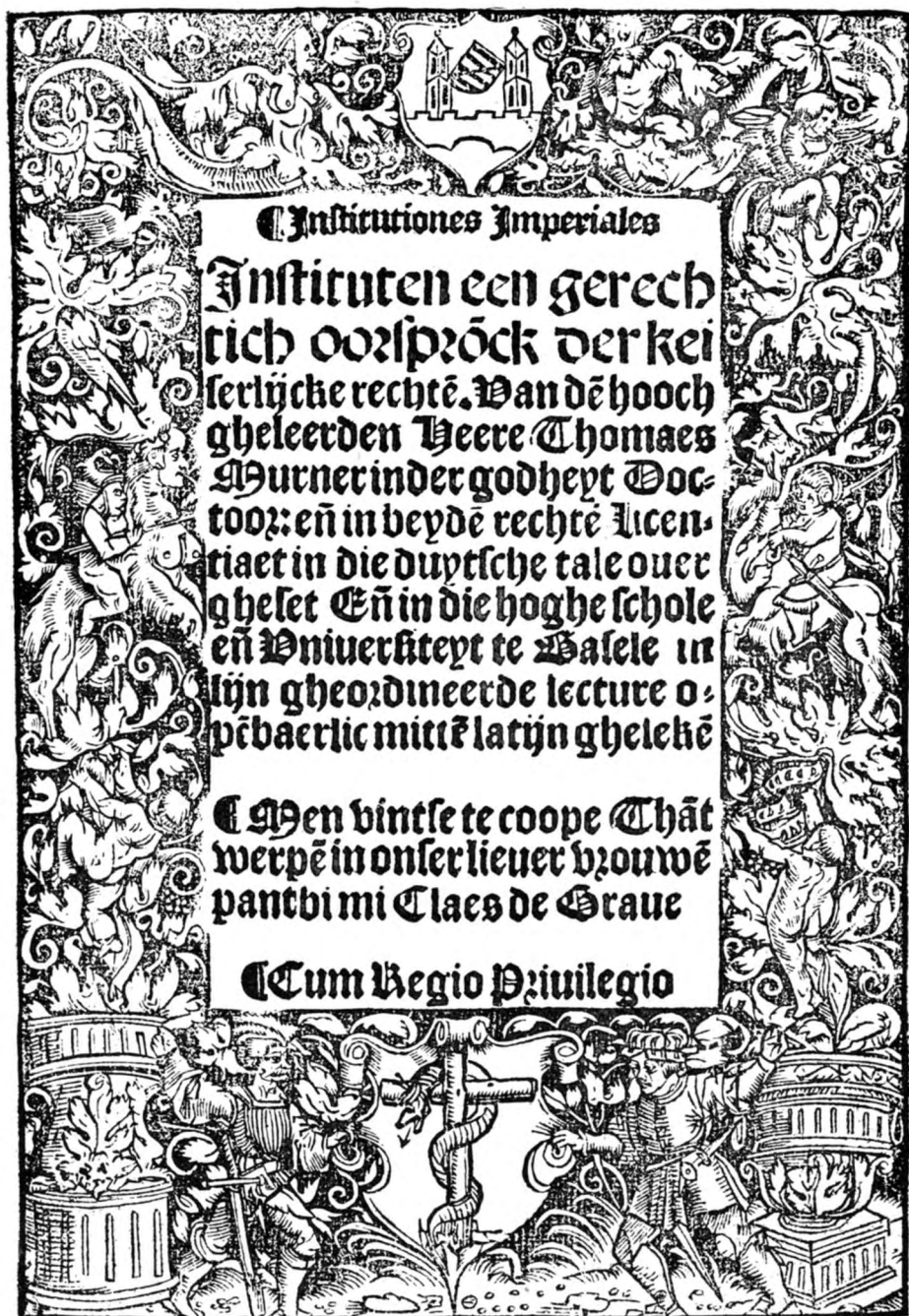

dat hem dat
bloet wt ber/
stede. en dat
hem dat vier
wt sinen oo/
ghen vloech
ende die rin
gerē die ble/
uen staende
vander ghe
waspender
haut ende al
le sijne leden
verscoten Doe seide hi ootmoedelick
Heb ich qualiken ghesproken gheeft
ghetughe vanden quaden. heb ic wel
ghesproken waer om slaetstu mi. **O**
soetste ihesu claechdi nu om eenē slach
waer om en claechdi niet in alle vlijde
o gheminde siele dat was om der on/
dancbaerhept wille. wāt die hē sloech

Bladzijde tekst met houtsneide in „Wandelinghe der bloemen”.
's Gravenh., Hugo Jansz. van Woerden. 1518.

Titel van P. Faustus, „Hecatodistichon”. Deventer, Theodoricus de Borne. 1519.

Titel van Justinianus, „Instituten”. Antwerpen, Nicolas de Grave. 1520.

Die triumphhe van dat cro nemente vande keyser En ope triumphelijche, incoem- ste van Aken.

Titel van „Die Triumphe der Coronement van de Keyser (Karel V)”.
Antwerpen, Willem Vorsterman. 1520.

• HIERONVM •

• AMBROSIVS •

**Ordina-
rius di-**
VINI OFFICII PRO
ordine Canoniconum Re-
gularium, Capituli siue
Cōgregatiōis VVyn-
delemensis.

ANNO DOMINI.
M.CCCCC.XXI.

• AVGVSTIN •

• GREGORIVS •

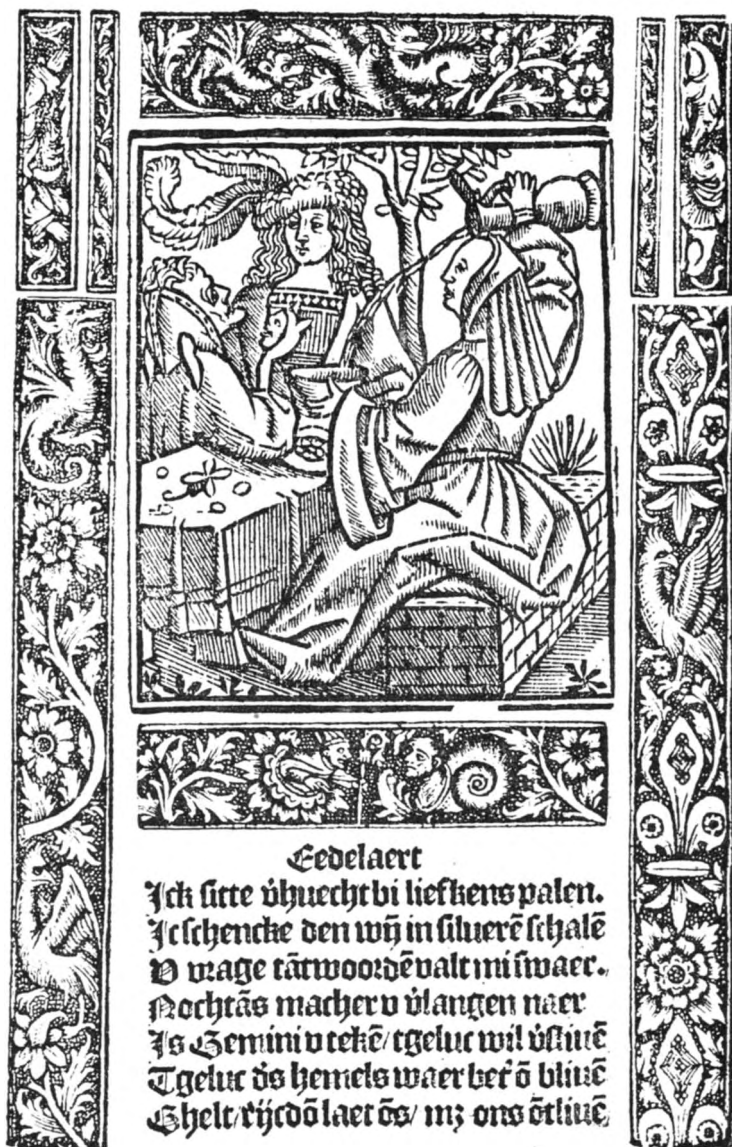
Titel van „Ordinarius divini officii capituli Wyndesemensis”. Deventer, Albert Paffraet. 1521.

Thuyt d' Fortuut

Endachups d' doot. **D**ie .x. oudenhedē des mensche
Die gheidelenis des mensche vā binne. **D**at hooft
 des mensche mette .x. sinne **D**ie .ij. delē slucht metten
 vierigē ipressie. **D**ie .ij. cōplexie. en al dit vē in figure
 rē. **E**n hoe hē elch hebbē sal meeten en drincken

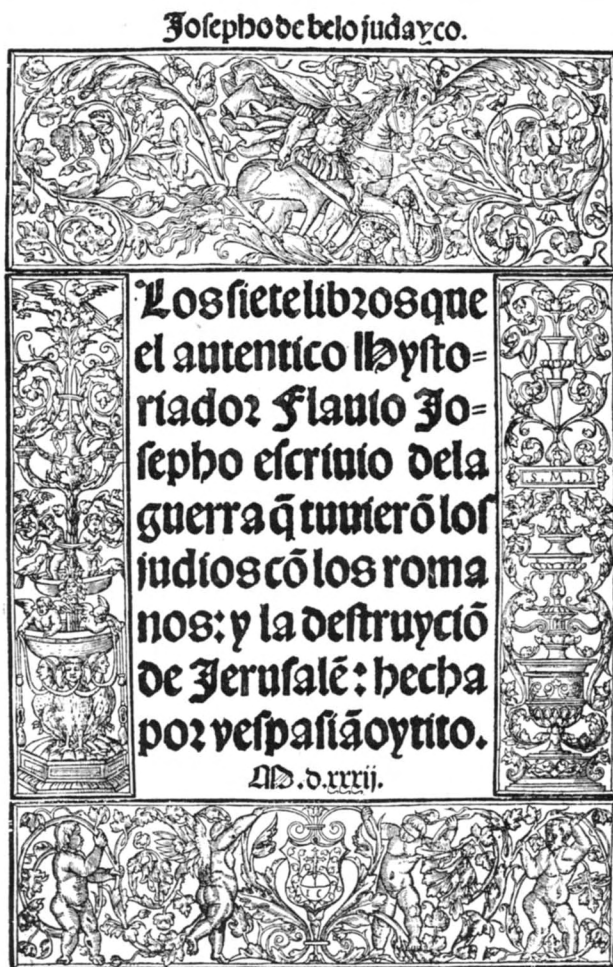

Titel van „Thuyt der Fortunen”. Utrecht, Jan Berntsz. 1531.

Bladzijde tekst met afbeelding en randversiering in houtsneide in „Thuis der Fortunen”.
 Utrecht, Jan Berntsz. 1531.

De 16de eeuw begon bijna dadelijk met veel veranderingen in het uiterlijk der boeken, vooral ook door den bloei der drukkerijen ten gevolge van de

Titel met omlijsting in houtsneede eener Spaansche uitgaaf van
Flavius Josephus' „Oorlog der Joden". Sevilla, 1532.

(De titel zelf is in het-origineel rood gedrukt).

bewegingen op godsdienstig gebied vóór en tijdens de Hervorming. Het kwarto-formaat treedt op den voorgrond, de octavo- en kleinere formaten beginnen zich tegen het eind der eeuw ook meer te vertoonen.

Van de versiering der boeken werd bijzonder veel werk gemaakt. De hout-

sneekunst, zelfs door vermaarde schilders als Dürer, Holbein, Cranach e. a. beoefend, of bevorderd door het ontwerpen van teekeningen en ornament-motieven, had zich langzamerhand tot een vak van beteekenis ontwikkeld,

Titel van Helisenne Crenne, „Les angoysses dovlovrevses qui procedent d'amovrs”. Paris (1538).

waaraan door kunstminnende vorsten, zooals Maximiliaan I, steun verleend werd. Meer nog dan de tekst-illustratie was de versiering van het titelblad een zaak van gewicht geworden. De vroegere stijve rand werd vervangen door een netter en fraaier samenstel van figuren en ornamenten. De Noord- en Zuid-Nederlandsche boektitels uit de eerste helft der 16de eeuw leveren

talrijke voorbeelden op van den smaak en den arbeid die aan hun versiering besteed werden.

De inrichting der titels zelve kwam meer en meer met de tegenwoordige overeen; de afzonderlijke regels er van werden met verschillende lettervormen gedrukt, ofschoon het lang duurde vóór daarbij op een goede verdeling en juiste gradeering gelet werd. Tegen het einde der eeuw worden de titels hoe langer hoe uitvoeriger; schrijvers en drukkers schijnen zich uit te sloven geen plaatsje wit open te laten; er wordt gewedijverd met uitlokkende, zonderlinge en soms ongepaste titels. Veelal werden zij gedrukt met eenige roode regels ter afwisseling er tusschen, terwijl sedert omstreeks 1520 de naam van den drukker, zijn insigne, het jaartal en later ook het adres des uitgevers er op voorkomt. De naamteekens of merken, die soms nogmaals aan het slot van het boek voorkomen, verliezen hun eenvoudige karakter en gaan meer over in zinnebeeldige figuren met lijf- en zedespreuken.

De beginletters worden nu tegelijkertijd meegedrukt, maar slechts zelden in gewonen vorm, meest met overvloedig krul- en lofwerk. De zeer groote werden in hout gesneden, soms door beroemde meesters. Opmerkelijk zijn de vele kindergroepen en later de dubbelzinnige en zelfs onvoegzame figuren bij deze letters. In de Fransche en Italiaansche werken werd nog vaak de middel-eeuwsche lettervorm op gekarteld papier gebezigd, bij Duitsche veelal de kanselarijvorm, die eenigszins met de bastaardletters overeenkomt.

Verder werden de hoofden der voorberichten, de opdrachten, het begin en het einde der hoofdstukken enz. met lijnwerk, vignetten en met talrijke soorten van krullen en ornamenten voorzien, welke soms zonder eenigen samenhang bij elkaar werden gevoegd. Niet vóór de 2de helft der 16de eeuw werden de fileten, enz. zóó ingericht, dat zij tot een overeenstemmend geheel konden geplaatst en door verlengstukken passend gemaakt worden. Toen werden ze in sommige boeken van geringen omvang ook tot omlijsting en illustratie om den tekst op alle bladzijden gebruikt.

De 17de eeuw bracht weer kleinere formaten mede; de octavo's krijgen meer de overhand, en in de tweede helft werden zij zelfs door de 12°, 16°, 18° en 24° formaten verdrongen. Onze Nederlandsche drukkers bekleedden, wat smaakvolle uitgaven betreft, een eerste plaats en behielden deze tot in de 18de eeuw, toen de Franschen hen overvleugelden. De sierlijke boeken in klein formaat, waarmee de Elseviers ieder achter zich lieten, waren voorbeelden, die ook andere drukkers nastreefden. In Duitschland trok men toen weinig partij van den vooruitgang der graveer- en boekdrukkunst; de Duitsche werken der 17de eeuw steken af door weinig smaakvolle bewerking; de pogingen om de Elseviers na te volgen leverden resultaten, waarop weinig te roemen valt. Alle fijnere papiersoorten moesten er van hier of uit Frankrijk komen, en weinig Duitsche drukkerijen verhieven zich boven het middelmatige. De daar heerschende wansmaak blijkt eveneens uit de titels; deze ontaardden in complete verhandelingen, terwijl de meer eenvoudige drukkersmerken en deviezen plaats maakten voor geheele teekeningen met lange zedespreuken.

Een eigenaardig kenmerk van de boeken der 17de eeuw is, dat ze meestal van een dubbelen titel zijn voorzien, de een in boekdruk en de andere, daaraan voorafgaande, in kopergravure, bestaande in een prent met zinnebeeldige of op den inhoud van 't boek wijzende voorstellingen. De gewone geboekdruckte titel werd soms ook weggelaten en het opschrift van het werk op de koperen

Titel in kopergravure en bladzijde tekst in boekdruk eener Elsevier-uitgaaf van 1654.
(Reproductie in natuurlijke grootte.)

ELOGIA AUCTORUM

ac Judicia de Tito Livio
præcipua.

Seneca Pater Seneciorum 6.

QUOTIES magni alicujus mors ab historicis narrata est, toties fere totius consummatio vitæ, & quasi funebris laudatio redditur. Hoc semel atque iterum à Thucydide factum: idem in paucifimis personis usurpatum à Sallustio. Livius benignus, omnibus magnis vitis præstitit. Sequentes historici multo id effusus fecerunt.

Mox eadem.

Vt est natura candidissimus omnium magnorum ingeniorum æstimator T. Livius, plenissimum testimonium Ciceroni reddidit.

Proæmio lib. 5. Controvers.

Pertinere ad rem non puto, quomodo Lucius Magius gener Titi Livii declamaverit, quamvis aliquo tempore suum populum habuit; cum illum homines non in ipsius honorem laudarent, sed in soceri.

Controvers. 25.

T. Livius, de oratoribus, qui verba antiqua & fœdida

prent vermeld. Deze usance is uit Frankrijk afkomstig, maar kwam sedert ongeveer 1620 vooral bij onze drukkers in zwang. De initialen behouden vrijwel hetzelfde voorkomen en zijn nog in hout gesneden en versierd, maar zij hebben toch niet meer den grooten omhaal van die der 16de eeuw. Lijstwerk om de bladzijden en vignetten aan het begin en het slot der hoofdstukken worden eveneens nog veel gebruikt; die van sommige drukkerijen hebben een eigenaardig karakter, zooals b. v. de buffelhoofden der Elseviers.

De houtsneekunst geraakte in het begin der 17de eeuw totaal in verval en

maakte plaats voor de kopergravures, die toen bijna uitsluitend, althans hier te lande, voor illustratie gebruikt werden. Zij komen dan niet alleen als afzonderlijke platen en buiten den tekst voor, maar in tal van boeken uit dien tijd

Titel in kopergravure voor Comenius, „Portael der Saecken”. Amst., 1658.

ziet men ze, evenals vroeger en later de houtsneden, tusschen den tekst geplaatst. Behalve de uitgaven van Jan Evertsen Kloppenburch en Corn. Lod. van der Plasse te Amsterdam, die uitmunten door fraaie tekst-illustratie in

kopergravure, dienen nog genoemd te worden de kwarto-bundels uit dien tijd van Cats' dichtwerken, de keurig uitgevoerde emblemata-boeken van Hooft,

DE ADVOKAAT.

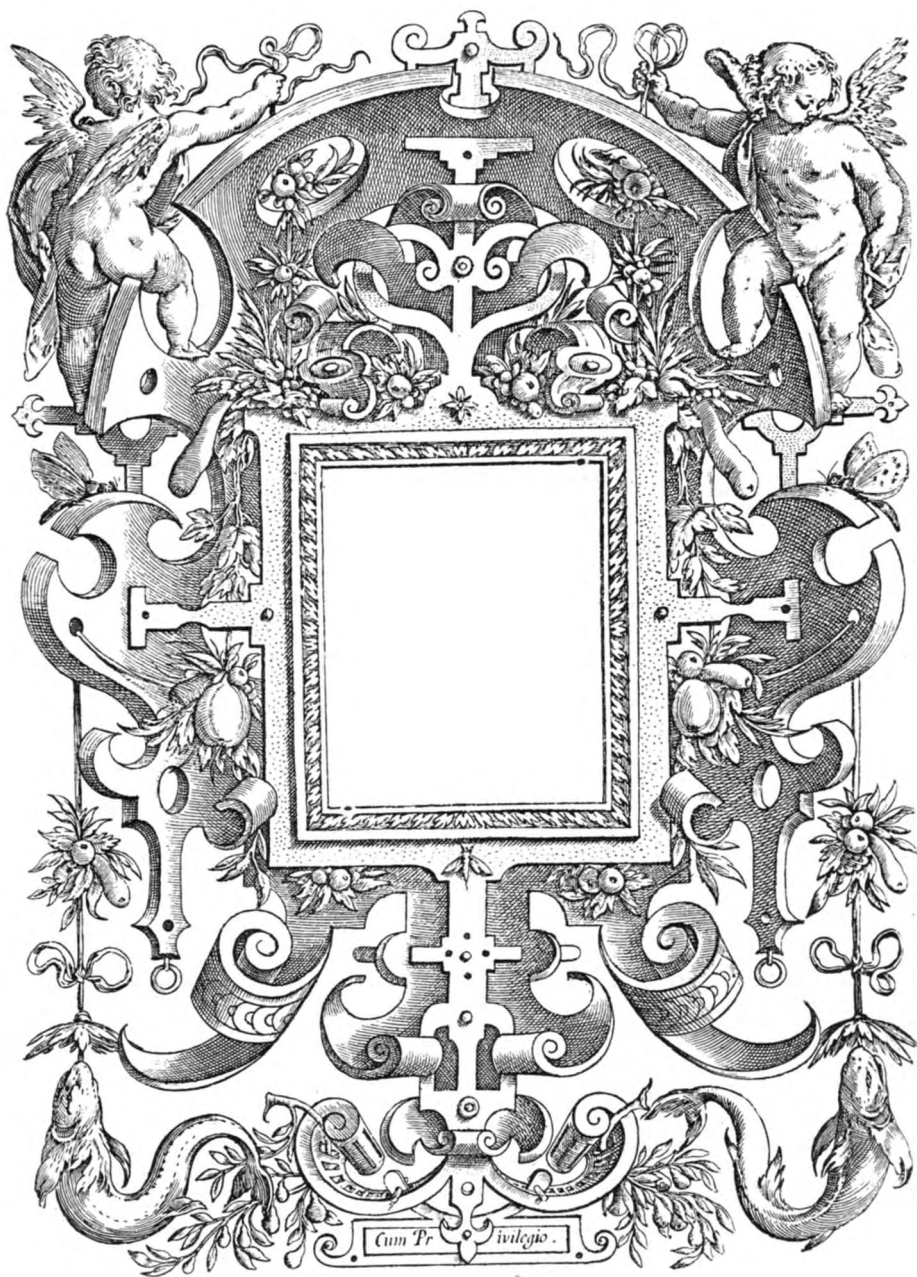
Het stof en slyk der aard, En is den twist niet waard.

Wierd Jezus Christus recht geëerd.
Van die hem met den mond belyden,
En welbetracht het geen hy leert,
Van laten, derven, ende myden,
Naar willekeur van 't hoogste Recht,
De Rechtsgeleerdheid had het slecht.

Kopergravure tusschen den tekst gedrukt, uit Luiken,
„Spiegel van het menselyk bedrijf”. Amst., 1634.

de Brune e. a., alsmede de werken van Jan Luiken, die toen en later zeer gewaardeerd en gezocht werden.

Tusschentitel; uit: G. Mercator en J. Hondius, „Atlas du monde universel”. Amst., 1633.

De 18de eeuw oefende in haar tweede helft een gunstigen invloed uit op het uitwendige der boeken, en tegen het einde er van neemt de uitgave

Titelgravure van het oudste „Reisboek door de Nederlanden” (1689).

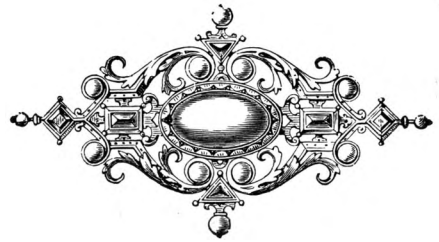
van groote prachtwerken een hooge vlucht. De Romeinsche letters en het Grieksche schrift werden door de familie Didot te Parijs belangrijk verbeterd, terwijl de Engelschen een fraaijen, meer ronden lettervorm uit den onzen ont-

wikkelden. Men legde zich bepaald meer algemeen op het uitgeven van smaakvolle boeken toe, klein octavo en het Fransche duodecimo geraakten in zwang. De drukkersmerken slonken in tot eenvoudige naamcijfers en bleven

Vignetten aan het begin van een hoofdstuk (*en-têtes*).

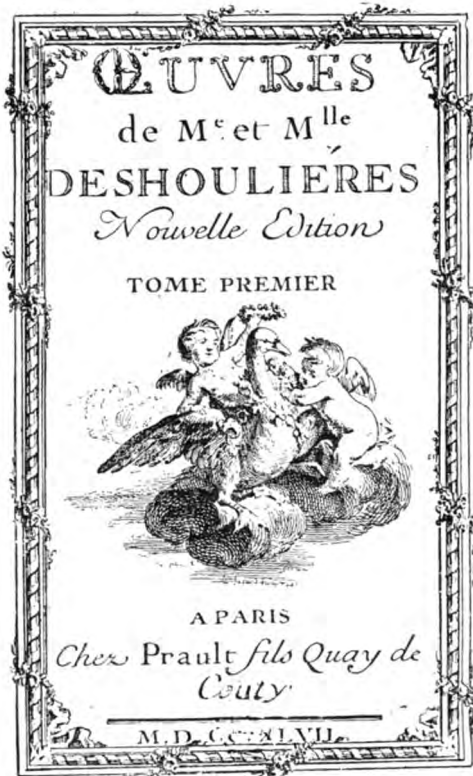
ten slotte geheel weg. Vignetten op de titels en aan het begin en slot der hoofdstukken (*en-têtes*, *fleurons*, *culs de lampe*) werden sierlijk in koper gegraveerd en de wetenschappelijke prachtwerken over het algemeen met op zichzelf staande kopergravures voorzien, soms uit de hand gekleurd en dan

Vignetten aan het slot van een hoofdstuk (*fleurons, culs de lampe*).

meestal op voortreffelijke wijze. Het vroeger zoo in den smaak vallende rood drukken der titels nam sedert het midden der eeuw grootendeels af, en tegen het einde er van werden de titelbladen dikwijls met fraaie letters, lijstwerk, bloemslingers, enz. in koper uitgevoerd, terwijl ook het papier voor platen en titels van betere kwaliteit was dan dat van den tekst. Vooral de Franschen wisten toen door verscheidenheid van encadrement en door keurige illustratie hun boeken een aantrekkelijk uiterlijk te geven.

Het was vooral de reeds door ons genoemde firma Didot te Parijs, die er naar streefde de typographische kunst in alle opzichten te volmaken. De stamvader van het geslacht, François Ambroise Didot (geb. 1730, gest. 1804) had met vaardige hand de fraaiste lettertypen weten te snijden, die men tot dusver in Frankrijk had zien ontstaan. Zijn Latijnsche rechtopstaande letter (*antiqua*) is van zulk een volmaakte evenredigheid, zulk een teerheid en scherpte, dat zij het karakter van kopergravure

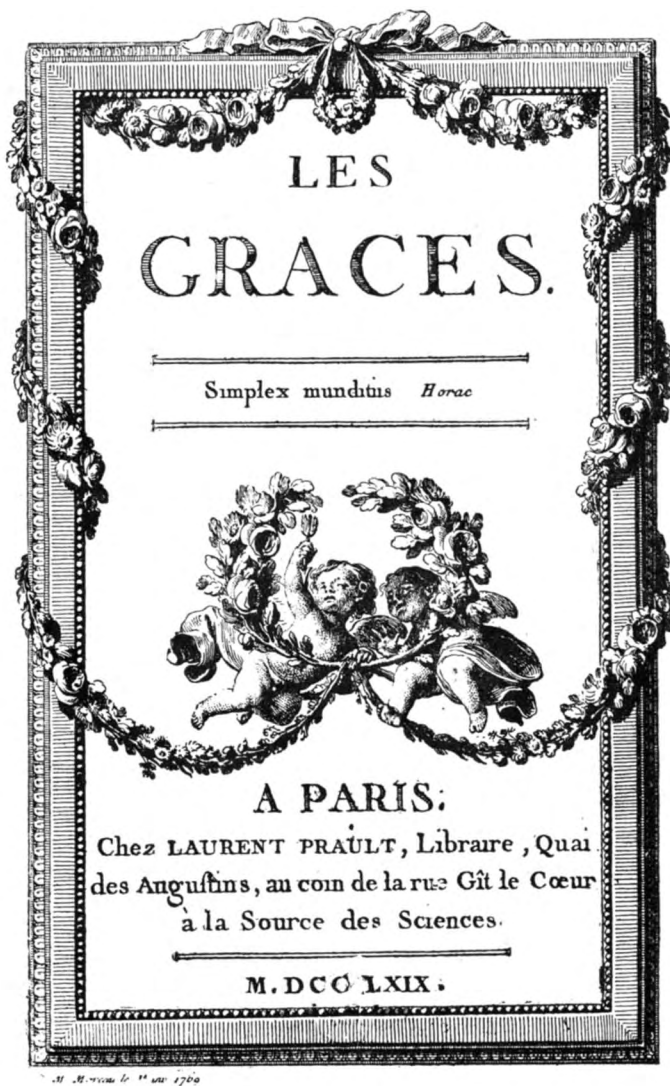
Titel in kopergravure uit de 18de eeuw.

Vignet van Cochin, voor Longus' „Daphnis en Chloë”, Parijs, 1737.

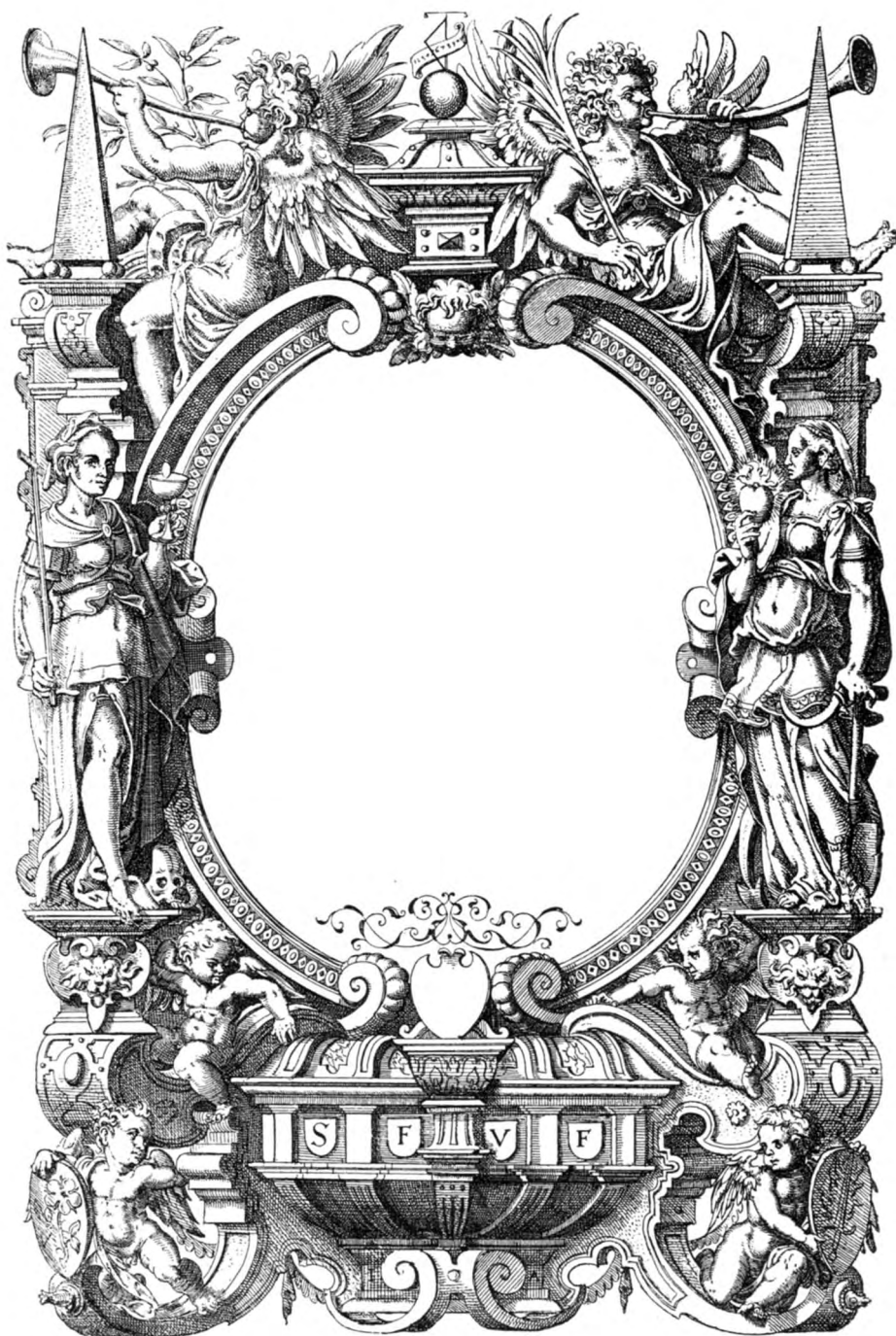
nabijkomt, terwijl de vroegere letters meer op de houtsnede gelijken. De uitgaven dezer firma kenmerken zich door buitengewone onbekrompenheid en fraaiheid van uitvoering bij onberispelijke nauwkeurigheid van tekst. Vooral munten uit de „Collection d'Artois”, 64 deelen in 18° formaat, de keurige „Edition du Louvre”, in folio, zijn uitgaven van La Fontaine's fabelen, van Virgi-

lius, Horatius en Racine. De drie laatstgenoemde werden door een te Parijs zetende kunst-jury voor de schoonste producten der typographische kunst verklaard.

Versierde titel, ontworpen door Moreau den jongeren,
18de eeuw.

Maar ook in andere landen werd deze kunst in de tweede helft der 18de eeuw allesbehalve verwaarloosd, getuige de persvoortbrengselen van een Bodoni in Italië, van John Baskerville in Engeland, van Joaquin Ibarra

Omlijsting uit een Nederlandsch werk.

in Spanje, van de Wetstein's, Sepp's e. a. in Nederland, welke den roem hunner vervaardigers nog tot op heden hebben doen standhouden.

Ce visage vaut mieux que toutes vos chansons

Vignet uit „Théâtre de P. Corneille” door Gravelot.

Gedurende de eerste helft der 19de eeuw kwam er weinig verandering in het uiterlijk der boeken. Doch in de tweede helft hadden de toepassingen der litho-

graphie in haar verschillende methoden, de wederopkomst der houtsneekunst na 1850 en daarna de verschillende chemi- en photographische reproductiemethoden in korten tijd grootere wijzigingen ten gevolge dan vroeger in veel langer tijdvakken. Wij hebben deze in ons hoofdstuk over de technische samenstelling van het boek reeds uitvoerig behandeld, zoodat wij meenen voor dit laatste tijdvak daarheen te mogen verwijzen.

2. Practische of mercantiele boekenkennis.

Boeken bezitten eigenlijk geen werkelijke, onvergankelijke, het voorwerp blijvende waarde. Daardoor is het moeielijk den weg te vinden op het veld der practische, mercantiele boekenkennis. Het snuffelen in catalogussen van oude boeken en het nagaan der prijzen op verkoopingën moeten de basis vormen, terwijl ondervinding en nauwgezet achtgeven op den loop der letterkunde en ook de wisselende smaak en inzichten der boekenliefhebbers tot richtsnoer moeten strekken. Hier kan dus slechts sprake zijn van het aanwijzen van eenige algemeene gezichtspunten.

De handelswaarde hangt hoofdzakelijk af van de plaats, die het wetenschappelijk gehalte der boeken in verband met het oogenblikkelijk standpunt van de ontwikkeling der menschelijke kennis en der letterkunde inneemt, of van toevallige omstandigheden, zooals van tijdelijke gezochtheid en van de richting, waarin zich de verzamelzucht der liefhebbers op dat oogenblik beweegt. De geleerde laat zich bij het verzamelen van boeken leiden door hun wetenschappelijke beteekenis: hij heeft ze noodig en waardeert ze; de boekenliefhebber (bibliophile) offert meer aan tijdelijke liefhebberij, hij verzamelt uit smaak of mode: hij houdt van de boeken, bemoeit er zich mee; de bibliomaan daarentegen slaat alleen acht op uitwendige eigenschappen, op de meerdere of mindere zeldzaamheid: hij wenscht slechts te bezitten, hij pronkt er mee.

De eene of andere dezer algemeene trekken der bezitters van boeken laat zich ook in verschillende landen aanwijzen. Terwijl de bibliophilie en bibliomanie meer in Engeland en Frankrijk bestaan, heeft in Nederland en Duitschland het bijebrengen van boeken om hun wetenschappelijke waarde de overhand. Daar heerscht vaak een oogenblikkelijke zucht of mode voor boeken over bepaalde onderwerpen of voor oude, merkwaardige, koddige of zeldzame boeken; hier geeft voornamelijk de innerlijke waarde uit wetenschappelijk of artistiek oogpunt den doorslag.

De vraag naar boeken voor beide soorten van verzamelaars is aan gedurige verandering onderhevig, die natuurlijk invloed heeft op den handelsprijs der boeken. Evenals de wisselende luim van boekenliefhebbers langzamerhand of eensklaps een geheel soort van boeken van hun waarde kan berooven, kan ook een nieuwe methode of kunnen nieuwe ontdekkingen in de wetenschap hetzelfde gevolg hebben. Vroeger b. v. had de studie der taal-, thans die der natuurwetenschappen de overhand. Zoo heeft ook in den laatsten tijd de verlevendiging van de beoefening der Middel-Nederlandsche letterkunde de vraag naar boeken der oude volksliteratuur doen geboren worden.

Maar ook de groote vooruitgang der zoogenaamd practische wetenschappen

doet de oude werken daarover in vergetelheid geraken, en hen in waarde verminderen. Zij nemen het karakter aan van geschiedkundige gedenkteeken, die slechts van waarde blijven voor bibliotheken en voor hen, die juist de geschiedkundige ontwikkeling van eenige wetenschap nasporen en de literatuur van een bijzonder vak zoo volledig mogelijk zoeken bijeen te brengen. Van

Titel in kopergravure van „Le pastissier François”.
Amst., Elzevier. 1655.

LE PASTISSIER FRANÇOIS.

Où est enseigné la maniere de
faire toute sorte de Pastisse-
rie, tres-utile à toute sorte
de personnes.

ENSEMBLE

Le moyen d'aprester toutes sortes d'aûs
sur les jours maigres & autres,
en plus de soixante façons.

A AMSTERDAM.

Chez Louys & Daniel Elzevier.

A M D C L V.

Titel in boekdruk van „Le pastissier François”.
Amst., Elzevier. 1655.

onveranderlijke waarde zijn slechts bronnenstudiën en zulke boeken, die in eenige wetenschap een omkeer hebben teweeggebracht. De Engelschen noemen deze werken terecht „Standard works”, en een voornaam punt is het dus deze boeken en hun beste uitgaven te leeren kennen.

De verwende smaak van den bibliomaan verlangt evenwel tot zijn bevrediging nog een bijzondere aantrekkelijkheid. Het voldoen aan zijn smaak en neiging is hem, zooals reeds gezegd, niet genoeg; hij wil iets bijzonders,

zeldzaams bezitten om er mee te kunnen pronken. Hij zoekt en verzamelt daarom bij voorkeur zeldzame boeken, en betaalt ze met ongehoorde prijzen. De inhoud blijft daarbij geheel bijzaak; een exemplaar van den „Pastissier François ¹⁾ is voor den bibliomaan meer waard dan de editio princeps van Homerus of de Complutensische polyglotte ²⁾. Men heeft dan ook sedert het ontstaan der boekenliefhebberij veel zorg besteed aan het opsporen en bijeen brengen van zeldzame boeken, en nog steeds zal de kennis en waarde-bepaling er van voor den boekhandel van belang zijn. Grondige kennis hiervan wordt slechts door de practijk of het bestudeeren van daarover handelende catalogussen verkregen; hier kunnen wij slechts een vingerwijzing geven door opsomming der verschillende categorieën van zeldzame boeken, met bijzondere vermelding en afbeelding van enkele, zooveel mogelijk met opgaaf van de oorzaken hunner zeldzaamheid. De handelswaarde van dergelijke werken maakt men het best op uit verkoop- en antiquarische lijsten. Deze kunnen echter ook niet zonder voorbehoud worden geraadpleegd, daar toevallige omstandigheden, zooals het tegen elkaar opbieden van onbeperkte volmachten, of, wat dikwijls gebeurt, het overgaan van een werk uit de hand van den eenen antiquaar in die van een ander, de prijzen geheel denkbeeldig kunnen opjagen.

Steeds zal het een moeilijke zaak blijven te bepalen wat werkelijk al of niet zeldzame boeken zijn, want er wordt van de benaming „zeldzaam” (*liber rarus, rarissimus, infrequens*) schromelijk misbruik gemaakt. De Italianen b. v. noemen elk oud boek met houtsneden zeldzaam. En als men zonder uitzondering den inhoud buiten beschouwing laat, dan zouden juist de meest onbeteekenende en meest nuttelooze boeken zeldzaam zijn, of althans worden, want zij vallen meest den papiermolen ten deel. De meeste voorzichtigheid en een grondig onderzoek dienen dus aan dergelijke uitspraken vooraf te gaan.

De zeldzaamheid van een boek kan echter volstrekt of betrekkelijk zijn, zij kan voortspruiten uit hun klein aantal bestaande exemplaren of uit de moeilijkheid zich er een te kunnen aanschaffen.

Tot de bepaalde zeldzaamheden behooren in elk geval:

1°. De zoogenaamde unica (*exemplaires uniques*) strikt genomen, werken waarvan slechts één exemplaar bestaat. Slechts in enkele gevallen echter is zulk een buitengewone zeldzaamheid boven verdenking verheven, en meest moet het begrip beperkt of liever uitgestrekt worden tot werken, waarvan

¹⁾ „Le Pastissier François” in 1655 te Amsterdam door Lod. en Dan. Elsevier op de oorspronkelijke Fransche editie (Paris, Jean Gaillard, 1653) nagedrukt, wordt door Brunet de kostbaarste der Elseviers genoemd, daar de meeste exemplaren door het gebruik in dien tijd verdwenen zijn. De liefhebbers kunnen dus geen complete Elsevier-collectie bezitten zonder dit merkwaardige boekje, dat in de fondslijst van Daniël Elsevier (1675) vermeld staat tegen 12 stuivers, doch waarvan in 1875–1879 te Parijs exemplaren met 3200–5500 frs. betaald werden en in 1878 een onafgesneden zelfs 10.000 frs. gold.

²⁾ Deze beroemde bijbel, de eerste in verscheidene talen, verscheen op last en kosten van kardinaal Ximenes in zes prachtig gedrukte folio deelen 1514–’17 te Alcalá de Henarís, in het Latijn *Complutum*, naar welke plaats van uitgaaf hij den naam van Complutensische polyglotte verkreeg. Een bijna even vermaarde polyglotte-bijbel is de Antwerpsche van Plantijn, die in 1569–’72 in acht folio deelen grootendeels op kosten van koning Filips II verscheen en van daar bekend is onder den naam Koninklijke Bijbel.

vooralsnog slechts één exemplaar bekend en in eenige boekbeschrijving ver-

Die viane die altyt zyn strickē en netten spreit
 haechēdenae die verdoemenis der sielē dese
 woorden hoorēde sepe de tot hē seluen aldus
 Dat woert werdt mi die siele weerdich
 Ich hebbe mi seluen toeghemact rechtueerdich
 Al waer ick een mensche en al bi gods ghedooghe
 Tes altepasse sonder mijn een oghe
 Die is of si mi wt waer ghesworen
 Wi gheestē en hebben ope mach niet dats verlorē.
 Ons te vol makenne doer gheen besprek
 Altoos es aen ons eenich ghebrek
 En aen thoot aen handen oft aen voeten

Bladzijde tekst en houtsnede uit het eenig bekende exemplaar
 (in de Staatsbibliotheek te München) van het Nederl. volksboek „Mariken van
 Nieuweghen. Antw., c. 1518. (Facs.-uitg. Mart. Nijhoff, 1904).

meld is. De oorzaken van dit verschijnsel schrijft men toe aan natuurrampen
 of aan toevallige omstandigheden, zooals brand, plundering, schipbreuk e. d. g.,

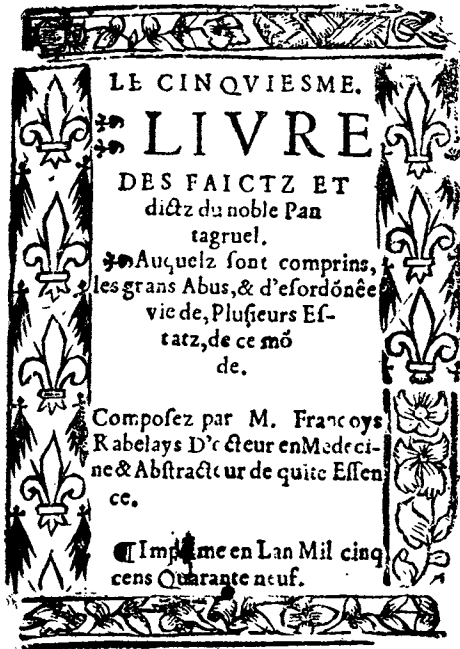
waardoor soms geheele oplagen op een enkel exemplaar na vernietigd zijn. Tot deze categorie zou men ook kunnen rekenen de boeken, die wel in gewone oplagen gedrukt, maar waarvan slechts enkele exemplaren verkocht

zijn en het restant daarna, omdat er zich geen koopers opdeden, tot misdruk gemaakt of naar den papiermolen gezonden werd.

2°. De xylographa (hout-blokdrukken) de voorloopers der boekdrukkunst (reeds uitvoerig op blz. 544—550 door ons besproken en afgebeeld).

3°. De incunabelen (wiegedrukken) of palæotypen, d.w.z. alle werken, die (*ab incunabula artis typographicae*) vóór 1500 zijn gedrukt.

Deze eerstelingen der drukkunst vormen buiten kijf bibliographische zeldzaamheden van den eersten rang. Niettemin moet men toch ook onder deze uitgaven der 15de eeuw een scheiding maken, want geenszins zijn alle even kostbaar. De grens van den tijd, tot welke zij op den naam van incunabelen aanspraak mogen maken, wordt verschillend getrokken; enkele bibliografen, zooals Maittaire, Panzer en Uffenbach strekken haar uit tot 1520, 1526, ja tot 1536; Hain trekt in zijn „Repertorium bibliographicum” de grens tot 1500, waarbij men zich tegenwoordig vrij algemeen aansluit. Het groote tijdsverloop en het vandalisme, vooral bij de opheffing der kloosters en gedurende de oorlogen en omwentelingen van vorige eeuwen, hebben vele dezer oudste drukken

Titel van het eenig bekende exemplaar van een pseudo-Rabelais „livre V du Pantagruel”, gedrukt in 1549, tijdens het leven van Rabelais (64 blz. in 16°).
(Eigend. van Ludwig Rosenthal's Antiquariat te München)

1579
R O F
C Mellingh
Enghen Lutetia Parisiorum

Onderschrift van een vroegeren bezitter.

doen verdwijnen, wat te eer kon geschieden, daar men ze slechts in kleine oplagen van 200—300 exemplaren placht te vervaardigen.

De eigenaardigheid der incunabelen bestaat voornamelijk hierin, dat zij groote overeenkomst met de vroegere geschreven boeken hebben. Zooals wij reeds vroeger aanstipten (zie blz. 551), ontbraken aanvankelijk de titelbladen

geheel en al en bevatten deze later slechts een sobere opgaaf van den inhoud; tijd en plaats van den druk, alsmede de naam des drukkers zijn bij vele niet genoemd, of komen, evenals vroeger bij de handschriften, aan het slot voor. De opschriften der hoofdstukken en bladzijden, de beginletters, ja soms ook de registers werden door den drukker weggelaten om later ingevuld of bijgevoegd te worden door de kunstvaardige hand van den „rubricator”. In de artistieke bewerking der initialen en in de verdere nabootsing van het handschriftelijk karakter door lijstwerk en krullen in kleuren om den tekst aan

ExPLICIT presens vocabulorum
materia. a per docto eloquentissimo
qz viro. dño Gherardo de Schueren
Cācellario Illustrissimi ducis Cli
uenis ex diuersorum terministaz
voluminibus contexta. propriisqz
eiusdem manibus labore ingenti cō
scripta ac correcta Colonię per me
Arnoldū ther hornē diligentissime
impressa. finita sub annis domini.
M. cccc. lxxvii. die vltimo mensis
mai. De quo cristo marie filio sic
laus et gloria per seculorum secula

Amen.

Impressum van Gerard van der Schueren's
„Theuthonista”, gedrukt bij Arnold ther Horne
te Keulen, 1477.

Comment le bon paintre zēlis
fut de contrefaire pensis
La tres grant beaulte de nature
Et de la paindre mit grant cure

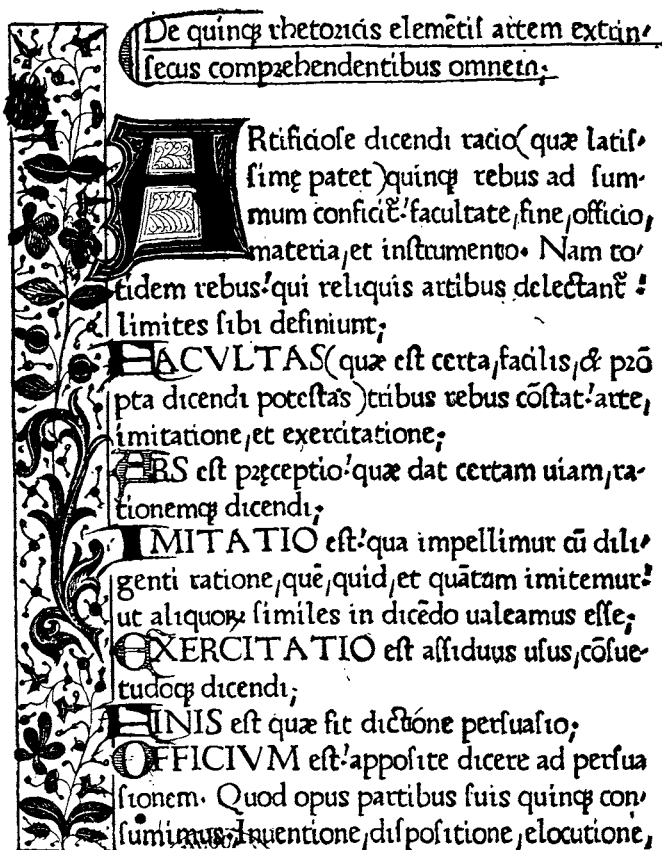
Tekst en houtsneide uit den „Roman de la Rose”
(c. 1479).

te brengen (*exemplaires réglés*) werd veel schoons tot stand gebracht. Toch mag niet verzwegen worden, dat de meermalen voorkomende ruwe kleuring der houtsnedes aan de waarde van sommige werken afbreuk doet.

Dit met de hand aangebrachte bijwerk in de oudste gedrukte boeken biedt den kenners in gevallen, als het jaar van uitgaaf niet vermeld is, vingerwijzingen voor de tijdsbepaling. Eerst tusschen 1470 en 1480 werden de wijzigingen in het uiterlijk van eenige beteekenis, en de typen, die aanvankelijk een sterk uitkomend persoonlijk cachet van den lettersnijder droegen, verkrijgen eveneens tegen het einde der 15de eeuw een vasteren vorm. Voor

de tijdsbepaling bij ongedateerde drukken kan het watermerk van het papier soms ook van dienst zijn.

Voor de verzamelaars hangt meestal de waarde der incunabelen af van hun ouderdom; één enkel jaar maakt hierbij een groot verschil; als onvoorwaardelijk zeldzaam zijn de vóór het jaar 1470 of 1472 gedrukte werken te

Begin der Rhetorica van Fichet, gedrukt te Parijs in 1471. De ornamenten zijn uit de hand en in kleuren bijgeteekend.

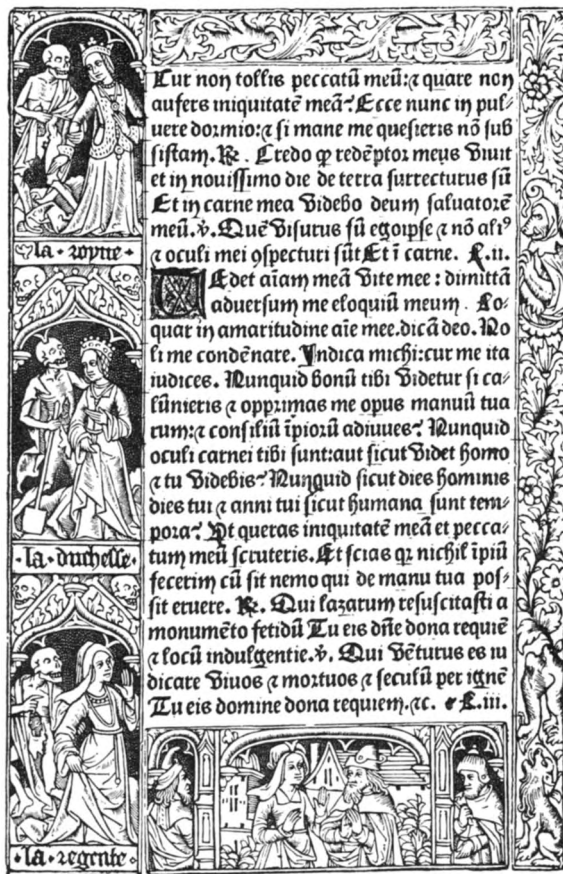
beschouwen. Bij de latere wordt reeds min of meer de inhoud mee in aanmerking genomen. Buitengewoon hoog in waarde staan de oudste bijbels en getijdenboeken, voorts de met houtsneden en met de eerste proeven der kopergraveerkunst versierde werken, alsmede de eerste uitgaven (*editiones principes*) der klassieken. Deze laatste staan zelfs in waarde gelijk met manuscripten, daar de handschriften, waarnaar zij gedrukt werden, grootendeels zijn verloren gegaan.

Men kent ongeveer 124 verschillende Latijnsche bijbeluitgaven van vóór

Houtsnede uit Ludolphus de Saxonia, „Tboeck vanden leven ons heeren ihesu christi”
Antwerpen, 1487.

1500, waarvan de nauwkeurige beschrijving door Copinger ¹⁾ bezorgd is. In ons land is de eerste bijbel, evenwel niet volledig, in het Nederduitsch verschenen te Delft bij Jacob Jacobsz. van der Meer en Maurits Yemandszoon, 1477, 2 deelen folio, terwijl volgens Le Long ²⁾ een vijftiental verschillende

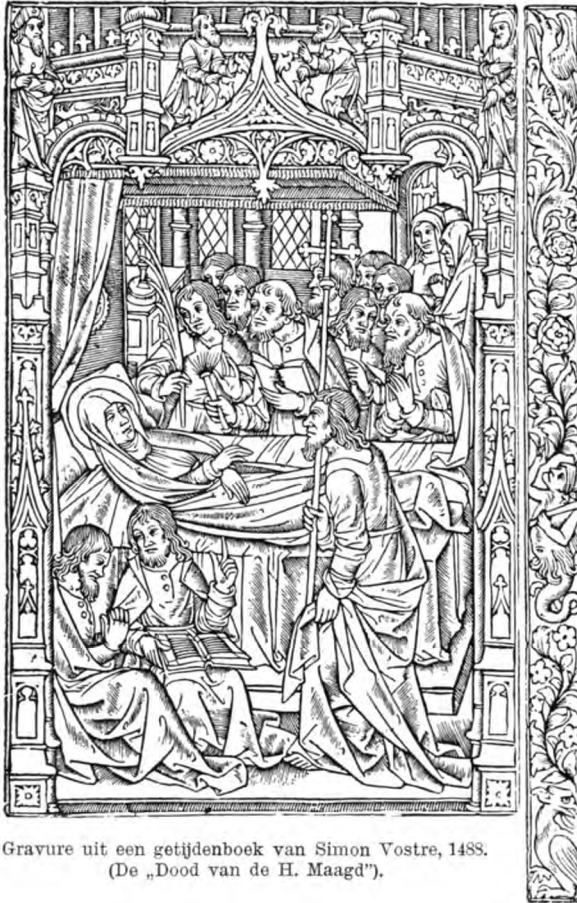
Bladzijde tekst met omlijsting, uit vier stukken samengesteld,
van een „Heures à l'usage de Rome”,
door Pigouchet, voor Simon Vostre te Parijs, 1488.

uitgaven van enkele bijbelboeken, n.l. de Evangelien, vóór 1500 te Gouda, Delft, Utrecht, Haarlem, Zwolle en Deventer gedrukt zijn. Op onze Nederlandsche bijbels van de 16de en 17de eeuw komen wij later nog terug.

¹⁾ Copinger, Incunabula biblica. Londen, 1892. 8°.

²⁾ Is. Le Long, Boek-zaal der Nederduytsche bijbels. Amst., 1732. 4°.

Wat de getijdenboeken (*Horæ, Heures, Livres d'heures*) aangaat, de weinige exemplaren, welke ondanks het veelvuldig gebruik in dien tijd zijn gespaard en nog in goeden staat verkeerren, worden tot hooge prijzen gezocht vanwege de illustraties, die ze meestal bevatten, en omdat het de eerste, hoogst merkwaardige en meestal, vooral de Fransche, fraaie proeven van boek-

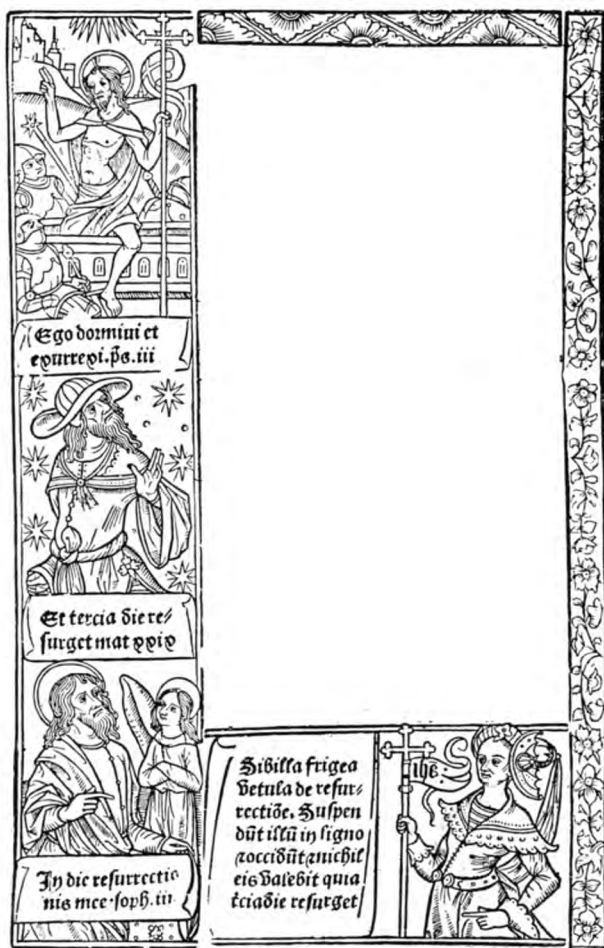

Gravure uit een getijdenboek van Simon Vostre, 1488.
(De „Dood van de H. Maagd”).

versiering zijn. Die afbeeldingen hebben betrekking op de een of andere gebeurtenis uit het leven van Maria en den Zaligmaker. De tekst bevat veelal behalve de eigenlijke getijden (*Horæ intemeratæ beatæ Maria Virginis*) een kalender, gebeden, de zeven boetsalmen, de litanieën der heiligen, de statieën van het lijden des Heeren en de vigiliën van den dood. De druk van het eerste gedateerde Fransche livre d'heures werd te Parijs in 1487 door Antoine Verard voleindigd. Ook in ons land zijn er vele van die „Ghetidenboecxens” vóór 1500 gedrukt, zooals te Delft bij Jacob Jacobsz. van der Meer in 1480,

en bij H. Eckart van Homburgh in 1490, te Leiden bij Hugo Jansz. van Woerden in 1494 en later ook in het klooster Emaus bij Gouda door de Collatiebroeders.

Maar de Hollandsche kunnen in fraaiheid van bewerking niet wedijveren

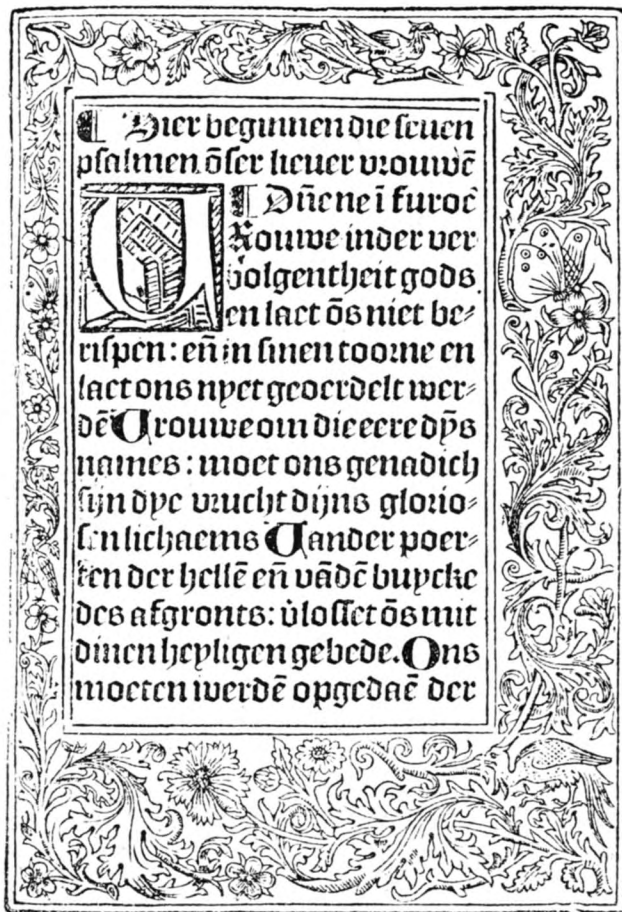
Tekst-omlijsting uit de „Grandes Heures” van Antoine Verard,
Parijs, 15de eeuw.

met de Fransche. Deze werden aanvankelijk bijna uitsluitend op perkament gedrukt, opdat de miniatoren, van wie Parijs een aantal der bekwaamste bezat, er teekeningen van eenigen omvang, benevens initialen, waarvoor plaats opengelaten werd, in konden aanbrengen. De gekleurde afbeeldingen, naar Byzantijnsche manier op goudgrond geschilderd, maakten een prachtig

Titelhoutsnede (voorstellende St. Christophorus) uit een missaal, gedrukt in het
Karthuizer klooster te Ferrara, 1503.

effect. Later trachtte men de kunst der miniatoren door houtsneden, voor zoover dit zonder kleur mogelijk was, te vervangen en omstreeks 1488 had men het zoover gebracht die boekjes naar den verfijnden smaak van het publiek door middel der boekdrukkers alleen te kunnen vervaardigen. Eenige

Bladzijde tekst met omlijsting in een getijdenboek gedrukt door de Collatiebroeders in het klooster Emaus bij Gouda, 1521.

der meest bekende uitgevers van livres d'heures, zooals Philippe Pigouchet, Simon Vostre, Antoine Verard, Thielman Kerver en Gilles Hardoyt namen de Gothische letters en den strenger Duitschen stijl aan. Een aantal hunner illustraties verraadt onmiskenbaar den invloed van Dürer, voornamelijk uit den tijd van zijn verblijf te Venetië, zóó zelfs dat diens figuren, omgeven door lijstwerk of ornamenten in Italiaanschen stijl, er meermalen op voor-

komen. De latere uitgevers, zooals Guyot Marchand, Simon de Colines en vooral Geoffroy Tory, kwamen geheel onder den invloed van den Italiaanschen smaak en gebruikten dus ook de Latijnsche letter. De fraaie uitvoering dezer boeken en hun zeer goedkoope prijzen — in vergelijking met de vroeger

Illustratie in een getijdenboek gedrukt door de Collatiebroeders in het klooster Emaus bij Gouda, 1521.

voor uit de hand vervaardigde getijdenboeken betaalde sommen — hadden een aanzienlijk debiet ten gevolge. Uit verschillende steden en gewesten, ook buiten Frankrijk, zond men bestellingen naar Parijs, waardoor de boekdrukkerijen en de houtgraveerkunst er tot grooten bloei kwamen. Maar die vervaardiging van getijdenboeken op groote schaal deed later afbreuk aan de voortreffelijkheid der uitvoering.

De fijnheid der vignetten in eenige der eerste en fraaiste door de Fransche persen opgeleverde exemplaren doet aan reliëfsnede in metaal denken, wat door den boekdrukker Jean Dupré in 1488 bevestigd wordt, die van vignetten *imprimées en cuivre* spreekt. Hoe hoog deze getijdenboeken door de verzamelaars geschat worden, blijkt hieruit, dat de prijzen tegenwoordig vijftigmaal zoo hoog zijn als in het begin der vorige eeuw.

Tot de eerste voortbrengselen van Gutenberg's pers behoort ook het zoogenaamde „Catholicon” van het jaar 1460. Dit was een in dien tijd veel gebruikte spraakkunst, samengesteld door den Dominicaner monnik Johannes de Balbis van Genua, door Gutenberg op perkament in folio gedrukt, de begin- en hoofdletters met wit, goud en purper uit de hand gekleurd.

Onder de oudste incunabelen neemt ook de z. g. Valdarfer Boccaccio („Il Decamerone di Messer Giovanni Boccaccio”, Venetië, gedrukt bij Chr. Valdarfer, 1471)

**Altissimi presidio cuius nutu infantium lingue fi
unt diserte. Qui q̃ niosepe puulis reuelat quod
sapientibus celat. hic liber egregius. catholicon.
dñice incarnationis annis M ccc lx Alma in ur
be maguntina nacionis indite germanice. Quam
dei clemencia tam alto ingenij lumine. dono q̃ g̃
tuito. ceteris terrarū nacionibus preferre. illustrare
q̃ dignatus est non calami. stili. aut penne suffra
gio. s̃ mira patronarū formarū q̃ concordia ppor
tione et modulo. impressus atq̃ confectus est.
Hinc tibi sancte pater nato cū flamme sacro. Laus
et honor dño trino tribuatur et uno Ecclesie lau
de libro hoc catholice plaude Qui laudare piam
semper non linque mariam. DEO. GRACIAS**

Impressum van het „Catholicon”, door Gutenberg gedrukt in 1460.

een voorname plaats in. Van dit buitengewoon zeldzame werk is slechts één volledig exemplaar bekend; behalve dit bestaan er nog een half dozijn defecte.

Bijna even hoog in waarde staat de eerste van jaartal voorzien uitgaaft van Virgilius, die in 1470 door Wendelinus de Spira (van Spiers) te Venetië gedrukt. Uit typographisch oogpunt even prachtig en even belangrijk, alhoewel bij lange na zoo zeldzaam niet, is de eerste met Grieksche letters gedrukte uitgaaft van Homerus, te Florence in 1488 verschenen.

De eerste uitgaaft van het eerste met Grieksche letters gedrukte boek, de „Grammatica Græca” van Lascaris, Milaan 1476, waarvan slechts zes exemplaren bekend zijn, behoort mede tot de zeldzaamste boeken die er bestaan, en reeds in de latere uitgaaft van Aldus (1494) leest men in de voorrede, dat gebleken is, dat de eerste uitgaaft, ondanks de ijverigste nasporingen, toen al

niet meer te bekomen was. Een exemplaar er van, afkomstig uit de bibliotheek van Burney, bezit het Britsch Museum te Londen.

De eerste uitgaaf van Ovidius, Bologna 1471, is misschien de zeldzaamste van alle eerste uitgaven der oude klassieken; men kent er slechts één enkel volledig exemplaar van. De eerste uitgaaf van Plinius' „*Historia naturalis*”, Venetië 1469, hoewel ook zeldzaam, komt zoo nu en dan nog wel eens voor.

De door Aldus in 1499 uitgegeven „*Hypnerotomachia Poliphili*” wordt minder gewaardeerd om den tekst dan om de prentjes, waarvan de ontwerpen

Prent uit de „*Hypnerotomachia Poliphili*” gedrukt bij Aldus Manutius te Venetië, 1499.

door sommigen aan Raphael, door anderen aan Giovanni Bellino worden toegeschreven; de afbeeldingen zijn ongemeen fraai en maken het boek gezocht bij de bibliophilen.

Wij willen onze beschrijving van slechts zeer enkele voorname incunabelen ¹⁾

¹⁾ Het belangrijkste werk over de incunabelen is Hain's „*Repertorium bibliographicum*” etc. Stuttg., 1826—'28, 4 dln. 8°. Hierop verscheen in 1895—1902 te Londen een „*Supplement by W. A. Copinger*”, 2 dln. 8°. Over de Nederlandsche incunabelen bezitten wij twee uitstekende werken: 1e. J. W. Holtrop, „*Monuments typographiques des Pays-Bas au 15e siècle. Collection de (670) fac-simile d'après les originaux conservés à la Bibliothèque Royale de la Haye et ailleurs.*” La Haye, 1868, gr. 4°. Dit prachtwerk geeft de beschrijving en afbeelding in nauwkeurige photographische reproductie van Nederlandsche houtblokdrukken, incunabelen, eenige boekdrukkersmerken en houtgravures die sommige dezer oude werken versieren, in 't geheel 133 groote platen met 670 afbeeldingen, benevens een topo-typographische kaart van Nederland in de 15de eeuw. — 2e. M. F. A. G. Campbell, „*Annales de la typographie Neerlandaise au XVe siècle. Avec 1e—4e supplément, 1874—1890.*” 8°. — Een vervolg op Holtrop's „*Monuments*” geeft Wouter Nijhoff in zijn „*L'art typographique dans les Pays-Bas (1500—1540)*”, waarvan tot dusver 6 afl. verschenen zijn, rijk geïllustreerd met reproducties van oude lettertypen, houtsneden, titels, boekdrukkersmerken, enz.

besluiten met de vermelding van een merkwaardig volksboek, n.l. „Das narrenschiff” van Sebastian Brant, waarvan de eerste, oorspronkelijk Duitsche, uitgaaf in 1494 te Bazel verscheen, en dat spoedig daarna ook in 't Latijn, Fransch en Engelsch werd vertaald en uitgegeven. Dit zonderlinge, wellicht

Den vordanz hat man mir gelan,
dan ich on nutz vil bücher han,
die ich nit lis und nit verstahn.

DE BOEKENGEK.

Houtsneede en randlijst uit de eerste uitgaaf van Sebastian Brant's „Narrenschiff” (Bazel, 1494). Een geleerde met bril, slaapmuts en naar achteren geschoven narrenkap zit voor een met boeken belegden dubbelen lezenaar en verjaagt met een kwast de vliegen van een opengeslagen boek.

het eerste gedrukte humoristische dichtwerk vond in dien tijd en nog lang daarna in wijden kring een groot debiet, en de 114 curieuze, tusschen een groot aantal afwisselende randornamenten in den tekst gedrukte houtsnedes (waarvan wij er hier één weergeven, terwijl wij hiernaast den titel van de eerste Latijnsche uitgaaf afdrucken) maken dat het werkje nog steeds door de liefhebbers gezocht wordt. Een nieuwe uitgaaf met al de illustraties van de eerste drukken, vergezeld van den tekst in het tegenwoordig Hoogduitsch overgebracht door Karl Simrock, verscheen nog in onzen tijd. (Berlin, Fr. Lipperheide, 1872).

De eerstelingdrukken geraakten omstreeks het midden der 16de eeuw geheel uit den smaak en zij herwonnen de gunst der boekenliefhebbers eerst in het begin der 18de eeuw, nauwkeurig gezegd omstreeks het jaar 1740, toen men bij gelegenheid van het derde eeuwfeest der boekdrukkunst begon zich ernstig met de uitvinding zelf en de eerste voortbrengselen der pers bezig te houden.

Toen bleek het noodzakelijk, de oude typographische gedenkteeken zorgvuldig op te sporen, ten einde ze nauwkeurig te leeren kennen, hun chronologie vast te stellen, ze geographisch te rangschikken en de ophelderingen te vinden, die niet anders dan door de werken zelve te verkrijgen waren. Deze drang tot onderzoek bracht alles aan het licht, wat tot dusver verborgen en onopgemerkt gebleven was, en nadat nu eenmaal dit gewichtig deel der bibliographische wetenschap zoo grondig nagevorsch is en elk boek naar zijn beteekenis aan een nauwgezette studie onderworpen was geworden, begon men met eenige kieskeurigheid te letten op hetgeen werkelijk de blijvende aandacht verdiende. Daarbij bepaalde men zich niet meer uitsluitend tot de eerste persproducten

van Mainz, Straatsburg, Parijs, Rome, Venetië, Utrecht, Deventer, Gouda enz., waar de boekdrukkunst reeds vóór 1475 of iets later uitgeoefend werd, maar men gaf naast de oudste incunabelen ook plaats aan de eerstelingdrukken der verschillende andere steden, aan de eerste uitgaven met Grieksche, Hebreeuwsche en andere lettersoorten gedrukt, en aan boeken die bijzondere of merk-

Stultifera Navis.

Narragonice pfectionis nūq̃
 latis laudata Nauis: per Sebastianū Brant: vernaculo val-
 gariq; sermone & rhythmo p cūctoꝝ mortalium fatuitatis
 semitas effugere cupientiū directione / speculo / cōmodoq; &
 salute: proq; inertis ignauq; stulticię ppetua infamia / exe-
 cratione / & confutatione / nup fabricata: Atq; iam pridem
 per Iacobum Locher / cognomēto Philomusum: Sūperū: in
 latinū traducta eloquiū: & per Sebastianū Brant: denuo
 seduloq; reuifa: foelici exorditur principio.

1497.

Nihil sine causa.

Io. de Olpe

Titel van de Latijnsche uitgaaf van Sebastian Brant's „Narrenschiff”,
 gedrukt in 1497 te Bazel door Bergman van Olpe.

waardige eigenaardigheden bezaten, maar voornamelijk aan de eerste uitgaven der oude Latijnsche en Grieksche klassieken. Deze vormen onder de incunabelen een geheel bijzondere, bij de verzamelaars in hooge waarde staande groep, die der zoogenaamde „editiones principes”.

Deze „eerste uitgaven” hebben voor de liefhebbers meestal een reëelere waarde dan die der zeldzaamheid; zij toch geven den tekst der manuscripten

het nauwkeurigst weer en zijn voor geleerden, die een goede tekstuitgaaf van een ouden schrijver willen geven, van niet gering te achten beteekenis. Ondanks deze algemeen erkende en onbetwistbare voorrechten zijn de „*editiones principes*” bij de verzamelaars niet meer zoo gezocht, als zij het nog een eeuw geleden waren. In Engeland, waar men er toen zoo begeerig jacht op maakte, bemoeit men er zich thans minder mee dan vroeger, en ook in Frankrijk verwaarloost men de degelijke oude uitgaven en heeft men de vereering meer op uiterlijkheden overgebracht.

Niettegenstaande dit verschijnsel in 't algemeen, hetwelk ten gevolge heeft dat de „*editiones principes*” hun vroegere prijzen niet meer kunnen staande houden, zijn er onder deze groep toch nog verscheidene — in 't bijzonder de oudste gedenkteekenen der typographie en eenige der gewichtigste klassieken in de vóór 1470 gedrukte uitgaven — die nog voortdurend in waarde stijgen. Bij deze openbaart zich sterk de eigenaardige aantrekkelijkheid eener eerste uitgaaf, die den stempel draagt van de onmiddellijke belichaming van den geest des schrijvers, terwijl zij te gelijker tijd als eerste zegetekenen der typographische kunst beschouwd mogen worden.

Wij vervolgen onze opsomming der categorieën van zeldzame boeken met 4°. De oorspronkelijke drukken der hervormingsgeschriften, zooals die van Luther en zijn tijdgenooten over den hervormingsstrijd, benevens de bijbelvertalingen en haar verschillende uitgaven tot aan de voltooiing van Luther's vertaling (1543). Men vindt maar weinig zulke uitgaven die den oorspronkelijken tekst volledig en volkomen getrouw bevatten; daar men zich niet ontzag, plaatsen, die in strijd waren met de leer der heerschende kerk, weg te laten of geheel te wijzigen.

5°. Boeken met een zeer kleine oplaat gedrukt en vooral wanneer zij niet in den handel gebracht zijn. Hierbij is echter de grootste behoedzaamheid aan te bevelen, daar gewinzucht en bedrog bij deze bewering een ruim veld hebben. Zoo leest men in de voorrede van Naudé, „*Considérations politiques sur les coups d'état*” Rome (Paris), 1639, 4°, dat er slechts twaalf exemplaren van gedrukt zijn, terwijl men toch met zekerheid weet dat dezelfde pers er meer dan honderd opleverde. De uitgever Dibdin te Londen liet verscheidene zijner bibliographische prachtausgaven in zeer beperkte oplaat drukken en verklaarde dat er geen nieuwe drukken van zouden verschijnen; ja hij liet zelfs de voor zijn „*Bibliographical Decameron*” gebruikte koperplaten en houtgravures terstond na de verschijning van dit boek vernietigen. Vandaar dat deze werken spoedig in vaste handen geraakten, zeldzaam werden en in prijs stegen.

6°. Geschriften uit drukkerijen van bijzondere personen, of die op kosten van den vervaardiger (als handschrift) werden gedrukt, en niet in den handel verschenen.

7°. Werken, uitgegeven op kosten van eenige regeering (dikwijls uit veel boekdeelen bestaande), die eveneens buiten den boekhandel bleven, en slechts als geschenken werden verspreid, zooals b. v. de Resolutiën der Staten van Holland.

8°. De z. g. verboden boeken: geschriften, die bij de verschijning of kort daarna door de kerkelijke of wereldlijke overheid, uit godsdienstige,

On Ablas von Rom

kan man wol selig werden
durch anzaigung der götlichen
hailigen geschryfft.

Titelblad van een pamflet tegen den aflaathandel.

zedekundige of staatkundige beginselen, met de grootste gestrengheid werden verbeurd verklaard of door opkoop en vernietiging aan het verkeer

An den Christli- chen Adel deutscher Nation

von des Christlichen standes besserung.
D. Martinus Luther

Titelblad van Luther's „An den Christlichen Adel Deutscher Nation“. 1520.

werden onttrokken. Dit laatste was voornamelijk het geval met verscheidene Sociniaansche geschriften. Zoo werd Conrad Vorstius' „Tractatus de Deo” in Engeland op bevel van Koning Jacobus I en ook in ons land verbrand; hetzelfde lot ondergingen te Frankfort de geschriften van Mich. Servetus. De Jezuiet, pater Anton Koniatz in Bohemen, die in 1760 stierf, deed alles om de Hussitische boeken te verdelgen. Waar hij preekte, maakte hij het zijn toehoorders tot een gewetenszaak hem alle boeken ter inzage voor te leggen en die, welke hem verdacht voorkwamen, doemde hij ten vure. Hij moet meer dan 60.000 deelen hebben verbrand. Vandaar ook dat sommige godsdienstige en staatkundige pamfletten, in den loop der 16de eeuw hier te lande verschenen, zoo zeldzaam zijn geworden. De „indices librorum prohibitorum” en onze Placaten kunnen hierbij den weg wijzen. In het buitenland moesten soms de schrijvers het lot van verbrand te worden met hun boeken deelen. Godfried Vallée werd in 1574 te Parijs verbrand, wegens zijn „Ars nihil credendi”, welk geschrift zonder datum of opgaaf van plaats en drukker verschenen was met het zonderlinge opschrift: „Béatitude des Chrétiens, ou le Fléo de la Foy; par Geoffroy Vallée, natif d'Orléans, fils de feu Geoffroy Vallée et de Girande le Berruyer, auxquels noms de pere et mere assemblés il s'y trouve: Lerre Geru vrey Fléo de la Foy Bigarrée. Et au nom du fils: Va Fléo, regle Foy; ou autrement: Guerre la Folle Foy.” 8°. Het boek zelf werd den brandstapel overgeleverd en tot op één exemplaar na vernietigd. De wegens zijn athéistische geschriften ten vuurdood veroordeelde Pool Casimir Leszynski werd, wjl hij om een milder straf verzocht had, nadat zijn geschriften door hem zelf verbrand waren, en nadat men hem de hand afgehouden had, onthoofd. Daarna verbrandde men zijn lijk en schoot de asch uit een kanon in de lucht. Een soortgelijken dood ontkwam Helot, die te Parijs heimelijk een obsceen geschrift: „L'école des filles” had laten drukken, door de vlucht. Zijn boek echter werd verbrand en hij te gelijker tijd in afbeelding opgehangen (geëffigieerd).¹⁾

9°. Werken met zeldzamen of zonderlingen inhoud. Het gaat moeilijk deze naar algemeene kenteekenen vast te stellen; zij laten zich tot in het oneindige naar de neigingen der verzamelaars uitbreiden. Wij zullen eenige groepen noemen, en denken dan in de eerste plaats aan de heterodoxe theologie onzer voorvaderen, wier geschriften vroeger zeer gezocht en hoog in prijs waren, doch tegenwoordig alleen nog een ondergeschikte historische belangstelling opwekken. Voorts rekenen wij er toe de werken van verschillende dichters der middeleeuwen en van het Renaissance-tijdvak, in het bijzonder de mystieken, moralisten en kluchtspeldichters; de ridderromans, de novellisten der 16de en 17de eeuw; de zonderlinge dissertatiën en persoonlijke satiren; de op belangrijke gebeurtenissen of beroemde personen betrekking hebbende pamfletten; de losse vliegende bladen (*pièces volantes*), liederen,

¹⁾ Men kan over dit onderwerp interessante mededeelingen vinden in Peignot, „Dictionnaire des ouvrages, qui ont été brûlés, supprimés ou poursuivis par l'autorité.” Paris, 1802, 2 vols. 8°.

„nieuwe tijdinghen” e. d. g. Elke door staatkundige of godsdienstige geschillen in beroering gebrachte tijd heeft talloze ephemere geschriften opgeleverd, waarop bij de verschijning dikwijls weinig acht werd geslagen, die spoedig uit het oog verloren geraakten, maar later bij elkaar of in verband met andere bronnen gewichtige documenten voor de geschiedenis van een land of volk of van de beschaving in het algemeen vormen.

Met den zonderlingen inhoud gaan dikwijls curieuze titels samen. Deze hadden voor, dat zij terstond bij de uitgaaf de aandacht trokken, zoodat die geschriften soms nauwelijks de pers verlaten hadden, of zij waren niet meer te krijgen. Onze landgenooten schenen met de Engelschen en Duitschers in de 17de en 18de eeuw te wedijveren in het uitvinden van zonderlinge titels, zooals b. v. de Voetiaansche schriften van Borstius, o. a. zijn: „Predikatie tegen het lange Hayr”; „Zuchtende bruyd over de bloedbruydegom”, voorts uit de dagen van het Coccejanisme: „Adams oud graft opgevult met jonge Coccei-Cartesiaensche en Descartis-Spinosistischen doodsbeenderen, even klaer, naer het naekt ende met bewijs, dat in het Paradijs den jonghsten Lucifer

**EPISTOLAE OBSCVRORVM VIRORVM AD VENEPABI
lem virum Magistrum Ortuinum Gratium Dauentrienlem
Colonix Agrippinæ bonas litteras docentem:
varijs & locis & temporibus missæ:
ac demum in volumē
coactæ.**

Titel van de eerste uitgave van het vinnig tegen de Dominicanen gerichte pamflet:
„Epistolae obscurorum virorum”. Tübingen, 1515.

een oudt Cartesiaan geweest is, ende dat buyten het Paradijs den jonghsten Descartes en den oudsten Lucifer, noch is Apocalypsis; en uyt en door en met Apocalypsis geexpliceert”. — „De doolhof der Mennisten beplant met 84 vruchteloze boomen”. Uit den tijd van den tulpenhandel: „Geschockeerde Blom-Cap, t’samen ghenaeft van veelderhande lappen, ende wel warm gevoert met Schotse Bockenvellen, gemaect op ’t versoeck van verscheyden, niet Tulpisten, maer oprechte Bloemisten.... ghedruckt... op Cuylenburgh, daer men ’t roode Hoorn en ’t witte velt voor Wapen voert. Anno 1637”. Even onwelluidend, dwaas en minder welvoeglijk is de volgende titel: „De Roe op de Schoorsteen ofte de Wereldt met de Billen bloots-hoofds liggende, overgehaalt ende wellustigh ghegeeselt”, ja er bestaat zelfs een „Geestelijke klisterspuut voor door de zonde verstopte zielen”. Meer bekend zijn: „Vreet vogel of sterf”; „Geusenkost opgedischt op Paapsche schotels” en omgekeerd; ook „Geusche oogensalve in Paapsche potten” en dan de „Donderslagh der goddeloozen” van vader van Niel.

10^e. Boeken, die door de schrijvers weer opgekocht en aan het verkeer onttrokken werden, omdat deze later door de verspreiding nadeelige gevolgen voor zich zelf of hun naam duchtten.

Tractaet vandē Peys/

ghemaeckt ende gesloten/tusschen de Staten
van dese Nederlanden/vergadert binnen der Stadt
van Brusselle. Ende den heere Prince van Orangien/ Staten vā
hollandt ende Zeelandt/mit heere geassocierde. Ende Shepus
bliceert opden achsten dach van Nouembri. M. D. zessentzeuen-
tich. Metter aggregatie en confirmatie Onssheeren des Coninc/
daerop ende naegevolght.

Met Priuilegie der Co. Maesteyt.

Chepint inde Princelijcke Stadt van Brusselle/
by my Michiel van Hamont / gezworen
Drucker der Co. Maesteyt.
Anno. M. D. LXXVII.

Tot de betrekkelijk zeldzame werken zijn te brengen:

1°. Die in vorige eeuwen verschenen zijn in verre landen, zooals in Mexico, Zuid-Amerika, Indië, China of andere streken, die vroeger voor het letterkundig verkeer moeielijk toegankelijk waren.

2°. Werken, die eerst na verloop van langdurige tusschenpoozen compleet werden, welker deelen op verschillende plaatsen, of bij verschillende uitgevers verschenen, zooals met streng wetenschappelijke tijdschriften, genootschapswerken, enz. het geval kan zijn. Volledige exemplaren hiervan zijn moeielijk te bekomen, daar of latere deelen in kleiner aantal uitkwamen, of de bezitters der eerste deelen de aanschaffing der volgende verzuimden. Dit is ook vaak het geval met

3°. Zulke werken, die later door den vervaardiger of een anderen bewerker werden aangevuld.

4°. De volledige, niet verminkte uitgaven van verscheidene werken, waarin sommige gedeelten in latere drukken om bepaalde reden gewijzigd werden. Een voorbeeld hiervan levert het bekende werk van Lieuwe van Aitzema „Historie of verhael van Saken van Staat en Oorlog in en omtrent de vereenigde Nederlanden”. 14 dln. 's-Gravenhage, 1657—71. 4°. Gewoonlijk worden aan dit werk nog toegevoegd als 15de deel: „Verhael van de Nederlandsche Vreede-handeling”. 's-Gravenhage, 1650. 4°, en als 16de deel: „Herstelde Leeuw, of Discours over het gepasseerde in de vereenigde Nederlanden, in het jaer 1650 ende 1651, door L. v. A.” 's-Gravenhage, 1652. 4°. Dit werk verscheen wel is waar gedurende de jaren 1669 tot 1672 in een nieuwe uitgaaf in zes deelen folio, doch deze bevat niet alles wat in de eerste voorkomt. In de eerste stond namelijk een en ander wat men liever niet gepubliceerd zag; daarom werden de uitgegeven exemplaren zoo veel mogelijk weer opgekocht en vernietigd. In de latere folio-uitgaaf werden zaken uitgelaten of veranderd, „vermits de schrijver goed vond zich naar den tijd te schikken”. Een der voornaamste wijzigingen heeft betrekking op de beruchte zaak der Utrechtsche predikanten, die in 1660 op last der Staten dier provincie en der stedelijke regeering de stad moesten verlaten. In den eersten druk spreekt Aitzema niet zeer gunstig van de Utrechtsche regenten, terwijl hij in den tweeden hun partij kiest. Hoewel de folio-uitgaaf door grootere correctheid van uitvoering veel meer in achtging kwam, is de onverminkte editie in 4°. zeldzaam geworden.

Verder blijft een groot aantal boekwerken op vrij hoogen prijs zonder juist op de benaming „zeldzaam” te kunnen aanspraak maken. Zij hebben dit te danken aan hun inhoud, ofschoon ook uiterlijke hoedanigheden als pracht en bevalligheid van uitvoering een daarbij geldende factor zijn. Zij zijn gezocht, en zij voornamelijk zijn het doelwit der meer redelijke boekenliefhebberij, de bibliophilie. Werken van bepaald wetenschappelijke waarde zooals verzamelingen van bronnen, enz. daargelaten, kan men onder deze nog de volgende rekenen, waarvan de sub 3 genoemden gedeeltelijk ook op het terrein der bibliomanie thuis behooren.

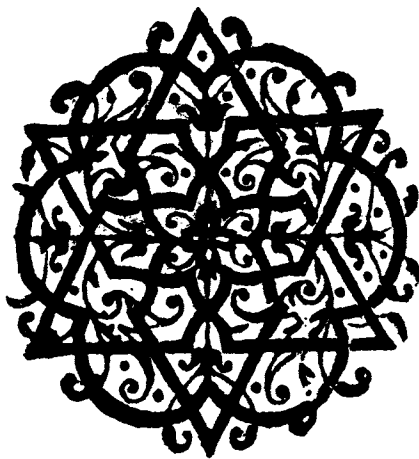
1°. Seriën van uitgaven en werken van groote uitgebreidheid, die

gedeeltelijk met langdurige tusschenruimten en bij verschillende uitgevers zijn verschenen, zich door fraaie uitvoering onderscheiden, en soms op grond van

Verhandelinge bande

Vnie, Eeuuvich Verbondt ende Eendiartty.

Tusschen die Landen, Prouincien, Steden ende Leden van dien hier naer benoempt, binnen der Stadt Vtrecht gheslooten, ende ghepubliceert vanden Stadt-huyse den xxix, Ianuarie, Anno M. D. L X X I X.

Ghedruet t Vtrecht,

Titel der eerste uitgaaf van het Tractaat der Unie van Utrecht (1579).

eigenaardige kenteekenen door de verzamelaars met voorliefde gekocht en bijeengebracht worden. Daartoe behooren de seriën van uitgaven der Grieksche

en Latijnsche klassieken: *in usum Delphini, cum notis variorum* (in 8°.), *cum notis*

M. MANILI

ASTRONOMI-

CON LIBRI

QUINQUE.

IOSEPHVS SCALIGER
I V L. CAES. F. RECENSUIT,
ac pristino ordini suo restituit.

*Eiusdem IOS. SCALIGERI Commentarius
in eisdem libros, et Castigationum
explicationes.*

LVTETIÆ,
Apud Mamertum Patifsonium Typographum
Regium, in officina Roberti Stephani.

M. D. LXXIX.
CVM PRIVILEGIO REGIS.

*Paul Perhaarj,
amst. odamaï.
1640.*

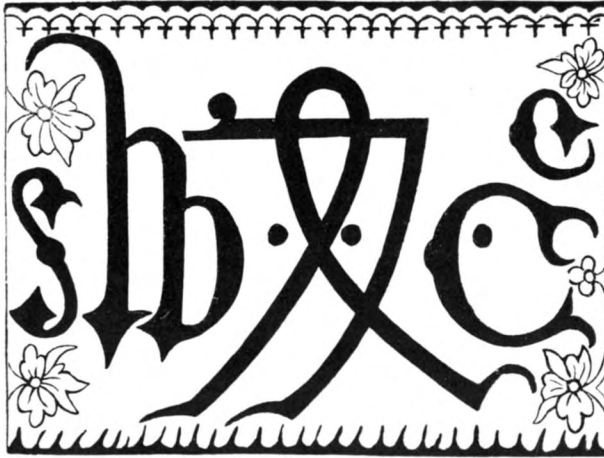
Titel met drukkersmerk van Robert Stephanus
te Parijs, 1579.

diversorum (in 4°.), de Bignon-tijnsche, Mannheimer, enz.; voorts de in de 17de eeuw hier te lande verschenen Res publicæ, alsmede de Fransche Ana's, Maxime's, Esprits, en de z. g. Cazijn-tjes, de fraaie en kostbare uitgave in 140 deeltjes 18°. van Cazin te Parijs, waarvoor de bibliophilen een eigen orgaan „Bulletin du Cazinophile” bezitten en waarvoor A. Corroënne in 1879 zelfs een „Manuel du Cazinophile” uitgaf.

Ook ons land heeft verscheidene werken opgeleverd, die zich door uitgebreidheid, kostbaarheid en langen duur van uitgaaf onderscheiden, zooals de te Leiden, Utrecht, 's-Gravenhage en Leeuwarden verschenen 3 seriën (84 folio-deelen) van Graevius et Gronovius, „Thesaurus antiquitatum” (1697—1725), waarvan de 1ste serie in 1732—37 te Venetië herdrukt werd; de „Flora Batava, afbeelding en beschrijving van Nederlandsche gewassen” door J. Kops, voortgezet door F. W. van Eeden, waarvan sedert 1800 tot 1905 350 afleveringen (20 deelen) 4°. verschenen, te zamen bevattende circa 1600 gekleurde platen, en waarvan de inteeckenprijs circa f 900.—

bedraagt; het belangrijke werk van Sepp, „Nederlandsche insecten”, later vervolgd door S. C. Snellen van Vollenhoven, A. Brants en P. C. T. Snellen,

welke uitgaaf sedert 1762 loopt en waarvan tot heden 12 deelen in 4°. met circa 600 keurig geteekende en gekleurde platen verschenen zijn, terwijl ook van dit werk de prijs eenige honderden guldens belooft. Voorts de „Aegyptische monumenten, uitgegeven door C. Leemans en W. Pleyte, waarvan sedert

Monogram van William Caxton.

1839 tot 1900 34 groot-folio afleveringen verschenen tot den prijs van f 599.35 enz.

2°. De producten van enkele beroemde drukkerijen, die om hun fraaie of degelijke uitvoering worden gezocht. Hierbij vallen in 't oog de werken der

Kopversieing van William Caxton.

drukkers: Aldus en Giunta, te Venetië, Estienne (Stephanus) te Parijs, Elsevier te Leiden en Amsterdam¹⁾, Froben te Bazel, Sebastiaan Gryphius te Lyon en William Caxton en Wynkin de Worde in Engeland.

¹⁾ Aan deze verzameling wordt door liefhebbers, om het gebied grooter te maken, gewoonlijk nog toegevoegd een groot aantal werken van b.v. Frans Foppens te Brussel, Abraham Wolfgang te Amsterdam, de drukken *à la sphère*, welker formaat en gewaad een nabootsing zijn van de Elseviers.

3°. De z. g. luxe-uitgaven en boeken die zich van de massa onderscheiden door in het oog loopende eigenaardigheden, zooals dikwijls het geval is bij de uitgaven van bibliophilen-vereenigingen. Zulke eigenaardigheden bestaan hoofdzakelijk in den druk op kostbare grondstoffen, die van de gewone afwijken, zooals perkament, zijde, asbest enz., alsmede op gekleurd of groot formaat papier. Wil men de correctheid van den tekst, de sierlijkheid der lettersoorten, de zuiverheid en gelijkmatigheid van den druk, benevens de deugdelijkheid van het papier als de voornaamste kenmerken der fraaiheid van een boek beschouwen, dan kan men gerust aan een groot aantal onzer oudste drukken den naam van luxe-uitgaven schenken, althans wanneer men ze met veel boeken van den lateren tijd vergelijkt. Intusschen zijn er, afgescheiden van de over 't algemeen goede uitvoering der boeken uit vroegere eeuwen, ten allen tijde en in alle landen bijzondere, voor vermogende lieden bestemde luxe-uitgaven geweest; voornamelijk steken de voortbrengselen der beroemde persen van Bodoni, Baskerville, Ibarra en Didot boven alle andere uit door hun zeer groot formaat en de voortreffelijke prentversiering, zoowel in houtsnede als in kopergravure. Hiertoe mogen wij ook wel rekenen de natuur-historische prachtwerken met voorbeeldig gekleurde afbeeldingen, zooals die hier te lande bij Sepp en Zn. te Amsterdam verschenen, voorts de reproducties van de gedenkteeken der Oudheid, de pittoreske reisbeschrijvingen en de kostbare plaatwerken over de schoone kunsten, die van tijd tot tijd het licht zien en de aandacht tot zich trekken. Bij de meeste dezer werken zijn talrijke afbeeldingen onontbeerlijk tot goed begrip van den tekst, en met het oog op de platen moet men wel vrede hebben met het meestal overgrootte formaat, hoe lastig dit voor het gebruik van het werk ook moge zijn. Iets anders is dit bij werken zonder platen; daarom kan het ons niet verwonderen, dat de groote luxe-uitgaven der klassieken, die vroeger zoo in den smaak vielen, tegenwoordig geheel in miskrediet geraakt zijn. Want een echte boekenminnaar zal wel prijsstellen op het bezit van eenige fraaie specimens der boekdrukkunst, afkomstig uit werkplaatsen, die door talent en smaak uitmunten, maar zijn vereering zal zich toch minder aangetrokken gevoelen door die overgrootte en kostbare zeldzaamheden, tenzij de inhoud hem dienstig is en geen ander werk ze voor hem vervangen kan.

Als een soort van luxe kan men het ook beschouwen, wanneer de verzamelaar waarde hecht aan het behoud van den papierrand. Daar zijn vooral de elsevier-verzamelaars op gesteld; zij meten de breedte van den rand en de hoogte van het exemplaar met speciaal daarvoor vervaardigde elsevier-maatstokjes, en beschouwen een onafgesneden of zelfs geheel onopengesneden exemplaar als een buitengewoon sieraad hunner collectie. Exemplaren met „témoins” noemt men zulke, waarin niet alle bladen door den snijploeg van den binder geraakt zijn, en waarvan enkele nog den ruwen rand van het papier vertoonen, zooals het uit de kuip kwam, wat dus een onbedrieglijk teeken van weinig afsnijden is.

Dit brengt ons tot de op veljnpapier gedrukte uitgaven, die men ook tot de gezochte boeken rekent, want in den regel wordt daarvan slechts

een beperkt aantal gedrukt. Het meerendeel dezer werken is door de Parijsche persen geleverd. Er bestaat zeker geen bibliotheek, die rijker aan velijn-uitgaven is dan de Bibliothèque Nationale te Parijs. Men kan daar nauwkeurig nagaan, hoe sedert de tweede helft der 16de eeuw tot aan het begin der 18de eeuw het velijnpapier voor het boek maar zelden meer gebruikt werd, en dat eerst tegen het einde der 18de eeuw het gebruik er van weer is opgekomen. Van dien tijd af tot op onze dagen zijn er weinig tot weeldegebruik bestemde boeken verschenen, waarvan niet tevens eenige exemplaren op velijnpapier getrokken werden. Dit heeft de waarde der oudere velijn-uitgaven wel eenigszins doen verminderen en men zal tegenwoordig maar weinig menschen meer aantreffen, die voor een boek den dubbelen prijs betalen, omdat het op velijn gedrukt is, als er evengoed een exemplaar op gewoon papier te bekomen is. Een en ander zou ook kunnen gelden, hoewel in mindere mate, voor sommige onzer Nederlandsche uitgaven, waarvan boven de oplaag een zeker aantal op geschept Hollandsch papier gedrukt werd.

Zeer gezocht zijn eindelijk de boeken, afkomstig uit bibliotheken van beroemde verzamelaars, en

vooral ook die, welke gebonden zijn door vermaarde binders van vorige eeuwen. Hun inhoud komt bij de waardeering niet in de eerste plaats in aanmerking. De voorname afkomst blijkt bij vele uit het ex-libris, d. i. een naamcijfer, wapen of zinnebeeldig prentje, met of zonder bijvoeging van den naam, dat tegen het schutblad voor in het boek geplakt wordt. Het woord ex-libris beteekent, letterlijk vertaald, „uit de boeken”, maar evenals de Engelschen het book-plate noemen en de Duitschers Bücherzeichen, zou men het in onze taal kunnen weergeven door boekteeken, tenzij

Ex-libris van N. L. B. Wellens, te 's Hertogenbosch. 18de eeuw.

men er de voorkeur aan mocht geven evenals de Franschen de oorspronkelijke Latijnsche benaming te behouden.

Het doel van een ex-libris is in de eerste plaats om aan te duiden aan

wien een boek behoort, ten tweede om dit op een doelmatige of sierlijke wijze te doen en ten derde om iets persoonlijk te geven, iets dat de persoonlijke neigingen, liefhebberij of studie van den boekenverzamelaar weer geeft.

De gewoonte om de boeken van een duidelijk kenteken te voorzien dateert eigenlijk reeds van vóór de uitvinding der boekdruk-kunst. In de middel-eeuwen merkten de monniken hun manu-

Ex-libris van Louis Bosch, priester te Tamise bij Antwerpen.
Begin der 18de eeuw.

scripten in de randversiering of op andere wijze, om te doen uitkomen, waar ze thuis behoorden. De boekdruk-kunst stelde weer andere eischen. Op de fraaie buitenbanden van de lijvige folianten had men in dien tijd een familie-wapen of monogram, genaamd super-libros. Deze gewoonte bleef in Frankrijk en Italië lang bewaard, maar te onzent en in Duitschland, waar veel gedrukt werd en de boekerijen snel aangroei-den, kwam het ex-libris weldra in aanzien. Groote meesters, als Albrecht Dürer, Holbein e. a. leverden fraaie bijdragen tot deze eigenaardige boek-versieringen. Het oudste boekteeken is van Duitschen oorsprong, n.l. dat van Johannes Knabensperger; men schat den tijd waarop dit ontstond op 1450. Het eerst gedateerde ex-libris,

Ex Libris PROSPERI MARCHAND,
Bibliopolæ Parisiensis, viâ Jacobæ.

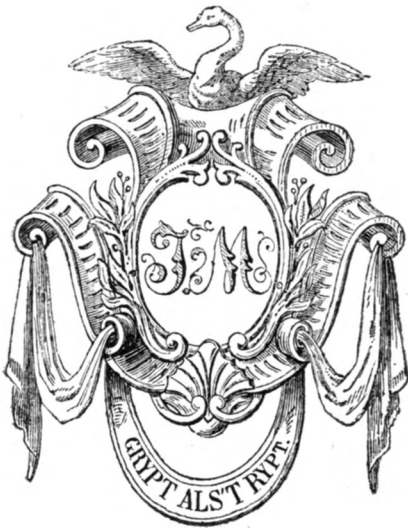
Ex-libris van den boekhandelaar en bibliograaf
Prosper Marchand, werkz. te Parijs 1698—1710, te 's-Graven-
hage 1710—1740. Overl. 1758.

n.l. van 1516, is van Hieronymus Ebner en vermoedelijk ontworpen door Albrecht Dürer. In Frankrijk kwam het heraldieke boekteeken bij voorkeur in zwang; het vroegst bekende is dat van François de la Rochefoucauld, van vóór 1585, en het eerste gedateerde heraldieke boekteeken is van Alexander Bouchart (1611). Het oudste Nederlandsche ex-libris is vermoedelijk dat van Van Lijnden, terwijl het eerst van een datum voorzien behoorde aan Anna van der Aa, het draagt het jaartal 1597.

In de 16de en 17de eeuw waren de ex-libris algemeen in zwang bij de bezitters van bibliotheken; later een tijdlang verwaar-

Ex-libris van Edw. Huydecoper van Nigtevecht, 19de eeuw.

Isaac Meulman. Midden der 19de eeuw.

loosd, komen ze in onzen tijd weer meer in gebruik. Op het voetspoor van Dürer, Holbein, Ammann, Bartolozzi, Eisen, Boucher, Picard, Vinkes, Polack, Punt, Goeree e. a. leenen ook de tegenwoordige artisten, te onzent zoowel als in de andere landen waar het uiterlijke boek in aanzien gekomen is, er zich toe fraaie en toepasselijke ex-libris te ontwerpen of te graveeren. Tal van deze eigendoms- en versieringsmerken toonen aan, dat zij afkomstig zijn van welgestelde en waardige boekenliefhebbers, onder wie zich namen bevinden van illustre mannen en vrouwen: Washington, Gladstone, Carlyle, Dickens, Victor Hugo, Gambetta, Goethe, Schopenhauer, Bismarck en ook vele vorstelijke personen voorzagen hun boeken van een teeken. De

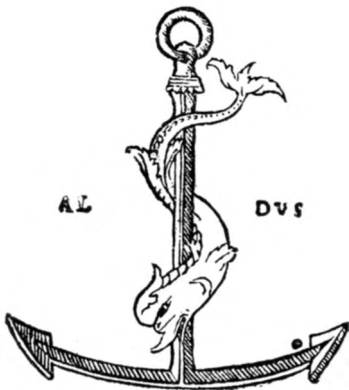
echte boekenminnaars waren er steeds op gesteld, dat hun eigendomsteeken tevens een sieraad was voor het boek, een ornament, dat de waarde en het aanzien er van verhoogde.

Drukkersmerk van Thielman Kerver te Parijs, begin der 16de eeuw.

Deze omstandigheid gaf aanleiding, dat omstreeks het midden der 19de eeuw de lust ontwaakte om van deze prentjes, die op zich zelf voor oudheid- en wapenkunde en uit het oogpunt van kunst en symboliek waarde bezitten, verzamelingen aan te leggen. De verzamelzucht van onze dagen heeft er zich met steeds toenemende gretigheid op geworpen en daaraan heeft men tal van geschriften over dit onderwerp te danken, terwijl er in Engeland, Frankrijk, Duitschland en Amerika vereenigingen zijn opgericht, die door eigen periodiek verschijnende organen de studie er van bevorderen. Daar deze bijzondere liefhebberij slechts zijdelings met de practische en mercantiele boekenkennis in verband staat, kunnen wij er hier niet over uitweiden ¹⁾.

Wel wenschen wij nog met enkele woorden melding te maken van de boekdrukkers- en uitgevers-

Drukkersmerk van Aldus Manutius.

Drukkersmerk van Luc-Antonio Giunta te Venetië.

merken, die op het titelblad van veel boeken gedrukt staan en om zoo

¹⁾ Belangstellenden verwijzen wij naar het zaakrijk opstel van J. F. Verster in het „Algemeen Nederlandsch Familieblad”, 1894 (ook afzonderlijk verkrijgbaar) en naar blz. 161—177 van ons in 1896 verschenen werkje: „Over de liefhebberij voor boeken.”

te zeggen het fabrieks- of handelsmerk van drukker of uitgever vormen en tevens dienen om het een-tonige, strakke of stijve van een boektitel weg te nemen. Bijna al de voorname drukkers, zooals Aldus en Giunta te Venetië (zie afb. blz. 620), de Etiennes (blz. 614), de Elseviers (blz. 51 en 54), Plantijn (blz. 49), Blaeu (blz. 56), de Waesberghe's (blz. 59 en 62) enz. hielden er één of meer zulke merken op na. Gedurende de 16de en 17de eeuwen werd hun voorbeeld soms met veel vernuft en goeden smaak gevolgd. Behalve versierde figuurletters en monogrammen treft men er veel aan die gekozen zijn geworden met het oog op den naam van den gebruiker, dikwijls nog in verband met een bijbeltekst, zooals b. v. Klop-penburch te Amsterdam. (Zie afb. blz. 64). Sommigen ontleenden hun merk aan een of ander wijsgeerig of wetenschappelijk zinnebeeld, waaruit men

Merk van den boekbinder, tevens drukker, Guyot Marchand te Parijs, begin der 16de eeuw.

Fred. Muller & Co., te Amsterdam.

Mart. Nijhoff, te 's-Gravenh

Een vergelijkend overzicht van al die verschillende producten van mensche-

lijke vindingrijkheid is stellig zeer belangwekkend; daaruit zou tevens blijken,

A. W. Sijthoff, te Leiden. J. B. Wolters, te Groningen. P. Gouda Quint, te Arnhem.

dat sommigen de gedachten van anderen hebben overgenomen, soms geheel,

J. W. v. Leeuwen,
te Leiden.

D. Bolle,
te Rotterdam.

Vincent Loosjes,
te Haarlem.

J. Valkhoff,
te Amersfoort.

soms met enkele wijzigingen. Het gebruik van deze merken is omstreeks

L. J. Veen, te Amsterdam.

Firma J. L. Beijers, te Utrecht. J. P. Revers, te Dordrecht.

het midden der 18de eeuw geheel door dat van naamcijfers, rosetten e. a. kleine ornamenten verdrongen en eerst tusschen 1840 en 1850 weer meer in

zwang gekomen. Hier te lande gaf Frederik Muller het voorbeeld, dat weldra door A. W. Sijthoff, Mart. Nijhoff, J. L. Beijers, P. Gouda Quint, J. B. Wolters en daarna door tal van anderen werd gevolgd; onder deze nieuwere merken zijn er eenige zeer fraai en oorspronkelijk en soms aardig en toepasselijk gekozen.

Evenals het ex-libris speelt de band een belangrijke rol bij het vaststellen der beroemde herkomst van boeken. Eigenlijk nog in meerdere mate, daar hierbij de soms zeer kostbare en artistieke bewerking, in verband met de reputatie van de binderswerkplaats, tevens in aanmerking komt.

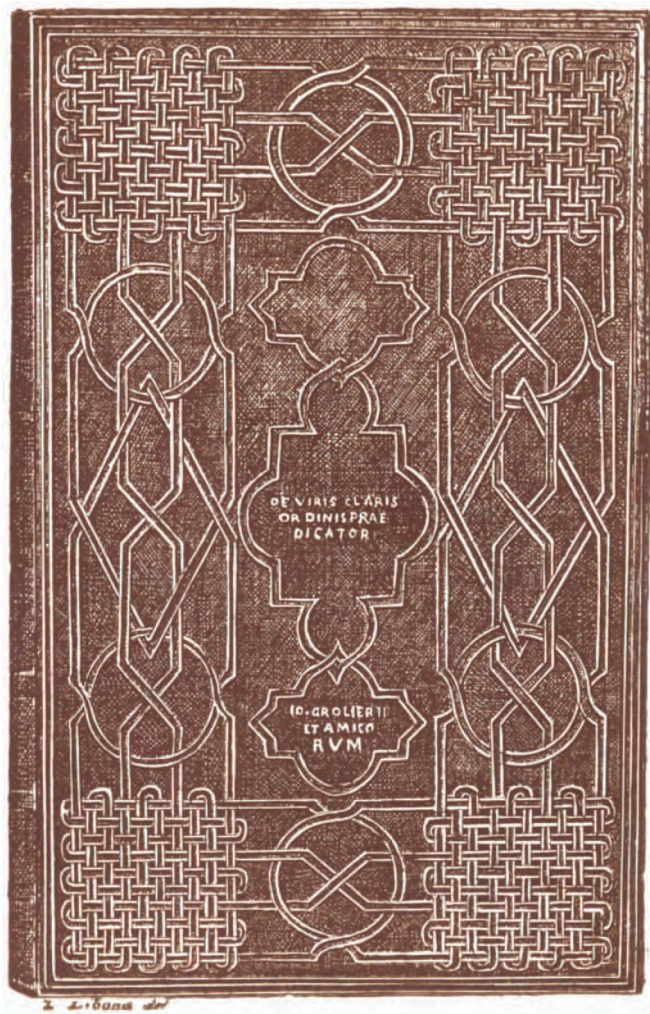
Er zijn ten allen tijde mannen geweest, evenzeer uitmuntend door geest als kennis, die er prijs op stelden, slechts uitgezochte exemplaren in fraaie, kostbare banden in hun bibliotheek op te nemen. Daar zij van goede boeken, ter wille van den inhoud, hielden, geviel het hun deze ook in fraaie exemplaren te bezitten. Dit verlangen, dat men ten onrechte zou bedillen, is te beschouwen als een hulde aan de schrijvers, die zij waardeerden en bewonderden. Zoo verklaart zich de weelde van bibliotheken als die van Grolier, Maioli, Canevari, de Thou, d'Hoyrn, Mansfelt en vele andere beroemde verzamelaars, die boeken hebben nagelaten, welke door de echte bibliophilen en bibliomanen zoo vurig begeerd worden. Wanneer Ch. Nodier ergens zegt, dat echte boekenliefhebbers bij het zien van zekere wapenfiguren op banden geroerd worden, dan ontspringt dit gevoel zeker uit de herinnering aan de prachtige bibliotheek waarvan die boeken afkomstig zijn, het geschiedt, omdat zulke insignes gewoonlijk een waarborg schenken, dat de bedoelde boeken met smaak gekozen, elegant en solide gebonden, met zorg behandeld en bewaard zijn door beroemde kenners, wier naamletter of wapen ze dragen.

Daar bij deze boeken van beroemde herkomst de banden zoo'n groote rol spelen, achten wij het van belang een en ander uit de ontwikkelingsgeschiedenis van den boekband mee te deelen.

Evenals de handschriften en de versiering er van werden ook de banden aanvankelijk meest in de kloosters vervaardigd, vandaar de zoo herhaaldelijk voorkomende benaming „monniksband” of „kloosterband”. Deze bleef nog geruimen tijd in zwang na de uitvinding der boekdrukkunst, die aanvankelijk op den uiterlijken vorm van den band geen merkbaren invloed had. Eerst in de 15de eeuw traden er boekbinders op, die buiten het kloosterverband stonden; zij werkten in het begin met ondersteuning der hoogeschoolen, onafhankelijk van de gilden.

De banden bestonden oorspronkelijk uit houten borden, doch al heel spoedig bedekte men deze met zijde, fluweel, ivoor, zilver, ja zelfs met goud. In de kloosters echter gebruikte men liefst oude perkamenten voor de bekleding. Ter beveiliging voor stof had men in de oudheid de boekrollen in kokers of in doozen van ceder- en cypressenhout geborgen; toen men echter in plaats daarvan op grooter schaal boekenplanken ging gebruiken, bleek het noodig de sneden te kleuren of te vergulden, om het binnendringen van stof te voorkomen. Terwijl de titels tot in de 15de eeuw op de bovensnede geschreven werden, voerde de Fransche boekenliefhebber Jean Grolier den rugtitel in,

waardoor het opzoeken en vinden der werken veel vergemakkelijkt werd. Om het beschadigen te verhinderen, bracht men metalen hoeken en knoppen

Grolier-band. (Collectie Dutuit te Rouaan).

aan; tegen het kromtrekken en omkrullen der bladen dienden klampen of sloten.

De kostbaarste banden uit de Middeleeuwen zijn tusschen 800 en 1200 vervaardigd, toen het monnikenwezen zijn grootsten bloei beleefde. Uit dien tijd zijn er prachtig gebonden gebedenboeken, missalen en andere geschriften

aan te wijzen, die naar Byzantijnsche voorbeelden met goud en edelgesteenten, alsook met filigraanwerk versierd waren. Daarna onderscheidden zich vooral de Broeders van het gemeene leven (sedert het midden der 14de eeuw) in deze kunst.

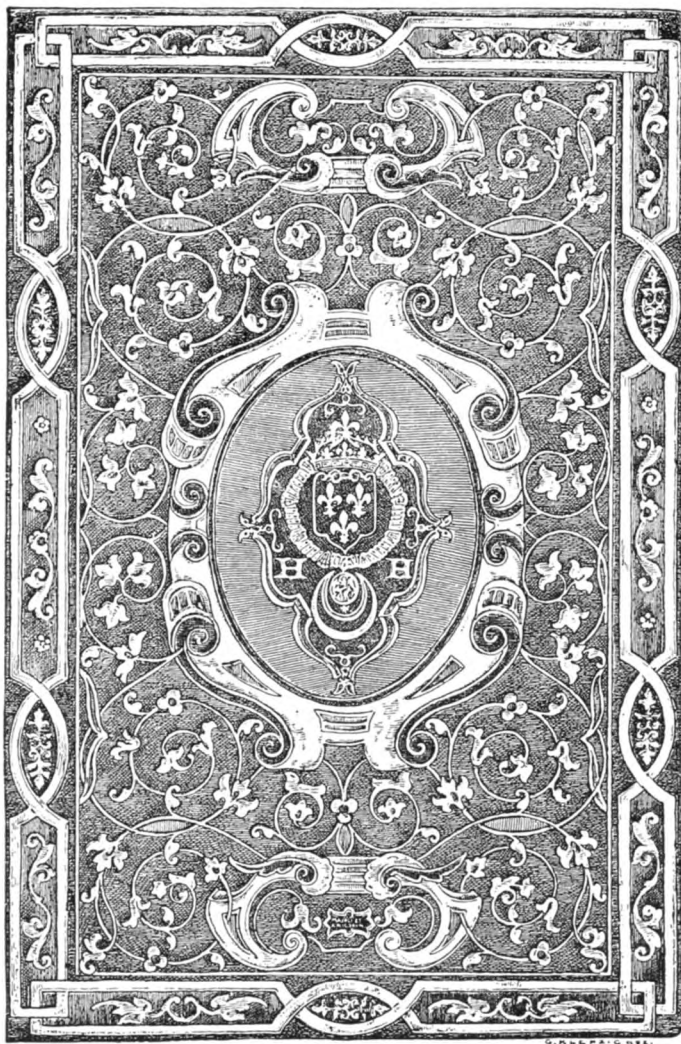
Zwart marokijnen band, genre Grolier, om Sannazarius, Opera omnia. Lyon, Gryphius. 1547
(Uit Catalogus LXIX van L. Rosenthal te Munchen).

Door het verval der kloosters ging ook de boekbinderij achteruit; eerst in de 15de eeuw trad er met het opkomen der humanistische beweging een nieuw tijdperk van bloei in, dat zijn hoogtepunt bereikte in den Renaissance-tijd, toen de binderskunst zich in de bijzondere gunst van vorsten en rijke

Bruin kalfslederen band, 16de eeuw, genre Grolier, om een Breviarium Romanum. Lyon, 1548.
(Uit Catalogus LXIX van L. Rosenthal te Munchen.)

kooplieden mocht verheugen. In de uitwendige versiering der boeken ontwik-

Italiaansche band van Majoli, vervaardigd voor Hendrik II.
(Uit O. Weise, „Schrift und Buchwesen in alter und neuer Zeit, 2e Aufl. Leipzig, 1903).

kelde zich toen een geheel andere stijl: de ornamentatie werd in leder gesneden, gedreven, of wel met stempels ingeperst.

Naast de vroegere blind geperste banden kwamen sedert de 16de eeuw de uit de Oostersche landen, Perzië en Arabië, ingevoerde lederbewerkingen zeer

in aanzien. Men kan nu spoedig twee hoofdtypen van bandversiering opmerken: de architectonische orde en de vlakke versiering, welke laatste voornamelijk in de Oostersche landen toegepast werd. In het eerste geval werden de banden evenals de titelbladen dikwijls met frontispicen versierd, in welker meer of minder phantastische architectuur men figuren of medaillons aan-

Zilveren filigraan-bandje, op vóór en achterzijde met geëmailleerde miniatuurtjes versierd. Italiaansch werk, 18de eeuw.
(In het bezit van Mej. Em. van Kerckhoff, te Laren).

bracht, meestal aan de Romeinsche fabelleer en geschiedenis ontleend. Bij de tweede soort zag men het geheele vlak bedekt met arabesken, soms omgeven door kantwerk, in het midden ruimte latende voor letters, wapens of zinspreuk van den eigenaar; tusschenbeide ook de arabesken tot midden- en hoekstukken vereenigd. Rijken indruk verkreeg men door het ledermozaïek, d. i. het inleggen van groene, witte of roode riempjes in den gewonen bruinen lederondergrond.

De Italiaan Thomas Maioli, die zich ten opzichte der kunst van vergulden zeer verdienstelijk heeft gemaakt, versierde met zeldzaam ontwikkelde kunstsmaak de banden met randfiguren en cartouches in blinddruk, die door gouden lijstjes omgeven en met bladeren en ranken in gouddruk doortvlochten werden. Een ander Italiaansch boekenliefhebber, Demetrio Canevari, lijfarts van Urbanus VIII, ontwierp voor zijn boekverzameling, die hij in de tweede helft der 16de eeuw aanlegde, eveneens een aantal fraaie banden.

De meeste ervan zijn zeer eenvoudig, doch smaakvol van ornament en kenbaar aan zijn super-libros, een Apollo met het tweespan aan den voet van den Parnassus, klaarblijkelijk in navolging van een antieke cameo. In dien tijd en later zijn er in Italië vele bekwame boekbinders geweest.

Aan Frankrijk komt echter de eer toe, het boekbinden het eerst tot een

kunstvak te hebben verheven, waarin men ook in den tegenwoordigen tijd nog steeds naar hooger streeft. Met trots noemt men daar vooral den naam Jean Grolier, Vicomte d'Aiguisy (geb. 1497, gest. 1565), schatmeester van Frans I. Hij was tijdelijk als beheerder der financiën in Italië en maakte van het verblijf aldaar gebruik, om van bekwame meesters een groot aantal Grieksche en Latijnsche werken naar zijn eigen teekeningen en aanwijzingen te laten binden; meest in één kleur, van bruin leder vervaardigd, bezitten zijn banden oorspronkelijke en steeds afwisselende, met goud ingeperste ornamenten van den schoonsten renaissance-stijl. Men herkent deze banden, die bijna alle den invloed des tijds goed hebben weerstaan, gemakkelijk aan zijn zinspreuk, die hij in zijn boeken liet drukken: „Portia mea, Domina, sit in terra viventium”, maar vooral aan de voornamelijk eigendomsaanwijzing op het voorplat van de banden: „IO. GROLIERII ET AMICORUM”. Zijn bibliotheek bleef na zijn dood eenigen tijd in het bezit der familie, werd in 1675 in veiling gebracht en weldra naar alle winden verstrooid.

In dezelfde gunst verheugen zich ook de boeken, wier banden met de dubbele halve maan, het lievelingsmonogram van Hendrik II en Diana van Poitiers versierd zijn, en dit met te meer recht, daar zij veel zeldzamer in den handel voorkomen dan die van den schatmeester van Frans I, want het grootste deel der nog bestaande, van Hendrik II overgebleven boekenschat, is overgegaan in het bezit der Bibliothèque Nationale te Parijs, die zoo rijke, ook met proeven van oude banden buitengewoon welvoorzienige bibliotheek. Na deze naamcijfers dienen de salamander van Frans I, de doodskop van Hendrik III en het dubbele wapen van Hendrik IV den daarmee versierden boeken tot de beste aanbeveling, voorts ook de drie bijen van de Thou. Een in marokijnleer gebonden, met dit wapen versierd boek, dat uit de bibliotheek van den grooten historicus Jacques Auguste de Thou afkomstig is, geldt tienmaal meer dan zonder dezen band, en deze progressie kan nog, al naar de waarde van het boek zelf, aanmerkelijk stijgen, vooral indien het een Fransch boek is, in welke taal de beroemde voorzitter van het Parlement zonderlingers weinig placht te verzamelen.

In haast even hoog aanzien staat het wapen van den graaf d'Hoym, gezant des konings van Polen in Frankrijk in het begin der 18de eeuw. Dit wapen, dat beroemder is bij de bibliophilen dan in de heraldiek, vertienvoudigt eveneens den prijs van een boek, n. l. als de band goed geconserveerd is. Hetzelfde geldt van het wapen van Girardot de Préfond, dat zich alleen op banden van buitengewoon uitmuntende hoedanigheid bevindt. In navolging van dit wapen van Girardot had Ch. Nodier zijn „ex museo” gezet op de 1300 fraaie deelen zijner eigen boekverzameling, die hij met zooveel kennis en smaak had bijeengebracht, dat na zijn dood de veiling er van in 1844 de aardige som van fr. 68000.— opbracht, dank zij de levendige deelneming van verscheidene hartstochtelijke liefhebbers. Aan deze klinkende namen mogen nog eenige van andere beroemde Fransche boekverzamelaars toegevoegd worden: Dupuy, de Balesdens, Madame de Chamillart, Abbé de Rothelin, Gaignat, Randon de Boisset, Bonnemét, Nageon enz., wier boeken nog tegenwoordig tot de veelbegeerde behooren.

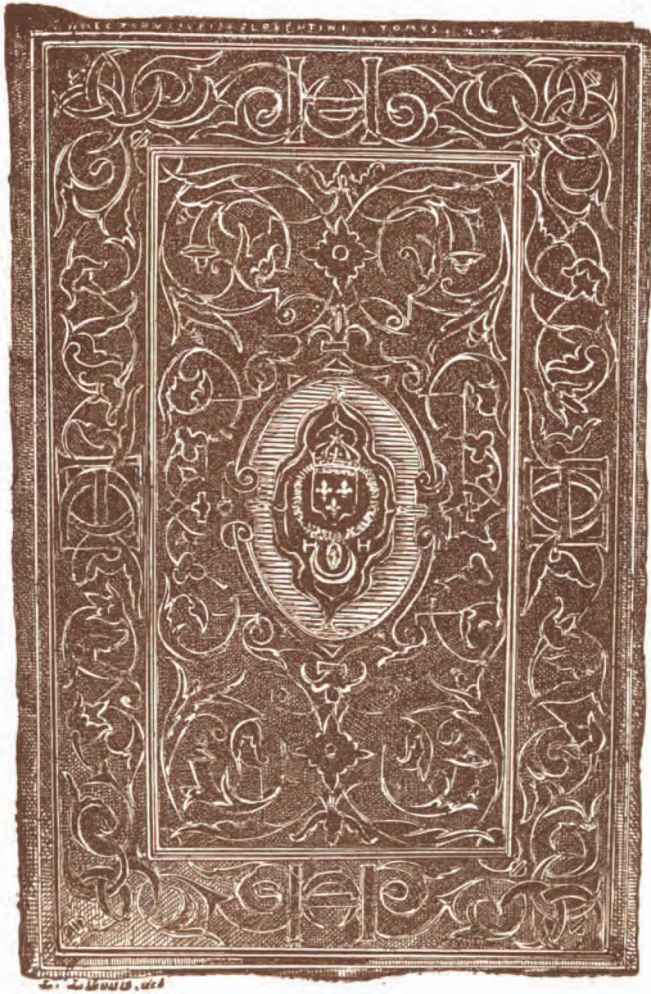
Maar ook de namen der Fransche binders hebben een bekendheid verkregen, die overal in het buitenland doorgedrongen is; daarom willen wij over de meest vermaarde en de eigenaardigheden van hun werk nog een en ander meedeelen.

Band met cartouche voor Frans I, met het Fransche wapen en den salamander.
(Uit G. Brunet, „La reliure ancienne et moderne,” Paris, 1884.)

Tegen het einde der 16de eeuw reeds ontmoetten wij te Parijs twee knappe boekbinders: Clovis en Nicolas Ève. Clovis voerde den titel van relieur du roi; hij werkte voor Hendrik IV en Lodewijk XIII. Wat hun wijze van

binden betreft, zoo merkt men in de versiering voor het eerst een naturalistischen trek op, en wel in de onregelmatigheid van de ranken, bloemen en bladeren, die blijkbaar naar de natuur gevolgd zijn. Dit komt vooral uit in de sierlijke kleine banden, die behalve met enkele omsluitingslijntjes,

Band, vervaardigd voor Hendrik II, met de letter H en de halve maantjes.
(Mazarin-bibliotheek.)

geheel bedekt zijn met bloempjes, takjes en blaadjes, en die naar het schijnt het eerst door den jongsten Ève vervaardigd werden. De grondregel der meet-kunstige verdeeling van het vlak en der systematische ontwikkeling van het ornament, welke tot dusver als een vereischte gold bij de versiering der

banden, is hier geheel verwaarloosd. Deze bloemversiering met haar behaaglijke vormen komt in de meeste verscheidenheid voor op banden, welke voor de zuster van Hendrik III, later gemalin van Hendrik IV, Margaretha van Valois, vervaardigd zijn; en naar haar worden ze ook Margaretha-banden genoemd. Te gelijker tijd treden ook de met kleine motieven, als kroontjes,

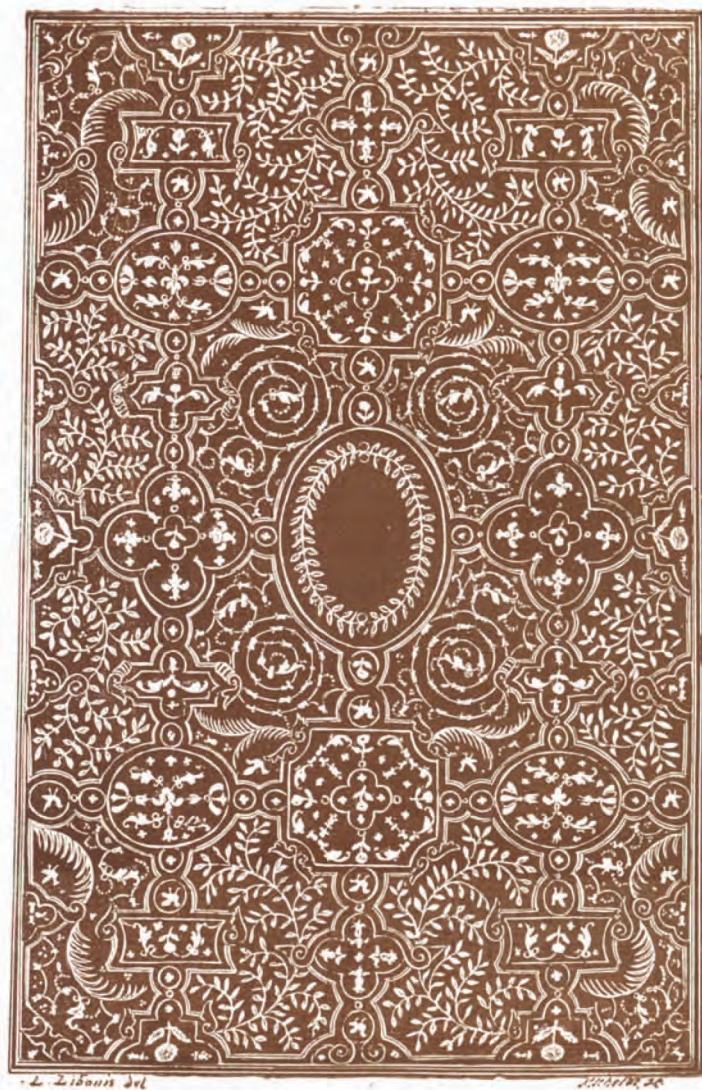

Italiaansche band voor Catharina de Medicis. (Uit Bouchot, „Le livre.” Paris, 1886).

leliën enz. bestrooide (*semés*-) banden op en de, de versieringen dezer beide soorten min of meer vereenigende, z. g. *fanfare*-banden.

Een der voornaamste boekbinders der 17de eeuw was Le Gascon; aldus wordt hij genoemd naar de provincie (Gascogne) waar hij vandaan was, daar zijn eigenlijke naam verloren gegaan is. Over zijn levensloop ontbreken authentieke bescheiden; de verschillende mededeelingen zijn in elk opzicht met elkaar

in strijd. Volgens den een zou hij zijn kunst ten tijde van Hendrik II hebben uitgeoefend, volgens anderen zou hij door Colbert aangesteld zijn. De eerste

Band uit de 16de eeuw, zoogenaamd *à la Fanfare*.
(Collectie Dutuit te Rouaan).

ambtelijke mededeeling dateert uit het register van het boekbindersgilde te Parijs. Volgens deze moet in 1615 een omstreeks 20 jaar oud zijnde meester

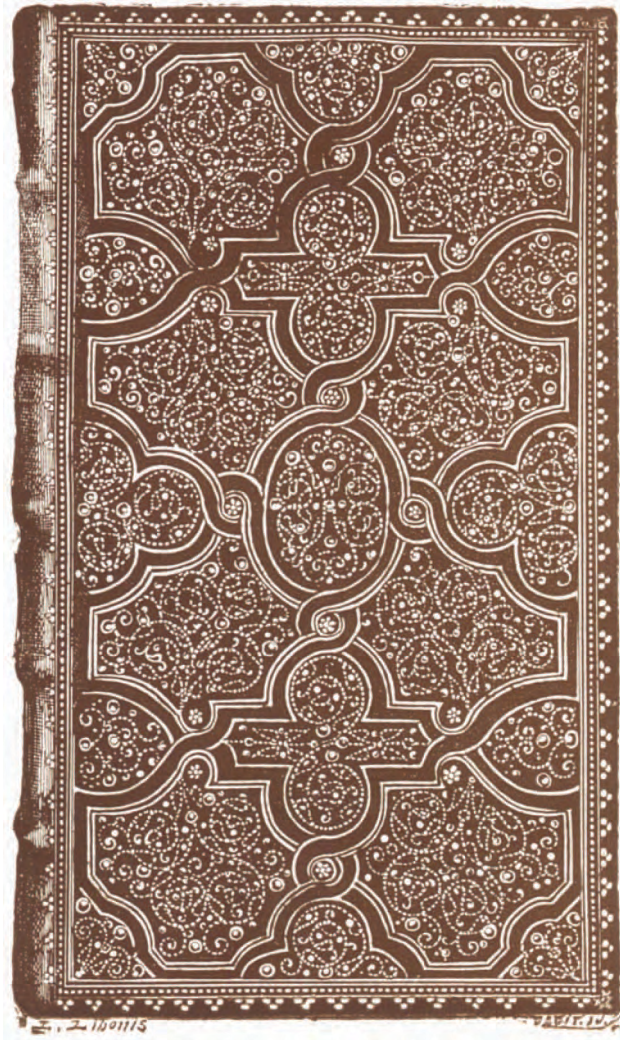
Le Gascon in het gilde opgenomen zijn, die dan als zoodanig ongeveer 40 jaren achtereenvolgens werkzaam was; men moet zijn werk dus tusschen de jaren 1615 en 1655 zoeken. Een uitstekend bibliophile uit dien tijd, Herbert

Band met het wapen van Mansfelt, met blauwe fleurons.
(Collectie Didot te Parijs).

de Montmort, gaat door voor zijn voornaamsten lastgever. Aan Le Gascon wordt een aantal nieuwe stempels toegeschreven, waarvan de motieven bij voorkeur aan kantpatronen, voor een deel ook aan de goudsmidskunst ontleend zijn. Zijn puntstempels voor spiraallijnen b.v. vinden hun model in boekbe-

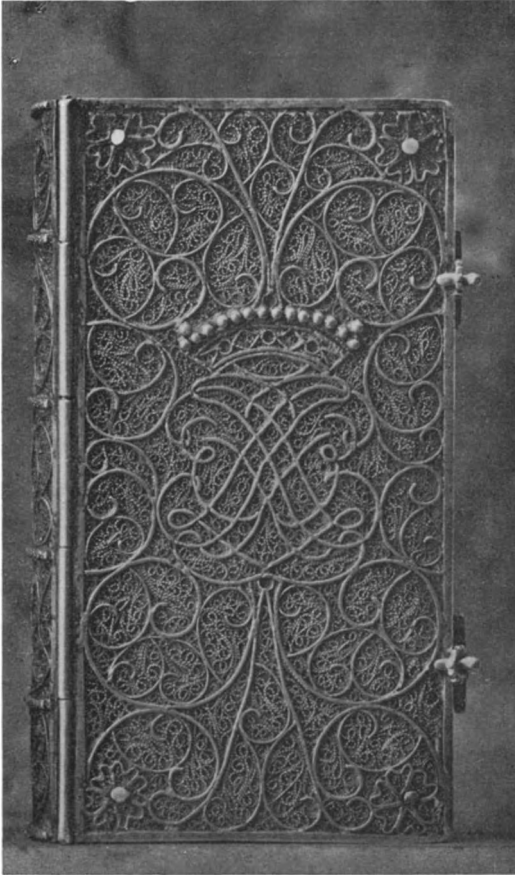
slagen uit het begin der 16de eeuw. De grondtrekken van versiering, welke Le Gascon in het oog hield, zijn niet altijd dezelfde. Wat aan al zijn werk eigen is, dat zijn de ongewoon fijne, zuivere puntstempels (*pointillés*), die nu

Band van Le Gascon. (Uit Bouchot).

eens bij het lofwerk aansluiten, dan weer in slingerlijnen met fijne uitloopers de tusschenruimte, die het lofwerk vrijlaat, als met een filigraanweefsel overdekken.

Voorts verdient de naam Du Seuil (geb. 1673) als uitstekend boekbinder genoemd te worden; bij de inschrijving van den dood zijner vrouw (1740) wordt hij ambtelijk als boekbinder van den Hertog en de Hertogin van Orleans

Zilveren filigraan-bandje, Fransch werk van omstreeks 1670. Het naamcijfer op het hier afgebeelde voorplat is waarschijnlijk dat van een der leden van het geslacht de Loménie; op het achterplat staat het wapen van een Dame de Cramoisy.
(In het bezit van Mevr. Wed. Nicolai-Campbell, te 's-Gravenhage).

vermeld. Uit de 18de eeuw zijn er een menigte proeven bewaard gebleven, waaruit blijkt op welk een hoogen trap toen de kunst van boekbinden stond.

Onder de regeering van Lodewijk XV treffen wij een anderen boekbinder van den eersten rang aan, Antoine Michel Padeloup (geb. 1685, gest. 1758). Om hem van zijn in het vak minder beteekenende broeders te onderscheiden, wordt hij gewoonlijk Padeloup de jongere genaamd. In het jaar 1734 ontving hij vergunning den titel van hofboekbinder van den Koning van Frankrijk aan te nemen. Hij was te Parijs de eerste, die de uit zijn werkplaats gekomen banden van een étiquette voorzag. Kenners waardeeren het meest zijn mozaïekbanden, die hij in grooten getale vervaardigde en die tegenwoordig zeer duur betaald worden. Padeloup was de meest gezochte boekbinder van zijn tijd en had een groot aantal werklieden in zijn dienst; hieruit laat zich verklaren, dat er tusschen beide ook banden met zijn étiquette voorkomen, welke minder goed geslaagd zijn.

Ten tijde van Lodewijk XVI floreerden de Dérome's. Vooral Dérome de jongere kwam tot groote vermaardheid in zijn kunst; hij was de meest beteekenende van al de leden der talrijke familie van dien naam. Nicolas Denis Dérome (geb. 1731) volgde zijn vader in 1760 in de zaak op en breidde

de aanzienlijke cliënteel aanmerkelijk uit; onder de vele banden zijner werkplaats zijn een aantal volkomen onberispelijk; daar hij echter niet alles zelf kon maken, laten sommige banden te wenschen over en de tegenwoordige bibliophilen weten hierin fijn te onderscheiden. De boekbinderskunst is na den

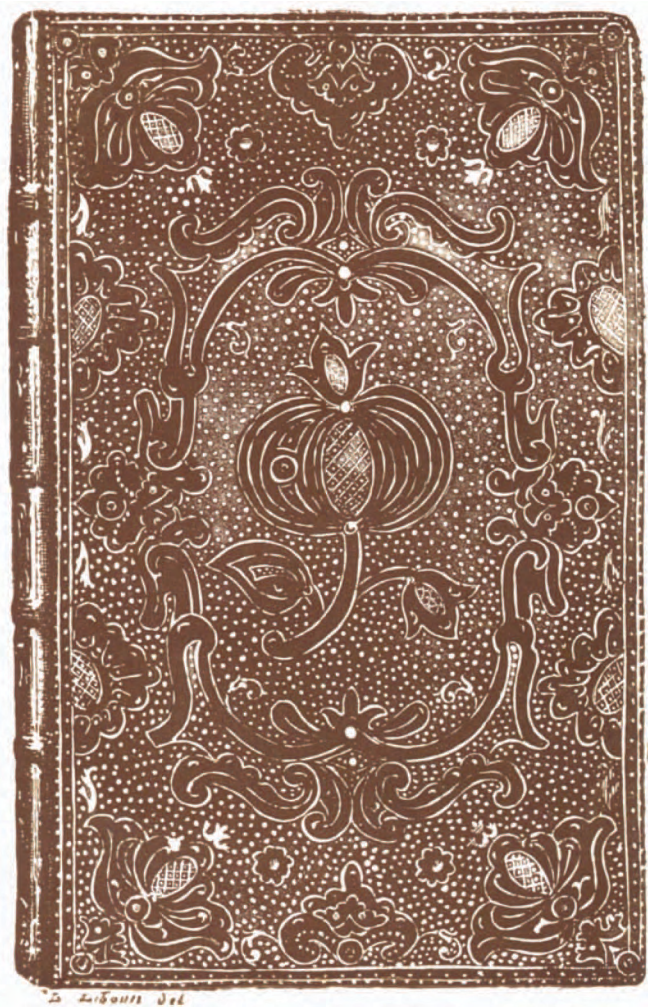
Band van Le Gascon voor Kardinaal Mazarin. (Mazarin-bibliotheek).

dood van den jongeren Dérome in verval geraakt, en eerst sedert de tweede helft der 19de eeuw vindt men te Parijs weer meesters, zooals Pagnant, Magnin, Michel, Bauzonnet en Amand, wier namen door hun arbeid ook buiten de Fransche grenzen bekend geworden zijn.

Wij willen nu iets over de in Engeland vervaardigde boekbanden mede-

deelen, om daarna nog het een en ander over de binderskunst in Duitschland en in ons land te zeggen.

De eenvoudige burgerlijke band met blinddrukstempels was ook aan gene zijde van het Kanaal in de eerste tijden van het gedrukte boek algemeen in

Mozaïekband uit de 18de eeuw. (Uit Bouchot).

zwang. Daarnaast waren er echter ook zeer kostbare banden, die hoofdzakelijk voor het hof en den adel vervaardigd werden. Een aantal daarvan worden in het Britsch Museum bewaard. Zij zijn voor het grootste deel met fluweel en andere kostbare geweven stoffen, zooals damast en goudbrocaat, overtrokken

en met rijke goud- en zilverbeflagen voorzien. Hendrik VIII en Koningin Elisabeth onderscheidden zich door hun liefhebberij voor boeken en fraaie banden, zooals duidelijk is gebleken uit de rekeningboeken der koninklijke

Mozaïekband uit de 18de eeuw met het wapen van den Regent.
Bij Morgand te Parijs. (Uit Bouchot).

huishouding. Onder Elisabeth nam men voor de bandversiering ook veel zijn toevlucht tot borduurwerk, waarvan het middenstuk het Koninklijke wapen vormde; bij voorkeur werden bijbels en stichtelijke boeken op die wijze uitgedost. Het gebruik is waarschijnlijk uit Vlaanderen naar Engeland gekomen,

wijl ook daar dit soort banden in het begin der 17de eeuw voorkomt en Vlaanderen naast Italië het klassieke land der borduur- en kantindustrie is. In de tweede helft der 16de eeuw kwam in Engeland eveneens de verguld lederen band in zwang en ook voor de koninklijke bibliotheek voert hij sedert den tijd van Jacobus I den boventoon, terwijl het fluweel en de kostbare beslagen niet dan bij uitzondering meer gebruikt werden. De invoering van den Italiaansch-Franschen lederen band wordt met een bepaald feit in verband gebracht, n.l. met de gevangenschap van den Franschen bibliophile Louis de St.-Maure, markies de Nesles, die, in 1559 als gijzelaar uitgeleverd, later in Engeland bleef en de stamvader werd van het hoogstaanzienlijk geslacht Seymour.

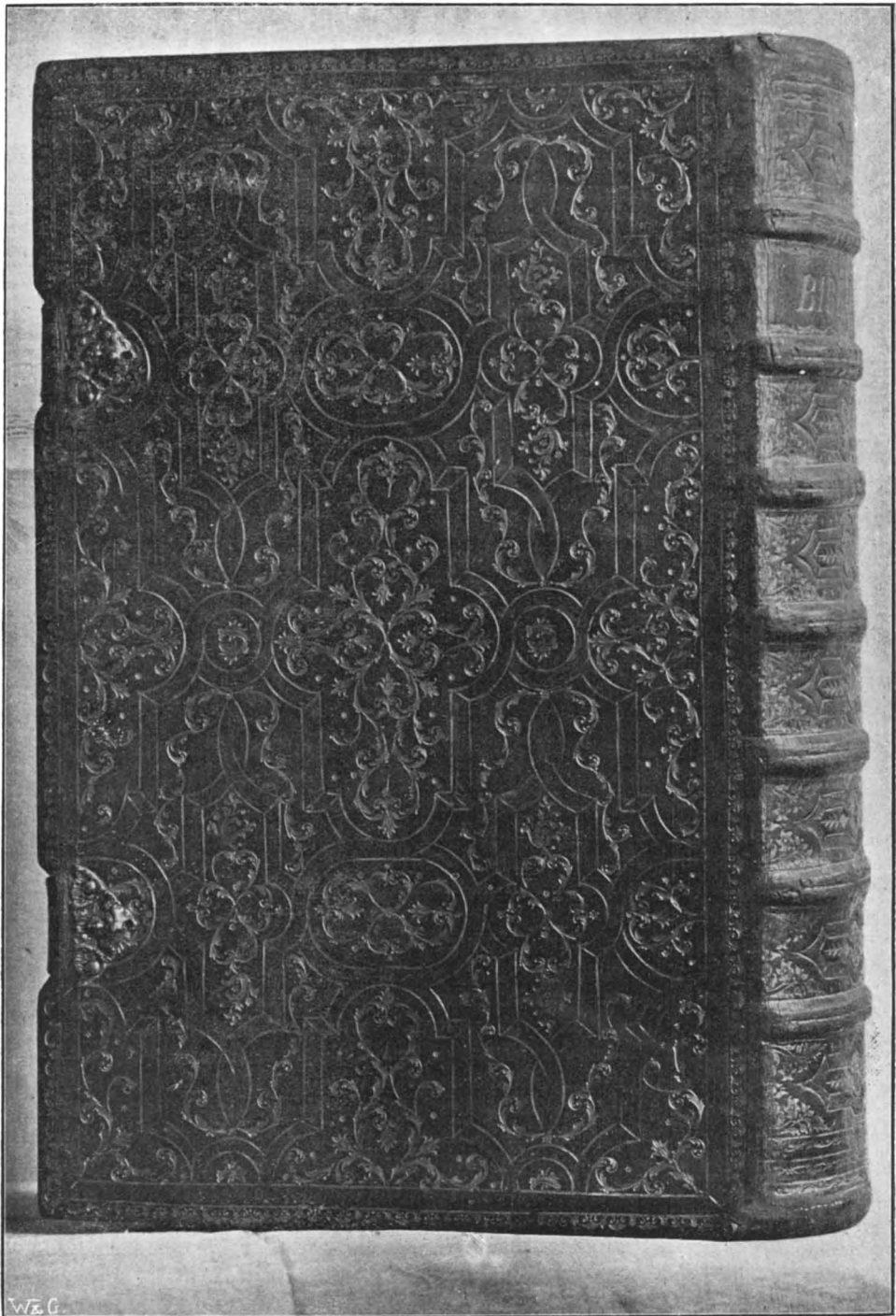
De hofboekbinder van Jacobus I heette John Gibson, en uit een rekening die van hem bewaard gebleven is, kan men opmaken wat het bindwerk destijds kostte. Gibson ontving namelijk voor een vergulden folioband 20, voor een eveneens vergulden octaafband 10 shillings en voor een gewonen perkamenten band 3 shillings.

Onder de boekenliefhebbers en bevorderaars der bindkunst uit dien tijd staat bovenaan Sir Thomas Bodley, die de universiteit te Oxford met een groote boekverzameling (de Bodleiana) verrijkte en bovendien aan deze instelling een aanzienlijke som gelds vermaakte ten dienste van het onderhoud, beheer en de uitbreiding. De hoogeschole te Oxford en Cambridge wedijverden met het hof in fraaie en solide banden. De degelijke en zorgvuldige arbeid is dan ook sedert dien tijd een in 't oog springende eigenschap van den Engelschen boekband geworden en deze uitmuntende hoedanigheden wisten de Engelsche binders ook in de 18de eeuw te bewaren, terwijl bijna overal elders een vermindering der vroegere degelijkheid valt op te merken.

Een eigenaardige Engelsche, misschien door Jacobus I uit Schotland meegebrachte versiering der banden, ontmoet men het eerst in de 17de eeuw. Het karakteristieke er in is de bloesemtak of stengel, die met het voeteinde naar den rand gericht, of ook wel omgekeerd van het middenveld naar den rand opwassend, onder gedurige herhaling of met een soortgelijk motief afwisselend, de lijst vormt der versiering, die anders elk vast verband zou missen.

In de 18de eeuw gaf de groote boekenvriend Harley, graaf van Oxford, voor de bandversiering den toon aan. Diens boekverzameling is later met de bibliotheek van het Britsch Museum vereenigd. Het ornament der naar hem genoemde banden is blijkbaar van de borduurpatroon-stempels afkomstig, het tracht echter den natuurvorm van knoppen en bloemen er mee in verbinding te brengen. De Harley-banden hebben in den regel een rood marokijnen bekleeding, het voorplat een breede omlijsting en een midden-ornament, terwijl de hoeken gewoonlijk onversierd zijn.

In de tweede helft der 18de eeuw staat Roger Payne (gest. 1797) aan de spits der Engelsche boekbinderskunst. Zijn met de uiterste zorgvuldigheid behandelde banden werden in den waren zin des woords tegen goud opgewogen. Hij was hoofdzakelijk voor Lord Spencer werkzaam, die hem eens voor een enkelen band 80 pd. st. (£ 960) betaald heeft. Een bekend meesterstuk van

Oude Duitſche band om een bijbel, Neurenberg, 1768. Geheel kalfſleder, rug en platten met doorvlochten ornamenten in goud en zwart; de lederen ſloten zijn met koper beſlagen.
(Voorn. collectie J. L. Beijers, te Utrecht).

hem is een folio-band, die de treurspelen van Aeschylus (Glasgow, 1795) bevatte; de rekening is bewaard gebleven en bedraagt 16 pd. st. 7 sh., dus f 196. Voor de stempels die hij gebruikte, heeft de ontwerper zijn motieven aan de natuur ontleend en deze met eenvoudige middelen, bladeren en bloemen, zooals hij ze zag, gekarakteriseerd. De realistische trek der Engelsche schilderkunst van de 18de eeuw komt ook in deze kleine ornamenten duidelijk uit.

In Duitschland was door den dertigjarigen oorlog, die vooral het kunsthandwerk ten onder bracht, ook de boekbinderskunst in verval geraakt. Na dat tijdperk vertoonden zich kenteekenen van den rococo- en barokstijl in de versiering der banden; een karakterloos mengelmoes kwam in de plaats van smaakvol werk. De Duitsche verguldkunst stond bij lange na niet op de hoogte der Italiaansche en Fransche kunst, al getuigt ook nu en dan de behandeling der vormen van de blad- en bloemornamenten van artistieke vaardigheid. In de 16de eeuw was voor bandversiering bij voorkeur de lijstvorm met blind- en gouddruk in zwang geweest. Aan begunstiging van hooger hand had het der boekbinderij niet ontbroken; de Beiersche hertogen, de keurvorsten van den Palts en van Saksen, evenals de patriciërs der rijke handelssteden deden er veel voor; ook leverden kunstenaars als Holbein de jongere, Virgilius Solis, Peter Flötner, Hans Mielich en Lucas Cranach vele ontwerpen. Er waren toen ook werkelijk flinke boekbinders, voornamelijk in Zuid-Duitschland, die van deze gunstige voorwaarden partij wisten te trekken, zooals b.v. Joh. Hagmayer te Ulm, Jacob en Christoph Weidlich te Augsburg, Kasper Mauser, Theod. Krüger en Kasper Kraft te Wittenberg, Christoph Birk te Leipzig, Jörg Bernhard te Heidelberg en enkele anderen.

Onder de Duitsche vorsten hebben vooral de Saksische de boekbinders op de banen der Italiaansch-Fransche versiering geleid. De hofbibliotheek te Dresden bevat een groot aantal banden, die of door het inschrift A. H. Z. S. C. (August Herzog zu Sachsen, Churfürst) of door het karakter van versiering het kenmerk dragen van tot de bibliotheek van den keurvorst August te hebben behoord. De door dezen keurvorst in het oude kanselarijgebouw te Dresden opgerichte boekbinderij stond sedert 1566 onder leiding van den uit Augsburg overgekomen Jacob Krause, die in 1578 in die hoedanigheid door Kasper Mauser werd opgevolgd.

Eenige overeenkomst met de Dresdener hebben een aantal banden in de Hertogelijke bibliotheek te Wolfenbüttel, meestal voorzien van de letters F. D. H. Z. S., dus voor een hertog of hertogin van Saksen vervaardigd. De omlijsting wordt door verscheidene meestal met de rol ingeperste handornamenten gevormd, slechts zelden door één; de op Oostersche manier uitgevoerde versiering richt zich naar de hoeken, terwijl het middenvlak gestippeld is en meestal een cartouche in den geest der Duitsche Renaissance of ook wel een wapen of een cirkelvormig ornament draagt. De vormen der stempels verschillen echter van die, welke op de Dresdener banden voorkomen, zoodat men het recht heeft ze aan een andere werkplaats toe te kennen.

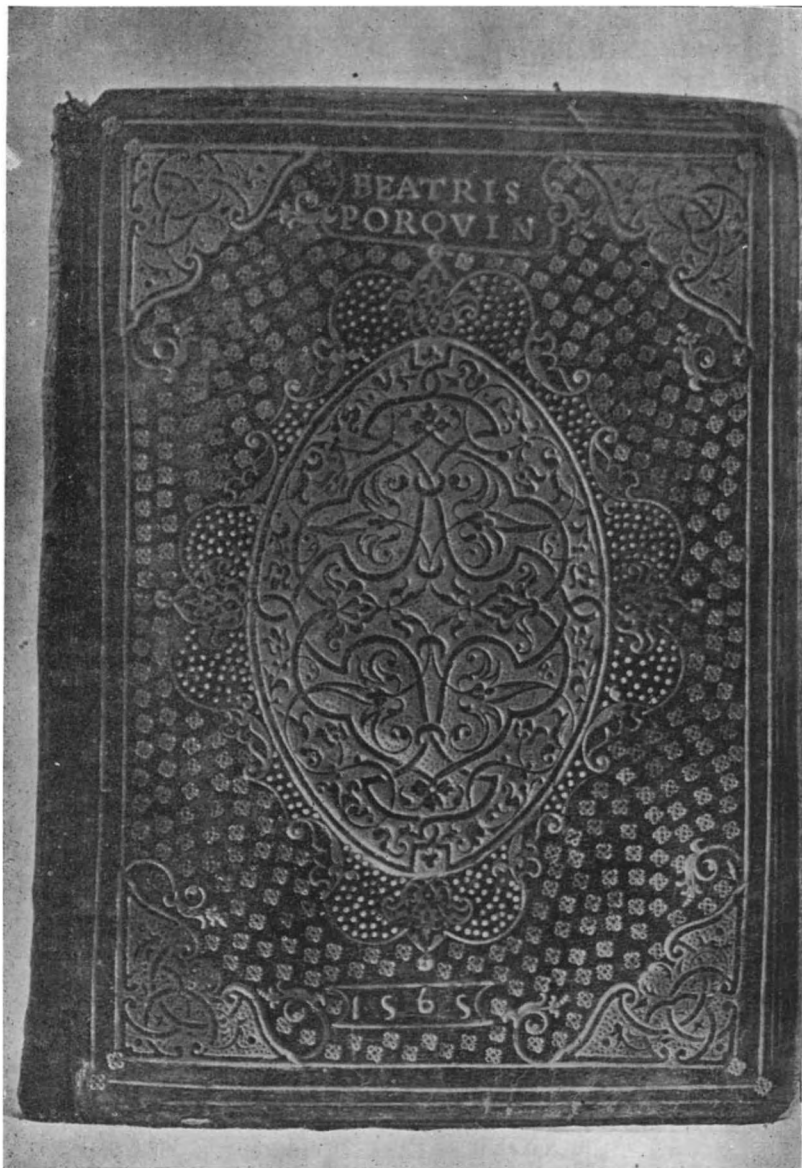
In de 17de eeuw kwam in Duitschland voor korten tijd de smaak weer boven voor het metaalbeslag, zooals dat reeds vóór de uitvinding der boek-

drukkunst bij de kloosterbanden gebruikelijk was geweest. Daar in den lateren tijd over 't algemeen van de zijde van het Duitsche publiek den boekbinders weinig middelen ten dienste gesteld werden, konden zich op dit gebied geen zoo voortreffelijke meesters vormen als dit in andere landen het geval was. Als knappe Duitsche binders een beteren werkkring wilden vinden, dan verhuisden zij naar Frankrijk of Engeland, en sommigen van hen hebben het daar als meesters in de kunst ver gebracht, zooals Zahnsdorf te Londen (gest. 1886) en Purgold, later Trautz-Bauzonnet te Parijs. De moderne Duitse boekbinderskunst dagteekent van de herleving, die ten gevolge van de eerste Londensche tentoonstelling (1851) zich in de kunstnijverheid openbaarde. Men sluit zich voor prachtwerken gaarne aan bij de Byzantijnsche versieringswijze heeft er zich echter nog niet gevormd. Gewild zijn voorts de banden naar de modellen van Grolier, welke de toepassing van goud-, zwart- en blinddruk en het leder-mozaiëk veroorloven en in fijn bloemwerk, sierlijke ranken, arabesken en beschrijving de rijkste afwisseling toelaten. Deze stijl wordt daarom ook door de voorname boekbinders te Leipzig, Berlijn, Weenen, Dusseldorp enz. bij voorkeur beoefend.

Over de werkzaamheid der Nederlandsche binders in vorige eeuwen is weinig bekend en wat nog over dit vak van kunstnijverheid hier en daar staat opgeteekend, is zeer onvolledig en onsamenhangend. Aan namen van boekbinders ontbreekt het ons niet, evenmin aan fraaie banden, maar bijna niets stelt ons in staat beide te verbinden. In de laatste jaren is men begonnen meer en meer de aandacht aan dit onderwerp te schenken. Een paar belangrijke opstellen in het tijdschrift „Oud-Holland” ¹⁾, waaraan hier het een en ander is ontleend, geven daarvan blijk.

Uit eenige overgebleven inventarissen van oude boekverzamelingen kan men vernemen, welke stoffen in de 15de en 16de eeuwen tot het binden van boeken gebruikt werden. Het waren: „franchyne ofte parchement, zwart, geel, tanneyt ende root leer met berderen (houten borden, Fransch: *ais de bois*”), alles met of zonder „sloten, seyden nestelen of snoerkens, geverft met gruen op de canten” en dikwijls „met eender kethenen gebonden”, tegen het stelen. In den regel werden de boeken hier en in Vlaanderen evenals in Duitschland voorzien van eikenhouten borden, overtrokken met bruin, wit, geel of rood leder, zelden met zeem; beschreven perkament was aan de binnenzijde geplakt; de ruggen waren genaaid op perkamenten riempjes, waarvan de uiteinden veelal met talrijke dwarssteken zorgvuldig in uitgeholde ruimten in het houten plat werden bevestigd. De snede was meer wit, dan wel gekleurd, soms beschreven, en slechts zeer zelden verguld. Een groot gedeelte was voorzien van gladde of geciseleerd koperen sloten, met daarbij passende koperen, ijzeren of looden hoeken en noppen. Het plat was versierd

¹⁾ J. F. van Someren, Iets over Magnus Hendricksz. en Hendrik Magnusz., vermaarde boekbinders der 17de eeuw, in „Oud-Holland”, 1e jaarg. blz. 226. — N. de Roever, Bruno Spanceerder, kunstig boekbinder, in „Oud-Holland”, 9e jaarg. blz. 181.

Oud-Nederlandsche band van kalfsleer met rijk versierd voorplat, waarop de naam der vroegere bezitster, dochter des samenstellers van den inhoud: L. Porquin, „Een lieflick Memorie-boeck”. Antwerpen, 1568.
(Voorm. collectie J. L. Beijers, te Utrecht).

Oud-Nederlandsche band van 1589, vermoedelijk naar een model van C. Floris of Corn. Bos.
(Uit Catalogue No. 244 van Martinus Nijhoff, te 's-Gravenhage).

met kleine ingeperste voorstellingen en randen, die door middel van warm gemaakte metalen rollen, waaraan een lange staaf bevestigd was, met den schouder krachtig ingedrukt werden. Meestal vindt men midden op het voorplat een grootere voorstelling, die in den trant van houtgravure of *manière ciblée* behandeld schijnt, omlijst door kleinere beeldjes en randwerk. Niet zelden treft men op zulk een band den naam of het monogram van den binder of van den eigenaar aan, doch het eerste veel zeldzamer dan het laatste. Bijna alle boeken uit het tijdvak 1480—1550 zijn in zulke met leer of perkament overtrokken houten stempelbanden gebonden.

Met de tweede helft der 16de eeuw begon het uiterlijk van den band, tegelijk met dat van het boek langzamerhand een ander karakter te verkrijgen. Toen er naast de logge folianten en dikke kwartijnen ook kleiner formaten, zooals klein-kwarto en octavo, in zwang kwamen, maakte het houten bord plaats voor op elkaar geplakte papieren vellen, met behoud der ingestempelde figuren op den lederen overslag. In de 17de eeuw zien we nog kleinere formaten optreden, en ontbreekt dikwijls het papieren bord, zoodat een slap hoornen of lederen plat het bekleedsel vormt. De versiering is veel eenvoudiger en bepaalt zich tot een dubbele zwarte lijn op het plat, met een klein verguld rosetje in het midden en in de hoeken, en eenige lijnen tusschen de ribben op den rug. Eerst tegen den tijd dat Magnus Hendricksz. optreedt, wordt de verguldselversiering rijker en menigvuldiger, waarschijnlijk onder den invloed der uit Frankrijk overgewaaide mode. De prachtbanden, tot geschenken bestemd, uitzonderende, blijft het verguldsel toch nog langen tijd tot den rug bepaald. Alleen psalmboeken en bijbels komen in dezen tijd ook verguld op snede voor.

De oprichting van het Athenaeum Illustre, maar meer nog het sluiten van den Munsterschen vrede, lokte tal van geleerden, kunstenaars en handwerkslieden naar de stad aan IJ en Amstel. Onder de oudste leden, die in het Naamboek der gildebroeders van het boekverkoopers-, boekdrukkers- en boekbindersgilde te Amsterdam uitdrukkelijk als boekbinders vermeld worden, treft men de volgende namen aan: Hendrik Jansz. 1619; Gerrit Hendriksz. 1622; Gerrit Jansz. 1629; Frans van Lieshout 1632. Verder is uit de stadsrekeningen van Amsterdam gebleken, dat ten behoeve van de Tresorye, Stadsscholen of Bibliotheek prijzen en boeken hebben geleverd of gebonden: Barth. Jacobsz. 1540—1546; Hendrik Laurens 1632—1647; Hessel Gerritsz. (ook bekend als graveur en uitgever van kaarten) 1632; Gerrit Jansz. 1633—1651; Frans van Lieshout 1633—1645; Jan Bennings 1634—1661; Jacob Heereman 1622—1646; eindelijk Magnus Hendricksz. 1657—1663. Met uitzondering van laatstgenoemde is er van al de hier vermelde niet de minste kunstarbeid aan te wijzen. Gelukkig is dit met Magnus Hendricksz.: en zijn beide zonen, Hendrick en Albertus Magnus, niet het geval; want de banden, uit hun werkplaats afkomstig, onderscheiden zich zoodanig door smaakvolle uitvoering en delicate versiering, dat het alleszins gerechtvaardigd is op deze kunstenaars en hun arbeid de aandacht te vestigen.

In het „Naamboek der Gildebroeders van het Boekverkoopersgilde te

Band van oud leder met vergulden rug en voorplat, waarop in medaillon een afbeelding der Kruisiging. De beide platten afgezet met zilveren hoeken; zilveren sloten waarop bijbelsche voorstellingen zijn gegraveerd en twee zilveren plaquets met ringen. 17de eeuw. (Voorm. collectie J. L. Beijers, te Utrecht.)

Rood zijden bandje, versierd met in goud geborduurde ornamenten. 17de eeuw. (Voorm. collectie J. L. Beijers, te Utrecht.)

Amsterdam" komt op dd. 28 April 1635 Magnus Hendricksz. voor als in het gilde te zijn opgenomen. Het is dus vrij zeker aan te nemen, dat hij toen zijn bedrijf als boekbinder reeds uitoefende. Voorts blijkt uit de stedelijke rekeningen, dat Magnus Hendricksz. meermalen gelden ontving voor het binden der prijzen voor de Latijnsche school, alsmede voor geleverd bindwerk aan de Stadsbibliotheek en aan den Hortus botanicus.

In zijn studie over de Elseviers deelt Alph. Willems de geschiedenis mede van een band om een Virgilius van 1676 in duodecimo, door zekeren Magnus van Amsterdam gebonden voor Daniël Elsevier, om aan den Franschen dauphin te worden aangeboden. De afbeelding van dien band ¹⁾ vestigde de aandacht van sommigen op andere banden, die met dezelfde stempels op den rug of op het plat versierd waren. Het onderzoek naar banden van dezen Magnus, n.l. een der zonen van eerstgenoemden Magnus Hendricksz., bracht tevens of liever in de eerste plaats banden aan het licht van den vader. De heer van Someren noemt een zevental werken op met de plaatsen, waar zij te vinden zijn, die hij zonder bedenking door Magnus Hendricksz. acht gebonden te zijn. De versieringen en het randwerk leiden ontegenzeggelijk tot de gevolgtrekking, dat deze op dezelfde werkplaats, waar de Virgiliusband gemaakt is, uitgevoerd moeten zijn. Daar nu Hendrick Magnus (de oudste zoon) niet vóór 17 December 1663 lid van het gilde geworden is, geeft het jaartal van uitgaaf, dat bij al die zeven boeken tusschen 1650 en 1660 valt, aanleiding om die banden aan den vader toe te kennen. De mogelijkheid blijft echter bestaan, dat die werken eerst lang na hun uitgave op last van den een of anderen liefhebber aldus gebonden zijn en dus ook Hendrick of zijn broeder Albertus Magnus de vervaardigers kunnen geweest zijn. Maar die veronderstelling strookt niet met de gewoonte van die dagen, volgens welke dergelijke prachtbanden terstond bij de uitgave van het werk besteld werden om ten geschenke te dienen aan den schrijver, vertaler of commentator, ook wel aan zijn vrienden of aan dezen of genen aanzienlijken maecenas.

Bij den dood van Magnus Hendricksz. in 1674 werd namens de erfgenamen van de in het sterfhuis aanwezige boeken een inventaris of catalogus opge maakt, die bij zijn zoon Hendrick Magnus verkrijgbaar was, en uit welks titel blijkt, dat de oude Magnus door zijn tijdgenooten reeds „een vermaard boekbinder" genoemd werd. Spoedig daarna deed Albertus zijn aandeel in de werkplaats van hun vader aan zijn broeder Hendrick over, die de zaak toen verder alleen voortzette. Vervolgens blijkt uit een aantekening in de notulen van het Amsterdamsche gildeboek van boekverkoopers, waarin op het jaar 1688 melding gemaakt wordt van de weduwe van Hendrick Magnus, dat deze laatste kort te voren overleden moet zijn. Niet onwaarschijnlijk is het te achten, dat de weduwe de zaak een tijdlang voortgezet heeft, blijkens dezelfde stempels, voorkomende op banden om boeken, die na 1690 gedrukt zijn.

¹⁾ Een imitatie (met weglating van de kroontjes en liliën) van dezen Virgiliusband versiert thans den 2den druk van v. Lennep's Vondel-uitgave door J. H. W. Unger en is daardoor algemeen bekend geworden.

Afbeelding van den band met de kunstig versierde snede om een bijbel, door Albertus Magnus in 1670 vervaardigd.
(Universiteits-bibliotheek te Amsterdam).

Van Albertus Magnus is enkele jaren geleden ook een band voor het licht gekomen, die voor het werk van zijn vader en broeder niet onderdoet. Hij is gebonden om een exemplaar van den Staten-bijbel, die in 1664 bij de Erfgenamen wijlen Paulus Aertsz. Ravesteyn te Amsterdam gedrukt is. Wat dit exemplaar nog een hoogere waarde geeft, is een calligraphische opdracht in dichtmaat van Albertus Magnus aan zijn vrouw, in 1670 bij gelegenheid van hun huwelijk. De bijbel heeft dus tot bruidsgeschenk gediend, een omstandigheid, welke ons de zekerheid geeft, dat dit kunstwerk door den vermaarden binder zelf tot stand is gebracht en waaraan hij stellig zijn beste krachten besteed heeft. Het is vooral de hoogst merkwaardige snede, die van een buitengewone kunstvaardigheid getuigt en waarvan men niet licht de wederga zal aantreffen. Op een gouden ondergrond zijn n.l. hoogst smaakvol in kleuren aangebracht en ingeperst bloemen, ranken, bladeren, vogels enz., een versiering die in veel opzichten overeenkomst heeft met sommige miniaturen in oude handschriften. Van de bekende Magnusbanden, welke echter tegenwoordig zelden in zoo ongerepten toestand voorkomen, mag deze wel een der fraaiste genoemd worden. Dit exemplaar berust thans in de Universiteits-bibliotheek te Amsterdam.

De Magnussen hebben gebonden voor bijna alle groote inrichtingen van Amsterdam, en ook hebben zij veel gewerkt voor de Elseviers, zoowel voor het huis te Leiden als voor het jongere te Amsterdam. Bovendien is gebleken uit eenige op het Amsterdamsche archief aanwezige rekeningen, dat Magnus de vader in betrekking stond tot Joan Blaeu. Het is dus meer dan waarschijnlijk, dat hij voor het huis Blaeu die fraaie atlassen en stedeboeken gebonden heeft, waarvan zoovele als geschenk aan buitenlandsche vorsten en gezanten gediend hebben. Hij en zijn beide zonen hebben zich beijverd in ons land de smakvolle bewerking van het vergulden „à petit fer” in te voeren en maakten daartoe gebruik, behalve van de reeds lang in zwang zijnde effen lijnen en hoeken, van gestippelde kromme lijnen en ornamenten. Dit zoogenaamde *pointillé*-werk was een navolging van Le Gascon, maar de Magnussen wisten de kleine ornamenten zoodanig in allerlei richting door en over elkaar te werken, of tot groote vakken te combineeren, dat hun banden altijd een cachet van bevalligheid, teerheid en fijnen smaak eigen is.

Gelijktijdig met de Magnussen was er te Amsterdam nog een boekbinder van beteekenis werkzaam, n.l. Bruno Spanceerder. Deze, een geboren Amsterdammer burgerszoon, gelijk bij zijn aanneming tot meester in het gildeboek werd aangeteekend, is omstreeks 1627 geboren; het jaar van zijn dood is niet met juistheid bekend. Het blijkt alleen, dat hij in 1685 nog in leven was en dat zijn weduwe in 1711 overleed.

De vorige Amsterdamsche archivaris, Mr. N. de Roever, is zoo gelukkig geweest van dezen kunstvaardigen boekbinder een werk te vinden, waarin 's mans adreskaart geplakt was, en waarop hij zich noemt: „Boeck Binder in opregte schoon Zygreyn leer tot Amsterdam,” zoodat er geen twijfel aan de echtheid van zijn arbeid overblijft. Als proeve van smaakvol bindwerk heeft dit boekje grootere waarde dan om zijn inhoud. De versiering geeft zoo-

veel overeenkomst met sommige banden der Magnussen, dat het wel eens moeilijk kan worden te beslissen, of men een fraai geornamenteerden band uit dien tijd aan den een of aan den ander zal moeten toekennen, tenzij Spanceerder alle door hem gemaakte banden van zijn étiquette voorzag.

Het blijkt uit den inventaris van Bruno Spanceerder, opgemaakt na het overlijden zijner eerste vrouw, dat hij soms volop werk had voor het leveren van partijen bindwerk. Vooral voor rekening zoowel van Joodsche als van Christen-kooplieden werden gedurende de 17de eeuw massa's Hebreeuwsche gebeden- en andere boeken gedrukt en gebonden, met het kennelijk doel om in Polen, Duitschland, Rusland en elders ingevoerd en verkocht te worden, meest door de daar te lande gevestigde agenten van Nederlandsche handels-huizen.

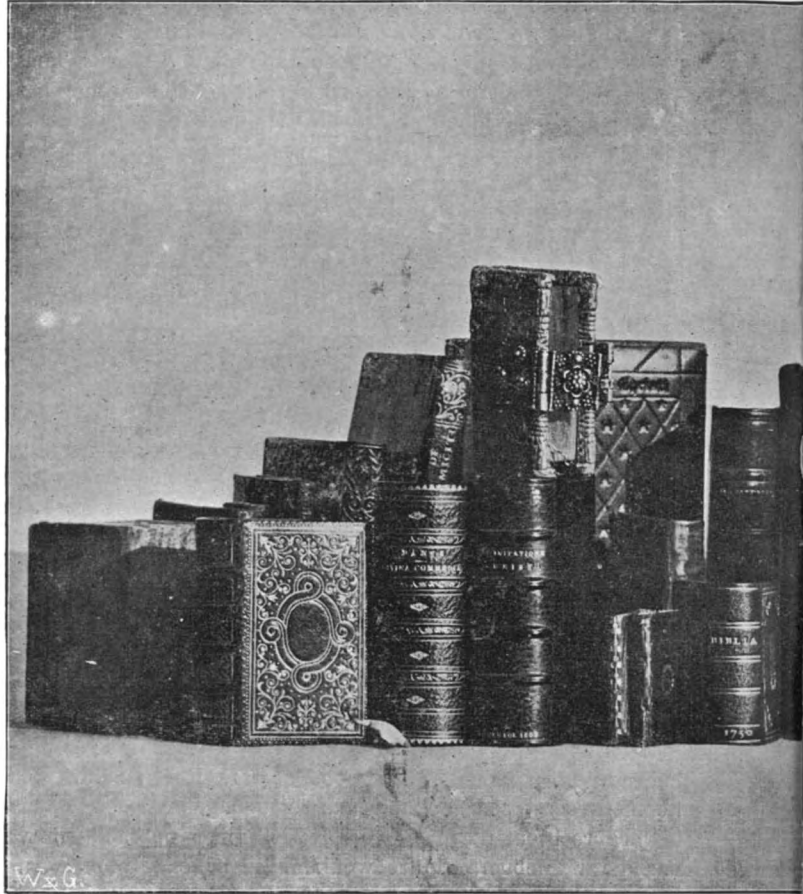
De banden der 18de eeuw en van de eerste helft der 19de eeuw, in ons land vervaardigd, verdienen, behoudens hoogst enkele uitzonderingen, niet de belangstelling der boekenliefhebbers. Nieuw uitkomende boeken verschenen of ingenaaid in omslag, of als zij, gelijk dichtbundels en almanakken, het top-punt van weelde wilden bereiken, gekartonneerd. Eigenlijke banden naar den kunstsmaak van den binder ontworpen werden er haast niet meer gemaakt, want de algemeene kunstsmaak was hier op andere voorwerpen verplaatst. De boekbanden gingen uit de handen des kunstenaars over in die van den fabrikant. Zoo kwam eerst het karton, stroef, glad of gesteedrukt, nu en dan beteekend met de meest grillige, soms onzinnige opsiersels.

Daarna kwam omstreeks het midden der vorige eeuw de linnen band uit Engeland tot ons over en sedert werd de binderij, geholpen door de verbeterde en nieuw uitgevonden werktuigen een zaak van nijverheid voor velen, in plaats van, zooals vroeger, een kunstarbeid van weinigen. In de laatste jaren evenwel heeft de belangstelling van het beschaafde publiek zich weer meer gericht op de zoo lang verwaarloosde boekbinderskunst. In verschillende groote steden van ons land zijn vaklui en boekenliefhebbers opgestaan, die trachten dit handwerk weer het oude aanzien terug te geven.

De uitgevers van magazijn- en auctie-catalogussen dachten er vroeger nooit aan om bij voortreffelijk gebonden werken den naam van den boekbinder te noemen; eerst sedert omstreeks 1850 begonnen deze opgaven, die niet zelden teweegbrachten, dat een boek veel meer opbracht in veiling, de begeerte van de liefhebbers op te wekken. De bekende bibliograaf J. Ch. Brunet had met goed gevolg het voorbeeld gegeven en zodoende meer de aandacht op de vermaarde binders en hun werk gevestigd. Hij vond allerwege navolging, zoodat sedert dien tijd die opgaven door geen antiquaar van eenige beteekenis meer verwaarloosd worden. In de laatste jaren geven deze in hun catalogussen zelfs afbeeldingen in photographische reproductie, waardoor men in ruimen kring kennis heeft kunnen maken met vele merkwaardige en fraaie banden.

Wij wenschen na deze misschien wel wat te breede uitweiding over banden en boekbinderskunst ons overzicht van de hoofdzaken der algemeene historische en practische boekenkennis te besluiten met nog een en ander mee te

deelen over de vroeger en later meest gewaardeerde en gezochte boeken in ons eigen land. In de Nederlandsche Republiek der 17de en 18de eeuw toch kwamen er vrij wat boeken van beteekenis uit, waarmee wat degelijk-

Verzameling fraai gebonden boekjes in miniatuurform
(Voorm. collectie)

heid van inhoud en sierlijkheid van vorm betreft, ons land zich met andere landen gerust kon meten. Wie de boekenlijsten van Joh. van Abcoude en R. Arrenberg, die over de jaren 1600 — 1787 loopen, wil nagaan, zal zich verbazen over de kloeke ondernemingen hier te lande, vooral op het gebied van geschiedenis, aardrijkskunde, natuurlijke historie en klassieke philologie. Prachtige folianten en kwartijnen, meestal met een schat van platen en een

reeks deelen van omvang zullen hem voor de verbeelding schitteren en hem doen beweren dat zelfs onze tijd daar niet tegen wedijveren kan.⁴ Handen vol gelds waren er mee gemoeid om zich die werken aan te schaffen, kapi-

grootste meet 32 bij 45 mM., het kleinste 16 bij 11 mM.
jers, te Utrecht).

talen voor de uitgevers om ze in de wereld te brengen. Wij willen aan enkele groepen er van eenige aandacht schenken ¹⁾.

¹⁾ Voor dit overzicht, dat slechts beknopt kan zijn, hebben wij veel te danken aan A. C. Kruseman's „Aanteekeningen betreffende den Boekhandel in Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw.” Amst., 1893. 8°.

Hier beghint deerste boeck Esdras.

¶ Hoe Cyrus die Coninck van Persen die kinderen van Israel liet vzi gaen na Jerusaleem/ en met hē weder landt die vaten des tempels.

¶ Dat. i. Capittel.

Nde eersten iaer Cpri
des Conincs van Persen/
op dat des **HEEAE**
woort wt den mont Jere-
mie heruult soude wordē/
so herwecte die **HEEAE**
dē geest Cpri/ des conincs
van Persen/ dat hy liet wtroepen door alle
zijn conincric/ oock door scriften/ en seggen/
Soo spreect Cyrus dpe coninck van Persen/
Die **HEEAE** die Gode vanden hemel he-

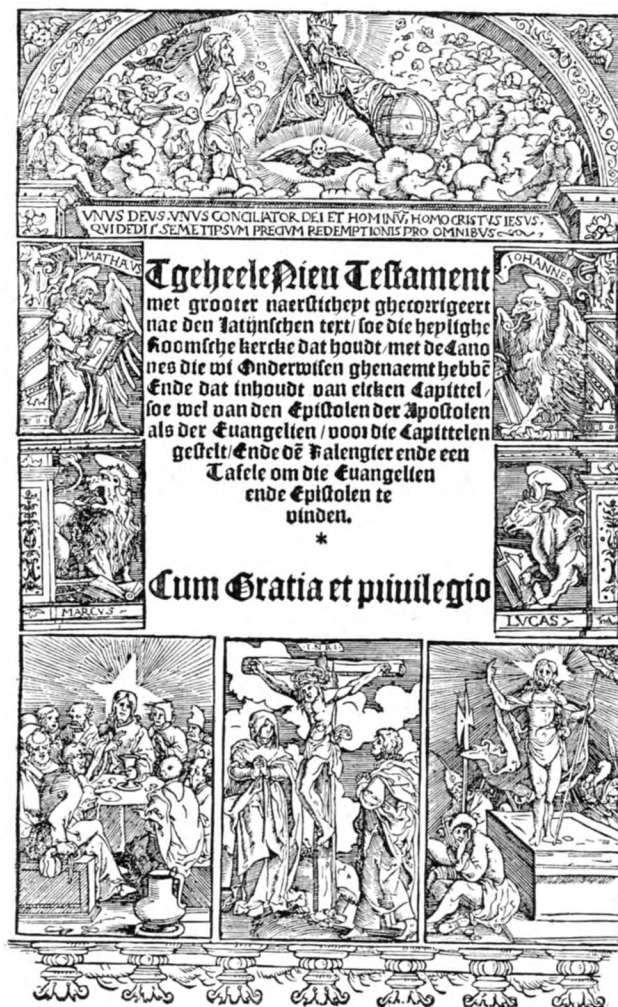
In de eerste plaats dan onze Nederlandsche bijbels. Reeds van den aanvang der boekdrukkunst af beschouwden al spoedig de drukkers en uitgevers in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden den bijbel als het beste boek, misschien meer nog voor hun handel dan voor hun wandel. Tal van

Titel der Nederduitsche vertaling van het Nieuwe Testament naar de overzetting van Erasmus, gedrukt te Delft bij Corn. Heynrick, z. 1524. 8°. (Le Long, blz. 497).

uitgaven, hetzij volledig, hetzij gedeeltelijk, met of wel zonder prentversiering, zagen spoedig achtereenvolgens het licht en toen ten gevolge van de hervormingsbeweging de zucht tot onderzoek en de vrijheid van denken meer algemeen zich onder de verschillende standen openbaarden, breidde zich vanzelf de

wensch naar het bezit van boeken en wel in de eerste plaats van den bijbel uit. Van jaar tot jaar vermeerderde het debiet er van; dientengevolge ook het getal uitgevers en dus ook het aantal edities.

Titel (verkleind) van het 2de deel der eerste gecorrigeerde uitgaaf van den Protestantischen bijbel van Liesveldt. Antwerpen, 1529. fol. (Le Long, blz. 579).

In zijn „Boek-zaal der Nederduytsche bijbels” geeft Le Long op, dat er vóór 1550 in onze taal zijn verschenen 26 uitgaven van den bijbel en 59 van het Nieuwe Testament of gedeelten daarvan en tusschen 1500 en 1600 niet minder dan 113 bijbeluitgaven en 158 van het Nieuwe Testament. Prof. J. [I.

Doedes heeft later die lijst nog aangevuld met een 100-tal titels en dat nog wel alleen tot 1650.

Na den vroeger door ons genoemden Delftschen bijbel van 1477 (zie bl. 29) verscheen de eerste geheel volledige Nederduitsche bijbel (Oud en Nieuw Testament) 2 deelen, in folio, in 1526 te Antwerpen bij Jacob van Liesveldt, een uitgaaf, die voortdurend verbeterd, haar gezag en aanzien langer dan een eeuw gehandhaafd heeft. Deze bijbel kreeg zelfs zulk een volksvermaardheid, dat later niet alleen tal van nadrukken naar die uitgaaf gemaakt zijn, maar dat langen tijd de drie voornaamste logementen in de Warmoesstraat te Amsterdam tot uithangborden hadden: „In de Eerste”, „de Middelste” en „de Laatste Liesveldtsche Bijbel”. Liesveldt zelf had van zijn onderneming niet veel voordeel of eer: zijn bijbel werd op den Index geplaatst en in 1545 moest hij er den marteldood voor ondergaan.

Na de scheuring, die er onder de Protestanten plaats vond, begeerde ieder naar de behoefte van zijn kerkgeloof een eigen keus van bijbelvertaling. Lutherschen en Doopsgezinden hielden zich jarenlang aan de vertaling naar Luther, en wel de voorkeur gevende aan de Emdensche uitgaaf, die in 1558 door eenige Nederlandsche uitgewekenen gedrukt was naar den Liesveldtschen bijbel, en iets later aan de uitgaaf bij Nic. Biestkens van Diest, mede te Emden gedrukt in 1560. De bijbel van Biestkens — wiens zoon zich te Amsterdam vestigde — kreeg weldra een grooten naam, evenals de bijbel van Liesveldt dien had.

In de 16de eeuw verschenen hier ongeveer 20 bijbelvertalingen naar Luther, behalve een 30-tal afzonderlijke Nieuwe Testamenten en een groot aantal op zichzelf gedrukte bijbelboeken. Intusschen kon een groot deel der Gereformeerden, en vooral der predikanten, zich al spoedig niet meer bij de bewerking van Luther neerleggen. Zij zagen naar iets anders uit en kozen de verbeterde bewerking, te Genève uitgekomen. De Nederlandsche vertaling er van verscheen te Emden in 1562 en werd van toen af de bijbel bij de Gereformeerden in gebruik, totdat de Staten-vertaling van 1637 haar ging vervangen. Het is deze Emdensche bijbel, waarvan de eerste drukken bekend staan onder den bijnaam van Deux Aes, naar een kantteekening, voorkomende bij Nehemia III, vs. 5: „De Armen moeten het Kruyce draeghen, de Rycken en geven niets. Deux Aes en heeft niet, Six Cinque en geeft niet, Quater dry, die helpen vry.” Ook wordt hij wel eens de bijbel van Uilenspiegel genoemd, omdat er in een aantekening bij Jezus Sirach XIX: 5 van Uilenspiegel gesproken wordt. Dergelijke soms vrij duistere kantteekeningen, bij wijs van invallen en vermaningen, waren in den eersten tijd der Hervorming ter verspreiding des bijbels zeer in de mode. Zij zijn soms geestig, maar meestal zeer naïef en onschuldig, hoewel in een bijbel minder gepast. Le Long deelt er in zijn „Boek-zaal der Nederd. bijbels” een aantal curieuse mede.

Had men zich tot dusver bediend van bijbels, gedrukt te Emden, de plaats waarheen veel godgeleerden en bekwame boekdrukkers uitgeweken waren, onze eigen provinciën zouden natuurlijk niet lang in het vermenigvuldigen der H. Schrift achterblijven. In 1572 ondernam Jan Canin te Dordrecht de uitgaaf

van een gereformeerden bijbel, geheel gevolgd naar den Emdenschen, alleen in iets kleiner formaat. Voor den derden druk van dezen bijbel werd aan Jan Canin voor het eerst door de Staten van Holland en Zeeland den 29sten Juni 1579 privilege verleend. Dit verhinderde evenwel niet, dat in hetzelfde jaar te Delft een folio-bijbel verscheen bij Aelbert Hendriksz., in de wandeling „De Delftsche Bijbel” genoemd en eveneens met privilege van de Staten van Holland.

De bijbel echter, die ook nog heden ten dage bekend is onder den naam

Hier begint dat boec Genesis/dat eerste boec Moysi.

¶ Hoe die werelt geschapen wêrt/en alle die creaturen/
en die wercken der ses daghen.

¶ Dat eerste Capít.

Iden beghinne schep
God * hemel ende aerde.) En
die aerde was * ydel) ende
ledich/ende die dupsternissen
warē op raensicht des afgrôts
Ende Gods * gheest) dreef opt * watere.)
Ende God sprach/latet licht gemaect wor-
den/Ende het licht wert gemaect/En God
sach/ dat licht/ dattet goet was/ende * schep-
de) dlicht vanden dupsterhedē/ En naemde
dlicht/ den Dagh/ende die dufsternissen/ den
Dēersten Nach/Ende het is gheworden auont ende
dach. **I** morghe/ den eerste dag.

Begin van den Bijbel van Hendrik Peetersen van Middelburch te Antwerpen, 1535.

van Staten-bijbel, verscheen voor het eerst in 1637. De vertaling uit de oorspronkelijke talen direct in 't Nederlandsch, waartoe de Synode van Dordrecht in 1618 besloten had, werd onder goedkeuring en met begunstiging van de Staten-Generaal aan Nederlandsche geleerden opgedragen. De uitgaaf met octrooi van hunne H. Mogenden geschiedde door Hillebrandt Jacobsz. van Wouw te 's-Gravenhage. Van dezen Staten-bijbel zijn van dat jaar af tot aan het einde der 17de eeuw verschenen 136 uitgaven, en wel 58 in folio, 8 in 4°, 52 in 8°, 14 in 12°, 1 in 16°, 1 in 18°, 2 in 24°, behalve de menigte afzonderlijke Nieuwe Testamenten, Psalmen en andere bijbelboeken en verschillende ver-

Titel der eerste uitgave van den „Staten-bijbel”. Leiden, 1637.

talingen in 't Maleisch en Formosaansch, voornamelijk op last van de bestuurders der Oost-Indische Compagnie gedrukt.

Naast den Bijbel is er geen boek geweest, dat men in de burgerkringen der 17de en 18de eeuw zoozeer verspreid vond als de gedichten van Jacob Cats, die in alle standen een bijzonder aantrekkingsvermogen uitoefenden. Zijn dichtbundels verschenen gedurende 1618—1655 eerst bij verschillende uitgevers onder afzonderlijke titels in kwarto-formaat; daarna zagen van „Alle de wercken, so ouden als nieuwe” edities in folio het licht in 1655, 1658, 1659, 1665, 1700 en 1726, de meeste evenals de kwartobundels ver-

sierd met keurige platen en vignetten in kopergravure, meerendeels van A. van der Venne. Dat deze boeken reeds tijdens het leven van den dichter gretig werden gekocht, om niet te spreken van de vele uitgaven achtereenvolgens in latere tijden verschenen, blijkt uit een mededeeling van den uitgever J. J. Schipper te Amsterdam, die in het Voorbericht tot de eerste gezamenlijke uitgaaf vermeldt: van 't *Huwelick* weet ick bij de vyftigh duysent gedrukt te tellen” en „dat de *Maegde-Klachten* met sooveel

Vignet uit Cats' „Houwelyck”. (Uitgaaf met kopergravures tusschen den tekst.) Middelb., 1625.

duysende verkocht zijn dat 'et d'onkundige ongelooffelijk sou schijnen.” Deze uitgaven zijn nog heden ten dage gezocht, vooral de zeldzaam geworden eerste drukken; goed bewaarde exemplaren kunnen soms hooge prijzen bedingen. Hoewel deze latere gezochtheid meer is toe te schrijven aan de fraaie uitvoering en prentversiering dan aan den inhoud, zoo mag men toch gerust beweren, dat er in ons land geen schrijver geweest is wiens werken over een even lang tijdvak zoo menigvuldig verspreid en gelezen zijn als die van Vader Cats.

Van Cats' werken behoorden er ook eenige tot een soort boeken, die vroeger en later zeer in den smaak vielen, n.l. de emblemata-boeken of ver-

zamelingen van zinnebeeldige prenten met opschrift en de uitlegging in verzen er onder. Men had ze van algemeenen aard, waarvan de inhoud op allerlei onderwerpen betrekking had; er waren er ook met bepaalde strekking, zooals stichtelijke en leerzame, politieke, erotische enz. De meestal zeer fraaie afbeeldingen er in zijn een rijke bron voor de kennis van de zeden en gewoonten dier tijden, zoodat de meest uitstekende, o. a. van Joh. de Brune, P. C. Hooft, Dan. Heynsius, Z. Heyns, H. L. Spieghel en Roemer Visscher om die reden nog heden ten dage gewaardeerd en duur betaald worden.

De uitgaven van onze Nederlandsche dichters der 17de eeuw, die

Gedrukt te Amsterdam by Willem Ianszoon inde vergulde Zonnewijfer 1611.

Titel van P. Cz. Hooft, „Emblemata Amatoria”. Amst., 1611.

sedert het midden der 18de eeuw vrij wel verwaarloosd of weinig geacht werden door onze boekenliefhebbers en beoefenaars der letterkunde, zijn, vooral in haar eerste drukken, in de laatste 40 à 50 jaar weer meer gezocht en in waarde gestegen. Bedoeld worden natuurlijk de dichters van beteekenis, met name Bredero, Vondel, Hooft, Huygens, Samuel Coster, Th. Asselijn, H. L. Spieghel, D. V. Coornhert, Roemer Visscher, J. Jz. Starter, D. Jonctys, P. Langendijk e. a., die in onze letterkunde steeds zullen blijven voortleven, en niet de poëstasters, waaraan hier nooit gebrek is geweest. Want er bestaat waarschijnlijk geen land, waar van oudsher de rijmhartstocht jarenlang zóó

heeft gewoed als in ons nuchter, prozaïsch vaderland. Erasmus reeds, sprekende over de rederijerskamers als de kweekplaatsen van zooveel middelmatige vernuften in zijn tijd, noemt er niet minder dan 250, welke lijst in Schotel's „Geschiedenis der rederijers" te vinden is. Wel is waar hadden de kamers zich niet uitsluitend „het beoefenen der schoone Poëzye" ten doel gesteld; het opvoeren van vertooningen, het regelen van volksspelen was

Prent in kopergravure achter den titel van Joh. Starter's „Friesche Lust-hof". Amst., 1621.

een ander doel, waarvan dan weder het maken en opsnijden van gedichten een onderdeel was. Maar ook de laatste waren van zulk een grof en wansmakelijk allooi, dat enkele helderder naturen in de Amsterdamsche kamers „In Liefd' bloeyend" en „de Eglantiërs" met Spieghele en Coornhert aan het hoofd, verontwaardigd hier tegen te velde trokken. Iets later deden Hooft en Vondel en de leden van den Muiderkring hetzelfde.

In het laatst der 17de eeuw was bij ons volk de ingenomenheid met de rederijers en hun spelen aanmerkelijk verminderd, en werden diensgevolge de meeste kamers ontbonden. Maar in haar plaats traden onmiddellijk op de dichtgenootschappen, die weldra een groote plaats in het maatschappelijk

leven innamen. Bijna elk gezeten burger was lid van het genootschap in zijn woonplaats, en de een was al ijveriger in den arbeid der rijmelarij dan de ander. Als gevolg van die dichtwoede zijn ook te beschouwen de lofdichten, vóór in de boeken bij wijze van voorbericht geplaatst, zoowel in wetenschappelijke prozawerken als in werken van smaak. De verheerlijking en het lofgeschal van de dichters onderling grensden soms aan het bespottelijke. Hoe meer vrienden men kon overhalen — en die waren in de dichtgenootschappen overvloedig aanwezig — om vóór een uit te geven boek of bundel een vers te plaatsen, des te liever was dit den schrijver en uitgever. Die lofdichten vóór de boeken kostten geen geld; er zijn dan ook boeken, waarin de lofdichten de helft van den inhoud beslaan; er zijn er, waarvan de voorafgaande verzen alleen en niet de tekst gelezen werden; er zijn er, waarvan die lofpoëzie volslagen misdruk geacht kan worden.

Onder die dichterlijke werken van lager orde uit de 17de eeuw, die, hoewel voor de letterkunde van minder beteekenis, op de hedendaagsche boekenmarkt nogal geldelijke waarde vertegenwoordigen, behooren de liedeboekjes. Ze zijn alle min of meer van erotischen aard, vooral de vroegste, zooals „Thirsis Minnewit”, waarvan een 6de druk, „Het vermaacklijke Vrouwetuynjtje” een 5de, „Der Lammeren vreugd of de Herdersbruiloft” een 9de, „De Amsterdamsche Kermisvreugd” een 10de druk verscheen. De liedeboekjes gingen wat het uiterlijk betreft later vooruit, maar, hoewel zij ook tot deftiger families doordrongen, de inhoud werd er niet beter op. De Jufferboekjes of Mopjes, zooals zij toen genoemd werden, waren in den regel — en zoo begeerde

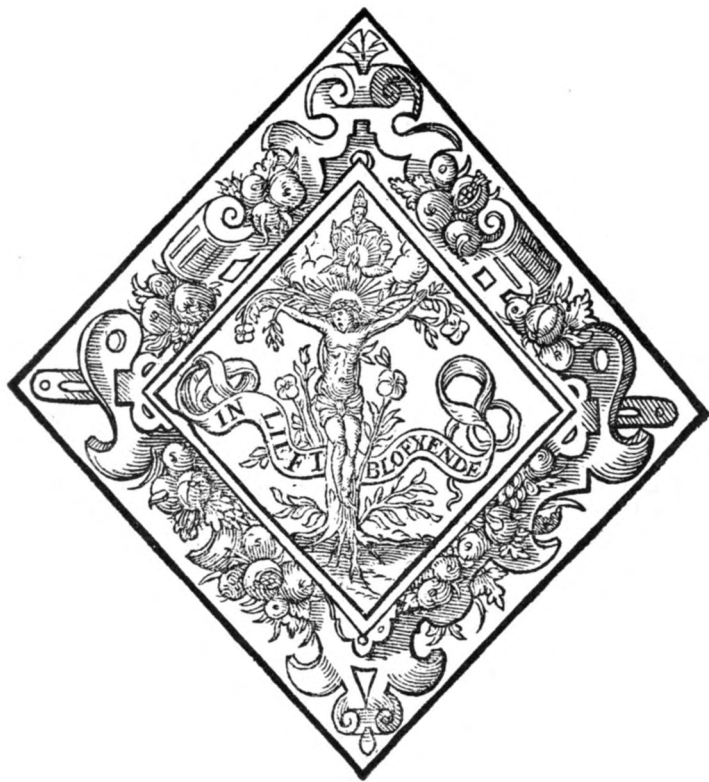

V Raecht ghy wat Breed'ro deed' de doodt?
De geeft die was het lijf te groot:
Nu hebben met hem Spel en Kluyt,
En alle soete Deuntjes uyt.

H. C. H.

Portret met onderschrift in kopergravure door H[essel] G[errits] en quatrain in boekdruk [door H. C. H[oof]t] in „Lijck-dichten op 't afsterven van G. A. Brederode.” Amst., 1638.

men ze — niet veel anders dan een mengeling van op rijm gebrachte kwezelarij en verliefden bombast. Wij noemen: „Cupido's Ambacht”, „Appollo's Harp”, „Pan's fluitje”; velerhande Nagtigalen, Spreeuwen, Leeuwerikjes, Goud- en Distelvinken, Gouden orgels, Bloemtuinen, Slaatuintjes, Schalmeien, Reukappels, Speelschuytjes, en wat meer plaatselijke mopjes betreft: de „Zeeuwsche Nagtegaal” (zie afb. blz. 60), het „Utrechtsch Zangprieltje”, de „Haagsche Leeuwerik”, de „Haarlemmer Zoomer- en Winterbloempjes”, het „Leydsche Sijse”, de „Amsterdamsche Pegasus”, de „Santvoorter Zeylwagen”, de „Enk-

Blazoen der oude Amsterdamsche Kamer „In Liefde” Bloeyend”.

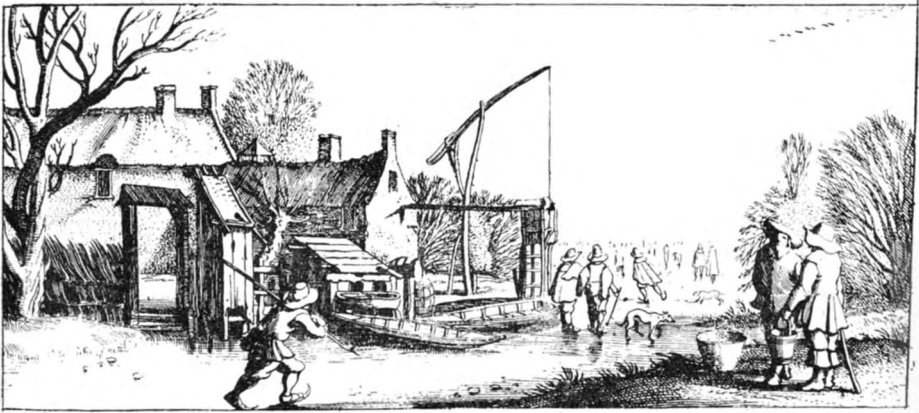
huizer en Hoornsche Mopjes”, het „Medemblikker Scharrezootje”, enz. enz. Deze boekjes, veelal versierd met geëtste plaatjes en door de bijvoeging van de zangwijs der liederen van blijvende waarde, in lang 8° of 12° gedrukt en soms van kostbare schildpadden met zilver versierde banden voorzien, behoorden tot de liefste geschenken, waarmee een jongeling een juffer verrassen kon. Zij werden in ebbenhouten of baleinen emmertjes, met zilveren kettinkjes aan het ceintuur gehecht, naar gezelschappen meegenomen en speelden daar een groote rol. Daar de meeste dezer boekjes natuurlijk in den

loop der tijden door het gebruik versleten of weggeraakt zijn, komen goed bewaarde exemplaren op onze veilingen niet druk voor. Zij zijn echter gezocht en kunnen meestal goede prijzen bedingen.

Dit laatste is nog meer het geval met de eerste uitgaven van onze oude volksboeken. Merkwaardig is het, dat onze 17de.eeuwsche vaders zoo kinderlijk gehecht bleken aan de geijkte volksboeken van den voortijd. Als wij zien, dat nog in de 17de eeuw van „Floris en Blanchefleur” 6 drukken verschenen, van „Genoveva” 4, van „Griseldis” 3, van „De Heemskinderen” 3, van „De Schoone Helena” 8, van „De Ridder metter Swane” 4 en evenzoo

20

M. C A M P A N U S

*Hoe guur de Winter is, het heeft noch sijn Vermaeck,
Ey maectt dat kost ey drancck heeft sijn gessenchte smaeck:
De schaetsen raken aey, de Marre-slee aey 't ryen,
Het kolsien op het ijs, ey jongers aey het ghyen.*

Afbeelding met onderschrift uit: „Amsterdamsche Pegasus, waer in bijeen vergadert zijn veel Minnelijke Liedekens, enz.” door M. C[ampanus] e. a. Amst., 1627.

herhaalde herdrukken van „Reynaert de Vos”, „Fabelen van Esopus”, „Uilen-spiegel” enz., dan mag dit wel voor een teeken gelden van de gehechtheid, waarmede deze oude lectuur van de vaders op de kinderen was overgegaan. In even groot getal werden gelezen de beroemde reisverhalen van Jan Mandevyl, Jan van der Linden, Claes Compaen, Bontekoe enz., die echter weldra vervangen werden door de reisbeschrijvingen van tijdgenooten. Deze werden hoe langer hoe meer van groote en algemeene beteekenis; de oudste er van zijn hoogst zeldzaam geworden en zoo gezocht, ook door vreemden, vooral in Engeland en Amerika, dat de firma Fred. Muller een aantal dier eerste

kleine boekjes en ook grootere kaartwerken, photographisch gereproduceerd, opnieuw in den handel heeft gebracht, evenals de firma Mart. Nijhoff dit in de laatste jaren doet met de meest zeldzame onzer oude volksboeken.

Die beschrijvingen van reizen, landen en volken namen in de 17de en 18de eeuw bij alle standen, geleerde en ongeleerde, een eerste plaats in. De hier te lande gedrukte reisverhalen zijn bijna alle niet slechts éénmaal uitgekomen, maar ettelijke malen herdrukt, vermeerderd en verbeterd. Soms werden eerste drukken zóó aangevuld, zóó met nieuwe reisverhalen vergroot, zóó met

Afbeelding uit Quintijn, „De Hollandsche Lijs, met de Brabandsche Bely”. 's-Gravenh., 1629.

nieuwe kaarten verrijkt en met nieuwe platen opgesierd, dat zij op geheel andere boeken geleken en van kwartijnen tot folianten uitdijden of omgekeerd van een enkel folio-deel tot twee of drie kwarto's werden omgezet. Ook bezorgden de uitgevers hier te lande van hun boeken niet weinige vertalingen in het Fransch, Duitsch of Latijn, ten einde de meest belangwekkende werken ook in het buitenland te kunnen verkoopen. Op die manier kregen al die boeken een lang en veelbewogen leven, waren zij bekend om zoo te zeggen bij iedereen, en waren die reizen in onze republiek een geheel bijzonder eigenaardig voortbrengsel der drukpers, bij geen ander volk zoo overvloedig te vinden. P. A. Tiele heeft in zijn „Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde” onze reizen en kaartwerken, ten getale van ruim

Ulen Spiegel **Van vleespieghels leuen**

**En schimpellicke werckē / en wōderlicke auontueren die
hi hadde want hi en liet hem gheen boeuerie verdueren.**

Titel van het oude Nederlandsche volksboek „Ulen Spiegel.” Antw., c. 1512.
(Uit de facsimile-uitgaaf naar het eenig bekende exemplaar in de Kon. Bibliotheek te
Kopenhagen. 's-Gravenh., Mart. Nijhoff. 1898).

1200, op voortreffelijke wijze in hun verschillende uitgaven beschreven. Wij kunnen er hier maar zeer enkele der voornaamste opnoemen.

De eerste, nog vóór 1600 verschenen, waren de beschrijvingen der reizen van Jan Huygen van Linschoten, die algemeen verbazing en belangstelling wekten, n.l. zijn „Voyagie van bij Noorden om langs Noorwegen, de Noort-caep, Laplant, Vinlant, Ruslant”; zijn „Reis-gheschrift van de Navigatien der Portugaloyzers in Orienten”; zijn „Itinerarium ofte Schipvaert naar Oost ofte Portugaels-Indien”; zijn „Beschrijvinghe van de gantsche custe om Guinae.” Hiertoe behooren ook Willem Barentz., „Nieuwe Beschrijvinghe ende Caert-

Nova-Zembla volgens de opgaaf van Willem Barentz, 1596. Uit Pontanus, „Rerum et urbis Amstelodamensium historia”. Amst., 1611.

boek van de Midlandsche Zee”; — „Eerste Scheepvaart der Hollanders naar Oost-Indien onder C. Houtman”; — Olivier van Noort, „Journael van de Reyse door de Strate Magellana en andere vreemde Koninkrijken”; — G. de Veer en W. Barentz., „Seylagien naar het Noorden”; — C. Houtman’s „Historie van Indien”, die alle, met onderscheidene vertalingen er naast, als lijvige folianten en kwartijnen met tal van platen en kaarten nog vóór 1600 in het licht verschenen en niettegenstaande hun kostbaarheid goeden aftrek vonden. Dit moedigde de uitgevers aan. Van alle reizen moest voortaan, ten behoeve van den belangstellenden koopmansstand en een overgroot nieuwsbegeerend publiek, partij worden getrokken. Alle scheepsgezagvoerders, die voor reke-

ning van Hollandsche handelshuizen uitgezonden werden, naar welke verafgelegen landen ook, kregen, soms op verzoek van uitgevers of hun hulpen (gelijk o. a. de bekwame Simon de Vries verscheidene reisverhalen in behoorlijken vorm bracht), de opdracht mede tot het houden van aantekeningen en het maken van potloodschetsen, waarvan bij de tehuiskomst uitgewerkte beschrijvingen en voorstellingen zouden kunnen worden opgemaakt. Soms, bij dringender spoed, liet men alle inkleeding achterwege en was ook het nuchterste journaal voedsel voor de gretige pers. Maar klein of groot, eenvoudig of kostbaar uitgevoerd, zij werden steeds met hartstochtelijke ingenomenheid ontvangen. Niet alleen de weetgierigheid, maar wel degelijk ook het eigenbelang deed de hand uitstrekken naar elk nieuw reisverhaal, dat van de pers kwam. De geheele 17de eeuw door waren deze boeken voor

Titelvigret van „Beschryvinghe vande Voyagie om den geheelen Werelt Cloot, ghedaen door Olivier van Noort”. Rotterd., 1602.

drukkers, uitgevers en boekverkoopers van meer dan gewone waarde, omdat zij onder de gegoede standen een uitgebreiden kring van koopers hadden en hun debiet niet maar voor een korte poos, doch duurzaam was.

Enkele der voornaamste van de 17de eeuw zijn: „Journael van een Reise onder 't Beleydt van Admiraal van Neck naar Indië”, 1600, in folio met platen; — „Begin ende Voortgangek van de O. Indische Compagnie” (bevattende 21 reizen verzameld door J. Commelin), 2 dln. 1645, in kwarto, met vele platen en kaarten; — W. IJsbrantsz Bontekoe, „Journael ofte Gedenkwaerdige Beschrijvinghe van de O. Indische Reyse”, 1646, in kwarto (49 maal herdrukt); — C. Barlaeus, „Rerum per octennium Brasilia”, in folio met 55 platen en kaarten (Joh. Blaeu), 1647; — Adam Olearius, „Beschrijvingh van de nieuwe Parsiaensche ofte Orientaelsche Reize”, 1651, 2 dln., in folio met platen; — Caron, „Rechte Beschrijvinghe van het machtigh Koninkrijk Jappan”, 1661, in kwarto, met vele platen en kaarten; — P. Della Valle, „Reysen in voornaame Gewesten

des Weerelds", 1664, 6 dln. in kwarto, met platen; — Olfert Dapper, „Beschrijvinge der Afrikaansche Gewesten", 1669, in folio, met platen en kaarten; — „Bedrijf der Ned. O. Indische Maatschappij in het Keizerrijk van Taising

Afbeelding achter den titel in: Jan Huyghen van Linschoten, „Itinerarium, ofte Schip-vaert naer Oost ofte Portugaels Indien". Amst., 1623.

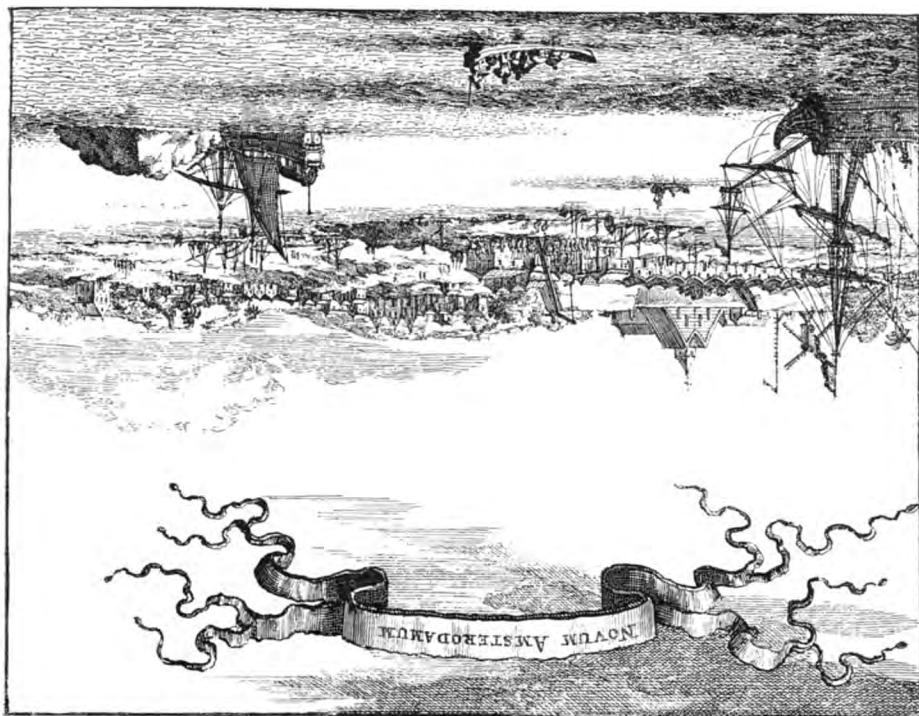
of Sina", 1670, 2 dln. in folio, met platen en kaarten; — Phil. Baldaeus, „Beschrijvinghe van Malabar en Choromandel en het machtige Eyland Ceylon", 1672, in folio; — Wouter Schouten, „Oost-Indische Voyagie", 1676, 2 dln. in

A AMSTERDAM,
 Chez CORNEILLE NICOLAS Marchand Libraire, demeurant a l'enfeigne
 du Livre à ecrire, L'An M. DC. VII

Titel van Willem Blaeuw, „Caertboeck van de Midlandtsche Zee”. Amst., 1607.

kwarto, met platen; — „Curieuse Aanmerkingen van Oost- en West-Indische verwonderenswaardige dingen”, 1682, 4 dln. in kwarto met platen; — J. Nieuhof, „Zee- en Landreis naar West- en Oost-Indiën”, 1682, 2 dln. in folio, met kaarten en platen; — Corn. de Bruyn, „Reizen door de voornaamste deelen van Klein-Azië, 1688, in folio met 200 platen; — „Beschrijving der Eylanden in de Archipel der Middellandsche zee,” 1688, 2 dln. in folio, met kaarten en platen; — „Beschrijving van Morea”, 1688, 2 dln. in folio, met kaarten en platen; — C. Witsen, „Noord- en Oost-Tartarije,” 1692, 2 dln. in

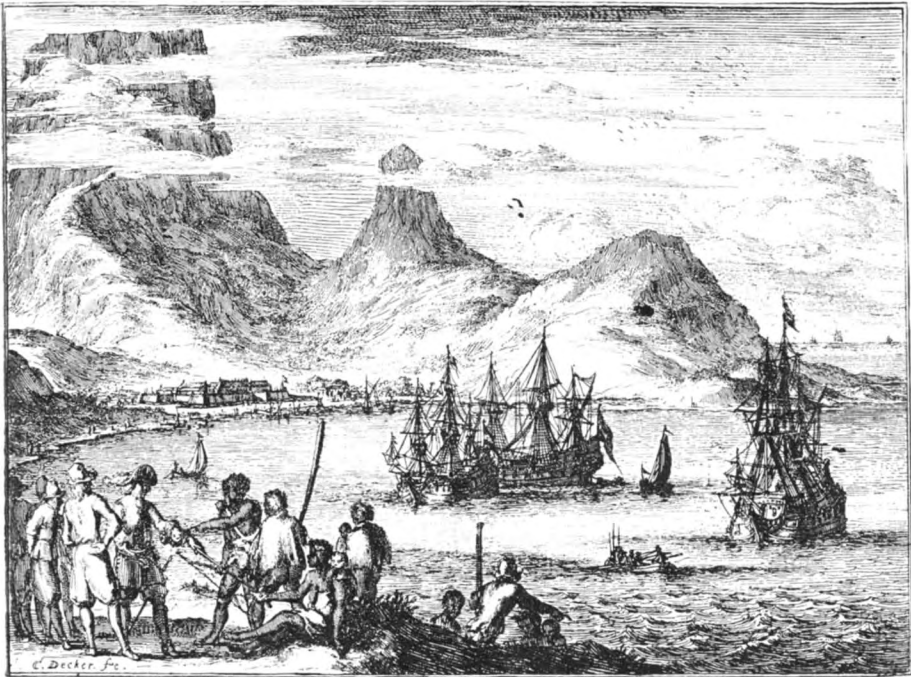

Afbeelding uit A. Montanus, „De Nieuwe en Onbekende Wereld.” Amst., 1671.
Nieuw Amsterdam).

folio, met platen; — W. Dampier, „Nieuwe Reystogt rondom de Wereld”, 1698, 3 dln. in kwarto, met platen en kaarten.

De volgende eeuw bleef, althans gedurende haar eerste helft, haar voorliefde voor reisverhalen behouden, maar toch in afnemende mate; het aantal is verminderende, en dit niettegenstaande de vorm dier boeken van lieverleë van het kostbare folio in dien van het handelbaarder kwarto en octavo overging. Toch durfden onze uitgevers, steunende op de algemeene welvaart en weelde, kolossale ondernemingen aan. Op den voorgrond hierin staat zeker de

voornamen Leidsche boekhandelaar Pieter van der Aa, die in 1707 in 28 deelen octavo, met kaarten en platen uitgaf zijn „Nauwkeurige verzameling der Gedenk-waardigste Zee- en Landreysen na Oost- en West-Indië”; in 1730 zijn „Galerie agréable du monde, Empires et Peuples”, 66 deelen in 25 banden folio, met meer dan 3000 platen en kaarten, benevens een aantal atlassen, reeds vroeger (blz. 72) door ons vermeld. Moedige uitgevers waren er op dit gebied meer: P. Mortier te Amsterdam gaf in 1704 uit „Nouveau théâtre

Afbeelding uit W. Schouten, „Oost-Indische Voyagie”. Amst., 1676. (Kaap de Goede Hoop).

d'Italie”, 4 dln. in folio; J. van Braam te Dordrecht, in 1724, Valentijn's „Oud en Nieuw Oost-Indien”, 5 deelen in folio, met platen en kaarten; B. Lakeman te Amsterdam, in 1725, Labat, „Reizen naar de Fransche eilanden van Amerika”, 4 deelen in kwarto met platen en kaarten; I. Tirion te Amsterdam, in 1729, „Hedendaagsche Histoire of Tegenwoordige Staat van alle volkeren”, 43 dln. met platen; P. de Hondt te Amsterdam, in 1747, Prevost, „Beschrijving der Reizen”, enz., 21 deelen met platen en kaarten; A. Blussé te Dordrecht, in 1766, De la Porte, „De nieuwe Reiziger, of Beschrijving van de oude en nieuwe Werelt,” 32 dln.; van der Plaats te Harlingen, in 1784, „Nederlandsche Reizen ter bevordering van den Koophandel”, 14 dln. met platen, enz. enz.

Bleven de in de Nederlandsche taal geschreven reizen in dien tijd binnen de landpalen, anders was het met onze zeekaarten en atlassen, waarvoor Holland in de 17de eeuw zulk een wereldberoemdheid kreeg. In den beginne werden de zeekaarten veelal op last van de lands- en provinciale regeeringen, vooral ook van die van Amsterdam, vervaardigd, maar later gingen deze meestal van staatswege beschermde ondernemingen over in handen van kaartenmakers of uitgevers. Toen werd de kaarthandel in 't algemeen en de handel

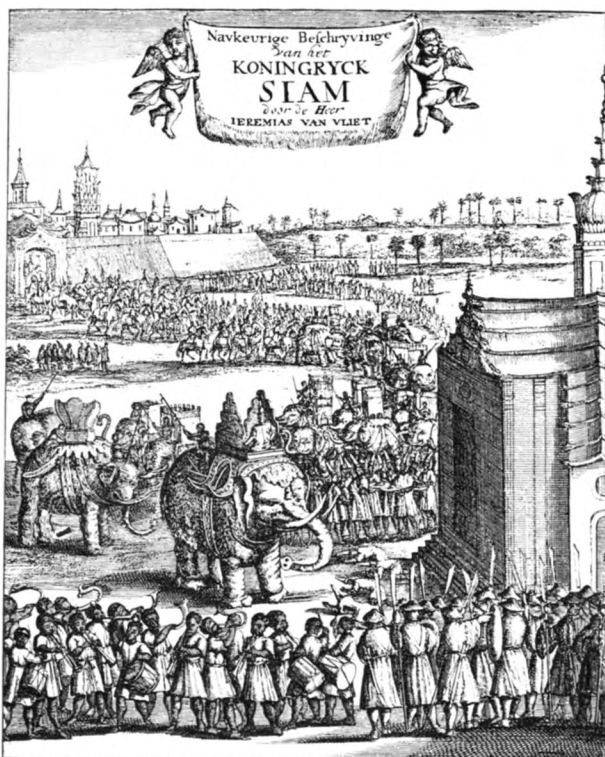

Afbeelding uit J. Nieuhof, „Zee- en lantreise door Oost-Indië”. Amst., 1682.

in zeevaartkundige werken in 't bijzonder een zeer bloeiende tak van nijverheid. Te Amsterdam alleen vond men in de 17de eeuw een groot aantal winkels, waar bepaaldelijk dergelijke kaarten en atlassen te koop waren en die dit door hun uithangborden, zooals „In de Caertwinkel”, „In de vergulde Sonnewijser”, „In de Lootsman”, „In Sansons Atlas”, „In de Pascaert” enz. te kennen gaven. De meeste houders van deze uithangborden waren winkeliers, enkelen groothandelaars, uitgevers, wetenschappelijke aardrijks- en zeevaartkundigen, zooals Hondius, Janssonius, Blaeu, Colom, Joh. van Keulen, Ottens e. a., die als zelfstandige bewerkers van hun „Caert-tresoor”, „Zee-

spiegel", „De Vyerighe Colom", „Licht der Zeevaart", enz. tot wegwijzers gediend hebben van onze vroegere zeevaarders.

Niet, minder hoog nog dan onze zeekaarten stonden aangeschreven de landkaart- en stedeboeken, op het gebied waarvan de firma's Blaeu, Janssonius, J. Aertz Colom en later Covens en Mortier, F. Halma, P. Schenk e. a. zooveel voortreffelijks geleverd hebben. Op de buitenlandsche missen hadden deze kaartboeken den voorrang boven alle andere. De atlassen en

TOT LEIDEN BY FREDERICK HARINCK A. 1692.

Titel eener oude reisbeschrijving van Siam, door Jer. van Vliet. Leiden, 1692.

stedeboeken van Blaeu waren wegens hun kostbare en artistieke uitvoering niet alleen toen ter tijde een begeerlijk bezit voor ieder, die er een bibliotheek van eenige beteekenis op nahield, maar nog heden ten dage worden fraaie en goed bewaarde exemplaren met hooge prijzen betaald.

Naast de reisbeschrijvingen en kaartboeken beslaan onze stedebeschrijvingen en kronieken een waardige plaats. Zij hebben een nauwgezet bibliograaf gevonden in Wouter Nijhoff, die in zijn „Bibliographie der Noord-

Nederlandsche plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18de eeuw" er een even voortreffelijk overzicht van geeft als Tiele van de eerstgenoemde. Daaruit blijkt, dat haast elke stad van eenige beteekenis de hare heeft, sommige veel meer dan één. Zij bevatten tal van platen, meestal fraaie kopergravures en aan het uiterlijk werd veel zorg besteed. De gemeentekas had er haar

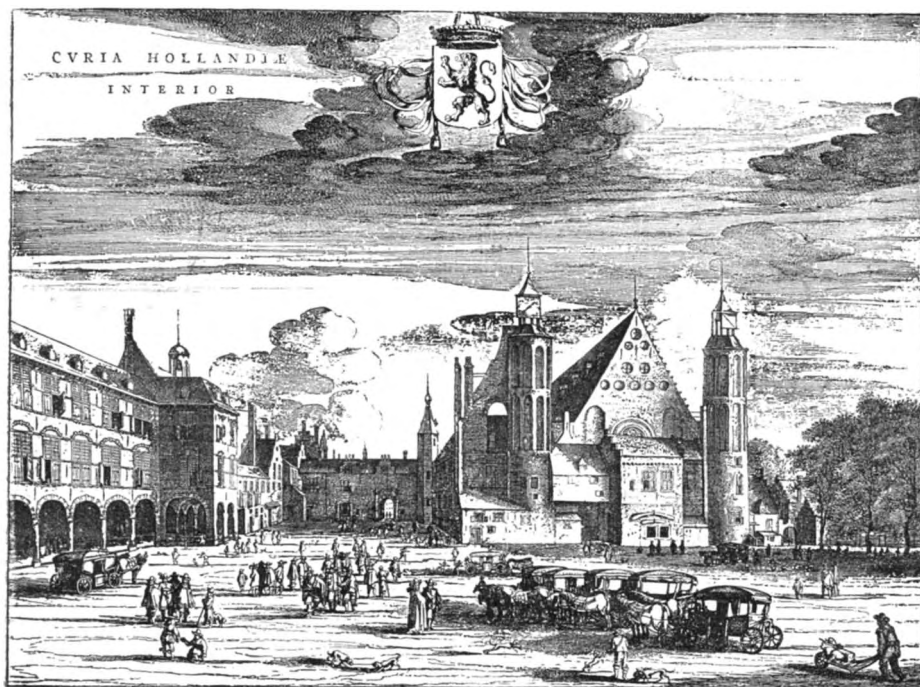

Afbeelding uit Blaeu, „Het Licht der Zeevaart”. Amst., 1620.

geldelijke toelaag veelal zeer mild voor over, en de burgers wilden ze althans van hun eigen stad bezitten. Een zich daarbij aansluitende rubriek vormen de Arkadia's, of beschrijvingen en afbeeldingen van enkele om hun natuurschoon of vruchtbaarheid geroemde streken van ons land, de gezichten van heerlijkheden, kasteelen of buitenplaatsen, waaronder vooral uitmunten de in

de 18de eeuw onder de rijke patriciërs zoo zeer gezochte plaatwerken van A. Rademaker, „Hollands Arcadia of de vermaarde rivier Den Amstel”, 1730; Id., „Hollands Tempe verherelijkt” (1730); Id., „Spiegel van Amsterdams Zomervreugd” (1730); M. Brouerius van Nidek, „Het verheerlijkt Watergraafs- of Diemermeer”, 1725; Id., „Het zegepralend Kennemerland; „De zegenpraalende Vecht”, 1719; „De Vechtstroom van Utrecht tot Muiden verheerlijkt door 100 gezichten”, enz., enz.

Wij zullen nu nog eenige kostbare of merkwaardige uitgaven op verschillend

Afbeelding uit Blaeu, „Tooneel der Vereenighde Nederlanden”. (Groot Stedenboek). Amst., 1649.
(Het Binnenhof te 's-Gravenhage).

gebied vermelden, die ook nu nog wel op de boekenmarkt voorkomen en dan steeds een goeden prijs kunnen bedingen.

Bij de opsomming der uitgaven van de firma J. C. Sepp & Zoon te Amsterdam in ons tweede hoofdstuk, noemden wij reeds eenige der voornaamste natuurhistorische prachtwerken. Op dit gebied is het in 't oog loopend, welke kapitale werken er in 't licht kwamen, terwijl kleine handboeken en geschriften over hiertoe behoorende onderwerpen bijna in het geheel niet gevonden worden. De smaak daarvoor had zich bij het groote publiek nog niet geopenbaard; maar de boekhandel werd tot het ondernemen van die grootsche plaatwerken

in staat gesteld bijna alleen door de bijdragen uit de rijke beurzen der kooplui, die dergelijke boeken kochten, veel meer als voorwerpen van pronkerige weelde, dan uit wetenschappelijke voorliefde. Wij noemen nog met vermelding van hun prijs bij uitgaaf: A. Seba, „Kabinet van Natuurlijke zeldzaamheden”, 4 dln. met platen, f200.—; Natuurlijke Historie der Versteeningen”, 4 dln. met platen f216.—; A. J. Rözel van Rozenhoff, „Natuurlijke Historie der Insecten”, 4 dln. met platen, f200.—; G. E. Rumphius, „Kruidboek van Amboina”,

Afbeelding uit Pontanus, „Historische Beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam”. Amst., 1614.

8 dln. met platen f 100.— en zijn „Amboinsche Rariteitkamer”; J. W. Weyman, „Kruidkundig Woordenboek”, met de beschrijving van prof. Burman, 8 dln. met platen, f185.—; Buffon en Daubanton, „Natuurlijke Historie”, 17 dln. met platen, f140.—; W. van Ranouw, „Kabinet van Natuurlijke Historie”, 9 dln.; dit werk was zoo gezocht, dat er een derde druk van verscheen. Zeer merkwaardig zijn ook de boeken van Maria Sibilla Merian, een boekverkoopersdochter uit Frankfort, die zich metterwoon naar ons land verplaatste. Zij was even talentvol schilderes als beoefenares van de wetenschap der natuur. Aan die beide eigenschappen hebben wij te danken haar voortreffelijke werken „Over de Surinaamsche Insecten”, „Over de Gedaanteverwisseling der Insecten”, „Der Rupsen begin en verandering”, alle met verwonderlijk

schoone afbeeldingen. De tekst van haar boeken werd in het Latijn en in andere talen overgebracht. Een waar prachtwerk was ook Van Rheede tot Drakenstein's „Malabaarsche Kruithof, vervattende het raarste slagh van allerley soorten van Planten, die in het Koninkrijk van Malabar worden gevonden”, uitmakende de twee eerste deelen van het oorspronkelijk werk „Hortus Indicus Malabaricus”, 12 dln. folio, met eenige honderden platen.

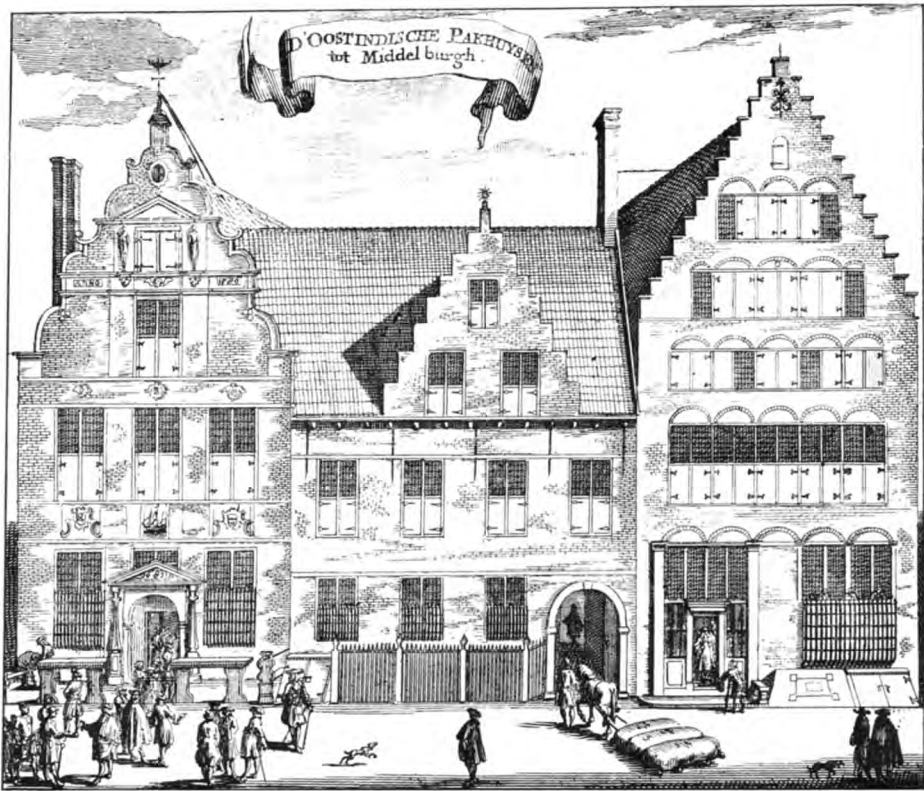
Kostbare prachtwerken op ander gebied waren: A. Moubach, „Gods-

Afbeelding uit: „Chronijk van de vermaarde Zee en koopstadt Hoorn” [door F. Rijp]. Hoorn, 1706.

dienstpligten van alle volkeren”, 6 dln. (f 100.—). Moubach was van dit veelgezochte boek, dat oorspronkelijk in het Fransch verscheen, alleen de vertaler. Hij bracht er des te grooter aantrekkelijkheid aan toe door de fraaie platen van Picard. Het kostbare boek verscheen voor rekening van drie uitgevers, die binnen korten tijd de oplaag van 550 exemplaren uitverkochten. Voorts: Henry en Stakhouse, „Verklaring van den Bijbel” in 48 dln. (f 174.—); „Algemeene historie”, vertaald door Westerbaen, 26 dln, met 60 kaarten

(f 138.—). Onder de merkwaardige boeken, die ook tegenwoordig nog gezocht zijn, noemen wij: het „Groot Tafereel der dwaasheid” (plaatwerk over den actiehandel); Jan van der Heiden's werk over de door hem uitgevonden brandspuit; de oude Martelaarsboeken met kopergravures; de oorspronkelijke uitgaven van: Trommius, „Concordantie des Bijbels”, waarvan de 1ste druk in 1685 verscheen en die den schrijver 28 jaren arbeid gekost moet hebben;

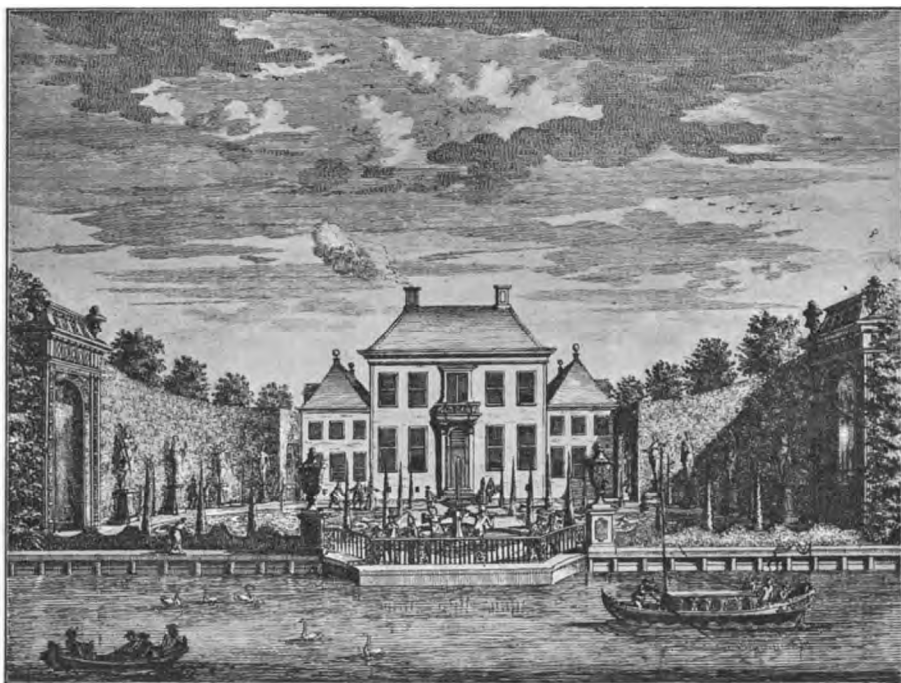

Abbeelding uit M. Smallegange, „Nieuwe Cronyk van Zeeland”. Middelb., 1696.

Christiaan Huygens' werken, vooral zijn „Horologium oscillatorium”; Simon Stevin's wiskundige werken; van Leeuwenhoek en Swammerdam's natuurkundige werken; de levens onzer schilders door K. van Mander (1603), C. de Bie (1662), A. Houbraken (1739), J. Campo Weijerman (1747), J. van Gool (1750); Gerard de Lairese's „Groot Schilderboek”, Jan van de Velde's „Spiegel der Schrijfconste”, van Campen, „Beschrijving en afbeelding van het Stadhuis te Amsterdam”, Quellinus, „Statuen van het Stadhuis te

Amsterdam", „Architectuur" van Hendrik de Keyzer; J. Bosboom, „Architectuur van de vijf Kolonnen", „Architectuur" van Vingboom, van Scammozzi, van Vignola, van v. Nooten enz.; de historische werken van v. Meteren, Bor, Hooft, Hugo de Groot, S. van Leeuwen, Gerard Brandt, enz. Op het gebied van munt- en penningkunde worden nog steeds gewaardeerd: G. van Loon's „Nederlandsche historiepenningen" en Verkade's „Muntboek".

De uitvoering in druk, papier, platen en banden van de meeste der opgenoemde werken was onbekrompen, degelijk en veelal fraai te noemen, zoodat

Afbeelding uit „De zegenpraalende Vecht". Amst., 1719.

daaruit blijkt, dat onze voorouders toch ook het uiterlijk allesbehalve verwaarloosden en zij de boeken niet enkel om hun inhoud maar ook wel degelijk uit liefhebberij of voor den pronk bijeenbrachten. Aanzienlijke en vermogende burgers toch vonden zich om hun naam en stand verplicht in een der vertrekken van hun deftige woningen een bibliotheek er op na te houden, voorzien van statige folianten, kwartijnen, fraaie banden, globes en instrumenten, die bij velen als parade-voorwerpen nimmer van hun plaats kwamen, maar niettemin aan den bezitter er van een zekeren glans van voornaamheid bijzetten. Door deze patriciërs werden boeken meer gekocht

om hun kostbaarheid of zeldzaamheid dan om hun innerlijke waarde; zij verzamelden even gretig manuscripten en wiegedrukken, als uitverkochte pamfletten en liedboekskens. De wetenschap profiteerde direct maar weinig van deze liefhebbers; voor de boekverkoopers dier dagen waren zij echter goud waard. Ook is het aan hun verzamel- en behoudzucht te danken, dat er nog zulk een groot aantal dier boeken voor het nageslacht bewaard is gebleven. Te betreuren blijft het, dat latere onverschilligheid, in het begin der 19de eeuw, ook al ten gevolge van de ongunst der tijden, oorzaak is geweest, dat zoo vele van onze fraaiste en merkwaardigste boeken in zee geworpen werden of naar Engeland zijn gegaan en voor den handel en de wetenschap als verloren zijn te beschouwen.

Van het eerste was Napoleon de oorzaak, die door het continentale stelsel alle handel met Engeland verboden had en dus allen uitvoer derwaarts en invoer van daar weerde. Enkele groote handelshuizen wisten echter van de regeering een zoogenaamde *license* te verkrijgen, n.l. een verlof om van sommige waren voor een gelijk bedrag in te voeren als er aan andere goederen uitgevoerd werd. Ten einde nu die zaak zoo winstgevend mogelijk te doen zijn, was het raadzaam hoge facturen voor weinig waarde te maken, en alzoo des te meer van de zoo gewenschte koloniale en andere waren te kunnen invoeren. De groothandelaars kochten dan bij den boekhandel voor geringen prijs groote seriën van boeken, factureerden ze tot de oorspronkelijke uitgaafsprijzen en lieten ze, buitengaats gekomen, in zee werpen, om ruimte te maken voor den gewenschten invoer. Op die wijze is toen menig exemplaar van de later zoo zeldzame „Acta Sanctorum”, 53 deelen folio en ook van het „Groot Placcaatboek”, 10 dln. folio (die men voor *f* 20 kocht en voor *f* 775 bij uitvoer factureerde), in zee geworpen, maar ook andere boeken zijn bij scheepsladingen verdwenen.

Na den val van dit stelsel door de nederlaag van Napoleon in 1815 kwamen de Engelschen in menigte herwaarts om oude en zeldzame boeken en handschriften machtig te worden; welke zucht door de veilingen van Roxburghe en anderen in 1812 en 1813 was opgewekt. De prijzen der oude boeken waren juist door die veilingen enorm gestegen; de invoer van boeken, die men begeerde, was langen tijd gestaakt geweest (want de winst van een *license* zou te gering geweest zijn, zoo men daarvoor classici gekocht en ingevoerd had); — men hongerde en dorstte in Engeland naar boeken en handschriften, en aan de overzijde, hier, lag dat beloofde land, waar alles wat voor een bibliophiel of geleerde slechts begeerlijk kon wezen, nog te krijgen was: in elke stad, overal particuliere bibliotheken, overvulde magazijnen, tegen lage prijzen! Wat wonder, dat Engelsche boekverkoopers en boekenliefhebbers in aantal hierheen kwamen! Boekhandelaars als Longman, Bohn, Deighton, Cochrane en Baynes bezochten vijf tot tien malen 'sjaars ons land; de boeken door hen op onze aucties gekocht, waren dikwijls reeds met winst afgezet, eer ze ter plaatse waren. De belangrijke veilingen van Musschenbroek, Te Water en Meerman, die alle in 1824 plaats hadden, werden belangrijk door deze koopers gesteund. Bij de veiling van Meerman

combineerden alle Engelsche boekverkoopers zich met elkander, kochten te zamen voor vele duizenden guldens en hielden later te Londen een auctie, die duizenden ponden winst opleverde.

Deze stroom van Engelsche bezoekers heeft geduurd van 1815 tot 1840 of daaromtrent. Wat is er in die jaren, bij den overvloed van boeken en kunstwerken en bij het gemis aan belangstelling en slapenden kunstzin te onzent, niet weggevoerd! Na de omwenteling van 1813 was men hier meer dan ooit vaderlandsch gezind; de dichters van dien tijd (nu geheel vergeten) waren aan de orde van den dag; die uit de 15de, 16de en 17de eeuw werden niet geacht en toen voor weinig geld van de hand gedaan, wat nien nu vruchteloos met goud zou willen betalen ¹⁾.

Wij willen aan het slot van ons overzicht nog even stilstaan bij de aucties, die hier te lande altijd zulk een belangrijk deel uitmaakten van den boekhandel en meer in het bijzonder invloed uitoefenden op de prijzen der oudere en zeldzame werken. Een der eerste publieke boekverkoopingen, die met zekerheid vermeld kunnen worden, is die van de bibliotheek van Marnix van St. Aldegonde, gehouden te Leiden in 1599. Voorts vinden wij in „De Navorscher” 1870 nog melding gemaakt van de auctie der bibliotheek van Arminius in 1610, waarvan de catalogus opgemaakt zou zijn door Prof. P. Bertius. In datzelfde jaar kwamen ook nog in veiling de bibliotheken van Car. Clusius, Ad. Junius, Bonav. Vulcanius, in 1617 die van Canterus, in 1630 van Janus Rutgers, in 1641 van Gomarus: een opmerkelijk verschijnsel in een tijd, die nog betrekkelijk arm aan boeken was. De heer J. G. Frederiks deelt in een belangrijke studie ²⁾ over de veilingen der bibliotheken van Chr. Porret (1628), Joh. Thysius († 1653), den Raadpensionaris Pauw (1654), Scriverius (1653), Professor Golius (1668) en Corn. Nicolai (1698) een aantal bijzonderheden mede over de daarop voorkomende boeken en andere soms zeer curieuse zaken.

De aucties, waar het vermaarde bibliotheken betrof, waren in den beginne in goede handen. Zij hadden altoos plaats in academie- of hoofdsteden en werden bestuurd door de meest bekwame boekverkoopers, die wisten wat zij verkochten, zooals b. v. te Leiden de Elseviers en later P. van der Aa en S. & J. Luchtmans, te Amsterdam Wetstein. Wanneer de boeken uit een beroemde nalatenschap voortkwamen, maakten de verkoopers het zich ten plicht, evenals het in hun eigen voordeel was, om den catalogus binnen- en buitenslands zooveel mogelijk bekend te maken. Tot een voorbeeld worde hier aangehaald de aankondiging van den verkoop op 26 September 1701 van de bibliotheek van Constantijn Huygens Jr., overleden 1697:

„Maandag den 26 September zal tot Leyden door Pieter en Boudewijn van der Aa, Boekverkoopers, verkocht worden d'uytmuntende, considerable en

¹⁾ Fred. Muller, Bibliographie, in „Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel”. Ie deel. Amst., 1884. 8o.

²⁾ J. G. Frederiks, Belangrijke auctiën in vroeger tijd, in „Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel”. 5de deel. Amst., 1895. 8o.

seer vermaerde Bibliotheek van de Heer Constantijn Huygens, Heere van Zuylichem, in syn leven Secretaris van Zijn Koninkl. Majesteyt van Groot-Brittannien: bestaande in d'uytnemenste verzameling van alderhande curieuse en rare Boeken in alle Faculteiten en Talen, die oyt bij malkander vergadert zijn. — De catalogen sullen in weinig dagen in alle Landen en Steden te bekomen zijn.” — De juiste adressen waar de Huygens' catalogen buitenslands te krijgen waren, kunnen wij niet opgeven, maar dat deze verzending door de auctionnarissen toch geen grootspraak was, blijkt uit een andere aankondiging van tien jaar later:

„Maandag den 19 October 1711 zal Pieter Husson, Boekverkooper in 's Gravenhage, verkopen de zeer deftige Bibliotheca Carllsoniana, in alle Taalen en Wetenschappen. De catalogus is te bekomen t' Amsterdam bij Wetstein, Humbert en Oosterwijck; Haarlem, van Kessel; Leyden, P. van der Aa; Gouda, Kloppenburg; Rotterdam, Fritsch, Bohm en B. Bos; Alckmaer, Welham; Utrecht, van de Water; Arnhem, Smits; Leeuwarden, F. Halma; Franeker, W. Blaeck; Groningen, Barlinkhof; Hamburg, I. Moulies; Antwerpen, Wed. Huyssens; Brussel, Fritsch; Doornick, Vincent; Rijssel, Pourché; Parijs, J. Estienne; Londen, J. Vaillant en P. de Varaume; Leipzig, Fritsch; Frankfurt, P. Knoch; Hannover, Forster, enz.

In de 18de eeuw, toen de handel in klassieke boeken gaandeweg verliep en de deftige bibliotheken meer plachten over te gaan van vader op zoon, verloren de aucties veel aan beteekenis, hoewel het aantal er niet op verminderde. Uit de aantekeningen van het boekverkoopersgilde te Amsterdam, uit het begin der 18de eeuw, blijkt, dat er geen week voorbijging, waarin niet een verkooping gehouden werd van boeken, door Amsterdamsche ingezetenen van onderscheiden stand nagelaten. Daar deze aucties door ieder boekverkooper, die daarvoor toestemming van het gildebestuur kon krijgen, gehouden werden, behoeft het geen betoog, dat van eenige wetenschappelijke behandeling haast geen sprake meer kon zijn. Zij ontvaardden dan ook hoe langer hoe meer in gewone boelhuisverkoopingen, de enkele belangrijke te Amsterdam en in de academiesteden uitgezonderd. Wanneer men een catalogus van een zestig jaar geleden in handen krijgt en dien met een, door onze tegenwoordige antiquaren opgemaakt, vergelijkt, dan valt al aanstonds het verschil in 't oog.

Indien er van eenige systematische rangschikking der boeken sprake is, dan vindt men enkel een indeeling naar de faculteiten, waarbij de theologie de eerste plaats bekleedde; maar met of zonder onderscheiding naar den inhoud, in al die catalogussen vindt men de groepeerings naar het formaat. Eerst kwamen de werken in folio, dan de kwarto's, vervolgens de octavo's en eindelijk de nog kleinere formaten. Omstreeks 1850 kwam daarin verbetering evenals in het geheele auctie-wezen, toen de antiquaarhandel zich hier te lande meer tot een zelfstandigen tak van den boekhandel ontwikkelde en uit handen van vele onbevoegden overging in die van letterkundig en wetenschappelijk goed geschoolde mannen.

Na al het meegedeelde in dit hoofdstuk, zal het wel geen betoog behoeven, dat de uiterlijke toestand, waarin een al of niet fraai gebonden, doch gezocht boek zich bevindt, veel invloed heeft op zijn geldswaarde. Waterkringen en vuile vlekken, wormsteken, mot- en muizebeten kunnen een werk van waarde zeer in den prijs benadeelen. Het herstellen van beschadigde exemplaren, het reinigen van vlekken, het doen verdwijnen van op den titel misplaatste inktstempels wordt daarom, vooral in Frankrijk en Engeland, als uitvloeisel der boekenliefhebberij, op ruime schaal in practijk gebracht en meestal met goed gevolg. Om daarover hier in nadere bijzonderheden te treden, zou ons te ver leiden; wij meenen te kunnen volstaan met de verwijzing naar een paar werkjes van A. Bonnardot, getiteld: „Essai sur l'art de restaurer les estampes et les livres”, etc. 2de édit. Paris, 1858, en als vervolg daarop: „De la réparation des vieilles reliures”. Paris, 1858, 8°.

B. Boekbeschrijving.

I. Algemeene beschouwingen.

Ofschoon de aangewezen en zekerste weg tot het opdoen van degelijke boekenkennis steeds zal zijn het zien van en de gedurige omgang met boeken, zoo is dit middel toch onuitvoerbaar voor het verkrijgen eener zoo uitgebreid mogelijke bekendheid met de literatuur, wegens den grooten omvang, dien deze bij de meeste volken heeft verkregen. Hierin nu komt de boekbeschrijving, of bibliographie in de eigenlijke beteekenis van het woord, te hulp. Deze levert om zoo te zeggen de fundamenteën, waarop het gebouw der letterkundige geschiedenis wordt opgetrokken. Zij vormt tevens den draad, die ons leidt door den doolhof der tallooze geschriften, waarvan de massa nog elken dag vermeerdert, daar de wetenschappen in de drukpers een werktuig hebben gevonden, dat in snelheid en hoeveelheid van productie bijna de gedachten evenaart. Kortom, de bibliographie is de universeele taal tusschen boekverkoopers en geleerden uit alle oorden der wetenschappelijke en letterkundige wereld.

Haar doel is het letterkundig onderzoek te vergemakkelijken; om dus op practische wijze aan de behoeften van dat onderzoek te voldoen, moet zij de voorhanden bouwstoffen telkens opnieuw verwerken. Zij gaat daarbij in de wijze van behandeling verschillend te werk: men kan de bibliographieën tot drie hoofdsorten brengen, n. l. 1° die alleen de geschriften van bepaalde tijdvakken behandelen, 2° die zich tot enkele landen of talen bepalen (nationale bibliographieën) en 3° die inlichting geven over de letterkunde eener afzonderlijke wetenschap, een enkel onderdeel daarvan of zelfs over een bepaald onderwerp of persoon. Naast deze verschillen, die de stof en den inhoud der beschrijving betreffen, komen nog andere, die ontstaan door de onderscheidene methodes, gevolgd bij de beschrijving. Wordt bij de eene de alphabetische of de chronologische volgorde gekozen, bij andere wordt de voorkeur gegeven aan systematische indeeling. Sommige bevatten niets dan titels, andere daarentegen een critiek; deze geven alleen het belangrijkste, gene maken aanspraak op volledigheid.

De algemeene bibliographieën, waartoe meest de sub. 1 en 2 genoemde soorten behooren, zijn voornamelijk bestemd ten dienste van den boekhandel, doch kunnen geen wezenlijke diensten aan de geleerden en specialiteiten bewijzen, althans niet, wanneer er geen systematische overzichten aan toegevoegd zijn. Immers, men kan van een meer of minder uitgebreide algemeene bibliographie niet anders eischen, dan dat zij bevatte een nauwkeurige lijst van boeken, met vermelding van uitgevers en prijzen. Dit is niet het geval met een speciale bibliographie, die een hoogere bestemming heeft. Het voornaamste doel van deze laatste moet zijn om tot gids te dienen bij wetenschappelijke studiën, en het is niet voldoende, dat zij opheldering geeft omtrent het bestaan van een boek, maar bovenal wordt

vereischt, dat zij wijst op zijn belangrijkheid en beteekenis naar den inhoud. Zeker is het al veel waard een catalogus van werken, handelende over één wetenschap of onderwerp, ter hand te kunnen nemen, maar de werkelijk verdienstelijke speciale bibliographieën zijn de beredeneerde, waarin men gewaar wordt, dat dit of dat boek goed is en een ander geen dienst kan bewijzen, dat het ééne oorspronkelijken arbeid levert en het andere een meer of minder geslaagde compilatie is, zonder dat men die ondervinding zelf behoeft op te doen. Het is duidelijk, dat om een bibliographie saam te stellen, die van geen enkele omschrijvende of aanmerkende noot voorzien is, men slechts een nauwkeurig afschrijver en geduldig verzamelaar van titels behoeft te zijn; daarentegen moet men, om een beredeneerde bibliographische monographie naar eisch te bewerken, geheel op de hoogte zijn van het onderwerp, dat men zich voorstelt te behandelen. Zulk een werk wordt een soort letterkundige geschiedenis en kan der wetenschap veel diensten bewijzen.

Waarde en beteekenis verkreeg de boekbeschrijving natuurlijk eerst na de uitvinding der boekdrukkunst, toen de vermeerdering van boeken sneller plaats vond; haar tegenwoordige hoogte dankt de bibliographie aan de steeds vermeerderende productie. In de middeleeuwen was er geen behoefte aan een beschrijving der geschriften; zij waren kostbaar en moeilijk te raadplegen. De geleerde stelde bij zijn studie zich tevreden en moest zich vergenoegen met een klein aantal werken. Zij hadden alle bovendien niet eens een nauwkeurig gestelden titel, die nog soms willekeurig werd gewijzigd, en slechts weinig werken boezemden zooveel algemeen belang in, dat zij onder een vasten naam bekend waren. De toestand der bibliographie te dien tijde blijkt alleen uit een klein aantal bewaard gebleven bibliotheek-catalogussen en inventarissen, welke het bovenstaande staven. Gedeelten uit de werken van een schrijver werden eenvoudig met zijn naam aangeduid, zelfs met een onnauwkeurige of valsche aanwijzing er van. Bij verscheidenheid van inhoud bepaalde men zich soms tot vermelding van het eerste stuk, enkel gevolgd door de bijvoeging: *cum multis aliis*. Eenige verbetering was het reeds, dat men in inventarissen van uitgebreide boekerijen, toebehoorende aan voorname boekenliefhebbers, den lettervorm (*lettre de court*, *lettre ronde*, *lettre batarde*, *in litera parisina* enz.) of het gebezigde materiaal (*in pergameno*, *in papyro*) aanwees ter onderscheiding der verschillende exemplaren, of wel aanhaalde de eerste woorden van het eerste vel of eerste blad, alsmede het slot van het boek, en er een omschrijving aan toevoegde van den band, die dikwijls meer ruimte besloeg dan het opschrift van het werk. Aan een overzichtgevende stelselmatige indeeling werd bijkans niet gedacht; een „*item*” vormde den overgang van het eene werk op het andere, meest zelfs zonder een nieuwen regel te beginnen. Verschil in formaat werd niet aangeduid; een enkele maal vindt men de opgaaf: *in magno* of *in parvo volumine*.

De eerste gedenkstukken der bibliographie na de uitvinding der boekdrukkunst zijn gedrukte boekhandelaars-magazijn-catalogussen; zij munten niet boven haar voorgangers uit. Moeilijk valt het uit die catalogussen de be-

doelde werken te herkennen, en eerst Anton Koburger te Neurenberg leverde een eerste proeve van stelselmatige indeeling. Te beginnen met 1520 ontmoeten wij daarna weder voorbeelden van gedrukte boekbeschrijvingen in de fondslijsten van drukkers en boekhandelaars. Daarin zijn reeds sporen van een zuiverder opvatting te vinden, doch eenheid van bewerking ontbreekt nog geheel. Doorgaans straalt er een streven in door naar indeeling volgens de faculteiten, voorafgegaan door een splitsing in Latijnsche en andere werken. De rangschikking, voor zoover die althans is te bespeuren, wordt gevormd door de alphabetische volgorde der voornamen van de schrijvers; de vermelding van jaartal en formaat wordt meest onnoodig geoordeeld, de prijzen in het geheel niet opgegeven en de titels zelve veelal zeer kort of geheel verminkt aangehaald. Het gebruik der voornamen als aanwijzingswoord hield nog lang stand; de redenen hiervan zullen wel zijn dat geslachtsnamen nog niet overal bekend waren, de meeste geleerden zich nog naar hun geboorteplaats noemden, of aan hun namen een Latijnschen uitgang gaven. Omstreeks 1560 begon men ten gevolge van de vermeerdering der uitgaven, behalve de vroegere aanwijzingen, de plaats van uitgave en het formaat, daarna den naam van den uitgever bij te voegen; de titels werden nauwkeuriger wedergegeven en een stelselmatige rangschikking met beter gevolg beproefd.

Het verschijnen van den zoogenaamden *Messkatalog*, die in 1564 het eerst door Georg Willer te Augsburg werd vervaardigd en waarin de titels opgenomen waren van alle boeken, die in dat jaar op de Frankforter Mis werden gebracht, mag als een belangrijk tijdstip in de geschiedenis der bibliographie worden aangemerkt. Nadat Willer gedurende verscheidene jaren dien arbeid herhaald had en door anderen gevolgd werd, nam in 1598 de stedelijke raad van Frankfort de uitgave van den *Messkatalog* op zich, het ieder ander boekverkooper verbiedende, dergelijken catalogus uit te geven. De bestaande 30 jaargangen echter werden door den boekverkooper Basse te Frankfort tot één gesmolten en als één boekenlijst uitgegeven. Dit voorbeeld vond navolging en spoedig daarna verschenen er min of meer uitvoerige lijsten van H. Grosse te Leipzig (1600), Cless (1602) en G. Draudius te Frankfort (1611 en 1625)¹⁾ en van Elsevier te Leiden (1628).

In den loop der 17de eeuw groeide het aantal bibliographische uitgaven meer en meer aan. Zij gingen reeds, vooral de speciale bibliographieën, uit de handen der boekhandelaars in die der geleerden over. Voorbeelden van meer wetenschappelijke bewerking zijn o. a. de catalogussen van Cornelis van Beughem²⁾, bediende, eerst bij Blaeu, later bij van Waesberghe, en van den Parijschen boekhandelaar Gabriel Martin; de laatste bewerkt volgens het

¹⁾ De *Catalogus officinalis* van Draudius bevat ook de toen ter Frankforter markt gebrachte Hollandsche boeken en kan daardoor onder de bronnen voor de Nederlandsche bibliographie geteld worden.

²⁾ Van v. Beughem bezitten wij een „Bibliographia juridica et politica”, 1680; „Bibliographia medica et physica”, 1681; „Gallia erudita, critica et experimentalis”, 1683; „Bibliographia historica”, 1685; „Bibliographia mathematica”, 1688; „Incunabula typographiae”, 1688; „Apparatus ad historiam litterariam”, 1680–1710, 5 vol. — alle bij Waesberghe gedrukt en in 12° formaat uitgegeven.

systeem, dat in 1706 het eerst gebruikt werd door Prosper Marchand en, bekend onder den naam van *Système des libraires de Paris*, nog steeds den grondslag vormt van de in Frankrijk gebezigde. In navolging van de catalogussen der Elseviers was ook de vermelding van prijzen in zwang gekomen. Het aangroeiend getal boekhandelaars-catalogussen bepaalde zich evenwel bijna uitsluitend tot alphabetische fondslijsten en magazijn-catalogussen, alhoewel in de afzonderlijke plaatsing van romans en tooneelwerken, vaak ook van taalkundige werken, leesboeken, enz. toch een zekere neiging tot stelselmatige verdeeling doorstraalde.

Een belangrijke schrede tot het verkrijgen van een zorgvuldiger boekbeschrijving was het streven naar een op meer wetenschappelijke basis berustende inrichting der boekerijen, en de zich baanbrekende liefhebberij voor de eerste werken der boekdrukkunst. Hun waardeering en zeldzaamheid gaven aanleiding tot een nauwkeurige vermelding en beschrijving, die goede vruchten afwierp voor de bibliographie in het algemeen. Daarenboven riep de algemeene liefhebberij voor boeken een groot aantal lijsten van zeldzame en gezochte boeken, alsmede beredeneerende en omschrijvende catalogussen in het leven, waarin soms met heel goedkoope geleerdheid wordt te pronk geloopt. Ook de uitsluitend voor den boekhandel dienende catalogussen konden aan de hoogere eischen van den tijd geen weerstand bieden en getuigen van den vooruitgang der bibliographie.

Van de landen die daartoe het meest hebben bijgedragen, behoort Frankrijk in de eerste plaats genoemd te worden. De liefde voor boeken en de bibliographie vonden daar reeds vanouds ijverige aanhangers. G. Martin en G. de Bure verhieven haar tot een wetenschap en J. Ch. Brunet leverde in zijn „Manuel du libraire et de l'amateur des livres” (1ste—5de uitgave, 1800 tot 1864, met Supplementen 1860—1880) een meesterstuk, waarin de kostbaarste gewrochten der letterkunde van alle tijden en volkeren zijn vermeld. Voorts hebben er A. A. Renouard, Quérard, Didot, Peignot, enz. de kennis der boeken ongemeen bevorderd, terwijl nu laatst Otto Lorenz en zijn opvolger D. Jordell in den „Catalogue de la librairie Française” een volledige alphabetische lijst met een voortreffelijk, op de wijze van een encyclopædie gerangschikt, systematisch register bezorgden van hetgeen de boekenmarkt in Frankrijk gedurende 1840—99 opleverde. Ook de het laatst in 1900 door H. le Soudier uitgegeven „Bibliographie française. Recueil de catalogues d'éditeurs français” is uitsluitend ten dienste van den boekhandel bestemd.

Engeland bezit behalve eenige werken over bepaalde gedeelten der Engelsche letterkunde in Lowndes, „Bibliographer's manual” (veel verbeterd uitgegeven door H. G. Bohn in 1864) een catalogus van veel merkwaardige, nuttige en zeldzame boeken, in Groot-Brittanië en Ierland in het licht gegeven. De alphabetische lijsten van Low, loopende over 1835—62, 1863—71, 1872—80, 1881—89, 1890—97 en 1898—1900 met de jaarlijksche vervolgen daarop, alsmede de jaarlijks verschijnende Whitaker's „Reference catalogue of current literature” vormen er de voornaamste hulpmiddelen voor den debitant in nieuwe boeken.

Van de Duitsche bibliografen noemen wij in de eerste plaats Ersch, die zoowel door zijn „Allgemeines Repertorium der Litteratur (1795 tot 1809)” als door zijn „Handbuch der deutschen Litteratur seit der Mitte des 18. Jahrhunderts” veel heeft gedaan voor de bibliographische wetenschap. Voorts heeft Ebert er een „Allgemein bibliographisches Lexicon” (Leipzig, 1821 tot 1830) gegeven en het „Allgem. Bücherlexicon der in Deutschland von 1700 an erschienenene Bücher” is er door W. Heinsius begonnen en door anderen voortgezet. Eindelijk zijn „Kayser's Bücherlexicon” (6 dln. met talrijke vervolgen) en voor het dagelijksch gebruik van den boekhandelaar de bibliographieën van Russell, Weissbach, Georg en Ost, maar vooral de halfjaarlijksche en vijfjaarlijksche catalogen van Hinrichs met hun dubbele registers van groot belang.

De Nederlandsche boekhandelaar heeft over de hulpmiddelen, die hem voor zijn literatuur over een groot aantal jaren ten dienste staan, geen reden tot klagen. Vooreerst bezit hij in een reeks van vijf aaneensluitende deelen de Alfabëtische naamlijsten van de boeken, die gedurende meer dan een eeuw in ons land zijn verschenen. Het begin dier reeks van vijf kwartijnen hebben wij te danken aan den Rotterdamschen boekverkooper R. Arrenberg, die het spoor en voorbeeld van zijn Leidschen collega Joh. van Abkoude gevolgd heeft. De laatste had samengesteld een „Naamregister van Nederduitsche boeken van 1640 tot 1741”, met drie aanhangsels tot 1753 loopende; Arrenberg gaf daarvan in 1788 een tweeden tot 1787 vermeederden en opnieuw voorzien druk, doch gelijk de titel: „Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zijnde Nederduitsche boeken enz.” aanduidt, zijn niet alle Hollandsche boeken hierin opgenomen en zelfs vele uit de vorige uitgaaf weggelaten.

De Vereeniging t. b. v. d. b. d. b. heeft de samenstelling van het 2de deel dier 4° reeks, nl. over 1790 tot 1832 aan den heer J. de Jong opgedragen en het zelf uitgegeven. Reeds in 1818 werd het voorstel tot zulk een werk gedaan; de heer Saakes, eigenaar van Arrenberg's Naamregister, die een dergelijk werk van 1800—'18 onderhanden had, verkocht toen aan de Vereeniging deze beide werken en het handschrift, waaraan de heer S. de Visser eenige jaren met het vervolgen is bezig geweest, totdat eindelijk de boekverkooper P. van Cleef te 's-Gravenhage het werk op zich genomen en met behulp van den heer J. de Jong ten einde heeft gebracht. De jaren 1788 en '89, die in de volgreëks schijnen te ontbreken, zijn zooveel mogelijk aangevuld. De drie latere deelen, n.l. van 1833 tot '49, 1850 tot '62 en van 1863 tot '75 zijn wij aan de energie van den Amsterdamschen uitgever C. L. Brinkman verschuldigd. Nadat deze in 1846 begonnen was zijn bekende jaarlijksche Naamlijsten uit te geven, waarvan zeker een 25-tal door hem zelf bewerkt zijn, ondernam hij in 1850 de samenstelling en uitgave der Alfabëtische Naamlijst over de verlopen 17 jaren, voegde daar achtereenvolgens tweemaal een deel over 13 jaren aan toe, het laatste vergezeld van een systematisch register over 1850—'75.

In de latere jaren bewerkte schrijver dezes een catalogus over het tijdvak 1850—1882, tweemaal gevolgd door een nieuw deel, de literatuur tot 1900

bevattende; bij elk dier deelen behoort een „Repertorium” dat in zijn eenvoudige rangschikking der onderwerpen voor het gebruik van den boekhandelaar doelmatiger is gebleken dan het bovengenoemde register met indeeling naar de wetenschappen. Voorts moet op hoogen prijs worden gesteld wat Frederik Muller, J. W. Holtrop, M. F. A. G. Campbell, P. A. Tiele, Martinus Nijhoff, J. L. Beijers, Louis D. Petit, E. W. Moes, J. H. W. Unger en m. a. voor de Nederlandsche bibliographie hebben gedaan en bij voortduring verrichten.

Na dit inleidend overzicht gaan wij over tot de beide voor de hand liggende hoofdafdeelingen der boekbeschrijving: de practijk en de systematische indeeling.

2. De practijk der boekbeschrijving.

Het beschrijven en catalogiseeren van boeken moge den oningewijde als iets betrekkelijk gemakkelijks voorkomen, toch zijn daarbij veel klippen, die slechts door langdurige oefening en ondervinding kunnen worden vermeden. Deze beide zaken alleen geven de onontbeerlijke vertrouwdheid en vastheid bij het werk; zij alleen geven een ijzeren, onwrikbare volharding, zoo noodig voor de dikwijls maar al te dorre en neerdrukkende bezigheid. Vroeger, toen bijna iedere boekhandelsfirma met langere of kortere tusschenpoozen fondslijsten of magazijncatalogussen uitgaf, had haast elk aankomend boekverkooper gelegenheid hierdoor zich in de practijk der samenstelling te oefenen. In het begin der vorige eeuw geraakte deze gewoonte in onbruik, en met haar verdween ook de gelegenheid tot oefenen. In den laatsten tijd evenwel is, door de veelvuldige vereeniging van den ouden met den gewonen boekhandel en door de toenemende belangrijkheid der openbare veilingen, een nieuwe bron voor die kennis ontsloten. Een nadere behandeling van dit onderwerp is dus om meer dan één reden gerechtvaardigd.

Een hoofdvereischte voor elken catalogus is de grootst mogelijke volledigheid in het kader van zijn plan, al blijft het volmaakte steeds onbereikbaar. Daarom is de grootste opmerkzaamheid en een gestadig woekeren met de voorhanden en bereikbare hulpbronnen aan te bevelen.¹⁾ Het ware te wenschen, dat steeds alle bibliographieën slechts naar de boeken zelf vervaardigd werden, dat dus het gebruik van en het overnemen uit vroegere catalogussen kon worden vermeden. Hierdoor toch wordt een aantal fouten mede overgenomen en als het ware vereeuwigd. Evenwel kan en zal dit slechts een vrome wensch blijven, waarvan de vervulling tot de onmogelijkheden behoort.

De volledigheid der nationale en hoofdzakelijk ten dienste van den boekhandel bewerkte bibliographieën is echter uit een ander oogpunt slechts betrekkelijk. Zij behooren slechts die werken op te nemen, welke de boek-

¹⁾ Bij de voor den handel dienende catalogussen hebben de uitgevers het in hun macht tot de gewenschte en nagejaagde volledigheid mee te werken. De basis voor onze uitgebreidere catalogussen vormen Brinkman's jaarlijksche, sedert 1896 door A. W. Sijthoff te Leiden uitgegeven, lijsten der nieuwe boeken, die naar de den uitgever of bewerker verstrekte opgaven, aangevuld door de lijsten in het Nieuwsblad voor den Boekhandel, worden samengesteld. Nalatigheid of het geheel verzuimen van de uitgevers in de opgaaf aan deze firma berokkent daarom niet alleen schade aan de debitanten en de boekenkopers, maar voornamelijk aan de uitgevers zelven.

verkoopster zich langs den gewonen handelsweg kan verschaffen. Geschriften derhalve, die niet in den handel of niet bestemd zijn om door tusschenkomst van den boekhandel aan den man te worden gebracht, zooals academische proefschriften, programma's van onderwijsinrichtingen, verslagen van plaatselijke genootschappen, tractaatjes (voor welker verspreiding de hulp van den boekhandel gewoonlijk niet wordt ingeroepen) en staatkundige nieuwsbladen behooren niet te worden opgenomen. Van de vermelding van alle deze heeft de boekverkoopster slechts weinig dienst te wachten, eerder verwarring te duchten. Het weglaten er van vormt tevens het kenmerkend verschil tusschen boekhandels- en wetenschappelijke catalogussen. Deze laatste moeten den navorscher het geheele letterkundige materiaal aanbieden.

Verder dient als hoofdregel bij het vervaardigen van catalogussen uiterste nauwgezetheid, tot zelfs op ondergeschikte en onbeduidend schijnende punten, streng en getrouw vasthouden aan de aangenomen behandelingswijze en het tot grondslag dienende ontwerp inachtgenomen te worden. Eenige kleingeestig schijnende schoolsheid kan den bibliograaf niet als een slechte hoedanigheid worden toegerekend. Het beoogde doel en de omvang van den catalogus moeten natuurlijk een schema van bewerking aan de hand geven.

De neer te schrijven titel behoort een zoo getrouw mogelijk begrip van het werk te geven, hij moet dus zoo volledig en nauwkeurig als het eenigszins kan worden vermeld. Soms zullen zich gevallen voordoen, die een afwijking van dezen regel rechtvaardigen, ja gebiedend eischen. Is b. v. de titel van een boek door den bewerkster of uitgever zoodanig gesteld, dat het beginwoord weinig zeggend is en geen verband aanwijst met den inhoud, terwijl uit den titel volgens den regel toch het hoofd- of, beter gezegd, aanwijzingswoord moet worden gekozen, en dus het opzoeken in den alphabetischen catalogus een woordelijke bekendheid er van zou vorderen, dan is een behoedzame wijziging in zijn schikking en het vooropstellen van den naam of de zaak, waarop het vooral aankomt geraden. B. v. bij titels als deze: „Van en naar Indië. *Valentijn's* 1ste en 2de uit- en thuisreis, voorafgegaan door *Busken Huet's* litterarisch-critische studie over François Valentijn, opnieuw uitgegeven door *A. W. Stelhagen*.” — „Specimen e literis orientalibus, cont. libros Geneseos sec. Arabicam Pentateuchi Samaritani versionem, quem ex tribus codd. ed. *A. Kuenen*.” Van den eersten titel is Valentijn het aanwijzingswoord, van den tweeden Pentateuchus.

De meest gebruikelijke schikking der titels is als volgt: eerst de geslachtsnaam van den schrijver, daarna zijn voornaam ¹⁾. Verdichte namen (pseudonimen) rangschikt men volgens die namen, indien deze niet geheel ongebruikelijke samenvoegingen vormen, zooals Prognosticus Trismegistus, Quos Ego, Vroolijke Frans, Broeder Jonathan, Erasmus de Jongere enz. Verzwegen namen (anonimen) volgens de aanwijzingswoorden; de aan deze laatste voorafgaande woorden

¹⁾ Bij titels in het Fransch lette men er op, dat de *M.* die de voornamen voorafgaat, daarbij meestal niet behoort, maar *Monsieur* beteekent, en gewoonlijk bij de namen van alle nog in leven zijnde schrijvers wordt geplaatst.

worden er, tusschen komma's, koppelteekens of haakjes, achter geplaatst. Is echter de ware naam van een pseudoniem of anoniem aan den bewerker van den catalogus bekend, dan wordt deze tusschen [] aan het hoofd van den titel geplaatst, terwijl de verdichte naam in den titel wordt opgenomen, b. v. „[*Vitringa* (A. J.)], Moderne heksen door *Jan Holland*.” — „[*Admiraal* (Aart)], Hoe hij koning werd.” Deze wijze van rangschikking verdient aanbeveling voor bibliotheek-, auctie- en over het algemeen voor systematische catalogussen; bij de alphabetische naamlijsten ten dienste van den boekhandel, van welke ook minbedrevenen de snelst mogelijke inlichtingen eischen, geeft men er de voorkeur aan, de aan den bewerker bekende ware namen niet voorop te stellen, doch achter den pseudoniem of bij anonieme geschriften in den titel te vermelden, b. v. „*Terburch* (C.) [*J. Esser Jr.*], Hildegonde van Duyvenvoorde.” — „Gedichten (De) van den Schoolmeester [door *G. van de Linde Jzn.*] uitgeg. door *J. van Lennep*.” Van de gebruikers toch zouden slechts weinigen George Sand terstond zoeken op Dudevant, nog minder George Eliot denken te vinden in den eenen catalogus op Miss Evans, in een anderen op Mrs. Lewes, J. Gotthelf op Bitzjus, Geertruida Carelsen en „Een Landmeisje” op Mej. A. G. de Leeuw, enz. enz.

Bij alphabetische schikking der hoofdwoorden beschouwt men gekoppelde titels, zooals: Post- en telegraafgids stilzwijgend als uit elkaar genomen, en plaatst dus dit als voorbeeld aangehaald opschrift onder en niet boven den c. q. voorkomenden enkelen titel: Postgids. Ook rangschikt men den in den tweeden naamval staanden naam van Latijnsche schrijvers op de plaats van den naam in den eersten naamval, dus *Flori fragmenta* volgende op Florian, *Pauli epistolae* na Paulinus, omdat de eerste namen verbuigingen zijn van Florus en Paulus ¹⁾.

In de namen van Hoogduitsche schrijvers wordt meermalen de umlaut vervangen door *ae*, *oe*, *ue*, met het oog op een gemakkelijker indeeling in den alphabetischen catalogus. Velen, die het een misstand achten Koenig voor König en Mueller voor Müller te zetten, geven er de voorkeur aan de umlaut te behouden en deze namen te laten volgen op dezelfde, die zonder umlaut worden geschreven, b. v. Müller volgende op Muller, terwijl anderen bij de rangschikking alleen op de voornamen letten. Volgen werken met een zelfde persoonlijk en zakelijk aanwijzingswoord op elkaar, dan heeft de persoonsnaam den voorrang, derhalve de schrijver Brouwer vóór het boek „de brouwer in zijn bedrijf”. Niet aan te bevelen is het, wanneer verschillende schrijvers met denzelfden geslachtsnaam op elkander volgen, dit persoonlijk aanwijzingswoord door een streep (—) te vervangen. Dit is alleen gebruikelijk bij werken van een zelfden schrijver en bij gelijke zakelijke aanwijzingswoorden. Een goed overzicht zou anders zeer worden bemoeielijkt.

Mocht een titel onder meer dan één aanwijzing kunnen worden gezocht,

¹⁾ De Fransche bibliografen laten het meervoud van een aanwijzingswoord dadelijk op het enkelvoud daarvan volgen, ofschoon een juiste alphabetische orde dit niet toelaat. Zij rangschikken dus: Assassin, Assassins, Assassinat.

dan kieze men een hoofdwoord en verwijze bij de andere aanwijzingen naar het reeds gebezigde. Werken met meer dan één schrijver worden op den eerstgenoemden geplaatst, terwijl in den alphabetischen catalogus op den tweeden en volgenden naam naar den eersten wordt verwezen. Ook de afzonderlijke deelen van een serie (als zij n.l. tevens een op zich zelf staand geheel vormen en een eigen opschrift dragen) worden naar den hoofdtitel verwezen. Geen boek, onder verschillende titels ingeschreven, mag echter bij het geheel of bij de deelen onder die aanwijzingen als een zelfstandig geheel worden voorgesteld.

Ten opzichte der namen van schrijvers is verder nog het volgende in acht te nemen. Van schrijvers, die een dubbelen naam hebben, wordt de eerste voorop geplaatst. Uitzondering op dezen regel maken de Engelsche en Amerikaansche namen, waarvan de tweede steeds de familienaam is, b. v. John Stuart Mill, W. Dwight Whitney, enz. Bij alphabetische catalogussen is verwijzing onderling steeds wenschelijk. Deze samengestelde namen volgen steeds op een, met het eerste woord gelijkkluidenden, c. q. voorkomenden enkelen naam, b. v. Groen van Prinsterer onder enkel Groen, Maas Geesteranus onder Maas, doch resp. boven Groeneveld, Maasdam enz.

Omtrent de alphabetische rangschikking van Fransch namen zijn de voor naamste bibliografen van Frankrijk zelf het nog niet eens kunnen worden. De omstandigheid, dat voor dezelfde namen na verloop van tijd een andere schrijfwijze ingevoerd werd, levert geen geringe bezwaren op; b. v. de naam van den fabeldichter Jean de la Fontaine wordt niet meer aldus (zooals vroeger) maar thans de Lafontaine geschreven. In niet minder verlegenheid kunnen sommige dubbele of samengestelde namen brengen, zooals b. v. Salignac de la Motte Fénelon en de la Motte Fouqué. Wanneer het gebruik zich algemeen voor één dezer namen (hier Fénelon en Fouqué) verklaard heeft, dan dient men zich daaraan te houden; in alle andere gevallen is het raadzaam den regel van rangschikking op den eersten naam te volgen. Ook de plaatsing der lidwoorden *le, la, les, d', de, du, des* heeft steeds tot veel onregelmatigheid aanleiding gegeven; de een plaatst Descartes op D, de ander op des Cartes (Cartesius) dus op C, eveneens Leclerc en le Clerc (Clericus). Daar de lidwoorden eigenlijk geen bestanddeelen der namen (grond- of stamwoorden) uitmaken, evenmin als bij *la France, l'Angleterre, la Suisse*, zou men als regel kunnen aannemen, om dáár waar ze afgescheiden aan den naam voorafgaan ze ook als toevoegsels te beschouwen en tusschen () achter den naam te plaatsen, doch wanneer ze geheel daarmee verbonden zijn ze ook niet te splitsen, alzoo; Long (Is. le), Tour (Jean de la), doch Dubois (Ch.) en Desjardins (Theod.).

In onze taal worden de voorvoegsels *van, van de, van der, van den, ter, ten*, die soms zijn ontstaan door toevoeging van de geboorteplaats bij den naam, en die zoowel afgescheiden geschreven, als aan den naam worden vastgehecht, bij alphabetische rangschikking steeds achter het hoofdwoord geplaatst, tenzij deze voorvoegsels als het ware met den naam zijn versmolten, zooals bij Terlinden, Verburg enz., in welk geval zij worden mee gerekend.

Hetzelfde is van toepassing op de Duitsche namen met de voorvoegsels *von*, *von der*, *zum*, *am*, *auf* enz.

Verdere en grootere moeilijkheden leveren de Oostersche namen op, die veelal zeer zijn samengesteld en behalve den eigen naam de opgaaf bevatten dat de schrijver is de vader (*Abu*), of oudste zoon (*Ben*) van den persoon wiens naam op die woorden *Abu* of *Ben* volgt; meestal ook wordt er nog aan toegevoegd de naam van den stam (*el-Ibâdi* = tot den stam Ibad behoorende), de plaats van herkomst (*el-Râzi* = afkomstig van Rei) verder beroep, eeretitels enz. Hierbij is groote willekeur onvermijdelijk, daar orde en regelmaat zelden in acht kunnen worden genomen, omdat van menig schrijver slechts de bijnaam of bijnamen, en dikwijls alleen de titels van het werk van algemeene bekendheid is. De een rekent de voorvoegsels: *Ibn*, *Ebn*, *Abu* tot den aanwijzingsnaam, de ander niet. Getrouwe vermelding van den volledige titel en een ruim gebruik van verwijzingen is hier het beste middel om een goed overzicht en een gemakkelijk opzoeken te bevorderen.

Ten slotte geeft nog het voorkomen van Latijnsche uitgangen van namen, een gewoonte uit de 16de en 17de eeuw, moeilijkheid, wanneer men de werken van een zelfden schrijver opteekent, en de oorspronkelijke naam niet altijd is af te leiden. Voor den boekbeschrijver der nieuwere letterkunde komt deze lastige omstandigheid minder vaak voor, en overigens zal hij zich steeds op den titel van het boek moeten verlaten.

Dikwijls geraakt men verder nog in verlegenheid of de op den titel vermelde persoon de uitgever of schrijver is, of wie van de vermelde personen de vervaardiger is. Het eerste geval doet zich voor bij verzamelwerken, compilatiën en omwerkingen. Bij verzamelwerken met geschriften van verschillende schrijvers kan de naam van den uitgever (verzamelaar of redacteur) niet als aanwijzingswoord worden gebezigd, maar moet dat uit den titel worden gekozen, tenzij die naam zoo daarmee is vereenzelvigd, dat hij tevens het hoofdwoord vormt, zooals b. v. Van Gendt's technische bibliotheek. Bij compilatiën (b. v. verzamelingen van wetten, e. d. g.) en omwerkingen (b. v. van wetten met aantekeningen, uit buitenlandsche werken en talen samengelezen) wordt de plaatsing van den titel aangewezen door het antwoord op de vraag in hoever de uitgever, samensteller of bewerker, scheppende kracht heeft ontwikkeld. Voorrede, wijze van bewerking, inzicht en routine van den bibliograaf moeten dan uitspraak doen. In elk geval behooren de namen van verzamelaars, vertalers en commentatoren ook te worden opgenomen in alphabetische catalogussen, met verwijzing naar het hoofdwoord, waarop het werk is geplaatst. In hetzelfde beginsel ligt tevens opgesloten, dat men leesboeken en bloemlezingen voor schoolgebruik, ofschoon zij zuivere samenlezingen zijn, veelal op de namen der verzamelaars plaatst of aanwijst, immers methode en keuze zijn hier de hoofdzaken.

Bij werken zonder vermelding van den schrijver wordt over het algemeen steeds als aanwijzingswoord gebezigd het eerste zelfstandig naamwoord van den titel, tenzij het in de plaats van een bijvoeglijk naamwoord komt of slechts tot nadere verklaring dient; zoo worden b. v. in „Bad Zandvoort”, „De

stad Arnhem en hare omstreken", „Prins Alexander's brochure beoordeeld" Zandvoort, Arnhem en Alexander gekozen. In den laatsten tijd evenwel laat men meer en meer deze onderscheiding varen, en neemt eenvoudig het beginwoord (het lidwoord uitgezonderd), indien althans de titel een behoorlijken zin oplevert. Door het uitlichten van het eerste of beteekenis gevende zelfstandig naamwoord wordt de titel soms uit zijn verband gerukt en daardoor onverstaanbaar, of het kan gebeuren dat juist de nadruk op vooropstaande voornaamwoorden of voorzetsels moet vallen, b. v. „Wat is waarheid?" „Zóó wordt men lid van de tweede kamer". Ook bij de meest met „over" beginnende titels zou de keuze van een aanwijzingswoord vaak moeielijk worden of eischen dat zij geheel en al het onderste boven werden gekeerd. Bovendien is bij opschriften als „Van waar en waarheen?" „Wie is 't?" „Zijn er zoo?" geen zelfstandig naamwoord als aanwijzigingswoord te vinden. Geheel buitengewone opschriften, als ✓ — 1 rechtvaardigen eenige meerdere vrijheid in de rangschikking.

Wanneer het uitlichten van het aanwijzingswoord of van den schrijversnaam den titel vaneenrukt of verminkt, biedt de door sommigen aangenomen regel om het aanwijzingswoord voorop te stellen en door den volledige titel te laten volgen een geschikte uitredding. Men kan dan naar verkiezing dien naam of dat woord in den titel herhalen, of ook vervangen door een streepje, b. v. *Parker (Theod.)*. Uit de nalatenschap van — uitgeg. door enz.

De naam van den schrijver of het aanwijzingswoord wordt vervolgens voluit door het verdere gedeelte van den titel gevolgd; eigenaardige spelling, zelfs blijkbare fouten worden getrouw teruggegeven, zoo noodig door bijvoeging van (*sic*). Weinig beteekenende en wijdloopige zinsneden kan men, wanneer de ruimte beperkt is, door enz., etc. . . . vervangen, maar nooit mag iets, dat dient tot verklaring van het doel van het werk, op deze wijze worden weggelaten. De dikwijls op den titel geplaatste motto's, herhalingen van den inhoud, uitdrukkingen als: „met de meeste vlijt bijeengebracht", enz. worden natuurlijk in een gewone boekenlijst niet vermeld; hoogstens verdienen ze een plaats in een omschrijvende of beredeneerde catalogus. Desnoods kan men bij oude en zeer curieuze werken die uitlatingen door aanduiden. Voornamen, die op den titel voluit zijn gedrukt, mogen zóó verkort worden, dat zij goed te onderscheiden zijn, b. v. Ferd., Fred., Herm., Rich., Chr., enz. Dikwijls voorkomende woorden, bijvoeglijke naamwoorden, slotlettergrepen, lidwoorden, enz. mogen worden verkort, eveneens de plaatsnamen van drie of meer lettergrepen, b. v. Rotterd., 's-Gravenh., Kopenh., Petersb., Antwerp., en alle namen van steden eindigende op burg en berg mogen worden ingekort tot *b.*, b. v. Doesb., Bamb., enz. Bestaat de derde lettergreep slechts uit twee letters, zooals b. v. bij Palermo, Genève, Cologne enz., dan is verkorting niet aan te bevelen.

De overige in boekbeschrijvingen veelvuldig gebezigde verkortingen, waarvan de meeste betrekking hebben op de toevoegsels tot den eigenlijken titel, zijn de volgende:

abr.	abbreviations, abridged.	m.	met.
add.	additions.	ms., mss.	manuscript, manuscripten.
afd.	afdeeling.	N. R.	Nieuwe Reeks.
afl.	aflevering.	N. S.	Nieuwe Serie.
anon.	anoniem.	obl.	oblong.
app.	appendix.	omgew.	omgewerkt.
Aufl., Ausg.	Auflage, Ausgabe.	p.	per.
bd. en bdn.	band en banden.	pag. of pp.	pagina of pagina's.
bew.	bewerkt.	perk.	perkament.
biogr.	biographie, biographisch.	phot.	photographie.
bl. of blz.	blad of bladzijde.	photolith.	photolithographie.
br.	breed.	pl. en pltn.	plaat en platen.
cart.	carton.	portr.	portretten.
chr.	christelijk.	ps.	pseudoniem.
chromol.	chromolithographie.	publ.	publié, published.
coll.	collectie.	rec.	recensuit.
cplt.	compleet.	red.	redactie.
dl. en dln.	deel en deelen.	reg.	register.
dr.	druk.	rev.	revue, revision, revised.
ed.	edition, edited, editeur.	roy.	royaal.
Eng.	Engelsch.	s. a.	sine anno (zonder jaar).
ex.	exemplaar.	s. a. e. l.	sine anno et loco (zonder jaar en plaats).
facs.	facsimile.	sm.	smal.
fasc.	fasciculus.	soc.	société.
fig.	figuren.	st. en stkn.	stuk en stukken.
fol. of ff.	folio of folio's.	superr.	superroyaal.
geb.	gebonden.	suppl.	supplement.
geïll.	geïllustreerd.	tab.	tabel of tabellen.
gekl.	gekleurd.	Th. of Tl.	Theil.
geogr. geol. geom.	geographisch, geologisch, geometrisch.	trad.	traduit, traduction.
ges.	gesammelte.	u.	uud.
gev.	gevouwen.	übers.	übersetzt.
gr.	groot.	uitg.	uitgaaf.
grav.	gravure.	uitsl.	uitslaande.
herz.	herzien.	v.	van of von
hrsg.	herausgegeben.	v. d.	van de of van der
ill.	illustratie, illustré.	verb.	verbeterd.
imp.	imperiaal.	verk.	verkort.
jg.	jaargang.	verm.	vermeerderd.
kl.	klein.	vert.	vertaald.
krt. en krtn.	kaart en kaarten.	verz.	verzameld.
Lat.	Latijn.	vol.	volume.
led.	lederen.	z. j.	zonder jaartal.
lex.	lexicon.	z. n.	zonder naam.
Lief. of Lfg.	Lieferung.	z. pl.	zonder plaats.
linn.	linnen.	z. pl. o. n.	zonder plaats of naam.
lith.	lithographie.	z. t.	zonder titel.

In den hoofdzin van den titel moeten geen verkortingen voorkomen en men mag er niet mee beginnen of eindigen. Is men echter eenmaal begonnen te verkorten, dan moet men daarin consequent volharden. Even zorgvuldig moet de wijze van verdeeling van het werk worden opgegeven; de aanduidingen boek, deel, aflevering bundel mogen niet naar willekeur worden gebruikt.

Bezit het werk een dubbelen titel, dan verbindt men die beide titels met de bijvoeging: „Ook onder den titel” of *O. o. d. t.*; *Et s. t.*, *Etiam inscribitur*. Daarbij moet men in het oog houden, dat de opgaaf van het aantal drukken, zelfs als die voor beide titels gelijk is, moet worden herhaald, daar het even vaak niet gelijk is, nl. bij werken uit verschillende deelen bestaande, waar-

van de afzonderlijke ook een op zich zelf staand geheel vormen. Bij verzamelwerken plaatst men den inhoud der afzonderlijke boeken of afdeelingen onder den titel. Of dit in doorlopenden zin, of voor elk boekdeel met een nieuwen regel moet geschieden, is quæstie der voorhanden ruimte. Het laatste bevordert een gemakkelijk overzicht, bespoedigt het opzoeken en verdient dan ook daarom de meeste aanbeveling.

Elke zelf gestelde bijvoeging, die men tot aanvulling en nadere verduidelijking van den titel noodig acht, moet als zoodanig zijn te onderscheiden, door ze b.v. tusschen haakjes te plaatsen. Daartoe behoort o. a. de gewenschte vermelding der voornamen van den schrijver, wanneer die niet zijn opgegeven. Een voornaam plicht van elken boekbescrijver bestaat in het opsporen van onbekende en vermomde namen van schrijvers, en het aanbrengen van de daarvoor noodige opmerkingen en verwijzingen in den catalogus.

De volgorde der nadere bijzonderheden van titelbeschrijving is zeer ongelijk. Veelal laat men de omschrijving van het formaat (4°, 8°, 12°, 16° enz.) op den titel volgen. Hoe eenvoudig de vermelding van het formaat ook schijne, zij brengt in den tegenwoordigen tijd, vooral bij het thans algemeen gebezigde machinale papier toch dikwijls moeilijkheden mee. Het formaat der bladzijden is mettertijd al grooter en grooter geworden, men bedrukt thans als octavo wat men vroeger folio zou hebben genoemd, enz. Duodecimo (12°) wordt thans meest als octavo beschouwd; heeft echter het afgesneden gedeelte geen eigen zelfstandige signatuur, dan behoort men het formaat nog als duodecimo te vermelden. Draagt het duodecimo twee signaturen (als halve vellen gedrukt) dan is het ingenaaid niet te onderscheiden van het octodecimo (18°) met drie signaturen (in Frankrijk zeer in zwang, en als een derde van het vel bedrukt, *format Charpentier*, Engelsch 8°). De betrekkelijke grootte in verhouding tot het octavo moet hier over den naam beslissen, evenals bij de miniatuuruitgaven, die als 16° worden vermeld, ofschoon zij als 32° zijn bedrukt. Ook de punctuurgaten kunnen soms opheldering geven. Slechts voor oude, nog op geschept of handpapier gedrukte werken bieden de waterlijnen (*pontuseaux*) een zeker kenmerk. Deze loopen bij 8°, 18°, 48° loodrecht, bij 4°, 12°, 16° daarentegen waterpas. De bibliothecaris zal zich bij het vervaardigen zijner catalogussen hierom minder bekommeren, daar de aanduiding van het formaat hem meer dient als aanwijzing voor de plaatsing der boekdeelen, en hij dus meer heeft te letten op de betrekkelijke grootte, de verhouding van hoogte tot breedte.

Op het formaat volgt de opsomming der deelen, bundels, afleveringen, waaruit het werk bestaat, of hoeveel er zijn uitgekomen en den beschrijver ten dienste staan, dan (tusschen haakjes) de aanwijzing van den omvang van het werk in vellen of nog beter en thans meer gebruikelijk in bladzijden: de inleidingen of voorberichten met Romeinsche, de eigenlijke inhoud met Arabische cijfers; bij werken uit meer dan één deel bestaande, de verschillende getallen achter elkaar, gescheiden door komma of punt-komma. Hierbij verstrekt men tevens opgave der overige aanhangsels en bijlagen, als tabellen, kaarten, koper- en steendrukplaten, houtsneden, enz., voor zoover de titel daarvan

geen melding maakt. Dan volgen nog de plaats van uitgave, de uitgever-firma, het jaartal en de uitwendige gesteldheid (los, ingenaaid, in karton of gebonden, en hoe) en ten slotte de prijs. Sommigen plaatsen de formaats-aanduiding achteraan, anderen laten op de plaats van uitgave en het jaartal eerst het formaat en daarna aanwijzing der uitgebreidheid van het werk volgen.

Bij het beschrijven van dagbladen en tijdschriften, dat bij periodieke bibliographieën gewoonlijk naar enkele voorhanden nummers moet geschieden, plaatst men den titel vooraan, dan den naam van den redacteur of den verzamelaar, de aanduiding van den jaargang of het deel, het nummer of de aflevering, met omschrijving van omvang, formaat, uitgever en prijs. Geldt de beschrijving volledige jaargangen of deelen, dan past men den regel toe bij boeken gevolgd, maar vergete dan niet den naam van den verzamelaar te vermelden, als die niet op het titelblad maar alleen op de nummers is vermeld.

Een nuttig en gemakkelijk, ja noodzakelijk toevoegsel voor elken catalogus zijn klappers en registers. De omvang, wijze van samenstelling en het doel van den catalogus zelf beslissen omtrent de vervaardiging van een systematisch overzicht, een zaakregister of een alphabetische lijst. In elk geval is groote uitvoerigheid in de bewerking dienstig, zoodat een geschrift, over welks juiste indeeling twijfel zou kunnen worden geopperd, onder verschillende hoofden moet worden herhaald.

Zooals reeds is opgemerkt, hebben bij de voorafgaande wenken voornamelijk de belangen van den boekhandel en de boekbeschrijving der nieuwere letterkunde tot richtsnoer gestrekt, die beide eischen een zoo getrouw mogelijk beeld van het boek te geven, om daardoor over inhoud en strekking te kunnen oordeelen. Overzichten van verouderde literatuur en voornamelijk catalogussen die over een groot tijdsbestek loopen, moeten om niet te lijvig van inhoud te worden, noodzakelijk minder uitvoerig worden behandeld, en het overleg van den beschrijver moet hierbij de grenzen aan de hand doen, en bepalen hoe en wat hij moet bekorten of met meerdere of mindere uitvoerigheid opnemen.

Aan één klasse van boeken wordt echter steeds bijzondere zorg gewijd, of deze moest er ten minste piëteitshalve aan worden besteed, nl. aan de incunabelen. Daarom zullen eenige opmerkingen ten opzichte der voor deze te volgen wijze van beschrijving niet overbodig zijn, te meer daar de methode van Hain, Brunet en Holtrop hierbij gevolgd algemeen bijval heeft gevonden.

Volgens het reeds vroeger aangevoerde omtrent de onbetrouwbare opschriften van die tijden, zou het verwarring stichten, indien men die willekeurige, weinig zeggende titels als leidraad bezigde. Men schrijft daarom den gangbaren en volledige titel, waaronder het werk in de geschiedenis der letterkunde bekend is, voorop, en brengt het op het boek voorkomende opschrift onder de omschrijvende toevoegsels. Plaats en jaar van uitgaaf, naam van den drukker en de aanduiding van het formaat worden in 't kort daarbij gevoegd. Wordt de vermelding van het een of ander der eerste drie punten gemist, dan geeft men deze leemte nadrukkelijk op, (z. pl.; s. l. — z. j.; s. a. — z. pl. e. j.; s. l. ni d.; *absque nota*). De eigenlijke omschrijving der uitgave begint met de opsomming van het getal bladen, hoeveel daarvan worden ingenomen

door het voorwerk (*feuilles préliminaires*: titel, voorbericht en register omvattende); met welke lettersoort het werk is gedrukt, hoeveel kolommen de bladzijde en hoeveel regels de kolom bevat, of het een afzonderlijk titelblad bezit, het al of niet voorhanden zijn van blad- of bladzijdencijfers, signaturen en custoden. Tot vergelijking der volledigheid kan vaak het aan het slot geplaatste signaturenregister goede diensten bewijzen; men houde daarbij in het oog dat, toen er nog geen afzonderlijke titelbladen werden gebruikt, het eerste blad van de eerste katern dikwijls in blanco werd gelaten, en later door den binder werd verwijderd of als schutblad gebruikt, dus dat het niet altoos opgaat dat het exemplaar incompleet moet zijn, als de eerste signatuur **Aij** is. Zijn er houtsneden in den inhoud geplaatst, dan vermeldte men zulks met de bladzijden, waarop zij voorkomen, en zoeke zooveel mogelijk met behulp van de paraphe achter den naam van den teekenaar en graveur te komen.

Tot het karakteriseeren der uitgave is verder noodig of wenschelijk de eerste zinsnede, zoowel van het voorwerk als van den eigenlijken inhoud, met nauwkeurige opgave der regelverdeeling (door || aangewezen), woordelijk weer te geven; evenzoo te vermelden of het begin van den inhoud op den vóór- (*recto*) of achterkant (*verso*), en van welk blad is te vinden. Daarop volge dan op dezelfde manier de nauwkeurige mededeeling van het slot (het *explicit*, *impressum*, *colophon*), waarin gewoonlijk de opgaven omtrent den drukker, enz. worden gevonden; alsmede de vermelding van het drukkersmerk, indien dit voorkomt. Geeft het slotschrift geen inlichting omtrent drukker of jaar, dan vindt men die soms in het voorwerk (opdracht, voorbericht of begeleidende, aanbevelende lofdichten). Worden ook deze tevergeefs geraadpleegd, dan moeten ouderdom en plaats van uitgaaf uit het uitwendige bij benadering worden bepaald. Om hierin eenige vertrouwdheid te verkrijgen, moet men veel ervaring hebben, en veel met deze werken hebben omgegaan. Tot wegwijzers kunnen daarbij strekken het al of niet voorhanden zijn van een titelblad, geteekende beginletters bij de hoofdstukken, pagineering, signaturen en custoden; de schrijfwijze der leestekens, het meer of minder voorkomen van verkortingen, de lettervorm en het soort van papier en zijn watermerk. De beide laatste kenteekenen raadplege men echter uiterst voorzichtig, daar de boekdrukkers onder elkander de patrijzen of matrijzen uitleenden, en het papier van beroemde fabrieken dikwijls zeer ver weg werd gezonden.

Voorbeelden van Incunabel-beschrijving.

(blz. 1a = bladz. 1 recto; blz. 1b = blz. 1 verso; blz. 2a (1) = bladz. 2 recto, 1e kolom.)

Epistelen ende evangelien vanden gheheelen jaere, vander tijt ende vanden heylighen. z. pl. e. n. [Gouda, Ger. Leeu] 1477, op die Pinxter avont. 137 blz. Goth. lett. 2 kol. v. 35 reg. z. sign. & cust. m. genumm. blz. a. d. benedenrand. fol.

Blz. 1a (*genum. j*): Hyer beghinnen alle die episte||len en ewangelien vanden ghehee||len iaere die een na den anderen || volghende: ende oec mede die pro||phetien ghenomen uwt den bibelen || volmaectelijc ende gherechtelyk || ouer gheset wt den latine in goe||den

duytsche. ghelikerwijs alsme || houdende is ind'heiligher kercken || *Blz. 111b (genum. C xij) reg. 8:* Hier eynden ende gaen wt || die epistelen ende die ewangelien || vanden gheheelen Jaer vander tijt || Ende hier beghinnen die ewange||lien ende die epistelen vanden ghe||heelen iaer vanden heylighen || Laus deo in altissimo || *blz. 112a (genum. C xij):* Op sinte andries auont epistel int || boec der wijsheit || *blz. 137a (?) reg. 27:* Dit is vol eyndet int iaer ons herē || M.cccc ende lxxvij op die pinxter||auont: laus deo in altissimo || *blz. 137b wit.*

Bartholomæus [de Glanvilla] Engelsman, Boeck vanden proprieteijten der dinghen. Haarlem in Hollant. Jacop Bellaert gheboren van Zerizsee. 1485 opten-kersauent. 465 blz. Goth. lett. in 2 kol. v. 38, 39 of 40 reg. m. sign. z. cust. & genum. blz. m. houtsn. fol.

Blz. 1 wit. Blz. 2a (m. sign. aa i): Hier beghinnen de titelen dz sijn de || namen der boeken daer men af spreke || sal en oec die capittelen der eerwaerdi-||ghen mans bartolome9 engelsman en || een gheoerdent broeder van sinte fran||ciscus oerde Ende heeft XIX. boeke die || *enz. Blz. 10b wit. Blz. 11 houtsnede. Blz. 12a (') (m. sign. a ij):* (W) Ant dye eyghent||scappen der din-||ghen volge moe||ten der substanci-|| *enz. Blz. 18a wit. Blz. 18b houtsn. Blz. 30a wit. Blz. 30b houtsn. Blz. 105a wit. Blz. 105b houtsn. Blz. 161b houtsn. Blz. 168 houtsn. Blz. 217a wit. Blz. 217b houtsn. Blz. 233b houtsn. Blz. 246 wit. Blz. 247a wit. Blz. 247b houtsn. Blz. 287b houtsn. Blz. 368b houtsn. Blz. 464b (') reg. 7:* Explicit Amen. || Hier ejndet dat boeck welck ghe-||hieten is bartholomeus vanden pro-||prieijten der dinghen inden iaer ons || heren M.cccc. en lxxxv. opte heyli || ghen kersauent Ende is gheprint en || de oeck mede volejndt te haarlem in || hollant ter eren godes ende om lerin||ghe der menschen van mi Meester JA||COP BELLAERT ghebore van ze-||rixsee. || *Blz. 465a houtsn. (drukkersmerk J. Bellaert). Blz. 465b wit.*

[Thomas a Kempis] Soliloquium animae. S. l., t. n. & a. [Ultrajecti, Nic. Ketelaer & Ger. de Leempt. circa 1473.] 38 foll. char. goth. 32 lineis longis, sine sign. cust. & pag. num. in F^o.

Fol. 1a: Incipit prologus in soliloquiū aīe. || *F. 1a lin. 29:* Explicit prologus. || Incipiunt capitula. || *F. 1b in fine:* Expliciunt capitula. || Incipit soliloquiū anime || De desiderio aīe querētis deū. Ca. 1. *F. 38a lin. 15:* nunc. et in perpetuū. AMEN. Post tenebras spo lucem. A. G || *Explicit soliloquiū anime || F. 38b vacat.*

3. Bibliographische systemen.

Geen wetenschap stelt strenger eischen ten opzichte van regelmaat en methode dan de bibliographie; zonder de eerste zou zij slechts een chaotische verzameling van aanwijzingen opleveren, die den raadpleger in stede van te helpen zou in verwarring brengen. Tot omstreeks het midden der vorige eeuw werd de alphabetische rangschikking bij het onderricht in de practische boekbeschrijving stilzwijgend aangenomen, als zijnde de oudste en eenvoudigste. Deze schikking legt het letterkundig materiaal wel niet meer als een mengelmoes bloot, maar zij beantwoordt toch niet altijd aan het doel. Zoo zij het al mogelijk maakt de gezochte ophelderingen omtrent eenig werk eenigszins gemakkelijker te vinden, voor het verkrijgen van boekenkennis is zij geheel en al onvoldoende. Deze studie verlangt een stelselmatige indeeling der stof.

Reeds spoedig na de gebleken behoefte om de letterkundige producten te beschrijven, heeft dan ook bij de bibliografen de wensch voorgezetten om hun arbeid stelselmatig te ontwikkelen, en gelijken tred te doen houden met den vooruitgang der wetenschappen. Het eene systeem na het andere werd uitge-

dacht en toegepast ¹⁾ maar reeds die voortdurende proefnemingen toonen aan hoe moeilijk het is dat doel te bereiken. En dit doelwit eischt des te meer inspanning naarmate het materiaal omvangrijker wordt. De meest verschillende punten heeft men tot uitgang gekozen om dat streven met goed gevolg te bekronen; men heeft daarbij overdreven, en getracht op bespiegelende wijze de openbaringen van den menschelijken geest in zijn opvolgende phases van ontwikkeling weder te geven.

Bibliographie is echter geen theoretische, zij is een practische wetenschap. Hoe meer gekunsteld een bibliographische indeeling is, des te onbruikbaar; hoe meer zij de eischen der practijk in het oog houdt, hoe nauwer zij de letterkunde van een bepaald vak samensnoert, des te gemakkelijker valt het eenig geschrift zijn juiste plaats aan te wijzen; hoe beter zij zich naar armer of rijker materiaal weet te voegen, des te meer waarde bezit zij. Een bibliographisch systeem kan zich niet vormen naar de stelselmatige behandeling, zooals die voor de afzonderlijke wetenschappen in de studieboeken ontwikkeld wordt; het mag niet een keten zijn van deze afzonderlijke systemen, want dan zou een groot aantal rubrieken aanboudend moeten wederkeeren of er zouden leemten in de onderverdeeling ontstaan. Even willekeurig als in een bibliographisch systeem meest de indeeling en het met elkaar in verband brengen der wetenschappen is, even weinig komt het over 't algemeen er op aan hoe de volgorde der hoofdafdeelingen is, mits het stelsel gemakkelijk begrepen worde, en men er vlug zijn weg in vinde. Natuurlijk echter begint men steeds met de geschiedenis der letterkunde als het oorspronkelijke fundament onzer wetenschappelijke kennis.

Een model-systeem voor boekbeschrijving bestaat daarom ook niet, en zal er nimmer komen. Aan iederen bibliograaf of bibliothecaris moet het oordeel verblijven over de voor hem meest doelmatige indeeling naar de te bewerken stof; want zeer zeker kan die indeeling bij een verzameling van 2000 boekdeelen niet dezelfde zijn als bij een van 200.000, en bij een overzicht over één jaar niet gelijk aan dat over 50 jaren of bij een bibliographie over een speciale wetenschap, welke naar verschillende gezichtspunten kan worden samengesteld.

Het z. g. decimaalstelsel, dat de ultra-practische Amerikanen sedert enkele jaren in een aantal hunner bibliotheken toepassen, wordt wel aanbevolen als een model-systeem, maar in de practijk blijkt het ook niet zonder wijzigingen te gebruiken. De vinder er van, de bibliograaf Melvil Dewey, baseert zijn stelsel niet op het onderling verband der wetenschappen, maar op cijfers, zooals de naam dan ook reeds te kennen geeft. De gezamenlijke wetenschappen werden door hem ingedeeld in 10 groepen, deze in 10 afdeelingen en deze weer in 10 klassen, zoodat hij 1000 rubrieken kreeg, waarin de stof ondergebracht moest worden. De klassenummers bestaan steeds uit 3 cijfers, loopende van 000, 001, 002 enz. tot 999. De eenheden bepalen dan de klassen,

¹⁾ Dr. Jul. Petzholdt vermeldt en omschrijft op blz. 65 e. v. van zijn „Bibliotheca bibliographica” 114 onderling zeer afwijkende systemen, die door deskundigen gebezigd zijn en worden.

de tientallen de afdelingen en de honderdtallen de groepen. Het spreekt van zelf, dat bij deze indeeling een geheel willekeurige uiteenzetting of inkrumping van de grenzen der verschillende wetenschappen plaats moet vinden. Spoedig bleek bij de eerste toepassingen, dat de grenzen te nauw waren getrokken. Het stelsel werd aan een herziening onderworpen, waaraan meer dan 100 zaakkundigen meewerkten. De oorspronkelijke wijze van indeeling werd behouden, doch tot 10.000 rubrieken uitgebreid, waarvoor een alphabetisch register werd vastgesteld van circa 22.000 onderwerpen ¹⁾.

Het hoofddoel van het stelsel, om n.l. eenheid te brengen in de classificatie, zoodat dan ook elk boek in iedere bibliotheek door hetzelfde cijfer aangeduid zou kunnen worden, blijkt echter niet bereikbaar, want de bibliotheken, die het stelsel toepassen, hebben het ook alle min of meer moeten wijzigen.

In Europa wordt voor de invoering er van geijverd door het in 1895 te Brussel gestichte „Institut international de Bibliographie”, dat voor een paar ontworpen bibliographische uitgaven het tiendeelig stelsel aangenomen en in een brochure betoogd heeft, dat de decimale classificatie uit het oogpunt van practijk en internationale samenwerking verre het doelmatigst is. Maar de proeve van indeeling der ontworpen „Bibliographie de l’histoire de Belgique” doet al aanstonds zien, dat uniformiteit voor alle landen een onmogelijkheid is. Het springt trouwens terstond in het oog, dat een groot deel van de literatuur van elk volk voor andere landen geen of weinig waarde heeft en daar dus niet vertegenwoordigd wordt, terwijl juist dit deel in het eigen land een bijzondere, soms zeer gedetailleerde onderverdeling noodig maakt, waarin een universeel stelsel nooit zou kunnen voorzien. En dit is eigenlijk volstrekt niet te betreuren, want indien het persoonlijk oordeel moest wijken voor de afpassing der wetenschappen als met de ellemaat en voor de verdeling in gelijke stukken, afgehakt als met een slagersmes, dan zou de bibliographische wetenschap tot een geheel werktuiglijken arbeid verlaagd worden.

De Franschen zijn zich in het systeem der boekbeschrijving het langst gelijk gebleven; bij hen zijn althans de hoofdafdelingen (naar de faculteiten) onveranderd gelaten. Al hun nieuwere stelsels zijn van het systeem van Prosper Marchand en Gabriel Martin afgeleid, dat in lateren tijd in het bijzonder door Brunet verder is ontwikkeld. In de Deutsche systemen straalt meer afwisseling door; de Deutsche bibliografen vervormden hun hoofdafdelingen steeds naar de toenemende ontwikkeling en uitbreiding der menschelijke kennis, bij de splitsing der faculteiten aansluitende en hun stelsels zijn in zekere mate te herkennen aan een vaste hoofdafdeling: algemeene of gemengde werken. Engeland hield zich voornamelijk aan de vaak ongeschikte alphabetische rangschikking, of volgt bij werkelijk stelselmatige rangschikking het Fransche voorbeeld, terwijl in Nederland gedeeltelijk het stelsel van Brunet, naar omstandigheden gewijzigd, en gedeeltelijk het Deutsche systeem, dat Hinrichs

¹⁾ M.Dewey, „Decimal classification and relative index for arranging, cataloguing and indexing public and private libraries, and for pamphlets, clippings, notes, scrap books, index rerums etc. 2d edit. revised and enlarged. Boston, 1886. 8°.

op het voetspoor van Kirchhoff heeft aangenomen, toegepast wordt. Ten einde het kenmerkend onderscheid ook in bijzonderheden te kunnen nagaan, laten wij hierachter de indeeling volgen dezer twee bibliographische hoofdstelsels.

De meest practische methode om boeken naar den inhoud te beschrijven en te rangschikken is evenwel die, welke naar het voorbeeld der encyclopaedieën is ingericht. Voor wetenschappelijke registers op alphabetische boekenlijsten, vooral die welke de geheele literatuur van een land over een aantal jaren bevatten, en het dagelijksch gereedschap van den boekhandelaar uitmaken, verdient zij bepaald de voorkeur boven een stelselmatige wetenschappelijke indeeling. Zij werd het eerst in Engeland en Amerika, vervolgens in Frankrijk en ons land en daarna ook in Duitschland voor dat doel met goed gevolg in toepassing gebracht. Volgens deze wijze van boekbeschrijving, waaraan de Engelschen den naam van *subject-catalogue*, de Franschen dien van *table systématique* en de Duitschers dien van *Real- of Stichwort-Katalog* hebben gegeven, worden de geschriften naar alphabetische orde der onderwerpen waarover zij handelen gerangschikt. Een boek over arbeiderswoningen b. v. wordt dan vermeld onder dat opschrift en niet, zooals in een wetenschappelijk ingedeelden catalogus zou moeten geschieden, hetzij onder Staathuishoudkunde, hetzij onder Bouwkunde, hetzij onder Geneeskunde, al naar den inhoud en de strekking van het werk dit zouden eischen. Een boek handelende over het paard komt dan niet onder Natuurlijke historie, of onder Veeteelt of onder Rijkunst, maar men geeft het een plaats onder het opschrift: Paard, komende onder de opschriften Staathuishoudkunde, Bouwkunde, Geneeskunde, Natuurlijke historie enz. alleen die geschriften, welke die wetenschappen in het algemeen behandelen. Men dient bij deze methode niet te spaarzaam met verwijzingen te zijn, ten einde voor den gebruiker het zoeken naar eenig onderwerp gemakkelijker en vruchtbaarder te maken: deze verwijzingen dienen om verwante onderwerpen en de verbrokkelde deelen eener wetenschap weer aan elkander te verbinden.

Tegenwoordig wordt het stelsel van catalogiseeren naar de onderwerpen veel meer dan vroeger gevolgd, ja zelfs op bibliotheekcatalogussen toegepast. Het doelmatige er van komt vooral ook uit bij een register op een alphabetische boekenlijst eener speciale wetenschap, b. v. een rechtsgeleerde, geneeskundige of technische bibliographie, bij welker samenstelling men dan, evenals bij het maken van een zaakregister op een boek, slechts de kernwoorden of onderwerpen van de titels behoeft op te sporen, te verzamelen en in alphabetische orde te rangschikken, met verwijzing naar de namen der schrijvers wier boeken zijn opgenomen. Ontegenzeggelijk is die inrichting practischer dan eenige andere, omdat zij ook den niet met het wetenschappelijk stelsel van den bewerker vertrouwden gebruiker in staat stelt zelf speedig den weg te vinden.

Systeem van J. Ch. Brunet.

Théologie.

- I. Écriture sainte.** 1. Textes et versions. — 2. Interprètes de l'Écriture sainte. — 3. Philologie sacrée.
- II. Liturgie.**
- III. Conciles.**
- IV. SS. Pères.**
- V. Théologiens.** 1. Théologie scolastique et dogmatique. — 2. Théologie morale. — 3. Théologie catéchétique. 4. Théologie parénétique, ou sermons etc. — 5. Théologie ascétique ou mystique. — 6. Théologie polémique. — Théologiens acatholiques.
- VI. Opinions singulières.**
- VII. Religion judaïque.**
- VIII. Religions des peuples orientaux.**
- IX. Appendice. (Déistes et athées.)**

Jurisprudence.

Introduction.

- I. Droit de la nature et des gens.**
- II. Droit politique.**
- III. Droit civil et criminel.** 1. Généralités. — 2. Droit des anciens peuples. — 3. Droit romain. — 4. Droit français. — 5. Droit maritime. — 6. Droit étranger.
- IV. Droit canonique ou ecclésiastique.**

Sciences et arts.

- I. Sciences philosophiques.** 1. Introduction, histoire et dictionnaires. — 2. Philosophie générale et mélanges. — 3. Logique. — 4. Métaphysique. — 5. Morale. — 6. Applications de la morale.
- II. Sciences physiques et chimiques.** 1. Physique. — 2. Chimie.
- III. Sciences naturelles.** 1. Généralités. — 2. Géologie. — 3. Botanique. — 4. Zoologie. — 5. Mélanges d'histoire naturelle. — 6. Écarts de la nature; monstres; prodiges. — 7. Cabinets et collections d'histoire naturelle. — 8. Appendice: Agriculture et économie rurale.
- IV. Sciences médicales.** 1. Introduction. — 2. Traités généraux. — 3. Anatomie. — 4. Physiologie. — 5. Hygiène. — 6. Pathologie médicale. — 7. Séméiologie. — 8. Spécialités médicales. — 9. Thérapeutique. — 10. Médecine légale. — 11. Chirurgie. — 12. Pharmacie et Pharmacopée. — 13. Médecine vétérinaire; traités d'hippiatrique.
- V. Sciences mathématiques.** 1. Généralités. — 2. Mathématiques pures. — 3. Mathématiques appliquées (Mécanique; astronomie; optique; marine; art militaire; génie des ponts et chaussées).

- VI. Appendice.** 1. Philosophie occulte. — 2. Alchimie. — 3. Astrologie.
- VII. Arts.** 1. Mnémonique. — 2. Écriture. — 3. Beaux-arts.
- VIII. Arts mécaniques et métiers.** 1. Dictionnaires et traités généraux, mélanges. — 2. Pyrotechnie; fonderie; verrerie etc. — 3. Art de tourner; industries manufacturières; travaux à l'aiguille. — 4. Traités sur l'art d'apprêter les aliments.
- IX. Exercices gymnastiques.** 1. Lutte et escrime. — 2. Équitation. — 3. Natation. — 4. Danse. — 5. Chasses et pêches.
- X. Jeux divers.**

Belles-lettres.

- I. Linguistique.** 1. Introduction. — 2. Langues européennes anciennes et modernes. — 3. Langues asiatiques. — 4. Langues africaines. — 5. Langues américaines.
- II. Rhétorique.**
- III. Poésie.** — **III*. Poésie dramatique.**
- IV. Fictions en prose.** — Appendice: Facéties et dissertations singulières.
- V. Philologie.** 1. Philologie proprement dite. — 2. Satires. — 3. Gnomiques. — 4. Bons mots, Ana, pensées, esprits. — 5. Symboles, emblèmes, devises.
- VI. Dialogues et entretiens.**
- VII. Épistolaires.**
- VIII. Polygraphes.**
- IX. Collections d'ouvrages et extraits de différents auteurs.**

Histoire.

- I. Prolégomènes historiques.** 1. Traités sur la manière d'écrire et d'étudier l'histoire; atlas historique; dictionnaires. — 2. Géographie. — 2*. Voyages. — 3. Chronologie.
- II. Histoire universelle, ancienne et moderne.** 1. Anciennes chroniques générales. — 2. Ouvrages écrits depuis 1500. — 3. Traités particuliers. Mœurs et usages.
- III. Histoire des religions et superstitions.** 1. Histoire générale des religions. — 2. Histoire des religions païennes.
- IV. Histoire ancienne.** — **IV*. Appendice: Histoire byzantine; histoire des migrations des peuples.**
- V. Histoire moderne.** Europe. 1—15. Asie. 1—12. Afrique. 1—5. Amérique. 1—4.
- VI. Paralipomènes historiques.** 1. Histoire de la chevalerie et de la noblesse. — 2. Histoire des solennités et cérémonies publiques. — 3. Archéologie. — 4. Histoire littéraire. — 5. Biographie. — 6. Bibliographie.

MÉLANGES ET DICTIONNAIRES ENCYCLOPÉDIQUES; JOURNAUX QUI TRAITENT DE DIFFÉRENTES MATIÈRES.

System Kirchhoff-Hinrichs.

- I. Allgemeines.** 1. Allgemeine Bibliographie und Bibliothekswesen. — 2. Encyklopädieen und Sammelwerke. — 3. Universitäts-wesen und Schriften gelehrter Gesellschaften. — 4. Gesamt-Werke.
- II. Theologie.** 1. Allgemeines: Encyklopädie, Geschichte der theologischen Wissenschaften, Bibliographie, Gesamt-Werke. — 2. Exegetische Theologie: Ausgaben, Übersetzungen u. Auslegungen der Bibel u. ihrer Teile, biblische Philologie, Konkordanzen, Exegese, Kritik, Hermeneutik, biblische Geschichte, bibl. Theologie, bibl. Archäologie. — 3. Historische Theologie: Ausgaben der Kirchenväter, Kirchen- und Dogmengeschichte, kirchliche Kunst und Kunst-Archäologie, Ordenswesen und Heiligengeschichte, Statistik, Biographien, Briefwechsel, Geschichte der Gegenwart, Berichte über Versammlungen und Vereine. — 4. Systematische Theologie: Dogmatik, Ethik, Apologetik, Religionsphilosophie, vergleich. Religionswissenschaft, Symbolik, Polemik, Irenik. — 5. Praktische Theologie: *a.* Allgemeines, Liturgik, Kirchengesang, Gesangbücher, Homiletik, Katechetik, Kirchenverfassung u. Kirchenpolitik. *b.* Predigten u. Vorträge. *c.* Erbauungsschriften, Andachtsbücher u. geistl. Lieder. *d.* Äussere und innere Mission. — 6. Jüdische Theologie.
- III. Rechts- und Staatswissenschaft.** 1. Allgemeines, Rechtsgeschichte, Rechtsphilosophie, Römisches Recht, Völkerrecht. — 2. Handels-, Kirchen-, Privat-, Prozess-, Wechsel-, Staats-, Strafrecht. — 3. Gesetzkunde (Texte und Kommentare). — 4. Verwaltung einschl. Steuer-, Versicherungs-, Zollwesen. — 5. Volkswirtschaft, Sozialwissenschaft. — 6. Innere u. äussere Politik, politische Tagesfragen. — 7. Statistik. — 8. Verkehrswesen.
- IV. Heilwissenschaft.** 1. Allgemeines, Anthropologie, mediz. Geographie, Geschichte der Medizin, mediz. Naturwissenschaften, öffentliches Gesundheitswesen, Hygiene, Medizinal-Statistik, Diätetik, Vegetarismus. — 2. Anatomie, Physiologie, Bakteriologie. — 3. Pharmakologie, Toxikologie, Hydrologie, Balneologie, Kurorte. — 4. Pathologie und Therapie. — 5. Gynäkologie, Geburtshilfe, Kinderkrankheiten. — 6. Chirurgie, Orthopädie (Heilgymnastiek), Augen-, Ohren-, Sprach- u. Zahnheilkunde. — 7. Psychiatrie, Staatsarzneikunde, gerichtliche Medizin, Militärsanitätswesen. — 8. Homöopathie. — 9. Tierheilkunde.
- V. Naturwissenschaften, Mathematik.** 1. Allgemeines, Geschichte, Hilfsmittel. — 2. Physik und Meteorologie. — 3. Geologie, Geognosie, Mineralogie, Krystallographie und Paläontologie. — 4. Botanik. — 5. Zoologie. — 6. Chemie und Pharmazie. — 7. Mathematik. — 8. Astronomie.
- VI. Philosophie, Theosophie.** 1. Philosophie. — 2. Theosophie.
- VII. Erziehung und Unterricht, Jugendschriften.** 1. Allgemeines, Schulwesen, Schulgesetzkunde, Schulreden, Kindergarten. — 2. Turnen und Jugendspiele. — 3. Unterrichts- und Schulbücher. *a.* Religion und biblische Geschichte. *b.* Deutsche Sprache, Litteraturgeschichte, Deklamierbücher.

c. Rechnen, Mathematik, Naturlehre. *d.* Geschichte, Erdbeschreibung. *e.* Gesang. *f.* Zeichnen, Malen. *g.* Schreiben, Stenographie. *h.* Handarbeiten, Handfertigkeit. *i.* Verschiedenes. (Philosophie, Realienbücher, Volkswirtschaft etc.). — 4. Bilderbücher und Jugendschriften.

- VIII. Sprach-, Litteratur- und Altertumswissenschaft.** 1. Allgemeines, allgemeine Litteraturgeschichte, allgemeine und vergleichende Sprach- und Litteraturwissenschaft, Schriftstellerwesen. — 2. Griechisch und lateinisch. *a.* Litteraturgeschichte, Altertumswissenschaft, Kunst und Mythologie. *b.* Grammatik, Schul- und Unterrichtsbücher, Wörterbücher. *c.* Schriftsteller nebst Erläuterungsschriften. — 3. Orientalische Sprachen und Litteraturen. — 4. Deutsch. — 5. Die übrigen germanischen Sprachen und Litteraturen. — 6. Romanische Sprachen und Litteraturen, mittelalterliches Latein. — 7. Slavische und die übrigen neueren Sprachen und Litteraturen, nebst Polyglotten.
- IX. Geschichte.** 1. Allgemeines und Weltgeschichte. — 2. Alte Geschichte. — 3. Mittlere und neue Geschichte. — 4. Urgeschichte, Kulturgeschichte. — 5. Hilfswissenschaften: Chronologie, Diplomatik, Epigraphik, Genealogie, Heraldik, Mythologie, Numismatik, Ordenswesen, Sphragistik. — 6. Biographien, Memoiren, Briefwechsel (nach dem Inhalt geordnet). — 7. Historische Karten und Atlanten.
- X. Erdbeschreibung, Karten.** 1. Länder- u. Völkerkunde, Reisen, Kolonialpolitik. — 2. Karten und Atlanten.
- XI. Kriegswissenschaft.** 1. Allgemeines und Geschichte. — 2. Militärwesen.
- XII. Handel und Gewerbe.** 1. Handel. — 2. Gewerbe, einschliesslich Kunstgewerbe.
- XIII. Bau- und Ingenieurwissenschaft.** 1. Allgemeines. — 2. Bauwissenschaft. — 3. Bergbau und Hüttenwesen. — 4. Eisenbahnen und Schifffahrt. — 5. Maschinenwesen, Mechanik. — 6. Elektrotechnik und Telegraphie.
- XIV. Haus-, Land- u. Forstwirtschaft.** 1. Hauswirtschaft. — 2. Landwirtschaft. — 3. Gartenbau. — 4. Pferdekunde und Reitsport. — 5. Forstwirtschaft. — 6. Jagd, Fischerei, Hundezucht u. Sport.
- XV. Schöne Litteratur.** 1. Allgemeines. — 2. Gedichte. — 3. Romane, Novellen, Erzählungen.
- XVI. Kunst.** 1. Kunstgeschichte, bildende Künste. — 2. Musik. — 3. Theater. — 4. Prachtwerke. — 5. Künstlerische Vorlagen.
- XVII. Volksschriften und Vermischtes.** 1. Volkserzählungen u. allgemeine Volksschriften. — 2. Patriotische Gelegenheitsschriften. — 3. Kalender und Jahrbücher. — 4. Adressbücher. — 5. Freimaurerei. — 6. Allgemeines.
-

Alphabetische lijst

DER

Geraadpleegde werken.

- ADAM (Paul), Der Bucheinband, seine Technik und seine Geschichte. Leipzig, 1890. 8°.
- BAUDET (P. J. H.), Leven en werken van Willem Jansz. Blaeu. Utr., 1871. Naschrift 1873. 8°.
- BIJDRAGEN tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel. 1ste deel. Levensschetsen en verspreide stukken. Amst., 1884. gr. 8°.
- BLACKBURN (H.), The art of illustration. Revised to date together with a chapter on coloured illustration bij J. S. Eland. Edinb., 1901. 4°.
- BLUMENTHAL (Hans), Der praktische Buch- und Musik-Sortimenter. Ein Handbuch für Buchhandlungsgehilfen. 2^e umgearb. und verm. Aufl. Iglau, Wien, Leipzig, 1896. 8°.
- — Theorie und Praxis des reinen oder eigentlichen Antiquar-Buchhandels. 2^e Aufl. Iglau (o. J.) 8°.
- BOEK- EN STEENDRUKKUNST (De). [Overgedrukt uit „Het boek der uitvindingen, enz.” 5de druk]. Leiden, 1896. gr. 8°.
- BONTJES (J.), Toestand en inrichting van den boekhandel in Nederland in de 17de en 18de eeuw. (1861). Overdruk. kl. 8 .
- BOUCHOT (H.), La lithographie. Paris, 1895. 8°.
- — Le livre, l'illustration, la reliure. Paris (1886) 8°.
- BROCKHAUS' Conversations-Lexicon. 14e (Neue revidierte Jubilaums-) Ausgabe. Leipzig, 1901—04. 17 Bde. gr. 8°.
- BRUNET (G.), La reliure ancienne et moderne. Paris, 1884. 8°.
- BRUNET (J. C.), Manuel du libraire et de l'amateur des livres. 5e édit. Paris, 1860—65. 6 dln. Suppl. 1878—80. 2 dln. gr. 8°.
- BUCHHÄNDLER-AKADEMIE (Deutsche). Herausgeg. von Herm. Weisbach. Weimar, 1884—90. Band I—VII. gr. 8°.
- CAMPBELL (M. F. A. G.), Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle. Avec 1e —4e suppl. La Haye, 1874—90. gr. 8°.
- CATALOGUS der bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels te Amsterdam [Nieuwe uitg. bew. door R. W. P. de Vries]. Amst., 1885. 8°.
- CHIJS (J. A. van der), Proeve eener Nederlandsch-Indische bibliographie (1659—1871) in: Verhandelingen Bataviasch Genootsch. dl. XXXVII (1875). Met suppl. en verbeteringen (1879).

- CRANE (W.), *The decorative illustration of books*. London, 1896. 8°.
- CUNDALL (J.), *On bookbinding, ancient and modern*. London, 1881. 4°.
- DOORMAN (J. D.), *Het vrije vertalingsrecht verdedigd*. Leiden, 1885. 8°.
- ENSCHEDÉ (Ch.), *Technisch onderzoek naar de uitvinding van de boekdruk-kunst*. Haarlem, 1901. roy. 8°.
- — Laurens Jansz. Coster de uitvinder der boekdrukkunst. Haarlem, 1904. roy. 8°.
- FAULMANN (K.), *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst*. Wien, 1882. gr. 8°.
- — *Illustrierte Geschichte der Schrift*. Wien, 1880. gr. 8°.
- FISCHER (Gust.), *Grundzüge der Organisation des deutschen Buchhandels*. Jena, 1903. 8°.
- FOURNIER (H.), *Traité de la typographie*. 3e édit. Paris, 1870. 8°.
- HAIN (L.), *Repertorium bibliographicum*. Stuttg., 1826—31. 2 dln. in 4 st. 8°.
- HAUPT (R.), *Der Beruf und Bildungsgang des Buchhändlers*. Darmstadt (1879) 8°.
- HENNIGKER (Friedr.), *Manipulationen zur Erhöhung des Absatzes in Sortiment-Geschäften. Mit Briefentwürfen*. 3e verb. Aufl. Leipzig (o. J.) 8°.
- — *Die Absatz-Kontrolle in Sortiments-Buchhandlungen, Kunst- und Musikaliengeschäften*. Leipzig, 1898. 16°.
- HESSELS (J. H.), *Gutenberg: was he the inventor of printing?* London, 1882. gr. 8°.
- — *Haarlem de geboorteplaats der boekdrukkunst, niet Mainz*. Haarlem, 1888. gr. 8°.
- HEUSDE (A. C. van), *De vrijheid der drukpers hier te lande uit een historisch oogpunt beschouwd*. Haarlem, 1847. 8°.
- HODGSON (J. S.), *Historical and political guide to art illustration, in connect with books, periodicals, and general decoration*. London, 1884. 8°.
- HOEPSTEIN (A.), *Praktische Vorschule für den deutschen Buchhandel in mer-kantil, techn. und literar. Hinsicht*. Leipzig, 1844. imp. 8°.
- HOLTROP (J. W.), *Catalogus librorum saeculo XV impressorum quotquot in bibliotheca Regia Hagana asservantur*. Hagae Comitum, 1856. 8°.
- — *Monuments typographiques des Pays-Bas au 15e siècle*. La Haye, 1868. 4°.
- HUSNIK (J.), *Die Heliographie*. Wien, 1888. 8°.
- JAARBOEKJE voor den boekhandel. 's-Gravenh., 1839—1843. 4 dln. kl. 8°.
- KLIMSCH's Jahrbuch. Eine Übersicht über die Fortschritte auf graphischem Gebiete. Frankfurt a. M., 1900—1904. Band I — V. roy. 8°.
- KREGTEN (J. A. van), *Het contract tusschen schrijver en uitgever*. Acad. proef-schrift. Gron., 1889. 8°.
- KRUSEMAN (A. C.), *Aanteekeningen betreffende den boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw*. Amst., 1893. gr. 8°.
- — *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, 1830—1880*. Amst., 1886, '87. 2 dln. gr. 8°.
- LACROIX (Paul), Ed. FOURNIER et FERD. SERÉ, *Histoire de l'imprimerie et des arts et professions qui se rattachent à la typographie*. Paris (1851). imp. 8°.

- LEDEBOER (A. M.), Alfabetische lijst der boekdruckers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland sedert de uitvinding van de boekdrukkunst tot den aanvang der 19de eeuw. Utrecht, 1876. 4°.
- — Het geslacht van Waesberghe. 2e verm. uitg. 's-Gravenh., 1869. gr. 8°.
- LINDE (A. van der), De Haarlemsche Costerlegende wetenschappelijk onderzocht. 2de omgew. uitg. 's-Gravenhage, 1870. gr. 8°.
- — Gutenberg. Geschichte und Erdichtung aus den Quellen nachgewiesen. Stuttg., 1878. 8°.
- LORCK (Carl B.), Die Herstellung von Druckwerken. 3e umgearb. u. verm. Aufl. Leipzig, 1879. gr. 8°.
- — Handbuch der Geschichte der Buchdruckerkunst. Leipzig, 1892, 93. 2 Bde. gr. 8°.
- MEDEDEELINGEN (Typografische) van de lettergieterij „Amsterdam” voorheen N. Tetterode. N°. 1—5. Amst., 1905. gr. 4°.
- MONET (A. L.), Procédés de reproductions graphiques, appliquées à l'imprimerie. Paris, 1888. 8°.
- MÖRCH (J. O.), Die Autotypie in ihren verschiedenen Ausführungsarten. Düsseldorf, 1891. 8°.
- MOUTON (Eug.), L'art d'écrire un livre, de l'imprimer et de le publier. Paris, 1896. 8°.
- MÜHLBRECHT (Otto), Der holländische Buchhandel seit Coster. Leipzig, 1867. 8°.
- — Die Bücherliebhaberei in ihrer Entwicklung bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. 2e verb. und verm. Aufl. Berlin, 1898. 8°.
- NIEUWSBLAD voor den boekhandel. 's-Gravenh. en Amst., 1834—1905. fol.
- NIJHOFF (Wouter), L'art typographique dans les Pays-Bas (1500—1540). Reproductions en facsimile des caractères typographiques, des marques d'imprimeurs, des gravures sur bois et autres ornements. La Haye, 1902—'05. Livr. 1—6. gr. fol.
- ORGANISATION internationale de la bibliographie scientifique. La classification decimale et la nomenclature bibliographique (Publications de l'Office internat. de bibliogr.). Bruxelles, 1896. gr. 8°.
- OVERZICHT van de geschiedenis van het Bestelhuis van den Nederlandschen boekhandel, 1871—1896. [Amst., 1896]. imp. 8°.
- PAUL (Joh.) und JUL. LEHMANN, Hülfsbuch bei Herstellung und Preisberechnung von Druckwerken. 4^e erweiterte Aufl. Leipzig, 1904. 8°.
- PETZOLDT (Jul.), Chronologische Uebersicht von bibliographischen Systemen. Dresden, 1860. 8°.
- PINSARD (J.), L'illustration du livre moderne et la photographie. Paris, 1898. gr. 8°.
- POESCHEL (C. E.), Zeitgemässe Buchdruckerkunst. Leipzig, 1904. 8°.
- PRANGE (H.), De drukpers en hare voortbrengselen [in Nederl. Oost-Indië] in: Catalogus der afd. Koloniën van de Internationale Tentoonstelling te Amsterdam. Leiden, 1888. (III. blz. 255).
- RENOUARD (A. Ch.), Traité des droits d'auteurs, dans la littérature, les sciences et les beaux-arts. Paris, 1838, 39. 2 dln. gr. 8°.
- RIDDER (N. de), Eenige beschouwingen over kopierecht. Utr., 1875. gr. 8°.

- ROBBERS Jr. (Jac. G.), Het auteursrecht. Acad. proefschrift. Amst., (1896). 8°.
- ROOSES (Max), Christophe Plantin, imprimeur anversoïis. 2e édition. Anvers, 1897. 4°.
- ROTTNER (Alb.), Lehrbuch der Contorwissenschaft für den deutschen Buchhandel. 2e Aufl. Leipzig, 1861. 4°.
- ROUYEYRE (Ed.), Connaissances nécessaires à un bibliophile. 5e édit. Paris, 1899. 10 dln. 8°.
- SCHMIDT (J. A. F.), Handbuch der Bibliothekswissenschaft, der Literatur- und Bücherkunde. Weimar, 1840. 8°.
- SCHÜRMANN (Aug.), Organisation und Rechtsgewohnheiten des deutschen Buchhandels. Halle, 1880, 81. 2 dln. 8°.
- SOLDAN (Ch.), L'union internationale pour la protection des oeuvres littéraires et artistiques. Paris, 1888. gr. 8°.
- STARKE (H.), Wie ich den Buchhandel erlernte. Aus der Praxis eines Fachgenossen. 6e verb. und verm. Aufl. (Neu bearbeitet von Carl Rühle). Leipzig, 1895. 8°.
- TRUEMAN WOOD (H.), Modern methods of illustrating books. London, 1887. 8°.
- UHL (Gust.), Unterrichtsbriefe für Buchhändler. I. Sortiment, II. Verlag. Leipzig, 1896. 2 dln. 8°.
- UZANNE (Oct.), Bouquinistes et bouquineurs. Physiologie des quais de Paris. Paris, 1893. gr. 8°.
- — L'art dans la décoration extérieure des livres: les couvertures illustrées; les cartonnages d'éditeurs; la reliure d'art. Paris, 1898. gr. 8°.
- VACHON (M.), Les arts et les industries du papier en France, 1871—1894. Paris, (1895). 4°.
- VEEGENS (J. D.), Het auteursrecht volgens de Nederlandsche wetgeving. 's-Gravenhage, 1895. 8°.
- — Nederland en de Berner Conventie. 2de verm. druk. Met bijlagen. Gron., 1898. 8°.
- VELDEN (B. van der), Over het kopijregt in Nederland. 's-Gravenh., 1835. 8°.
- VERSTER (J. F.), Iets over ex-libris. (Overdruk uit „Algem. Nederl. Familieblad" Jaarg. XI. N°. 5 en 6). Oisterwijk, 1894. 4°.
- VRIES (A. G. G. de), De Nederlandsche emblemata. Geschiedenis en bibliographie tot de 18de eeuw. Amst., 1899. gr. 8°.
- VRIES (Jo de), Wat zijn boeken? Leiden, 1881. 8°.
- WÄCHTER (O.), Das Verlagsrecht mit Einschluss der Lehren von dem Verlagsvertrag und Nachdruck. Stuttg., 1857, 1858. 8°.
- WEEKBLAD voor den boekhandel. Amst., 1851—54. fol.
- WEISE (O.), Schrift- und Buchwesen in alter und neuer Zeit. 2e verb. Aufl. Leipzig, 1903. 8°.
- WENGLER (E.), Praktisches Handbuch für Buchhändler und Geschäftsverwandte. 4e Aufl. bearb. von Karl Fr. Pfau. Leipzig, 1893. 16°.
- WILLEMS (Alph.), Les Elzevier. Histoire et annales typographiques. Bruxelles et la Haye, 1880. gr. 8°. — Supplément par G. Berghmann. Stockholm, 1897. gr. 8°.

REGISTER.

	Bladz.		Bladz.
Aa (Pieter van der)	70	Antiquariaat (Moderne)	15
Aanbieden	344, 354	Apocalypsis	545
Aardrijkskundige wetenschappen	477	— van Albrecht Dürer.	555
Abbreviaturen	544	Apologetiek.	495
Abécédarium	25	Aquarellen	516
Abkoude (Joh. van)	690	Aquatinta	300
Acustiek	475, 517	Arabesken	516
Addenda	189	Araneologie	482
Adreskaarten	34	Archæologie	491
Advertentieboekje	386	— (Bijbelsche)	493
Advertentiën	346	Archiefkennis	491
Aerodynamica	475	Architectuur	513
Aerostatica	475	Arithmetica	471
Aesthetica	471	Arkadia's	676
Afdrukken avant la lettre.	340	Armes parlantes	552
Afkomst (Voornaam) van boeken	617	Arrenberg (R.)	690
Afpersen	310	Ars memorandi	546
Afrekening	100	Ars moriendi	545
Afrekeningsboekje	379	Assortimenthandel	12
Agricultuur	502	Astrologie	477
Alberttypie	293	Astronomie	477
Albis (in)	146	Atlassen (Oude Nederlandsche)	674
Alchimie	476	Atmospherologie	478
Algebra	472	Atramentum	529
Algraphie	292	Aubettes	107
Amerika (Boekhandel in)	106, 133	Auctiën	15, 353, 683
Amphibiologie	482	Auteursrecht	435
Analyse	472	— (Formaliteiten bij inzending)	453
Anastatische druk	260	Auteurswet van 1881	448
Anatomie	483	Autographie	288
Andriessen (Jan)	29	Autotypie	270
Angiologie	483	— Kosten van vervaardiging	280
Anthologie	498	Avant la lettre	340
Anthropologie	482		
Antiqua-letter	565	Baarconto	113
Antiquaarhandel	14	Balansboek	369, 372

	Bladz.		Bladz.
Balneographie	486	Boekbinden	306
Balneologie	486	Boekbinders (Vermaarde)	630
Banden (Soorten van)	314, 623	Boekbinderswapen	320
Bandstempels (Geëtsste). Prijzen	320	Boekdrukkerswapen	183
Bathrologie	480	Boekdrukkunst (Techniek).	168
Bedrijfskapitaal	356	— (Uitvinding)	26
Beeldhouwkunst	514	— (Verspreiding)	27
Beginletters	538, 556	Boekdrukpersen	168
België (Boekhandel in)	106	Boekenkast (Middeleeuwsche).	533
Bellaert (Jacob).	29	Boekenkennis	521
Belles lettres	499	Boekenkeur	427
Bergwerkkunde	504	Boekenuitvoer naar Engeland	682
Berner Conventie	445, 458	Boekhandel als beroep	1
Bestelboek	382	— (Geschiedenis)	21
Bestelhuis van den Boekhandel	93	— (Organisatie)	92
Beughem (Cornelis van)	688	Boekhandelaarswapen	20
Beys (Gillis)	49	Boekhouden	356
Bezichtingsboek	379	Boekteekens	617
Bezien (Op) zenden	342	Boekrollen	529
Biblia pauperum	545	Boekverkoopersbedienden	7
Bibliognosie	500	— (Bond van)	90
Bibliographie	500, 520	Boekwinkels in vroegeren tijd.	32
Bibliographische systemen.	701	Boetseeren	514
Bibliographos	520	Börsenverein	114, 116
Bibliologie	500, 521	Boschwezen.	503
Bibliomanie.	588	Botanie	480
Bibliophilie	588	Bouquinisten	121
Bibliopolæ	22	Bouwkunde	513
Bibliopolium (Het).	66	Brant (Seb.), Narrenschiff	604
Bibliothecographie	500	Brehmer's hechtmachine	309
Bijbeluitgaven	594, 655	Breve	544
Binden, zie Boekbinden		Breviarium Grimani	542
Bindwerkboekje	386	Briefdrukken	544
Biographie	490	Briefschilders	25
Biologie	476	Briefstijl (Koopmans-)	389
Blackletter	566	Briefwisseling	391
Bladwachters	145, 552	Brieven (Bewaren van)	391
Bladwijzers	143, 554	— (Modellen van)	402—421
Blaeu (Willem Jansz.).	55	Brieven-copieboek	379
Blinddruk op banden	318	Brill (Firma E. J.).	75
Boccaccio (Valdarfer)	602	Brinkman (C. L.)	690
Bodley (Thomas)	640	Brochures	140
Boek, boeken	139	Bromatologie	486
Boeken met kleine opklaag.	606	Broodletter	147, 202, 207
— met zonderlingen inhoud	609	Brunet (J. C)	639
— (Gewaardeerde en gezochte)	680	Brunet (Systeem)	705
— (Kostbare en uitgebreide)	612, 677	Buchhändlerhaus te Leipzig	112, 115
— (Verboden)	42, 607	Buffelhoofden	577
— (Vernietigde)	607	Bure (G. de)	689
— (Zeldzame)	590		
Boekbeoordeelingen	347	Calamus.	529
Boekbeschrijving	686	Calanders	182

	Bladz.		Bladz.
Camera Stellata	429	Colophon	552
Campbell, Annales de la typogra-		Colportage-boekhandel in Amerika	134
phie Neerlandaise	603	Colporteurs	30, 351
Canevari (Demetrio)	628	Commissieboek	366
Canoniek recht	509	Commissiegoed	100, 103
Canticum Canticorum	545	Compendia	544
Canvassing-trade	134	Compleet, completeeren	145
Cartographie	473	Complutensische polyglotte	590
Cartons	515	Compositieel	517
Catalogiseeren (Regels bij het)	692	Conchyliologie	482
Catch-words	552	Confessionale	545
Catechetiek	496	Consignatieboek	366
Catholicon (Het)	602	Copieboek	379
Cats' (Jacob) Dichtwerken	660	Correctie van drukproeven	163, 187
Caxton (William)	30	Correctie (Extra)	188
Cazijntjes	614	Correctieteezens	191
Censuur	42, 427	Corrector	164, 187
Ceylon (Boekhandel op)	106	Correspondentie in 't algemeen	389
Chalcographie	516	— met schrijvers	408
Charta bombycina	532	— tusschen boekverkoopers	391
Charta lintea s. linea	532	Correspondentschap in den boek-	
Charta pergamena s. membranea	527	handel	93
Chemie	475	Corrigenda	189
Chemigraphie	259	Cosmographie	477
— Kosten van vervaardiging	280	Coster (Laurens Janszn.)	26
Chiaroscuro	516	Couranten	139
Chiffres	552	Craniologie	483
China (Boekhandel in).	134	Crimineel recht	511
Chirurgie	485	Critica sacra	493
Chondrologie	483	Critiek	488
Choregraphie	519	Croquis	515
Chorographie	479	Culs de lampe	582, 583
Chrestomathie	498	Cursiefletters	207, 566
Christologie	494, 495	Custoden	145, 552
Chromolithographie	288		
Chromotypie	275	Dæmonologie	494
Chronologie	490	Dagboek	359
Cijferkunde	472	Danskunst	518
Cijferteekens (Oudste)	525	Debietzaak	11
Circulaires	394—401	Decimaalstelsel (Bibliographisch)	702
Civielrecht	509	Declamatie	518
Claesz (Corn.)	64	Deelcijfer	145
Clair-obscur	252	Defecten	332
Cleef (P. van)	690	Degeldrukpersen	173
Cliché's	252	Delfstofkunde	479
— Kosten van vervaardiging	257	Demotisch schrift	522
Cloppenburch (Jan Evertsen)	62	Denemarken (Boekhandel in)	128
Codex, codices	530	Denkleer	471
Codex argenteus	538	Dérôme's (De)	636
Codices rescripti, rasi	531	Dessins-heurtés	515
Collationneeren	145, 309	Dewey's bibliographisch stelsel	702
Collectors	125	Dialectologie	498

	Bladz.		Bladz.
Diatheke	529	Étalage	336
Dichtkunst	517	Ethica	471, 495
Dichtwerken der 17de eeuw	661	Ethnologie	482
Didactiek	512	Etskunst	299
Didot (F. A.)	73, 584	Etymologie	498
Didot (Het systeem)	204	Ève (Clovis en Nicolas)	630
Dierkunde	481	Exacte wetenschappen	474
Diplomatie	508	Exegese	493
Diplomatiek.	490	Exemplaires réglés	593
Discount-booksellers	126	Ex-libris.	617
Distribueeren	184	Explicit (Het)	552
Divisorium	158	Exporthandel	106
Dogmatiek	495		
Donatus' Spraakkunst	25, 549	Factuurboek	373
Doodenboek.	523	Fanfare-banden	632
Doodendansen	550, 551	Fauna	482
Dramaturgie	518	Feudaalrecht	510
Draudius' catalogus officinalis.	688	Feuilles préliminaires	700
Dresseeren	164	Fileten	316
Driekleurendruk	275	Fleischmann	67
— Kosten van vervaardiging	280	Fleurons	582
Drukfouten	190	Flora	480
Drukkersmerken	552, 620	Fondsdagboek	373
Drukletters, zie Lettervormen.		Fondsdebietboek	373
Drukpersmisdrijven.	431	Fondsgrootboek.	375
Drukpersvrijheid	42, 427	Fondsmagazijn	326
Drukproeven corrigeeren	187	Fondsveilingen	101, 355
Duernen.	531	Formaatzoeken	167
Duitschland (Bibliographie in)	690, 703	Format Charpentier	698
— (Boekhandel in).	111	Formaten van boeken	198, 556, 698
Dynamica	475	— van papier	239
		Fortificatieleer	506
Ecclesiastiek	496	Fractuurletter	563
Economia politica	507	Frankforter mis.	31
Editiones principes.	322, 605	Frankrijk (Bibliographie in)	689, 703
Electrische drijfkracht in boekdruk- kerijen	177	— (Boekhandel in).	118
Elsevier (Familie)	51	Fresco's.	516
Elsevier-uitgaven	615, 616		
Emblemata-boeken	660	Galei	160
Embryologie	481	Galvano's	252
Empire-zetmachine	161	— Kosten van vervaardiging	257
Encyclopædie	469	Galvanoplastiek.	254
Engeland (Bibliographie in)	689, 703	Gascon (Le).	632
— (Boekhandel in).	124	Gebarenkunsten	518
Enschédé (Familie).	67	Gedenkschriften	490
En-têtes	582	Genealogie	491
Entomologie.	482	Geneeskunde	484
Epigraphie	490	Geneesmiddelleer	485
Épreuves d'artiste	340	Genie	506
Errata	189, 556	Geodesie	473
Eschatologie	495	Geognosie	478, 479
		Geographie	478

	Bladz.		Bladz.
Geologie	478	Hippologie	502
Geometrie	472	Histologie	483
Geophysica	478	Hollander	226
Geschiedkundige wetenschappen .	488	Holtrop, Monuments typographiques	603
Gesteentenleer	479	Holwit	167
Getallenleer.	471	Homerus. Eerste uitg.	602
Getijdenboeken	597	Homiletiek	496
Gietcedels	151	Homœopathie	487
Gilden	36	Homonymen	498
Gipsmatrijzen	241	Hongarije (Boekhandel in) . . .	131
Girardot de Préfond	629	Honorarium	323
Glossaria	498	Hoofdboeken voor het boekhouden	359
Godsdienstwetenschap	492	Hoofdletters in oude drukwerken	556
Goniometrie.	472	Horæ	597
Gothische lettervorm	535, 563	Horarium	25
Grammatica.	497	Horticultuur	502
Graveerkunst	295, 515	Houtblokdrukken	25, 544
Grieken (Boekhandel bij de oude)	21	Houtgraveerkunst	247, 575
Griekenland (Boekhandel in) . .	131	Houtgravures (Prijzen)	252
Grisailles	516	Houtsneden (Oude).	560
Grolier (Jean)	629	Houtteelt	503
Grootboek (Boekverkoopers-) 359, 364, 365		Hulp- en bijboeken voor het boek-	
— (Particulier-)	359, 361	houden	358, 373, 379
Grotesken	516	Hydraulica	475
Gutenberg (Johannes)	26	Hydrodynamica.	475
Gymnastiek	519	Hydrologie	478
Gynæcologie	485	Hydrostatica	475
		Hydrotherapie	487
Hain, Repertorium bibliographicum	603	Hygiène.	484
Handelsaardrijkskunde.	479	Hypnerotomachia Poliphili . .	603
Handelsrecht	510	Hypsometrie	473
Handelswetenschappen.	505		
Handpers	168	Ichthyologie.	482
Handschriften	522	Idioticon	498
Handschriftenhandel	25	IJemantssoen (Maurits)	29
Harley-banden	640	Illuminatoren	24, 539
Harmoniek	517	Illustratie (De)	245
Heliogravure	304	Importhandel	104
Heliotypie	262	Impressum	552
Helminthologie	482	Incunabelen.	30, 592
Henotiek	495	Incunabelbeschrijving	699
Heraldiek	491	Index	143
Hermeneutiek	493	Index librorum prohibitorum . .	428
Herpetologie	482	Inhoudsopgaven	142
Hervormingsgeschriften	606	Initialen (Versierde)	538, 556
Heures	597	Inkt (Druk-)	181
Heures de Turin	542	Inktballen	168
Hey (Johannes van der)	85, 87	Inktrollen	181
Hieratisch schrift	522	Innaaien.	309
Hieroglyphenschrift	522	Innaaiwerk (Prijzen)	320
Hinrichs (Systeem).	707	Inschiet	238
Hippiatrie	487	Inscriptiones	490

	Bladz.		Bladz.
Insigne	552	Kopijrecht (Internationaal)	442
Inteekening	345	Krijgsbouwkunde	514
Inteekenlijsten	345	Krijgswetenschappen	506
Interliniën	159	Kroniek	490
Inventariseeren	369	Kunst	468, 512
Ireniek	495	Kunstgeschiedenis	491
Isagogiek	493	Kunsthandel	12
Italië (Boekhandel in)	131	Kwadraten	159
Italique	566		
Jachtwetenschap	503	Landbouwkunde	501
Jamadologie	486	Landmeetkunde	473
Janssonius (Joan)	62	Lascaris, Grammatica Graeca	602
Japan (Boekhandel in)	134	Lauber (Diebold)	25
Jong (J. de)	690	Leempt (Gerard de)	29
Jonge (Clement de)	35, 66	Leesinrichting (Prospectus en cir- culaire)	422—426
Journal	359	Leeu (Gheraert)	29, 48
Jufferboekjes	663	Leipziger mis	3, 113
Jurisprudentie	508	Lettercorpus	147
		Lettergieten	148
Kaapkolonie (Boekhandel in de)	106	Lettergieterijen (Oude)	68
Kaartboeken (Oude Nederl.)	674	Letterhoogte	147, 204, 206
Kaartenhandel	13	Letterkast	157
Kallotypie	293	Letterkunde	499
Kapitaalband	314	Letterkundige eigendom	435
Kartonneeren	318	Letterkundige tractaten	442
Kas (Kleine en groote)	386	Letterpolis	151, 153
Kasboek	368	Letters	147
Keilschrift	522	Lettersoorten	202, 208
Kennis (Soorten van)	466	Lettervormen in handschriften	533
Kerf	147	— in oude drukwerken	563
— (Verkeerde)	158	Letterzetten	158
Kerkgeschiedenis	494	Lexicographie	498
Kerkrecht	511	Liber rarus, rarissimus	590
Ketelaar (Nicolaas)	29	Librarii	22, 468
Kirchhoff-Hinrichs (Systeem)	707	Lichtdruk	293
Kleuren-autotypie	275	Liedeboeken	663
— Kosten van vervaardiging	280	Linguistiek	496
Kleurendruk	275, 288, 294	Linotype	163
Kleuren-lichtdruk	294	Literatuur	499
Kleurfilters	275	Lithochromie	516
Kleurvel	167	Lithoglyptiek	515
Kloosterbanden	623	Lithographie	280
Kloppenburch (Jan Evertsen)	62	Lithologie	479
Knepen	310	Liturgiek	496
Koperdrukken	563	Livres d'heures	597
Koperdruktitels en -illustratie	577	Lofddichten in boeken	663
Kopergraveerkunst	295	Logica	471
Koperlichtdruk	306	Longimetrie	472
Kopij	184	Loopboekje	388
— (Berekening der)	187	Loosjes Pz. (A.)	85, 86
Kopijrecht	435	Luchtmans (De firma)	72

	Bladz.		Bladz.
Luxe-uitgaven	616	Minium	529
Luzac (Elie).	64	Minuskelschrift.	534
Maat (Typographische).	205	Misdruk	355
Magazijn van den antiquaar	338	Missaalschrift	563
— van den debitant	332	Missen (Boekverkoopers-)	31
— van den uitgever	327	Modelleerkunst	514
— van muziek	340	Moet	183
— van platen en kaarten	341	Monnikenschrift	535
Magazijnboek	330	Monniksbanden.	623
Magazijn-catalogussen	34	Monochromen	515
Magazijnpakken	327	Monoline	161
Magnus-banden.	648	Monotype	163
Maioli (Thomas)	628	Montanistische wetenschappen	504
Maitres de requêtes	428	Mopjes	663
Majuskelschrift.	534	Moraal	471, 495
Malacozoölogie	482	Moretus	49
Mammologie	482	Morphologie.	483
Mansion (Collard)	30	Mortier (D. du).	85
Manuscript, manuscripten	184, 522	Mozaiekbanden.	628, 636
Marchand (Prosper)	689	Muziekdruk (Eerste)	67
Margaretha-banden.	632	Muziekhandel	12
Marges	167, 203, 616	Muziekleer	517
Marginaliën.	144	Myologie	483
Marinewetenschap	505	Naaibank	309
Martens (Diederik)	29	Naberichten.	142
Martin (Gabriel)	688	Nadruk	435
Mathematica	471	Natten van 't papier	181
Matrijzen	148, 241	Natuurkunde van den mensch.	482
Mechanica	473, 474	Natuurlijke historie	479
Medailleurskunst	515	Natuurrecht.	509
Mediaansysteem	204	Natuurwetenschappen	473
Medicina politico-forensis	487	Nederland (Boekhandel in)	76, 92
Medicina publica	487	Nettoprijzen.	349
Meer (Jac. van der)	29	Neurologie	483
Meetekunst	472	Nieuwsblad v. d. boekhandel	103
Melodiek	517	Nijverheid	501
Mémoires	490	Nodier (Ch.)	629
Memoriaal	359	Noord-Amerika (Boekhandel in)	133
Merkteeken	145	Noorwegen (Boekhandel in)	128
Messkatalog	688	Notæ	544
Metaphysica	471	Notariaat	511
Meteorologie	478	Noten	144
Methodiek	512	Numismatiek	491
Metriek	499	Obstetrie	485
Metteur- en-pages	161	Octrooien	46
Microscopie	475	Odontologie.	486
Mijnbouw	504	Oenologie	503
Mimiek	518	Omslag	146
Mineralogie.	479	Onderdrukplaat.	249
Miniaturen	539	Ondersteuningsfondsen.	89, 90
Miniaturen	516, 541		

	Bladz.		Bladz.
Oostenrijk-Hongarije (Boekhandel in)	131	Pastissier françois (Le)	589, 590
Oost-Indië (Boekhandel in)	104	Pathologie	485
— (Wettelijke regeling van boekhandel en drukpers in)	433	Patrijs	148
Opdrachten	142, 558	Patristiek	494
Ophthalmiatrie	486	Patrologie	494
Ophthalmologie	486	Payne (Roger)	640
Opklaag	146, 245, 321	Penna	536
Opleiding in den boekhandel	2	Pensioen-spaarfondsen v. bedien-den	90
Optische wetenschappen	475	Periodieken	139
Opvoedkunde	511	Perkament	527
Orchestiek	518	Persen (Druk-)	168
Ornamentiek	513	Persrevisie	167
Ornithologie	482	Petrefactenkunde	480
Orthoëpie	498	Petrographie	479
Orthographie	498	Pharmacie	486
Orthopædie	487	Pharmacognosie	486
Oryctognosie	479	Pharmacologie	486
Osteologie	483	Pharmacopœa	486
Otiatriek	486	Philiræ	527
Overdrukmethode	288	Philologia sacra	493
Overslaan	166	Philologie	496
Ovidius. Eerste uitgaaf.	603	Philosophie	470
		Phonologie	498
Padeloup (Ant. Michel)	636	Photochemigraphie	259
Pædagogie	511	— Kosten v. vervaardiging	280
Pædiatrie	487	Photochromotypie	275
Paffroet (Richard)	29	Photographie	516
Paginæ	529	Photogravure	304
Pagineering	554	— Kosten v. vervaardiging	306
Pakken (Magazijn-)	327	Photolithographie	292
Palæographie	490	Phototypie	293
Palæontologie	480	Photozincographie	259
Palæotypen	592	Phrenologie	483
Palæstriek	519	Physica	474
Palimpsesten	531	Physiologie	476, 481
Pantomimiek	519	Physionomie	483
Papier	225	Phytographie	480
— (Eigenschappen)	238	Plaatdruk	303
— (Fabrikatie)	225	Plaatsbeschrijving	479
— (Geschiedenis)	532	Planimetrie	472
— (Soorten)	239	Plantenkunde	480
Papier zonder eind	237	Plantyn (Chr.)	48
Papierfabrieken in Nederland	230	Plastiek	514
Papierformaten	239	Pletten	182
Papiermatrijzen	242	Plinius, Hist. nat. 1e uitg.	603
Papiermerken	232, 532	Pneumatica	475
Papierprijzen	240	Poëtië	499
Papierverpakkingen	231, 233	Poëzie	499, 517
Papyrus	526	Pointillés	635
Pasjes	159	Polen (Boekhandel in)	130
		Polis, zie Letterpolis.	

	Bladz.		Bladz.
Politie	507	Rhetorica	499, 518
Politiek	508	Rhythmiek	517
Polyglotte	499	Riem papier	238
Polyglotte-bijbels	590	Rijkunst.	519
Pomologie	503	Romeinen (Boekhandel bij de oude)	22
Pontuseaux	698	Rotatiepersen	176
Portugal (Boekhandel in)	133	Rubricatoren	538
Prachtwerken	677, 679	Rubriekenlijsten	380
Premiën	348	Rugtitels	146, 316
Presentemplaren	347	Ruilen	354
Prijs (Netto- en verkoop-)	348	Runenschrift	522
Prijsbepaling der boeken	32, 84	Rusland (Boekhandel in)	129
Prijsberekening eener uitgaaf	322		
Prijsverminderingen	15, 352	Saldoboekje	379
Prijzen in letterschrift	336	Sanskrietschrift.	524
Privaatrecht.	509	Satineeren	182, 237
Privilegiën	46	Scapus	527
Procesrecht	511	Schaafpapier	268
Proef trekken	164	Scheepsbouwkunde.	514
Prosodie.	498	Scheikunde	475
Prospectussen	345	Schermkunst	519
Proza	499	Schilderkunst	515
Psalterium	551, 553	Schoondruk	166, 174
Psychiatrie	485	Schraapmanier	297
Psychologie	484	Schrift (Geschiedk. overzicht van het)	522
Publiekrecht	509	Schriftelijk verkeer in den boek- handel	389
Puncturen	174	Schrijversproef	165
Punteermanier	297	Schuifgalei	160
		Scrinium	529
Quaternen	531	Sculptuur	515
		Secondhand-boekhandel	102
Rabat	348	Semés-banden	632
Rabattabel	350	Senefelder (Aloys)	280
Radeermanier	299	Sensibilisator	275
Rasternet	274	Sepp (J. C.)	75
Ravelingen (Van)	49	Seuil (Du)	636
Realcatalog	704	Sexternen	533
Recensiën	347	Siderographie	516
Recepteerkunst	486	Signa	544
Rechtsgeleerdheid	508	Signaturen	145, 554
Rechtsgeschiedenis	492	Signet	552
Réclames	552	Silhouetten	516
Recto	142, 554	Smoutpersjes (Amerikaansche)	172
Redekunst	499, 518	Smout- en titelschriften	212
Registers	143	Snee-versieringen	314
Registrum chartarum	552	Snelpers.	170
Reisbeschrijvingen (Oude)	665	Snijmachines	311
Rekening-courantboek	359	Sociale wetenschap.	507
Rekenkunde	471	Spanceerder (Bruno)	650
Restbuchhandels-Ordnung	116	Spanje (Boekhandel in)	313
Revisie	165		
Rey (M. M.).	64		

	Bladz.		Bladz.
Spatiën	159	Taalkunde	496
Speculum humanæ salvationis.	25, 545	Tabellæ	530
Sphragistiek	490	Table systématique.	704
Spiegel der menschelijke behou- denis	25, 545	Tactiek	506
Spijkerschrift	522	Taxinomie	480
Splanchnologie	482	Technologie.	504
Sport	519	Teekenkunst	515
Staalgraveerkunst	300	Témoins	616
Staatshuishoudkunde	507	Tenakel	158
Staatsrecht	510	Ternen	531
Staatswetenschappen	507	Terreinleer	506
Statica	475	Text-writers.	24
Stationarii	24	Theologie	492
Statistiek	508	Therapie	485
Stedebeschrijvingen en -kronieken.	675	Theuerdankschrift	560, 563
Stedeboeken (Oude Nederl.)	675	Thou (J. A. de).	629
Steendrukkerswapen	292	Tijdschriften	139
Steendrukkunst.	280	Tirion (Is.)	67
Steendrukpersen	286	Tironische teekens.	530
Stempelsnijkunst	515	Titels (Inrichting, vorm, versiering enz.)	141, 542, 554, 575, 577
Stereometrie	472	— (Curieuze)	610
Stereotypie	241	Titeluitgaven	322, 352
— (Uitvinding).	73	Toestellen v. drukvormen	180, 248, 275
Stereotypplaten (Kosten v. ver- vaardiging)	245	Toondruk	252
Sterfboek” („Het)	545, 548	Tooneelspeelkunst	518
Sterrekamer.	429	Toonkunst	517
Sterrenkunde	477	Topographie	479, 489
Sterrenwielarij	477	Toxicologie	486
Stichwort-Katalog	704	Trade-sales	127
Stijllee	499	Transversa charta	529
Stilistiek	499	Trapmachines	172
Stœchiometrie	475	Trigonometrie	472
Straatboekhandel	35	Tuinbouw	502
Strafrecht	511	Turkije (Boekhandel in)	131
Strategie	506	Tweedehandsch-boekhandel	102
Stratographie	480	Typen (Letter-)	147
Stylus	526	— der oudste drukwerken	563
Subject-catalogue	704	Typograph	163
Subula	536	Typographie, zie Boekdrukkunst.	
Super-libros.	618	Typographische maten.	205
Symboliek	494	Uitgaafcontracten	412
Syndesmologie	483	Uitgaven (Soorten van)	321
Synonymiek	498	Uitgeven en uitgevers	9
Syntaxis	498	— voor gemeenschappelijke reke- ning	100
Système des libraires de Paris	689	Uitgeversbond	90
Systemen (Bibliographische)	701	Uitgeversmerken	620
— (Typographische)	204	Uitstalling der boeken	336
— (Wetenschappelijke).	469	Uitvoer van Nederl. boeken	106
Taalgroepen.	497	Umbilicus, umbilici.	529

	Bladz.		Bladz.
Unciaalschrift	535	Watermerken in papier	232, 532
Unica	590	Weekblad v. d. boekhandel	104
		Weerdruk	166, 176
Veeartsenijkunde	487	Welsprekendheid	518
Veeteelt	502	Werktuigkunde	473, 474
Veldener (Johan)	29	West-Indië (Boekhandel in)	106
Velijn	532	Westphalen (Johan van)	29
Velijnpapier-uitgaven	616	Weten, wetenschap	466
Vereenigingen in den boekhandel	84	Wetenschappen (Overzicht der)	465
Vergaren	145	Wetgeving op boekhandel en druk-	
Vergulden op sneë, rug of plat	316	pers	426
Verguldpersen	318	Wetstein (Hendrik).	66
Verkeer	505	Wijsbegeerte	470
Verkoop en bloc	355	Winkel (Inrichting van den)	332
— op auctiën	353	Winkelbiljetten	345
Verkoopingen van ongebonden		Winkelinventaris	372
boeken	101, 355	Winkelontvangst- en uitgaafboekje	386
Verkoopprijs	348	Winstberekening	348
Verkortingen bij boekbeschrijving	696	Wiskunde	471
Verlagsordnung	116	Wisselboek	378
Verluchters	539	Wit	159
Verso	142, 554	Wolfgang (Abraham)	64
Vertalingsrecht	446, 455		
Vervolgwerkenboek	383	Xylographa	25, 544
Verzendlijsten	373	Xylographie	247, 516
Vestigingcirculaire	392		
Vestingbouwkunde	506	Yemantssoen (Maurits).	29
Vierkanten	159		
Vierkleurendruk	275	Zedeleer	471, 495
Vignetten	582, 583	Zeekaarten en -atlassen	674
Virgilius. Eerste uitgaaf	602	Zeevaartkunde	505
Visscherij	503	Zelfuitleggers	174
Vlugschriften	140	Zethaak	158
Vocabulaire	498	Zetlinie	158
Volkenrecht	507	Zetmachines	161
Volksboeken (Oude)	665	Zetten	158
Volumen	529	Zielkunde	484
Voorberichten	142	Zincographie	259
Voorwerk	113, 700	— Kosten van vervaardiging	280
Vouwen	306	Zoöchemie	481
		Zoölogie	481
Waesberghe (Van).	58	Zuid-Afrika (Boekhandel in)	106
Wasschen van den drukvorm	173	Zwartekunst	297
Wastafel uit Pompeji	526	Zweden (Boekhandel in)	128
Waterbouwkunde	514	Zwemkunst	519
Waterlijnen als kenteeken voor		Zwitserland (Boekhandel in)	133
het formaat	698		

